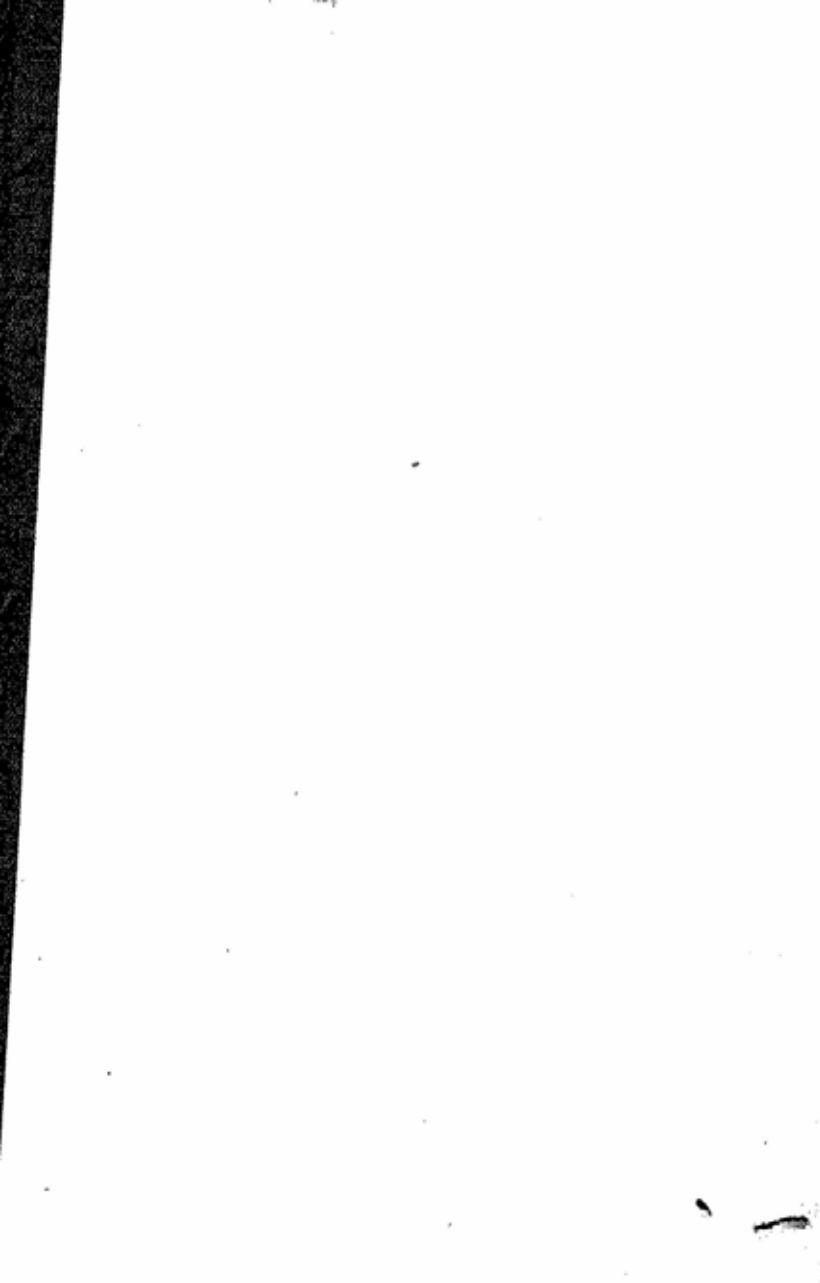

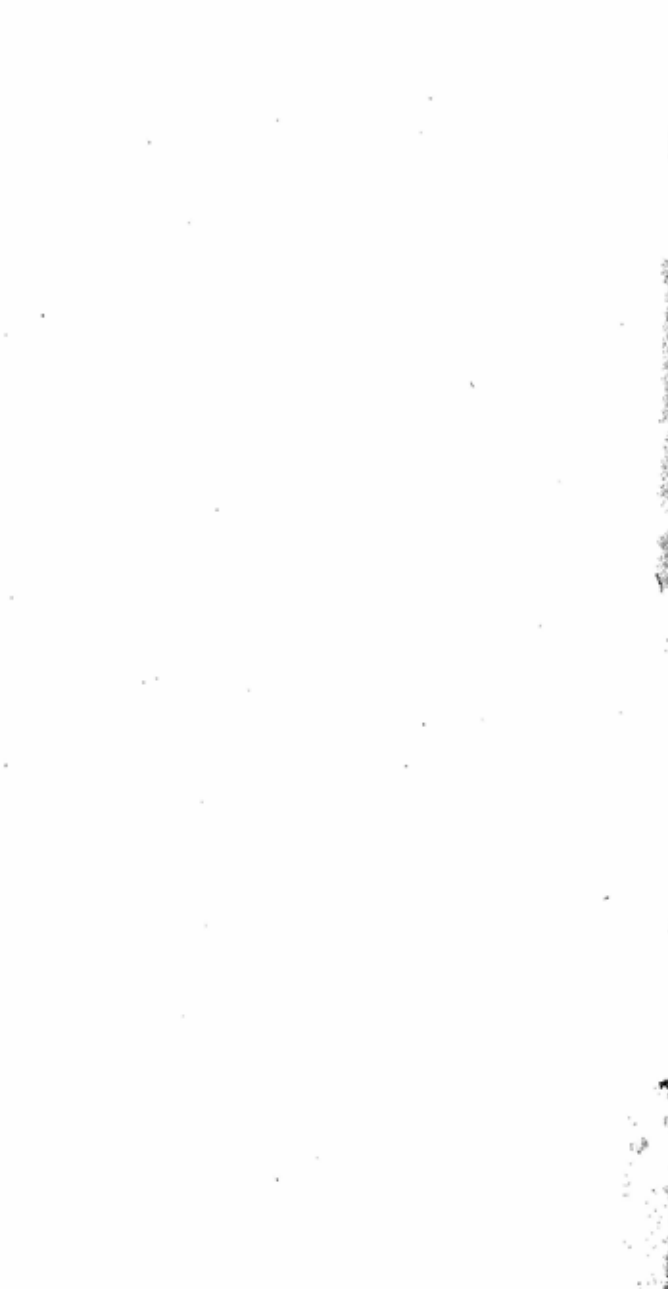
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
कृदन्तवैदिकादिप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol. VI

(KRIDANTA-VAIDIKA-PRAKARANA)
With English Translation, Sanskrit Commentary

Sa 4V
Dik/Ray

BY
KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H).

Bhishagacharyya.

Re. 10/-

Principal S. Ray's—

Sakuntala, Uttar, Ratnavali. Kirat,
Sisupal, Manu, Etc.

Best in the market.

OUR NOTES ON GITA

CHAPTER XI—XII

With an elaborate Introduction, Synonym,
Translation, Prose, Notes. Test questions etc,

Best in the market As 12 ; 8.

For B. A. STUDENTS

Notes on History of Sans. Litt.

with Test and University Questions etc. As. 8.

KOHINOOR PRINTING WORKS.
108, Amherst Street, Calcutta.

U. A. 100-100-100
452-

Acc. No.

Date..... 13/10/53-

सिद्धान्तकौमुदी Sa 4 V / Dik / Ray

Vol. VI

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

२८२८ । धातोः ॥ ३।१।८१ ॥

दौचितः—। आहृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्त्वोपपद'
सप्तमीस्थम्' (७८१) । 'कृदतिङ्' (३७४) ।

This rule 'धातोः' extends as far as the end of the third chapter (of Panini's अष्टाध्यायी) । The rules 'तत्त्वोपपदम्—' and 'कृदतिङ्—' (explained before) are brought down here to fill up the gaps between 'धातोः' (3. 1. 91.) and 'वासरूपो—' (3. 1. 94).

मिताभाषिणी—। अथेदानीं कृदन्तप्रकरणं निरूपयिष्येत्तद्वान्तरसिद्धं कृत्यप्रकरणं लक्षयति—धातोरिति । आ हृतीयति—हृतीयाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । तत्त्वोपपदमिति—एतत् सूत्रद्वयमपि प्राग् व्याख्यातम् । अत्रानयोरुपन्यासस्तु "धातोः" (३।१।८१) 'वासरूप—' इति सूत्रद्वयान्तरालवर्तित्वादिति ज्ञेयम् ।

२८३० । वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।८४॥

दौ—। परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवाद-
प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधकी वा स्यात् स्वरधिकारोक्तं विना ।

This rule is a परिभाषा i. e. a regulating injunction. In this धात्वधिकार or the jurisdiction of roots, a special or prohibitive (अपवाद) affix which is dissimilar (with the general affix or

उच्यते । 'कर्मव्यतिहारि—' इत्यत्र श्रित्यामिति शब्दोच्चारणमात्रं न त्वधिकारत्व-
ज्ञापकम् । 'वाससकृदोऽस्तियाम्' इत्यत्र 'अश्रित्याम्' इति त्वधिकारत्वद्योतकम् ।
तत्त्वैवम् । अधिकारत्वाभावात् 'कर्मवति—' इत्यत्र 'अश्रित्याम्'—'स्त्राधिकारीतं
विना—' इति निषेधो न प्रवर्तते इति दिक् ।

२८३१ । कृत्याः ॥ ३।१।८५ ॥

दी— । अधिकारोऽयं श्वलः प्राक् ।

This is an अधिकारसूत्र extending up to the rule "श्वलुच्चा" (२८३५—३।१।३३) i. e. the affixes dealt with in the intervening aphorisms are designated as कृत्याः.

नित— । अधिकारोऽयमिति । श्वलुच्चावित्यतः (२८३५—३।१।३३) प्राक्
आदिष्टाः प्रत्ययाः कृत्यसंग्रहा इत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ।

२८३२ । कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

दी— । कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते—

कृत्यप्रत्ययः are but a subdivision of the कृत्प्रत्ययः. When
therefore, by this rule कृत्यप्रत्ययः are instructed to have sphere in
the active voice also we look forward—

नित— । कृत्प्रत्यय इति । कृत्या नाम कृत्प्रविभागाः । एवञ्च कर्तरि
कृदित्यनेन वक्तृभाषितव्यतन्व्यानीयरादीनामपि कृत्यप्रत्ययानाम् कर्तृवाच्येऽपि प्रयोगः
स्यादित्यते तु भावकर्मणोरिवेत्यत आह—प्राप्ते इति ।

२८३३ । तयोरिव कृत्यत्तखलर्थाः ॥ ३।४।७० ॥

दी— । एते भावकर्मणोरिव स्युः ।

कृत्य-affixes, कृत् and those that convey similar sense with कृत्
are restricted to the भाववाच्य and the कर्मवाच्य only and not
extended to the कर्तृवाच्य also.

मित—। एते इति । कृत्याः, क्तप्रत्ययः, खल्यर्थप्रत्ययाश्च इत्यर्थः । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३।४।६८) इति वर्तते । तदाह—भावकर्मणोरिवेति । अतः 'कर्तरि' इत्यस्मात् कर्माभावात् भूदित्येवकारप्रयोगः । यदाप्येतत् 'तत्प्रकीर्णित्यन्यादिन'* लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिप्रत्त्यर्थमेतदिति बोद्धव्यम् । एकस्मै भावे एव कर्मणोऽपि च सुगमे तु कर्तरौति फलितम् ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।८६ ॥

दी—। धातोरेति प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयणीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तव्यात् कर्तरि णिच्' (वार्तिक) —वसतोति वास्तव्यः । 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वार्तिक) —पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।

These i. e., तव्यत्, तव्य and अनीयर are attached to all roots. तकार in तव्यत् and रेफ or रकार in अनीयर are for accent viz., 'तित् स्वरितम्' (3729), 'उपोत्तमं रिति' (3733). Thus तव्यत् is different from तव्य which is आद्युदात्त (and not स्वरित) by the rule 'आद्युदात्तश्च' (3708). Words formed in the भाववाच्य are in general singular and neuter. Thus एधितव्यम् etc., कर्मणि चेतव्यः —etc.. 'वसेः—' (Varttika).—The root वस् (to live) takes तव्यत् after it in the कर्तृवाच्य and the affix is to be treated as चित् (so that the penultimate of वस् undergoes वृद्धि by the rule 'अत उपधायाः'—2282). 'केलिमरः—' (Varttika).—The affix केलिमर (also

* तत्प्रकीर्णित्यन्यादिन दधि प्राङ्गणोभ्यो दीयम् इति तदर्थः ।

mas; to be enlisted under or along with the rule 'तव्यत्त्वानीयरः')
 कैलिमर् retains 'एलिम' only. पचेलिमा:—i.e., fit to be cooked
 भिदेलिमा:—i.e., fit to be pierced. सरल is a kind of devadaru?
 The affix is here attached in the कर्मवाच्ये । वृत्तिकार, however,
 says that it (कैलिमर्) is adduced in the कर्मकट्वाच्य also; but
 this is against Bhashya.

मित—। तव्यदिति । धातोरिति वर्तते तदाह—धातोरित्यादि । स्वराधाविति—
 तद्यथा तव्यदित्यत्र स्वरितत्वाद्यर्थम् 'वितस्वरितम्' (३७२८) इति तकारानुबन्धकरणम् ।
 तव्यः इत्यत्र तु तद्यथाभावात् 'भाट्टादात्तश्च' (३७०८) इति प्रत्ययस्वरिण आट्टा-
 दित्यत्र नैव प्रत्यययोर्भेदः । अनीयर इत्यत्र तु 'उपोत्तमरिति' (३७३३) इति
 रितुकारणप्रत्ययम् । मधोदात्तत्वाद्यर्थम् । औत्सर्गिकमिति—उत्सर्गात् प्राप्तम्—साधारणीयान्
 स्वीकृतमित्यर्थः । कौबल्यं चेति—लिङ्गनियामकानामुक्तकर्मणामत्र विरहादिति भावः ।
 वसेरिति । वार्तिकमिदम् । णिच्चेति—णित्करणसुपधाद्वज्ज्येम् । कर्तरीति
 स्वयमेव दर्शयति—वसतीति । 'कैलिमर्ः—' वार्तिकम् । उपसंख्यानमिति—
 तव्यदित्यत्र अस्मापि परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । पक्तव्या, भेषव्या इति प्रत्ययान्त-
 मधाविष्कारणार्थम् । सरलाः इति वृचविशेषाः ['पीतशुः सरलाः पूतिकाष्ठश्च इवसरः] ।
 कर्मणि प्रत्यय इति, अत्रेति शेषः । तदभाष्य विरुद्धम् इति । भाष्य—'भिदेलिमा'
 इत्युदाहृत्य 'भेषव्या' इत्येव विवरणादिति भावः ।

२७३५ । कृत्यचः ॥ ८।४।२८ ॥

दौ—। उपसर्गस्यात्रिमित्तात् परस्य अच उत्तरस्य कृत्यस्य
 नस्य एत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । 'अचः' किम् । प्रसन्नः ।
 'निर्विणस्योपसंख्यानम्' (वार्तिक) । अचः परत्वाभावान्नकारिण
 वावधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य एत्वम् । पूर्वस्य णत्वम् ।
 निर्विणसः ।

एत्व is enjoined to a नकार lying in a कृत्यप्रत्यय coming after an

अच् which follows a condition (or निमित्त of शत्व) resting in an उपसर्ग. Thus प्रयाशीयम् (प्र—या + अनीवर) etc. Why say 'अच्'—? witness प्रमदः where although क्त is changed into न by the rule 'ओदितश्च' (301) as the root is ओकार dropping (टुमसजो यद्वा) ; Yet we have no शत्व here as there is no अच् in the root invariably preceding the नकार । 'निर्विशस्व—(Varttika)—But it has to be said that (the नकार in) निर्विश gets शत्व nevertheless the नकार does not invariably follow upon an अच् and नकार (i.e., दकार changed into न by the rule रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः— 3016) standing as a barrier in the middle. Hence it is that Bhottoji justifies the Varttika saying 'अच् परत्वाभावात्—' etc. परस्व i.e., of the निष्ठानकार । पूर्वस्व i.e., of the नकार occurring in place of दकार । टुलम् i.e., by the rule 'टुना टुः' (113).

मित—। क्लृप्ति । 'रदाभ्यां नो णः' (८४१) इत्यतो नो ण इति । 'उपसर्गादनीत्परः' (८४१८) इत्यत्र उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्था-
दित्यादि । क्लृतीयस्य विपरिणामेन षष्ठ्यर्थकत्वं, तदाह—कृतस्य इति । अच् इति
पञ्चम्यन्तम् । प्रयाशीयमिति—'अट्कुशाङ् नुम्व्यवायऽपि (८४१९) इत्यनुसारादत्र
यकारव्यवायस्येऽपि शत्वं भवत्येवेति भावः । अच्ः किमिति—तथाच प्रमद इत्यत्र
'टुमसजो यद्वा' इति धातुः । तत्र प्र—मसज् + क्त इति स्थितिः तस्य ओदिच्चात्
'ओदितश्च' (३०१६) इति निष्ठाश्ले, प्र—मसज् न इति जातेऽपि सकारव्यवायवशात्
'अट्कुशाङ् नुम्—' इति न प्रवर्तते । एवञ्च अव्यवहित्वाचः परत्वाभावादत्र शत्वं
न भवति । ततो निष्ठानत्वस्य असिद्धत्वात् 'स्त्रीः—' इति सलोपे 'चोः क्तः' इति
क्लृप्ते च रूपं सिध्यति । 'निर्विशस्व—' इति । वार्तिकमिदम् । अच्ः परत्वाभावादिति—
दकारस्य नकारेण व्यवधानादित्यर्थः । नकारेण व्यवधानाच्चेति । अतश्चकारो
हृताविति नानेयः । तथाच निर—विद् + क्त इति स्थिते 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च
दः' (३०१६) इति निष्ठानत्वे पूर्वस्य दस्य च नत्वे निर—विन् + न इति

जाते प्रथमनकारेण व्यवधाने आप्राप्ते वचनम् इति । 'कृत्यचः' इत्यनेन आप्राप्ते वचनम्, इदं वार्तिकमिति, प्रवर्तते इति शेषः । परस्य णत्वम् इति अनेन वार्तिकेन । पूर्वस्य णत्वम् इति । 'दुना दुः' इत्यनेन ।

२८३६ । येर्विभाषा ॥ ८।४।३० ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य ण्यन्ताद् विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम् । 'विहितविशेषणम्' किम् ? यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ।

णत्व is optionally enjoined to the नकार lying in a कृतप्रत्यय which has been ordered after a base ending in णिच् which again follows a condition or निमित्त of णत्व resting in an उपसर्ग । Thus 'प्रया—' etc. Why do you attach the qualifying word 'विहित' before 'कृत्' (in ण्यन्ताद् विहितः यःकृत्) ? It is attached to to have णत्व (optionally) despite the barrier यक् in such cases, प्रयाप्यमाणम् etc. 'णत्वे दुरः—' etc. compare the Yarttika 'दुरः णत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः'—Under 'आनि लोट्' (२२३१). Thus दुर् having ceased to be an उपसर्ग we have no णत्व in दुर्यानम् etc.

मित— । णेरिति । पूर्वोक्तं सूत्रं अवाप्यनुवर्तते । कृत्यचइति च । तदाह— उपसर्गस्थादिति । णेरिति पञ्चम्यन्तम् । विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः । 'विहित' इति पदं यद्यपि सूत्रे न दृश्यते तथाप्यस्योपयोगित्वमसौवेति स्वयम् एकं 'विहितविशेषणं' किम् इत्यत्र वक्ष्यति । प्रयापणीयम् इति । प्र—या + णिच् + अनीत्वर इति स्थिते 'अर्लिङ्गी—' (२५७०) इति पुगागमे णिचि याङि इत्यच्चाद् ण्यन्तादनीयारि 'णेरिति (२३१२) इति णिलोपे च रूपम् । णत्व

विकल्पात् प्रयापणीयम् इति । 'विहितविशेषण' किमिति ? 'विहितम्' इति विशेषणं कथं भवताम् अश्रुतमपि वृत्तौ निर्दिश्यते इति प्रश्नः । उत्तरम् आह—यका व्यवधाने इति—अन्यथा 'णः' परी यः कृतस्थस्य णत्वविकल्पात् इत्युक्ते प्रयापमाणम् इत्यादौ तु कृतप्रत्ययस्य शानच्चा यका व्यवहितत्वेन यकार परत्वाभावात्तत्स्थस्य (शानचि स्थितस्य) नस्य णत्वविकल्पो न स्यादिति । प्रया—णिच् (यापि) + यक् + शानच् इत्यत्रापि प्रागवत् प्रक्रिया—'आनि सुक' इति सुगागमः । 'णत्वे दुर—' इति—तद्याच वार्तिकम् 'दुरः धलणत्वधोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति 'आनि लोट्' (२२३१) इत्यत्र प्रागुपन्यस्तम् । तदेवं दुर उपसर्गत्वाभावेण दुर्यान्मित्यादौ णत्वं न भवति ।

२८३७ । हलश्चेजुपधात् ॥ ८।४।३१ ॥

दी— । हलादेरिजुपधात् कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम्—प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् ? प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् ? प्रवपणीयम् ।

णत्व takes effect optionally in the room of न lying in a कृतप्रत्यय coming after a root having a हल् at the outset and any one of the letters इ, उ ऋ etc. of the इच् प्रत्याहार coming after an उपसर्ग having the condition of णत्व. Thus प्रकोपणीयम् etc. Why say हलः—having a हल् letter at the outset ? witness प्रोहणीयम् ; why इजुपधात्, witness प्रवपणीयम्—where (in both the cases, णत्व is obligatory (नित्य) by the rule 'कृत्यचः' ।

मित— । हलश्चेति । रषाभ्यामित्यादि प्राग्वदनुवर्तते । 'कृत्यचः' इति । 'येर्वि भाषा' इति च । किञ्च इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् सूत्रे 'हलः' इत्यनेन तदादित्वं विवक्षितमिति मन्वान आह—हलादेरित्यादि । कृन्नस्येति—कृतस्थस्य नस्येत्यर्थः । हलः किमिति हलादित्वं कथमिति प्रश्नः । प्रोहणीयम् । ऊह वितर्क इति आतुः । अथ 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् । एवं प्रवपणीयम् इत्यत्र ।

२८३८ । इजादेः सनुमः ॥ ८।४।३२ ॥

दी—। सनुमेष्वेद् भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद् विहितो
यः कृत् तत्स्थस्यैव । प्रङ्गणीयम् । 'इजादेः' किम् ? 'मगि सर्पणे'
प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्यारोपलक्षणार्थम् । 'अटकुण्वाड—'
(१८७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेखनम् । इह
तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

If एल has to be enjoined of a कृत् (कृदन्त) affix having a
नुम् (अनुनासिक) within it is directed to such कृत्s as follow
इजादि (or having an इच् latter at the beginning) and हलन्त roots ;
प्रेङ्गणीयम्—the root is इच्छि where नुम् comes in by
'इदितो नुम् धातोः' (2262). This rule (इजादेः—) is restrictive
and therefore Bhottoji explains 'सनुमेष्वेद् भवति' etc and asks
इजादेः किम्—etc. Here नुम् denotes such as is changed into
अनुस्वार so that in the case of प्रेम्भणम् (प्र—उम्भ + लुट्) there is no
एल whereas in that of प्रोम्भणम् (प्र—उम्भ + लुट्) there is.

मित—। 'इजादेरिति' । 'येविर्भाषा' इति निवर्तते । 'कृत्यचः' (८।४।२६)
इति 'हलश्चेजुपधात्' (८।४।३१) इत्यतो हल् इति चानुवर्तते । एकस्यैव इजादित्वं
हलादित्यत्र न युज्यत इति हलः इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । किञ्च 'कृत्यचः'
इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् इत्येतत् सर्वं विविचाह—सनुमेष्वेद् भवतीत्यादि ।
कृदित्यनेन प्रत्ययोपलक्ष्यम् इति प्राग्वद् बोध्यम् । सनुम इत्यादिरयमर्थः—सनुमः
कृत्स्थस्य चेद् भवति एलम् इति शेषः तर्हि इजादेरित्यादि प्रङ्गणीयम् इति ।
इच्छि इति धातुः । 'इदितो नुम्—' (२२६२) इति नुमि तस्य निष्ठापदान्ते
(१९६) इत्यनुस्वारि तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४) इति परसवर्णे च कृते
रूपम् (प्र—इच्छि + अनीयर्) । इजादेः किमिति न स्पष्टम् । नुमग्रहणमनु-
स्यारोपलक्षणम् इति । यस्य नुमोऽनुस्यारो विभाक् श्यो वा स्वाभाविकानुस्वारोऽनु-

स एवाव गृह्यते इत्यर्थः । अतएव प्रेषणम् (प्र—इवि + कृट्) इत्यादौ शत्व न भवति, प्रीक्षणम् (प्र—उक् + कृट्) इत्यादौ तु भवत्येव ।

२८३८ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ८।१।३३॥

दी—। एषां नस्य णो स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम्
प्रनिंसितव्यम् ।

Eng.—Easy.

मित—। एषामिति । 'कृत्यचः' (८।१।२८) इत्यनुवर्तते । तदाह—कृति परे इति ।

२८४० । न भाभूपूकमिगमिष्यायीवेपाम् ॥ ८।१।३४ ॥

दी—। एभ्यः कृत्वस्य णो न । प्रभातीयम् । प्रभवनीयम् ।
'पूज एवेह ग्रहणमिष्यते' । (वार्तिक) । पूजसु प्रपवणीयः
सोमः । 'ख्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । प्रभापनीयम्
'कशाजः शस्य यो वा' (वार्तिक) इत्युक्तम्—णत्वप्रकरणोपरि
तदोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानात् न णत्वम् ।
प्रख्यापनीयम् ।

णत्व is forbidden to a नकार existing in a कृत् affix coming after any of the roots भा, भू, पू, कर्मि, गमि, ष्यायी and वेप् । पूजः— (varttika).—This (पूज्) is क्रादि whereas पूज् is भादि. Both mean the same viz—to purify. 'ख्यन्त' (varttika) i. e. the prohibition of णत्व applies to णिजन्त forms also of भा, भू, पू etc. 'कशाजः'— (varttika) comp. the rule 'वचिजः ख्याज' (२४३६). यत्वस्य

असिद्धत्वेन etc—see under the rules 'चच्चिञः ख्याञ्' and 'वा लिटि' (2437).

मित—। न भाभू—इति । 'कृताचः' (८४१२६) इति प्राग्बदनुवृत्तम् । तदाह—एभ्यः कृन्नस्येति । प्रभवनीयमिति । एवम् प्रपवनीयम्, प्रकमनीयमित्यादि । 'पूज एवेह—' इति वार्तिकमिदम् । 'पूज् पवने' क्रियादिकादेव कृन्नस्य णत्वं निषेधः, न तु भौवादिकादपि । अत आह पूजस्तु इति । णान्तादीनामिति । 'सनाद्यन्ताः धातवः' इत्यनुसारात् णान्तानां प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । उपसंख्यानमिति—एभ्योऽपि कृन्नस्य णत्वं नेति परिगणनीयमित्यर्थः । 'कृशाञः—' वार्तिकम् । अथ 'तत्त्वबोधिनीधृतपाठः साधीयान् । यत्स्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानादिति । यद् वक्तव्यं तत् 'चच्चिञः ख्याञ्' (२४३६) इत्यत्र उक्तम् ।

२८४१ । कृत्यलुपटो बहुलम् ॥ २।३।११३ ॥

दी—। स्रान्तप्रनेन स्रानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

The कृत्य affixes as also (the कृत् affixes such as) लुट् (etc.) take place in various (or irregular) ways i. e. they are employed to bring out a sense quite different from that in which they were originally instructed to convey. Thus the rule 'तयोरिव कृत्यकसलर्याः' (2833) enjoins कृत्य etc. in भाव and कर्मवाच्य only whereas the कृत्य affixes like अनीय and अनीयर् in स्रानीयम् (whereby bath is performed) and दानीयः (to whom a gift is dedicated) are made use of in the sense of करण and सम्पदानवाच्य ; similarly लुट् is generally ordered in करण, अधिकरण and भाववाच्य but by the force of this irregular injunction or बाहुल्यकविधि it is used in other senses also. Cp.—अपसेचनम्, अपश्रावणम् (काशिका) ।

मित—। कृत्यलुट् इति । कृत्यप्रत्ययाः ल्युट् च बहुलं विधीयन्ते इत्यर्थः ।
 व्याभ्यः प्रकृतिभ्यः येष्वर्थेषु विहितास्ततोन्ववापि सुरिति यावत् । तथा च
 'तयोरेव कृत्यकृत्यलयाः' (२८३३) इति भावे कर्मणि च कृत्यादयो विहिताः ।
 परम् अधात् सूत्रवलात् ततोऽन्ववापि अर्थे एते सन्ति । अन्यत्रापि अर्थे
 भवन्तीत्यस्य कारकान्तरे च सुरित्येवमर्थः । अतएवात खानि अनेन इत्यादिना करणे
 सम्प्रदाने च क्रमेण अनीयानीयरी विहितौ । एवं लुट् च करणाधिकरणयोर्भावे
 विहितोऽपि बाहुलकवलात् 'अपसिचनम्, अपयावणम्' इत्यादिषु अर्थान्तरे च भवति
 इति काशिकायां षम् । अतएव भाष्ये 'पादाभ्यां क्रियते पादहारकः' इति
 कर्मणि बहुलविहितः । एवञ्च 'कृतोऽपि बहुलम्' इति नागेशः । अयं बहुल-
 शब्दार्थः — "कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद् विकल्पः कविदन्यदेव । विधेर्विधानं
 वदधा समीत्यचतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥" इति ।

२८४२ । अचो यत् ॥ ३।१।८७ ॥

दी—। अजन्ताच्चातोयत् स्यात् । चेत्यम् । जेत्यम् ।
 अज्यग्रहणं शक्यमर्कतुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तवप्रदादिष्वेव
 यतोऽपि सुपठत्वात् ।

The affix 'यत्' is enjoined after such roots as end in अच्
 or vowel, thus चेत्यम् (चि + चत्) etc. गुण by 'सार्वधातुकार्त्वि—' (2168).
 Here (the acceptance of) अच् might have been omitted. For
 roots are of two kinds अजन्त (ending in vowels) and हलन्त
 (ending in consonants). The rule 'सहलोप्यत्' (2872) enjoins
 यत् to सहलन्त and हलन्त roots only—whence it is clear that (other)
 अजन्त roots except सहलन्त ones, will have यत्. Thus it was better
 to enunciate as 'यत्' only. Or, that even i.e., the enunciation
 of the whole rule also on a separate basis (योगविभागः) was not
 necessary ; for the affix 'यत्' might have been better read with

the preceding rule 'तल्यत्तल्यनीयत्' (2834-3. 1. 96) so that both would combine into a single rule 'तल्यत्तल्यनीयत्'.

सिति—'अच इति—येन विधिल्लदन्त्य' इति न्यायात् 'अच' इत्यनेन तदन्तम् आक्षिप्यते। तदाह—'अजन्तादित्यादि। चेयमिति—'सार्वधातुकाह'—(२०६८) इति गुणः। 'अचो यत्' इति सूत्रे 'अचः' इत्यास्य यङ्गणम् उच्चारणम् इति यावत् शक्यम् अकृतम् इति। तात्तु शक्यम्। अयङ्गणेऽपि न क्षतिरिति यावत्। तथाच वक्ष्यति 'अहलोर्ण' इति (२८—७२—३।१।२२४) इति। तेन च अदन्तेभ्यो हलन्तेभ्यश्च णाद् विधीयते। धातवश्च हि धा भवन्ति। अजन्ताः हलान्ताश्च। एवञ्च 'यत्' इत्यावत् क्षतिरपि परिशेषाद् द्वर्जमजन्तेभ्य एव यत् स्यात् वासरूपविधेरस्य विषयत्वादिति भावः—'अथवा तदपि (यन्मात्रयङ्गणमपि) शक्यमकृतम् इत्याह—योगविभागोऽपेक्षम् इति—कृतं मशक्य इति शेषः। पाणिनीयसूत्राणां प्रत्येकं योगे इतरभिधीयते। तेन एतत् सूत्राकरणेऽपि न क्षतिरिति हृदयम्। कृत इत्यात् आह—'तल्यत्तल्यनीयत्' (२८३४—३।१।२६६) इत्यावत् यतमपि समाविश्य 'तल्यत्तल्यनीयत्' इत्यास्य सुवचत्वादिति भावः।

२८४३। ईदयति ॥ ६।४।६५ ॥

दी—। यति परे आत ईत् स्यात्। गुणः। देयम्। स्नेयम्। 'तक्षिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वार्तिक)। तक्ष्यम्। शस्यम्। चत्यम्। यत्यम्। जन्यम्। जनेर्यङ्गिधिः स्वरार्थः। स्थतापि रूपसिद्धेः। न च वृद्धिप्रसङ्गः। 'जनिवध्योश्' (२५१२) इति निषेधात्। 'हनो वा यङ्गधश्च वक्तव्यः' (वार्तिक)—वध्यः। पक्षे वक्ष्यमाणो णप्रत्—घात्यः।

आत् i.e., आ is replaced by ईत् i.e., ई when the affix यत् follows (an आकारान्त root दा, etc). Thus दा + यत् = दी + यत् = दीयम् (भावे) where गुण takes place by the rule 'सार्वधातुकाहधातुकयोः'

(2198). ग्लै = ग्लाय् by the rule 'आदिच उपदेशेऽशिति' (2370) gives ग्लैयम् । 'तकिश्चि—' वार्तिक । This Varttika prohibits ग्यात् from तक्, श्, etc which (ग्यात्) was due to them due to their being हलन्त by the rule 'अहलोर्ण्यत्' (2172). The injunction of यत् to जन् is for the sake of pitch or accent due by the rule 'यतोऽनावः' (3701) for the form 'जन्' might have been obtained by ग्यात् also after it, by the rule 'अहोर्ण्यत्' (2132). Nor can it be argued that in that case i.e., in the case of ग्यात् it would have वृद्धि ; for the वृद्धि is being forbidden here by the rule 'जनिवध्योय' (1511). हनौ वा यत्—Varttika. वक्ष्यमाणः i.e., under 'अहलोः—' (). चात्यः i.e. त् replacing the final of हन by 'हनन्तोऽचिच्छलोः' [2574].

मित—। यति परे इति—'आतो लोप इति च' (६।१।६४) इत्यातः आत इत्यनुवर्तते । तदाह—आत ईदिति । गुण इति 'सार्वधातुकार्द्ध'—(२२६८) इति सूत्रेणेति शेषः । ग्लैयम् इति । 'ग्लै हर्षचयै' इति धातुः । तस्य 'आदिचः—' (२३७०) इत्याच्चे कृते अनेन ईदत्वे गुणे च रूपम् । 'तकिश्चि—' इति वार्तिकम् । इका निर्देशः । तक् हसने, शसु दिश्याम्, चते याचने, यती प्रयत्ने, जनौ प्रादुर्भावे इति पञ्च धातवः । एषां हलन्तत्वेन 'अहलोर्ण्यत्' इति ग्याति प्राप्ते अनेन यत् । ननु जनैर्ध्विध्विर्ध्वः । अहो 'कृतावचः' (२८२२) ग्यातापि 'जन्' इत्याव रूपसिद्धेः । न च वृद्धिः शङ्का । जनिवध्योय (२५२२) इति निषेधात् । तत्—जनैर्ध्विध्विः स्वरार्थ इति । 'यतोऽनावः' (२७०२) इति आद्यादाभाय इत्यर्थः । 'हनौ वा यत्—' इति । वार्तिकम् । यत्ने इति । 'अहलोर्ण्यत्' (२८७२) इत्याव । घाता इति 'हनन्तोऽचिच्छलोः' (२५७४) इत्यानेन तकारोऽन्तादिभ्यः । 'हो हनोः—' (२५८) इति कुलम् ।

२८४४ । पौरदुपधात् ॥ ३११८ ॥

दी—। पवर्गान्ताददुपधादग्रत् स्यात् । यतोऽप्रवादः ।

शप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' । अतो न
यत् । तद्वदादयस्तु सार्वेव ।

यत् takes place after a root ending in any of the पवर्गीय letters and having अत् or अकार for the penultimate (उपधा) । 'नानुबन्ध—' This is a परिभाषा which means 'Dissimilarity or असारूप्य due to (or caused by) an indicatory (अनुबन्ध) cannot be resorted to.' Thus शात् here cannot come in as an alt. of यत्, for शात् bereft of 'ण' is nothing but यत् and therefore they are similar (सरूप) or same. तव्यत् etc. however, may serve as alternatives for they differ from यत् in form.

मित—। योः + अदुपधात् इति ऋदः । योरिति पवर्गोत् । तदन्तविधिः । तदाह—पवर्गान्तादिति । नानुबन्धकृतमिति । परिभाषेयम् । अनुबन्धकृतम् (तद्धेतुकम्) असारूप्यम् (असाप्यम्) न नाश्रीयते इत्यर्थः । अतएव णकारसत्वेऽपि यत्शातोः सारूप्यमेव । ततश्च 'वासरूप—' (२८३०) इत्यत्र न प्रवर्तते । शाथ निवर्तते । तद्वदादयस्त्विति—असारूप्यादिति भावः ।

२८४५ । आडो यि ॥ ७।१।६५ ॥

दी—। आडः परस्य लभेर्नम् स्याद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद् ययदेव । आलभ्यो गौः ।

When an affix beginning with a यकार is intended to be used, the augment नुम is directed to लभ् coming after the particle आड्. Here as लभ् ceases to be अदुपध due to the existence of नुम् (न्) which itself becomes the उपधा, so शात् only will take effect [and not यत् also]. Thus 'आलभ्यः' with शात् ।

मित—। यीति—विषयसम्भवेण । तदाह—यादौ प्रत्यये विवक्षिते इति ।
यकारादिप्रत्ययविषये इत्यर्थः । तादृशव्याख्यानफलमाह—नुमि कृते इति । एवञ्च
नुमंसन्निधोगवशादेव अदुपधत्वनिवृत्तिः । ततश्च णात् एव प्राप्नोति यच्च निवर्त्तते ।
यदण्यतोरिकतरे कृते रुपसाध्येऽपि स्वरभेदः फलम् । णाति स्वरितत्वम् । यति तु
‘यतोऽनावः’ इत्याद्यादाचं स्यात् ।

२८४६ । उपात् प्रशंसायाम् ॥ ७।१।६६ ॥

दी—। उपलम्भः साधुः । ‘स्तुतौ’ किम् ? उपलब्धं
शक्यः उपलभ्यः ।

उपलम्भः—Praiseworthy. उपलभ्यः—fit to be had near.
The former is with णात् and the latter is with यत् ।

मित—। उपादिति । उपपूर्वाद् लभेर्नुमस्याद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते,
प्रशंसायामर्थे च । उपलभ्यः इति—अत्रापि नुमि कृति प्राग्वद्वादेव । प्रशंस
इत्यर्थः । उपलभ्यः = समीपेप्राप्तुं शक्य इति चार्थः ।

२८४७ । शकिसहोश्च ॥ ३।१।८८ ॥

दी—। शक्यम् । सह्यम् ।

मित—। आभ्यां णादपवादो यदित्यर्थः ।

२८४८ । गदमदचरयमच्चानुपसर्गे ॥ ३।१।९० ॥

दी—। गद्यम् । मद्यम् । चर्चम् । ‘चरेराडि चागुरौ’
(वार्तिक) । आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । ‘अगुरौ’
किम् ? आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गाच्चा
भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात् स्यादेव । “तेन तत्र न भवे
हिनियम्यम्” इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन ‘अनियम्यस्य’

नायुक्तिः' । 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् ।
नियमे साधुरिति वा ।

The roots गद्, मद्, चर् and यम्, take यत् after them, only when they are not prefixed [with उपसर्गs]. Thus गद्य (fit to be said) etc. 'चरोराडि—' Vartika—But चर (as an exception) takes यत् and not णात् despite its being prefixed with आम् (आ) provided the sense is other than a गुरु or preceptor. Thus आचार्य—fit to be gone to. With णात्—आचार्य—a preceptor. यम् has here been enlisted to form a restriction (नियम) that यत् may not take place after it when it is prefixed. Thus it takes णात् only when it has got an उपसर्ग before it—प्रयाम्यम् । It however, takes यत् when नि precedes—नियम्यम् ; cp. the use in the Varttika 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्' ! Similarly expressions like 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' (There many not be any defect of argument on the part of one who is beyond restriction), and 'त्वया नियम्या—' (It has to be controlled by you who have got the mind's eye or transcending knowledge—etc.) are explained. Or—we can explain नियम्य विनियम्य etc. as cases of तद्धित यत् after नियम (formed with अप् भावे by the rule—यसः ससुप्तिविशु च—1281), by the rule तत्र साधुः (5510).

मित—। गदमद—इति । अनुपसर्गे इति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । तेन 'अनुपसर्गेभ्यो गदमदादिभ्यो यत् स्यात्' इति सूत्रार्थः । णातोऽपवादः । अगुरावर्थे तु आङ्पूर्वादपि चरेद्यदित्याह—'चरोराडि—' इति । वार्तिकमिदम् । आचार्यो गुरुरिति । अत्र णात् । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावडिः । नियमार्थ-मिति । 'अथवा यमेमकारान्तत्वेन पवर्गान्तात् 'पोरदुपधात्' (२८४४) इत्येव यत् स्यादिति साधुः । प्रतिप्रसक्तमाह—निपूर्वात् स्यादेव इति । तत्र विनियमकमाह—'तेन न

तत्र भवेद् विनियमम्” इति वार्तिकप्रयोगादिति । फलमाह—एतेनेति । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—नियमे साधुरिति वेति । ‘तत्र साधुः’ (१६५०) इति शेषः । अयं भावः—‘यमः समुपनिषु च’ (३२४०) इति भावे अप्रत्यये कृते ‘नियमः’ इति भवति । तत्सहितो यदिति । अत्र पक्षे ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इत्यस्य अप्राप्तेः ‘त्वया’ इत्यत्र कर्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वान् करणे एव तृतीयेति बोध्यम् ।

२८४८ । अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥३११०१॥

दी—। वदेर्नञुपपदे ‘वदः सुपि—’ (२८५४) इति यत्कषपोः प्राप्तयोर्यदेव । सोऽपि गृह्यामिवेतुभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । ‘गृह्यं’ किम् ? अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गृह्यं वचनानहं च—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयपण्यस्य च ।

अयस्कासो न गृह्यीयाद् जेयष्टापत्यकलत्रयोः ॥” इति स्मृतेः ।

पण्या गीः । व्यवहर्तव्ये त्यर्थः । पाण्यमन्यत्, सुत्यहमित्यर्थः ।

अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन् वियये वृद्धो यत् । शतेनवर्या कन्या । वृत्यान्या ।

The terms अवद्य, पण्य and वर्य are irregularly (निपातने) formed with घत् in the senses of गृह्य (fit to be condemned), पणितव्य (fit to be used) and अनिरोध (without restriction). Although when वद् is preceded by नञ् (as here) it can take any of the affixes यत् and कप् by the rule ‘वदः सुपि—’ (२८५४) yet according to this rule it will have यत् only after it and that in this special sense (गृह्य—condemnation) only. These two purposes are served here by this निपातन. Thus ‘अवद्यम्—’ sin is despicable or fit to be condemned. But “अनुद्यम्—’ the name of a

preceptor is not to be uttered which is neither despicable nor unutterable. Cp—Smṛiti quoted here. e. g.—

‘one wishing his welfare should not utter the name of one’s self, that of one’s preceptor, of a very miserly person, of one’s eldest child and of one’s wife’.

पाण्या—Here पण् (the root) has got णात् (not यत्) and has been used in the sense of praise or admiration and not in the sense of ‘use’ though it has got both (the senses)—पण व्यवहारे स्तुती च । शतेन वर्था— i. e. bride may be chosen by many, say a hundreded. इत्या—this is by क्वप् which comes in by the rule ‘एतिस्तुशाम्बहनुषः क्वप्’ । तुक् having taken effect by ‘ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ।’

मित—। अवयवपाण्यव्यां इति । यत्प्रत्ययान्ता एते तयो निपात्यन्ते—‘गर्ह्य’, ‘पणितव्य’, ‘अनिरोधः’ इत्यर्थेषु । ननु ‘बदः सुपि—’ (२८५४) इत्यत्र यतः कापय विधानात् अस्मिन्नर्थे कावन्तम् ‘अनुद्यम्’ इत्यपि निपात्यताम् इति चेत् । नेत्याह—‘यत्कापयोः प्रातयोर्देव, सोऽपिगर्हायामिवेत्युभयार्थं निपातनम्’ इति । अवदा निन्दनीयम् इत्यर्थः । अनुद्यम् इति—अनुच्चार्यमित्यर्थः । कापि परे ‘वचिस्वपि यजादीनां किति’ (२४—१२) इति सम्प्रसारणम् । कापप्रत्यये ‘तस्य (‘अनुद्यम्’ इत्यस्य)’ गर्हार्थकत्वं वारयति । तद्धि—न गर्ह्यम् न वचनानर्हं चेति । प्रमाणमाह—आत्मनामिति । ज्येष्ठापत्यकलतयोरिति—नामिति—योज्यम् । अर्थः स्पष्टः । व्यवहर्तव्या इति—व्यवहारयोग्या क्रयविक्रययोग्या इत्यर्थः । ‘पण व्यवहारे स्तुती च’ इति द्विविधार्थकस्य पण्यव्यवहारे एवार्थे निपातनम् इति भावः । सुतावर्धेण णादेवेत्याह—पाण्यामन्वदिति । अप्रतिबन्ध इति—वाधाभावो नियमाभावो वेत्यर्थः । शतेन वर्था इति—पुरुषशतेन वरणीया इत्यर्थः । अनेनैव पुरुषेण वरणीयेति नास्ति नियम इति यावत् । कन्यायाः (अनुदाया युवतेः) सर्वकामसाधारणत्वात् । [‘यतः कामयते सर्वान् पुंभिः सर्वैश्च काम्यते । ततः कन्या—’

इति महाभारते दर्शनात्] । इत्या इति—अव 'एतिस्तुभ्यास्तद्वहलुषः काप्' ।
'इहस्व पिति कृति' इति तुगागमश्च । अत 'हन् वरणे' इति सौवादिकस्य
गह्वणम् । पूर्वव तु 'इह' संभक्तौ इति क्रौयादिकस्यैव इति विवेकः ।

२८५० । वह्यं करणम् ॥ ३।१।१०२ ॥

दी— । वहन्तानेनेति वह्यं शकटम् । 'करणे' इति किम् ?
वाङ्मन् । वोढव्यम् (इत्यर्थः) ? ।

The word 'वह्य' signifying a cart is irregularly formed with
यत् in the करणवाचा ।

मित— । वहिः करणवाचा यत् निपात्यते इत्यर्थः । अतः तु वाङ्मन् इति भावे
कर्मणि वा ।

२८५१ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३।१।१०३ ॥

दी— । 'ऋ गता'—अस्माद् यत् । अयतोऽपवादः । अर्यः
स्वामी वैश्यो वा । 'अनयोः' किम् ? आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य
इत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । उक्तार्थयोरर्यो यति निपात्यते इति सुवार्थः । अयतोऽपवादः ।
'अहल्योः' इति प्राप्तो णादपोदयते इति भावः । आव्यै इति—अव अयत् ।
इतिः । पूर्वव तु गुणः ।

२८५२ । उपसर्ग्या कात्या प्रजने ॥ ३।१।१०४ ॥

दी— । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्ग्या गौः—
गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने कात्या' इति
किम् ? उपसर्ग्या काशी । प्राप्तवैर्यः ।

The term 'उपसर्ग्या' is irregularly formed with यत् in the sense

of 'having arrived at the proper stage of conception.' गर्भाधानाद्यम्—'i. e. fit to be approached by a bull for impregnation. Rest easy.

मित—। उपसर्ग्य इति । कालः प्राप्तोऽस्मा इति काव्या । 'तदस्य प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद् यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनः—गर्भयहणम्, भावे षच् । 'जनिवध्योय' इति ह्रस्विनिधेयः । उपपूर्वात् सरते; सतेः वा यन्निपात्यते गर्भयहणे प्राप्ताकाला चेदिति सूत्रार्थः । उपसर्ग्य इति अत आत् । ह्रस्विच् । प्राप्तव्या इति—गन्तव्या इत्यर्थः ।

२८५३ । अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

दी—। नञ्पूर्वाज्जीर्यते; कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्दिशेथम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । 'तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः । 'सृगैरजर्यं' जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वबन्ध इत्यत्र 'सङ्गत'मिति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'सङ्गतम्' किम् ? अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकट्वं केऽपि ण्यदेव । अजार्यं सङ्गतेन ।

The root जृ preceded by नञ् takes यत् in the कट्वंवाच्य provided the term सङ्गत (meaning friendship) accompanies it (the word so formed, viz-अजर्यं). as विशेष्य । अजर्यं means that which does not decay, hence stable or permanent. Thus in Bhattikavya we find 'तेन सङ्गतम्—' 'Oh Rama quickly make a permanent friendship with him who is honourable' ! But Kalidasa has 'सृगैरजर्यम्—' where the noun. 'सङ्गतम्' has to be taken understood—the sense of the line being—'He instituted again a permanent (friendship) instigated by infirmity (i. e.

due to old age) with deers with a view to removing rebirth.' 'अजरिता—' a blanket which knows no decay. Here there being no presence of 'सङ्गत' the root जृ has taken लृच् । In भाववाचा, however, the root takes णात् alone even if the term सङ्गत stands as the (चतुक्त) कर्ता । Thus 'अजार्थम्—' a friendship does not decaying.

मित—। अजार्थमिति सङ्गतं चेद् विशेषमिति । सङ्गतमिति विशेष्यपदं यदि साक्षाद् अवर्जयतेऽप्याज्जयते वेत्यर्थः । सङ्गतमिति—नपुंसके भावे क्तः । मैथिल्यर्थः । तेन सङ्गतमिति=राम, आर्थेण (प्राप्तयेन मान्यनित्यर्थः) तेन अजार्थम् (अविनश्यत्) सङ्गतम् (सखित्वम्) द्रुतम् कुरु इति । काण्डिदासः प्राह—सुगैरजार्थमिति—अदेहवन्माय (देहवन्मायः पुनर्भवः स माभूदिति कृत्वा) मृगैः पशुभिः ['पशवोऽपि मृगाः स्मृता' इत्यमरः] (सार्द्धमिति शेषः) जरसोपदिष्टम् (जरसा वार्द्धकेन उपदिष्टं कथितं वार्द्धकसुलभमिति यावत्) अजार्थं (अजार्थं सङ्गतमिति शेषः) पुनः (भूयोऽपि) ववन्म विदधावित्यर्थः ['समल-माराधनमच्युतस्य' इत्यनुसारात् समदर्शनो वभूवेत्यर्थः] । अजरितेति—अत्र सङ्गतमिति विशेष्याभावात् लज्जि न यत् । भावे लिति—अत्र सङ्गतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् प्रति भावः । अजार्थमिति णति इति । अजेयमित्यर्थः । प्रेमा प्रायेण न प्रणश्यति इत्याकृतम् ।

२८५४ । वदः सुपि क्यप् च ॥ ३।१।१०६ ॥

दी—। उत्तरसूत्रादिह 'भावे' इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप् स्याच्चाद् यदनुपसर्गे सुप्रापपदे । ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्मवद्यम् । बह्व वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययवित्थे के । उपसर्गं तु ग्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

The term 'भावे' is taken backwards (drawn in here) from the subsequent rule 'भूवो भावे' (२८५५—३. ११०७). The root वद takes

क्वप् as also यत् in the भाववाचा when a सुबन्त उपपद bereft of any prefix (उपसर्ग) precedes. Thus ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्म + वद् क्वप् where सम्प्रसारण takes effect due to क्त्व by 'वचिस्त्रपि'—(2409) and ब्रह्मवद्यम्—ब्रह्म + वदयत्—the meaning in both cases being the same viz—'The speech on the veda'. Some say that क्वप् and यत् are attached here in the कर्मवाचा (and not in the भाववाचा). Rest easy.

मित—। वदः सुपीति । उत्तरसूवादिति—'भूवो भावे' (३१।१०३) इत्यत इत्यर्थः । अपठ्यते—उपरिष्ठादाकथ्यते । 'अचो यत्' (३१।१०७) इत्यतो यदि चकाराद् गृह्यते । 'वदः सुपानुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादाह—अनुपसर्गं इति । ब्रह्मोद्यम् इति । कापि 'वचिस्त्रपि'—(२४०९) इति सम्प्रसारणम् । ब्रह्मवद्यम् ।—यत् । अर्थः समान उभयव । कर्मणीति—काव्यतावत् कर्मणोव न तु भावे इति तेषामाशयः ।

२८५५ । भूवो भावे ॥ ३१।१०७ ॥

टी—। क्वप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव—भव्यम् । अनुपसर्गं इत्येव । प्रभव्यम् ।

The root भू takes क्वप् in the भाववाचा when an un—prefixed सुबन्त word precedes. Thus ब्रह्मभूयम्—the state of ब्रह्म or ब्रह्मल. Here गुण is barred by the rule 'किञ्चि च' (2217). If a सुबन्त word is wanting or if a prefix exists the root will take यत् only thus भव्यम् and प्रभव्यम् in the sense of भाव and प्रभाव ।

मित—। भूव इति । भूवः क्वप् स्यादनुपसर्गं सुपानुपपदे इति सूत्रार्थः । तदाह सुपीत्येवेति, अनुपसर्गं इत्येवेति च । ब्रह्मभूयम् इति—कौबल्यं लोकात् । ब्रह्मत्वमित्यर्थः । भाववाचित्वात् क्वप् । 'किञ्चि च'—(२२१७) इति निषेधे न गुणः । भव्यमिति—प्राव इत्यर्थः । अत यदेत न क्वप् सुबुपपदस्याभावात् । एवं प्रभव्य-

नित्यं सुवभावात् उपसर्गसत्त्वात् च न क्वाप् किन्तु यदेव । 'सार्वधातुकार्हा'—
इतिगुणः । 'वान्तोधि' इत्यवादेशश्च । भावः, प्रभाव इति क्रमेणार्थौ ।

२८५६ । हन्तुस्तच्च ॥ ३।१।१०८ ॥

दी— । अनुपसर्गे सुपुपप्रदे हन्तेर्भावे क्वप् स्यात्
तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणोहननं ब्रह्महत्या । स्त्रोत्वं लोकात् ।

When an unprefixd सुबन्त word precedes the root, हन् takes
क्वप् and तकार becomes the final substitute. Thus ब्रह्महत्या which
is fem. by usage. But 'हत्या' without ब्रह्म or some such सुबन्त
word is incorrect as in that case हन् will take णत् or यत् and
not क्वप् । But हत्या is current in Bengali Litt.

मित— । हन् इति । अनुपसर्गे इति—प्राग्वदनुवृत्तिः । अन्तादेश इति—
हन्तेर्नकारः स्थाने तकारादेशः इत्यर्थः । भावे इत्येव । घाल्यः—अत्र णत् ।
अनुपसर्गे इत्येव—प्रघातः । अह घञ् । हत्येति केवलप्रयोगस्तु प्रामादिक एव ।
अनुपसर्गसुबन्तप्रदाभावे क्वापो दुर्लभत्वात् ।

२८५७ । एतिसुशासवृद्धजुषः क्वप् ॥ ३।१।१०९ ॥

दी— । एभ्यः क्वप् स्यात् ।

२८५८ । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६।१।७१ ॥

दी— । इत्यः । सुत्यः । 'शास इदङ्हलोः' ('२४८६')
शिथः । 'वृ' इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या
ऋत्विजः । आहृत्यः । जुथः । पुनः क्वबुक्तिः परस्यापि ण्यतो
बाधनार्था—अवश्यसुत्यः । 'शंसिदुहि-गुहिभ्यो वा' (१ वार्तिक)
इति काशिका । शस्यम्—शंस्यम् । दुह्यम्—दोह्यम् । गुह्यम्—
गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः (२०४८) । 'इडवृद्धशंसदुहां ण्यतः'

(३७०२) इति सूत्रद्वयवलाच्छंसः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं
 मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्चोः सञ्ज्ञायामुपसंस्थानम्' (वार्तिक) ।
 'अञ्जु' व्यक्तिसन्ध्यादिषु । बाहुलकात् करणे क्यप् ।
 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । अन्यम् ।

क्यप् is used after the roots इ, स्तु, शास् इ, इ and जुष्— ।

The root which ends in a short अच् will have the augment
 तुक् when a पित् क्त (such as क्यप्, क्तिप् etc) follows. Thus इ + क्यप् =
 इत्येत्. शास् becomes शिप् by the rule 'शास् इत्—' (2486). न इडः—
 which takes खत् (and not क्यप्) due to its connection with ईड,
 वन्द etc (which are आत्मनेपदिस) in the rule 'ईडवन्द—' (3702)
 and consequently gives 'वार्थः' as in वार्था ऋत्विजः—the ऋत्विजः or
 sacrificial priests only are to be selected—the sense here being
 that of निरोध or restriction, यत् enjoined by 'अवदापय्यवर्थः—' (2849)
 does not come. Repetition of काप् in the sutra bars यात्
 even that is later—परस्यापि यात्: i. e. यात् expressed in 'ओरावशके'
 (3. 1. 125—2886), 'शंसि—' Balamonorama reads it as a
 varttika whereas Tattwabodhini takes it to the very words of
 इत्तिकार—which seems to be preferable from the critical apprecia-
 tion made by Dikshita. शसम्—in the case क्यप् where
 the नकार disappears by 'अनिदिताम्—' (415). शसम् in the case
 of यात् । दुहाम्—क्यप् no guna due to क्तिप् of काप् । दीहाम्—
 यात्:युष् । इति सूत्रद्वयवलात् etc—i. e. as Panini reads 'प्रमस्य'—
 which is an indication of शन्स् taking काप् and 'ईडवन्द—'
 which enjoins यात् after same so it is evident शन्स् has got an
 option between क्यप् and यात् whereas the expression of that in

the cases of दुह् and गृह् is objectionable on the ground of proper evidence. 'आङ्पूर्वादङ्गेः—' This is a varttika which enjoins क्वप् to 'अङ्', preceded by आङ् in the sense of a संज्ञा or designation. Thus आङ्यम् (अङ् + क्वप्)—नलोप as before.

मित—। एतिस्रिति। एभ्यः षड्भ्यः इत्यर्थः। कापः पिच्छेन पितृविधिसुप-
स्थापयति—इत्यस्येति। इत्यन्तस्य धातोस्तुगागमः स्यात् पिति कृति परि इति
तदर्थः। फलमाह—इत्येत्यादि। एतिइत्यत अनुपमर्गे इति सुपुपपदे इति च
निवृत्तम् इति विभावनीयम्। अत्र एतीति इण् गतावित्यस्यैव न तु 'इक् करणे'
इत्यस्य, तस्य प्रायेणाधिपुर्वमेव प्रयोगदर्शनात्, भाष्ये 'अध्ययं व्याकरणम्' इति यदन्त-
त्वेन प्रयुक्तत्वाच्च। न वा 'इट् गता'विति भौवादिकस्य, व्याख्यानात्। शिथ्य इति—शंस
अनुसिद्धो इत्यस्य 'शंसइत्—' इति शिथ्भावे जाते काप्। किञ्चात्र गुणः एवमन्यत।
इजो यङ्गणम् न इङ् इति। 'इङवन्द—' (३००२) इत्यत आत्मनेपदिनां धातूनां
संयङ्गात् आत्मनेपदिनो 'इङ् संभक्तौ' इति क्रियादिकस्य न यङ्गणं किन्तु 'इङ् वरणे'
इत्युभयपदिनः सौवादिकस्यैवेत्यर्थः। वार्या ऋत्वज इति—एते एव वरणीया इति
नियमसंगमप्रादात् निरोधार्थं यदभावात् आदित्यर्थः। पुनः कावृत्तिरिति—अत्र
सूत्रे इति शेषः। 'वदः सुपि—' (२४५४) इत्यनेनैव कार्यसिद्धिरिति
भावः। परस्यपीति—'ओरावगच्छके' (२८८६—३।१।२५) इत्यतुस्त्यस्येति यावत्।
'शंसि—' इति कारवचनमिदम्—न वार्तिकम्। भाष्यानुपलब्धेः। एभ्य
काव्याती विकल्पात् स्यातामिति काशिकाकृत्याचष्टे इत्यर्थः। शंसाम् इति—
अत्र काप्। अनिदितामिति नलोपः। शंसाम्। अत्र णात्। दुह्यम्—कापः
किञ्चात्र गुणः। दीह्यम्—णात्। गुणः। सूत्रद्वयवलादिति। कापप्रत्ययाभावे
'प्रशस्य' इत्यस्य दुर्लभत्वेन 'प्रशस्यस्व—' इति सूत्रं कापप्रत्ययपक्षे आपकम्।
उत्तरान्तु णात् पक्षे इति भावः। इतरयोस्त्विति—दुहित्युक्तोरित्यर्थः। 'आङ्पूर्वादङ्गेः'
इति—वार्तिकमिदम्। अथैमाह—वाङ्मूलकात् करणे काप् इति। 'कृत्यसुप्रदोः'
इत्यनुसारादित्यर्थः। अन्यत् स्पष्टं सूत्रे।

२८५८ । ऋदुपधाच्चाकृत्पिचतेः ॥ ३।१।११० ॥

दी—। वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु—
कल्प्यम् । चतयम् । तपरकरणम् किम् ? कृत् । कीर्तयम् ।
अनित्यप्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे—यत् । णिजन्तास्तु—यदेव ।

Roots having ऋकारs for their penultimate save and except कृप् and चृत् take कप् after them. Thus वृताम् etc. But कल्प्यम् and चतयम् are derived with णात् added to them by the rule 'ऋहलोच्चात्' (2872); त् after ऋ (in ऋत्) has been added to restrict the affix (कप्) to ऋस्मान् roots only and not to extend to दीर्घान् ones also. Thus कीर्तयम् etc are derived with णात् ॥ णिजभावे णात् i. e. by 'ऋहलोः—'. णिजन्तास्तु यत्—i. e. by 'अची यत्'.

मित—। ऋदुपधादिति । ऋदुपधाभ्यो घातुभ्यः काप् स्यात् त्व कृत्पिचित्योरिति सूत्रार्थः । तदाह—वृत्पिचित्योस्तु इति । अथ ऋहलोरिति णादित्यर्थः । अहिति तपरकरणाद् दीर्घान्मा मृदित्याह—तपरकरणं किम् ?—कीर्तयम् । अथ णादेव । णिजभावे—णादिति । हलन्तत्वादित्यर्थः । णिजन्तास्तु यदिति । अजन्तत्वादेचो यदिति यत् ।

२८६० । ई च खनः ॥ ३।१।१११ ॥

दी—। चात् कप् । 'आदुगुणः' (६८) । खेयम् ।
'इ च' इति ऋस्वः सुपठः ।

The final (नकार) of खन is replaced by ईकार and कप् is added to it. Here ऋस्व ईकार might have better been read as there is no reason to increase the syllable by pronouncing the दीर्घ when the operation viz 'गुण' being the same in each case.

N. B.—Nagesha however defends the दीर्घाच्चारण here.

मित—। ई चेति । खनः काप् प्रत्ययः स्थादीकारान्तादेश इत्यर्थः । ऋस्वः

सुपठः इति—एवं सातालाधवः स्यादिति भावः । न च फले भेद इति वाच्यम् ।
ह्रस्वपठेऽपि आदृगुणइत्यस्य निर्वाधत्वात् । नागेशस्तु 'ये विभाषा' इत्यत्र ये इत्यस्य
विषयसप्तमीत्वेऽपि जनादिसाहचर्येण यादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले भान्तस्यैवालविधानेन
अथ तदप्राप्त्या नखत्वे आदृगुणेन रूपसिद्धिरिति भावः । एतत्कृशपरिहारायैव
दीर्घांशारणं कृतमिति तच्चमित्याह ।

२८६१ । भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३११११२ ॥

दी— । भृत्याः कर्मकराः भर्तव्या इत्यर्थः । क्रिया-
शब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समञ्च बहुलम्' (वार्तिक) ।
संभृत्याः—सम्भार्याः । असंज्ञायामिव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् ।
'असंज्ञायाम् किम् ? भार्या नाम चत्त्रियाः । अथ कथं
भार्या वधूरिति । इह हि 'संज्ञायां समञ्च—' (३२७६) इति
कथं भाव्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः सत्यम् ।
विभक्तैर्भू इति दीर्घान्तात् क्रप्तादेर्वा ग्यत् । क्यप् तु भरतेरिव ।
'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ।

क्यप् is added to भृज् (भरणे—भूदि) when a designation or
संज्ञा is not implied (by the derivative). Thus भृत्याः (भृक् by
'ह्रस्वस्य—') workmen i. e. those who are to be maintained.
Hence it is a verbal or क्रियावाचक word and not a designation.
'समञ्च—'varttika—when सम् precedes and a designation is not
implied then क्यप् and ग्यत् are optionally added to the root.
Thus संभृत्याः—सम्भार्याः । भार्याः (masc. base)—a class of particular
चत्त्रिय (and not wives) ; thus it is a संज्ञावचन and takes ग्यत् । Then
how to derive the word 'भार्या' which is a संज्ञा of wife ? For here
(in संज्ञा and fem.) i. e. in the case of भृ (भृज्) there must

be क्यप् in the sense of a संज्ञा by the rule 'संज्ञायां समजनिषदनिपत-
मनविदयुञ्जीङ्भजिष्' (3276) which (with क्यप्) gives भृत्या—wage
or a sort of treatment as in 'कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ
गर्भंभर्षि' (२६—3. 12). Nor can it be argued that in that case
(i. e. in case of भृत्या as संज्ञा) the संज्ञापठुंदास or the utterance
of the term 'असंज्ञायाम्' in the rule 'भजः—' is superfluous, as it
has got its importance in the masculine संज्ञावाचक word 'भार्याः'
above. Hence the word भार्या (fem.) has rather to be derived
from भृ (भृभज्) read in जुहोत्यादि class or from भृ read in क्पादि
(भृ भर्त्सने) with णात् attached to them and not क्यप् which is
restricted to भरति only i. e. to भृज् (भरणे भादि) only by the
परिभाषा—'तदनुवन्धकग्रहणे'—when an injunction is made with ref.
to a root having a particular अनुवन्ध then it is restricted to that
special root along with that particular अनुवन्ध or indicatory only,
and does not hold good when only other अनुवन्ध is added to the
same—(Hence भृज् alone is the sphere of application of क्यप्
and not भृभज् also). N. B.—Acc. to भाषा however we can
have भार्या (wife) from भृ (भरणे भादि) also with णात् by "कृत्यलुटो
वहुलम्" &c.—(See Tika).

मित—। भृज इति । भरतेः संज्ञाभिप्राये क्यप् स्यादित्यर्थः । भृत्या इति ।
'ह्रस्वस्य पिति—' (२८५८) इति तुक् । क्रियाशब्द इति—क्रियावाचकः शब्द
इत्यर्थः । 'समञ्जः' इति—वार्तिकमिदम्—सम्पूर्वाद् भरतेरसंज्ञायामिव क्यप्
वहुलं स्यात् । पचे णात् । तदाह—सम्भृत्याः-सम्भार्या इति । अर्थः समानः ।
भार्या नाम इति—अत्र संज्ञावगमाद् भरतेर्णात् । अत्र भार्येति पुंवचनं न स्त्रीति
स्वयमेव वक्ष्यति 'संज्ञापठुंदासञ्च पुंसि चरितार्थ' इति । नन्वेवं स्त्रयवाची भार्या-
शब्दः कथं सिध्यति इत्याशङ्क्य आचिपति—अथ कथमिति । अह इति—संज्ञापचे

इत्यर्थः । ननु तर्हि 'असंज्ञायाम्' इति सूत्रे संज्ञापयुंदासौ व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 संज्ञापयुंदासस्त्विति—भाष्यां नाम चविद्या इत्यवैत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षं प्रकृत्या स्वाभिमतं
 प्रकटयति—सत्यमिति । सत्याम्—'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्जशौङ् भूजिष्णः'
 (३२७६) इति स्त्राधिकारोक्तसूत्रेण 'व्रजवजोभावे काप्' (३२७५) इत्यातः
 कवितानुक्त्य भावे एव भरते; संज्ञायां 'भृता' इति चिकित्साविशेषादिवचनः स्त्रीशब्दो
 विधीयते । सत्यामेवदमपि यत् संज्ञापयुंदासः पुंस्वीय चरितार्थः । तथापि बहुवचनिकः
 भाष्याशब्दोऽपि न दुर्धटः—भौवादिकाद् भृज उत्तरं स्त्रियां णती आपाततः दुर्लभत्वेऽपि
 जौहोत्यादिकाद् 'डुभृज्' इत्यातः क्रियादिकाद्वा'भू' इति दीर्घान्तस्य णात्प्रत्यायस्य
 अवकाशसंभवात् । एवञ्च विभर्त्तति विभियत इति वा भाष्यां णाति स्त्रियाम् । एवं
 दीर्घपक्षे कर्मणि बाहुलकात् कर्तरि वा णात् द्रष्टव्यः । नन्वेवं कावपि अनयोरिकतरात्
 स्यादिति चेत्—नेत्याह । काप् तु भरतेरेवेति । 'भृज्भरणे' इति भ्रादेरेवेत्यर्थः ।
 कुत इत्यात आह—तदनुबन्धकयङ्गणे इति—यावदवयवकमनुबन्धमुपदिश्य किञ्चित्
 कार्यम् कुवचिद् धातौ विधीयते, तत् कार्यम् तावन्मातावयवानुबन्धविशेषे एव धातौ
 विधीयते इति प्रतीयतव्यम्, न तु तादृशानुबन्धविरहितेऽपि तत्र धातौ न तदधिकानुबन्ध-
 सहितेऽपि तत्र । अयमर्थः—'भृजः असंज्ञायाम्' इति भ्रादि 'भृज्' इतीममुच्चार्य
 कावविधानात् तत एव काप् भविष्यति न तु तदधिकानुबन्धविशिष्टाद् जुहोत्यादिः
 'डुभृज्' इत्यातो नापि निरनुबन्धकात् कादिः 'भू' इति दीर्घादिति ॥ मन्वेतच्च
 इतिकारमतेन व्याख्यतम् । तन्मते "संज्ञायां समज" इत्यत्र भावे इति न निवसः ।
 भाषाकारस्तु "संज्ञायां समज—" इत्यत्र 'भावे इति वचते—भाष्याशङ्कसु कर्मसाधन
 एव" इत्याह । तथा च कैयटः—"भावयङ्गानुवर्त्तनात् कर्मणि कावभावात्
 णादेव भवति" । "अथवा कृत्यलुप्तो बहुलम् इत्येवमत्रापि णाद् भविष्यति" इत्यपि
 तत्र स्पष्टम् । एवं भाष्यमते भृज्यत् कर्मणि स्त्रियाम् संज्ञायाम्=भाष्यां ।

२८६२ । सृजेर्विभाषा ॥ ११११३ ॥

दी— । सृजेः कच्चा स्वात्, पच्ची ण्यत् । सृज्यः ।

मित— । सृजेरिति । ऋदुपधत्वेन नित्यं कापि प्राप्तेऽयमारम्भः । सृज्यः

काप्पक्षे किरत्वेन गुणभावे इदम् । णात्पक्षे तु—

२८६३ । चजोः कु घिणातीः ॥ ७।३।५२ ॥

दी— । चस्य जस्य च कुल्वं स्याद् घिति णाति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । तेनेह न— गर्ज्यम् । 'मृजेवृद्धिः' (२४७३) । मार्ग्यः ।

The चकार and the जकार in a root turn to कुल्व i. e. become क and ग respectively when any affix dropping a घकार as also when the affix णात् follows. 'निष्ठायाम—' varttika—This has to be said that this rule holds good in cases of such roots alone as are णिट् in con. with निष्ठा (क्त क्तवत्). Thus गर्ज् being सिट् in निष्ठा (गजितम्—गर्जितवान्) we have गर्जांम् and not गर्ज्यंम् in णात् । मार्ग्यः—कुल्व by this rule.

मित— । चजोरिति । अत्र चस्य घिति जस्य च णाति परे कुल्वमिति क्रमो न विवक्षितः । किन्तु उभयोरपि उभयस्मिन् प्रत्यये परे कुल्वमिति विवेकः इति कैयटहरदत्तो । तदाह—चस्य जस्य चेति । अत्र 'तेन रक्तां रागादि'ति घञि जस्य कुल्वनिर्देशो शापकम् । 'कु' इत्यविभक्तिकोनिर्देशः । 'निष्ठायामनिट—' इति । वार्तिकमिदम्—निष्ठायामनिट एव धातोः कुल्वं नेतरस्येत्यर्थः । गर्ज्यमिति । निष्ठायां गजितम्—गजितवानिति इति सिट्त्वान्न कुल्वम् । अन्यत्सुगमम् ।

२८६४ । न्यङ्कादीनां च ॥ ७।३।५३ ॥

दी— । कुल्वं स्यात् । न्यङुः । 'नावच्चेः' (उना १७) इत्युप्रत्ययः ।

मित— । न्यङुरिति सगभेदः ['क्षणसाररुह्यङुरदुश्चम्बररोहिषा' इत्यमरः] । [न्यङु, मदगु, भगु, दूरेपाक, फलीपाक, क्षीपाक, दूरेपाका, फलीपाका, दूरेपाकु, फलीपाकु, वक्र, चक्र (तक्र), व्यतिषङ्ग, अनुषङ्ग, अवसर्ग, उपसर्ग, अपाक, मांसपाक (मासपाक) मूलपाक, कपोतपाक, उलूकपाक । सञ्ज्ञायां मेषनिदाघावदाघाघाः । न्ययोध, वीरुत्—इति न्यङ्गादिः] । एभ्यः कुल्वमित्यर्थः ।

२८६५ । राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-कृष्टपचाव्ययः

॥ ३।१।११४ ॥

दी—। एते सप्त क्यवन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽ-
भिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा—लतात्मकः सोमो राजा
स सूयते खण्ड्यते * अत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद् दीर्घः ।
राजसूयः-राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि
क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा—‘षू’ प्रेरणे तुदादिः । सुवति
कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुद् । मृषोपपदाद् वदेः कर्मणि
नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । ‘उच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः’ । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वं च
संज्ञायाम्—सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपचाः—कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि
कृष्टपाकाः । न व्यथते व्यथ्यः ।

These seven words (राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपचा, व्यथ्य) are irregularly derived with क्यप् । राजसूय means a sacrifice which is to be performed by a king or चत्वरि by means of a sacrificial path or—a sacrifice wherein राजा—a kind of creeper or plant (सोम)—is churned and squeezed (distilled). In the latter sense we have क्यप् in the अधिकरणवाचा (राज + षु (सु) + क्यप्) whereas in the former we have कर्मणि क्यप्—the lengthening of उकार being in an irregular way (निपातनात्) for the rule ‘अकृत-
सार्वधातुकयोः’ (२२९८) does not apply here. The word falls in

* ‘खण्ड्यते’ इति तत्त्वबोधिनीधृतपाठः ।

the षधेर्वादि class. सूर्य is derived either as सृ + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य (सृ of अकार by निपातन) = सूर्य (the sun) दीर्घ by the rule 'हलि च' (354); or—as सू (सृ) to send forth) + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य, the augment 'रुट्' having been prefixed to the affix (काप्) by this निपातन। सूषोद्य—is derived as सूषा + वद् + काप् (कर्मणि) and not यत् also by वद्: सुप्— (2854) so he says 'नित्यम्' (persistently). सम्प्रसारण by 'वचिस्त्रिप्—' (2409). सूषोद्य means a false representation; hence an adjective and is thus used in any gender according as the noun it qualifies is masc, fem. or neut. 'उच्छ्राय—' false utterances represent the beauty of a bright i. e. fascinate the mind of the audience for the time being. रुच—रुच् + काप् and not यात् by 'रुहलो:—' (2872) which would give रोचा which is inadmissible. कूप्य—गुप् + काप्, न being changed into क in the sense of संज्ञा by निपातन. It means a metal other than gold and silver Cp—'कुहन् अकुप्यं वसु वासवोपमः' (किरात—1st canto). In con. with यात्—गोप्यम् (secret). कृष्ट + पच् + काप् = कृष्टपचा:—that which (a crop) grows (and matures) in a tilled field out of itself. Thus काप् is here कर्मकर्त्तरि. In the pure कर्मवाचा, however, the form would have been कृष्टपाका with यात् कुल being effected by 'वजो: कु—' (2863). नञ् + व्यथ् + काप् कर्त्तरि (by निपातन) = व्यथ्य: he who is never pained.

मित—। राजसूयेति। अभिषवद्वारा इति—अवाभिषवो नाम व्रतस्थानम्। ['सुत्याऽभिषवः सवनाचैना' इत्यमरः]। अव पक्षे कर्मणि काप्। 'अकृतसाधैधातुकयोः' (२२८८) इत्यस्याप्राप्ते निपातनादीर्घः। पश्चान्तरमाह—यदेति। स्वच्छातेऽवेति। रसनिष्पत्त्यर्थं यावभिः सोमलतानां कुहनपूर्वकं सन्धानमभिषवः ['स्नात् सन्धानमभिषवः' इत्यमरः]। अत्र बाहुलकादधिकरणे काप् प्राग्वादीर्घः, पूर्वपक्षे राजसूय इति।

उत्तरपक्षे तु राजसूयमिति । कर्तरीति—वाङ्मलकात् । निपातनादुत्थमिति—गुणलभ्यस्य
 अकारस्यैत्यर्थः । ततो 'इलि च' (३५४) इति दीर्घः । अवाप्राप्तुष्यन् पद्यान्तरमाह—
 यदेति—कापो रुडिति । निपातनादिति शेषः । नित्यं काविति—'वदः सुपि—'
 (२८५४) इति यतोऽपि प्राप्तौ निपातनात्तदपवादो नित्यं कावित्यर्थः । 'वचिस्वपि—'
 (२४०६) इति सम्प्रसारणम् । विशेषानिर्गोऽयमिति—विशेषप्राधान्येन विशेषण इति
 यावत् ['अधीने निन्न आयत्तः' इत्यमरः] । विशेषलिङ्गेनास्य लिङ्गनिष्पत्तिरित्यर्थः ।
 उच्चायेति—उच्चायस्य उत्सृष्यस्य सौन्दर्यम् रमणीयता तस्यैव गुणाः येषां ते
 (तादृशाः) स्वदीयाः मिथ्याभाषणाणि भवन्तीति शेषः । न्योक्तिर्हिचयेन सत्यत्वेन
 प्रतीयमाना श्रोतृमानसं सुष्ठुप्रतिमापादयति (परं चयान्तरणं 'पतनान्ताः
 ससुच्छयाः' इति नयेन गर्हितां गतिमाप्नोति) इति भावः । रोचतेरिति—रुच-
 धातोर्लित्यर्थः । अत्र निपातनात् काप् । अन्यथा हलन्तत्वेन णात् स्यात् । रुचामिति
 यथा 'कान्तं मनोरमं रुचाम्—' इत्यमरः । गुपेरादेरिति—गकारस्यैत्यर्थः ।
 सञ्ज्ञायामिति । तदेवाह—सुवर्णरजतमिश्रं धनं कुपामिति । ['स्यात् कोशलहरिणश्च
 हिरण्यपि कृताकृते । तासां यदन्यत् तत् कुपाम्—' इत्यमरः] । "विजित्य यः
 प्राज्यम् अवच्छेदुत्तरान् कुरुन् 'अकुप्यं वसु वत्सरोपमः' इति किरातार्जुनीयम् ।
 गोपामिति—ण्यदन्तोऽयम् । लघूपधगुणः । कर्मकर्तरीति । अतएवोक्तम्—स्वयमेव
 पचान्ते इति । कृष्टे क्षेत्वे व्यापारान्तरं विना निष्पद्यन्ते इत्यर्थः । 'सुखेन लभ्या
 दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः—(किरात—१३) । शुद्धं लिति ।
 कर्मवाचेर्याति उपधाहञौ 'चञोः कु—' इति कृत्वमित्यर्थः । अव्यय इति—
 निपातनात् काप् । वाङ्मलकात् कर्तव्येव ।

२८६६ । भिद्योद्वयौ नदे ॥ ३।१।११५ ॥

दी— । भिदेरुक्तेषु कथम् । उक्तेर्धत्वं च । भिनन्ति
 कूलं भिद्यः । उक्तेतुदकमुद्वयः । 'नदे' किम् ? भेत्ता ।
 उज्जिता ।

मित—। भिदोद्गाविति । कर्तरि क्यवन्तावेतौ नदविशेषार्थे निपात्यते इत्यर्थः ।
उज्ज्वलं चेति—‘उज्ज्वलं उत्सर्गं’ इति तौदादिकोऽयं धातुः । तस्य भस्व धकार
इति भावः । ‘भलां जश् भशि’ इति जकारस्य दकारेण उद्गा इति । जवीष्ठास-
युतनदविशेष इत्यर्थः । भेवेति—अवोभयव कर्तरि ढजेव । ‘तीयदागम इवोद्गा-
भिययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्’ (रघु ११।८) ।

२८६७ । पुथ्यसिधौ नच्चत्वे ॥ ३।१।११६ ॥

दी—। अधिकरणे क्यवन्निपात्यते । पुथ्यन्तप्रस्मिन्वर्थाः
पुथ्यः । सिध्यन्तप्रस्मिन् सिध्यः ।

मित—। पुथ्यसिध्याविति । क्यवन्तावेव । पुथ्यः सिध्यथ नच्चवविशेषी । पुथ्यन्तीति—
जातकः पुष्कलार्थवान् भवतीत्यर्थः ।

२८६८ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ३।१।११७ ॥

दी—। पूङ्गोज्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादि-
करणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधि-
विशेष इत्यर्थः * । पापमिति वा । जित्यो हलिः । वलेन कृष्टव्य
इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्रतु—
विपथ्यम् । विनेयम् । जेयम् ।

The words विपूय, विनीय and जित्य are irregularly formed with क्यप् when applied to मुञ्ज (a kind of grass), कल्क (squeezed drug or sin) and हलि (a furrow). विपूयः i. e. to be purified for making a rope etc.—जित्य—i. e. to be drawn with force (for levelling what is ploughed by a furrow—a kind of thick plank).

* औषधिविशेष इति तत्त्वबोधिनीसम्मतः पाठः ।

मित—। विपूयेति। एते तयः क्रमेण मुञ्जकल्कहलिषु खबन्ता निपात्यन्ते। विपूयो मुञ्ज इति—दीर्घवृणविशेषो मुञ्जः। अन्यत्र यत्—विपव्यम् तक्रम्। शोधनीय-मित्यर्थः। विनीयः कल्क इति—कल्कशब्दस्वार्थमाह—पिष्ट औषधिविशेष इति। 'कल्कैः करिकणाकुष्ठाकालककशेरुभि'रिति वैदिके दर्शनात्। पापमिति वेति। ['तपो न कल्कोऽध्ययन् कल्कः' इत्युपक्रम्य 'तान्वेव भावीपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात्। 'कल्कोऽस्त्री शमनैःसोः' इत्यमरश्च]। य विनीयः शोधयितव्यइत्यर्थः। अन्यत्र यत्—“विनीया बधूः”। जित्यो हलिरिति—तत्र जित्यपदं व्याचष्टे हलनेति। हलिपदार्थमाह—कृतेति। हलकृष्टभूमिसमीकरणार्थमित्यर्थः। स्थूलकांठमिति—['मष्ट' इति भाषायाम्]। अन्यत्र यत्=जेयम् मनः ['अचोयत्' इति यत्]।

२८६८। प्रत्यपिभ्यां ग्रहः ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। 'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

The root गृह preceded by प्रति and अपि takes क्प्र, but adds the author of varttikas, it must be stated that it holds good with ref. to the vedas only and not in classical usage where ण्यत् is due by 'अहलोः—'.

मित—। प्रत्यपिभ्यामिति। ग्रहः कश्चित् शेषः। छन्दसीति—वार्तिकमिदम्। वक्तव्यमिति वक्तृकृता प्रचिन्नमित्याहुः। लोके क्विति—अत्र ण्यदिति भावः।

२८७०। पदास्त्रैरिवाह्यापक्षे षु च ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम्। अस्त्रैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। वाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना। ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्ग-निर्देशात् पुंनपुंसकयोर्न। पक्षे भव पक्षः। दिगादित्वाद् यत्। आयैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षान्वित इत्यर्थः।

The root यङ् takes काप् provided the words or bases so derived signify पद (a word), अस्त्रैरी (dependent) बाह्या (keeping outside) and पत्य (a sider or one who takes sides). अवयवह्यम् (अव + यङ् + काप्) पदम्—means a word which requires separation from another or the whole, 'whereas प्रयङ्' पदम् is a peculiar word which does not allow combination (सन्धि). Cp—'ईदृदेद्विवचनं प्रयङ्'—100). स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् i. e. as the सूत्रकार reads 'बाह्या' a feminine form of बाह्य (outside) so we should have 'यङ्' only and not यङ्गः and यङ्गम् also which indicate masc. and neuter respectively. The word पत्य in the rule is derived as पत्येभ्यः etc. तत्पचाश्रितः—i. e. siding with them. Cp—'तमार्ययङ्गं निगृहीतधेनुमनुष्यवाचा मनुवंशकैतुम्' (रघु—II. 33). and "गुणयङ्गं वचने विपयितः"—Kirat II.

मित—। पदेति। पूर्वस्वाद् यङेरिति वर्तते—पद, अस्त्रैरिन्, बाह्या, पत्य इत्येतेष्वर्थेषु यङः कश्चित् स्वार्थः। अवयवह्यमिति—अवपूर्वाद् यङः काप्। एवमन्वयः। अवयवो नाम समन्तादवान्तरपदविभागः। [इत्यस्य पूर्वखण्डोऽवयवः—इत्यपि अव स्मरन्वयम्] यत्पदं तमईति तदवयवह्यम्। प्रयङ्गमिति पदविशेषस्य संज्ञा। सम्प्रभावज्ञापकमित्यर्थः। 'ईदृदेत्—' (१००) इत्यादौ यथा। अतोभयत कापि 'यङ्गिज्यावयव्यधि—' (२४१२) इति यङः सम्प्रसारणम्। अस्त्रैरी = परतन्त्र इति। स्त्रैर्निरिति शीलमस्येति 'स्त्रादीरिति' इति इति। पराधीन इत्यर्थः। [स्तस्त्रोऽपावृतः स्त्रैरी स्त्रच्छन्दो निरवयवः—इत्यमरः]। बाह्यायामिति—बहिर्भावा बाह्या 'बहिषट्ठिपो यङ् च'—इति वार्तिकेन यङ्। टाप् स्त्रियाम्। स्त्रीलिङ्गान्तोयम्। तत्फलमाह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति। सूत्रे पत्य इत्यस्ति। तद्व्याचष्टे पद्ये भव इत्यादिना। 'आर्ययङ्ग' इति—आर्यपचावलम्बित्यर्थः। 'तमार्ययङ्गं निगृहीतधेनुमनुष्यवाचा मनुवंशकैतुम्। विधाययन् विधितमात्मवृत्तौ सिद्धोरसत्त्वं निजगादसिद्धः'। (रघु २।१३) इत्यादि।

२८७१ । विभाषा कृषोः ॥ ३।१।१२० ॥

दी— । काप् स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे—

मित— । विभाषेति । कृषो नित्यं णाति वृषेस्तु चटुपधत्वान्नित्यं कापि प्राप्ते
अयमारम्भः । पक्षे इति—वृष्यमाणी णादित्यर्थः ।

२८७२ । ऋहलोर्णप्रत् ॥ ३।१।१२४ ॥

दी— । ऋवर्णान्तादलन्ताच्च धातोर्णप्रत् स्यात् । कार्यम् ।
वर्धम् ।

मित— । ऋहलोरिति—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदन्विधिसदाह—ऋवर्णान्तादिति ।
कार्यमिति—“अचो जि णति” इति वृद्धिः । वर्धामिति । लघूपधत्वात् गुणः ।

२८७३ । युग्यं च पत्रे ॥ ३।१।१२१ ॥

दी— । पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र काप् कुल्वं च
निपात्यते ।

The word युग्य implying (connection with) a conveyance is formed irregularly with काप् added to the root युज् which gets कुल्व (ग) for its अकार by निपातन । But योग्यम् with खत् (and कुल्व by “चजोः”), and योज्यम् with णिच् and यत् or with कुल्वभाव in णात् by “या आवश्यकै” । युग्यः—fit to be yoked.

मित— । युग्यमिति । युजोः काप् कुल्वं च निपात्यते वाहनं चेद गम्यत इत्यर्थः ।
पतन्ति गच्छन्तन्वनेनेति पत्रं वाहनम् । ‘दावीशस—’ इति करणी छन्दः । युग्यइति ।
योज्यत्वं इत्यर्थः । णाति योज्यम् अपि च (अर्थविशेषे) योज्यम् ।

२८७४ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

दी— । अमोपपदादिसेरधिकरणे खत् । वृद्धौ सत्यां पाचिको
ऋष्यश्च निपात्यते । अमासह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या—

अमावास्या ॥ 'ऋहलोर्णत्' (२८७२) । 'चजोः—' (२८६३)
इति कुत्वम् । पाक्यम् । 'पाणौ सृजेर्णद्वाच्यः' (वार्तिक) ।
ऋदुपधलक्षणस्य कपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या
रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' (वार्तिक) —समवसर्ग्या ।

The word अमावस्य or अमावास्या is optionally formed with ण्यत् added to वस् preceded by अमा, in the अधिकरणवाचा and the optional ऋह is an irregular result after the lengthening (due to णत्). Thus अमावास्या—अमावस्या a date (तिथि) on which the sun and the moon sit rest side by side (अमा) i. e. parallel to each other ऋहलोर्णत्—[N. B.—The arrangement of the rule here is vicious as is evident from Dikshita's Praudha-manorama where we find that the serial order of अष्टाध्यायी has been strictly pursued, the rule 'ऋहलोर्णत्' being read after 'विभाषा कृष्णोः (2871) so as to show the application of णत् when कप् is wanting ; but not explained and numbered. In this arrangement—which is preferable—the number of 'ऋहलोः—' should have been '2874 together with the explanation or इति thereof, and not 2872 with the same as we find here. Thus the proper arrangement is as follows—

2871. 'विभाषा—(सू) ऋहलोः—वर्धम् (without इति) ।

2872. युग्यं च—(सू) ... निपात्यते (इति) ।

2873. "अमा—(सू) ... अमावस्या (इति) ।

2874. 'ऋहलोः—(सू) ... समवसर्ग्या (with इति) ।

'पाणौ सृजोः—Varttika—सृज preceded by the word पाणि (hand) takes णत् which thus supersedes कप् which was due to the root

(सज्ज) being ऋदुपध । समव etc another vartika—add 'सृजेर्णत्' to it and the meaning is clear.

मित—। अभावस्यदिति । 'अभावस्य' इति वक्तव्ये 'अभावस्यत्' इति तकारोच्चारणपूर्वकनिर्देशः । कृत्प्रकरणप्राप्तस्यापि सम्भारणाभावनिपातन—शङ्का-
वारणधिति नामिशः । तत्र हे निपातने—अधिकरणवाच्यं स्यात् पाक्षिको ह्यस्य ।
तदेवाह—अभोपपदादित्यादिना । अमेत्यस्यार्थमाह—अमासहेति । समान्तरालत्वेनेति
यावत् । चन्द्रार्काविति चन्द्रसूर्यौ । 'अभावस्या त्वाभावास्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः'
इत्यमरः ।'

ऋहलोर्ध्वदिति । अवेदमवधेयम् । मनोरमायां तावद् 'विभाषा कृष्णोः'
(२८७१) इत्यत्र पाक्षिकप्रयोगप्रदर्शनरूपेण 'ऋहलोर्णत्' इति केवलं सोदाहरणं
पठितं न तु व्याख्यातम् । किञ्चाष्टाध्यायीसूत्रक्रमेणैव तत् (सूत्रम्) 'अभावस्यदन्त्य-
तरस्याम्' (२८७४) इत्यस्मादूर्ध्वमेव पठितं व्याख्यातञ्च । स एव क्रमो ज्यायान्
सम्यक् च । प्रयोजनाभावे क्रमभङ्गस्यानीचित्यात् । एवञ्च 'ऋहलो—'रित्यस्य
(२४७४) इत्येव कौमुदीक्रमेण भाव्यम् इति आह लव्याख्यायां दर्शितम् ।
पाणाविति—वार्तिकमिदम् । पाण्युपपदात् सृजेर्येदित्यर्थः । ऋदुपधलचणश्चेति ॥
'ऋदुपधात्—' (२८५८) इति प्राप्तभेदित्यर्थः । पाणिसर्गेति—चजोरिति कुत्वम् ।
समवपूर्वाच्चेति—वार्तिकान्तरम् । सृजेर्णदिति शेषः । कुलं प्राग्वत् ।

२८७५ । न क्वादेः ॥ ७।३।५८ ॥

दी—। क्वादेर्धातोश्चजोः कुलं न । गर्जम् । वार्तिक-
कारसु 'चजोः—' (२८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति
पूरयित्वा 'न क्वादेः' (२८७५) इत्यादि प्रत्याचक्ष्यौ । तेन
अजि-तर्जि प्रभृतीनां न कुत्वम्, निष्ठायां सेट्त्वात् । शुचुशुभु
प्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुलं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि
विपरीतं प्राप्तं तथापि 'यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' ।

Roots beginning with कवर्ग do not get कुल i. e. ककार and गकार for the चकार or जकार lying in themselves. Thus गर्जम् (गर्जयात्) । The varttikakara (Katyayana) however, filling up the rule चजोःकु—(2863) with the words 'निष्ठायामनिटः' (which see ante.) rejected the rule 'न क्वादेः' (2875). It is for this reason that the roots अजिं, तजिं etc. (although not falling under क्वादि class yet) get no कुल due to their being सेट or being allowed to have इट् in निष्ठा (क्त + क्तवत्) and thus having satisfied the conditions of the varttika 'निष्ठायामनिटः' ; whereas roots like शुच, म्लुच etc get कुल despite their being क्वादिल and thus having been under the prohibitory rule 'न क्वादेः' (2875). Thus although the operations suggested herein goes against what is intended by the rule 'न क्वादेः' yet the varttika 'निष्ठायामनिटः' has to be given preference to the same (न क्वादेः) on the strength of the परिभाषा 'ग्रथोत्तरम्—' which means that 'In a line of contention among the saints the authority rests on the last or subsequent one i. e. in a controversy between the सूत्रकार and the वार्तिककार and the भाष्यकार the last one (भाष्यकार) should be taken as the final authority whereas in a controversial point between any two of them the subsequent one must be given the lead. Thus in the above case the varttika is to be preferred to the rule.

मित—। न क्वादेरिति । कु + आदेरिति ष्ठेदः । कवर्गायादीर्धातेरित्यर्थः । गर्जयामिति—याति परे चजोरिति कुलं न । 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेणाप्येतत् सिध्यति । निष्ठायां गर्जेः सेट्त्वात् इति प्रागुक्तम् । अत्र वार्तिककृद्भवनमिव व्याय इत्याह—वार्तिककारस्त्विति । तेनेति—क्वादिलाभावेनात्र सूत्रमते यद्यपि कुलं प्राप्तं यथापि निष्ठायां सेट्त्वाद् वार्तिकमते तन्नैत्याह—निष्ठायां सेट्त्वादिति । सूत्र-

वार्तिकविरोधान्तरमाह—युचुमुल्लु प्रभृतीनाम् इति । निष्ठायामनित्वाद् वार्तिकमते कुलस्य बाधविरुद्धादिति भावः । नग्विवं सूत्रविरुद्धं कथमुदाह्रियत इत्यत आह—यद्युत्तरम् इति—परिभाषितम् । तथा च मुनित्रयविरोधस्थले परमपरवर्तिनः पतञ्जलीरेव मुनेर्वचनं प्रामाण्यम् भवति । [प्रमाणमेव प्रामाण्यम् स्वार्थे ष्यञ्] । तथा तदेतद्वयविरोधस्थले कालसंख्यया अर्वाकृतरस्य द्वितीयस्यैव वचनं प्रमाणं भवतीत्येवंविधवैयाकरणाशयत्वात् सूत्रकृतसुदस्य वार्तिककृतस्यैव बालम्बनीयमिति सूत्रविरोधोऽपि सोढव्य इति भावः ।

२८७६ । अजिब्रज्योऽय ॥ ७।३।६० ॥

दी— । न कुलम् । समाजः । परिव्राजः ।

मिते— । अजिब्रज्योऽयेति । स्यष्टम् । ‘अज गतिविषययोः’ इत्यस्ती घञि ‘ब्रजोः—’ इति कुले प्राप्ते अनन निषेधः । ‘अजे-व्यघञयोः’ (२८६९) इति घञि बीभावप्रतिषेधः ।

२८७७ । भुजनुग्नौ पाणुपतापयोः ॥ ७।३।६१ ॥

दी— । एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽग्नेनेति भुजः पाप्मिः । ‘हलश्च’ (३३००) इति घञ् । न्युवजन्तप्रस्मिन्निति न्युवजः । उपतापो रोगः । ‘पाणुपतापयोः’ किम् ? भोगः । समुद्रः ।

The words भुज and न्युज are irregularly formed (with घञ्) in the senses of hand and a kind of disease (respectively) without कुल of the जकारs thereof. Otherwise the forms with the self-same affix are भोगः and समुद्रः (a basket).

मित— । भुजति । उपतापी रोगः । ‘स्त्रीर्युजा चोपतापो व्याधिरादामया’ इत्यमरः । एतयोरर्थे घञि कुलवर्जमेतौ निपात्येत इत्यर्थः । न्युज इति—उज आर्जवे इति धातुः । न्यजन्तीति—‘वेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरत’ इत्यर्थे

इति नागेशः । अन्यत्र गुणकुले भवत इत्याह । समुद्गः इति । ['समुद्गकः' इत्यमरः] ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ७।३।६२ ॥

दी— । एत। निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । 'यज्ञाङ्गे' किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।

प्रयाजस and अनुयाजस denote the part at a sacrifice.

मित— । प्रयाजेति । स्पष्टं सूत्रं । अत्रापि घञ् कुत्वनिषेधश्च ।

२८७९ । वक्षेर्गतौ ॥ ७।३।६३ ॥

दी— । कुत्व' न । वक्ष्यम् । 'गतौ' किम् ? वक्ष्यम् । काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ।

Eng—Easy.

मित— । वक्षेरिति । स्पष्टम् । 'वक्षु गतौ' घातुः ।

२८८० । ओक उचः के ॥ ७।३।६४ ॥

दी— । उचेर्गुणकुत्वे निपात्यते के परे । ओकः शकुन्तल्लषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ।

The root उच (समवाये) gets गुण and कुत्व in an irregular way when the affix क (by 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' 2893) follows—ओकः—a bird or a Shudra. घञ् also gives ओकः but that is आद्यादात्त whereas the affix क makes it अन्तोदात्त ।

मित— । ओक इति । उच समवाये दिवादिः । इगुपधलक्षण इति । 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' (२८९३) इत्यत इत्यर्थः, घञा सिद्धे गुणे, 'वजोः—'

(२८६३) इति कुत्वे चेत्यर्थः । परं 'जिह्वा दीर्घतम' इत्याद्यादायः स्यादिति आह—
अन्योदात्ताद्यमिदमिति ।

२८८१ । यथा आवश्यकं ॥ ७३।६५ ॥

दी— । कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

Any root ending in च etc does not get कुत्वं when य i. e. यात् follows provided the base implies expediency or necessity. Thus अवश्यपाच्यम् । We may as well say पाच्यम् to convey the same sense as the application of अवश्य or its synonym is not imperative.

मित— । या इति । 'आवश्यकार्थमर्थयोगिनिः' (३३११) इत्यत 'आवश्यक' इत्यनुवर्तमाने 'कृत्याद्य' (३३१२) इति यात् । यथा इति यातो याहकः । कुत्वं नेति—
चजोरिति प्राप्तं कुत्वं नेत्यर्थः । अवश्यपाच्यम् इति । आवश्यकार्थावाची शब्दः प्रयोज्य एवेति नास्ति नियमः । तेन तथाविधार्थस्य गम्यानुमानत्वेऽपि स्यादेव = पाच्यम् ।
शोच्यम् । अशोच्यम् ॥ "अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वम्" (भगवद्गीता) इत्यादी तु शोचितुर्महाः शोच्याः न तथा अशोच्या इत्येवं व्याख्यानं न सूत्रमते न सिध्यति ।
'अर्थे कृत्यवचस्य' (२८८२२) इति याति 'चजोः—' (२८६३) इति कुत्वप्रसङ्गात् ।
वार्तिकमते तु सिध्यत्येव 'निष्ठाद्यमनिटः' इत्युक्तेस्तत्र शोचतेः सिट्त्वाच्च । आवश्यकं यो तु "शोचाः" सिध्यत्येव ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवर्चश्च ॥ ७३।६६ ॥

दी— । एये कुत्वं न । यान्यम् । याच्यम् । रोच्यम् ।
प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच्—अर्च्यम् । ऋदुपधत्वात् प्यत एव
प्रापकात्पयत् । 'त्यजेश्च' (वार्तिक)—त्याज्यम् । 'त्यजि-
पूजोश्च' इति काशिका । तत्र पूज्यं हणं चिन्तयम् । भाष्यानुक्त-
त्वात् । 'एयत् प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

The final of the roots यञ्, याच्, रुच्, प्रवच् and ऋच् does not get कुल (directed by चञीः—' 2863) when ण or णात् follows. Thus याचयम् etc. ऋदुपधत्वेऽपि i. e. due to this it would get काप् by the rule 'ऋदुपधाच्च—' (2856). 'त्यजेथ'—Varttika. त्यञ् also takes णाः । The rest is easy.

मित—। यजयाचेति । यञ्, याच्, रुच्, प्रवच्, ऋच् इति षोऽपरे कुलं न । णा इति णातोयादकम् इत्युक्तं प्राक् । अर्धमिति । ऋच् इत्यस्य ऋकरोपधत्वेन 'ऋदुपधाच्चाकृ पितृतेः' (२८५४) इति कापि एव तस्मात् प्राप्ते आह—ऋदुपधत्वेऽप्यत एवेति । अस्मादेव सूत्रादित्यर्थः । 'त्यजेथ' इति—वार्तिकमिदमिति तस्यवोधिनी । क्वचिद् वार्तिकलेनास्योक्तेर्यो न दृश्यते । त्यजेरपि षोऽपरे कुलं नेत्यर्थः । चित्स-मिति—अत्र भाष्यमेव मूलमित्याह—भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु—वाक्यम् ।

The final of वच् does not get कुल even when णा follows provided the derivative does not denote a designation of words.

मित—। वच इति । षोऽपरे कुलं न भवति शब्दसंज्ञावर्जयित्वेत्यर्थः तदाह—शब्दाख्यायांत्विति—चञोरित्येतेनेत्यर्थः ।

२८८४ । प्रयोज्यनियोज्यौ शकार्थे ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। प्रयोक्तुं, शकाः प्रयोज्यः । नियोक्तुं, शकरो नियोज्योभूत्यः ।

The words प्रयोज्य and नियोज्य are irregularly framed with ष्य but without कुल in the sense of propriety or fitness.

मित—। प्रयोज्यनियोज्याविति । ष्येऽपरे कुलाभावान्न निपात्यौ शक्यता चेद् गम्यत इत्यर्थः ।

२८८५ । भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। भोज्यमन्यत् । 'णत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिक-
वलात् स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

भोज्य in the sense of भक्ष्य or edible is formed with णत् but without कुल । भोग्यम्—fit to be enjoyed. 'णत्प्रकरणे लपिदभि—' Varttika. The varttika sanctions णत् to लप् and दभ् where यत् was due by the rule 'पीरदुपधात्' (2844).

मित—। भोज्यमिति । भक्ष्याच्च भुजिष्यत् कुलाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । तदाह—भोग्यमन्यदिति । 'णत्प्रकरणे लपिदभि—' इति—वार्तिकमिदम् । 'पीरदुपधात्' (१८४४) इति सूत्रमते लपिदभ्योर्णदपवादे यति प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन णदेव न यत् । 'यथोत्तरम्—' इति न्यायात् ।

२८८६ । ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

दी—। उवर्णान्ताद् धातोर्ण्यत् स्वादवशम्भावेद्योत्ये ।
लाप्यम् । पाप्यम् ।

An उकारान्त root takes णत् when indispensability is implied. लृ + णत् = लाप्यम् etc. Here in both the cases हृदि takes effect by 'अचो जिणति' (254) and णाच् by 'वानोधि —' (६३).

मित—। ओरिति । 'उ' इत्यस्य यडा रूपम् । पञ्चम्याच्च षष्ठी । तदन-
विधिक्षेदाह—उवर्णान्ताद् धातोर्ण्यत् । लाप्यमिति—लृणादिष्यत् । 'अचो जिणति'
(२५४) इति ह्रस्विः । 'वानो धिप्रत्यये' (६३) इत्यादिभिः ।

२८८७ । आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। ‘पुञ्ज्’—आसाव्यम् । ‘यु मिश्रण’—याव्यम् ।
वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम्* ।

यात् is added after सु preceded by आङ्, यु, वप; रप, तप and चम (which is almost always used with आङ्). आसाव्यम्—fit to be bathed (पुञ्ज् = to bathe is the root here). इङि and आवादेश as before. वाप्यम् etc with इङि only by ‘अत उपधायाः’ (2282)

मित—। आस्त्रिति । आ—सु, यु वपि, रपि, तपि, चम् एषां समाहारबन्धात् पञ्चभ्येकवचनम् । एभ्यो णादित्यर्थः । आसाव्यमिति—अत पुञ्ज् अभिषेवे इत्यस्यैव गृहणम् न तु पु प्रसवैद्ययोरित्यस्य । इङ्गावादेशौ प्राग्वत् । वाप्यमित्यादौ ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति इङिः । आङ्पूर्वस्यैव चमिः प्रायिकत्वात् आचाम्यमिति पाठ्यम् । अन्यथा इङि दुर्लभेति शब्देन्दुशेखरकाराः ।

२८८८ । आनाय्योऽनित्ये ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। आङ्पूर्वान्नयतेर्णप्रदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । सहि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । अनियोऽन्यः घटादिः । वैश्रकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ।

The addition of यात् and आवादेश etc is irregularly enjoined to नी prefixed with आङ्. ‘दक्षिणाग्नि—’ This a Varttika. This is right only when it applies to a particular phase of fire called दक्षिणाग्निः । [There are three phases or subdivisions

* अत ‘चाम्यम्’ इति तत्तुषोधिनी । अपपाठश्चल्यम् । प्रायिषाङ्पूर्वस्यैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनाद् इङ्गेरनुपपत्तेयः ।

of fire such as दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि and आहवनीयाग्नि [Cp—‘दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयी त्रयोऽग्रयः’—Amara]. For it (दक्षिणाग्नि) is fetched from आहवनीय and is also momentary due to its burning for a moment. आनयः etc easy (this is with यत् by ‘अचोयत्’) ।

मित—। आनाय्य इति । अर्थमाह—आहुपूर्वादिति । दक्षिणाग्निरिति इति—वार्तिकमिदम् । न त्वन्धत्वेकारार्थः । तस्य अनित्यत्वं दर्शयति—स ह्येत्यादिना । दक्षिणादास्ययोऽग्रयः । ‘दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयी त्रयोऽग्रयः । अग्निवयमिदं त्रेता—’ इत्यमरः । आनय इति—अत्र ‘अचो यत्’ (२८४२) इति घत् । ‘सार्वाधातुकार्हे—’ (२१६८) इति गुणः ।

२८८८ । प्रणाय्योऽसंमती ॥ ३।१।१२८ ॥

द्वौ—। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगिष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

The word प्रणाय्य in the sense of असंमति is irregularly formed with णात् and आयादेशः । असंमति means one whose actions deserve apathy or displeasure such as a thief or one who is indifferent to pleasure and pain such as a disciple (अन्तेवासी) ।

मित—। प्रणाय्य इति । असंमती गम्यायां णादावादिशाब्धां प्रणाय्यशब्दो निपात्यते । असंमताविति बहुव्रीहिः । नास्ति संमतिर्यत्र तत्रेत्यर्थः । संमति-शब्दो दार्ढ्यसदाह—संमतिरित्यादिना । अन्तेवासीति शिष्यः । प्रणय इति अत्र यद्गुणौ ।

२८८९ । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यघ्राय्या मानहविर्निवास-सामिधेनीषु ॥ ३।१।१२९ ॥

द्वौ—। मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । णात् घात्वादिः पत्यञ्च । ‘आतो युक्—’ (२७६१) इति युक् । सम्यङ् मीयते होमार्थ-

समिन् प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । णदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे णत् आय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाव्या ऋक् ।

These four vedic words पाय्, सान्नाय्य, निकाय्य and धाव्य are irregularly formed with णत् in the senses of मान (measure) हविः (i. e. curd or milk but not ghee) निवास (a granary for paddy etc.) and सामिधेनी (i. e. a Rik meant for the acceptance of faggot, समित्). Thus पायाम् = मा + णत् (निपातने) = पायुक् णत् by 'आती' (2761) = पाय्यम्-युक् retains य only. Elsewhere मीयम् (मा + यत्) । सान्नाय्यम् = सम् + नी + णत् (कर्माधि) = सन्नी य = सान्नाय् य by निपातन । निकाय्य = नि + चि + णत् (अधिकरणे) = निकाय् य etc, by निपातन । Similarily धाव्या ।

मित—। पाथ्येति । चत्वार एते णत्प्रत्ययान्तायतुर्षु मानादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । मीयतेऽनेन इति माङ् माने इत्यच्चात् करणे णादित्यर्थः । धात्वादिति—मस्थाने इत्यर्थः । हविर्विशेष इति—'ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायाम्' इति दधिपयोरुप इत्यर्थः । सम् + नी णादिति स्थिते—समो दीर्घ उपाधाय धातोरीकारस्यायादेशश्च । निवास इति—धान्याद्याहरणसाधनकुशलादित्यर्थः । धीयतेऽनयति—अत्र करणे णत् । सामिधेनी नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषा । तदाह—धाव्या ऋगिति ।

२८८१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाययौ ॥ ३१११३० ॥

दौ—। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाययः ।

When a sacrifice is implied, the words कुण्डपाय्य and सञ्चाय

are irregularly found with श्रात् in the अधिकरण and कर्मवाच्य respectively—कुण्डपाया—a sacrifice where Soma (juice) is drunk with a spoon (कुण्डेन) । सचाया—a kind of sacrifice.

मित—। क्रताविति । क्रतौ गमेः कुण्डपायासचायाशब्दौ श्रात्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इत्यर्थः । कुण्डेनेति—अत्र तृतीयान्ते उपपदे अधिकरणे श्रादायादेशश्च निपात्यते । आतो युगिति युक् । [अत्र 'यदयुगा'विति तत्त्वबोधिनीकारो वक्षाम । श्रात् एव प्रकृतत्वादित्यलम्] । कुण्डमिति—सोमपानसाधनम् । तथाच श्रुतिः 'यदातुमरुपचमसैर्भक्षयन्ति तदेषां कुण्डम्' इति । सचाय्योऽपि क्रतुविशेषः । अत्र सम्पूर्वाच्च चिधातोः कर्मणि श्रात् ।

२८८२ । अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ ३१।१३१ ॥

दी—। अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः ! अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ।

Here अग्नि means the particular spot for holding fire. When this spot is meant परिचाय्य, उपचाय्य and समूह्या are irregularly formed with श्रात्, otherwise परिचेय etc with यत् । यत् gives परिचेयम् etc.

मित—। अग्राविति । अग्निरिह न पावकः । किन्तु तडारणायम् इष्टकाचयनेन निर्मितस्थलविशेषः । तच्चिदर्थे गमेः श्रात्प्रत्ययान्ता एते निपात्यन्ते । तदाह—अग्निधारणार्थं इति । परिचाय्योपचाय्यौ—अतोभयत्र चित्यो श्रादायादेशश्च प्राग्वत् । समूह्या इत्यत्र तु संपूर्वाद वहेर्णात् । अत्र सम्प्रसारणं दीर्घस्य निपात्यते । अथवा त्विति स्पष्टम् ।

२८८३ । चित्याग्निचित्ये च ॥ ३१।१३२ ॥

दी—। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृतग्राह' (२५१७)—त्वया मन्ताव्यम् ।

गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा वाधा मा भूदिति पुनः
 कृतप्रविधिः 'स्राधिकारादूर्ध्वं' वाऽसरूपविधिः कचिन्न' इति
 ज्ञापयति । तेन 'क्त—लुगट् तुमुन्-खलर्थेषु न—' इति सिद्धम् ॥
 "अहं कृत्यत्तच्च" (२४२२)—स्तोतुमर्हः स्तुतयः—स्तुतिकर्म ।
 स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा वाधा मा भूदिति कृतप्रत्वचोर्विधिः ।

The words कृत्य and अग्रिकृत्य are irregularly formed with
 णात् and तुक्. Thus चौयते etc.—कर्मणि णात्, तुगागमः; but no इति ।
 अग्रैः चयनम् = अग्रिकृत्या—भावेण णात् in connection with the उपपद-अग्रि
 in the genitive. Feminine by usage—it means the lighting of
 fire. 'प्रैषा—' (2817)—This is explained under 'लकारार्थनिर्णयः' and
 has been cited here to illustrate the कृत्य—part. लया गन्तव्यम्
 etc—(पक्षे) लं गच्छ etc. इह लोटा वाधा मा भूत् etc—By the rule or
 rather परिभाषा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (2830) a dissimilar and particular
 affix (असरूपः अष्टवादप्रत्ययः) dealt with beyond स्राधिकार should not
 usually interfere with the general one. The rule 'प्रैषातिसर्गे—'
 (2877—3. 3. 163), therefore, which does not fall under the
 purview of स्राधिकार—(which ends with 'कृत्यल्लुटो बहुलम्'—3. 3. 113)
 would, without the mention of 'कृत्या' therein, provide for
 the कृत्य affixes also along with लोट् । But Still from this behaviour
 on the part of the Sutrakara it is evident that the application
 of वासरूपविधि in post—स्राधिकार rules was due here and to
 avoid that he mentions कृत्या in the sutra suggesting thereby
 that in rules beyond स्राधिकार, वासरूपविधि also will sometimes
 hold good, but not always i. e. will not hold good at least,
 with reference to some particular cases. Thus वासरूपविधि

does not apply in such cases as क्त ('नपुंसके भावे क्त'—3.3.154), ल्युट् ('ल्युट् च'—3.3.115), तुमुन् ('समानकर्त्तृकेषु'—3.3.158) and लृङ्प्रत्यय ('लृङ्-सुप्'—3.3.126) etc. लिङ्ग बाधा माभूत् etc—here also owing to inclusion of कृत्यान्वः in the rule the वासरूपविधि does not apply and so लिङ् would not forbid कृत्य affixes & लृच् (for reasons see above).

मित—। चित्येति । चित्यश्च अप्रिचित्या चेति इहः । एतौ एतत्प्रत्ययतुगागम-
ब्रह्माभावेभिर्नाप्येते इत्यर्थः । अप्रिचित्येत्यत्र स्त्रीत्वं लोकाद्वद्ब्रह्मत्येतिवत् । प्रैषेति—
व्याख्यातमिदं सूत्रं लकारार्थनिर्णयप्रकरणे । तत्र लोटि प्रयोगो दर्शित इह तु कृत्यान्वस्य
प्रयोगदर्शनार्थमुपन्यासः । तदाह—लयागन्तव्यमित्यादि । पक्षे यथाप्राप्तं लोट्—
त्वं गच्छेति ॥ ननु प्रैषातिसर्गसूत्रे 'कृत्यान्' इति कृत्यविधिर्नार्थः । कुत इति चेदुच्यते—
'वाऽसरूपस्त्रियाम्' (२८३०—३।१।२४) इति हि स्वाधिकारात् पूर्वान् विधीन् यान्ति
ननु तदन्तरस्थान् न वा तदुत्तरान् । तथाच भाष्यम् 'स्त्राधिकारात् प्राक् वाऽसरूपविधिर्ननु
तत ऊर्ध्वम्' इति । 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रस्य स्वाधिकारादूर्ध्वमष्टाधायासुपन्यस्तम्
(३।१।६३) । एवञ्च तत्र वाऽसरूपविधिः प्रसङ्गाभावात् लोटा कृत्यानां बाधः सर्वथा
न भवत्येवेति—प्रैषातिसूत्रे कृत्यान्वो व्यर्थ एवेत्येवं प्राप्तेः तस्य सार्थकताम्
आह—इह लोट्प्राप्त आसीत् तेन लोटा बाधा मा भूदिति—कृत्ययङ्गमिति शेषः ।
इतिस्थिते पुनः—कृत्ययङ्गं कचिन्नेति प्रापयतीति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—
तेनेति—तथाच 'नपुंसके भावे क्तः' (३।१।११४) इति भावे क्तप्रत्ययविषये हसितम्
इत्यादौ 'ल्युट् च' (३।१।११४) इति भावे ल्युटि हसनम् इत्याद्यापिच भावे इति चञ्चल
(अत्र 'भावे' इति 'नपुंसके' इति सूत्रद्वयं द्रष्टव्यम् नेतरत्) । तथा 'समानकर्त्तृकेषु
तुमुन्' (३।१।१५८) इत्यत्र इच्छार्थे 'सत्यपि' (भोक्तुम् इच्छति इति शेषः)
'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' (३।१।१५७) इति लोट् न । लिङ् तु भवत्येव—(भोक्तु-
मिच्छेत्)—'समानकर्त्तृकेषु तुमुन् लिङ् चेति' यथेनात्मा । तथा 'लृङ्प्रत्ययः'
इत्यत्र 'आतो युच्' (३।१।१२८) इति युच्—'लृङ्-सुप्' (३।१।१२६) इति लृच्
तु न । लिङ्ग बाधा मा भूदिति—कृत्ययङ्गमिति शेषः । 'लिङ् यङि' (३।२।११८)

३।१।६८) इत्यतश्चकारिण लिङीऽनुकार्यलिङीत्युक्तम् । अतः यद् भक्तव्यम् तदत्रैव सूत्रे प्रैषातिर्गन्— इत्युक्तम् ।

२८८४ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापातत्रा वा ॥ ३।४।६८ ॥

दी—। एते कृतग्रन्थाः कर्तरि वा निपातयन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात् कर्मणि, अकर्मकात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भवः । भव्यमनेन वा । गायतीति गीयः—साम्नामयम् । गीयं सामानेन वेत्यादि ॥ 'शक्ति लिङ् च' (२८२२) । चात् कृतत्राः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो, वाह्यः । लिङा वाधा मा भूदिति कृतयोक्तिः । लाघवादनैनैव ज्ञापनसम्भवे प्रैषादिसूत्रे 'कल्याण' इति सुत्रजम् । अहं कृत्यचोर्ग्रहणं च ।

॥ इति कृतग्रन्थप्रकरणम् ॥

These words viz भव्य, गीय, प्रवचनीय, उपस्थानीय, जन्य, आप्लाव्य and आपात्य are optionally formed in an irregular way with कृत्य affixes यत् etc.—in the कर्तृवाच्य । In the alternative case we will have यत् etc. in the कर्मवाच्य or in the भाववाच्य according as the root is सकर्मक or अकर्मक by the rule 'तयोरेव' (2833). Thus भवतीति भव्यः (भू + यत्—कर्तरि)—a noble person. Elsewhere भव्यम् (भू + यत्—भावे) : गीयः—a reciter of song and thus refers to the साम (कर्मणि षष्ठो) । Here it is कर्तरि यत् : पक्षे भावे यत्—गीयम्. similarly प्रवचनीयः—प्रवक्ति इति । पक्षे प्रवचनीयम्—to be or should be spoken (भावेऽनवीय) । उपतिष्ठते (serves) इति उपस्थानीयः (कर्तरि अनवीय)—as a disciple or devotee. पक्षे—उपस्थानीयः—कर्मणि अनवीय—to be or should be served as a preceptor or superior. जन्यः—

that which grows, कृन् + यत् कर्तरि ; पक्षे—भावे यत् । आश्राव्यः—He who takes a bath—आ + घृ + खत् कर्तरि by 'चीरावश्रक्' (2826). आश्राव्यम् भावे खत् । आपाल्यः—He who falls easily (?) आ + पत् + खत् कर्तरि by 'अहलीः—' (2272). पक्षे भावे खत् । लिङ्ग वाचा भा-भूत् etc.—Because, as previously explained (Cp—इह लोटा वाचा etc under 'चिव्याग्रि—' 2273), वासरूपविधि not having extended after स्याधिकार (स्याधिकारादूर्ध्वम्), the term 'लिङ्' only in the rule 'शक् लिङ् च' (2223) when stands for कृत्यविधि in शक्याधे would not have forbidden the said कृत्याविधि. still the sutrakara speaks of कृत्या also by the help of this चकार—the preceding rule being 'कृत्याच' (3.3.171) to show that here application of वासरूप was due. This being the case the annexation of 'कृत्या' to the rule 'प्रैषातिसर्ग—' (2817) and 'कृत्यावचः' to the rule 'अर्धे—' (2222) should have been easily left out or rejected on the ground that the expression of चकार in the rule 'शक् लिङ् च' (2223) which stands for कृत्याविधि would suffice to show that 'वासरूपविधि—' has nothing to interfere with rules or injunctions here and that one will not bar the other.

मित— । भव्यगीयेति । अर्धमाह—एते कृत्यान्ना इति । पक्षे इति । कर्तव्येव निपातनं भावकर्मणोस्तु भवत्येव । कृत इत्यत आह—तयोरेवेति । 'तयोरेव कृत्यक-खलयाः' (२८३३) इति सूत्रादित्यर्थः । भव्य इति—अत 'अची यत्' इति कर्तरि यत् । अमरस्तु नपुंसकमपुत्रादाजहार—'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं चेममस्त्रियाम्' इति । पक्षे आह—भव्यमनेन वेति । अव भावे यत् । साम्नामिति—कृदोगाव षष्ठी (कर्मणि) । नेयं सामेति—अत कर्मणि यत् । इत्यादीति—प्रवक्तौति प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य, प्रवक्तव्यार्थः । कर्तरि अनीयर् । पक्षे प्रवचनीयो वेदः शिष्यं प्रति गुरुणेति कर्मणि अनीय । उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोरिति कर्तरि अनीयर् । पक्षे

उपस्थायती इत्युपस्थानीयः गुरुः शिष्येण पूज्य इत्यर्थः । जायतेऽसाविति अन्यः—कर्तरि
यत् । अन्यमनेन वेति भावे यत् । आप्रवते स्नातीति आप्राव्यः । कृहलोरिति
निप्रावितात् कर्तरि खत् । पचे आप्राव्यमनेनेति भावे खत् । आप्रततीत्यापाव्यः—
कर्तरि खत् । पचे आप्राव्यमनेनेति भावे ॥ चात् कृत्या इति—‘कृत्याय’ (१।१।७१)
इति पूर्वसूत्रसूत्रादित्यर्थः । वोढव्य इति—वहुस्तव्ये परे ‘होढः’ इति ङः । ‘भयसाधोः—’
इति तकारस्य घकारः । ‘दुना—’ इति टुले ‘ढी डेलोपः’ ततः सहिवहोरित्योत्वम् ।
लिङि ल्वभिन्नेवार्थे वहेदिति । वाञ्छ इति—खत् । लिङ्गा बाधा सा भूदिति—तथाच
‘स्वाधिकारात् प्राक् बाधरूपविधिर्न तु तत् ऊर्ध्वम्’ इति भाषावचनात् “शकि लिङ् च” इत्यत्र
बाधरूपविधिर्भावात् ‘शकि लिङ्’ इत्येतावत्येव सजे पचे कृत्रिर्बाधः स्यात् । किन्तु
कचित् पुनर्बाधो भवत्येवेति दर्शितम् अवचकार यङ्येन । अतएवात्र पुनः कृत्योक्तिः
चक्रवर्त्तः । नन्वेवमपि लाघवादेकत्वे बोधताम्बुदम् । किमर्थं पुनः ‘प्रै पादिसृजं’,
‘अहे—’ इत्यापि कर्मण ‘कृत्या’, ‘कृत्याटचः’ इत्यनयोर् यङ्यम् । तद्यार्हि सति
गौरवं स्यादित्याकाङ्क्षा—लाघवादेनैवेति—‘शकि लिङ् च’ इत्यनेनैवेत्यर्थः । ततश्च
“प्रयादि—” सूत्रे “अहे—” इत्याव यथाक्रमं ‘कृत्या’, ‘कृत्याटचः’ यङ्यमपि
त्यक्तमुक्तम् ।

इति मितभाषिण्या कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्ताप्रकरणम्

२८८५ । खल्लुचौ ॥ ३१।१३३ ॥

दीक्षितः । धातोरेता स्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति कर्त्रर्थः । 'युवोरनाकौ' (१२४७)—कारकः । कर्ता । वोढुमहो वोढा । (स्त्रियां ?) कारिका । कर्त्री । 'गाङ्कुटा—' (२४६१) इति डिच्त्वम् । कुटिता । अजिणदितुप्रक्तीर्ण डिच्त्वम्—कोटकः । 'विज इट्' (२५३८)—विजिता । 'हनस्तोऽचिष्यलोः' (२५७४)—घातकः । 'आतो युक्—' (२७६१)—दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य'—(२७८३) इति न वृद्धिः—शमकः । दमकः । अनिट्सु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (२५१२)—जनकः । 'वध हिंसायाम्'—वधकः । 'रधिजभोरचि' (२३०२)—रन्ध्रकः । जम्भकः । 'नेटालिटि रधेः' (२५१६)—रधिता—रद्धा । 'मस्जिनशोः—' (२५१७) इति नुम् । मङ्गता । नंष्टा—नशिता । 'रभेरश्व—लिटोः' (२५८१)—रन्ध्रकः । रब्धा । 'लभेश्च' (२५८२)—लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह—' (२८४०)—ऐषिता—एष्टा । सहिता—सोढा । दरिद्रातेरा लोपः । दरिद्रिता । खल्लि न—दरिद्रायकः ॥ कृत्यल्युटः—(३८४१) इत्येव सूत्रमस्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृत्वा तस्यार्थ-व्यभिचारार्थम्—पादाभ्यां ज्ञियते पादहारकः—कर्मणि खल्लु ॥ 'क्रमेः कर्तर्यात्मत्वेपदविषयात् कृत इन्विषेधो आच्य' (वार्तिक)।

प्रक्रान्ता । 'कर्तरि' इति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । 'आत्मनेपद—'
इति किम् ? सङ्क्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन
'अनुपसर्गाद्वा' (२७१६) इति विकल्पाहस्य न निषेधः—क्रमिता ।
तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रान्तेत्यपीति केचित् । 'गमे-
रिट्—' (२४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं
लक्षयति—सञ्ज्ञिगमिषिता । एवं 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' (२१४१)
विहृतसिता । यङन्ताश्चतुर्भ्यः । अलोपस्य स्थानिवृत्तान्न वृद्धिः—
पापचक्रः । यङ्लुगन्तास्तु पापचक्रः ।

The कृत् affixes खल् and टच् are added to each and every root (in the active voice or कर्तृवाच्य by the rule 'कर्तरि कृत्'—2832). णकार of खल् is for वृद्धि, लकार for pitch (संसार्वम्) and 'यु' is changed into अच् by 'युवोः—' (1247). Thus कृ + खल् = कार + अच् = वृद्धि and रपरत्वं by 'अचो ञ्णिति' (245) and 'उरण्परः' (70). कृ + टच् = कर् + ट by गुण under 'सार्वधातुकार्हा' (2168). वोटुम् अर्हः—this sense has been obtained from अर्हकृत्यटचच् (2822). वङ् + टच् = वट् ट by 'हो टः' = वट् ट by 'भषस्तयोः—' = वट् ट by 'टुनाटुः' = वट् ट by 'टोटे लोपः' = वोटु by 'सहित-होरोद्वर्णस्य' = वोटु 1st case-ending Sing. (masc.). कारिका—fem. of कारक, इत् coming in by 'प्रवायस्यात् काव् पूर्वस्यात् इत्—' (468) when आप् follows. The penultimate of कृट् in कृटिता does not get वृद्धि as टच् is neither ञित् nor णित् and hence ङित् or अगुणौ (bereft of गुण) by 'गाङ्कृटा—' (24461). But in वोटिका (कृट् + खल्) खल् enjoins गुण as it is णित् । विजिता with टच् which is ङित् by 'विजिट्', but with खल्—वैजकः । चातकः—हन + खल् = वृद्धि and तादिश्च and by 'हो हन्ते—' (858). अनिट्

नियामकः—यम् (in नि + यम् + ण्वल्) is अनिट् (अनुदात्त) and not 'उदात्तोपदेश' though 'मान्' and thus there is no reason to forbid वृद्धि of its उपधा by 'नोदात्तोपदेशस्य मान्स्यानाचने' (2768) so we get नियामक here (यम् gets same (वृद्धि) for मान् अनिट् roots are 'अनुदात्तोपदेश'). जनकः + वधकः,—derived with ण्वल्, do not get वृद्धि fore their उपधा, due to the prohibition of वृद्धि in 'जनिवध्योय' (2512) where 'वधि' is 'वध—हिंसायाम्'—भादि and not substitute of जन् । 'रधिजभोः—' (2802) directs नुम् in रन्धकः &c । 'नेष्टालिति—' gives रधिता—रद्धा—without नुम्, and रधादित्वात् optional इट् । मङ्क्ता—मस्ज् + टच् = मस्ज् ज् ट = मन्ज् ट—सलोप by 'स्त्रोः—' (880) after नुम् which is employed before the final (जकार) by the varttika—'मञ्जेरन्त्यात् पूर्वं नुम्वाच्यः' = मन्ज् ट by 'चोः कुः' (878) मन्ज् ट by 'खरि च' (121) = मन्ज् ट by 'नशापदान्तस्य—' (128) = मङ्क् कट or मङ्क् कृ by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). नष्टा, नशिता—optional इट् due so रधादित्वात् । नुम् when झल् letter follows । (52). 'तीषसङ्—' directs optional इट् । दरिद्रातिरालोपः i. e. when टच् follows by the varttika 'दरिद्रातिरालोपो वक्तव्यः' । खुलिन 'आलोपः—दरिद्राद्यकः—by 'आतोयुक्—' (2761) । 'कृत्यालुटः—' (2841) इतिव सूत्रमस्तु etc— There runs the Varttika कृतो बहुलम् under the rule 'कृत्यालुटो बहुलम्' (2841.) Despite the existence of this varttika which is very much serviceable in view of its importance in cases such as पादहारकः, मधुराहारः, सत्तरासङ्गः etc. whence कुल् and घञ् etc. are employed in senses other than to be met with in the whole body of the छन्दन्त-सूत्र, Bhattoji breaks up the rule 'कृत्यालुटः—' (2841) into two parts e.g. (i) 'कृत्यालुटः' and (ii) 'बहुलम्' । (i) कृता affixes and लुट् have been dealt with pre-

viously here and there and therefore this repetition viz 'कृतालुटः' signifies that they (कृत affixes and लुट्) may take effect in senses save and except those in which they had been previously handled; and (ii) बहुलम् i. e. कृत affixes may be used in various senses i. e. in senses to which they are quite foreign. This he says एवं च योगविभागेन etc. and illustrates कर्मणि बहुलम् in पादाभ्यां त्रियते=पादहारकः—a footman or pedestrian. Similarly, we may add—अधिकरणे घञ् in—मधुरायाम् आश्रियते—मधुराहारः (काशिका) and उत्तरस्त्रिन् आसज्यते—उत्तरासङ्गः—an upper garment or sheet etc Cp—'तत्पुत्रासङ्गवतीमवीतिनीम्' (कुमार—5. 16). [In doing this, it must be added, Bhattoji holds the परिभाषा 'योगविभागादित्सिद्धिः' and does not cognise the other 'यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'। Thus तत्पुत्रोधिनी says—'कृतालुटो बहुलम्' इति सूत्रे 'कृती बहुलम्' इत्याकारि (महाभाष्ये) स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सविट्सिद्धिरित्याहुः'। It is peculiar to note, however, that Nagesha is silent on the point]. 'क्रमेः कर्तरि—' Varttika—It must be said that इट् is not prefixed to कृत affixes coming after the root क्रम् which is आत्मनेपद in the कर्तृवाचाः. Thus प्रकृता (प्र—क्रम्—तृच्)—क्रम् being आत्मने by the rule 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' (2735). But in समक्रमिता—इट् comes in. Due to the explanation अनन्यभावे विषयशब्दः i. e. as the term 'विषय' in Varttika 'क्रमेः कर्तरि—' denotes अनन्यभाव or अनन्यत्व—the state of not being applied to a different case (but obligatory), so the कृत affixes get इट् when क्रम् is परस्मै. or optionally आत्मने. (as क्रमिता) by 'अनुपसर्गाद्' (2716). Some, however, hold that क्रन्ता (क्रम् + तृच्—without इट्) also is the resultant from

‘अनुपसर्गात्’ (2816) as according to their opinion तद्विषयत्वम् means तद्वत्त्वम् or the state of befitting or meriting that epithet viz आत्मनेपदत्व. In the rule ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ (2401) the term परस्मैपद denotes the absence of तङ् (प्रत्याहार) and आन (शानच्, कानच्). Thus the rule ‘गमेरिट्—’ now means any सकारादि affix coming after गम्, gets इट् prefixed to it when there is absence of तङ् आते आनङ्. In this case such affixes as सन् etc. are prefixed with इट् even when गम् is आत्मने. provided the same सन् etc. are not followed by तङ् and आन. Thus in सङ्ग्रहमिषिता (सम्—गम् + सन् + तृच् कर्तरि) सन् gets इट्, although गम् is here आत्मने. due to the prefix सम् by the rule ‘समी गमाङ्गिभ्याम्’ (2699), because the following affix तृच् is neither तङ् nor आन. The procedure in सङ्ग्रहमिषिता is as follows—duplication of the root by the ‘सन्-यङी’ then इलादि: शेषः, ‘कुहोयुः’, सन्धतः etc. Similar is the case in ‘न इडास-तुभ्यः’ (2348) i.e. there also we must add the term ‘तङ्कानयोरभावे’ (for the explation of this rule turn back to the place of its first application). Thus the affix सन् in विहत्सिता gets इट्. No gupna due to कित् by ‘हलन्ताच्च’ (2613). यङन्तात्—i.e. पच + यङ् + णुल् = पापच् + णक् = पापच + णक् due to यङोप by ‘यस्य हलः’ (2631) = पा-पापच् + णक् = पापचक्—no वृद्धि of उपचा due to स्थानिवत् of अङोप or the elision of अ by ‘अतोऽलोपः’ (2308). यङ्लुगन्तात्—प्रापचकः i.e. here वृद्धि of उपचा takes place because there is no स्थानिवत् of अङोप due to अनैमित्तिकत्व or unconditionalness of यङ्लक् but निधातु-लोपे—(2656) does not apply here.

मित—। अथेवं कृत्यप्रविशानं समारयः मूलकृत्वा न्यायसाधनं चोद-
कुल्लुवाविति । औत्सर्गिकं च तदाह—प्रातेरितिविति । यथा ‘प्रातेः कर्मणः—’

(३।१।७) इत्यतः घातोरिति वर्तते इत्यर्थः । सर्वेभ्यो घातुभ्यो खल्वचौ प्रत्ययौ सामान्यन
 सः इत्यर्थः । 'अनयोर्वर्तमानकालादन्वय न प्रयोग' इति भाष्यम् । तच्च सामान्येन
 याच्यं—यतः 'पुरःप्रवृत्ति' 'जगतीपतीनां चन्ता' इत्यादौ अतीतार्थेऽपि लृच् ङश्चते ।
 कबर्थे इति कळवाच्य इत्यर्थः । कुबोरिति—युस्थाने 'अन' युस्थाने 'अक' इति
 यथासंख्यमन्वयः । कारक इति—खलोर्णिच्चाद 'अचो जिणति' (२५४) इति ङङि ।
 वीट्मङ्ग इति—'अङ्गे कृत्यलचय' (२८२२) इत्युक्तेरित्यर्थः । कारिकेति—स्त्रियामिति
 बोध्यम् । 'प्रत्ययकात् पूर्वस्वात् इदप्यसुप' इति इत् । 'गाङ्कुटा' (२४६१)
 इति 'अनेन जिणदभिन्नप्रत्ययस्य जिच्चात् खलस्य णिच्चात् जिच् न । अवएव
 गुणः'—विज इङिति—तस्य जिच्चात् गुण इति भावः । हुनेर्खुलि आङ्—
 हुनस इति—धातकः इति । हङितुकौ । ह्यो हुनेरिति कुत्वञ्च । अनिट्स्त्
 निधामक इति—अत्र 'नोदात्तोपदेशस्य' (२७६३) इति यमेर्खुलि हङिनिधेयो न,
 यमेरनिट्त्वाच्च अनुदात्तोपदेशात् । जनिवध्योवेति—अत्रापि नोपधाहङिः । वध
 हिंसायमिति—नायं हुनेर्वधादेश इति ज्ञापयितुमेवमुक्तिः । अन्यथा 'ह्यो वध'
 इत्याचक्ष्यत् । धात्वन्तरमिदं भीवादिकम् । वधक इति—खल्, जानिवध्योश्चेति न
 ङङिः । हुनेर्वधादेशत्वे तु अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन ङङिवाधसिद्धेः 'जनिवध्योश्' (२५१९)
 इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति बोध्यम्—अतोप्याङ्—वध हिंसायाम् । रन्धकः जम्भक इति—
 रधिजभोरिति तुमि कृते उपधात्वनिवृत्तेर्नोपधाहङिप्रसङ्गः । रधिता रङ्गेति—'नेकालिटि
 रधे'रिति तुमनिषेधः । 'रधादिभ्यश्' (२५१५) इति वेट् । रहा इत्यत्र रध् + लृच् इति
 स्थिते 'भ्रवस्तथोर्धेऽधः' (२९८९) इति तकारस्य धकारः । 'भलां जम्भश' (५९)
 इति पूर्वधकारस्य दकारः । मङ्क्तेति—मसिज्जभमशोरिति तुमि कृते 'स्त्रोः'
 (३८०) इति सलोपः । 'चजोः कु' रिति जस् + गः । तस्य 'खरिच' इति चर्लेन
 कः । 'नयापदान्वस्य' इत्यनुस्वारो नकारस्य । तस्य ययि परसवर्णो ङः ।
 नंष्टा नशितेति—रधादित्वाद् वेट् । भलितु तुमम् । 'अथ भसज्जलमजयुलराजभाजच्छशा
 यः' इति धत्वम् । धुना धुरिति धुत्वम् । अनुस्वारः प्राग्वत् । रभेरिति—
 तुमविधायमिदम् । रब्धेति—रम् + लृच् इति स्थिते इति प्राग्वदधत्वादि ।
 तः प्रसङ्गेति—इङ्गविकल्पकारणार्थमिदम् । सोढेति—सङ् + लृच् इति स्थिते 'हो'

ढः' इति ह्रस्व ढः । भयस्तयोरिति तस्यधः । तस्य (घकारस्य) ह्रस्वेन ढः ।
 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढकारलोपः । 'सद्विवहोरोदवर्णस्य' इति श्रुत्तुम् । दरिद्रा-
 तेरालोप इति—'दरिद्रातेराजोपोवक्तव्य' इति वार्तिकोक्तः । अलोप इति शेषः ।
 'सनि खुलि लुटि चने'ति वार्तिकोक्तः । प्रवसाजोपभावे श्रुतो
 युगिति ॥ इदानीं 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२५४१) इति सूत्रस्य अन्वयार्थो
 व्याख्याने मधुराहारः, पादहारकः, उत्तरादङ्गः इत्येवमादिकः प्रयोगविशेषः अनुपपन्नः
 स्यादिति निर्धार्य परमाद्यतो व्याख्यानं प्रारभते—इत्येव सूत्रमस्त्वित्यादिना । यद्यपि
 'कृत्यलुटो' इत्येव 'कृतोवहुलम्' इति वार्तिककृदन्तैरेव सर्वेष्टसिद्धिः तथापि
 'यथोत्तरं सुनोनां प्रामाण्यम्' इति परिभाषामनादृत्य—'योगविभागादिष्टसिद्धिः'
 इतीमं स्वीकृत्येष्टं व्यवसितम् । अतएव योगविभागे सूत्रार्थं सम्पद्यते 'कृत्यलुटः'
 इत्येकम् । 'बहुलम्'—इत्यपरम् । ततः 'यिष्येष्टुं कृत्यलुटो विहितास्ततोऽन्यवाप्ये ते
 भवन्तीति'ति पूर्वस्वार्थः, तथा 'कृतप्रत्यया येष्येष्टु विहितास्ततोऽन्यवापि ते भवन्ति'—
 इत्युत्तरस्वार्थः । अतएवाह—यत्र विहिता इति कृत्प्रत्ययविचारार्थमिति च । उत्तरलो-
 दाहरणमाह—पादाभ्यामिति । एवमुत्तरस्मिन्नासज्यत इत्युत्तरासङ्गं (लुगुत्तरासङ्गवती-
 मवोधिनीम् कुमार—५।१६), इत्यादि सिध्यतीति दिक् । अत्र अधिकरणे घञ् । 'क्रमे-
 कर्तरि'—वार्तिकमिदम्—कर्तरि आत्मनेपदविषयात् क्रमेरुत्तरं विधीयमानस्य कृत-
 प्रत्ययस्य इडागमो नैत्यर्थः—प्रकृतिरिति । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । परस्मै-
 पदविषये तु इट् स्यादित्याह—संक्रमितेति । क्रमेः कर्तरौति वार्तिकस्य विषयशब्द-
 व्याचष्टे—अनन्यभावे विषयशब्द इति । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । न तथा अनन्यभावः
 अनन्यत्वमित्यर्थः । तथाच यत्रात्मनेपदस्य प्रत्ययात् न भवति, तत्रैव वार्तिकम्
 प्रयोज्यम् । यत्र तु आत्मनेपदस्य परस्मैपदवेत्ताभ्यमपि भवति तत्र नैत्यर्थः । एवञ्च
 'प्रोपाभ्याम्' इति नित्यात्मनेपदविषये एव इट्निषेधः । तथापि प्रक्रमति गच्छतीति
 समर्थत्वव्याप्तेरिति । प्रक्रमितेति भवति । तेनेति—अनन्यार्थकत्वाद् विषय-
 शब्दस्येत्यर्थः । विकल्पाह्नयेति—पदव्यवस्थायिकल्पाह्नयः क्रमेरित्यर्थः । व्याख्या-
 नात्तरमाह—तदह्नयः तदविषयत्वमिति । कथं यदस्मिन्पदस्य पक्षे दृश्यते इति
 भागेऽपि कृत्यलुटोति—यत्रात्मनेपदसङ्गि मदीदम् । अतो नास्ति तदा अभित्यक्तः ।

तडानयोरभावं लक्षयतीति । एवञ्च 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (२४०१) इत्यस्यायमर्थः—
 'गमेः परस्यसकारादिः' (प्रत्ययस्य) इट् स्यात्तडानयोरभावै' इति । तथाच सम्पूर्वाद्
 गमेः 'समो गम्याच्छिभ्याम्' इत्यात्मनेपदित्वेऽपि परतत्तडोऽभावात् सन इट्
 प्राप्नोत्येवेत्याह—सञ्जिगमिषितेति । तच्चस्तु वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । एवमिति ।
 'न वृद्धः—' इत्यत्रापि तडानयोरभावो गमयत इत्यर्थः । अञ्ज्ञोपस्य स्थानिवत्तादिति—
 'यस्य हलः' इति यकारलोपादृङ्म 'अतीलोप' इति प्राप्तस्य अञ्ज्ञोपस्य इति भावः ।
 यङ्लुगन्ताभित्ति—यङ्लुकोऽत्र अनेमित्तिकत्वात् 'नधातुलोप आङ्धातुके' इति
 निषेधश्च न, उपधाङ्गिरेण लक्षणत्वाभावात् ।

२८८६ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३।१।१३४ ॥

दी— । नन्द्यादेर्लुगर्ग ह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् ।
 नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधु सूदयतीति
 मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्या-
 दिगणे निपातनासत्वम् ॥ ग्राही । स्थायी । मन्त्रो । विशयी ।
 वृद्धभावा निपातनात् । विषयी—इह षत्वमपि । परिभावी-
 परिभवी । पात्तिकी वृद्धभावा निपात्यते ॥ पचादिराकृतिगणः ।
 'शिवश्चमरिष्टस्य करे' (३४८८), 'कर्मणि घटोऽठच्'
 (१८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्चाच् प्रयोगात् । अच् प्रत्यये
 परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित् पाठस्त्वनुवन्धासञ्जनार्थः ।
 केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः । पचतीति पचः ।
 नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टित् । नदी । चोरी ।
 देवी । दीव्यते 'इगुपध—' (१८८७) इति कः प्राप्तः । जार-
 भरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण प्राप्तः । न्यङ्गादिषु पाठत्-
 श्वपाकोऽपि ! 'यङोऽचि च' (३६५०) इति लुक् । 'न धातु लोपे—'

(२६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नन्यः । लोलुबः । मरीमृजः । 'चरिचलिपतिवदीनां वा हित्वमभ्याक् च अभ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । आगागमस्य दीर्घत्वसा-
मर्थ्यादभ्यासङ्गस्यो हलादिः शेषः (२१७८) च न । चरा-
चरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्घत्व' च
(वार्त्तिक) । घत्वमभ्यासस्योत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (२४३०)
इति कुत्वम् । घनाघनः । 'पाटर्णिलुक्चोक् च दीर्घाभ्यासस्य'
(वार्त्तिक)—पाटू पटः । पच्चे चरः । चलः । पतः । वदः ।
हनः । पाटः । 'रात्रेः कृति—' (१००८) इति वा तुम्—
रात्रिच्चरः—रात्रिचरः ।

The roots नन्दि etc, यद्दि etc and पचि etc, take लृ, णिनि and
अच् respectively in the active voice. [For a list of these three
particular classes of roots see मित—below]. नन्द + लृ = नन्द, नन्
by 'युवोरनाकौ' (1247) = नन्दनः—a gladdener. Similarly जनाईन
(Lord Krishna) and मधुघदनः (the killer of the demon
मधु)—no षत्व due to the prohibition 'सात् पदाद्योः' (2123)—elision
of णि (णिच्) everywhere being effected by 'चेरन्तिटि' (2313)—
विभीषणः (exceedingly dreadful)—ब्रुक् by 'भियो हेतुभये'—(2505). In
लवणः (लृच्चे दने + लृ)—a demon of that name, we have षत्व by
निपातन as it is read with षत्व in the नन्दादि class. यद्घी—(यद् +
णिनि) उपधावृद्धि or lengthening of the penultima being effected
by the rule "अत उपधायाः" (2282). स्थायी—युक् by 'चातो युक्'—
(2761), विष्ण्वी (वि + षी + णिनि)—Here the षि of ई by the rule
'अचो णिणति' (354) does not take effect due to निपातन ; विष्ण्वी (वि +

सि + णिनि) — Here not only the want of वृद्धि but वल also has been effected by निपातन । परिभावी — परिभवी (परि + भू + णिनि) option of वृद्धि By निपातन although णिनि necessitates वृद्धि persistently (नित्य). Roots of the पचादि class are determined by their shape and form, आकृतिगण i. e. they are not exhaustively enlisted in the गणपाठ. This is inferred from the अजन्त words करः and घटः made use of in the rules 'शिवश्मरिष्टस्य करे' (348) and 'कर्मणि घटोठच्' (1830) although they (कर + घट) are not met with in the गणपाठ. Also the enjoining of यङ्लुक् when अच् follows — Cp. 'यङोऽङि च' (2650) is another evidence (of आकृतिगणत्व of पचादि roots) as the यङन्त word has not been read in the पचादि class. The reading, however, of some roots such as नदट्, चोरट्, etc is for applying the indicatory (अनुबन्ध) ट् after them (so that they may get डीप्, 'टिडडाणञ्' — (470) and of some such as वद चल्, पत etc is for adding to (प्रपञ्चार्थ) the number, while some others as जारभर and अपच are read for barring (बाधनार्थ) the special or superseding (बाधक) affix (अण्, which would give जारभार and अपाक by 'कर्मण्यण्' — 2913). 'दिवी' would not be had without this अनुबन्ध 'ट' the affix क being due after दिव् by 'इगुपधञा' — (2897). The term 'अपाक' though not justifiable in the light of the remark 'बाधकबाधनार्थ', it may however be defended as it is read in न्यङ्कादि class ('न्यङ्कादीनां च' — 2864) — Cp. अपाक, मांसपाक, मृतपाक etc under the गणपाठ (under 7. 3. 53). जारभर (a woman having an adulterer) अपचा (a woman cooking a dog) are derived with अच् by the dictum 'किंवादिद् बाधकाबाधनार्थः' though in both the cases अण् was due. (चक्रौयः) etc are derived with

यङ् and अच् (क्री + यङ् + अच्, so नी + यङ् + अच् etc) where यङ् elides by यङोऽचि च; (2650) and गुण and ङङि are barred by 'न धातुलोपे—' (2656). क्री + यङ् + अच्—क्री क्री = चक्री अ by 'कुङोऽयुः' and 'गुणो यङ् लुकोः' = चक्रियः—इयङ् by 'अचि नु धातुभुवाम्—' (271), and not यण् by 'एरनेकाचः—' (272) as 'क्री' is संयोगपूर्व. नी + यङ् + अच् = नीनी ० अच् = निनी अ = नित्यः by 'एरनेकाचः—' (282). लोलुवः = लू + यङ् + अच् = लोलू अ by हिल, गुण and यङ् लुक् = लोलुवः—उयङ् by 'अचि नु—' (271) and not यण् by 'ओः सुप्' (281) there is no सुप् following. Similarly पोषवः, मरीचनः—मृज् + यङ् + अच् = मरी मृज् अ by 'रीर्यदुपधस्य च' (3644) गुण ङङि being barred as before by न धातुलोपे—। चरि चलि etc—(varttika).—The roots (four) चर् चल् पत् and वृद् are optionally duplicated and the reduplicate (अभ्यास) gets the augment आक् when the affix अच् follows. Now, on the strength of 'दीर्घं in आक्' the reduplicate will not be shortened by the rule ब्रह्मः (2180) nor will there be the retention of the first consonant (syllable) only by the rule 'हलादिः शेषः' (2139). Thus चराचरः etc. चरः, चलः etc. are to be considered the optional forms. 'हन्तेर्घलं च' (varttika)—when अच् follows, the root हन will be duplicated, आक् will come in and 'ह' will be replaced by घ. This injunction of चल is for the first or अभ्यास हकार and the second or subsequent हकार becomes so by the rule 'अभ्यासाच्च' (2430). Thus घनाघनः (a pouring cloud). 'पाटेशिलुक् च—' (varttika) when अच् is added to the causative root पट, णिच् is dropped, the augment उक् is added to the अभ्यास and the said अभ्यास i. e. the penultima of it is lengthened. Thus पाटपट् of सविशरः and रविशरः (both meaning

a rightrover) the former gets सुन् by the aphorism 'रावेः कृति-विभाषा' (1008).

मित—नन्दि यहीति । 'इत्यान्ते शुभ्रमाद्यं पदं प्रत्येकमभिसम्बन्धयति' इति न्यायादादिशब्दस्य नन्दादिषु प्रत्येकं योगः । तदाह—नन्दादिर्लुङ्, यच्चादिर्णिनिरित्यादि । (१) नन्दनः, वाशनः, सदनः, दूषणः, साधनः, वसनः, शोभनः, रोचनः, सहनः, तपनः, दमनः, जल्पनः, रमणः, दर्पणः, संक्रन्दनः, संकर्षणः, संहरणः, जनार्दनः, यवनः, मधुसूदनः, विभीषणः, लवणः, चित्तविनाशनः, कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्दादिः । आकृतिगणोऽयमिति वर्तमानादयः । (२) याज्ञी, उत्साही, उद्गासी, उद्गासी, स्थायी, मन्त्री, संमर्दी, निरञ्जी, निग्राही, निवापी, निशायी, अयाची, अव्याहारी, अव्राजी, अवादी, अवासी, अकारी, अहारी, अविनायी, [विशायी, विषायी] विशयी, विषयी देशे । विशयी, विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी, उपरोधी, परिमवी, परिभावी इति यच्चादिः । [पूर्वस्य नन्दादिः परस्वप्चादेय आकृतिगणत्वात् अयमपि तथा भवतु इति सुधीभिर्विभावनीयम् । तेन 'वादिन्' 'भू' 'सिन्' इत्यादिकालिदासप्रयोगाः सुव्याख्येयाः भवन्ति] । (३) पच, वच, वद, वप, चल, पत, नदट्, भपट्, देवट्, चरेट्, गरट्, तरट्, चोरट्, गाहट्, सरट् देवट् (दोषट्), जर (रज), मर (मद) चम (चप), सेव, मेघ, कोप (कोष), मेघ, नर्त, व्रण, दर्श, सर्प, (दम्भ, दर्प) जारभर चपच । पचादिराकृतिगणः (इयान् पचादिरित्यवधिभूतो न भवतीत्यर्थः) नन्दनः इति षष्ठ्याह । 'युवोरनाकौ' ल्योरनादेशे 'येरनिटि' (2313) इति शिलोपः । एवमन्वयः । मधुसूदन इति—सात् पदादयोः (2123) इति षष्ठ्यप्रतिषेधः । लवण इति—नन्दादिगणे केचिच्छृणु निर्दिष्टाः केचिदणश्च न । तदाह नन्दादिगणे इति । अथ यच्चादीनुदाहरति—याहीति । यङ् + णिनिरितिस्थिते उपधाह्रस्वी च याङिन् इति भवति ततो रूपम् । स्थायीति—अथ 'आतो युक्' (२७६१) इति युगाशमः । ह्रस्वभाव इति । वि + शी + णिनि इति स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति ह्रस्वी प्राप्तायाम् इदं वचनम् । गुण इति भावः । विषयीति इह 'यिज्' 'वन्ने' इति सौवादिकोधातुः । वि + षिज् + णिनि इति स्थिते 'धात्वादेः' (२२६४) वि + सि +

णिन् इति जाते इह पत्वमपीति । इह हर्षभावः पत्वञ्च निपातनादित्याशयः । पाचिको
हर्षभाव इति—षित्वाप्रित्यहर्षौ प्राप्तायामिति भावः । अथ पचादीनुदाहरिष्यन्नाह—
पचादिराकृति-गण इति । आकृत्या गच्छते निधीयते इति । इयच्चया परिगणनारहित
इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—‘शिवशमरिष्टस्य—’ इति । तथाहि करघटशब्दौ
पचाद्वज्रान्तावपि गणपाठे न संश्लेष्येते । दृश्येतेतु स्वयोरवोक्षितयोः । एवं तर्हि
ज्ञायते पचादिरित्यत्र नैव परिगणितः । प्रमाणान्तरमप्याह—अच् प्रत्यये परे इति ।
अयमर्थः—‘यङोऽचि’ (२६५०) इति यङन्तादच् प्रत्यये परे यङो लुग्विधीयते ।
परं यङन्तः कोऽपि शब्दो न दृश्यते पठितौ गणे पचादिके । अतः पचादिराकृतिगण
एवेति निष्कर्षः । गणपाठे च ‘पचादिराकृतिगण’ इत्युक्तेऽस्ती दृश्यत इत्यलम् ।
पचादिगणे केचित् नदट्, चोरट्, इत्यादयः सानुबन्धाः पठिताः । तवाह—कैषाक्षित्
पाठस्त्वानुबन्धासङ्गनार्थ इति—टकारानुबन्धार्थ इत्यर्थः । एवं च ‘टिङ्ठाणञ्—’
इति ङीप्—नदी, चोरीत्यादि सिध्यतीति भावः । सुतपूर्वगत्या इति भाष्यवचनादिदम् ।
केचिदनुबन्धरहिता अपि पश्यन्ते—चर, चल, पत, वद इत्येवमादयः । तवाह—
कैषाक्षित् पाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति । नन्वेवमपि जारभर, श्रपच इत्यत्र पाठः
कथमित्यत आह कैषाक्षिहाधकवाधनार्थः । तद्याच जारं (उपपतिं) विभक्तिं
जारभरेति—कर्मण्यण्—इत्यण् प्राप्तः । स वाधितो यथा स्यादित्येवमर्थः ।
एवं श्रपचा इत्यपि । श्रपाक इति—तस्य मृद्धादित्वेन अण्प्रत्ययस्य सुखभवात् ।
इदानीं यङन्तादच्प्रत्ययसङ्ग—यङोऽचि चेति । एवं च चेक्रियः...मरीमृजः इत्येते
सिध्यन्ति । तथाच—क्री + यङ् + अच् इति स्थिते हिले, हलादिशेषे, कस्से,
चुले च ‘यङोऽचि च’ (१६५०) इति यङो लुक् । ततो “गुणो यङ्—
लुकोः” इति अभ्यासस्य गुणे चेक्री अ इति जाते ‘न चातुलोपि—’ इति
गुणवृद्धीभावः । ‘अचि श्रुधातुश्च योरियङ् वङी’ इतीयङि चेक्रियः इति
भवति । नेन इत्यत्र तु चनेन नेनी अ इति स्थिते ‘एरनेकाचः—’ (२७२)
इति यङ् इति विशेषः । लोलुवः इति—लुयतेरनया प्रक्रियया लोलू अ इति स्थिते
उबङ् । यण् तु न ‘ओः सुप्’ इत्युक्तेः । एवं पोपुवः । मरीमृजः इति—मृज् +
यङ् + अच् इति स्थिते हिले ‘रीगु चटुपचस्य च’ (३६४४) इत्याभ्यासस्य

चकारस्य रीक् । एवं सरीसृप इति द्रष्टव्यम् । चरचलीत्यादौ विशेषप्रदर्शनाय
वार्तिकमाह—‘चरि चलि पतिवदीनाम्’—इति । अचि परे एषां वा हित्वम्
अभ्यासस्य आगागमश्चेति तदर्थः । ननु आगागमस्य दीर्घत्वाद् हित्वादूर्ध्वं “ऋस्वः”
(२१८०) इति ऋस्वः स्यादित्यत्राह—आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादिति । युक्तं चैतत् ।
ऋस्वस्य लक्षणौघत्वे सति ‘अक्’ इत्येव सिद्धं ‘आक्’ इति दीर्घः न शिष्यात् ।
एवं हलादिशेषेण रेफनिवृत्तिरपि नेष्यते । तथा सति दीघत्वानुशासनैर्यथापत्तेः ।
चराचरः संसारः । चलाचलो भङ्गुरः । “चलाचलमिदं सर्वम् कौर्त्तिर्यस्य स
जीवति” । पतापतः पतनशीलः । ‘वदी वदावदी वक्ता’ इत्यमरः । हन्तेचैत्वमिति—
वार्तिकमिदम् । चकाराद् हित्वम् आक् चेति बोध्यम् । घनाघन इति—‘शक्नो
धातुकमत्तेभो वषुं काव्दो घनाघन’ इत्यमरः । ‘घनाघनघनाभ्याश्च घनाघनघनस्वनैः’
इति बैदिके । ‘पाटेर्णिलुक च—’ वार्तिकमिदम् । ‘पाटि’ इति ण्यन्तो धातुः । अस्मादचि
परे हित्वम्, उक् च दीर्घस्याभ्यासस्येत्यर्थः—पाटूपटः इति । वार्तिके वेतुगृहत्वादाह
पक्षे इति । रात्रिचरः—रात्रिचर इति । स्पष्टं सूत्रे ।

२८८७ । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ॥ ३।१।१६५ ॥

दी-१ । एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः ।
ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वाऽसरूपविधिना
खुल्लतृचावपि । क्षेपकः—क्षेप्ता ।

The affix क is added after these roots viz roots having इक्
i.e. इ, उ ऋ for their penultima and to ज्ञा, प्री and कृ in the active
voice (कतृवाच्चे). Thus क्षिपः (a thrower) also क्षेपक (खुल) and क्षेप्ता
(वृत्) by ‘वाऽसरूपविधिः’ (See ante). (जानातीति) ज्ञः—one who
knows.

मित—१ । इगुपधेति । इक् उपधा यस्येति विग्रहः । इकारोकारकारोपध
इत्यर्थः । क्षिप इत्यतः कृश इत्यन्तं इगुपधोदाहरणम् । ज्ञ इति—जानातीति

कर्तरि कः । 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः के परे । किर इति—'नृत इहातो' (२७८०) इतीत्वम् । 'वासरूपविधिनेति—एतद्' 'आऽसकृपीऽस्त्रियाम्' (२८३०) इत्यतीकम् ।

२८८८ । आतद्योपसर्गे ॥ ३।१।१३६ ॥

दी—। कः स्यात् । 'श्याद्वाध—' (२८०३) इति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रशः ।

The affix क is added to a root ending in आ provided any उपसर्ग precedes. The क supersedes the affix 'च' provided for by the rule 'श्याद्वाध—' (2809) which applies whether any उपसर्ग precedes the root or not. Thus, सुग्लः—सु + ग्ल + क = सुग्ला अ by आदेचः—(2370)—सुग्ल अ by 'आतो लोपः'—(2372) = सुग्लः (one highly fatigued).

नित—। आत इति । अपेक्षितमावसाह—कः स्यादिति । आदन्तादातोः कः स्यादुपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । णस्यापवाद इति—तस्य उपसर्गे सत्यसति वा प्रयोगादिति भावः । सुग्ल इति—सुटु ग्लायते इति सु + ग्ल + क इति स्थिते 'आदेच उपदेशेऽशिति' (२३७०) इति आत्वे 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः । प्रश इति प्रकर्षेण जानातीति प्राग्वत् ।

२८८९ । पात्राभाघट्टदृशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

दी—। । पिवतीति पिवः । जिघ्रः । घमः । घया कन्या । घेट्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव डीप् प्राप्तः । 'खशीऽन्यत्र नैथ्यते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'घ्नः संघ्राया न' (वार्त्तिक) । '—घ्याघ्रादिभिः—' (७३५) इति निर्देशात् ।

The affix श is attached (in the active voice) after the root

पो, प्रा, भ्रा, घेद् and डश् । पिवः—a drinker (पा is changed into पिव by 'प्राप्ताभ्रमास्या—' (2360) as the affix श् after it is शित् or शेलiding). Similarly जिन्न etc. धयः—by अयादेशः । धया—here टाप् (आ) comes in by 'अजायतटाप्' (454) as धय is अदन्त । But as the term 'स्तनन्धयो' (an infant suckling girl) which though derived with खश्, a शित्—affix yet gets डीप् due to टिच्च of the root घेद् by the rule 'टिड्ढाणञ—' (470) so here (in the case of धयः) also the same (डीप्) was due. This (डीप्), however, is barred on the authority of Haradatta who opines that डीप् is not intended after the word धय derived except with खश् । 'प्रः संज्ञायाम् न'—varttika i.e. the affix श् should not be attached after the root घ् when the derivative thereof indicates a designation or संज्ञा. Thus we have व्याप्रः with क by 'आतस्योपसर्गे' (and not व्याजिप्रः) with श्. This is confirmed by Panini's own behaviour in the rule 'उपमितं व्याघ्रादिभिः—' (735).

मिव—। पाप्नेति । एभ्यः शः स्यात् कर्तरि । उपसर्गे उपपदे इति तु नेष्यते इति वृहवः । पिवः, जिन्नः इति । 'प्राप्ता—' (२३६०) इति शप्रत्ययस्य शित्वात् पिवाद्यादेशः । धय इति—अयादेशः । धयति—धय इत्यथ अदन्तत्वात् 'अजायतटाप्' (४५४) इति आप् । ननु स्तनं धयति पिवतीति खश् स्तनन्धयः शिद्यः । ततः स्त्रियाम् डीपि स्तनन्धयीति भवति । तत्र हेतुर्घेट्टिच्चमेव । एवमिहोपि डीवेव भवेन्न टाबिति चेत्तवाह—घेट्टित्वादिति । परिहरति च—खशोऽन्धवेति हरदत्तानुरोधेन खशोऽन्धव शित्प्रत्ययविषये घेट्टित्त्वमादाय 'टिड्ढाणञ—' (३७०) इत्यादिना डीप् न विधेय इति भावः । नागेशस्तु नेदमनुमन्यते । स हि स्तनन्धयौल्यस्य प्रामाणिकत्वं चिन्तामित्याख्याय प्रामाणिकत्वेऽपि वा गौरादित्वं बोध्यम् इति निगम्य धयेत्यत्रापि टिच्चापत्तिं प्रकल्प्य टिड्ढेति सूत्रं प्रत्यासत्त्या टिदायवयवाकारस्य वयवहृणौचित्यमिति समाधाय हरदत्तस्य प्रत्याख्यौ । 'प्रः—' वार्तिकमिदम् । जिन्नतेः संज्ञायां गम्यायां शप्रत्ययो

नैत्यर्थः । तत्र विनिगमनामाह—‘व्याघ्रादिभि’ रिति । अन्यथा हि “उपमितं व्याजिघ्रादिभि” रित्यवश्यदिति भावः ।

२८०० । अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ॥ ३।१।१३८ ॥

दी—। शः स्यात् । लिम्पः । बिन्दः । धारयः । पारयः ।
वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतु-
मस्यन्तः (? धातुः) । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन क्विपि (तु) सात्
परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षष्ठ मर्षणे चुरादिः । हेतुमस्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः । ‘नौ लिम्पेर्वाच्यः’
(वार्त्तिक)—निलिम्पा देवाः । ‘गवादिषु विदेः संज्ञायाम्’
(वार्त्तिक) । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

The affix श is attached after लिम्प, बिन्द (लिप् उपदाहे and
विदलाभे—तुदादि), धारि (घृञ् or घृङ् + णिच्), पारि (पृ + णिच्) and
वेदि (विद् + णिच्) उदेजि (उद् + एज् कम्पने + णिच्), चेति (चिती संज्ञाने + णिच्)
साति (सौत्रो धातुः) and साहि षष्ठमर्षणो णिच्, provided no उपसर्ग
precedes them. लिप् and विद् being तुदादि gets नुम् by ‘शे सुचादीनाम्’
(2542), घृञ् धारणे is भ्रादि and घृङ् अवस्थाने is तुदादि । धारयः—धृ + णिच्
+ शः then गुण, अयादेश, similarly पारयः, वेदयः (विद् वेदनाख्यानादिषु—
चुरादि) उदेजयः and चेतयः । बिन्द means a receiver or acquirer
and उदेजय means that which causes trembling, hence an
intimidator or disturber. Cp. आर्चोद्दिज्जातीन् परमार्यविन्दान् उदेजयान्
भूतगणान् न्यवेधीत् in भट्टि—

By ‘अनुपसर्गात्’ in the rule it is intended that the roots लिम्प,
बिन्द etc. (nine only) will not be allowed to have the affix श after

them when any उपसर्ग precedes them, save and except the उपसर्ग if any, which has been prefixed already to any of them by the सूत्रकार himself. Thus although उदेजि has got the उपसर्ग उद् prefixed to it yet it will have श after it. Consequently उदेजय is obtained. But समुदेजयः or समेजयः etc. should be counted as wrong, the intention of the सूत्रकार being if any उपसर्ग has to be prefixed to एजू followed by श the only उपसर्ग allowed is उद् and none else. The root साति meaning to please (delight) gets णिच् by the rule 'हेतुमति च' (हेतुमथान्) and is to be met with in this सूत्र only (सौतः घातुः). Thus सातयति सुखयतीति—सातयः (as before). By force of वासरूपविधि (which see ante), we may add after it in the same sense क्तिप् also which gives सात् (णिलोप) meaning the 'supreme soul'—Cp—'एष ह्यवानन्दयति' in उपनिषद्—whence we get सात्वन्;—the devotees of the supreme Being or सात्. The procedure is thus—सात् + मतुप—म being व by 'मादुपधायाच्च मतोर्वीड्यवादिभ्यः' and सात् being मसंज्ञक and not a पद by 'तसौ मत्वर्थे' (1896) there is no जश्च or दकार for तकार by 'भलाजशः—' (52) and we get सात्वत् like मरुत्वत्। साहयः—(an assistant) as before. प्रक्षिपः—this is derived with क attached to it by 'इगुपधञा—' and not by श। 'नी लिम्पः—' varttika. It has to be stated that लिम्पि (लिप् with नुम् and इक् by 'इक्क्षिपो घातुनिर्देशे') gets श when the उपसर्ग 'नि' only precedes. Thus निलिम्पः a god (who does not suffer). गवादिभ्यु—'Another varttika. विन्दि—विद् with नुम् and इक्—gets श when गो etc precede making the derivative a term of designation (संज्ञाशाचक). Thus गोविन्दः—'who receives cows (Sreekrishna). अरविन्दम् (That

which has got leaves resembling the spokes of a wheel i. e. lotus). भाष्य reads अरविन्दः (masc)—says Nagesha.

मित—। अनुपसर्गादिति उपसर्गरहितेभ्यः एभ्यो नवेभ्यः शः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । अत्र लिम्पविन्दयोः नुमा निर्देशात् 'लिप् उपदापे', 'विद्वत् लामे' इति तौदादिकयोरेव यङ्गणम् । अतएव शे परे 'शे सुचादीनाम्' (३५४२) इत्युभयत्र तुम् । धारि, पारि, वेदि, उद्वेजि इत्यादीनां सतनां खल्लेन निर्देशाख्येभ्य एव एभ्यः शः । अत्र धारीति 'धृञ् धारणे'—इति भौवादिकस्य 'धृङ् अवस्थाने' इति तौदादिकस्य चोभयोरेव यङ्गणम् । घृ 'पालनपूरणयो'रिति धातुः । तस्माद्धेतुमन्त्रान्ताच्छः । वेदीति—विदेः वेदनादर्थकात् चौरादिकात् स्वार्थख्यन्ताच्छः । उद्वेजीति—उदुपसर्गपूर्वादेजतेर्हेनुमन्त्रान्ताच्छः । न चैवम् 'अनुपसर्गात्' इति विशेषणं न सङ्गच्छत इति बाध्यम् । एजतेरुपसर्गपूर्वस्य चेद् भवति तर्हि उदुपूर्वादेव नान्यपूर्वादिति निर्गलितार्थत्वात् । एवञ्च नियमार्थमिदम्—तथा च उद्वेज्य इतिवत्, समुद्वेज्यः समेज इत्यादि न भवतीति दिक् । चेतौति—'वितौ संज्ञाने'—भादिः । तस्माद्धेतुमन्त्रान्ताच्छः । अन्यौ स्पष्टौ मूले । धारय इति—शपरे गुणायादेशौ । धारिकोऽवस्थापको वेत्यर्थः । एवमनय प्रक्रिया बोध्या । लिम्प इत्युपतापवान् । विन्द इति लब्धा । एवमन्यत्र कर्तर्यर्थनिर्देशः । उद्वेज्य उद्वेजक इत्यर्थः—'उद्वेज्यान् भूतगणान् लब्धेधौ' इति भट्टिः । सौव इति—अभिधेयं सूत्रे लभ्यते न तु धातुपाठे इति भावः । सातयति सुखयतीति सातयः सुखप्रद इत्यर्थः । वाऽसरूप न्यायनेति—एवं पूर्वत्रापि लिम्पादिस्थले यथायथं खल्लज्जादेः समावेशो बोध्याः । सादिति—सातयति सुखयतीति साति + क्तिप् = सात्—'गेरनिटि' (२३१२) इति णिलोपः । परमात्मा इत्यर्थः । "रसो वै सः" 'एष श्रीवानन्दयती'ति एवमादिभिः श्रुतिनिर्देशे तथैवावगतेः । सान्वो भक्ता इति—सात् परमात्मा अस्ति एषां भक्तित्वेनेति मतुप् । 'मादुपधायाय मतोर्बोध्यवादिभ्यः' (१८२७) इति मस्रत्वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१८२६) इति सादित्वस्य भवात् पदत्वाभावात् 'भलां जशी'—(५२) इति जग्लेन तत्कारस्य दकारो न । हेतुसम्बन्धो वेति—ग्रहसमर्थे इति भौवादिकस्य यङ्गणे हेतुमन्त्रान्वोऽय न्नाहिः । चौरादिकस्य यङ्गणे तु स्वार्थख्यन्त इत्यर्थः । प्रलिप् इति—अतः प्रोपसर्गेण

शप्रत्ययस्य बाधात् 'इयुपधश्चा—' (२८६७) इति कप्रत्ययः । अतएव तुम् न ।
 नौ लिम्पेरिति—वार्तिकमिदम् । नौ उपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो बाधः
 इत्यर्थः । तदाह निलिम्पा इति—निर्जरा देवा इत्यर्थः । 'गवादिषु—' इति—वार्त्ति-
 कान्तरम् । गवादिषु उपपदेषु विन्देः शः स्यात् । संज्ञायां गम्यायामिति
 तदर्थः । गोविन्दः इति—गाः सौरभेयीः विन्दति लभते इति गोविन्दः—
 गोपालः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । यद्वा गां वाचंवा पृथ्वीमित्यादिरर्थः । तवापि स एव लक्ष्यः ।
 गोशब्दस्य बह्वर्थवाचकत्वं यथा—'स्वर्गेषुपशुवाग्बन्धनेनघृणिभूजलि । लक्ष्यहृष्टां
 स्विधां पुंसि गोः—' इत्यमरः । गवादिष्वित्यादिपदयाज्ञमुदाहृत्य दर्शयति—
 अरविन्दमिति । चक्रस्य नाभिनेत्योरन्तःस्थितानि काष्ठानि अराः (आरा इति
 भाषायां) इत्युच्यते । तादृशकाष्ठद्वयान्तरालगतावकाशवद् दृश्यमानत्वाद दलानि
 अपि अरा इत्युपचारः । तान् अरान् विन्दति लभते इति अरविन्दम्, पद्ममित्यर्थः ।
 कर्मण्यणो बाधनार्थमिदमिति विभावनीयम् । अरविन्दः इति भाष्यमिति नागेशः ।

२८०१ । ददातिदद्यात्योर्विभाषा ॥ ३।१।१३८ ॥

दौ— शः स्यात् । ददः । दधः । पक्ष वक्ष्यमाणोः ।
 अनुपसर्गादित्येव ! प्रदः । प्रधः ।

The affix क is optionally attached to दा and धा provided
 no उपसर्ग precedes.—Thus they will also have the affix क by
 'श्चाद्यध—' (2909) below. दा + श = दा + शप् + श by 'कर्तरि शप्' (2167)
 = दा + दृ + श by 'जुहोत्यादिभ्यः दृः' (2489) = दादा + अ by 'झौ'
 (2490) then अभ्यासङ्गश्च by 'ङ्रस्त्रः' (2180) and then आलोप by
 आतो लोपः — = दद + अ = ददः. But by ण we have दायः by 'आतो युक्—'
 (2361). Similarly दधः and धायः । प्रदः, प्रधः—derived with क by
 'आतश्चोपसर्गे' (2898).

मित— । ददातिदद्यात्योरिति । अनुपसर्गयोरित्योर्बां इत्यर्थः । दद इति ।
 दा + श इति स्थिते कर्तरि शिविति शप् । जुहोत्यादित्यः दृः (२४८९) इति शप् ।

शुः । 'श्री' इति धातोर्द्विलम् । 'ऋस्त्रः' (२१८०) इत्यभ्यासऋस्त्रः । 'सार्धधातुकमपित्' इति शस्त्रापरिवेन जिञ्चात् 'आतो लोपः—' [२३७२] इत्याङ्गोपः । पक्षे 'श्र्याङ्गध—' [२८०३] इति णप्रत्यये परे 'आतीयुक्—' [२३६७] इति युगागमेन— दाय इति । एवम् दधः—धायः इति । प्रदः प्रध इति आतद्योपसर्गे [२८६८] इति कप्रत्ययः ।

२८०२ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

दो—। इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षे ऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव—उज्ज्वलः । 'तनोतिरुपसख्यानम्' (वार्त्तिक) । इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

The affix ण is attached optionally after roots beginning with जल् and ending in कम् i.e. after ज्वादि roots (fifty-seven) enumerated under भ्रादि between ज्वल् (804) and कस् (869)—provided no उपसर्ग precedes such roots. वा in the rule indicates the application of अच् (due to पचादित्) as also क (by इगुपध—) to such of them as are इगुपध e. g. पुल, कुल etc. ज्वालः (that which burns)—with ण and हञ्जि by 'अत उपधायाः' (2282) and ज्वलः (that which burns) with अच् । 'तनोतिः—' Varttika.—Here the terms or carrying words such as अनुपसर्गात् and विभाषा (from 2900 and 2931 respectively) has no bearing at all. Thus the Varttika means 'तन् receives the affix ण whenever any उपसर्ग precedes' Thus अवतानः, similarly वितानः or वितानम् (a canopy or an expansion).

मित—। ज्वलितीति । इतिशब्द आद्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । ज्वादिभ्यः कसन्तेभ्य इति । ज्वल दीप्ति (८०४) इत्यादिभ्य कस गती (८६०) इत्य-

नेम्यो भूदिगतेभ्य इत्यर्थः । 'अनुपसर्गाङ्गिभ्यः' (१।१।१३८) इत्यतोऽनुपसर्गादिति । 'दधाति—' (१।१।१३८) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाङ्—वेति अनुपसर्गादित्येवेति च । पचेऽजिति—पचादिलक्षणः इत्यर्थः । उपलक्षणमिदम् ततः 'इगुपध—' (२८८७) इति च । ज्वालः—ज्वल इति । णप्रत्यायान्तस्य 'अत उपधायाः' (२९८२) इति वृद्धिः । उज्ज्वल इति—अत्राच्प्रत्यय एव । तनोतेरिति—वार्तिकम् । इहेति—भाष्ये 'अवतान' इत्येव दशनादिति भावः । एवं सन्तानवितानादयोऽपि णप्रत्यययान्ता बोध्याः ।

२८०३ ।

श्याङ्ग्रास्त्रुसंस्त्रतोणवसावह्लिहृश्लिषश्चसञ्च

॥ ३।१।१४१ ॥

दी—। शैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । शैङोऽवस्यतेत्यादन्तात् सिद्धे पृथग्यहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याधः । 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च—आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

श्या, आत्, व्यध, आस्त्र, संस्त्र, अतीच् (अति + इण्), अव + सा, अवह, लिह, श्लिष and चस these twelve roots persistently (नित्यं) take ण after them. Of these श्या stands for शैङ्गती (१७३—भूदि) which has become श्या by 'आदिच्—' (२३७०) in view of the affix ण which is अशित् or not श-eliding, आत् is technical for दा and धा etc which are आदन्त, अव-सा stands for अव + सो (योऽन्तकर्मणि) which also is made आकारान्त in view of ण by 'आदिच्—' । शैङोऽवस्यतेश्च etc. The drift is this—शैङ् and अव-सो first become श्या and अव-सा by 'आदिच्—' when any अशित् affix such as ण, क etc follows. As such the technical term 'आत्' in the rule would not only

include दा and धा but these also. Then why say 'श्या' + आत् and अवसा, and not आत् only ? To answer this—the author (Bhattoji) says that there was no doubt that आत् would include श्या as also अवसा but it would have been wrong to attach ण after them in case an उपसर्ग precedes them. For in that case the affix क by 'आतयोपसर्गे' (2898) would set aside ण and consequently we could not get प्रतिश्यायः, अवसायः etc. Because the affix ण is a general injunction (उत्सर्गविधि) whereas the affix क is a special one (विशेषविधि). Thus श्या and अवसा deserve particular mention that they may have ण after them when any उपसर्ग precedes barring 'क' due by 'आतः—' (2898). अवश्यायः—frost or pride—अव + श्रेङ् + ण = अवश्या + ण = अवश्या युक् अ = अवश्यायः । प्रतिश्यायः a kind of nasal disease. आत्—It here stands for आदन्त roots दा and धा । व्याधः—a hunter—व्यध + ण इङि by 'अत उपधायाः' (2212). आसावः ससावः dropping or flowing. अत्यायः passing away—इङि by 'अचो जिणति' (257) then 'एचोऽयवायावाः' (71). अवसायः अवहारः destruction conclusion also. श्लेषः—here गुण by 'पुगन्तलघुपधस्य' (2189). Note that without the mention (of लिङ् and श्लिङ्) in this rule they would have क by 'इगुपध—' (2703), शासः—इङिः as before ।

मित—। श्याङ्प्रथेति—। श्या आत्, व्यध, आशु, संशु, अतीष् (प्रति + इष्) अवसा, अवह, लिङ् श्लिङ्, यस् एषां कृत-समाहारद्वन्द्वानां पञ्चमेकवचनम् । तव श्येति 'श्येङ् गतौ' (भ्रादि—८६१) इत्यस्य विधित्सितप्रत्ययस्य अशिघात् 'आदिचः—' (२१७०) इति कृतालेन निर्देशः । आदिति—अव आदन्तयोर्दुदाज्-दुधाजोर्द्वयम् । अवसेति—अवपूर्वस्य योऽन्तकर्मणीत्यस्य प्राग्वत् कृतालेन निर्देशः । अन्यद् यथासुतं कर्माहम् । पूर्वस्मात्पुनः इति वर्तते । विभाषेत्यनुपसर्गादिति च निर्देशम् । उत्तरस्य पुनरनुपसर्गवशात् । तदाह—श्येङ् इति ।

ननु श्वा अवसा इत्यनयोः कृतात्वेन निर्देशात् आदित्येवोच्यताम् इति चेदत्राह—श्यङोऽवस्यतिचेति अयं भावः—‘ण’ इति सामान्येन विहितः । ‘आतयोपसर्गे’ इति ‘क’प्रत्ययस्तु विशेषविहितः । तत्परम् आदित्युक्तेः कप्रत्ययेन णस्य बाधः स्यात् । पृथग्यहमे तु न तादृशावकाश इति आदित्येतावता निर्देशः कृतः । अवश्याय इति—‘आदेचः—(२३७०) इत्यात्वे कृते ‘आतो युक्’ (२३६१) इति युक् । एवं प्रतिश्यायः सिध्यति । ‘अवश्यायो हिमे गर्वे’ इति विश्वः । ‘प्रतिश्यायस्तु पीनसः’ इत्यमरः । आदन्तौ उदाहरति आदिति—प्रागवत् युक् । व्याध इति—‘अतः उपधायाः’ (२२८२) इति उपधावृद्धिः । आस्राव चति—‘अचोऽजिणिति’ (२५४) इति वृद्धिः । ‘एचोऽयावायावः’ (६१) इत्यावादेशः । आश्रु संश्रु इति तालव्यपाठकल्पनन्वनाकरम् । आश्रावसंश्रावित्यनयोः क्पाप्यश्रवणादित्यभियुक्ताः । युक्तश्चेतत् । अतः “भिषजामनाश्रवः” इति कालिदासः, तथाचामरः ‘वचने स्थित आश्रवः’ । ‘अनाश्रावः वः किमहं कदापिवक्तुं विशेषात् परमस्तिशेषः’—इति श्रीहर्षश्च । किञ्च, यद्यत्र श्येतिग्रहणम्, आश्रव इत्यमरादुक्तं प्रामाणिकपरिगृहीतम् कथं स्यात् तदा णप्रत्ययेन आश्राव स्यादित्यास्तां तावत् । अत्राय इति—‘अचो जिणिति’ (२५४) इति वृद्धौ सत्यामायादेशः । अवसाय—युक् । अवहारः—वृद्धिः । लिहः श्लेष इति । ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८६) इति लघूपधगुणः । आसः—वृद्धिरुपधायाः ।

२८०४ । दुन्योरनुपसर्गे ॥ ३१११४२ ॥

दी— णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नौसाहचर्यात् सानुवन्धकात् दुनोतिरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ।

Roots दु and नौ take ण when no उपसर्गे precedes. Thus दावः (a forest or forest-fire) and नायः (a leader)—वृद्धि in both the cases and आव् and आय् respectively. There are two roots known as ‘दु’ one दृढ उपतापे read in स्वादि and other दुः गतौ read

in भादि. The former of them takes ण as it is mentioned with नो which is read with the indicatory ज् (नोजप्रापणे भादि) whereas the latter (दु गतौ) takes अच् by 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—' (2877). दृक् is a synonym of दाव । प्रदवः, प्रणय are derived with अच् । णत्त due to य in प्रणय ।

मित—। दुन्योरिति । दुनोतेर्णयतेच णः स्वादुपसर्ग अस्ति । नौसाहचर्यादिति— नौञ प्रापणे इति यदैव सानुवचकः 'अतस्तत्साहचर्यात् टु टु उपतापे इति स्वादेरेव ण प्रत्ययः । (टु) गतौ इति भादेल्लच् प्रत्ययः । 'दवदावीधनारण्यवज्ञौ' इत्यमरः । उपसर्गेति—अजित्यर्थः ।

२८०५ ! विभाषा ग्रहः ॥२१११४२॥

दी—। णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेच्च' इति काशिका । भवो देव संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तार्थाच्च-रादिष्यन्तादच् । भावः ।

The root गृह् takes ण optionally and this option is an established one. Thus we should say ग्राहः (गृह् + ण) to mean an aquatic animal and गृहः (गृह् + अच्) to mean a planet, but not vice-versa : 'भवतेच्च'—a varttika, accepted by Kashika meaning thereby that भू also takes ण optionally. Thus भवः (Lord Shiva) and भावः (a thing). According to भाष्य, however, भाव is derived with अच् added to 'भू प्राप्ता'—चुरादि after it has got णिच् by स्थाय्य and भवः with अच् पचादि etc—see Tika.

मित—। विभाषेति । स्पष्टम् । व्यवस्थितविभाषेति—अतएव जलचरे गृहः ज्योतिषि गृह इति नेत्यर्थः । भवतेचेति—वार्तिकमिदम् । अत्रापि णो वेत्यर्थः । काशिकेति—काशिकाकृतमतेन द भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । भवो देव

इति—महादेव इत्यर्थः । 'व्योमकेशो भवो भीमः'—इत्यमरात् । नन्वेवं भाषामते भावशब्दो न सिध्यतीति चेदवाह—भाध्यमते त्विति । भू प्राप्नोति इति चुरादौ पाठः । तत्र स्वार्थणिचि जाति भावयति प्राप्नोति स्वस्वविषयमिति अच् प्रत्यये भावः । भव इति कर्तरि पचाद्यचि, वा 'कृदोरप्' [३१३२] इति बाहुलकादपा, (अथवा माधवमते घप्रत्ययेन) सिद्धमिति भावः ।

२८०६ । गेहे कः ॥ ३।१।१४४ ॥

दौ—। गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिक-
मिति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहा दाराः ।

The root गृह takes क in the active voice when गेह or house is meant as the subject of the derivative. Thus गृह्णाति etc.—here गृह्णाति agrees with the nominative यत्, which again has reference to house (गेह). As for गृहाः which (when plural) means a wife it may be defended by the maxim 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्दाम्'—or the application of the container for the thing contained. Note that the word गृह when plural means either a house and a wife cp.—'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' and 'दारिष्वपि गृहाः'—Amara.

मित—। गेह इति । 'गेहे' इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदम् । तदाह—गेहे कर्तरितीति—गेहशब्दस्य कर्तृत्वेनान्वीयत इत्यर्थः । तदाह—गृह्णाति धान्यादिकमिति, यच्चदिति शेषः । गृहमिति—कप्रत्ययस्य कित्वात् 'गृह्ण्यो'—(२४१३) इति सम्प्रसारणम् । नन्वेवं 'दारिष्वपि गृहाः' इत्यमरोक्तिः कथं सङ्गच्छताम् इत्याशङ्क्य आह—तात्स्थ्यादिति । ताच्छब्दमिति शेषः । गृहस्थितत्वाद् गृहा इति व्यपदेश इत्यर्थः । अत्र पुंलिङ्गत्वे बहुषुव—'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरोक्तिरेव प्रमाणमित्यर्थः गृहशब्दस्य पुंस्त्वमात्रे बहुवचनमिति बोद्धव्यम् । तथाच महाकविप्रयोगाः—'मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः'—(कुमारसम्भवम्), 'गृहानुपैतुम्'—(माघः) ॥

२८०७। शिल्पिनि खन् ॥३॥११४५ ॥

दौ—। क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वत्कर्तरि खन् स्यात् ।
 'वृत्तिखनिरस्त्रिभ्य एव' (वार्तिक) । नर्तकः—नर्तकी ।
 खनकः—खनकी । 'असि अकेऽने च रज्जेर्न-लोपो वाच्यः'
 (वार्तिक) । रजकः—रजकी । भाष्यमते तु नृत्तिखनिभ्यामेव
 खन् । रज्जेस्तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उनादि—१८१) इति कुन्
 टाप्—रजिका । पंथोगे तु रजकी ।

Dexterity or skill in something is called art or शिल्प. Any root may take the affix खन् in the active voice where the derivative is identified with a subj. or person having such art in himself. 'वृत्तिखनि—' varttika. This varttika narrows the scope of the rule as the roots वृत्, खन् and रज् only are said to have खन् । वृत् + खन् = नर्तकः by 'युवीरजाकी' (1247) and 'प्रज्ज—' (2189). नर्तकी by the rule 'षिदगौरादिभ्यश्च' (498). 'असि अके—' varttika—meant for the elision of न of रजः (असि), रजक (अक) and रजन (अन); this varttika defends the terms in the varttika—'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (under 'दंशसञ्ज—' in भाष्य) । भाष्यमते तु etc—easy. रजिका is any woman skilled in dyeing while रजकी is the wife of a रजक (washerman).

मित—। शिल्पिनीति । शिल्पवतीत्यर्थः । तदाह—तद्वत् कर्तरिति । शिल्प-
 वाच्चेत् कर्तेति भावः । एवञ्च शिल्पवत् कर्ताव प्रत्ययार्थ एव न रूपपदमिति
 प्राग्वद्बोद्धव्यम् । सर्वेभ्योधातुभ्योऽव खन् प्रत्यये प्राप्ते आह—'वृत्ति—' इति ।
 वार्तिकमिदम् । नर्तक इति—'युवीरजाकी' (१२४७) इत्यकादेशः । 'युवक—'
 (२११८८) इति शुभः । नर्तकीति—खन् प्रत्ययस्य प्रियात् 'षिदगौरादिभाष्य'

(४८८) इति ङीष् । 'वृतिः—इति वार्तिके एवकारादेर्विज्ञाते ये परे व्यास इति सिद्ध इत्याह । 'असि' अके'—वार्तिकसिद्धम् । 'दंशसञ्चञ्चां शपि' इति सूत्रे 'रजकरजनरजसुसुपसङ्गानम्' इति वार्तिकवलात् अस्यादौ नलोपस्य द्रापकसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चायमिदमिति बोध्यम् । असि रजस् । अके रजकः । अने—रजनः । भाष्य-मतेति—स्पष्टम् । रजकिति—प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—' इत्यत इत् । नन्व व भाष्यमते रजकाति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—पुंयोगे लिति ।

२८०८ । गस्थकन् ॥३१११४६॥

दौ— गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ।

The root गै takes थकन् in the active voice when the derivative denotes an artist. गै + थकन् = गायकः by 'आदेचः—' (२३७०).

मित—गा इति—'आदेचः—' (२३७०) इति कृताच्चास्य गैधातोः पञ्चम्येकवचनम् ।

२८०९ । गुण्ट् च ॥३१११४७॥

दौ— गायनः । टिच्चाद् गायनी ।

Read thus—'गस्थकन् गुण्ट् च' for both थकन् and गुण्ट् (अन) are added to गै in the sense as above viz 'शिल्पिनि'. The separation of गुण्ट् from थकन् is to carry the same into the subsequent rule. गायनः—आच् + गुण्ट् । टिच्चात् etc i. e. by 'टिड्ढाणञ्—' (७७०).

मित । गुण्ट् चेत । गस्थकन् गुण्ट् शिल्पिनि कर्तरौल्यर्थः । योगविभाग उत्तर-सुवार्थः । गायन इति—आच् युगागमः टिच्चादिति—'टिड्ढाणञ्' (४७०) इत्यनेनेत्यर्थः ।

२८१० । हश्च व्रीहिकालयोः ॥३१११४८॥

दौ— हाको हाडश्च गुण्ट् स्यात् व्रीही काले च कर्तरि ।

जहातुदकमिति ज्ञायनो ब्रीहिः जहाति भावानिति ज्ञायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

The word 'ह' in the rule is in the ablative singular of 'हा' which is elliptical for 'ओहाक् त्यागे' and 'ओहाङ् गती' both read in जुहोत्यादि class. These two roots take णाट् in the active voice when ब्रीहि (paddy) and काल (time) are indicated by the derivations. Thus ज्ञायनः (by ण्णुट्) may mean paddy or a year.

मित—। ह्येति । 'ओहाक् त्यागे' 'ओहाङ् गती' इत्यनयोः सामान्येन याङ्कः—'हा' इति । तस्य पञ्चम्येकवचनम् इति । ब्रीहिकालयोरिति प्राग्वत् प्रत्ययार्थत्वं न तूपपदार्थत्वमिति विभाव्यम् । तदाह—हाको हाङ्-येत्यादि । जहातुदकमिति । ब्रीहौषातुदकमुष्मितावाहनादिति भावः । जहाति—भावमिति भावाः पदार्थाः । जिहीते श्रति । जिहीते अर्थां प्राप्नोति भावान् इति वा वर्षमित्यर्थः ।

२८११ । प्रसृजः समभिहारे वुन् ॥३११५८॥

दौ—। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवक्ता ।

सरकः । लवकाः ।

Here समभिहार denotes 'doing well'. Thus प्रु स and लू take वुन् (षक्) in the active voice when excellence is signified by the derivative.

मित—। प्रसृज इति । प्रु, स, लू एषां समाहारवृत्तात् पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन यण् । 'ओः सुप्' इति यण् । साधुकारित्वं साधुकारित्वमित्यर्थः । तथाच यो बहुशोऽपि दृष्टं करोति तव न, किन्तु यः सुकृदपि सुकृदं करोति तव वैति । एवञ्च 'समभिहार' इत्यनेन बहुशोऽनुष्ठानात् क्रियाकौशलमेव लक्ष्यमिति ध्येयम् ।

२८१२ । आशिषि च ॥३११५९॥

दौ—। आशीर्विषयार्थकत्वेन स्यात् कर्तव्यं । जीवन्तः

जीवकः । नन्दतात्—नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशा-
सितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

Any root expressing the sense of benediction or welfare takes वुन् (अक्) in the active voice. Thus जीव् + वुन् = जीवकः (One whose longevity is desired). The term 'जीवतात्' does not serve as an alternative of जीवक but expresses the sense only in which जीवक has been derived. Similarly नन्दतात्—नन्दकः । आशीः or benediction is an action on the part of him who makes use of such terms as जीवतात् etc. Thus जीवक etc are the assertions coming from such benefactors as parents etc. N. B.—Here ends. 1st. sec. of chap. third.

मित—। आशिषि वेति । वुन् स्यादिति शेषः । आशिषि द्योत्ये कर्त्तरि वुन् इत्यर्थः । तदाह—आशीर्विषयाथैतेरिति—धातोरिति शेषः । जीवकः इति । वुन् (अक्) । जीवकः कुत्रगते इत्युक्ते यस्य जीवनम् आशास्यते (अत एवाशीर्विषयकम्) स कुत्रेति प्रश्नः । जीवतादिति नैतत् पचान्तरसूचकं किन्त्वर्थाविष्करणपरमिति ज्ञेयम् । एवं नन्दतात्—नन्दक इति । प्रयोक्तुरिति—तथाविधशब्दप्रयोगकर्तुर्गुं वादिरित्यर्थः । तदाह—आशासितुरिति । आशीः प्रयोक्तुरित्यर्थः । इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२८१३ । कर्मण्युपपदे ॥ ३१२१ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे धातोरण्य प्रत्ययः स्यात् । उपपद—समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानात् ॥ 'शीलिकामिभक्ष्याचारिभगोणः' (वार्त्तिक) अणोऽपवादार्थं वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांस-भक्षा । कल्याणाचारा । ईक्षिन्मिभगोणः (वार्त्तिक) ।

सुखप्रतीक्षा । बहुचमा । कथं तर्हि—गङ्गाधरभूधरादयः ।
कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यति ।

When a word in the accusative serves as an उपपद i. e. stands in close proximity with a root, the affix कर्त्तृवाच्य is attached after the same (root) in the कर्त्तृवाच्य. The compound effected here (of the कर्मवाचक word with that derived with कर्त्तृवाच्य e. g. of कुम्भ with कार) is called an उपपद समास । Thus कुम्भम् करोति etc. It is important here to note that 'उपपद' has been defined by the rule 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (781) whence it is clear what appears in the locative (सप्तमीस्थम्) is an उपपद. Thus the term कुम्भ (a pot) which is in the accusative is an उपपद for the accusative (कर्मणि) is in the locative. Commentators, however, for convenience' sake generally say उप सप्तमी उच्चारितं पदम् उपपदम् (a term of contiguity is उपपद) । Thus the word कुम्भ being an उपपद and the word कार not being तिङन्त, the samasa is but an उपपदसमास which is obligatory (नित्य) by the rule 'उपपदमतिङ्' (782) or it is नित्य being अस्त्रपदविग्रह, cp—'इह कुम्भ अस् कार इत्यलीकिकं विग्रहवाक्यम्'—Bhattoji (782). In कार, कृ is lengthened by 'अचो लिङिति'. In आदित्यं पश्यति, यामं गच्छति etc, however, there will not be कर्त्तृवाच्य added to दृश्, गच्छ etc. So as to give आदित्यदृश्, यामगामः etc, on the ground that they are not in use. 'श्रीलिकामि' (Varttika). This varttika which enjoins कर्त्तृवाच्य is to supersede कर्त्तृवाच्य so that टाप् and not डीप् may be added to them in fem. to form मांसशीला etc, डीप् being due in cases where कर्त्तृवाच्य is affixed by the rule 'टिङ्ङाणञ्' (470). मांसशीला—a woman habituated to take

meat (मांसं शीलयतीति, etc). Here also in each case the samasa is उपपदः। 'इच्छिन्मिभ्याञ्'—Varttika directing ण here also. सुखप्रतीचा—a woman looking for ease and comfort. बहुचमा—one (woman that endures (hardships) to a great extent ; “नोदात्तोप देशस्य—” इति न वृद्धिः। How then to defend expression like गङ्गाधर भूधर etc. where ‘धर’ is not derived with अण् which would give धार and yet the samasa is allowed? well they will be defended on the assumption of शेषषष्ठीत्वविवक्षा of कर्म. The drift is this—षष्ठी is enjoined to denote any सग्वन्व (relation) (षष्ठी शेष); and although कर्मण् or the accusative has been dealt with in ‘कर्मणि द्वितीया’ yet it will be taken by the speaker as though and having been done—in the category of शेष (cp—‘उक्तादन्यः शेषः’). Thus the samasa here is षष्ठीतत्पुरुष (and not उपपद) as—गङ्गायाः धरः (Shiva) when धर is derived with अच् by ‘पचाद्यच्’ under ‘नन्दिग्रहि—’ (2898).

मित—। कर्मणीति। ‘गृहे कः’ शिल्पिनि ष्वन् इत्यादौ तत्तदर्थस्य द्योत्यत्वे सति तत्तत्प्रत्ययो विहितः। न तु तस्य तस्योपपदत्वे इति तच्च तत्रैवोक्तम्। इह तु कर्मणीत्यनेन कर्मवाचकी पदे उपपदेऽपवाणप्रत्यय इति भेदः। उपपदं नाम उपोच्चारितं पदम्। तच्चैत्यं संज्ञितम्—‘तत्रोपपदं सममीस्थम्’ (७८१) इति। सममीस्थत्वञ्चाव ‘कर्मणि’ इति। अतस्तत्र वाच्यत्वेन स्थितस्य कुम्भादिपदस्य यद्वाचकं समस्यन्तं ‘कर्मणी’त्यादि तत् पदम् उपपदमिति फलितम्। एवंविध उपपदे सति धातोरणप्रत्यय इत्यर्थः। उपपदसमास इति—अतिङन्तः समास इति यावत्। स्पष्टचेदम् ‘उपपदमतिङ्’ (७८२) इत्यत्र। कुम्भं करोतीति—अर्थाविवक्षारणमावमेतत् न तु समासवचनम्। “अणि कृते ‘कर्तृकर्मणोः कृतिः’ इति षष्ट्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कार-शब्देन समासः” इति तत्त्वबोधिनी। तदतत्त्वबोधनम्।

तथात्वे 'उपपदसमास' इति सूक्तमेव विरुद्धाति । सूक्तोक्तउपपदसमासः—'तृती-
पदम्' इति कर्मादिवाच्यकुम्भादि—वाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्'
इति समास इति सूक्तमपि न सङ्गच्छते । किञ्च कुम्भकारादिपदानामप्यन्तानां
षष्ठीसमाससिद्धत्वे स्वीकृते मूलकृतः—'कथं तर्हि गङ्गाधरः' इति समाधानमपि
न घटति । इत्येवमादयो बहुवो दोषाः समुत्पद्यन्ते इत्युपेत्येवात्र तर्पणोपधिनी ।
इदन्तु तत्तुम्—कुम्भशब्दस्य कारशब्देन नित्यसमासः । अतएव 'उपपदमतिङ्'
(७८२) इत्यत्र 'उपपदं सुवनं समर्थेन निरयं समस्यते' इति दीक्षितोक्तिः
सङ्गच्छते । षष्ठीसमासपक्षे विकल्पस्य दुर्भारत्वान्नित्यपदोपयोगो मास्यात् । ननु
चोक्तं कुम्भम् अस् कार इति । ज्ञयोगा चात्र कर्मणि षष्ठीति चेत् । सत्यम् ।
परम् अलौकिकोऽयं विग्रहः । प्रयोगार्हस्य लौकिकविग्रहस्यात्र दुर्घटत्वात् ।
कुम्भं करोतीति तु व्याख्यानमात्रं न विग्रह इत्युक्तं प्राक् । तस्मात् 'कुम्भकार'
इत्यत्र उपपदसमास एव न षष्ठीसमासः । ननु कुम्भकार इतिवत् चादित्यं पश्यतोऽपि
दिव्यदर्शः, हिमवन्तं श्रयोतीति हिमवत्क्रावः, यामं गच्छतीति यामगामः इत्यादयोऽपि
सुरित्याशङ्क्य आह—अनभिधानमिति । अप्रयुक्तत्वात् एते न कथिताः ।
एतत् सर्वं भाष्यी स्पष्टम् । 'शीलकामि—' वातिकमिदम् । अणि प्राप्ते तन्निरासार्थ-
मेतद्वार्तिकमिदं व्याह—अणोऽपवादाद्यम् इति । खे विहिते एव हि एभ्यः टावुत्पद्यते
अणि तु विहिते 'टिडढाणञ्' (४७०) इत्यनेन ङीपि 'मांसशीली'—इत्याद्यानिटं
लभ्येत । मांसशीलिति—सर्वत्र स्त्रियासुदाहरणमिति विभाव्यम् । शील समाधाविति
धातुधुरादिः । मांसं शीलयति भक्ष्यत्वेनाभास्यतीति विवृतार्थः । एवै मांसं कामयते
इत्यादि । 'ईक्षिचमिभ्याम्' इति—आर्निक्कान्तरम् । अप्रतय इति शेषः । सुखं
प्रतीचते, बहु चमते इत्यर्थः । 'कथं तर्हि' इति—गङ्गाधरः, भूधरः इत्यादौ अणप्रतयो
नास्ति न वा ण अथच समासो भवति । तत् कथं तदिति प्रश्नः । समाधानमाह—
क्रमेणः शेषत्वविवक्षायामिति । अयं भावः—यद्यपि 'कर्मणि द्वितीया' इत्यात्र अण
विहितः एवञ्च 'उक्तादन्यः शेषः' इति शेषसंज्ञा तथापि वक्तुरिच्छावशात् विहितस्य
(उक्तस्य) अपि तस्य शेषत्वम् । ततश्च 'षष्ठी शेषः' इति उच्यते । षष्ठीसमासः ।
गङ्गायाः धरः इत्यादिः विग्रहः । तत्र 'धर' इति पञ्चादाद्यनित्यपद इति बोध्यम् ।

‘पदसंस्कारपचे तु—धरतीति धरः । गङ्गायाः धरः इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचमिच्छाः ।

२८१४ । ह्वावामश्च ॥ ३।२।२ ॥

दी—एभ्योऽण स्यात् । कापवादः । स्वर्गाद्वायः । तन्तुवायः ।

धान्यमायः ।

अण् is affixed after ह्वा (‘ह्वञ् स्पर्धायाम्’) वा (‘वेञ् तन्तुसन्ताने’) and मा (‘माङ् माने’ and ‘मेङ् प्रणिदाने’) when a word in the accusative is in close proximity to them (‘कर्मण्युपपदे’). This supersedes क to be directed by the subsequent rule ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (2915—3-2-3). स्वर्गेद्वायः—स्वर्गमाद्भवते इति (One who defies heaven) स्वर्ग + ह्व + अण् (by ‘आदेचः—’ and ‘आतोयुक्’). Similarly तन्तुवायः (a weaver) and धान्यमायः (a measurer or giver of paddy).

मित—। ह्वावाम इति । ‘ह्वञ् स्पर्धायाम्’ ‘वेञ् तन्तुसन्ताने’ इत्यनयोर्भादिः कृतात्वयोर्निर्देशः । ‘माङ् माने’ ‘मेङ् प्रणिदाने’ इत्यनयोः सामानिगत निर्देशः ‘मा’ इति । एवं समाहारपदानात् पञ्चस्यैकवचनम् । एभ्योऽण इति । कर्मण्युपपदे इति शेषः । कापवादः इति । उत्तरतुल्ये ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इत्यत्र विधेयसामानस्य कस्यापवादः । अन्यथा आदन्तत्वेन अत्रापि कः स्यादिति भावः । स्वर्गाद्वायः इति । स्वर्गं आद्भवयते अग्निमवितुं वाञ्छति । यद्यपि—

“धातोर्भान्तरे वृत्तेर्धालर्थेनोपसंयज्ञात् ।

प्रसिद्धैरविवचतिः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥”

इति धालर्थेनोपसंयज्ञादत्र ह्वयतेरकर्मकत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययसामान्यात् सकर्मकत्वं श्रेयम् । अणि परे ‘आदेचः—’ (२३७०) इत्यनन्तरत्वाद्वाले कृते युक् । सुवचम्यत ।

२८१५ । आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३।२।३ ॥

दी—। आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् ।

‘आतो लोपः’ । गोदः । पाष्णित्रम् । ‘अनुपसर्गे’ किम् ?
गोसन्दायः । ‘कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणभगो डः’ (वार्त्तिकं)
ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणादातस्योपसर्गे आहवः
प्रहवः ।

After a root ending in आ and preceded by no उपसर्ग, the affix added is क and not अण् provided a word in the accusative leads as an उपपद. Thus गोदः (a giver of cows)—गो + दा + क where आ of दा is dropped by ‘आतो लोपः—’ ante. पाष्णित्रम् (That which protects the heel पाष्णि) पाष्णि + त्रि + क—आत्व as before. गोसन्दायः—a synonym of गोदः but derived with अण् । ‘कविधौ—’ (Varttika)—In all cases where the affix क has been enjoined the affix ड will supersede the same (क) provided the root, followed by it, deserves सम्प्रसारण. Thus in ब्रह्मज्य—ब्रह्म + ज्यावयीहोनौ + क—क is to be replaced by ड for otherwise the form would have been ‘ब्रह्मजिय’ by सम्प्रसारण under ‘यदिज्या—’ (2412). आकार of ज्या (which is ‘टि’ here) elides due to डित् of the affix by the rule ‘टि’ although ज्या is not भस्त्रक. The term ‘सर्वत्र’ in the varttika suggests that the affix क will be replaced by ड not only when a कर्मवाचक word is उपपद as in ‘आयोऽनुपसर्गे—’ (2915) but also when an उपसर्ग is an उपपद as in ‘आतोऽनुपसर्गे’ (2898)— । Thus आहवः etc which otherwise in connection with क would have been आहवः etc by the rule ‘वचिस्त्रपियजादीनाम्—’ (2909). etc.

मित—। आत इति । अनुपसर्गे इति आतो विशेषणं तदाह—अनुपसर्गादिति ।
अवाच्यपवादः कसदाह—न अण् इति । आतो लोप इति—गो + दा + क इति

स्थिते 'आतो लोपः इटि च' (२३६१) इत्यालोप इत्यर्थः । पाणि वम् इति—
 पाणिरिति गुल्फोभागाः ['गुल्फौ पुमान् पाणिं सयोरधः' इत्यामरः] । तं नायते
 इति कः प्राग्वदालोपः । गौसन्दाय इति—अत्राण युक् । कविधाविति—
 वातिकमिदम् । सम्प्रसारणिभ्य इति । सम्प्रसारणवद्भ्यः सम्प्रसारणयोग्येभ्यः
 इत्यर्थः । तथाचायमर्थः—यत्र यत्र कप्रत्ययो विहितः सम्प्रसारणार्हे भातौ सति तत्र तत्र
 सर्वत्र कप्रत्ययो वक्तव्य इति । अतएव ब्रह्म जिनाति इति ब्रह्म + ज्या + क इति
 स्थिते 'यद्विन्या—' (२४१२) इति कित्वात् सम्प्रसारणे च प्राप्ते कस्य ङः । ततो
 ङित्तुसामर्थ्यादभस्यापि टेरिति (२१६) आकारस्य टिलोपः = ब्रह्मज्यम् । अत्र
 ज्ञा वयोहानौ इति त्रौयादिको भातुः । ननु किमिदं वार्तिकं कर्मस्युपपदे 'आतोऽनुप-
 सर्गे—' इति प्राप्ते कप्रतायं बाधते तत्र उपसर्गे अप्रपपदे 'आतद्योपसर्गे' (२८८८)
 इति प्राप्तेऽपि कप्रतायम् इति प्राप्ते आह—सर्ववयदृष्टादिति । उभयत्र कप्रतायः
 अनेन बाध्यते इति भावः । अन्यथा कप्रतायेण ब्रह्मजिय इति स्यात् न लिङ्
 ब्रह्मज्यमिति । अतः आ + हे + क, प्र + हे + क इत्यत्रावापि कप्रताये परे
 'वचिस्वपियनादीनम्—' (२४०८) इति यञादिले सम्प्रसारणात् आहुव, प्रहुवः
 इत्याद्यनिटं स्यात् । आदेशे तु कृते आह्वः । प्रह्व इति ।

२८१६ । सुपि स्थः ॥ ३।२।४ ॥

टी—। सुपीति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः
 स्यात् । द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः । समस्थः । विषयमस्थः ।
 ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठते कः स्यादारभसामथर्थाद्भावे । आखू-
 नासुत्यानमाखूत्यः ।

The rule is broken up into two parts (i) सुपि and (ii) स्थः—of
 which the first means—when a सुप i. e. a सुबन्त word precedes
 as an उपपद, an आदन्त (ending in आ) root takes the affix क.
 Thus आख्याम् etc.—That which drinks with two (nostrils) is

called a द्विपः (an elephant) द्वि + पा + क—by 'आतो लोपः—' (2361). Then comes 'स्यः' which means—when a सुबन्त उपपद precedes, the root स्या takes क in the भाववाच्य on the strength of the commencement of this rule which thus admits of two-fold formations. Thus आखूनाम् etc (the rising of mice) आखूत्वः—आखू उद् स्या + क by 'आतो लोपः—' (2361) and 'उद्: स्यास्तभोः—' (118). Note that 'आखूत्वः' as sanctioned by भाष्य, is masculine and not neuter although it is formed in the भाववाच्य.

नित—। सुपीति । योगविभागसङ्गमेतत् सूत्रं तदाह—योगो विभज्यत इति । एतद्विभज्येव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथाच सूत्रद्वयं सम्पद्यते—'सुपि' इत्येकम् 'स्यः' इत्यापरम् । तत्र पूर्वं व्याचष्टे—सुपि उपपदे इति । सुपीत्यानेन सुबन्तलक्ष्यते । उपपदे इति 'कर्मणि—' (१२।१) इत्यातोऽयं बलाद्भाते । आदन्तादिति क इति च । 'आतः अनुपसर्गे—' (१२।१) इत्यात इदम् । आभासमिति—करान्तर्गतविवरभङ्गा जलाहरणदर्शनादिति । ततः स्य इति । त्रितीयो विभाग इत्यर्थः । स्यः इति—स्या इत्यास्य परस्मैपदानं तदाह—सुपि तिष्ठतेरित्यादि । आरम्भसामर्थ्यादिति—सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति—भावः । तथाच 'सुपि' इत्यानेन पूर्वभागेनैव कर्तरि प्रत्ययलिङ्गे 'कर्तरि क्त' इति नेहानुवर्तत अतएव 'स्यः' इत्यास्य अनिर्दिष्टार्थत्वेन 'गुपतिजकिदभ्यः सन्' इत्यादिबन्तं स्वार्थिकत्वम् । स्वार्थ्य भावे एव सम्भवति न तु कर्तर्यादौ इति स्पष्टमेतदपि भाष्ये । ननु चेन्न 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकदेव भावे कप्रत्ययस्य गतार्थत्वेनेदं व्यर्थमिति चेत् । न—सूत्रकृत् वार्तिकानुसरणानुपपत्तेः । यदा नित्योपपदसमासार्थम् (उपपदमतिङ् इत्यानेन) इति विभाव्यम् । अतएवाह—आखूनाम् इति । अक्षपदविग्रहः । आखूनामित्यर्थ-प्रकाशनमात्रं न विग्रहः । प्रयोगादस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्याव दुर्लभत्वात् । आयुष्य इति—आखूरिति सूयिकपठ्यायः । भाववचनत्वेपि पुलिङ्गोऽस्मिन्नि द्रष्टव्यम् । न तु नपुंसक इति भ्रमितव्यम् । आस्थादौ सर्वत्र पुलिङ्गसर्वोदाहृतत्वादितितत्त्वोपपत्तेः । 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकस्योदाहरणं तु पुंस्त्वः, विग्र इत्यादीनि ।

२८१७। प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ८।३।८२ ॥

दी—। प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः ।
'अग्र—' इति किम् ? प्रस्थः ।

स of स्था becomes cerebral irregularly (निपातने) when 'प्र' precedes provided the derivative denotes advancement (अग्रगमन) Thus प्रष्ठः advancing slow, but प्रस्थः—width.

मित—। पृष्ठ इति । पूर्वार्थात् तिष्ठतेः कप्रत्यये प्रत्ययलब्धस्य अग्रगामादर्थे पृष्ठ इति निपातयते । अन्यथा—प्रस्थः इण्कुभां परत्वाभावात् अत्र घत्वावकाशो नास्तीति ।

२८१८ । अम्बाम्बगोभूमिसव्ये ऽप*द्वितिकुशेशुशङ्कङ्क-
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्द्धिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८।३।८७ ॥

दी—। 'स्थ' इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्द्धं 'कर्म्मणि', 'सुपि' इति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

The स of 'स्थ', which is nothing but an imitation of the derivative of स्था with क and thus a nominative in the sense of a genitive, becomes ष when coming after अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्ये सव्य अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्कु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्द्धि, दिवि and अग्नि. Thus अम्बष्ठः (one born of a Vaishya by a Brahmin), आम्बष्ठः, गोष्ठः (also गोष्ठम्), भूमिष्ठः (born or standing on earth). सव्येष्ठ (सव्ये is a locative sing. by निपातन or by 'हलदन्तात् सप्तम्याः') also सव्येष्ठ (or सव्य—means left), अपष्ठः, द्विष्ठः (standing on two

[* अत्र 'सव्याप' इति तत्त्वबोधिनीधृतः पाठः । 'सव्येष्ठः' 'अपष्ठः' इति चतस्रो बोधाहरणम् इति] ।

things), विहः, कुशेठः (by 'इलदन्तात्—' etc the locative is retained), कुष्ठः (leprosy), शङ्कुष्ठः (शङ्कु, apointed piece of wood), अङ्गुष्ठः (the thumb), मस्त्रिष्ठः, पुस्त्रिष्ठः परमेष्ठः (a synonym of व्रजन् also परमेष्ठी) बर्हिष्ठः दिविष्ठः (loc. sing of दिव् heaven) and अग्निष्ठः । Henceforth i. e. from the subsequent rule 'तुन्दशोकयोः—' (2919) will be carried on the terms 'कर्मणि' and 'सुप्ति' wherever possible, 'सुप्ति' only follows where intransitive roots are dealt with.

मित—। अस्मत्वेति । अस्व, आस्व, गो, भूमि, सव्ये, अप, वि, वि, कुशे, शङ्कु, अङ्गु, मस्त्रि, पुस्त्रि, परमे, बर्हि, दिवि, अग्नि एभ्योष्टादशभ्य उत्तरवर्तिनः स्त्र्य कप्रत्यय-स्थिस्य 'स्त्र्य' इत्यस्य सस्य षः स्यात् । स्त्र्य इति स्त्र्याधातो पञ्चम्यन्तमिति धनं वारयितुमाह—स्त्र्य इतीति । स्त्र्या इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं तु भूमिस्थितं गोस्थानकम् इत्यादावपि पत्वप्रसङ्गिरिति तादृशं व्याख्यानमनुचितमिति धनयितुमिदम् । दिष्ट इति—इयोस्तिष्ठतीत्यर्थः । एवमस्वठ, आस्वठ इत्यादावपि तव तव तिष्ठतीत्यर्थो बोध्यः । इत कर्त्तुमिति—'तुन्दशोकयोः—' (२९१९) इत्यादौ सकर्मकस्थली कर्मणीति सुपीति च इयमप्यनुवर्तते । अकर्मकस्थलितु सुपीत्येवानुवर्तते न तु कर्मणीत्यपि असम्भवात् ।

२९१९ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३।२।५ ॥

दो—। तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । तुन्दं परि-मार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः, सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यच्च संसारासारत्वीपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनुदः ॥ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्या उपाख्यानम्' (वार्त्तिक)—मूलानि विभुजति मूलविभजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

परि + मृज् and अप + नुद् take क when the terms तुन्द and शोक in the accusative are used before them as उपपदस् respectively. 'आलस्यमुखाहरणयोः' (Varttika)—It must be noted that क is attached to them (तुन्द + परिमृज् and शोक + अप + नुद्) only when the senses of lethargy and consolation are implied. Thus तुन्दम् etc—तुन्दपरिमृजः (an idle fellow)—no guna of the root due to कित्. शोकापनुद्ः—a restorer of comfort i.e. a consolator. तुन्द-परिमार्जः—one who takes necessary care of his stomach but not an idler—It is derived with अण्, ङङि being enjoined by 'मृजेर्ङङिः' (2471). And he who removes grief on the point of transitoriness of the world is—शोकापनोदः (derived with अष्). 'क प्रकरणे' (Varttika)—In the section of the affix क, a provision must be made for the formation of मूलविभुज etc i.e. they are to be derived with the affix क। मूलानि etc—injures the roots (of trees etc)—मूलविभुजः—no guna due to कित्. These words are not exclusively known but have to be recognised by their shape & form. Thus सह्यः a mountain (सह्य + घृ + क = सह्यघृ by 'इको यण—' (47) गुण being barred due to कित्)—etc gain inclusion in the list.

मित—। तुन्दश्च कयो रिति। 'कर्मण्युपपदे' इत्याद्याहार्यमाणापेक्षया सप्तमी-
द्विवचनम्। तदाह—कर्मणोरुपपदयोरिति। परिमृजनापनुदोरिति। पञ्चम्यर्थे षष्ठी।
तदाह—आभ्यामिति। आलस्यमुखाहरणयोरिति—वार्तिकम्। कर्मणानयोरेवार्थयो-
राभ्यां इति वाच्यमिति तदर्थः। तदाह—तुन्दपरिमृजोऽलस इति। तुन्दमिति
जठरम्। मुख्यत उदरचर्या रत इति यावत्। प्रत्ययस्य कित्चात्र गुणः। एवं
शोकमपनुदतीति शोकापनुदः—मुखस्याहर्ता। अलसादन्यत्वेति। अत्र यथाप्राप्तम्।
'कर्मण्यु' (२८१३) इत्याह्वित्यर्थः। एवं मुखाहरणादन्यत्वापि अण् एव न क इति

दर्शयितुमाह—यश्च संसारेति । ‘कप्रकरणे—’ इति—वार्तिकम् । मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्धाद्यंमिति । मूलानि विभुजतीति ‘भुजो कौटिल्ये’ इति तौदादिको धातुः । इचादीनां मूलानि विमर्दयतीत्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । आकृत्या एवेषां परिगणनं कर्त्तव्यम् इत्यर्थः । महीध्र इति—किच्चाद् गुणाभावे ‘द्रको यण्—’ (४७) इति यण् । मही धरति इति अर्थः । पर्वतः इत्यर्थः । ‘पचच्छिदा गोतमिदात्तगन्धाः शरत्पद्मेन शतशोथ महीध्राः’ (रघु—१३७) । कुध्रः—कुं पृथ्वीं धरतीति प्राग्वदर्थः । ‘गोवा कः प्रथिवी पृथ्वी’त्यमरः । गिरतीति—‘गु—निगरणे’ इति धातुः । प्रत्ययस्य किच्चादिनुरपरत्वम् । ‘अचि विभाषा’ इति कलम् ।

२८२० । प्रे दाञ्च ॥ ३।२।६ ॥

दी—। दारुपाज्जानातेष्वप्रोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । ‘अनुपसर्ग’ इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन् सति न कः । गोसंप्रदायः ।

The root दा with all (the four) forms and the root ज्ञा preceded by the उपसर्गे ‘प्र’ takes the affix क when an उपपद stands in the accusative. This supersedes अण् by ‘कर्मण्यण्’ (2993). The four forms of दा are—‘डुदाब् दाने’, दाण् दाने, दो अवखण्डने and दीङ् रचणे । Cp ‘दाधा वृदाप्’ (2373). पथिप्रज्ञः—one experienced in the matter of routes or paths. Owing to the mention of the term ‘अनुपसर्गे’ in the rule ‘आतः—’ (2915) क will not follow when any उपसर्गे other than प्र precedes. Thus गोसम्प्रदायः (a giver of cows)—where अण् is affixed.

मित—। प्र—इति । अतः ‘प्र’ इति तद्वति क्वाचणिकम् । तदाह—प्रोपसृष्टादिति । प्रोपसर्गयुक्तादित्यर्थः । दाच ज्ञा चेति समाहारवाक्यात् पथिमोक्तवचनम् । गोसादा

* ‘सुपि’ इत्यतः पाठान्तरम् इति बालमनोरमा ।

ग्रहणेष्वविशेषः । इत्युक्ते 'दी' इत्यनेन दारुपाश्वरात् गृह्यन्ते । तदाह—दारुपादिति ।
 ते च 'दुदङ् दाने' (जुहोत्यादिः), 'दोष् दाने' (भ्रादिः), 'दोऽवखण्डने' (दिवादिः),
 'देज् रक्षणे' (भ्रादिः) इति 'दाष्ठा घृदाप्' (२३७३) इत्यत्र स्पष्टम् । अणोऽपवाद-
 इति—'कर्मण्यण्' (२८१३) इति प्राप्तस्येत्यर्थः । सर्वप्रद इति—सर्वं प्रयच्छति
 प्रददाति इत्यादिर्यर्थः । पथिप्रज्ञ इति—पस्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः । आतो
 लोपः । अनुपसर्गे इति—आतः अनुपसर्गे क' (२८१५) इत्यत्रेत्यर्थः—प्रादिति ॥
 प्रोपसर्गवर्जं तदयुक्तं वाऽन्यस्मिन्नुपसर्गसतीत्यर्थः । [सुपीति पाठो नैयायकतयाऽसुपचितः] ॥

२८२१ । समि ख्यः ॥ ३।२।७ ॥

दी—। गोसङ्ख्यः ।

ख्या (the substitute of चच्) preceded by the उपसर्ग सम् takes
 क when an उपपद in the accusative exists. Thus गोसङ्ख्यः—One
 speaking of cows, गो + सम् + ख्या + क as before.

मित—। समीति । पञ्चमार्थं समी । समुपसृष्टात् ख्यादेशात् कर्मण्युपपदे
 कः स्यादित्यर्थः । गोसंख्य इति—गाः सञ्चष्टे इति विग्रहः । उपपदसमासः ।
 अत्र ख्यति 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य न ग्रहणं तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । तथा
 सम्पूर्वस्यास्य प्रयोगी नास्तीति न्यासकारः । एतत् सर्वं 'लङः शाकटायनस्यैव' (२४६३)
 इत्यत्र वृत्तिकृता दीक्षितेनैव प्रपञ्चितम् ।

२८२२ । गापोष्टक् ॥ ३।२।८ ॥

दी—। अनुपसृष्टाभगामाभगां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे ।
 सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । 'पिवतिः सुरा-
 शीधोरिति वाच्यम्' (वार्तिक) । सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र
 क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरा पाति रक्षतीति सुरापा ।

Roots गा (गै) and पा when preceded by no उपसर्ग takes the
 affix टक् provided an उपपद in the accusative exists in each

case. Thus सामगः (one who sings on the Saman) etc. by 'आदिचः—' (2370) and 'आतीतोपः—' (2361) सामगी—form by 'टित्-ट-ञञ्-ञञ्' (470) सामसङ् गायः—ञञ् by 'कर्मणञ्' (2913) then आल and युक् । अनुस्वार + परसवर्ण । 'पिबतिः—' (Varttika) — पा to drink (when preceded by no उपसर्ग but) having सुरा (wine) and शीघ्र (a kind of drink) in the accusative as उपपद takes टक् । Thus सुरापी etc. These are the feminine forms of—सुराप and शीघ्रम् । But शीरपा—A Brahmin lady subsisting on milk only. Here पा takes क by 'आतोऽनुपसर्गे—' (2915) and hence टाप् comes in and not ङीप् । सुरापा—a woman watching the wine—this also is derived with क and then affixed with टाप् । Here टक् is barred despite the presence of सुरा, as the Varttika clearly enjoins टक्—to 'पिबतिः' (पा to drink) and not to पाति ('पा' to protect).

मित— । गापोरिति । गा च पाचेति इत्यात् सतमीदिवन्नम् । अद्यापि पञ्चमार्थे सतमी । तदाह—अनुपसङ्गाभ्याम् आभ्याम् इति—अनुपसङ्गाभ्याम् इति—उपसर्गरहिताभ्याम् इत्यर्थः । अथ 'गामादायङ्गण्यविशेषः' इति न्यायो नानुसृतः । तेन गैत्यनेन गायतेरेव यङ्गम् । तदाह—सामगः—सामगीति । सामः गायतीत्यर्थः । साम + गै + टक् इति स्थिते 'आदिचः—' (२३७०) इत्याहुं कृते 'आतो लोपश्चाति' इति किष्वादाङीपि कृते सामगः इति । प्रत्ययस्य टित्यात् 'टित्-ट-ञञ्-ञञ्' इति ङीपि सामगीति । सामसङ्गायः इति—अवोपसर्गसंज्ञान् 'कर्मणञ्' (२९१३) इत्यङ् । आदिच इति आहुम् । 'आतो युक्' इति युक् । अस्यानुस्वारः । परसवर्णेन ङः । पिबतेरिति—आति कर्मिदम् । सुराशीघ्रोः कर्मणोश्चप्रत्ययोः पिबतेरनुपसङ्गात् टक् स्वादिति तदर्थः । सुरापीत्यादि । उभयवत् स्वान्तमुदाहरणम् । (भाष्यमुदाहोपे 'टित्-ट-ञञ्-ञञ्' इति ङीप् । शीघ्रिति कचुष्वाकादिजनितोऽप्यविशेषः । नित्यमासवः शीघ्र इत्यमरः । अन्वयेति—सुराशीघ्रोश्चविशेषोपपदे । शीरपेति—आल

‘आतोऽनुपसर्गः’ इति कः । अतोऽज्ञायतश्चास्ति टाप् । सुरां, पातीति—अत्रापि कर्मणि सुतोपपदि सत्यपि पाठ्यतोः पिवव्यर्थकत्वाभावात्, आतोऽनुपसर्गः इति कप्रत्यय एव न ठक् । धार्मिके पिवतेरिति विशेषणोक्ते खात् । एवञ्च स्त्रियां टावेव न डीप् ।

(३८२३) — २८२३ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३।२।८ ॥

दो— अंशहरः ‘अनुद्यमने’ किम् ? भारहारः ।

‘शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु गृहेरुपसङ्गानम्’

(वार्तिक) । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । ‘सूत्रे च धार्यस्थे’

(वार्तिक)—सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धार-

यति तत्राणव । सूत्रगाहः ।

The root ह, not preceded by any उपसर्ग, takes the affix अच् in the sense of not taking up or conveying when an उपपद in the accusative follows. Thus अंशहरः—a partner or participator. But भारहारः—a carrier of loads—is derived with अण by कर्मणश् (2913). ‘शक्तिलाङ्गल—’ (Vartika) There must be mention of यङ् to have अच् after it when the accusative forms of शक्ति (a kind of weapon) लाङ्गल (plough), अङ्कुश (spear), तोमर (kinds of weapon), यष्टि, घट, घटी and धनुष् precede the root as उपपद. यङ् has been stated as गृहि with सम्प्रसारण and the affix इक् (इक्स्तिषौ धातुनिर्देशे) to facilitate pronunciation. Thus शक्तिग्रहः, etc. One taking the weapon शक्ति—अच् being अकितं there is no सम्प्रसारण. Similarly लाङ्गलग्रहः, अङ्कुशग्रहः, etc. ‘सूत्रे च—’ (Vartika)—यङ् takes the affix अच् also when सूत्र (a rule) in the accusative preceds it as उपपद, in the sense of keeping in mind. Thus सूत्रग्रहः (one keeping the sūtras in mind). But

यह् will take अण (and not अच्) so as to give सूत्रवाहः to mean one who only receives the sutras but fails to keep them in mind.

॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥

मित्—। हरतेति। उद्यमनसुत्रयनं वदन् वा। तद्विनाशे वर्तमानाहरतेरच् प्रत्ययः स्यात् कर्मणि उपपदे इति सूत्रार्थः। अंशहर इति। अंशं हरतीति विग्रहः। उपपदसमासः। अंश + ह अच् इति स्थिते 'सार्वधातुकाह'—(२१६८) इति गुणः। अंशयाहीत्यर्थः। भारहार इति—भारं हरतीति विग्रहः। अणवः। भारवाहीत्यर्थः। 'शक्ति'—इति—वार्तिकमिदम्। शक्तिलाङ्गलादिषु उपपदेषु यङेरच् स्यादिति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गृह्णेरिति सुखमुद्यार्थं कृतसम्पत्सारणस्य यङेः—'इक्षत्पौ धातुनिर्देशे' इतीका निर्देशः। [अत्र गृह्णेरित्यपि पाठः]। शक्तिर्यह इति। शक्तिः शस्त्रविशेषः। तं गृह्णातीति विग्रहः। प्राग्वत् समासः। अचोऽक्षिपान्न सम्पत्सारणम्। एवं लाङ्गल्यहः, अङ्गुश्यह इत्यादि। घटघञ्जोक्तुल्यार्थत्वेन घटघञ्जोक्तुल्य सिद्धे घटीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यलक्षणपदार्थम्। तेन धिपतीतापः इति खच् नेत्याहुः। 'सूत्रे च'—वार्तिकमिदम्। सूत्रे च कर्मणोपपदे यङेरच् स्यात् धारणं चेदर्थो भवतीति तदर्थः। अतएवाह—यस्य केवलमित्यादि। 'अत्र धारणमिति प्रतभासनमवधारणं वेति बोद्धव्यम्।

॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥

२८२४। वयसि च ॥ २८२४ ॥ २८२४ ॥ २८२४ ॥

दो—। उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः

The former rule enjoins अच् in the sense of अनुद्यमन whereas this is in that of उद्यमन (lifting up or carrying). Thus ह, with any उपपद in the accusative, takes अच् when the age of a person is implied—कवचहरः—fit to have (or carry) an armour on i. e. youth.

॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥ १११५ ॥

मित्—। वयसि चेति। वयसि च गमेरु हरतेरच् स्यात् कर्मणोपपदे इत्यर्थः। पूर्वत अनुद्यमनार्थं च प्रत्ययं विहितं इह उद्यमनार्थं विहितं उद्यमनार्थं विहितमिति।

कलत्रहर इति—कलत्रं हरतीति वियङ् । प्राग्वत् समासः । कलत्रग्रहणं—
योग्यत्वोक्तं सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

२८२५ । आङि ताच्छीलेर ॥ ३।२।११ ॥

दी— । पुष्पाध्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । 'ताच्छीलेर'
किम् ? भाराहारः ।

अङ्, preceded by the उपसर्ग आङ्, takes अच् when a द्वितीयान्त
उपसर्ग precedes the same and the sense is his habit or nature !
Thus पुष्पाहरः (पुष्प + आ + ह + अच्) one accustomed to collect
flowers otherwise भाराहारः (भार + आ + ह + अच्) where no such
habit is implied.

सिद्धि— आङोति आङ् पूर्वः पञ्चमाद्यैः सप्तमी । आङः पुराहरतेरच् स्यात्
कर्मण्युपपदे तत्स्वभावता ज्ञेयार्थं यमाते इति । पुष्पाध्याहरति तच्छीलः इति ।
कर्मण्युपपदे पुष्पाध्याहरति स्वभावोऽख्येयः । ताच्छीलेर तत्स्वभावतेत्यमरः । भाराहार
इति—अत्र 'कर्मण्यण्' (२८१३) इत्यण्वेव ।

२८२६ । अर्हः ॥ ३।२।१२ ॥

दी— । अर्हतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे । अणोऽपवादः ।
पूजार्हा ब्राह्मणी

मित— । अर्ह इति स्पष्टम् । पूजार्हा इति—पूजार्ह इत्यस्य अच् प्रत्ययान्तत्वेन
'अजायतष्टाप्' इति आप् । अण् प्रत्ययत्वे तु 'टिङ्ङाणञ्—' (४७०) इति
ङाप् स्यात् । अतएव अदुपधत्वभावेन अणा रूपसिद्धेऽपि स्त्रियां फलेभेदादाह—
अणोऽपवादः पूजार्हा इति ।

२८२७ । स्तम्बकर्णयोः रमिजपोः ॥ ३।२।१३ ॥

दी— । 'हस्तिमुखकयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्तम्ब

रमते सस्व रमो हस्ती । 'तत्पुरुषे—' (८७२) इति 'हल-
दन्तात्—' (८६६) इति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

The roots रम् and जप् take the affix अच् when the उपपदं सस्व and कर्ण (in the locative) precede them in order. It must be said, says the varttikakara that the rule applies only when the terms that is arrived at mean an elephant and an evil person respectively ('हस्तिसूचकयोः—' Varttika). सस्व रमते—Note that रम् being intransitive सस्व is in the locative and the term सुपि or उपपदं only follows not कर्मणि सुपि or उपपदं (which see under 2918). सस्व means a heap of straws. The seventh case ending in सस्व has been retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति—' or 'हलदन्तात्—' (966 in case of संज्ञा). Similarly कर्णेजपः a vile person. जप् means to utter some word, whence it has no accusative by the dictum 'धात्वर्थेनोपसंज्ञात्'.

मित—। सस्वकर्णेयोरिति । रमतेर्जपश्चाच् स्यात् । अथ कर्मणीति न सस्वहाते । रमतेरकर्मकत्वाद् जपतेत्य शब्दोच्चारणमावाधत्वेन धात्वर्थेनोपसंज्ञाद-
कर्मकत्वादिति प्रागेवोक्तम् (२८१८ इति सूत्रे) । 'हस्तिसूचकयोः—' इति—
वार्तिकमिदम् । क्रमेण हस्ती सूचकयेदनयोरेव भवतीति तदर्थः । सूचक इति खलः ।
[पिशुनः सूचकः खल इत्यमरः] । सस्वरम इति । [सस्वो गुच्छाक्षिणादौ इत्यमरः] ।
अथ सस्व रमते (लच्) गीः । कर्णेजपः इति—अथ कर्णेजपिता (लच्)
वेति डेरलुगिति । सप्तम्या अलुगित्यर्थः ।

२८२८ । शमिधातोः संज्ञायाम् ॥ ३२११४ ॥

दी—। शभवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि
प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु टा मा भूत् । शङ्करा नाम परि-
त्रयिका तच्छीला ।

Any root may take the affix अच् when the उपपदं शम् precedes and a designation or a technical term (संज्ञावचनः) is formed thereby. Thus शम्भवः and शम्बदः। Here the acceptance of the term 'धातु' in the rule was unnecessary, for whatever affix is here spoken of is to be added to a root only. Nor is it needed to remove the reference (अनुवृत्ति) to रम् + जप् of the previous rule. 'रमिजपोः' is not pronounced with 'स्वरित' pitch—which forms an अधिकार। Cp 'स्वरितेनाधिकारः'। Hence the term indicates that the rule will take effect where the affix अच् is to be barred by any other affix. Thus the root कृ when शम् precedes will have अच् only after it and not ट directed by the rule 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (2934) even though the sense be हेतु (cause), ताच्छील्य (of that nature) etc. Thus शङ्करा a woman of that designation accustomed to do good to others. This is derived with अच्; hence we have टाप otherwise the term would have been शङ्करी with डीप् had it been derived with ट.

मित—। शमीति। शमिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन्नुपपदे सर्वस्माद् धातोर्-
रच्प्रत्ययः स्यात् संज्ञा चेदगमाते इति। शम्भवः शम्बदः इति। शम् भवति शम्
बदतीति वियहः। संज्ञावचनम् (नाम) एतच्छब्दयुगलम्। ननु रमिजपोरस्वरित-
त्वादत्र तयोर्नानुवृत्तिः। अच् प्रत्ययश्चात्र धातोरेव भवति। एवं तर्हि सूत्रे धातुग्रहणं
व्यर्थम् इत्याशङ्क्य आह—पुनर्धातुग्रहणमिति। तथा अग्रहणेन सिद्धेऽपि ग्रहणमित्यर्थः
बाधकविषयेपि अत्रः प्रवृत्ताधर्म इति शेषः। कृञो हेत्वादिमिति। अयमर्थः—'कृञो
हेतुताच्छील्यानुलोमीषु' (२९३४) इत्यत्र टप्रत्ययः अच्प्रत्ययस्य बाधक इति वक्तव्येति। ततश्च
शम् + कृ + अच् इति स्थिते परत्वात् ट एव स्यात्। अत्र धातुग्रहणात् अजव भविष्यति
न ट इति धातुरिति पुनरुपात्तः। 'सामर्थ्यायोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि' शास्त्रे

यदनर्थकं' स्यादिति भाष्यकृतोक्तदाहरणमेतत् । एवञ्च छेलादिष्वर्थेषु सत्स्वपि शसुपपदसामर्थ्यात् कृजोऽचं प्रत्यय एव न ट इति । उदाहरति—शङ्करा नामिति । परिव्राजिकेतिच्छेदः । तच्छीला इति तु ताच्छीलीत्यव कृजः अनिति प्रदर्शनार्थम् ।

२८२८ । अधिकरणे श्येते ॥ ३१२।१५ ॥

दी—। खे श्येते खशयः । 'पार्श्वोद्विषूपसङ्ग्रानम्' (वार्तिक) पार्श्वोभां श्येते पार्श्वशयः । मृष्ठशयः । उदरेण श्येते उदरशयः । 'उतानादिषु कर्तृषु' (वार्तिक) —उत्तानः श्येते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः श्येते इत्यर्थः ॥ 'गिरौ उश्चन्दसि'—गिरौ श्येते गिरिशयः । लोके गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यङ् सा सुकेशी' इति ? गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ।

The root शी takes the affix अच् when a सुबल word in the locative precedes as an उपपद. Thus खशयः—lying in the sky (ख + शी + अच्—सुण as before). 'पार्श्वोद्विषु' (Varttika)—An inclusion must be made of शी taking अच्, even when सुबल word such as पार्श्व etc. precede as उपपदs not in the locative but in other case-endings, as पार्श्वोभां श्येते etc. lies on the sides. 'उतानादिषु' (Varttika)—An inclusion must be made of शी taking अच् when उत्तान etc. stand as उपपदs in the nominative (and not in the locative). Thus उत्तानः श्येते—lies with face up wards उत्तानशयः—a child. Cp—आदुत्तानशयः डिङ्—Amara. Similarly अवमूर्धशयः—lies with his head (मूर्धा) downwards. Expounded as अवमूर्धा श्येते । 'गिरौ उः' (Varttika)—The locative गिरौ (in the mountain) preceding as उपपद the root शी takes उ but not अच्—

गिरिशः (one lying in the hills)—Here the 'टि' (i.e. इकार्) is dropped due to डित्व of the affix (ङ्) although शी is not असंज्ञक word (‘ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपा’). In usage however, the form is गिरिशयः with अच् by ‘अधिकरणे’ (2929). How then etc—The verse is from कुमारसम्भवम् (1. 60) meaning—That lady (Parvati) of nice hair approached Shiva (गिरिश) every day. This गिरिश is to be defended not as a कृदन्त word but as a तद्धितान्त (with शे मत्वर्थे) by the rule ‘लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः’ (1907).

सित—। अधिकरण इति । अधिकरणवाचिनि सुबन्तोपपदे श्चेतः (शीघातोः) अचप्रत्ययः स्यात् । खशयः इति—‘सार्वधातुकार्थं’ (२१६८) इति गुणः । पार्श्वदिष्विति—वार्तिकमिदम् । विभिन्नविभक्तिवाचिष्वपि पार्श्वदिषूपपदेषु श्चेतेरच् स्यादिति तदर्थः । अधिकरणपवादः । तदाह—पार्श्वार्थामित्यादि । ‘उत्तानादिषु—’ इति—वार्तिकमिदम् । कर्तृभूतेषुत्तानादिषूपपदेषु श्चेतेरच् । उत्तानशयः इति । ‘स्यादुत्तानशयो ङिभ्यः’ इत्यमरः । उत्तान इत्यमुखः इत्यर्थः । अवमूर्धशय इति स्पष्टम् । ‘गिरौ—’ वार्तिकमिदम्—अजपवादार्थ आरम्भः । छन्दसीति वेद एव । तदाह—लोके इति । अत्र ‘अधिकरणे श्चेतः’ (२९२९) इति यथाप्राप्तमजेव । कथं तर्हि इति—। श्लोकांशोऽयं कुमारसम्भवात् (१ मः ६० श्लोः) । सेति पार्वती । समाधत्ते गिरिरस्यास्तीति । न तु गिरौ श्चेत इतीति भावः । एवञ्च तद्धितान्तोऽयं शब्दो न कृदन्तः इति विभाव्यम् । लोमादिवादिनि । ‘लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः’ (१९०७) इति सूवादित्यर्थः ।

२९२० । चरेष्टः ॥३॥२॥१६ ॥

The root चर् takes ट् when an उपपद in the locative precedes. कुरुचरः—Travelling in the kurus (a country)—Break up as कुरुषु चरति. कुरुचरी By the rule ‘टिड्ढाणञ्—’ (479).

मितं—चरति। इका निर्देशः। पञ्चमिकवचम्। अपेक्षितं पूर्यन्नाह
अधिकरणेऽपेक्षित इति। पूर्वस्यैवादिदम्। कुरुचर इति—कुरुपु चरतीति विग्रहः।
न च अकर्मकधातुभिर्गणि 'देशः' इति वार्तिकेन देशवाचकस्य कुरुपदस्य कर्म-
संज्ञात्वात् 'कुरुन् सपिति' इति वदतामि 'कुरुन्' इत्यस्यैव न्यायम् इति वाच्यम्।
देशकालादीनामकर्मकधातुभिरेव योगे कर्मतया विकर्मकत्वमीवेति शब्देऽनुशेखरे
प्रतिपादितम्। एवञ्च 'अकथितञ्च' (५३८) इत्येषु कारकान्तराण्युपात्तपक्षे।
अथवा 'अकर्मकधातुभिः—' इति वार्तिकस्य 'अकथितञ्च' (५३८) इति सूत्रे
सन्निवेशस्य अधौक्तिकत्वापत्तेः। अतएव 'समां समां विजायते' (१८१३) इति सूत्रे
'समयां समायां विजायते' इति विग्रहपरं भाष्यं सङ्गच्छते। तस्मात् कर्मसंज्ञाया
वैकल्पिकत्वादत्त 'कुरुपु' इत्येव वाच्यम् अधिकरणे इत्यनुशेखरेत्यस्यम्।

२८३१। भिक्षासेनादायेषु च ॥ २।२।१७ ॥

द्वौ— भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदा-
येति व्यवन्तम्। आदायचरः। कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्
इति। पचादिषु चरडिति पाठात्।

चर takes ट also when भिक्षा, सेना and आदाय are उपपदसः. Thus
भिक्षाचरः (a beggar), सेनाचरः (a person joining or visiting the
army) and आदायचरः (a collector). आदाय = आ + दा + क्यप्. The
term सहचरी, however, there being no mention of सह here, is
provided for with डीप् by 'टिडटाणञ्च' (470) as the पचादि class
reads 'चरट्'.

मितं—भिक्षेति। अनधिकरणार्थं आरम्भः। तदहं—भिक्षामिति। तेनायमर्थः
—भिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरट् स्यादिति। भिक्षाचर इति।
चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते। चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः। सेनाचर इति।
सेनां चरति (प्रविशति) सेनायां चरति (भ्रमति) इति विग्रहः। आदायचर
इति—संश्लेषात्। कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम् इति कथमिति—अतः सहाय्यं सहचरीनाम्

टप्रत्ययासम्भवात् स्त्रियाम् ङीप्प्रत्ययाप्रसक्तेः प्रत्ययः । समाधत्ते—पचादिविति ।
 एवमपि 'टिङ्ढाणञ्—' (४७०) इति नदी इत्यादीत्यादाविव ङीविति भावः ।
 अन्यथा पचादीनामचप्रत्ययान्तमादायै 'अजादातः—' इति टावेव स्यात् ।

२८३२ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥३१२॥१८ ॥

दी—। पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीति
 अग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं, तर्हि
 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति ? बाहुलकादिति हरदत्तः ।

स coming after the उपपद पुरस्, अग्रतस्, and अग्र takes ट in the
 active voice. The word 'अग्र' in the rule becomes एकारान्त
 irregularly (निपातने) when formation is made. Thus अग्रम्, अग्रेण
 or अग्रे gives the only form अग्रेसर and not अग्रसरः । occurrence
 however of अग्रसर in expressions as above is to be defended,
 according to Haradatta, by बाहुलक or irregularity in general.
 Cp—'एवं च बहुलग्रहणम् i. e. in 'कृत्यलुटो बहुलम्' (28, 1) कन्मात्रस्याध-
 व्यभिचारार्थम्' etc etc (2895).

मित—। पुरं इति । पुरस्, अग्रतस्, अग्र एषु उपपदेषु सत्तैः स्यादिति
 सूतार्थः । ननु अग्रम्, अग्रेण, अग्रे वा सरतीति विग्रहे सति 'सुपो धातुप्राति-
 पदिकयो'रिति सुबलुकि 'अग्रसर' इत्येव न्याय्यम् । कथमग्रेसर इत्येदन्तत्वमबाह—
 'एदन्तत्वमपि निपात्यते इति (वृत्तानुसारेण कथितम्) । नन्वेवमपि कथम् 'यूथम्—'
 इत्यादौ अग्रसर इति । तत्राह—बाहुलकादिति । 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८३१) इति
 योगविभागप्राप्तबाहुलकादित्यर्थः । हरदत्त इति नामग्रहणमरुचिद्योतनार्थमिति नागेशः ।
 नागेशमतं अग्रसरः अग्रेसर इति वयमपि साधु । तथा च कालिदासः "लसईतां
 प्राग्रसरः" इत्यादि ।

२८३३ । पूर्वे कर्त्तरि ॥ २१२॥१८ ॥

दी—। कर्त्त वाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सत्तैः स्यात् । पूर्वे सर-

तीति पूर्वसरः । 'कर्तरि' किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसरः ।

स takes ट when the उपपद पूर्व expressing the nominative precedes पूर्वसरः, otherwise अण by 'कर्मण्यण्' (2913) comes in giving पूर्वसरः.

मित— पूर्व इति । अत्र कर्तृशब्दसदवाचिनि भाक्तः । तदाह—कर्तृ वा पूर्वशब्दो इति । पूर्वसरः इति—अत्र 'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यणप्रत्यय एव नटः ।

२८३४ । कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ ३।२।२० ॥

दी— एषु व्योमेषु करोतिष्ठः स्यात् । 'अतः कृकमि—' (१६०) इति सः । यशस्करोविद्या । आहकरः । वचनकरः ।

The root कृज् (कृ) takes the affix ट when preceded by any उपपद (contiguous word) in the sense of हेतु (cause), ताच्छील्य (wontedness or habitualness) and आनुलोम्य (Favourableness or conduciveness). Thus—यशस्करोविद्या (knowledge causing fame) आहकरः (a habitual performer of sradh) and वचनकरः (a serviceable person). The instances are in due order. Note that यशस्करो forms a compound (उपपदसमासः) otherwise there would have been विसर्ग, as in यशः करोति ; cp. 'अतः कृकमि—' (160) ante.

मित्र— कृज् इति । 'डुकृज् करणे' इति तानादिकोऽयं धातुर्नतु 'कृज् हिंसायामिति' न्याय्यानात् । तदाह—करोतिरिति । हेतुः कारणं, ताच्छील्यं सत् स्तभावतेत्युक्तम् । आनुलोम्यमनुकूलतेत्यर्थः । एषूपपदेविति नार्थः कित्त्वभिन्न-भिन्नार्थे इत्याह—एषु व्योमेषु इति । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति । यशस्करो विद्येत्यादि । अतः यशो हेतुः यशः करोति, आहं करोति (ताच्छील्यः) इत्यादिर्विशेषः । यशस्करोत्यं समासप्रसङ्गात् । सत्यमन्या तु यशः करोतीति वदविसर्गः स्यादिति

भितः कृत्स्नि—(१६०) इति सूत्रे व्याप्तम् । विष्कार इति—वर्णक्रियाशीलः ।
वचनकर इति । अनुकूल इत्यर्थः ।

२८३५ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-
किलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्गाजङ्गाबाह्वहर्ह्यत्तद्वनुर-
रुष्षु ॥ ३।२।२१ ॥

दी—। एषु कृजष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्कादित्वात् सः । भास्करः । बहुकरः
बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं सङ्गापिच्छया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिवि-
शब्दौ पर्यायौ । सङ्गा—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वा-
दहस्कारः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (१५८) इति षत्वम् ।
धनुष्कारः । अरुष्कारः । 'किं यत्तद्वहुषु कृजोऽञ्चिधानम्' इति
वार्तिकम्—किङ्करा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादी टं
वाधित्वा परत्वादच् । पु योगे ङीष् । किङ्करी ।

The root कृ (ङुक्ञ् करणे) takes ट when preceded by the
accusative उपपदस—दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि-
बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिवि, वलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, सङ्गा (i.e. एक, द्वि
etc), जङ्गा, बाहु, अहन्, यत्, तत्, धनुस् and अरुष् (i.e. twenty seven
only) even when हेतु etc are not meant ; cp 'कञ्जी हेतु—' (2934).
दिवाकरः etc—Break up as दिवा (दिवसेवा दिवसं) करोति etc. बहुशब्दस्य etc
—The word बहु (many) does not denote a definite number (सङ्गा)
but implies a multitude or vastness ('विपुलत्व') and therefore has
been separately dealt with. Both the words लिपि and लिवि signify
the same thing viz a script. The intermediate forms left out

in the text are—कारकरः, अन्तकरः, and आदिकरः, अनन्तकरः. Although the word अन्त includes the word अनन्त yet the latter has separately been taken due to the difference lying between them in respect of pitch (स्वरे विशेषः) । एककरः etc similarly विकरः, चतुष्करः etc. अहंस्कारः (like भास्कारः) स by the rule 'कस्कादिषु च' (144) as this ('कस्का' etc) list is not limited (आहतविशेषोऽयम्) । 'निर्व्यसमासः' (Varttika)—सकार lying not in the subsequent or following member in a compound is persistently changed into ष when a samasa is effected etc. Thus ष in घनुष्करः (a maker of bows). अरुष्करः—अरुस् means a boil or sore. The words omitted are नान्दीकरः (नान्दी—a benedictory verse uttered at the outset of a drama) किङ्करः (servant), लिपिकरः, खिलिकरः (a copyist), बलिकरः, भुक्तिकरः, कर्तृकरः, चित्रकरः, चेतकरः, जङ्गलकरः and बाहुकरः. This feminine forms are दियांकरी, विभांकरी etc by the rule 'टिङ्ढाणञ्' (470). But the words किङ्करा, यत्करः, तत्करः and बहुकरः will not have डीप् by the above rule as they are not derived with ट but with अच् by the varttika—'किञ्चत्तद्वृद्धुः' i.e. कृ takes अच् when किञ्, यत्, तत् and बहु precede as उपपदः. Thus किङ्करा etc with टाप् in the feminine by the rule 'अजाद्यतष्टाप्' (454). हेत्वादी etc—The drift is this—The author of the commentary न्यास (Jinendra) holds that the affix ट enjoined in the rule 'कृञो' (2934) will bar the affix षच् enjoined by this varttika on the strength of the dictum of पूर्वप्रतिषेधः (prohibition due to priority). Bhattoji, however, does not sanction this and himself adheres to the dictum of परप्रतिषेधः (prohibition due to posteriority). अप्रतिषेधः पर

कार्यम्) । Consequently, अच् bars ट and not vice versa. Thus किङ्करी gets डीप् (and not डीप्) only, when the wife of a किङ्कर is meant (पुंयोगे) ।

सित— दिवाविभेति । दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बह्, नान्दी, क्रिम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्त्त, चिव, चैव, सङ्गा, जङ्गा, बाहु, अहन्, धनुस्, अरुस् इति सप्तविंशतिशब्दाः । एषु उपपदेषु कृजः टप्रत्ययः । अहेत्वादवपीति—पूर्वसूत्राद् हेतुताच्छील्यानुलोभ्येष्टित्यनुहत्तेरित्यर्थः । दिवाकर इत्यादिषु दिवसं करोतीति विग्रहः । एवं विभां करोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । भास्कर इति—भाः करोतीति विग्रहे अत्र अपरत्वाभावात् । अतः ककमि—? (१६०) इत्यत्र विहितस्य सत्वस्य अप्राप्तेः 'कुषीः—' (२४२) इति जिह्वामूलौयविसर्गयोः प्राप्तयोराह—कस्कादित्वादिति—'कस्कादिषु च—' (१४४) । कस्कादिराकृतिगणः । बहुशब्दस्येति—बहुशब्दो विपुलार्थवाची न तु सङ्काविशेषवाचीति । सङ्काप्रायश्चोनायहणत् पृथक्निर्देश इति यावत् । पर्यायी इति—समर्थवाचिनावित्यर्थः । सङ्ख्येति । एकं द्वि इत्यादौ सङ्कावाचकशब्दे उपपदे सतीति शेषः । एकं करोतीत्यादिविग्रहः । कस्कादिषु अहस्कार इति । 'नित्यं समासे—' इति— । अनुत्तरपदस्थस्य सस्य नित्यः षः स्यात् समासे सतीति तदर्थः । एवं धनुस्कार, अरुस्कार इति । अरुसितिव्रणम् ['व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीवे' इत्यमरः] । अथ मूलानुक्तान् प्रत्ययान्तान् शब्दान् संगृहीष्यामः—प्रभाकरः । कर एव कारः । प्रज्ञादित्वादण् । कारं करोतीति कारकरः । (सूर्यः ?) । अन्तकरः । अनन्तकरः । अन्तशब्दो नैव । सिद्धि स्वरं विशेषात् अनन्तशब्दस्य पृथङ्निर्देशः । आदिकरः । नान्दीकरः । किङ्करः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तकरः । चैवकरः । जङ्गाकरः । बाहुकर इति ॥ सूत्रमते टप्रत्यये किङ्कर इति भवति । ततश्च स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति पुंयोगे सति असति वां डीप् प्राप्नोति । एवञ्च पुंयोगाभावे टापि किङ्करा इत्यादि न सिध्यति । तत्र निर्णयमाह—'किंयत्तद्बहुषु—' इति । वार्तिकमिदम् । एषु कृजेषु न किन्तु अजेवेति तदर्थः । तेन स्त्रियाम् 'अजायत—' (४५४) इति टापि

किङ्करीत्यादि भवति । तदाह—किङ्करीति । ननु तथापि लोके किङ्करीति इत्यन्ते तवका गतिरित्यत आह—पुंयोगे ङीप् इति । ननु न्यासकृत्यन्तेन पूर्वविप्रतिषेध-पचाश्रयणे 'कञो हेतुताच्छीष्यानुलोभ्येषु' (२८३४) इति टप्रत्ययेन अच्प्रत्ययस्य बाधे सति पुंयोगाभावेऽपि ङीप् स्यादिति चेदवाह—हेत्वादाविति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्याश्रित्येदम् । तेन न्यासकृत्यन्तं नादर्थव्यमर्थेति भावः ।

२८३६ । कर्मणि भृतौ ॥ ३।२।२२ ॥

दी—। कर्मशब्दे उपपदे करोतिष्ठः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।

Here the word 'कर्म' in the rule signifies an उपपद and not the accusative which (कर्मणि) is already present here by अनुवृत्ति from 'कर्मण्य' (2913). Thus the rule means—कृ takes ट् when the word कर्म is present as an उपपद and remuneration or wages (भृति) is meant. Thus कर्मकर servant. कर्मकारः (अच्) here there is no sense of भृति ।

मित—। कर्मणीति । कर्मशब्दोऽत्र उपपदम् । न तु द्वितीयाविभक्तिग्राहकं 'कर्मण्य' (२८१३) इत्यतस्तदनुवृत्तेरत आह—कर्मशब्दे इति । भृतिर्वेतनम् । भृत्यभावे तु यथाप्राप्तम् कर्मकार इति ।

२८३७ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ३।२।२३ ॥

दी—। एषु कञष्टो न । हेत्वादिषुप्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ।

The affix ट् due after कृ from 'कञो हेतु—' (2934) is barred when शब्द, श्लोक, कलह, गाथा (lyrical poem) वैर (enmity) चाटु (flattering), सूत्र (rule), मन्त्र (counsel) and पद (word) are उपपदs. Thus शब्दकारः, श्लोककारः सूत्रकारः—etc.

मित—। न शब्द इति । विवरणं स्पष्टम् ।

२८३८ । स्तम्बशक्तोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

दी—। 'ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्तम्ब-
करिर्ब्रीहिः । शक्तृकरिर्वत्सः । 'ब्रीहिवत्सयोः' किम् ? स्तम्ब-
कारः । शक्तृकारः ।

The varttika 'ब्रीहिवत्सयोः—' completes the rule thus 'स्तम्बशक्तोरिन् ब्रीहिवत्सयोः' । The rule क्त takes इन् (इ) when स्तम्ब and शक्तृ (excretion) precede as उपपद, and paddy and a calf are implied by the derivative ; the नकार of the affix elides. स्तम्बकरिः—paddy forming a cluster. शक्तृकरिः—a calf excreting always. स्तम्बकारः etc—अण् by 'कर्मण्यण्' (२९।३).

मित—। स्तम्बशक्तोरिति । स्तम्बशक्तोः कर्मणोरुपपदयोः करोतेरिन् प्रत्ययः स्यात् । 'ब्रीहिवत्सयोः—' इति वार्तिकमिदम् । तेन ब्रीहौ वत्से च क्रमेणार्थे यथोक्तं स्यान्नान्यथेति दर्शयन्नाह—स्तम्बकरिः ब्रीहिः । स्तम्बः ढणादिनिचय इत्युक्तम् । तं करोतीति विग्रहः । प्रत्ययस्य नकार इत् । शक्तृद विष्ठा । अन्यत्र स्तम्बकारः—अत्र 'कर्मण्यण्' (२९।३) इत्यण्वेव ।

२८३९ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ३।२।२५ ॥

दी—। दृति-नाथयोरुपपदयोर्दृञ् इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । 'पशौ' किम् ? दृतिहरः । नाथहरः ।

The root ह्र takes इन् (इ) when दृति (a broken pot or a leather bag for drawing water) and नाथ (a rope thrust into the nose of a beast) precede as उपपद, and a beast is implied

by the derivative. हृतिहरः etc imply anything except a beast—
'अच्' by 'हरतेः—' (2923).

मित—। हरतेरिति। सृते पशवित्यस्य पश्येत् प्रत्ययान्तोपाधिः लक्ष्यत
इति चार्थः। तदाह—पशौ कर्तरि इति। प्रत्ययान्तस्य विशेषणमिति यावत्।
इतिरिति भग्नपाठम्। 'तेनास्य चरति प्रज्ञाद्वेतेः पावादिबोद्धकम्' (मनु) इत्यादौ
दर्शनात्। चर्मभस्त्रिकावाचकोऽयमिति कैचित्। प्रत्ययस्य निच्चादन्यस्वरस्य
गुणीत्यादिषट् दीर्घत्वं न। हृतिहरः इति—'हरतेरनुद्यमने—' (२८२३) इत्यच्।
तादृशपाठयाहीत्यर्थः।

२८४०। फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥ ३।२।२६ ॥

दी—। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं
ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं विभर्त्तीति आत्मभरिः।
आत्मनो मुमागमः। भृञ् इन्। चात् कुक्षिभरिः। चान्द्रासु
'आत्मोदरकुक्षिष्विति' पेटुः। 'ज्योत्स्नाकरभमुदरभरयश्चकोराः'
इति सुरारिः।

The root ग्रह (उपादाने) and the root भृ (भरणे) irregularly
(निपातने) take the affix इन् (३) when the उपपद फल and आत्मन्
precede respectively, and फल and आत्मन् irregularly (निपातने)
become फले and आत्मम् (with the aug. सुम्) in order. The चकार
in the rule is to include कुक्षिभरिः (a glutton) i.e. to provide
इन् after भृ when कुक्षि (the stomach) is an उपपद with the
aug. सुम् after it). The followers of Chandra (a grammarian—
the इत्तिकार of चन्द्रव्याकरण), however, read as "आत्मोदरकुक्षिभृ
इन्", and in that case the instance of उदरभरिः (synonym of
कुक्षिभरिः) is to be had in the line of सुरारि—'ज्योत्स्नाकरभम्—'।

फलैर्यहिः means a tree bearing fruits ; Cp—‘स्यादवन्थाः फलैर्यहिः’—Amara, whereas आत्मभरिः is a synonym of कुक्षिभरिः । Cp—‘उभावात्मभरिः कुक्षिभरिस्तूदरपूरके’—Amara.

मित—। फलैर्यहिरिति । फले आत्मनि च कर्मणि उपपदे क्रमशः ग्रहेर्भज्य निपातनादिन्प्रत्ययः फलशब्दस्येदन्तत्वात्मनो मुमागमश्च निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः । तदाह—फलानौत्यादि । उपपदसमासः । भृज् अत्र जुहोत्यादिरिति दर्शयति—आत्मानं विभक्तिं इति । आत्मनो मुमागम इति । आत्मनः ‘मुपोधातु—’ इति नकारलोपाद्भृज्म् ‘आत्मम्’ इति जातिद्वयार्थः । सूत्रस्य चकारप्रयोजनमाह—चात् कुक्षिभरिति । फलैर्यहिरिति फलवान् वच्चः । आत्मभरिकुक्षिभरिशब्दौ पर्यायौ । [‘स्यादवन्थाः फलैर्यहिः’, ‘उभावात्मभरिः कुक्षिभरिस्तूदरपूरके’ इत्युभयत्रापामरः ।] चान्द्रास्तिति । चन्द्रस्तावत् चन्द्रव्याकरणस्य व्याख्याता । तन्मतानुसारिण इत्यर्थः । ‘आत्मोदरकुक्षिभिति । एवञ्च अनर्धराधवे मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः । करम्भमिति कदम्बकं समूह इति । ‘ज्योत्स्नापेयाचकोरै’रिति कविप्रसिद्धिः ।

२८४१ । एजेः खश् ॥ ३।२८ ॥

दी—। खन्तादेजेः खश् स्यात् ।

The root एजि i.e the causal (णिजन्त) form of ‘एजृकम्पने’ take the affix खश् when any उपपद precedes ; what then—

मित—। एजरिति । एजृकम्पने इति भौवादिको धातुः । ततो णिच्—एजि । तस्मात्प्राप्तात् खश् । अत्र कर्मख्युपपद इति अनुक्तमपि गम्यते । ततः किमिष्यत आह—

२८४२ । अरुद्धि षदजन्तस्य सुम् ॥ ६।३।६७ ॥

दी—। अरुद्धो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । ‘वातशुनीतिलशर्ध्वजधेटुदजहातिभ्यः खश् उपसङ्ख्यानम्’ (वार्तिक)—वातमजा मृगाः ।

When an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a ख-eliding affix (as खश् खच् etc) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपदः) such as अरुस्, द्विषत् and one having an अच् (Vowel) at the end. The affix खश् being शित् is a सार्वधातुक by 'तिङ् शित्—' (2166) and hence the root followed by it viz एजि etc, gets शप् etc by 'कर्त्तरि शप्' (2167). Thus जनम् एजयति (terrifies the people) जनम् एजि + खश् = जन एजि खश् by 'सुपो धातु—' (650) = जन एजि शप् खश् = जन एजि अ खश् by 'सार्वधातुकार्द्ध—' (3168) = जन एजय खश् by 'एचोऽयवायावः' (63) = जन एजय् खश् (अ) = जन एजय by 'अतो गुण' (191) = जन सुम् एजय = जनम् एजय = जनमेजयः । Similarly elsewhere. जनमेजय is an instance of 'अजन्तस्यसुम्'. The term means a terrifier or the son of परौचित्, Arjuna's grandson. The instances of अरुस् and द्विषत् will be given under 'विध्वंस्योस्तुदः' (2950) and 'द्विषत्परयोऽपिः' (2954) respectively. 'वातशुनी—' (varttika)—The affix खश् must be added after the roots अज, धेष्ट, तुद and जहाति (हा त्यागि) when the उपपदः वात air, शुनी (bitch), तिल and शूर्ध्व (wind in the bowels or anus) precede these respectively. Thus वातम् अजन्ति (make for the air) वातमजाः (as beasts), शुनी etc are being dealt with in the next rule.

मित—। अकुरिति । अरुस् च द्विषत् च अजन्तयेति समाहारदन्धे कृति अरुर्द्विषदजन्तम् इति । तस्य घट्टोऽकवचनम् । तदाह—अरुषो द्विषत् इत्यादि । 'अलुगुत्तरपदे' (६।३।१) इत्यत उत्तरपदे इति अनुवर्तते । 'खित्यनल्ययस्य' (६।३।६६) इति खित् वर्तते । तदाह—खिदन्व इत्यादि । शित्त्वाच्छादिरिति । 'तिङ् शित् सार्वधातुकम्' (२१६६) इति शित्त्वात् खश् सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि शप्' (२१६७) इति धातोः शप् इत्यर्थः । आदिपदेन गुणयादिशपररूपादयो यास्याः ।

जनमेजयतीति विग्रहप्रदर्शनमेतत् । एवं 'सुपोधातु—' इति सुपोलुकि जन एजि + खश् इति स्थिते शप् । ततः 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति गुणे जन एजि शप् खश् इति जाति 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्यवादेशे जन एजय खश् इति । ततः 'अतो गुणे' (१२१) इति पररूपे जन एजय इति जाति एजय इत्यस्य खिदन्तत्वमादाय सुमागमे जनम् एजय इति । ततो जनमेजयः । अजन्तस्य एतदुदाहरणम् । अरुर्द्धिषतोरुदाहरणे 'विध्यरुषोस्तुदः' (२८५०) 'दिषत्परयोस्तापि' (२८५४) इत्यनयोर्वैत्यति । 'वातशुनी—' इति वार्तिकमिदम् । वात, शुनी, तिल, एषु चतुर्षु कर्मसु क्रमेणोपपदिषु अज्, धेत्, तुद, जहाति (हा त्यागे) एभ्योऽपि खश्प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्वमुदाहरति वातमजा इति । वातम् (वायुम्) अजन्ति (तदभिमुखंगच्छन्ति) इति विग्रहः । सूत्रलुकि प्राग्वत् सुमागमः । "विचित्रमुच्चैः प्रवमानमारात् कुतूहलं तस्मै ततान तस्य । मध्यात्ययोपात्तवलोपशोभं कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ।"—इति भाट्टः (२।१७) । खशि परं शुनौ इत्यादिर्द्धस्वः स्यादित्याह—

२८४३ । खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

दी— । खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ऋस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दस्तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावित्यर्थः ।

When a word ending in खित् (खलiding affix) follows, the preceding word, if not an indeclinable, becomes ऋस्व. Then मुम् comes in by the rule 'अरुर्द्धिषत्—' (2942). Thus शुनिन्धयः (That which sucks a bitch), the dissolution being शुनीम् धयति इति । शर्धञ्जहाः—Those that cause to evacuate or discharge शर्धं (the wind accumulated in the abdomen). माष is a kind of pulse. Here जहति or the root ज्हा has a causal sense within (which is clear in the translation above).

मित—। खितीति । खिदित्यनेन तदन्तं लस्यति । तदाह—खिदन्त इति ।
 ‘इको ऋसोऽङो नालवस्’ (६।१।६१) इत्यतो ऋस् इत्यनुवर्तते । तदाह—पूर्वपदस्य
 ऋस् इति । ततो सुमिति । ऋस्नात् प्राक् सुमि तु क्तो पूर्वपदस्य अजन्तत्वाभावाद्
 ऋसो न स्यादिति भावः । यन्निभ्य इति—यनीं धयतीति विग्रहः । सुवलुकादिः
 प्राग्वत् । तिलमुद इति—तिलान् तुदति (पिनष्टि) इति विग्रहः । शर्धञ्ज्ञा इति ।
 शर्धोऽपानशब्द इति मन्वादयः । तदाह—शर्ध इति गुदरव इत्यर्थः । ननु माषाः
 शर्धं जहतीति चेदर्थो न सङ्गच्छते । तदाह—जहातिरन्तर्भावित्यर्थ इति । ततश्च
 हापयन्ति व्याजयन्तीत्यर्थः । माषा इत्यत्र मृगा इति भाष्यम् । अनन्वयस्येति किम् ।
 ‘दिवामन्या’ इत्यादौ भुम्प्रतिषेधो यथा स्यात् ।

२८४४ । नासिकास्तनयोर्धाधेटोः ॥१२।२८ ॥

दौ—। अत्र वार्तिकम्—‘स्तने धेटो नासिकायां ध्मस्येति
 वाच्यम्’ (वार्तिक) । स्तनं धयतीति स्तनभ्यः । धेटष्टित्वात्
 स्तनभ्यो । नासिकभ्यः । नासिकभ्यः ।

Here the respective sense of the rule e. g. the roots स्ना and
 धेट् take खञ् when preceded respectively by the उपपदस् नासिका
 and स्तन is not intended. Hence the varttika ‘स्तने धेटोः’ adds
 that स्तन preceding धेट् only takes the affix whereas नासिका
 preceding both धेट् and ध्मा take the affix. Thus स्तनभ्य only
 and not स्तनभ्यम् also. स्तनभ्यः means a child. The root धेट् being
 टित् or ट eliding the term स्तनभ्य will take the affix ङीप् in fem.
 by the rule ‘टिङ्दाखञ्’ (470). Here although टाप was due—
 the affix खञ् being अटित् (not ट्—eliding) and the प्रातिपदिक
 स्तनभ्य being अदन्त, yet the term will have ङीप् owing to the
 ट of the root (धेट्) it not having performed any other services
 to the root itself. And as it (ट्) must have some operation

to undergo, the operation allowed is to enjoin डीप् । नासिकन्धः—
नासिकन्धः—observe that नासिका has been first made short (ऋस्)
when धम and धय the मिदन्त terms follow by the rule 'खित्यनव्यस्य'
(2943) and then सुम् comes after it due to अजन्तत्वं by the rule
'अरुर्विषत्—' (2942).

मित—। नासिकास्तनयोरिति । नासिकायां स्तने च कर्मण्युपपदे धमतेर्धयतेश्च
खश् स्यादिति यथासंख्यं नार्थः । तथाहि सति 'नासिकन्धः' इति नासिकायां धयतेः
खश् न स्यादिति यथासंख्यं वारयन्नाह अत्र वार्तिकमिति । नासिकायां धम्येति ।
चकाराद् घेट् समुच्चयते । स्तनन्ध इति शिष्टरित्यर्थः । सुमि कृतेऽनुस्वारादूर्ध्वं
परसवर्णः । घेट्टित्वादिति—'टिड्ढाणञ—' (४७०) इति सूवादित्यर्थः । ननु
'टिड्ढाणञ—' इत्यत्र टिदाद्यन्तं यत् प्रातिपदिकं ततो डीप् इति व्याख्यातम् ।
स्तनन्ध इति तु टिदन्तं न भवति खश्प्रत्ययस्य टित्वाभावाद्—डीप् न भवति किन्तु
समुदायस्य अजन्तत्वाद्वा एवेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोऽष्टित्वस्य
अवयवेऽचरितार्थत्वात् समुदायस्य टिदन्तत्वोपचार इति व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति
कौमुदीकारस्थाशयः । अन्ये तु 'टादय एव प्रत्ययाः—टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्' ।
तेन टित् प्रातिपदिकं टिदाद्यन्तं चेत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य
क्वचित् प्रत्ययकृतं, क्वचित् स्वतः, क्वचित् प्रकृतिकृतं भवति । अवयवधर्मस्य समुदाये
उपचारात् । तत्र आदयस्य उदाहरणम्—कुरुचरीति । द्वितीयस्य उदाहरणम्—
नदीति । पचादिगणे 'नदट्' इति स्वत एव टित्वोपधात् । तृतीयस्योदाहरणम्—
घेट्टित्वात् स्तनन्धयौत्याहुरिति 'टिड्ढाणञ—' (४७०) इत्यत्र तत्त्वबोधिन्यां
सुविस्पष्टम् । नासिकन्धः—नासिकन्धः इति । 'खित्यनव्यस्य' (२९४३) इति
नासिकाया ऋस् । ततो सुम् । अनुस्वावः । परसवर्णः । 'पाघाधमास्या—' (२३६०)
इति धमादेशः । पररूपम् । अन्यत्र गुणयादेशौ विशेषौ ।

२८४५ । नाडीमुष्टोश्च ३।२।३० ॥

दी—। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेयोः खश् स्यात् ।

‘यथासंख्यं नेष्यते’* । नाडिन्धमः—नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः—
मुष्टिन्धयः । ‘घटीखारीखरीपूपसंस्थानम्’ (वार्तिक) ।
घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ।

When these two i.e. नाडी (a nerve or vein) and मुष्टि (grip)
are उपपदs in the accusative, ध्मा and घेट् take the affix खश्.
Here ‘no respectiveness is intended’ (varttika). Thus नाडी and
मुष्टि may serve as उपपदs to either of the roots. Consequently
नाडिन्धमः etc. ऋस् in नाडी is defended by ‘स्त्रित्वनञ्यस्य’ (2943).
‘घटी’—etc (varttika)—when घटी (a pot) खारी (a kind of measure)
and खरी (a she-ass) precede as उपपद then also ध्मा and घेट्
take the affix खश्—घटिन्धमः etc ऋस् and मुम् etc as before.

मित—। नाडीति । ‘नासिकासनयोः—’ (३।२।२६) इत्यतो ध्माधिटीरित्यनु-
वर्तते । एजेः खश् (३।२।२६) इत्यतः खश् इति च । तदाह—एतयोरित्यादि ।
‘यथासंख्यम्—’ इति—वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनीमतम् । उदाहरणेन एतदर्थं
स्पष्टयति—नाडिन्धम इत्यादिभिः । ‘स्त्रित्वनञ्यस्य’ (२९४३) इति ऋस् कृते मुम् ।
अनुस्वारपरसवर्णधमादेशादयः । ‘घटीखारी—’ इति—वार्तिकमिदम् । उपसंस्थानम्
इति । ध्माधिटीः परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । घटिन्धम इत्यादि । प्राग्बुद्धादि ।

२८४६ । उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३।२।३१ ॥

दी—। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्यपपदे खश्
स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहः ।

The roots रुज and वृह preceded by the उपसर्ग उद् and having
the उपपद कूल in the accusative, take the affix खश् । (Note that

उद् though in the locative cannot serve as an उपपद. Hence it is taken in the 5th case ending and accordingly as an उपसर्ग to both रुज् and वह् । कूलमुद्रुजः—That which breaks or injures the bank (by dashing against it) ; कूलमुद्रुहः—a current etc flowing on dashing the bank. Cp.—

“उत्तीर्णा वा कथं भौमाः सरितः कूलमुद्रुहाः ।

आसादितौ कथं व्रत न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥”—भट्टि (6. 95)

मित—। उदीति । उदिति सप्तम्यन्तमपि नोपपदम् असत्त्ववाचिवात् । किञ्च तथा सति ‘उत्कूलयो’रिति समासेन उच्येत ‘नासिकास्तनयो’रिति यथा, न तु व्यासेन । एवं च ‘उदि’ इति पञ्चमीस्थाने सप्तमी, रुजिबहोरिति तु पञ्चम्या. स्थाने षष्ठीति बोध्यम् । एतच्च ‘यथासंख्यम्—’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । रुजीति इका निर्देशः । ‘रुजो भङ्ग’ इति तौदादिको धातुः । तस्य वहतेश्च सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इत्युक्तम् । कूलमुद्रुज इति कूलभिदित्यर्थः । कूलमुद्रुह इति । कूलमापूर्य्य वहतीति विग्रहः । सुबलुकि सुमादयः प्राग्वत् । उत्तीर्णादिति भट्टिस्थप्रयोग आङ्गलव्याख्यायां द्रष्टव्यः ।

२८४७ । वहाम्भे लिहः ॥ ३।२।३२ ॥

दी—। वहः स्लान्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादि-
त्वाच्छपोलुक् । खशो डिह्वात्रगुणः । अभ्भंलिहो वायुः ।

The root लिह् (to lick) take खश् when वह (shoulder) and अभ्भ (the sky) are उपपदs in the accusative. Thus वहंलिहः—that which licks the shoulder (such as a cow). Here शप् elides by ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ (2423) as लिह् belongs to अदादि class and खश् being डित् by ‘सार्वधातुकमपित्’ (2234) there is no guna of the उपवा by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (2189). अभ्भंलिहः—meeting or touching the sky.

मित—। वहाम इति । वहश्च अभं चेति समाहारश्चात् सप्तम्येकवचनम् । वह् अभं च कर्मण्युपपदे लिङ्ः खगित्यर्थः । अदादित्वादिति—‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्ः’ (२४२२) इति सूत्रेण इत्यर्थः । खगो ङित्वादिति । ‘तिङ्शित्—’ (२१६६) इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायाम् ‘सार्वधातुकमपित्’ (२२३४) इत्यनेन ङित्त्वम् । वहं-लिङ्माभं लिङ्योर्गोवायू नाथीं कित्त्वयोर्विशेष्यौ ।

२८४८ । परिमाणे पचः ॥ ३।२।३३ ॥

दौ—। प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

The root पच् (to cook) takes खश् when a measure such as प्रस्थ खारी etc is an उपपदः. Thus प्रस्थम्पचा स्थाली—a pot cooking one प्रस्थ (of rice etc) only. खारीम्पचः कटाहः—a cauldron cooking one खारी (of vegetables etc) only. One प्रस्थ is $\frac{3}{8}$ part of a खारी which is equal to about three bushels or 24 seers in English measure. Cp—

“माषेष्टकाखारिविलानि कुडवः प्रस्थ आदकः ।

राशिर्दोषी खारी चेति यथोत्तरंचतुर्गुणाः ॥”—आयुर्वेद संग्रहः ।

मित—। परिमाणे इति । परिमाणं खारीप्रस्थादि । परिमाणे कर्मण्युपपदे पचते; खश् स्वादित्यर्थः । प्रस्थम्पचेति—प्रस्थं पचतीति विग्रहः । खारिम्पच इति । इक्षुमुनादयः प्राग्वत् । अन्योः परिमाणविशेषवाचित्वम् आङ्गलज्याखारायां दर्शितम् ।

२८४९ । मितनखे च ॥ ३।२।३४ ॥

दौ—। मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ।

पच् takes खश् also when मित (a fixed quantity) and नख (nail) precede as उपपदs in the accusative. मितम्पचा—cooking a fixed quantity (of rice). नखम्पचा—such gruel (यवागू) as scorches the finger nail. Here the root पच् implies burning or scorching.

मित—। मितेति । मितनखयोश्च कर्मणोरुपपदयोः पचेः खशित्यर्थः । पचिस्तावत्
विक्रित्तरार्धः । स तु नखम्पचेत्यत्र न युज्यते । नखानां विक्रित्तराभावात् । अत आह
पचिरत्र तापवाचीति । तेन नखम् नखान् वा पचति तापयति दहतीति चेत्यर्थः ।
यवागूर्विलेपी (याष्ट) इति भाषा । 'यवागूर्विका शणा विलेपी तरला च सेत्यमरः ।'

२८५० । विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३।२।३५ ॥

दी—। विधुन्तुदः । सुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।

अरुन्तुदः ।

The root तुद takes खश् when विधु (the moon) and अरुष् (vital part) precede as उपपदस in the accusative. Thus विधुन्तुदः—one i. e राहु that torments the moon. In अरुन्तुदः (one cutting to the quick), the संयोगान्त i. e the सकार elides after the augment सुम् has been added (to the अच् or vowel उ) thus अरुस् सुम् = अरुम्स् by 'मिदचोऽन्त्यात् परः' = अरुम्, then add तुद ending in खश्—no guna of the उपधा due to डित्त्व of खश् ।

मित—। विध्वरुषोरिति । विधुश्च अरुस् चेति द्वन्द्वम् । सप्तमीद्विवचनम् ।
विधौ अरुषि च कर्मण्युपपदे तुदतेः खशित्यर्थः । विधुन्तुद इति—विधुश्चन्द्रः । तं
तुदति (ग्रहणेन व्यथयति) इति विधुन्तुदो राहुः । अरुन्तुद इत्यत्र प्रक्रियामाह—
सुमि कृते इति । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति परिभाषया उकारादुपरि सुम् । ततश्च
अरुम्स् इति जाते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सकारस्य लोपः । अरुस् कृतं
मर्मस्थानम् च । तत्तुदतीति विग्रहः । 'अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृशि' इत्यमरः ।

२८५१ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३।२।३६ ॥

दी—। असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् ।
सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यमप्यस्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

The root दृश् and तप् take खश् when the words असूर्य and

ललाट precede respectively as उपपदs in the accusative. The samasa 'असूर्यललाटयोः' in the rule is an unjustified or असमर्थसमास for नञ् (न) has connection with दृश् (the verb) and not with सूर्य. Thus सूर्यं न पश्यन्ति etc those that do not look even of the sun i, e exceedingly hidden or kept indoors e.g. queens. ललान्तपः that which burn the forehead e. g., the sun. In असूर्यम्पश्य—दृश् is first changed into पश्य as before in connection with खश् and then सुम् is added to असूर्यं ।

मित—। असूर्यललाटयोरिति । असूर्येय ललाटयेति ङनात् सप्तमी द्विवचनम् । दृशितयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दृशेत्तपश्च परतः खश् प्रत्ययः स्वादसूर्यललाटे च कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । ननु सूर्ये असूर्ये इति कथम् नि पदम् ? असूर्यम् पश्यतीति अलौकिकविरुद्धादर्शनात् सूर्यं न पश्यतीति लौकिकविरुद्धदर्शनाच्चेत्याशङ्क्य आह— असूर्यमित्यसमर्थसमासः इत्यादि । तेन सौवोध्यं समास इति गृह्याण न तु लौकिक इति । 'समर्थपदविधि'रिति पदविधिः समर्थान्वितत्वादिति भावः । इदमेव 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' इति परिभाषाफेणावगाहते इति बोध्यम् । स्वयमेव लौकिकविरुद्धं दर्शयति—सूर्यं नेति । असूर्यम्पश्य इति । 'एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति' इति वृत्तिकृत । एवञ्चात्र गोपनातिशयो विवक्षितो न तु सूर्यदर्शनाभावः । सम्ब्रोपासनादौ तस्यापरिहार्यदर्शनत्वात् । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रदेवादृशं न विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः । खश् परि— 'पात्राभास्या—' इति पश्चादशः । ततः सूर्य इत्यतो मुनि कृतेऽनुस्वारि परसवर्णे च यद्योतं रूपं सिध्यति । असूर्यम्पश्चा इति पुंसि बहुवचनम् । दारशब्दश्च पुंस्त्राबहुवचनत्वाच्च । ललान्तप इति—ललाटं तपतीति विग्रहः । सुमादि प्राग्वत् ।

२८५२ । उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्धमाञ्च ॥ ३।२।३७ ॥

दौ—। एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्यपग्रम्पश्यः । इरोदकं

तेन माद्यति दीप्यतेऽबिम्बनत्वादिति इरम्भदो मेघज्योतिः ।
इह निपातनाच्छन्न । पाणयोधायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा ।
अन्यकाराद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो
ध्मायन्ते ।

The words उग्रम्पश्य, इरम्भद and पाणिन्धम are irregularly formed. Thus दृश् takes खश् although the उपपद 'उग्रम्' which is an adverb and not a noun, precedes. Here also सुम् comes in when अम् (द्वितीयान्त form) elides by 'सुपो धातुप्रातिपदकयोः' (650). उग्रम्पश्यः—a fierce-looking person. इरम्भद or lightning is said to subsist on (or result from) water (अप्). Hence that which is intoxicated (माद्यति) i. e. effulgent (दीप्यते) with water (इरा), is इरम्भदः । Although खश् follows yet मद does not get श्यन् due to निपातन । इरा is changed into इर by the rule 'खित्यनव्ययस्य' (2943). The सुम् etc as before. पाणिन्धम is a route where hands or palms are sounded (clapped) with a view to scare away serpents etc—hence enveloped with darkness. ध्मा is changed into धम in con. with शप् which is necessitated by खश्—a सार्वधातुक । Cp—'पात्राध्मास्था—' (2360).

मित—। उग्रम्पश्येति । तयोऽपि खशि निपात्यन्त इत्याह—एत इति । उग्रम्पश्येतत् उपपदस्य क्रियाविशेषणत्वं निपातनम् । खश्: शित्त्वेन सार्वधातुकत्वाच् । पश्चादिशः । 'सुपोधातु—' (६५०) इति अस्मि लुप्ते सुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । उग्रम्पश्य इति क्रूरदर्शन इत्यर्थः । इरम्भद इति—इरा उदकमिति । अबिम्बनत्वादिति । वङ्गेरबिम्बत्वं प्रसिद्धम् । तथाच मङ्गाकविप्रयोगः—'अबिम्बनं वङ्गिमसौ विभर्ति' इति (रघु—१२) । ननु जायतेदिवादित्वात् खशि परे श्यन् स्यादितिआशङ्क्य आह—निपातनात् श्यन् न । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । इरा इति

स्थिते 'खित्वन्त्यस्य' (२८४३) इति खश्चि ङस्त्वः । सुमनुस्मारपरसवर्णाः । पाणिन्यम् इति । खश्चिङ्गते शप् । शपि परे 'पात्राभास्या—' (२३६०) इति धमादेशः । शेषं प्रागवत् ध्वायन्ते इति कर्मणि प्रयोगः । तस्य शब्दान्त इत्यर्थः । निपातनादधिकरणे रूपसिद्धिः ।

२८५३ । प्रियवशे वदः खच् ॥ ३।३।३७ ॥

द्वौ—। प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेःसुपि वाच्यः' (वार्तिक) असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वार्तिक) । "खच्च डिद्वा वक्तव्यः" । विहङ्गः—विहङ्गमः । भुजङ्गः—भुजङ्गमः ।

प्रिय and वश standing as उपपद in the accusative, वद takes the affix खच् । [The importance of खच् (as also its difference from खश्) will be clear in 'खचि ङस्त्वः' (2955) and the nonapplication of शप् etc when खच् follows]. Thus प्रियंवदः (a mild speaker) and वशंवदः (obedient)—सुम् comes in because खच् is खित् or ख- eliding. 'गमेः सुपि—' Varttika—It has to be said that गम् takes खच् when a सुवन्त word stands as उपपद in the accusative etc, provided the word thus formed does not denote a संज्ञा, for this (संज्ञार्थ) provision will be had under "गमच" (2८64). Thus मितङ्गम (going in measured steps) is not a संज्ञावचन and may apply to any other being. 'विहायसः—' Varttika—It has to be said that when गम् takes खच् due to the precedence of विहायस्, as उपपद, the same (विहायस्) is replaced by विह । 'खच्च—' Varttika—and that this खच् optionally becomes डिद् or डेलiding. So that when खच् is डिद् the form is विहङ्गः, at the elision of the 'टि' portion of गम्, otherwise विहङ्गमः. Break up as विहायस

(through the sky) गच्छतीति । Similarly भुजङ्गः—भुजङ्गमः the breaking up however, being भुजं कुटिलं (भुजेन कुटिलगत्या वा) गच्छतीति but not भुजैः etc for the serpents have no hand.

मित—। प्रियवश् इति । प्रिये वशे कर्मण्युपपदे वदः खजित्यर्थः । खश्चैव सिद्धे खज्-विधानमुत्तरं स्फुटीभविव्यति । वृत्तिकारश्च 'खकारो सुमर्थश्चकारस्तु 'खचि ऋस्वः' (२८५५) इति विशेषणार्थः । तत्र हि 'खि ऋस्वः' इत्युच्यमाने 'एजः खश्' इति जनमेजय इत्यत्रापि ऋस्वः प्राप्नुयादिति तदाशयः । प्रियंवद इत्यादि स्पष्टम् । 'गमे सुपि—' इति वार्तिकमिदम् । सुपि (सुवन्ते) उपपदे गमेः खच्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदमिति । 'गमश्च' (२८६४) इति वक्ष्यमाणतुल्यैव संज्ञायां सिद्धिरिति भावः । मितङ्गम इति—मितं परिमितं गच्छतीति विग्रहः । सुमनुखारपरसवर्णाः । 'विहायसः—' इति वार्तिकमिदम् । गमेः खचि परे तदुपपदस्य विहायसो विह इति आदेशः स्यादिति 'खच्च डित्—' इति अत्रेदं तृतीयं वार्तिकम् । खच् प्रत्ययो वा डिदिति तदर्थः । तथा च डित्वपचि 'डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलेपे' इति विहङ्ग इति भुजङ्ग इति च । अन्यत्र विहङ्गम्—भुजङ्गमौ । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति, भुजं कुटिलं गच्छतीति च विग्रहौ ।

२८५४ । द्विषत्परयोस्तापे ॥ ३।२।३८ ॥

दी—। खच् स्यात् ।

तापि (तप् + णिच्) takes खच् when द्विषत् (a foe) and पर (a foe) precede as उपपदस्य in the accusative. Thus the forms being द्विषत् तापि खच् and पर तापि खच् we look ahead—

मित—। द्विषदिति । द्विषति परे च कर्मण्युपपदे तापेः खजित्यर्थः । तापेरिति 'तप सन्तापे' इति भौवादिकस्य 'तप दाहि' इति चौरादिकस्य वा खन्तस्य ग्रहणम् । द्विषत्परयोरुभयोरपि शत्रुशब्दपर्यायत्वम् । एवं द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषत् तापि खच् इति पर तापि खच् इति वा स्थिते खच्करणप्रयोजनप्रदर्शनमुखिनाह—

२८५५ । खचि ऋस्वः ॥ ६।४।८४ ॥

दी—। खच्परे णी उपधाया ऋस्वः स्यात् । 'द्विषन्त' परं तापयतीति—द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणास्त्रि-
विशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न—द्विषतीं तापयतीति
द्विषतीतापः ।

The penultimate of a root becomes ऋस्व when णि i.e. the affix णिच् after it is followed by खच्. Thus we now have द्विषत् तप् खच्=द्विष (सुम्) त् तप् खच्=द्विषम् तप् अ=द्विषम् तपः. Here first त elides by the rule 'संयोगान्तस्य लोपः' (49)—सुम् being before त by 'मिदचोऽन्त्यात् परः' । Note that here सुम् comes in by 'अभर्हिषत्—' (2942) and that शप् does not intervene owing to खच् which not being शित् is not a सार्वधातुक and consequently शप् does not follow. परन्तपः—सुम् अनुस्वार and परसवर्ण as before. Both forms mean a subduer or tormentor of enemy. Cp—'अभूत्रपो विवधसखः परन्तपः—(महि i. i.). घटघटीग्रहणात् etc—This is a part of the Varttika 'शक्तिजाङ्गलाह् शयशितोमरघटघटोधनुषु यहेरुसंस्थानम्' read under the rule 'हरतेरनुद्यमनेऽच' (2923). The drift of this reference is to convince the student that the परिभाषा 'प्रातिपदिकग्रहणे विद्वद्विशिष्टस्यापि ग्रहणम्' is not obligatory (नित्य), for in that case the Varttikakara could have done with घट only and would not take up घटी also. Thus द्विषतीं तापयति gives द्विषतीताप and not द्विषतीन्तप ।

मित—। खचीति । 'दीधो णी' (६।४।८४) इत्यती णीचित्, 'उदुपधायाः—' (६।४।८८) इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते । किञ्च खचीति णीचित्करो विशिष्टं तदाह—खच् परे णीचित् । खच्परो यस्मादिति त्रिसङ्खः । ऋस्वः स्यादिति

णिलोपश्चेति शेषः । एवञ्चात्र खच्करणं ऋस्वार्थे णिलोपार्थश्चेति बोध्यम् । किञ्च खच्ः शिष्टाभावात् सावधातुकत्वाभावेन श्वपि नात्र प्रवर्तते । न च खश्चपि ऋस्वादिकलविधाने सर्वे सुसमञ्जसं लाघवञ्च स्यादिति 'खशि ऋस्व' इत्येव स्वयितुसुचितमिति वाच्यम् । तथा सति 'एजिः खश्' (२८४१) इत्यत्र ऋस्वप्रसङ्गात् खश्ः शिलेन सावधातुकतया णिलोपाभावाच्च 'जनमेजयद्विषन्तप' इत्युभयोरपि लब्धमशक्यत्वमेव । नन्वेवमपि इहैव सूत्रे खच् अस्तु पूर्वे-सूत्रे ('प्रियवशे वदः खच्'—२९५३ इत्यत्र) तु खच्ः प्रयोगाभावात् खश् एवानुवृत्तिरस्तु इति चेत् । तदपि न । अधिकविधानार्थत्वात् । अतएव 'गमिः सुपि—' इति वार्तिकमिह ज्ञापकसिद्धमित्याहुः । द्विषन्तप इति—'अरुर्द्विषत्—' इति सुम् । अनुस्वारादिः प्रागवत् । उभयोरपि 'शतृदमन' इत्यर्थः । घटघटीयहणादिति—अयमर्थः—'हरतेरनुद्यमने—' (२८९३) इत्यत्र 'शतिलाङ्गलाङ्गशतोमर यष्टिघटघटोधनुषु यष्टेरुपसङ्गानम्' इति वार्तिकम् । तत्र घटयहणेनैव घटीयहणे सिद्धे पुनः घटीयहणं 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि-यहणम्' इत्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनफलकमिति भावः । उपपदविधिविषयान् प्रवर्तते इति व्याप्सूत्रे भाष्यमिति नागेशः, तेनेह नेति । ऋस्वोऽमुम् चेति शेषः ।

२८५६ । वाचि यमो व्रते ॥ ३।२।४० ॥

दी—। वाक्कुब्दे उपपदे यमेः खच् स्यादुव्रते गमेः ।

The word वाच् (word) preceding as उपपद, in the accusative the root यम् takes खच् provided an austere vow is implied. Thus वाच् + यम् + खच्—this being the case we look forward—

मिति—। वाचीति स्पष्टं मूलं । व्रतः सङ्कल्पविशेषो नियमो वा । तदेवं वाचं यच्छतीति वाच् + यम् + खच् इति स्थिते आह—

२८५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ ६।३।६८ ॥

दी—। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रतौ ।

'व्रते' किम् ? अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

These two words—वाचंयम and पुरन्दर—are formed with खच्

with 'अम्' attached to वाच् and पुर् irregularly (निपातने) । वाच्यमः one observing व्रत । वाग्यामः—one having restraint in speech due to want up power. There we have अम् by 'कर्मण्यण्' (2913) as there is no नियम here. Note that वाच् and पुर् cannot have सुम् as they are not अजनसः. Hence the injunction of अम्. Then we look forward for पुर्न्दर—

मित—। वाच्यमिति । निपातनादेती सिद्धौ इत्यर्थः । किं निपात्यते इत्यपेक्षायामाह—वाक्पुरोरिति । तथा च 'अरुद्धिषत्—' इति सुमोऽव अभावादम् इति भावः । एवञ्च सुवृत्तिक वाच् इति स्थिते अस्मि वाचम् । ततः मिदन्तस्य योगः । वाग्याम इति—'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यण् न खच् व्रतार्थत्वाभावात् । पुर्न्दरपदसाधनार्थमाह—

२८५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ३।२।४१ ॥

दी—। पुर् दारयतीति पुर्न्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहण-मसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारः' (वार्तिक) *—इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

दारि (दृ विदारणे + णिच्) and सह take खच् when preceded by पुर् and सर्व as उपपदस in the accusative. Thus पुर् दारि + खच् = पुर्म् दर् अ by the rule 'खचि ऋः' (2955) = पुर्न्दरः—Indra. सर्वसहः one tolerant of every thing. Here the mention of सहि (सह) in the rule is to indicate that it does not make संज्ञावाचक word for such word can be had by 'संज्ञायाम्' (2963). 'भगे च—' varttika. But तत्त्वबोधिनी says that it is the expression of the author of the काशिकाहति and not a वार्तिक । for बाहुलक see ante 'कथलुलो बहुलम्' । भगन्दरः—fistula in ano.

मित—। पूः सर्वयोरिति । पुरि सर्वे च कर्मण्युपपदे दारिः (ख्यन्तस्य दृशातेः)
सृष्टेश्च खजित्यर्थः । पूर्वेष्वैव सिद्धे पुरि दारित्यंशः शक्यमकर्तुमित्याहुः । पुरं दारयतीति ।
ततः सुबलुकि पुरं दारि खच् इति स्थिते 'खचि ऋस्वः' इति ऋस्वे णिलोपे च पुरन्दरः
इन्द्रः । 'संज्ञायाम्—' (२८६३) इत्येव सिद्धे इह सहिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—
सहिग्रहणम् असंज्ञार्थमिति । भगे चेति—वार्तिकम् । काशिकावचनमिदमिति
तत्त्वबोधिनी । बाहुल्यकेनेति—'कृत्यलुटो बहुलम्' इत्यत्र बहुलग्रहणात् तस्य
योगविभागसहत्वार्थेति भावः । भगन्दरो व्याधिभेदः ।

२८५८ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ३।२।४२ ॥

दी—। सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो
वायुः । करीषङ्कषा वाल्या ।

The root कष् takes खच् when सर्व, कूल, अभ्र (sky) and करीष
(dried cow—dung) precede it as उपपदस in the accusative.
Thus सर्वङ्कषः etc.

मित—। सर्वेति । सर्वे, कूले, अभ्रे, करीषे च कर्मण्युपपदे कषः खच् इत्यर्थः ।
सर्वं कषतीत्यादिः विग्रहः । करीषमिति शुष्कं गोमयम् । "गोविड् गोमयमस्त्रियाम् ।
ततु शुष्कं करीषः" इत्यमरः ।

२८६० । मेघर्तिभयेषु कृजः ॥ ३।२।४३ ॥

दी—। मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन
तदन्तविधिः । अभयङ्करः ।

कृ (डुकृज्) takes खच् when मेघ, ऋति and भय precede as उपपदस
in the accusative. Thus मेघङ्कर etc. ऋति means movement.
By the परिभाषा 'येन विधिसदन्तस्य' the term भय may be used as a
part so as to give अभयङ्करः ।

मित—। मेघेति । मेघश्च ऋतिश्च भयश्चेति इत्यात् सप्तमीवहुवचनम् । ए३

कर्मस्यपदेषु करोतिः खजित्यर्थः । ऋतिगोमनम् । तत् करोतीति विग्रहः । भय-
ग्रहे नति । 'येन विधिः—' इति परिभाषित्यर्थः ।

“मेघङ्करमिवायान्तस्तु” रामं क्लमान्वितः ।

दृष्ट्वा मेने स सुगीवी बालिभानुं भयङ्करम् ॥”

भट्टिः (६।१०४) ।

२८६१ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ३।२।४४ ॥

दी—। एषु क्लञ्जोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः—
क्षेमकारः । प्रियङ्करः—प्रियकारः । मद्रङ्करः—मद्रकारः ।
वेति वाच्येऽण्यहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि
'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति ? कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

क्ल takes ण् as also खच् when क्षेम प्रिय and मद्र precede it in the accusative. Thus क्षेमङ्करः—क्षेमकारः etc. Though the particle 'वा' (which means option) was proper to be expressed i.e. though it was proper to enunciate 'क्षेमप्रियमद्रे वा' yet the acceptance of 'अण्' in the rule is to bar the affix ट taking place in the sense of हेतु etc. cp 'क्लञ्जो हेतु—' (2934). Then how to explain क्षेमकर in 'अल्पारम्भः—', take it as derived with अच् by 'पचाद्यच्' under 'नन्दिशङ्हि—' (2896) and then the शेषत्वविवक्षा of कर्म i.e first derive कर with अच् as करोतीति करः and then expound क्षेमस्य करः, cp—गङ्गाधरः, मूधर etc under 'कर्मण्यण्' (2913).

मित—। क्षेमिति । क्लञ्जइत्यनुवर्तते । तदाह—एषु क्लञ्ज इति । एष्विति क्षेमादिषु विषु कर्मण्युपपदित्यर्थः । खच् पच्चे सुमनुस्वारपरसंबन्धाः । अणि इङ्गिः । मद्रेति क्षेमपठ्यायः । यदा प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमं मद्रं मङ्गलमित्यर्थः । वेति वाच्ये इति । अर्थात् 'अण् च' इत्यपनीय 'मद्रे वा' इति सूचित्ये इत्यर्थः । हेत्वादिष्विति 'क्लञ्जो हेतु—' (२८६४) इति हेत्वादिष्वर्थेषु प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । अन्यथा 'कर्मण्यण्'

(२८१३) इत्यनुवृत्तौ पुनरण्यहणं व्ययं स्यात् । कर्मणः शेषत्वविविचायामिति । तथाचाव 'क्षेम' इति नोपपदं किन्तु शेषे षष्ठौ । तथाहि प्राक् पचाद्यचि करोतीति कार इति लब्धे पश्चात् क्षेमस्य कर इति गङ्गाधर भूधरादिवत् समासः ।

२८६२ । आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ३।२।४५ ॥

दौ— आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः ।

When the word आशित (fed or eaten) stands as उपपद, the root भू takes खच् both in the करणवाच्य and in the भाववाच्य. Thus in the करणवाच्य we have आशितम्भवः ओदनः—or (such quantity of) rice as is sufficient to be fed (the guests) with. In the भाववाच्य also we have आशितम्भवः the state of being fed or eaten. The forms are alike due to the sameness of the affix (खच्). The Bhattikavya reads—

“आशितम्भवमुतकृष्टं वस्त्रितं शायितं स्थितम् ।

वद्भवमन्यत् काकुत्स्थस्य कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥”

Where आशितम्भवम् is explained by जयमङ्गल as अशनम् i.e. as eating, taking the affix attached in the भाववाच्य.

मित— आशित इति । अत्र सुपील्युपतिष्ठते । न तु कर्मणीति । भवतेरकर्मकत्वात् । यद्यपि सोपसर्गस्य प्राप्त्यर्थस्य च भवतेः सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्र खच्चा न भवितव्यमनभिधानादित्याहुः । अत्र आशितशब्दस्य द्विधानिष्पन्नः अतः अशेख्यन्तात् प्रयोजकर्मणि क्तप्रत्यये विहिते एकः । आङ् पूर्वाच्च तस्यैवार्थेभोजनायात् अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तोऽपरः । तद्वयं सूतार्यः—आशितशब्दे भवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् स्यादिति । तत्र करणे आह—आशितो भवत्यनेनेत्याशितम्भव ओदन इति । अर्थात् यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स (ओदनः) एवमुच्यते । भावे उदाहरति—आशितस्य भवनमाशितम्भव (भवम् ?) इति । अशन-

मित्यर्थः । इह वाऽसरूपविधिना कृडापि भवति । आशितभवनमिति । घञ् तु वाध्यत एव । सरूपत्वादित्याहुः । न च 'तत्कृडात्तुमुन् खल्वेषु वाऽसरूपविधिनेति निबंधोऽत्र शङ्काः यत्र हि घञादिरपवादत्वेन कृडात् प्रसक्तः स उत्सर्गं घञादिकं नित्यं वाधते न तु विकल्पेनेति तदर्थः । इह तु कृडाटोऽपवादोऽयं खञ् । तत्र वासरूपस्यायो निर्वाध एव । सम्यक्तयायम् 'आशितभवनम्' इत्युदाहरतो जघादित्यस्येति दिक् ।

२८६३ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ३।२।४६ ॥

दी— विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयोहस्ती । युगम्भरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमि शमनायाम् । तेन सकर्मकं इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

These eight roots viz भृ, तृ, ह, जि, धारि (धृ + णिच्) तपि, सङ्घि, and दमि take the affix खञ् when an उपपद in the second or in any other case ending precedes them provided a designation (संज्ञा) is thus obtained. Thus विश्वम्भरः—(an epithet of Vishnu : विश्वम्भरा—a name of the earth. रथन्तरम् (तृ)—a particular सामन् of that name. The dissolution of derivation, however, does not bring out the sense it (i. e. the word) conveys. पतिंवरा (ह) etc are in order of the roots. युगम्भरः—धारि has got its उपधा shortened and णिच् dropped out by 'खञि ङञः' (2955). Then मुन् etc as before. अरिन्दमः—appellation of one oppressing the foes. दमिः शमनायाम् i. e. the root has got a णिजन्त sense and is thus transitive. अरीन् दाम्यति means अरीन् दमयति. This is according to Bhattoji. मतान्तरे तु i. e. in the opinion of

Haradatta (हरदत्त) it has got a causal sense within. In that sense the dissolution is अरिषु दाम्यति which means. अरिषु विषयेदमं त्याजयति, whence it is easy to see that it is thus अकर्मक.

मित—। संज्ञायामिति । भू प्रभृतिभ्योऽष्टभ्यो यथायोगं कर्मणि सुबन्ते चोपपदे खच् स्यात् संज्ञा चेद् गम्यते इति सूत्रार्थः । उदाहरति विश्वमित्यादि । विश्वम्भरो विष्णुः । विश्वम्भरा धरिचौ । ['रमा विश्वम्भरा स्थिरा' इति पृथिवीपर्यायेऽमरः] । रथेनेति । न त्ववयवार्थानुगमः । न हि रथेन कश्चित् सामविशेषन्तरतीति शक्यते प्रतिपत्तुम् । प्रतिपत्तिर्भवतु वा न वा संज्ञावचनं तु भवतीति भावः । पतिं वृणुते वृणीते वार्थः । सुबलुकि सुमादयः सर्वत्र प्रागवत् । शब्दं जयतीति युगं धारयतीत्यादि विग्रहः । 'खचि ऋस्वः' (२८५५) इति धारिरुपधाऋस्वः । णिलोपश्च । अरिन्दम इति—अरीन् दाम्यति (दमयति) इति विग्रहः । दमिः सकर्मक इत्याह—दमिः शमनायामिति इत्युक्तमिति । 'दमु उपशमे' इत्यस्योदहरणावसरे 'शमामष्टानां दीर्घ' (२५१८) इति सूत्रे इत्यर्थः । मतान्तरे किति—हरदत्तमते इत्यर्थः । अन्तर्भावितगर्थ इति । अस्मिन् पक्षे दमेरकर्मकत्वमेव । तथाच अरिषु (विषये) दाम्यति (दमं त्याजयति) इति विग्रहः । जयमङ्गलास्तु "रामं अरिन्दमं प्रभुम्" इत्यत्र (भट्टिकाव्य—६।१०७) अरिं दमयतीत्यर्थत्वमादायोदाहरति । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं विभर्ति इति कुटुम्बभार इत्यादौ खच् न ॥

२८६४ । गमश्च ॥ ३।२।४७ ॥

दी—। सुतङ्गमः ।

The root गम् also takes खच् when an उपपद in the accusative precedes to form a संज्ञावचन. Thus सुतङ्गमः पिता etc.

मित—। गमश्चेति । संज्ञायामिति वर्तते । तेन गमेः खच् स्यात् कर्मण्युपपदे संज्ञायामित्यर्थः । सुतङ्गम इति—सुतं गच्छतीति विग्रहः । योगविभागउत्तरार्थः । तथाचोत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भूत प्रभृतीनां च सा भूदिति ।

२८६५ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तीषु डः ॥ ३१२४८ ॥

दी—। संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् ।

डिच्चसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग
इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । सर्वत्रगः ।
पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रिया-
विशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वार्तिक)—उरसा गच्छतीत्युरगः ।
'सुदुरोरधिकरणे' (वार्तिक) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ।
'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—ग्रामगः । 'डे
च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वार्तिक)—विहगः ।

The word 'संज्ञायाम्' (2963) has ceased to be referred to hence. The rule means—The root गम् takes ड when these namely—अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, पार, सर्व and अनन्त precede as उपपदस in the accusative. The affix ड being a deliding, the टि portion of the root to which it is attached is dropped though such stems (root etc) are not declared to be भसञ्जक । Cp 'यचि भम्' (231). Thus अन्तगः (going to the end) etc. Note that 'अम्' of गम् is its टि by "अचोऽन्त्यादि टि" (79). Similarly अत्यन्तग, अध्वग etc. 'सर्वत्रपन्नयोः—' varttika. It must be said that गम् takes खच् when सर्वत्र and पन्न precede as उपपदस. पन्न is derived as पद् + क्त (कर्तरि) । 'उरसः—' varttika—The final of उरस् elides when preceding गम् as an उपपद in connection with ड. Thus उरगः. 'सुदुरोः—' varttika गम् takes ड in the अधिकरण-वाच्य when सु and दुर् precede. Thus सुगः a route wherein easy movement is possible. 'अन्यत्रापि—' varttika—It must be said that गम् takes

ड in any other वाच्य when any other उपपद precedes. Thus यामगः etc. 'डे च विहायसः—' varttika. It must be said that बिह is the substitute of विहायस् when preceding गम् followed by ड— बिहगः (a bird). Note that this last varttika viz 'अन्यत्रापि—' would suffice and that the other varttikas namely 'सर्वतपन्नयोः—' etc are elaborations only.

मित— अन्तेति । अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, सर्व, अनन्त, एषु सतसु कर्म-
सूपपदेषु गमेर्ङ इत्यर्थः । संज्ञा त्वविवक्षितेत्याह—संज्ञायामिति निवृत्तमिति ।
एतदर्थ 'गमश्चे'ति योगविभाग इति प्रसक्तम् । तेन गमेरेव डो नान्यस्मात् ।
डिच्चसामर्थ्यादिति— अभस्यापि अनिर्दिष्टभसंज्ञस्यापि गमेरित्यर्थः । अचोऽन्तादि
टि' (७९) इति गमे'रम्' इत्यंशस्य लोपः । ततो उपप्रत्ययस्थस्य अकारस्य योगः ।
खित्वाभावान्मुसादयो न । अन्तग इति । एवम् अन्तगः अध्वगः इत्यादयोऽपुत्रादाह्वार्याः ।
अन्त इत्यनेनैव सिद्धे अनन्तगृहणं स्वरे विशेषार्थम् । नञ् समासे हि सति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अनन्तशब्दस्य उपपदत्वे तु कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरिण अन्तोदात्तत्वम् इति
भेदः । 'सर्वतपन्नयोः—' इति । अनयोरुपपदयोर्गमेर्ङ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
'उरसः—' वार्तिकम् । लोपश्चेति— अस्मिन्नुरसि उपपदं गमे'रं ड उरसोऽन्ता-
सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । अन्यथा उरोग इत्यनिष्टं स्यात् । मुदुरोरिति वार्तिकम् ।
मुदुरोरुपपदयोर्गमेरधिकरणवाच्यं ड इत्यर्थः । तदाह—अत्रेति । कर्मणि तु
खलिव । मुगमः प्रत्या इति । अन्यत्रेति वार्तिकम् । एतेनैव सिद्धे सर्वव्यादि
वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । तथा 'सप्तमां जनेर्ङः' (३००७) इत्यनेन सिद्धे
'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्यपि प्रपञ्चार्थमत्याहुः । यामग इति । एवं गुरुतत्पग इत्यादि ।
'खचि—' वार्तिकम् । डप्रत्यये च परे गमे उपपदस्य विहायसः विहादेश इत्यर्थः ।

२८६६ । आशिषि हनः ॥ ३।२।४८ ॥

दी— शत्रु वध्याच्छत्रुहः । 'आशिषि' किम् ? शत्रुघातः ।
'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वार्तिक) । दारुशब्दे

उपपदे आङ् पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 दारवाघाटः । 'चारौ वा' (वार्तिक) । चारवाघाटः । 'कर्मणि
 समि च' (वार्तिक) । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तं वैत्यर्थः ।
 वर्णान् संहन्ति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः ।
 पदसङ्घातः ।

The root हन् preceded by any उपपद in the accusative takes ङ provided benediction is implied thereby. Thus शत्रुहः one earnestly intended to kill the foe. अन् of हन् which is 'टि' elides by 'डिच्चसान्नादभस्त्रापि टेलोपः'. Why say 'आशिषि'? witness शत्रुघातः—the destroyer of an enemy. Here there being no implication of benediction we have अण् by 'कर्मण्यण्' (2913) the final (न) of हन् becoming त् by 'हनसः—' (2374) and 'व' by 'होहन्तेः—' (358), 'दारावाहनः—' (varttika)—when the word दारु (wood) stands as उपपद in the accusative, the root हन् preceded by the उपसर्ग आङ् takes the affix अण् (not ङ) and टकार becomes the final substitute of हन् (i. e. हन् becomes हट) provided a designation (संज्ञा) is implied by the derivative. Thus दारवाघाटः—(a bird known as "wood pecker"—कार्टीकरः). 'चारौ वा' (varttika)—What is said above takes place optionally when the word चारु (fine) is an उपपद. Thus चारवाघाटः, चारवाघातः । The latter provided for with by 'हनसः—' (2474). 'कर्मणि—' (varttika)—what is said above (under the first varttika here) takes place optionally when हन् is preceded by सम् and any word in the accusative stands as उपपद. Thus वर्णसंघातः, etc.

नित—। आशिषीति । आशिषि गम्ये हन्तेः ङः स्नात् कर्मण्युपपद इत्यर्थः ।

तदाह—शत्रु वध्यादिति । वध्यादिति हन्तेराशिषि लिङ् न तु विधौ । ‘हनो वध लिङि’ (२४३३) इति वधादेशः । शत्रुह इति । आशास्यमानशत्रु हनकर्त्तव्यर्थः । ‘डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलीपि’ इति हनोऽनृभागस्य लोपः । आशिषि अगम्यायां तु यथा प्राप्तमणिव शत्रुघातः । अत्र बाहुलकाद्भावे हन् इति वदन्तः केचिदुपेत्या एव । ‘कर्मण्यण्’ (२८१३) इति सूत्रविरोधात् । ‘ही हन्तेः—’ (३५८) इति कृत्वम् । ‘हनस्तः—’ (२५७४) इति तकारस्यास्तादेशः । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधावृद्धिश्च । ‘दारावाहनः’—इति वार्तिकमिदम् । दारौ आहनः अण्, अन्तस्य च टः संज्ञायाम् इति विश्लिष्टः पाठः । अर्थमाह— दारुशब्दे उपपदे इति । ‘कर्मणि’ इत्यनुक्तमपि गम्यते । संज्ञायामिति शेषः । अन्तस्य टकारविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । वार्तिके ‘अन्तस्य’ इत्यन्त्यहणं स्पष्टार्थम् । ‘अलोन्तस्य’ इत्येव सिद्धेः । अन्यथा हि टप्रत्ययो— विभाव्येत । उदाहरति—दार्वाघाट इति । दारु आहन्ति इति विग्रहः । आहन्ते इति तु न विग्रहीतव्यम् । स्वाङ्गकर्मकत्वाभावात् । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वधः’ इत्यमरः । ‘चारो—’ इति वार्तिकमिदम् । चारारुपपदे प्रागुक्तं वित्यर्थः । चार्वाघाटः इति । टकारान्तादेशपक्ष इदम् । चार्वाघात इति—तकारान्तादेशपक्ष इदम् । कृत्ववृद्धौ । उभयत्रैवाण् । अन्तादेशे विशेषः । ‘कर्मणि समि—’ इति वार्तिकमिदम् । चारारवित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मण्यीति । उक्तं वेति । अण् टकारस्यान्तादेशो वा वक्तव्यः संज्ञायामित्यर्थः । वर्णान् संहन्तीति—प्रागवत् प्रक्रिया ।

२८६७ । अपेक्षे शतमसोः ॥ ३२।५० ॥

दी—। अपपूर्वाङ्गतेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् ।
क्षेपापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

The root हन् preceded by अप (उपसर्ग) takes ड when क्षेष् and तमस् stand as उपपदs in the accusative. This rule is intended to take effect when there is no implication of

benediction. Thus क्लेशपहः (the redressor of troubles) etc. comp—‘डित्वसासर्थ्यात्—’।

मित—। अपपूर्वाङ्गनेः डः स्यादिति । क्लेशतमशोः कर्मणोरुपपदयोरिति योज्यम् । ‘आशिषि हनः’ इत्येव सिद्धे अनाशोरर्थोऽयमारम्भ इत्याह—अनाशोरिति । क्लेशपह इति । क्लेशमपहन्तीति विग्रहः । डित्वसामर्थ्यात्तुटिलोपः ।

२८६८ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ३।२।५१ ॥

दी—। कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

कुमार (child) शीर्ष (head) preceding as उपपद in the accusative हन् takes णिनिः. Thus कुमारघाती (the killer of a child) etc. णिनि being enjoined by ‘मुष्यजाती—’ (2288) and ‘आवश्यकाधमर्णयोः—’ (3311), here it is intended to take place without those senses and to replace शिरस् by शीर्ष.

मित—। कुमारेति । कुमारे शिरसि च कर्मणि उपपदे हन्तेर्णिनिः स्यात्शिरसः शीर्षभावयः । कुमारघातीति । कुमारं हन्तीति विग्रहः । ‘अत उपधायाः’ (१९८२) इति हङिः । ‘होहन्तेः—’ (३५८) इति कुलम् । ‘हनस्—’ (२५७४) इति तकारान्तादेशः । ‘मुष्यजाती—’ (२८८८) इति ‘आवश्यकाध—’ (३३११) इति च सिद्धे तदर्थविरहेऽपि शीर्षभावयः यथा स्यादित्याहुः ।

२८६९ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३।२।५२ ॥

की—। हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो नापतिघ्नो स्त्री ।

When the agent (कर्ता वा कर्त्री) possesses any particular characteristic or mark, the root हन् takes the affix ट्, preceded by the उपपद जाया (wife) and पति in the accusative. Thus जायाघ्नः

(a husband possessing such a mark as indicates the death of his wife). Similarly पतिघ्नो. Here डीप् comes in my 'टिङ्ढाणञ्—' (470). The उपधा of the root (हन्) disappears by the rule 'गमहनजनखनचसां लोपः—' (2363) as the affix टक् is कित्.

मित—। लक्षण इति । लक्षण इत्यत्र अर्थ आद्यच् । तेन लक्षणमस्यस्यति लक्षणवानित्यर्थः । तस्य च विशेषणत्वात् विशेष्यापिचः कर्ता आनिपते । तदाह— लक्षणवति कर्तरीति । उपलक्षणमेतत् । तेन लक्षणवतीं कर्तुमिति लिङ्ग-परिणामिनार्थः । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोरिति वाक्यशेषः । केवले लक्षणे उत्तरतृतेणैव सिद्धः प्रत्ययः । तेन जायघ्न इत्यादौ जायामरणनिमित्तं पतिमरणनिमित्तं रेखा अस्य विद्यते इत्यर्थः । न तु स्वयं हन्ता हन्ती वार्थो । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । 'टिङ्ढाणञ्—' (४७०) इति डोप् ।

२८७० । अमनुष्यकर्तृ के च ॥ ३।२।५३ ॥

दी—। जायान्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरिखा । पित्त-घ्नं घृतम् । 'अमनुष्य—' इति किम् ? आखूघातः शूद्रः । अथ कथं 'वलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः' इत्यादि । मूलविभुजा-दित्वात् सिद्धम् । चोराघातो नगरघातोहस्तीति तु बाहुलकादणि ।

The root हन् takes टक् in con. with any कर्मवाचक उपपद in the sense of an agent other than a human being ; in other words if the agent is not a human being. Thus 'जायान्नः—' a mark like that of sesamum (तिलकालक) which indicates the death of one's wife. Here it is easy to see that the verb of the expression 'जायां हन्तीति' refers to that particular sign and not to the agent possessing it. Similarly पतिघ्नो and पित्तघ्न । Why say 'अमनुष्य—' ? Witness 'आखूघातः—' Here the agent शूद्र being a human being we have

अथ by 'कर्मण्यङ्' (2913) after हन्, in आखुम् (a mouse) हन्तीति आखुधातः । Then how to defend expressions like प्रलम्बघ्नः (the killer of प्रलम्ब, a demon), श्वघ्न, (the youngest son of Dasarrrtha), कृतघ्नः (ungrateful) etc where the root हन् evidently refers to a human being in each case and yet has टक् after it? Well these may be established by having recourse to the varttika 'कप्रकरणे मूल-विमुजादिभ्य उपसङ्गानम्' which enjoins the affix क which see under 'तुन्दशोकयोः' (2919). The affix क being कित् we have उपधालोप by 'गमहन'— (2474) and कुल by 'हो हनेः'— (354). Well granted that it is so. But, how again to defend चोरधातः हस्ती. नगरघातः हस्ती etc where हन् does not take टक् despite the agent (the elephant) not being a human being? We will drive them with अथ by बाहुलकविधि under 'हृत्वाद्य टो बहुलम्'.

मितः—अमनुष्येति । मनुष्यभिन्नकर्तृत्वे वर्तमानाहन्तेटक् स्यात् कर्मण्युपपदे इति सूत्रार्थः । जायघ्न इति । जायां पत्नीं हन्तीति विग्रहः । अतः हन्तीत्यनेन तिलकोऽन्वीयते न तु तच्चिह्नवान् मनुष्य इति । तिलकाक्षक इतितिलाकृतिः कृष्ण-चिह्नविशेषः । एवं पतिघ्नोत्यादी विग्रहः । टकटित्वात् ङीप् । कित्वादुभयव 'गमहन'— (२५७४) इत्युपधालोपः 'होहनेः'— इति कुलञ्च । अमनुष्येति किमिति । अथ हनेः यद्राखामनुष्यकर्तृत्वेन टक् न कित् 'कर्मण्यङ्' (२९१३) इति यथापूर्वमेव । प्रक्रिया पूर्ववत् । यद्यपि अमनुष्यशब्दः रक्षापिशाचादिषु रुदसंघापीह लुप्त्यानुरोधिव्याख्यानात् मनुष्यादेकत्वं सर्वमेवाह । ननु पूर्वसूत्रे लक्षणग्रहणं यथा प्रत्यायार्थविशेषणम् तथा इहाप्यमनुष्यग्रहणसस्य—किं कर्तृ-ग्रहणेनेति चेत् । नैवम् । अमनुष्य इत्युच्यमाने उपपदत्वं विज्ञायितम् । पूर्वसूत्रे तु उपपदान्तरसत्तात् प्रत्ययार्थविशेषणतया निर्णयित इति वैयर्थ्यात् । अथ कथं 'कृतघ्न' नाति निष्कृतिः' (पञ्चतन्त्रम्), बलभद्रः प्रलम्बघ्नः (असरकोषः), श्वघ्नः इत्यादीनि । अतः मनुष्यकर्तृकादपि हन्तेटक् विधीयते किम् इति प्रश्नः ।

नित्याह—मूल विभुजादिवादिति । ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति ‘तुन्दशोकयोः—’ (२८१८) इत्यत्रस्येन वार्तिकेन कप्रत्यय मृत्पाद्य सिद्ध इति भावः । मूलविभुजादिराकृतिगणत्वात् । ‘गमहन—’ (३५७४) इति ‘होहन्तेः—’ (३५४) इति चोपधातोपकुले । नन्वेवमपि कथं ‘घोरघातो हस्ती, नगरघातो हस्ती’त्यादि । अत्र हि हस्तीत्यननुप्राकर्तरि सत्यपि टक् नोत्पद्यते । समाधानमाह—वाहुलकादणि इति । सिद्धमिति शेषः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (२८४१) इत्यस्य योगस्यविभागादिति भावः ।

२८७१ । शक्नो हस्तिकपाटयोः ॥ ३।२।५४ ॥

दी—। हन्ते टक् स्याच्छक्नोद्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्य-
मिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

When prowess is implied and हस्ति and कपाट (the pannel) stand as उपपदस in the accusative, the root हन् takes टक्. This is intended to take place when a human being is the agent. Thus ‘हस्तिघ्न—’ a male person able to kill an elephant. ‘कपाटघ्न—’ a thief able to break the pannel.

मित ।—शक्ताविति । द्योत्यायामिति गभ्यमानायामित्यर्थः । हस्ति कवाटयोः कर्मणोरुपपदयोरिति शेषः । अत्र हन्तेर्मनुष्यः यथाकर्तास्यादित्येतदर्थम् आरम्भस्तदाह—मनुप्राकर्तृकार्यमिति । हस्तिघ्नो नेति । ना मनुष्योऽयं हस्तिनमपि हन्तुं समर्थ इत्यर्थः । एवं कवाटभृक्तं समर्थः इत्यर्थः । कु कुत्सितं (शब्दं कृतं त्यर्थः) अटति इति कवाटम् । पचायच् । ‘कवचोष्णे’ इत्यत्र योगविभागात् कौः कवादेश इति हरदत्तः । कपाटमिति पाठान्तरमिति । तथात्वे कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पूर्ववदच् । शक्ताविति किम् ? विधेय हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्तीव तथापि कर्तृत्वानुपपत्तेः सत्त्वे शक्तियहणसामर्थ्यात् प्रकर्षविज्ञानम् । तेन स्वबलैरेव हन्तुं या शक्तिः सैव गृह्यते ।

२८७२ । पाणिघताङ्घौ शिल्पिनि ॥ ३२।५५ ।

दौ—। हन्ते षक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताङ्घ्यो-
रूपपदयोः । पाणिघः । ताङ्घः । 'शिल्पिनि' किम् ? पाणि-
घातः । ताङ्घातः । 'राजघ उपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
राजानं हन्ति राजघः ।

When an expert in a business or an art is meant the root
हन् takes टक् provided पाणि (hand) and ताङ् (stick—) precede as
उपपद—टिलोप + च taking place irregularly. Thus पाणिघः one who
finely beats a musical instrument with his hand (दुलुकदार
etc). ताङ्घः—One expert in beating drums etc with stick (?).
पाणिघातः (अण्)—refers to any man other than a शिल्पी । 'राजघ'
varttika—This has to be listed with the rule above i.e here
also हन् takes टक्, टि of हन् elides and च replaces ह irregularly.

मित—पाणिघताङ्घाविति । शिल्पिन्येव कर्तरि एतौ निपात्यते इत्याह—
हन्ते षगिति । पाणिताङ्घ्योरिति । कर्मणोरिति शेष इति न मन्वव्यम् । पाणिना
हन्तीति ताङ्गेन हन्तीति च वियहात् । 'पाणिवादान्तु पाणिघा' इत्यमरः । वादका
इति तदर्थः । पाणिघात इति । अत प्राग्वदण् । शिल्पिभिन्नश्च कर्ता । राजघ
इति वार्तिकमिदम् । अत्रापि ठक् स्यात् टिलोपो चादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः ।

२८७३ । आढ्यसुभगस्रूलपलितनग्नान्धप्रियेषु अर्थेष्वचौ
कजः करणे ख्यन् ॥ ३२।५६ ॥

दौ—। एषु स्वर्थेष्वचूर्तौ कर्मसूपपदेषु कजः ख्यन् स्यात् ।
अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्तप्रनेन आढ्यकरणम् । अचौ किम् । आढ्यी-
कुर्वन्तप्रनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्याल्लुपि नेति काशिका ।
भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अचावित्युत्तरार्थम् ।

These i.e. आद्य, सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, अन्ध and प्रिय when bring out the sense (only) of a चिप्रत्यय (i.e. the sense of अभूततद्वाच) but do not (actually) take the affix (चि) and are treated as उपपद in the accusative, the root कृञ् (कृ) takes in the करणवाच्य the affix ख्यन् (of which the यु or अन् by युवीरनाकौ only is retained and all other letters disappear)—ख्य being for सुम् (2943). न् being for the sake of pitch (स्वराद्यर्थः)। Thus अनादाम् etc.—so शुभगङ्करणम्—the making of one rich or luxuriant who or which was not so formerly. Similarly आद्यङ्करणम् etc. अनाद्यम् आद्य कुर्वन्तानि etc give the form. Why say अचौ in the rule ? witness आद्योक्तवन्ति अनेन् which does not give आद्यङ्करणम् due to the existence of चि therein. Here Kashika adds that on the strength of this prohibition viz 'अचौ', लुट् also enjoined in a general way as 'करणधिकरणयोर्' (3293) will not take place. The drift is this—If आद्यौ + कृ takes लुट् then we have आद्यङ्करणम् in the करणवाच्य. But it is easy to see that this very form (आद्यङ्करणम्) might be arrived at by ख्यन् also added to कृ for although ख्यन् is खित् yet आद्यौ will not be आद्यि (ङ्स) etc by 'खित्यनव्ययस्य' (2943) because ङ्सविधान etc by that rule is limited to those उपपद which are अनव्यय or not indclinables whereas 'आद्यौ' is an अव्यय by the rule 'उर्यादिचिङाचय' (762) due to the existence of चि therein. If this be the case i.e. if the form is similar under each of the affixes ख्यन् and लुट् then the prohibition अचौ necessarily suggests that लुट् also will not take effect when आद्य etc remain as उपपद. भाष्य, however, takes the prohibition अचौ for the foregoing rules and therefore

in its opinion लुट् of course takes place as an alternative of खान्.

मित । आद्येति । आढा, सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, अम्र, प्रिय इत्येतेषु सप्तषु चूर्ध्वेषु अर्थात् चिप्रत्ययार्थप्रकाशकेषु अथच अचून्तेषु अग्रहीतचिप्रत्ययेषु कर्मसु उपपदेषु सत्सु करणवाच्ये डुकञो धातोरुत्तरं खान्प्रत्ययः स्यादिति सुवार्थः । खित्करणं सुमर्थम् । 'यु' इत्येतन्मात्रं तिष्ठति । तस्य च 'युवीरनाकौ' इति 'अन' इत्येवंरूपत्वं फलम् । नकारः स्वरार्थः । अनाढाम् आढां कुर्वन्तीति । प्राग्यः अनाढाः आसीत् स इदानीम् आढाः ['इभ्यः आढां धनी'त्यमरः] क्रियतेऽनेनेत्यर्थः । एवमन्यत्वापि सुभगङ्करणं स्थूलंकरणादिषु अर्थोबोध्यः । आढाकरणमिति—आढा + कृ + अन (खान्) इति स्थिते आढा + करणम् इति जाते सुम् । उपपदसमासः । चूर्ध्वे (अभूततद्भावार्थभावे) एव एतद्विधानम् चिप्रत्यये विहिते तु नैवमित्यत आह—अचू किमिति ? चिप्रत्यये सत्यपि हि खानिकृते फलाभावात् । न च सुमेवाव फलमिति वाच्यम् । 'खिन्यनव्ययस्य' (३८४३) इति अनव्ययस्येति निषेधात् । 'ऊर्यादिचिङाचश्च' (७६२) इति चिप्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात् । न चैवमपि 'आढाकरण'मित्येवास्तु इत्यपि वाच्यम् । तस्योत्सर्गेण लुटा ('करणधिकरणयोश्च'—३२८३ इत्यत्र विहितेन) एव सम्भवात् । एवं तर्हि स एवास्तु अस्तु च 'अढाकरणम्' इति पदम् इति चेत् । सैवम् । आढाङ्करणम् इत्यनेनैव तदर्थस्य गतार्थत्वात् पुनस्तदर्थकपदान्तरकल्पनागौरवात् अलक्षितत्वाच्च तादृशपदस्य लोके । तस्मादचू इति प्रतिषेधसामर्थ्यात् अत्र लुङपि न कर्त्तव्यः । लुट्खानोः विहितयोः फलिभेदाभावात् । अयमेव च काशिकाकृत आशयः इति दर्शयितुमाह—इह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । भाष्यमते लिति । भाष्यवाचिकस्वरसेन अचूाविति केवलमुत्तरार्थमेव । तेन तद्विरोधाद् वृत्तिक्रान्तम् अयुक्तमिति कैयटः ।

२८७४ । कर्तरि भुवः खिण्णुच्,खुकञौ ॥ ३।२।५७ ॥

दी—। आढादिषु चूर्ध्वेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः ।
अनाढाः आढा भवतीति आढाभविण्णुः । आढाभविण्णुः ॥

“स्पृशोऽनुदके क्तिन्” (४३२) । घृतस्पृक् । कर्मणोति निहतम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । “ऋत्विग् दधृक् स्त्रग् दिगुष्णिगच्चयुजिक्, च्वां च” (३७३)—व्याख्यातम् । “त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कच्च” (४३८) ‘समानान्ययोश्चेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । सट्क्—सट्शः । अन्याट्क्—अन्याट्शः । ‘क्सोऽपि वाच्यः’ (वार्त्तिक)—ताट्छः । सट्छः । अन्याट्छः ।

The root भृ takes in the कर्त्तृवाच्य, these two affixes viz छिन्नुच् (इण्) and चुक्ञ् (उक्) when आढा, सुभग etc (See Rule—2973), expressing the sense of चि but not actually taking it, precede as उपपद in the nominative. Thus आनाढाः etc. The meaning is clear. Note that ख in both the affixes is for सुम् by ‘अनुद्विषत्’—(2942) whereas च् is for pitch (स्वार्थ) and ज् is for हृदि by ‘अचो जिष्ति’ (254).

‘स्पृशोऽनुदके—’ (432—3.2.58). This is another rule following upon ‘कर्तरि भुवः—’ (4.2.57). The root स्पृश् takes the affix क्तिन् when any उपपद save and except उदक precedes in the accusative or instrumental. Thus घृतं स्पृशतीति and मन्त्रेण स्पृशतीति etc. The ककारin क्तिन् which drops all is to forbid गुण by ‘किञ्छति च’ (2217). See हलनापुलिङ्गप्रकरणम् ।

‘ऋत्विक्दधृक्—’ (373—3.2.59). This comes after ‘स्पृशोऽनुदके—’ (3.2.59). These words are irregularly formed with क्तिन् which drops all its letters i. e. क्, न्, as also वि (as it is an अपृक्). Thus ऋती यजतीति ऋतु + यञ् + क्तिन् = ऋत्विक्. Similarly धृष् + क्तिन् = दधृक् by विल । सञ् + क्तिन् = सक् by अमागमः । दिग् + क्तिन् = दिक् । उद् शिह + क्तिन् = उष्णिक् the final of the उपसर्ग being dropped and अल

coming in ; अच् takes किन् when there is उपपद as in तिरस् + अच् + किन् = तिर्यच् etc. युज् takes किन् when there is no उपपद. Similarly कृञ् ; see also हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (ante).

‘त्यदादिषु—’ (429—3.2.60). This is the third rule here in the order. The root दृश् excepting the sense of आलोचन or knowledge takes कञ् as also किन् when त्यद् etc (सर्वनाम) precede as उपपदः. Thus तादृक् तादृशः etc. Here आत्व of the उपपद is by ‘आ सर्वनाम्’ (430). ‘समानान्ययोश्च—’ Varttika i. e दृश् in the sense above takes कञ् also किन् when समान and अन्य precede. Thus समानं पश्यति सदृशः (कञ्) and सदृश् (किन्) समान being स optionally in दृश्दृशतुषु (1017). कसोऽपि—Varttika ; easy.

मित ।—कर्तरौति । ‘आद्यासुभग—’ (२१७३) इति सूत्रात् ‘कञः करणे खुरन्’ इति वर्जयित्वा सर्वमनुवर्तते । तदाह—आद्यादिष्विति । एतौस इति । कर्तृवाच्ये—इत्येव । तदाह—अनाद्य आद्यो भवतीत्यादि । खित्तुम् ‘अरुद्विषत्—’ (२७४२) इति मुमर्थम् । चित्तुं तु स्वरार्थम् । आद्याभविष्णुरित्युदाहरणम् । ख कञः खजावितौ । उकस्तिष्ठति । अवापि खित्वं मुमर्थम् । जित्तुं तु ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धार्थम् । आद्याभाषुक इत्युदाहरणम् । एवं सुभगभविष्णुरित्यादि । ‘स्पृशोनुदके—’ (४३—३।२।५८) परवर्ति सूत्रमेतत् । अनुदके सुपुपपदे स्पृशः किन्नित्यर्थः । किन्प्रत्ययः सर्वलोपी । तथाहि कनावितौ इति लुपते । ‘वि’ इत्यस्यापृक्तत्वात् लुप्यते । तत्र ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारस्तु अनाद्यादात्तार्थोऽपि व्यर्थ इत्याकरे । अत्र कर्मणि करणे च प्रत्ययः । घृतस्पृक् । मन्वस्पृक् इत्युदाहरणे । अनुदके किम् ? उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । अण् । नच क्तिपां उदकस्पृक् इति रूपं दुर्वारमिति वाच्यम् । अनुदके इति पर्युदाससामर्थ्यात् क्तिपोऽप्रवृत्तेः । ‘चत्विक दधृक्—’ (३७३—३।२।५९) इति परवर्ति सूत्रमेतत् । तवापि निपातनैः सह निदेशात् किञ्चिदलाचणिकम् अस्ति तद्यथा—अस्तेः सकर्मकत्वात् कर्मण्येव प्राप्ते सुबन्तभावे विधीयते । युजिक्तुश्चिन्तां केवलाभ्यामेव । युजेविधानसामर्थ्याच्च । न हि

सोपपदाद् युजेः क्तिन् क्तिपि वा विशेषोक्तिः, कुलस्य 'चोःकुः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
 अतुपपदे तु 'युजेरसमासे—' इति तुमि कृते नकारस्य कुलार्थः, क्तिनो विधानं सार्थकं
 भवति । कुञ्जेः लोपाभावश्च निपात्यते । चतुर्थयजति चत्तिक् । इह चतुश्च
 उपपदे यजेः क्तिन् । जिहृषा (हृष्) प्रागल्भ्ये । अस्य क्तिन्, द्विवचनम्,
 इत्यादि निपात्यते—दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् । अमागमश्च निपात्यते ।
 दिग्धेः कर्मणि क्तिन् । उत्पूर्वात् खिहः क्तिन् । उपसर्गस्यतलोपः । सस्य षत्वश्च—
 उष्णिक् । प्रकर्षेणाचतीति प्राङ् । युनक्ति आत्मानमिति युङ् । सोपपदात्त
 'सत्सुद्विष—' इति क्तिप्—अश्वयुक् ।

'त्यदादिषु—' (४/८—३।२।६०) इति । ततः परमिदम् । आलोचनमिति
 ज्ञानवाचि । तेन अज्ञानार्थाद् दृग्धेः त्यदादिषु उपपदेषु कञ् स्यात् चात् किन्
 इति सूत्रार्थः । तादृशः तादृक् इत्यादौ हरणे । एवं यादृशः यादृक् इत्यादि ।
 आ सर्वनाम्नः (४१०) इत्यात्वम् । कञो अकारः विशेषणार्थं इत्याकरे । अना-
 लोचने किम् ? तत् पश्यतीति तद्वर्णः । भाष्ये तु कर्मकर्तरि वृत्तपत्तिर्दिशिता ।
 तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थात् ।

'समानान्वयोश्च' 'इति कसोऽपि'—इति चाव वार्तिकद्वयम् । समानान्वयोरुपपदं
 दृगेरनालोचनात्वात् किन् कञ् क्सः इति प्रतयाः स्फुरितार्थः । सट्क् इति ।
 टक्दृश्यवतुषु (१०१७) इति समानस्य सभावः । पञ्चे समानटक् इत्यपि इति केचित् ।
 एवं सट्दृशः सट्क् इत्याव । अन्याट्क् इत्यादौ तु आ सर्वनाम्नः (४१०) इत्यात्वम् ।

२८७५ । सत्सुद्विषद्दुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनोराजामु-
 पसर्गेऽपि क्तिप् ॥ ३।२।६१ ॥

दौ—। एभ्यः क्तिप् स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे ।
 द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् ।
 मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
 वेदवित् । निविदित्यादि । 'अथगामाभ्यां नयतेणो' वाच्यः
 (वार्त्तिक) । अथणीः । ग्रामणीः ।

The affix क्तिप् is attached to these (twelve) roots viz सद, सू, विष, द्रुह, युज् विद्, भिद्, छिद्, जि, नी and राज whether an उपसर्ग precede them or not, but provided a सुबन्त word stands as an उपपद in each case i.e. when a सुबन्त उपपद whether it is an उपसर्ग or not उपसर्ग stands leading the root. Here thus an उपसर्ग may or may not be termed as an उपपद or a word bearing contiguity. Thus द्रासत् (द्रा + सद क्तिप्)—deweller of heaven—here षत्व being barred by 'सात् पदादयोः' (2117). उपनिषत्, षत्व by 'सदिरप्रतेः' (2271), अण्डसः producing eggs, प्रसूः—a mother. मित्रहिट्—a molester of friend. प्रहिट् enemy. मित्रभृक् committing injury to a friend. प्रभृक् Injurer. गोधुक् a milkman. निविद् etc ; similarly—ग्रहभित्, वन्धनच्छित्, इन्द्रजित्, सेनानी and ससात् । 'अग्रयामाभ्याम्—' varttika—It must be said that the न of नी will become cerebral (सूर्धन्य) when coming after अग्र and ग्राम in connection with क्तिप्. Thus अग्रणी etc.

मित—। सत्सु इति । षट् (सद्) विशरणगल्यवसादनेषु । सू इति द्विषा-
साहचर्यादादिकस्य सूतेरेव ग्रहणं न तु सूवतिष्ठत्ययोः । युज इति युजिर् योगे,
युज समाधौ इति द्वयोरेव ग्रहणम् । विद् इति विद् ज्ञाने, विद् विचारणे विद्
सत्तायाम् इति त्रयाणामेव । न तु विदल्ललाभे इत्यस्यापि । विदइत्यकारस्य अविवक्षित-
त्वादित्याहुः । एभ्यो डादशभ्यः क्तिप् । अत्र उपसर्गेऽपौति वचनम् अन्यत्र सुवृंहणे
उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् । अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धेः । तेन 'वदः
सुपि क्यप् च' इति विधिरूपसर्गे न भवतीति स्थितमाकरे । दुषदिति—दु + सद +
क्तिप् । सात्पदादयोः इति न षत्वम् । तथाच माधः "मनसु येन दुसदां
नधीयत" इति । दिविषदित्यादौ तु सुषामादित्वात् षत्वम् इत्याहुः । उपनिषदिति
'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । निविदित्यादीनि । काष्ठभित् । शत्रुजित्—'ऋषस्वपिति—'
इति तुक् । 'अग्रयामाभ्याम्—' इति वार्तिकम् । आभ्यां परतो नयतेर्णत्वं स्यात् क्तिप्

परि इति वक्तव्यमित्यर्थः । असमासपदत्वाद् णत्वे अप्राप्तिरवचनम् । वस्तुतस्तु 'स एषां यामणी' इति निर्देशादेवात्र णत्वं आपकन्यायेन प्राप्तम् । तत् सर्व-नीरूप-विषयमेव । आपकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।

२८७६ । भजो णिवः ॥ ३।२।६२ ॥

दी—। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेणिवः स्यात् । अ'शभाक् ।

The root भज् takes णिव (the affix) when a सुप् or an उपसर्ग stands as an उपपद । अ'शभाक् etc—expound as अ'शं भजति etc, he is legible for an allotment. ह्रस्वि of उपधा by 'अत उपधायाः' (२५४)

मित—। भज इति । अ'शं भजतीति अ'शभाक् । 'अत उपधायाः' (२५४) इत्युपधाह्रस्विः ।

२८७७ । अदोऽनन्ने ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। विट् स्यात् । आममन्ति आमात् । सस्यात् । 'अनन्ने' किम् ? अन्नादः ।

The root अद् takes चिट् (the affix) when coming after any उपपद except अन्न. Thus आमात् (an eater of raw things) but अन्नादः (eater of rice).

मित—। अद् इति । 'छन्दसि सहः' (३।२।६२), 'वहय' (३।२।६४), 'कव्यपुरीषपुरीषेषु जुष्ट' (३।२।६५), 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) 'जनसन खनकमगमो विट्' (३।२।६७) इति पञ्चसूची तु छन्दोभावविषया । तेनात्र परिहृता । 'जनसन—' इत्यतस्तु विट् इति प्रत्ययोऽनुवर्तते न तु छन्दसीत्यपि । तदेव पूरयन्नाह—विट् स्यादिति । विट् सर्वलोपी । टकारस्तु 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना लोप्यर्थः । आमम् अपक्वमित्यर्थः । अन्नाद् इति—अत यथाप्राप्तमणिव ।

२८७८ । क्रव्ये च ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमन्वाधानार्थम् ।
आम-मांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्त्रप आशर' इति ?
पक्वमांसशब्दे उपपदे अण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः । पृषोदरा-
दित्वात् ।

अद् takes विट् also when क्रव्य precedes. Although the preceding rule covers this also yet the object of enunciating this is to forbid अण् here. Thus क्रव्यात्—a partaker of raw meat or flesh. Why then Amara reads 'क्रव्यादः—' which is obviously derived with अण् ? Well derive it thus—पक्वमांस + अद् + अण्—now पक्वमांस being replaced by क्रव्य on the strength of the dictum—पृषोदरादित्वात् साधु ।

मित—। क्रव्ये चेति । शेषं पूरयन्नाह—अदेर्विडिति । 'अदोऽनन्ने' इति पूर्वसूत्रेणैव अत्रापि विट् भवत्येव । ततो योगविभागो व्यर्थ इत्याकाङ्क्ष—समाधत्ते । अण्वाधानार्थम् इति । तथाच पूर्वत्र अणपि भवति अन्नाद इति यथा । अत्र तु स नैव । नन्वेव 'क्रव्यादः अस्त्रपः—' इत्यमरस्तु कथं स्यात् ? तत्र क्रव्याद इत्यस्य अन्यथासिद्धिः इत्यत्र आह—पक्वमांसशब्दे इति । ततश्च पक्वमांसाद इति न किन्तु क्रव्याद इत्येवेति भावः । पृषोदरादित्वात् ।

२८७९ । दुहः कबघश्च ॥ ३।२।७० ॥

दी—। कामदुधा ।

When a सुबन्त word precedes as उपपद, the root दुह takes कप् and the final (ह) is replaced by घ । कामदुधा—a cow of that appellation, the dissolution being that which fulfills one's desire.

मित—। दुह इति। सुपि उपपदे दुहेर्धातोः कप्प्रत्ययः स्यात् प्रकृते
घादेश इति सूत्रार्थः। कामदुष्विति। तदाख्या घेनुरिति शेषः। यद्वा
भेदकमिदम्। कामान् दोग्धीति विग्रहः।

२८८० । अन्योभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।२।७५ ॥

दी—। कृन्दसीति निवृत्तम्। मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच्
—एते प्रत्यया धातोः स्युः।

The term कृन्दसि made use of in the rule 'विजुपेकृन्दसि' (3.2.73) does not extend so far. Thus the affixes मनिन्, कनिप्, वनिप् and विच् enjoined in the previous rule 'आतो मनिन्कनिपवनिपश्च' (3.2.74) are instructed here in 'अन्योभ्योऽपि—' to be used after any root in the secular language (लौकिक भाषा) also if even such roots do not end in आ.

मित—। अन्योभ्योऽपीति। इतः पूर्वम् 'मन्ते श्वेतवहोक्थशम्पुरोडाशो णिन्' (३।२।७१), 'अवे यजः' (३।२।७२), 'विजुपे कृन्दसि' (३।२।७३), 'आतो मनिन् कनिव वनिपश्च' (३।२।७४) इति चतुःसूत्री कृन्दोमावविषयेति नोपात्ता। तदाह—
कृन्दसीति निवृत्तमिति। 'आतो मनिन्—' इति सर्वमनुवर्तते तवस्थचकाराद् विचमप्यादाय आह—मनिन् कनिप् इत्यादि। अन्योभ्योऽपीति सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेन अनाकारान्तेभ्योऽपि एते प्रत्ययाः स्युरूपपदे सत्यसति चेत्यभिप्रायः। तदाह सामान्येन—धातोरिति। एवं सुष्टु शृणातीति सु+शृ+मनिन् (मन्) इति स्थिते कृतप्रत्ययानां मनिनादेराङ्गधातुकत्वादिति प्राप्ते आह—

२८८१ । नेङुशि कृति ॥ ७।२।८ ॥

दी—। वशादेः कृत इण् स्यात्। शृ—सुशर्मा। प्रात-
रित्वा।

The augment इट् is not prefixed to a कृताffix beginning with वश् i. e. having any letter of this प्रत्याहार at the outset. Thus सु + शृ + मनिन् (मन्) = सुशर्मन् = सुशर्मा by गुण and without इट् । “स्वात् सुशर्मा देवसभा”—Amara. प्रातरित्वा—प्रातर् + इ + कनिप् (वन्) = प्रातरित्वन् (one coming in the morning) no guna due to कित्, तकार coming in by ‘इत्थस्व पिति कृति तुक्’ due to पित्त्व of कनिप् ।

नित—। नेडिति । न + इट् + वशि इतिच्छेदः । वश् इति प्रत्याहारः । स च कृतो विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । कृति षष्ठ्यर्थे सौतीसप्तमी । तदाह वशादिरिति । सुशर्मैति—। सर्वधातुकैति गुणः । अनेनेट्प्रतिषेधः । ‘स्वात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यमरः । प्रातरित्वा—प्रातरिति इति विग्रहः । प्रातर् + इ + कनिप् प्रातरित्वा—किञ्चात्र गुणः । अनेनेट् प्रतिषेधः । अथ वनिपि विशेषमाह—

२८८२ । विङ्गनोरनुनासिकस्याऽत् ॥ ६।४।४१ ॥

दौ—। अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजाबा । ओष्ठ—अवावा । विच्—रोट् । रेट् । सुगण ।

आत् or आ is the substitute of the अनुनासिक (नकार) of a root followed by विट् and वन्. Thus वि + जन् + वनिप् (वन्) = विजावन् = विजाबा in 1st. sing.—that which is born. ओष्ठ to remove. ओ + वनिप् = ओ आ वन् = अवावन् by ‘एचोऽववायावः’ (61) = अवावा (a remover) as before. विच् (the affix which elides) is instanced in रोट् (रुष + विच् = रोष् by गुण, वि eliding by ‘विरपृक्तस्व’—375) and रेट् (रिष् + विच्), सुगण (one who counts well)—सु + गण् + विच् ।

नित—। विङ्गनोरिति । विटि वनि च परे धातोरनुनासिकस्य आदित्यादेशः सादित्यर्थः । विजावेति । वि + जन् + वनिप् इति स्थिते आले विजावन् । ततः सौ उपधादीर्घं नलोपी । अवावेति । ओष्ठति अपनयतीति ओ + वनिप् = ओ आ + वन् = अवावा, एचोऽववायावः (६१) इत्यनेन । ततः प्रागवत् । विचमुदाहर्तुं साह—

विच् इति । रोट् रेडिति । रुषरिषोरुत्तरं विचि स्थिते आर्धधातुकत्वाद् गुणः ।
 'वैरपृक्तलोपः' (३७५) इत्यपृक्तस्य वकारस्य लोपश्च । सुगणिति—सुष्टु गणयतीति
 वियहः । ' विच । अथेदानीं प्रकृतमाह—

२८८३ । क्तिप् च ॥ ३।२।७६ ॥

दी—। अयमपि दृश्यते । 'सत्सुद्विष—' (२८७५) इति
 त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभट् ।

This i. e क्तिप् also (like मनिन्, कनिप् etc under 2982) is seen to take place after any root. This is a general injunction and 'सत्सु—' (2975) is but an elaboration of the same. Thus उखास्रत् coming down or falling (स्रंसते) from an उखा (an utensil for boiling flesh), the नकार of स्रन्स् eliding by 'अनिदिताम्—' (415) and the final (स्) being द् by 'वसुसंसुध्वंसनङ्गुहां दः' (334). पर्णध्वत् falling (ध्वंसते) from a leaf. वाहभट्—falling (भश्यति) from a horse (वाह)—वाह+भन्श्+क्तिप् (नलोप as before. श becomes ष and then ट by जश्त्व and चर्त्वं); वहामृश् (falling from the shoulder वह) is another reading found in the वृत्ति where आकार वा दीर्घ in वहा is defended by Haradatta by 'अन्येषामपि दृश्यते' (3539).

मित—। क्तिप् चेति । अन्येभ्योऽपीत्यतः (२८८०।३-२-७५) अव्यवहित—परवर्तीदं तदाह—अयमपि दृश्यते इति । मनिनादिवत् क्तिवपि सर्वेभ्यो धतुभ्यः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्च इति विशेषवचनमित्यर्थः । उखास्रदिति । उखेति मांसपचनस्थाली । ततः स्रंसते इति वियहः । क्तिपि परे 'अनिदिताम्—' (३१५) इत्यनुनासिक लोपः । 'वसुसंसु—' इत्यन्त्रासकारस्यदः । पर्णध्वदिति—पर्णाद् ध्वंसते इति प्रागवत् । वाहभडिति । वाहाद् अश्वात् भश्यति इति वाह+भन्श्+

किप् । प्रागवन्नलोपः । ब्रथ—इति षः । ततो जश्चत्वाभ्यां टकारः । वहाभूडिति वृत्तौ पाठः । तत्र वहात् स्तन्वात् भ्रूयति इति विग्रहः । अत्र 'अन्येषामपि दृश्यत' (३५३८) इति दीर्घ इति हरदत्तः ।

२८८४ । अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

दी—। पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गास्यान्निमित्तात् परश्चेत् । हे प्राण् । 'शास इत्—' (२४८६) इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम्' (वार्त्तिक) । आशीः । इत्त्वोत्त्वे—गौः । पूः ।

The नकार of अन् (the root) following a पद is changed into ण provided the same (अन्) follows a cause (निमित्त) of णत्वं existing in the उपसर्ग. Thus प्राण् the vocative of the base प्रान् one drawing breath. The vocative is instanced as the nominative is प्रा without the नकार whereas in the vocative the नकार does not elide due to the prohibition 'न डिसम्बुद्धोः' (352) = प्र + अन् + किप् । In मित्र + शास + किप्, शास् is changed into शिस् by 'शासः—' (2486), then शीः by 'वोरुपधायोः' = मित्रशीः—an instructor of friends. 'आशासः—varttika —It must be stated that the penultimate (उपधा) of आ + शास् becomes इ when कि i. e. किप् or किन् follows. Note that शास is read along with आ—Cp आडः शासु इच्छायाम् । Thus आशास्ते इत्याशीः a word of good or benediction. The former शास् (as मित्राणि शास्ति—) is परश्चैपदी whereas this is आत्मनेपदी. Hence the the importance of the varttika as the root varies both in sense and sort. इत्त्वोत्त्वे i. e. in गौः which is derived as गृ + किप् we

have इत्—र् coming in by 'उरण्परः', then दीर्घ as before ; whereas in पूः which is derived as पू+क्लिप्, we have उत्त्व by 'उदोष्ठापूर्वस्' रपरत्वं and दीर्घ taking place as before.

मित—। अन्न इति । 'रप्राभ्यां नोयः—' इति 'अनितिः' (८।४।१८) इति च सर्वमपानुवर्तते । 'उपसर्गात्—' इत्यत उपसर्गादिति सूत्रे अन्न इति च सौतप्रयेमा षष्ठ्यर्थे । तदाह—पदान्तस्थित्यादि । हे प्राणिति । प्रपूर्वादनितेः किपि प्रान् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौ हलङ्गादिना मुलोपे ततः नलोपेन प्रा इति रूपं भवति । पुनश्च नकारो नलभ्यत इति सम्बुद्धिमुदाहरति—हे प्राणिति । 'न डिस्म्वुङोः' इति नलोपाभावः ततो णत्वम् । निवाणि शक्ति इति मित+शास्+किप् इति स्थिते शास्तरुपवाया इत्तुर्थमाह—'शास् इत्—' इति । एवं मितशिस् इति जातिः । 'बोरुपधायाः' इति दीर्घे मितशैरिति । 'आशासः—' इति वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद् शासिः कौ परे उपधाया इत्त्वादित्यर्थः । ततः आङ् शास+किन् इति स्थिते इत्वे प्राग्वत् । नन्वेवं 'शास् इत्—' इत्येवैव इत्वम् अस्तु । मास्तु वार्तिकम् इति चेन्न । पूर्वव शास्तेरात्मनेपदित्वाभावेन आत्मनेपदाशासः प्राप्त्यर्थं वार्तिकारम्भस्य प्रयोजनत्वात् । वस्तुस्तु 'आशिषि लिङ् लोटौ' इत्यादिज्ञापकादिवेदं सिद्धमिति नापूर्वमिदं वार्तिकम् । तेन वाच्यमित्यस्य व्याख्येयमित्याह । वार्तिके काचित् किप्किनोर्याङ्कम् । इत्त्वोत्त्व इति । गौरित्यत्र कृत इहातीरित्वम् । तस्य उरण्पर इति रपरत्वं, 'बोरुपधाया' इति दीर्घः । स्मृणातीति विग्रहः । पूरित्यत्र तु 'उदोष्ठापूर्वस्' इति उत्त्वे रपरत्वे च प्राग्वत् । अथ प्रसङ्गान् किप् उदाहरणान्तराणि दर्शयितुमाह—

२८८५ । इस्मन्वन्क्लिप् च ॥ ६।४।८७ ॥

दी—। एषु ह्यदेर्ज्ञः स्यात् । तनुच्छत् ॥ 'अनुनासिकस्य कि—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (३४१) । प्रतान् । प्रथान् । 'च्छोः—' (२५६१) इत्यूट् । अक्षयः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । जः । जरौ । जूरः । तूः । खूः ।

जठ्, वृद्धिः—जनानवतीति जनौ । जनावौ । जनावः । मूः ।
सुवौ । सुवः । समूः । सम्वौ । सम्वः । 'राज्ञोपः' (२६५५) ।
मूर्च्छा—मूः । मुरौ । मुरः । धूर्वा—धूः ।

The root कृद् becomes कृस् i.e the उपधा of the same is कृस् when इस्, मन् तन् and कि (किप् किन्) follow. Thus कृद् : (कृद्इस्) a shed.—कृप् (कृद् + मन्) a pretext, कृत्तम् (तन्) umbrella. तनुच्छत् (तनु + कृद् + किप्) an armour or a dress. प्रतान्—प्र + तन् + किप् दीर्घ by 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (2666). प्रशान्—प्र + शन् + किप् by 'भौ नो—' (341) and 'अनुनासिकस्य—' । अचट्टाः—One who plays with dice—अच + दिव् + किप् = अच + दि कृद् by 'कृत्तुः—' (2861), it directs कृद् in place of व = अचट्टा by 'इको यण्—' (47). जूः—ज्वर + किप् = जूर् by 'ज्वरत्वर—' (2654) which directs कृद् in place of व. so also तूः—त्वर + किप् । सूः—सिक् + किप् + जठ् by 'ज्वरत्वर—' । जनौः—the protector of men, जन् + ज्व् + किप् = जन्, अ जठ् by 'कृत्तुः—' (2561) = जनौ by 'एत्येधल्युद्सु' । मूः—मव् + किप् + कृद् । सुवौ etc—उवङ् by 'अविधु—' (271), सम्वौ etc यण् by "भोः सुपि" (281). मूः—सुच्छतीति (on who faints) मूर्च्छा + किप् = मूर् by 'राज्ञोपः' (2655) then apply वीरुपधायाः । Similarly धुः ।

मित—। इन्द्रप्रति । इस्, मन्, वन्, कि (किप् किनी) इत्यन्ते प्रत्ययाः । 'कादिर्वेऽनुपसर्गस्य' (६१८१६६) इत्यतश्चादिरिति । 'खवि कृस्' (६१८१६८) इत्यतो कृस् इति चानुवर्तते । तदाह—एषु कादिरित्यादि । तत्र किपि आह—तनुच्छदिति । तनु कृदयतीति विग्रहः । इसादिषु तु कृदिः, कृप्, कृवम् इत्येते क्रमेण बोध्याः । प्रतनोतीति प्रतानित्यत 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (२६६६) इत्यनेनोपधादीर्घः । प्रशान्यतीति प्रशानित्यत तु 'भौ नः—' (३४१) इत्यनेन मस्य नले प्राग्वदुपधादीर्घः । अचट्टीत्यतीत्यचट्टा, इत्यत अच + दिव् किप् इति स्थिते

‘कोः—’ (२५६१) इति वस्य ऊठि रूपसिद्धिः । अथ जूरित्यादयमाह—
 ‘ज्वरत्वर—’ इति । ‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधयाश्च’ (२६५४) इति पूर्णं
 सूत्रम् । एषु ज्वरतिवत्ख्यादीनाम् स्वरसहितवकाराणां क्विवि परे अनेन ऊठि क्रमेण
 जूः, तूः, सूः, ऊः,—(जन + ऊः = जनौः),—इति भवति । जनावौ जनाव इति तु
 अवादेशेन लभ्यते । सुवौ सुव इति तु ‘अचिञ्च—’ (२७१) इत्युवङ्ग लभ्यम् ।
 सुस्वौ सुस्व इति “ओः सुपि” (२८१) इति यणादेशेन । सुच्छं तीति मूः इत्यत
 सुच्छं + क्विप् इति स्थिते ‘राज्ञोपः’ (२६५५) इति सतुक्स्य ङ्स्य लोपे सुर इत्यस्य
 ‘वोरूपधायाः’ इति दीर्घरूपम् । सरौ सुर इति । अपदन्तत्वान्न दीर्घः । एवं
 धूरित्वत् ।

२८८६ । गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥

दी—। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । “गमादी-
 नामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् ।
 “ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् लोपश्च” (वार्तिक) ।
 अग्रेगूः । अग्रेभूः ।

The nasal or अनुनासिक of गम् disappears when followed by क्वि
 i. e. क्विप् and क्विन्. Thus अङ्गगत्—a repairer to the Angas—अङ्ग +
 गम् + क्विप् = अङ्ग + ग० क्विप् = अङ्गगत् by “ऋस्वस्य पिति क्वति तुक्” । ‘गमादीनाम्
 —’ varttika. Not only of गम् but of such other roots the
 nasal disappears when क्वि follows. पुरीतत्—पुरि + तन् + क्विप् = पुरि
 is the core of the heart. Hence the term refers to the soul
 within. Here दीर्घ is effected by नहिङ्वति (1037). संयत्—सम् + यम्
 + क्विप्—receiving all within. सुनत्—सु + नम् + क्विप्—a good adorer.
 ‘ऊङ् च—’ varttika. It must also be said that the ‘उपधा’ of गम्
 etc is replaced by ऊ and the अनुनासिक elides as before. Thus

one who goes ahead gives अये + गम् + क्तिप् = अयेगू; similarly one standing ahead = अयम्भू; the locative (अये) being retained in each ease by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'।

मित्र—। गम इति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः किञ्चति' (६।४।३७) इत्यतोऽनुनासिकलोप इत्यनुवर्तते । तदाह—अनुनासिकेति । कौ परे गम इति शेषः । अङ्गगदिति । अङ्गानि देशविशेषम् गच्छतीति विग्रहः । मलोपादूर्ध्वं 'ऋस्वस्यपिति—' इति तुक् । 'गमादीनामिति—' वार्तिकम् । गम इत्यनुक्ता गमादीनामित्येव सूतितव्यमित्यर्थः । अन्यथा पुरोतदित्यादीनां दुरुपपादत्वात् । तथाहि पुरि हृदयगुहा । तं तनोतीति विग्रहे तनोतिरनुनासिकलोपे 'नहिहति—' (१०३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घं च पुरोतदिति लभ्यते । गुहाशयो जीववक्त्रः इति तदर्थः । अन्ये तु 'हृदयकमलाच्छादको मीदोविशेष' इत्याह । संयच्छतीति संयत्—सम् + यम् + क्तिप् । मुठ्, नमतोति मुनत्—सु + नम् + क्तिप् । प्राग्वत् । ऊङ्चेति वार्तिकम् । गमादीनामुपधाया ऊङ् अनुनासिकस्य (लोपश्च वाच्य इत्यर्थः), अयेगू; अयम्भूः—अये गच्छति, भवति चेति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति सप्तम्या अलक ।

२८८७ । स्यः क च ॥ ३।२।७७ ॥

दी—। चात् क्तिप् । शंस्यः । शंस्थाः । 'शमिधातोः—' (२८२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम् ।

The root स्या preceded by any उपपद takes क as well as क्तिप् । Thus शंस्यः—शम् + स्या + क—One enjoying ease (शम्), स्या becomes स्य by 'आतो लोपः—' (2372) whereas शंस्था of the same sense is derived as शम् + स्या + क्तिप् । This rule is to bar the affix च् directed by 'शमिधातोः संज्ञायाम्' (2628) as 'क' and 'क्तिप्' are already directed by 'सुप्ति स्यः' (2216) and 'क्तिप् च' (2983).

मित— स्थ इति । 'किप् च' (२८८३—३।२।७६) इत्यतः किप् इत्यनुवर्तते । तदाह—चात् चकरात् किप् इति । अयं सूत्रार्थः—सुपि उपपदे तिष्ठतेः कः स्यात् किप् च । सूत्रे केत्यविभक्तिको निर्देशः । शंस्थ इति । अत्र शसुपपदात् तिष्ठतेः कः । 'आतो लोप इटि च' (२९७२) इत्यालोपः । शमित्यव्ययं सुखपर्थ्यायः । तेन सुखस्थ इत्यर्थः । शंस्था इति—अत्र किप् । किप् सर्वलोपीत्युक्तम् । ननु 'सुपिस्थः' (२८१६) इति कप्रत्यये 'किप् च' (२८०३) इति किप् प्रत्यये च सिद्धे, सूत्रमिदं व्यर्थमित्याशङ्क्य विवक्षितमाह—'शमि धातोः—' (२८२८) इति । अचमिति अचप्रत्ययमित्यर्थः । ननु शंस्था इत्यत्र किपि लुप्ते 'प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणम्' इति पारिभाषिकसूत्रेण प्रत्ययलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'धुमास्था—' इति ईत्वे' स्यादिति चेत् न । स्थानिवद्भावस्य अनलविधाविति निषेधात् ।

२८८८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीलेय ॥ ३।२।७८ ॥

दी— अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छीलेय द्योतेय । उष्णभोजी । शीतभोजी । 'अजातौ' किम् ? ब्राह्मणानामन्वयिता । 'ताच्छीलेय' किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इहवृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाडिसर्ते-रूपसङ्ग्रानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् ।* एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धस्योपसर्गेऽपि णिनिः । 'स वभूवोपजीविनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'पतत्यधो धाम् विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्ग्रानम्' (वार्तिक) । 'ब्रह्मणि वदः' (वार्तिक) । अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

When a सुप् i.e a सुबन्त word which does not convey the sense of जाति or class like ब्राह्मण etc, precedes, any root may take the

affix णिनि (—इन्) provided the derivative denotes ताच्छील्य or habit. Thus उष्णभोजी etc (one habitually taking one's meal while it is hot—उष्ण + भुज् + णिनि—गुण by 'पुनन्तुलघुपक्ष च'). ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता—Here ब्राह्मणामन्त्री cannot be formed by adding णिनि, for ब्राह्मण denotes a class. In ब्राह्मण, here we have द्वितीया as षष्ठी in connection with इन् which is employed in the sense of ताच्छील्य is barred by the rule 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्घद्वयम्' । 'उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्'—it does not result in उष्णभोजी as कदाचित् implies no habit. Here in this rule ह्रस्वकार i.e the author of काशिकाह्रस्व explains as "णिनि is attached to a root when a सुप् only other than an उपसर्ग precedes as उपपद" and reads the varttika 'उत्प्रतिभ्याम्—' meaning स takes णिनि in the sense of ताच्छील्य even when उपसर्ग's like उद् and प्रति etc. precede as उपपदs. Haradatta, Madhava and others also followed this i.e accepted this varttika or explanation. [Note that we have followed हरदत्त under "अनुगादिनष्टक्" and "विसारिणोमत्से"] । But this (ह्रस्व) being contrary to भाष्य we have to reject it. Thus भाष्य has "सुप् इत्यनुवर्तमाने पुनः सुव्यङ्ग्यं सुम्भावे यथा स्यात्" ; more over, णिनि is profusely used in connection with उपसर्ग's also cp—भीमकान्तैर्दृष्टं गुणैः स बभूवोपजीविनाम् । अष्टम्यशभिगम्यथ यादोरवै रिवार्षवः' (रघु—1st), प्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्येधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः' (रघु—2nd) also वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तम् आवर्तमानं वनिता वनात्मात्, 'पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमोजितं जनैः (भाष्य—1. 2), क्रियासु युक्तैर्दृष्टं चारचक्षुषो न वचनीयाः प्रमथोऽनुजीविभिः' (भारवि—1st.) etc. In these (and a lot of other cases) we find णिनि attached after उपसर्ग's. Thus also the said ह्रस्व must be set aside. 'साधुकारिणि—' (varttika) 'ब्रह्मणि—'

(varttika)—These varttikas imply that णिनि is attached here to क (साधुकारी), दा (साधुदायो) (here क includes all roots in general) and वद (ब्रह्मवादी) in the sense of no-habit. Thus साधुकारी etc denote that the person referred to might have done this very well only etc. Here ब्रह्म means the veda. [N. B.—It is not necessary that “साधु” should be mentioned for साधुकारिण णिनि ।]

मित—। सुपीति । सुपि + अजातौ णिनिः ताच्छील्ये इतिच्छेदः । अजात्यर्थे सुपीति । अयमर्थः—अजातिवाचिनि सुवन्ते उपपदे धातोः कर्तरि णिनि-प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये (तत्सम्भावतायाम्) गम्यमाने इति । उष्णभोजीति । उष्णं भुङ्क्ते इति विग्रहः । पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः । एवमन्यत्र । ब्राह्मणानिति । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य जातिवाचित्वाद् ब्राह्मणामस्त्वौ इति न आत्मन्यधितेत्यत्र ताच्छीलि-कटनः सदभावाद ‘न लोकाव्ययनिष्ठा—’ इति षष्ठीप्रतिषेधाद् ब्राह्मणान् इत्यत्र द्वितीया । कदाचिदिति । ताच्छील्याभावद्योतनार्थमिदम् । ‘सुपि स्थः’ (२८२६—३२१४) इत्यत्र “सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सूत्रे सुवग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्गं इत्येवं तदभूत् । इदं तु (सूत्रम्) सुवमात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः” इति । “अस्यायमाशयः । सत्सुविधेति सूत्रे ‘सुपिस्थः’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्गे-तरपरम् । उपसर्गेऽपीति । पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानम् अथाधिकारादुपसर्गेतर-परमेव स्यादिति । निष्कर्षः तु—मा भूदिह केवलसुवग्रहणम् । उपसर्गेऽपीत्यंशस्यानुवृत्त्या निर्वाहात् । ततः सर्वथापि सुममात्रे उपपदे णिनिः । ननुपसर्गेऽपीति भाष्यसिद्धात्तः । सर्वमेतत् शब्दकौस्तुभे मनोरमायाञ्च स्तम्भमिति । एवं स्थिते वृत्तिक्रम्यतमपास्तमिति मन्वानस्तद्व्याख्याम् प्रत्याचष्टे—इह वृत्तिकारिण इत्यारभ्य एतच्च भाष्यविरोधादु-पेत्यमित्यन्ते न । एवं वृत्तिगत्यानुसारिहरदत्तमाधवादयोऽपि प्रत्युक्ता द्रष्टव्याः । ननु कनाम भवता सोपसर्गणिनिर्लक्षित इत्याशङ्क्य आह—प्रसिद्धयेति । उदाहरति—स वभूवेति । ‘भीमकान्तेर्दृपगुणैः स तभूवोपजीविनाम्’ (रघु १८) इति पूर्णश्लोक-पूर्वार्द्धम् । अनुयायिवर्ग इति । एतच्च तत्रैव द्वितीयसर्गे—‘व्रताय तेनानुचरेण

धेनीर्नयेधि शेषोऽप्यनुपायिवर्गः । इति पूर्वार्थम् । पतत्यध इति । एतच्छिष्टपालवधस्य प्रथमे—गतं तिरवीनमनूरुसारथेरित्यत्र द्रष्टव्यम् । न वञ्चनीया इति । क्रियासु युक्तैर्नृप चारचतुषो— इत्यपेक्षितांशः (किरातार्जुनीयस्य प्रथमः सर्गः) इत्यादाविति । आदिपदेन जलामिलाषी जलमाददानाम् (रघु २४) 'अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा, (रघु—३४) इत्यादीनां संग्रहः । तस्मादुपसृष्टादपि धातोर्हिनिर्न दुर्लभ इति उपसर्गमिद्रे एवेति वृत्तिकद्वयाख्यानमपास्तमिति भावः* । उपकीविनामित्यादौ च उपादय उपसर्गा अपि सुसमावार्थपर्यवसिता इति प्रत्येतव्यम् । ततः 'मुप्यजातौ—' इति णिनिः प्राप्नोति । साधुकारिणीतिवार्तिकमिदम् । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादक इति नागेशः । ब्रह्मणीति । एतदप्यत्र वार्तिकम् । ननु सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमतवार्तिकइयमित्यत्र आह—अताच्छील्यार्थमिति । तेन साधु करोति ददाति वा कदाचिदिति विग्रहेऽपि साधुकारी साधुदायीति भवत्येवेति भावः । ब्रह्मवादीति । ब्रह्म वेदः । तद्वदतीति विग्रहः । अत उपधायाः (२२८२) इति वृद्धिः । साधुदायीत्यत्र तु 'आतो युक्—' इति युगागमः ।

२८८८ । कर्तव्युपमाने ॥३२॥७८॥

दौ—। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तु-
रुपमानम् । उद् इव क्रोशति उद्क्रोशी । धाङ्चरावी ।
अताच्छील्यार्थं जाल्यर्थं च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् ? अपूपानिव
भक्षयति माषान् । 'उपमाने' किम् ? उद्ः क्रोशति ।

When a subjective उपमान i. e. a subject as उपमान stands as उपपद, any root may take the affix णिनि । The subject of the उपपदार्थ stands in analogical connection with the subject of the प्रत्ययार्थ । In other words in the sentence उद् इव क्रोशति, it is made up of two minor sentences viz—यथा उद्ः क्रोशति तथा

* अत्र मूल—“तच्च” इति तत्त्वबोधिण्यां पठ्यते ।

(स) क्रोशति. Here उष्ट्र is termed as उपपदार्थः कर्ता and the agent of क्रोशति in the above (स who is उष्ट्रक्रोशी) is spoken of as प्रत्यायार्थः कर्ता which bears similarity to the former in point of क्रोशन or making noise. Similarly घाङ्गरावी—crying or making noise like a crow (घाङ्ग). This rule is meant to take effect where there is no ताच्छील्य or habit and where there is a जाति or class. अपूप etc (fried cakes etc) is obj. hence no णिनि though there is similarity. उष्ट्रः etc—no similarity, no णिनि ।

मित—। कर्तरौति । कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे सति धातोर्णिनिः स्यादित्यर्थः । तच्छेषमात्रं पूरयन्नाह—णिनिः स्यादिति । उपपदार्थं कर्तेति । उपपदम् अर्थः प्रयोजनमस्येति विग्रहः । उपपदरूपेण वर्तमानः कर्तेत्यर्थः । प्रत्ययार्थः कर्तेति । प्रागवद्विग्रहः । क्रोशतीत्यत्र हि सोऽसावादिः कश्चित् कर्ता अभिधेयत्वेन प्रतीयते । स एव प्रत्ययार्थः कर्ता । उष्ट्रवच्छब्दायत इति तदर्थः । घाङ्गरावीति । काक इव रौतौत्यर्थः । नेदं ताच्छील्ये द्योत्ये अजातिपरं चोपपदे प्रवर्तत इत्याह—अताच्छील्यार्थं जात्यर्थश्चेति । अपूपानिवेति—अत्र सत्युपपमाने तदर्थः कर्ता नास्ति । अतो न णिनिः । उष्ट्रः क्रोशतीति—अत्र सत्यपि कर्तरि उपमा नास्तीति णिनेरभावः ।

२८८० । व्रते ॥ ३।२।८० ॥

दी—। णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।

When a सुप् stands as उपपद any root may take णिनि provided the observance of a vow is implied. Thus स्थण्डिलशायी (स्थण्डिल—शय + णिनि) one lying on the altar or purified भूमि ।

मित—। व्रत इति । सुपि उपपदे धातोर्णिनिः स्याद्व्रतं गम्यते चेदिति सूत्रार्थः । अत्र धातूपपदप्रत्ययसमुदायाद् व्रतस्य गम्यमानत्वमिति बोध्यम् । एवमश्राद्धभोजीत्यादी । अयमपि अताच्छील्यार्थम् अजात्यर्थं आरम्भ इत्याहः ।

२८८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ३।२।८१ ॥

दी—। पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । चौरपायिण उशीनराः ।

When frequency is implied, a root, preceded by any सुप् as उपपद may take the affix णिनि irregularly or in various ways. Thus चौरपायी (the drinker of milk) etc. There युक् (य) comes in by 'आतो युक् विष्कृतीः' (2761). Here we have जात्यर्थे णिनि which was not to be had from any of the preceding rules.

मित—। बहुलमिति । आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्यं तदाह—पौनःपुन्य इति । अत बहुलं णिनिरित्यर्थः । तथाच जात्यासुदाहरति—चौरपायिण इति । आतो युगिति युक् । “बहुलयङ्गणात् ‘कृष्णायस्त्राद’ इत्यत्र न भवति” इति वृत्तिकारः । बहुलयङ्गणात् अत्रार्थे क्वचित् सुभभावेपि णिनिरिति वयं मन्यामहे, तेन “बन्धेस्त्रिणि” इत्यादिसुव्याख्यातं भवति । यद्वा एवमादि साधारणबाहुलकेन समाधेयम् ।

२८८२ । मनः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्—दर्शनीयमानो ।

When a सुप् precedes as उपपद, णिनि is applied after the root मन् (दिवादि). Thus दर्शनीयमानो—he thinks himself handsome. वृद्धि by 'अत उपधाया' (2282).

मित—। मन इति । बहुलयङ्गणादत्र देवादिकस्यैव मन्धातोर्यङ्गणं न तु तानादिकस्य । तेनोत्तरसूत्रे खशि श्यनेव भवतीत्याहुः ।

२८८३ । आत्ममाने खश्च ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः खश्च स्यात् । चास्मिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितश्चान्यः—पण्डितमानी ।

‘खित्यनव्ययस्य’ (२७४३) । कालिमन्या । ‘अनव्ययस्य’
किम् ? दिवामन्या ।

When any सुप् precedes as उपपद, the root मन् signifying मनन (mental thought) of which one's own self is the object, takes खश् as also णिनि । In पण्डितस्मन् (पण्डित—मन् + खश्) we have सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ (2992) and य in मन् by ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (2505) as खश् is शित्. कालिमन्या—with सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ and with ऋस्व by ‘खित्यनव्ययस्य’ (2943)—due to खश्. Thus it is evident that the text takes the root of the दिवादि class otherwise the form would also have been पण्डितस्मनुः etc by ‘तनादिक्ञञ्भ्यः’ had this मन belonged to तनादि class. In दिवामन्या there is neither सुम् nor ऋस्व as दिवा is an अव्यय which falls under the prohibition—‘अनव्ययस्य’ ।

मित—। आत्ममाने इति । मननं मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि षष्ठा समासः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः । तेन आत्मकर्मकमनने वर्त्तमानान्मन्यतेरित्यादिरर्थः । तदाह—स्वकर्मके मनन इति । खश्ः खकारो ऋस्वादर्थश्च शकारस्तु श्यन्नर्थः । तदाह—पण्डितस्मन् इति । अरुर्हिषदिति सुम् । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यंश्च । खित्करणस्य प्रयोजनान्तरं ऋस्वं दर्शयति—कालिं मन्येति । कालीमात्मानं मन्यत इति विग्रहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्—’ इति प्राप्तं पुंवदभावं वाधित्वा खित्यनव्ययस्येति ऋस्वः । मन्यतेर्दिवादिकत्वादेवात्र खशि परे श्यन् प्राप्तः । अन्यथा (तानादिकले सति) तनादिक्ञञ्भ्यञ्जरिति उविकरण एव स्यादिति ध्येयम् । दिवामन्येति—अत्र दिवा शब्दस्याव्ययत्वाद् सुम्ऋस्वौ न । दिवा (तद्वत् प्रकाशमयं निर्मलं वा) आत्मानं मन्यत इति अत्र विग्रहः । एवं दर्शनीयमन्या कुमारीत्यादि । आत्ममाने किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ।

१. २८८, ४ । इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६।३।६८ ॥

दी—। इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्बत् खिदन्ते

परि । 'औतोऽमशसोः' (२८५) । गाम्मन्यः । 'वाम्शसोः' (३०२)—स्त्रियम्मन्यः—स्त्रीम्मन्यः । नृ—नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । 'त्रियमात्मानं मन्थति त्रिमन्यं कुलम्—' । भाष्यकारवचनात्स्त्री-शब्दस्य ऋस्त्री मुममोरभावश्च ।

This rule is elliptical and is thererore to be read thus (1) 'इच् एकाचोऽम्' and (2) अम् प्रत्ययवच्च. Now look at the explanation of Bhattoji. There in the vritti 'स्त्रादि' is supplied by the Bhashyakara and another 'खिदन्ते परि' has been carried down from the preceding rule 'खित्वनव्ययस्य' (2943—6.3. 66). Thus the rule means—

An उपपद or a base ending in any of the letters of इच् प्रत्याहार and being composed of one अच् or vowel only takes the affix अम् which is to be treated as that (अम्) instructed under स्त्रादि— (सु + आदि) or सुबन्तप्रकरण, when a term ending in खित् or खलiding affix (such as खश् etc) follows. As for example गाम्मन्यः—He thinks himself a cow—Here the procedure is thus गो + मन्थ by 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (650) (मन्थ being derived as मन् + खश् as before) = गो + अम् + मन्थ by this rule = गा + अम् + मन्थ by 'औतोऽमशसोः' (285) which directs आ in place of औ = गाम् + मन्थ = गाम्मन्य, the सकार of the affix (अम्) not being dropped by 'न विभक्तौ तुष्ठाः' 190). Similarly स्त्रियम्मन्य and स्त्रीम्मन्य (He thinks himself a woman) except that ईकार of स्त्री is optionally replaced by इयद् enjoined by 'वामशसोः' (302). नरम्मन्य (He thinks himself a man) नृ + मन्थ—नृ being gunnated in connection with अम् by 'सतो द्विसर्वनामस्थानयोः' (275). भुवम्मन्य (he thinks him as representative of the earth)

= भू + मन्, in con. with उवङ् when अस् comes in by 'अचिञ्' (271). त्रियम्, etc.—It thinks itself (i.e. it is taken to be as prosperous) as Prosperity (herself)—gives त्रिमन् (त्री + मन् = त्रि + मन्). On the strength of the testimony of Bhashya the term त्री has become short (त्रि) as also there is want of सुम् and अस्. The drift is this—The dissolution त्रियम् आत्मान् मन्यते, if compounded would give त्रियमन् by the rule 'इच एकाचः—' the ईकार of त्री being replaced by इयङ् directed by the rule 'अचिञ् धातु—' (271) when अस् follows which is स्वायम्बत्. Thus judged in conformity with the rules of Panini the correct form is त्रियमन् and त्रिमन् is objectionable. But as the last and most prominent authority the author of Mahabhasya (पतञ्जलि) insists on the latter form (त्रिमन्) and there runs the परिभाषा 'यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'—we have no other alternative but to accept त्रिमन् as correct and rather reject the former (त्रियमन्) although arrived at in conformity with Panini rules. The form त्रिमन् is derived thus—त्रियम् आत्मानं मन्यते—त्री + मन् + खश् by 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (50) = त्री + अस् + मन् (in con. with श्यन् due to शित्व of खश्) = त्रि + अस् + मन्, त्री being neuter with reference to कुलम् which also is neuter, becomes ऋस् by 'ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (318) = त्रि—० + मन्, अस् being dropped by 'खनीर्नपुंसकात्' (319) and सुम् not having taken effect at all due to its being superseded by अस्. Thus we have त्रिमन् कुलम्. It is important to note in this connection that the अम्बिधि instructed in this rule 'इच एकाचः—' (6.3.68) bars the elision (लुक्) instructed in 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (2.4.71) and not that advised in

‘समोर्गपुंसकात्’ (7.1.23) in accordance with the परिभाषा—“मध्योऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्”—or special injunctions enunciated in the middle [cp. (6.3.68)] forbid preceding injunctions [cp. (2.4.71)] and not following ones e.g. (7.1.23). Thus Bhattoji says भाष्यकारवचनात्—etc. [Nagesha however, maintains that भाष्य is bent on त्रियम्बक्य and that त्रियम्बक्य is objectionable].

मित—। इच इति । सूत्रे ऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । ‘इच एकाचोऽम्’ इत्येकम् । ‘प्रत्ययवच्च’ इत्यपरम् । तत्र पूर्वस्थस्य ‘अम्’ इत्यस्य परवानुवृत्तिः । ततश्च ‘अम्प्रत्ययवच्च’ इत्येवं भवति । ततो व्याचष्टे—इजन्तादिति । स चेति—। स इत्यनेन अम् परामर्शः । इजन्तादिति तदन्तविधिना लभ्यते । ‘स्वायम्’ इति सामर्थ्याल्लभम् । अन्यत्वाभिधेरभावात् । सूत्रे प्रत्ययवदिति असामर्थ्या वतिप्रत्ययः । यद्वा इवार्थो वतिरिति द्रष्टव्यम् । खिदन्ते परे इति । ‘स्त्रित्वनव्ययस्य’ (6. 3. 66) इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवमत्र विधीयमानोऽम्प्रत्ययः स्वायम्बुदित्यतिदिश्यत इति बोध्यम् । तदेवं गानात्मानं मन्यत इति विग्रहोत्तरं ‘सुपोधातुप्रातिपादिकयोः’ (६५०) इति सुब्लुकि, अमि, मन्धातोर्हत्तरं खशि च गो + अम् + मन् + खश् इति स्थिते खशः शिल्वेन मन्यतेः शनि—गो + अम् + मन् इति जाति प्रक्रियामाह—औतोऽम्भसोरिति । अनेन औकारस्य आकारादेशोऽम्प्रत्ययस्य स्यात् । ततश्च गाम् + मन् इति स्थिते ‘न विभक्तौ तुभ्याः’ इत्यत्र मकारस्य लोपाभावेन गान्मन् इति सिद्धम् । एवञ्च स्त्रियमात्मानं मन्यते, इति सुब्लुकि स्त्री + अम् + मन् इति स्थिते आह—वाऽम्भसोरिति । अनेन इयङ् विकल्पाद् स्त्रियम्बन्धः—स्त्रीम्बन्ध इति रूपद्वयम् । नृ इति अविभक्तिकनिर्देशोऽयम् । नरम् आत्मानं मन्यत इति विग्रहे अमि परे तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ‘ऋतो ऋषिर्वनामास्थानयोः’ (२७५) इति गुणे नरम्बन्ध इति । भुवम्बन्ध इति—‘अचिन्नुधातु—’ (२७१) इत्युक्त्वा । सर्वत्र मकारस्य नेत्वमिति बोध्यम् । त्रियम्बक्यं कुलम् इति—अयमत्र भाष्याशयः—औ + अम् + मन्ध (मन् + खश् + शन्) इति स्थिते यौशब्दस्य नपुंसकलिङ्गकुल-

शब्दसमानाधिकरणतया नपुंसकत्वम् इष्यते भाषितपुंस्त्वस्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवद्भावत्वात् । ततश्च 'ऋस्वो नपुंसके प्रातिपादिकस्य' (३१८) इति ऋस्वविधौ श्रि—अम् + मन्थ इति भवति । पश्चात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' (३१९) इत्यनेन नपुंसकश्रिशब्दादुत्तरमन्विभक्तौलोपि सति 'श्रिमन्थम्' इति सिध्यति । न चैवं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्यनेन गाम्भान्य इत्यादावपि अम्प्रत्ययस्य लुक् आशङ्कितव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति 'इच एकाचः—' (६।३।६८) इत्यस्य मध्यगतापवादेन 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इति पूर्वगतविधेरेव बाधो न्याय्यः । न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्युक्तस्यस्यापि विधेरित्याहुः । तदाह—भाष्यकारवचनादिति । यद्यप्यत्र सुमः प्रसङ्ग एव नास्ति तस्य विशेषविहितेन अमा बाधात् तथापि यथा 'जनमेजय' इत्यत्र स्वतःसिद्धेऽपि ऋस्वे 'स्वित्यनव्ययस्य' (२९४३) इति पुनर्ऋस्वो कचित् स्वीक्रियते तथा अवापि भवेदित्याशङ्क्य—सुमः प्राप्तिरपि नैत्युक्तम् । तदेवं भाष्यमते श्रिमन्थमिति । सूत्रमते तु अस्मि परं तस्य स्वाद्यम्बत्तया 'अचिञ्चु—' इत्यतिदिश्यमाने श्रियम्भान्य इत्येवेति । 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति परिभाषानुसारात् पुनः पूर्वमेवोपादेयं हेयञ्चापरम् । नागेशः पुनः "परं तु 'स्वमो'रित्यारभ्य "तस्मात् श्रियंमन्थ इत्येव रूपं भाष्यसंसमतम्" इति निगमयन् अत्र "ऋस्वस्य सुममोरभावस्य कल्पनममुचितम्" इति दूषयित्वा श्रिमन्थशब्दस्य साधुत्वं नानुमेने ।

२९९५ । भूते ॥ ३।२।८४ ॥

दी—। अधिकारोऽम् । 'वर्तमाने लट्' (२१५१) इति यावत् ।

मित—। भूते इति ३।२।१२३ इत्यतः प्रागधिकारः ।

२९९६ । करणे यजः ॥ ३।२।८५ ॥

दी—। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात् कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

When an instrumental सुबन्त term stands as उपपद, the root यञ् signifying past यञ् takes णिनि in the active voice. Thus सोमेन etc.—He sacrificed with Soma i.e. performed sacrifice. इति by 'अत उपधायाः' (2282). अग्निष्टोम [अग्नि + (सोमः = कृतिः)] is a sacrifice in which fire is praised or worshipped.

मित—। करण इति । स्पष्टम् । भूतार्थादित्यनुवृत्तिलभ्यमिदम् । णिनिरिति । स्वरितत्वात् स एव परास्मयति न तु खञ् । सोमेनेति । कृताविशेषकल्पितमखेन । अग्निष्टोमिति । अग्निः कृत्यतेऽनेनेत्यग्निष्टोमो यागविशेषः । तेन फलभावनायां करण-भूतेनेष्टवानिति विग्रहः ।

२८८७ । कर्मणि हनः ॥ ३१२।८६ ॥

दौ—। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहेच' (३००६) इति यावदधिक्रियते ।

When a सुबन्त word in the accusative stands as उपपद, the root हन् expressing past tense takes णिनि in the active voice. Thus पितृव्यं हतवान्, he killed his uncle—पितृव्यघाती । इति as before ह् is changed to च by ह्यो हन्तेः—(358) and त by 'हनस्तः' (2856). Here contiguous action is referred to for 'चौरं हतवान्' will not take णिनि—'Kashika. The term कर्मणि' in the rule extends as far as 'सहेच' (3006—3.2.96).

मित—। कर्मणीति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् हनेर्णिनिः स्वात् कर्त्तरि । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानिति विग्रहः । 'अत उपधाया' (2282) इति इति । 'ह्यो हन्तेः' (३५८) इति कुल्लेन इत्य घः । 'हनस्तः' (२८५६) इति तकारोऽन्तादेशः । एवं मातुलघातीत्यादि । अथ काशिका—'कृतसिंसयइणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—चौरं हतवानिति । यद्यपि नेदं भाष्ये दृश्यते तथापि शब्दशक्ति-स्वाभावान्नभ्यत इत्याह । 'कर्मणि' इत्येतत् सहे चेति । ३१२।८५ इत्यन्तमित्यर्थः ।

२८८८ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्तिप् च' (२८८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव । हन्तेरेव । भूत एव । क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव, क्तिवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

When these i.e ब्रह्म, भ्रूण and वृत्र stand as उपपदs in the accusative the root हन् expressing past tense take क्तिप् in the active voice. Thus ब्रह्म हतवान् ब्रह्महन् = ब्रह्महा (a killer of a Brahmin) etc. भ्रूण = foetus. क्तिप् (2983) being got by the general rule "क्तिप् च" the objection of this rule isto enjoin restriction. Here of the two authorities भाष्य and Kashikawe are to adhere to the former and reject the latter as regards the नियमs here. Therefore here are two restrictions only viz—that ब्रह्म, भ्रूण, and वृत्र only (and no other base) will have क्तिप् in this (past) sense and that क्तिप् only (and no other affix) will be attached after them. [Vamana following Vritti says that the rule makes 4 नियम (restrictions)—cp. "ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्तिवेव, भूतकाले एव इति चतुर्विधस्यात्रनियमः । तस्मात् अरिह्रादसिद्धिः" । But भाष्य says of two नियम with respect to प्रकृति and काल । so हन् takes क्तिप् with other उपपद in other tenses and we get अरिहन् &c. Kaiyata and we too take this view as more rational].

मित—। ब्रह्मति । कर्मणीति (२८८७) भूते इति (२८८५) चानुवर्तते । तदाह—एष्वित्यादि । ब्रह्महेति । ब्रह्म हतवानिति वियहः । ब्रह्म हन् क्तिप् इति स्थिते ब्रह्महा—इत्युपधादीर्घे कृते हल्ङादिना सुलोपे 'नलोपः—' (२३६) इति नलोपे

चरुपम् । एवमन्यत्र । ननु 'क्लिप् च' इत्यनेनैव क्लिपि विहिते ब्रह्मादिसिद्धौ किमर्थमिदमित्यत आह—नियमार्थमिति । इति काशिकेति । तत्राचास्मिन् प्रकृत्युपपद-
प्रत्ययकालनियमा इति चत्वारो नियमाः । एवञ्च पुरुषश्च इत्यादौ पुरुषादिपदानां ब्रह्मादिभिन्नतया वर्तमाने भविष्यति वा पुरुषं हन्ति हनिष्यति वेतिन क्लिप् । इदम्
वृत्तिकारमतं वामनेनाप्यनुसृतम् । प्रायिकश्चायं नियमः इति न्यासः । वस्तुतस्तु नात्र
चातुर्विध्यं नियमस्य किन्तु द्विविधानैव भाषास्य प्रामाणिकतरत्वादिति भावः ।
नागेशोऽप्येवमेवाह । एवञ्च प्रत्ययोपलक्षितकालावयवो ब्रह्माद्यवयवश्चायं नियम इति
फलितम् इति कैयटेऽपि स्पष्टम् ।

२८८८ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। सुकर्मादिषु च कृजः क्लिप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र
नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् ।
पुण्यकृत् । क्लिबेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृज
एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्लिप् ।
भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न
क्लिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्त्यस्मिन्नप्युपपदे क्लिप् ।
शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

Here, according to Kashika, there are three restrictions i.e.
धातुनियम, प्रत्ययनियम and कालनियम, Thus सु, कर्म etc preceding कृज्
(the root कृ) only will have क्लिप् only and that in past sense
only. Hence कृ in 'कर्म कृतवान्' will not be followed by अण्, but
with अधि—इ in 'मन्त्रमधीतवान्' we have अण् and not क्लिप् । स्वादिष्वेव
i.e. there being no उपपदनियम we can have भाष्यकृत् etc. as well
with क्लिप् in past tense.

मित—। सुकर्मेति । क्लिप् इति वर्तते । तदाह सुकर्मादिषु वेति । त्रिविधः

इति । धातुप्रत्ययकालनियमः इत्यर्थः । न तु स्वादिष्वेवेति उपपदनियमोपि । तदाह—शास्त्रकृद भाषाकृदिति । अणनेति । न क्तिप् इति स्पष्टम् । मन्वाध्याय इति । अण् एव न क्तिप् । धातुनियमात् ।

३००० । सोमे सुजः ॥ ३।२।८० ॥

दी—। सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

मित—। सोम इति । प्राग्वत् । उत्तरति । अग्नौ चेरित्येत्यर्थः ।

३००१ । अग्नौ चेः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्नाख्यायाम् ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतिः क्तिप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

when the designation of a particular spot containing fire is meant, the root चि (denoting past tense) takes क्तिप् in the passive only, an उपपद expressive of accusative preceding. Thus श्येन इव etc i.e. a spot for placing fire formed with bricks so as to resemble a hawk in form.

मित—। कर्मणीति । “कर्मणि” (२८९७—३।२।८६) इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्तते । तच्च कर्मान्तोपपदसमर्पकम् । एतत्पूर्वं ‘कर्मणि’ इति तु ‘कर्मवाच्य-द्योतकम्’ । तदाह—कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके इति । श्येन इवेति चित इत्येव न तु चितवानिति । श्येनाकृतिकार्ये श्येन इवेति । श्येनचिदिति । “समुदायोऽयम् आहवनीयधारणार्थे दृष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरुद्ध” इत्याहुः ।

३००३ । कर्मणीनिविक्रियः ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्-
सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वार्तिक) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

कर्मणि etc.—easy. 'कृतसित्—' This is a Varrtika directing the
occurrence of the affix only when the derivative brings censure.

मित—। कर्मणीति । अर्थः स्पष्टः । अथ इनीत्यभिभक्तिर्निर्देशः ।
तदाह—इनिः स्यादिति । 'कुत्सित्—' इति वार्तिकमिदम् । कुत्सायां गम्यायामिव
प्रत्ययः । नान्यथेति भावः । तदाह—सोमविक्रयीत्यादि । उत्तमवर्णैसादविक्रयस्त्र
शास्त्रसम्मतत्वात् इति बोध्यम् । तेनान्यत्र तु यथाप्राप्तमणीव—धान्यविक्रायः ।

३००४ । दृशेः कनिप् ॥ ३।२।८४ ॥

दी—। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ।

मित—। दृशेरिति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् दृशेः कनिप् स्यादित्यर्थः । 'प्राती
मनिन कनिप्—' 'अन्तेभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । नियमो यथा
मनिनादि, सोपपदं चाणादि ना भूदिति । मिष्ठा तु भवत्येव । परलोकं दृष्टवानिति ।
किञ्चाद् गुणाभावः ।

३००५ । राजनि युधिक्कञ् ॥ ३।२।८५ ॥

दी—। कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं
योधितवान् = राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

When the word राजन् precedes in the accusative as an उपपद
the root युष् and कृञ् (कृ) both expressing past sense take the
affix कनिप् । युधि has causative sense within. Thus राजयुध्वा—one
who caused a king to fight. राजकृत्वा—one who made a person
king.

मित—। राजनीति । कर्मवाचिनि राजशब्देः उपपदे भूतार्थाद् युध्यतेः

करोतिश्च कनिप् स्यादित्यर्थः । युष्यतेरकर्मकत्वाद् गृह्यादेव तस्मात् कनिप् । एवं सकर्मकात् प्राप्तिस्तदाह—युधिरिति । राजकृत्वेति । राजनं कृतवानिति विग्रहः ।

३००६ । सह्ये च ॥ ३।२।८६ ॥

दी—। कर्मणीति निवृत्तम् । सह्युध्वा । सहकृत्वा ।

Here the carrying word 'कर्मणि' has ceased to operate. Thus सह योधितवान् etc. give सह्युध्वा etc.

मित—। सह्ये चेति । सह इत्यस्य असत्त्ववचनात् कर्मणीत्यस्य अन्वयः नउत्तरवाप्यनुपयोगादाह—कर्मणीति निवृत्तमिति । सह्य शब्दे उपपदे युधेः कृजश्च भूते कनिप् । सह्युध्वा । सह योधितवानिति विग्रहः ।

३००७ । सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'व्यापोः—' (१००१) इति क्लृप्तः ।

The root जन् takes ङ in the past sense when an उपपद in the locative precedes. Thus सरसि जातम्—सरसिजम्—the 'टि' of जन् eliding due to डित्त्व and the locative being irregularly retained by 'तत्पुरुषे कृतिवहुलम्'. The alternative is सरोजम् । मन्दुरा=stable. Rest Easy.

मित—। सप्तम्यामिति । सप्तम्यन्ते उपपदे भूतार्थाद् जनेर्ङ प्रत्ययः स्यात् । सरसि जातमिति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति विकल्पात् पक्षे सरोजमित्यपि । मन्दुरज इति । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः । मन्दुरेत्यस्य क्लृप्तार्थमाह—'व्यापोः—' इति । सर्वत्र डित्वसामर्थ्यादभस्यापि जनेष्टिलोपः ।

३००८ । पञ्चम्यामजातो ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कारजः । अट्टष्टजः ।

जन् takes ड in the past sense also when a word other than जाति and used in, the ablative stands as उपपद. Thus संस्काराद् जातम्—संस्कारजम् (originating from past impression)-

मित—। पञ्चमामिति । संस्काराज्जात इति संस्कारजः ।

३००८ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' ।

जन् takes ड in the past sense also when an उपसर्ग precedes and a संज्ञा is implied. Thus—प्रजा (a child or a man)

मित—। उपसर्गे चेति । उपसर्गे चोपपदे संज्ञायां च गम्यायां भूताद्यां जनेर्डः । प्रकर्षेण जाता प्रजा (सन्ततिजानी वा) । अमरसंवादेनार्थमाह—प्रजा स्यादिति ।

३०१० । अनौ कर्मणि ॥ ३।२।१०० ॥

दी—। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्यजाता पुमनुजा ।

The root जन् preceded by अनु takes ड in the past sense when an accusative उपपद stands in the beginning—Thus पुमनुजा born junior to a male. पुम्स् + अनु + जन् + ड—here स elides by 'संयोगान्त्वस्य लोपः' ।

मित—। अनाविति । जनेः सकर्ममत्वाभावेऽपि उपसर्गवशादेवास्त्र कर्मत्वमिति सूत्रे 'कर्मणी'त्यस्योपयोगं दर्शयन्नाह—पुमांसमनुरुध्येति । पुम्स् अनु + जन् + ड इति स्थिते संयोगान्तालोपेन सकारलोपात् पुमनुजिति । पुंमात्वावरित्यर्थः ।

३०११ । अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

दी—। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजो ब्राह्मणः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वापाधिव्यभिचारार्थः तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कश्चित् । परितः खाता परिखा ।

Any उपपद preceding, जन् expressing past sense takes ङ. Thus also परिखा (a trench)—परि + खन् + ङ + टाप् स्त्रियाम् । This is obtained on the strength of अपि which violates all rules and restrictions or injunctions. Thus जन as also खन् takes ङ.

मत—अन्येष्वपीति । अपिशब्दसामर्थ्यमाह—सर्वापाधोति । उपाधिपदायमाह—धात्वन्तरादित्यादि । परिखेति । एवमुद्ध (उत् + खन् + ङ) । निपातनादन्यलोप इति वर्धमानः । अजइत्यादि—न जातः, विजातः इत्यादि विग्रहः ।

३०१२ । क्तवत् निष्ठा ॥ ३।२।२६ ॥

दी—। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

नित—। क्तेति । अनयोः प्रत्येकं निष्ठेत्यत आह—एताविति ।

३०१३ । निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

दी—। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठास्यात् । तत्र 'तयोरिव—' (२८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति कर्तरि क्तवत् । उकावितौ । स्नातं मया । सुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

After a root expressing past sense the affix निष्ठा (क्त क्तवत्) is attached ; of these two the former (क्त) is employed in the passive voice i.e. भाववाच्य and कर्मवाच्य by the परिभाषा rule 'तयोरिव—' (2833), whereas the latter (क्तवत्) which drops उ and क, and retains तवत् (only) is affixed in the active voice (कर्त्तृवाच्य) only by the rule 'कर्तरि कृत्' (2832). Thus स्नातम् etc. are examples in भाव, कर्म and कर्तृवाच्य respectively.

नित—। निष्ठेति । निष्ठापदयोश्च पूर्ववत् सूत्रोपन्यासपुरःसरं विहित्य-सूक्तार्थमाह—भूतार्थवृत्तेरिति । भूत इत्यनुवर्तमानान् । तत्रेति । तयोः क्तकत्वलीरित्यर्थः ।

कप्रत्ययः तयोरीत्यनेन भावे कर्मणि च । कवतुस्तु कर्तरीत्यनेन कर्तरि वाच्ये भवतीत्यर्थः । उकाविताविति । कप्रत्ययेऽपि किदिति विवेचनीयम् । कित्करणं गुणप्रतिषेधार्थं यथा—स्ततः स्तुतवान् इत्यादौ । उकारकरणं तु लीवर्यम् । यथा—स्तुतवतीत्यादौ । अन्यत्र—स्तुता इति टावेव न लीप् । भावकर्मकाङ्क्षु क्रमेणोदाहरति स्नातं मद्येत्यादि ।

३०१४ । निष्ठायामख्यदर्थे ॥ ६।४।६० ॥

दी—। ख्यदर्थो भावकर्मणी । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

By the term ख्यदर्थः (ख्यत् + अर्थः) the object or sphere of ख्यत् is meant = भाव and कर्मवाच्य. For ख्यत् being a कृत्य affix is appointed after a root in these two वाच्य only by 'तयोरेव—' (२८३३). Thus the rule means—when a निष्ठाप्रत्यय in a वाच्य other than भाव and कर्म i.e. कर्तृवाच्य follows the vowel इ of the root क्षि is lengthened,

मित—। निष्ठायामिति । सूत्रे अख्यदर्थे इत्यस्य विवरणमाह—ख्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्रेति । ख्यतः अर्थः प्रयोजनस्य ख्यदर्थः । अहलोर्णात् इत्यनेन ख्यत्प्रत्ययो विधीयते । स च कृत्यप्रत्यय इति कृत्वा 'तयोरेव कृत्यकखलर्थाः' (२८३३) भावे कर्मणि चैव वाच्ये विधीयते । ततः भावकर्मणी ख्यदर्थः । एवं च परिशिषात् अख्यदर्थे इत्यनेन कर्तरीति लभ्यते । तस्मात् कर्तरिवाच्ये निष्ठायां परि क्षियो दीर्घ इति सूत्रार्थः । 'क्षियः' (६।४।५८) इत्यतः क्षियः इत्यनुवर्तते ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् ॥ ८।२।४६ ॥

दी—। दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु—क्षितः कामो मया । 'श्रुकः किति' (२३८१) । श्रितः-श्रितवान् । भूतः-भूतवान् । क्षुतः । 'ऊर्णोतिष्णुवद—

भावी वाच्यः”—(वार्तिक) । तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः ।
नुतः । वृतः ।

After चि has been lengthened, the निष्ठा त following is replaced by न. Thus चीणवान्, सूध्व by 'रषाभ्यां नो णः' । 'क्षितः कामः'—desire has been destroyed by me. This is in the कर्मवाच्य. Hence दीर्घ and नकार are wanting. 'क्षितं कामिन' is the instance in the भाववाच्य । 'श्रुकः किति'—this provides for absence of इट् in श्रि etc. 'ऊर्णोतिः'—This is a Varttika ; easy. Thus ऊर्णु being deemed as एकाच् in ऊर्णुत no इट् । नु to praise + क्त = नुत ।

मित—। क्षिय इति । 'रदाभ्यां निष्ठातो न—' (८।२।४२) इत्यतो 'निष्ठातो न' इत्यनुवर्तते । दीर्घादिति च क्षियो विशेषणं तदाह—दीर्घात् क्षिय इत्यादि । चीणवान् इति । 'रषाभ्यां नोणः—' इति णत्वम् । 'क्षितः कामः—' इति । क्षित इत्यस्य क्षपित इत्यर्थः । एतत् कर्मण्युदाहरणम् । ततो दीर्घो नकारश्च, न भवतः । भावे तु क्षितः कामिनेत्युदाहरणम् । श्रित इत्यादौ इट् निषेधार्थमाह—श्रुकः किति । उर्णुतेर्णुवदिति । वार्तिकम् । 'ऊर्णु' इत्यस्य एकाच्त्वात् श्रुकः इति निषेधः । नुत इति—नुस्तुताविति धातुः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८।२।४२ ॥

दी—। रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ—'ऋत् इत्—' (२३८०) । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

नकार replaces the त of निष्ठा following रेफ and दकार as also the दकार of the root preceding the निष्ठाप्रत्यय. Thus शीर्ण, भिन्न etc. In the case of कार्तिः (the offspring of कृत), however,

where also the निष्ठा तकार follows a रेफ after इङि (कृत + इञ् by 'अत इञ्') there तकार is not replaced by न, for the इङि is असिद्ध or invalid being due to its being बहिरङ्ग, cp—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परिभाषा) ।

मित—। रदाभ्यामिति । निष्ठा (निष्ठायां विहितः) तः (तकारः) तस्य इति 'निष्ठातः' शब्दार्थः । 'द' इति षष्ठान्तम् । तदाह—रेफदकाराभ्यामित्यादि । 'रः' दद्य रदौ ताभ्याम्—रदाभ्याम् । शीर्षं इति । रेफात् परस्वीदाहरणमेतत् । भिन्नं हिन्न इति । दकारात् परस्वीदाहरणम् । तेन नकारश्च यम् । रपरिति । 'उरणपर' इत्यनेन । बहिरङ्गत्वेनेति—कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत 'अत इञ्' इति प्रत्यये परतः 'अचोभिति' इति इङिः । साध्वबद्धपेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तेन 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तस्य असिद्धतया तन्निमित्तप्राप्तेरेफात् परस्यापि तकारस्य नत्वं नैति भावः । 'निष्ठातकाराद् वहिर्भूतम् इञ्प्रत्ययमाश्रित्य विधीयमानत्वादङिर्बहिरङ्गेति भावः' इतितत्त्वबोधिनी ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ८।२।४३ ॥

दी—। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्थानः । ग्लानः ।

If an आकारान्त root beginning with a संयोग letter formed in combination with any of the यण् letters, the निष्ठातकार is replaced by नकार. Thus द्राण etc.

मित—। संयोगादेरिति । निष्ठातो न इति वर्तते । संयोगादेः आतः, यण्वत इति 'धातोर्' विशेषणत्वम् । यण्प्रत्याहारस्य वर्णभाविन संयोगादेराकारान्ताच्च धातोः परतो निष्ठातकारस्य नकार इति सूचार्थः । वाण इति । द्रा कुत्सायां गतौ । नत्वम् । ग्लानः इति । 'सौष्ठ' शब्दसंघातयोः । 'आदेच उपदेशे—' (२३७१) इत्याहुम् । जतो नः । स्थान इति । स्तौ हर्षय्ये । प्राग्वत् ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः ॥ ८।२।४४ ॥

दी—। एकविंशतेर्लृआदिभ्यः प्राग्वत् । लनः । ज्या-

‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) । जीनः । ‘दुग्धोदीर्घश्च’ (वार्तिक) ।
 ‘दु गती’ । दूनः । ‘ट्टु उपतापे’ इत्ययं तु न गृह्यते । सानुबन्ध-
 कत्वात् । ‘मृदुतया दुतया’ इति माघः । गूनः । ‘पूजो विनाशे’
 (वार्तिक) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पृतमन्यत् ।
 ‘सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य’ (वार्तिक) । सिनो ग्रासः । ग्रास
 इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । ‘कर्मकर्तृकस्य’ इति किम् ?
 सितोग्रासी देवदत्तेन ।

लृञ् etc (क्रादिः) are twenty two in number of them लृञ्
 being excluded, twenty one only take निष्ठा and the तकार is
 replaced by न as before. जीनः (ज्या + ण)—althouuh ज्या is संयोगादि,
 आकारान्त as also यणान्, yet the rule ‘संयोगोदरातो—’ (3017) does
 not apply here, for by ‘पूर्ववासिद्धम्’ (12) it will be invalid towards
 ‘ग्रहिज्या—’ (6.1.16). Thus सम्यसारण taking place first, we have न of
 निष्ठा by this rule. ‘दुग्धोः—’ (varttika). The roots दृ and गु when
 followed by ण, become दीर्घ and the तकार becomes न । गु means
 excrete nuisance (पुरीषोत्सर्ग) । ‘पूजो—’ (varttika) निष्ठात after पूज
 is replaced by न when the derivative signifies destruction.
 ‘सिनोतेः—’ (varttika) निष्ठात is replaced by न when the निष्ठा comes
 after सिनोति or ‘षिज्वन्धन’ ; ग्रास (a lump of rice) as कर्मकर्ता i.e
 which (ग्रास) though कर्म is treated as कर्ता. Thus सिनो ग्रासः
 otherwise सितः (bound).

मित—। लुञ्जिति । लृञ्जादयः द्वाविंशतिः क्रादी पठिताः । तत्र लृञ्
 वर्जयित्वाह—एकविंशतरिति । प्राप्नोदिति । तकारस्य नकार इत्यर्थः । जीनः इति ।
 सम्यसारणे कृतेऽनेन तस्य न इति बोध्यम् । तेन संयोगादेरित्यत्र न प्रवर्तते ।
 दुग्धोरिति—वानिकम् । दु घातोदीर्घ इत्यर्थः । ट्टु इति । ‘सानुबन्धकान-

नुबन्धकथोरननुबन्धस्यैवेति परिभाषयेत्यर्थः । 'पूजः—इति वार्तिकम् । सिनोतिरिति वार्तिकम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता यस्येति विग्रहः । तस्मात् सिनोतिः परतो निष्ठा-
तकारस्य नकार इत्यर्थः । सिनो यास इति । 'पिच्छीक्रियमाणो यासो यदा दध्या-
दिव्यञ्जनवशाद् वम्बनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण्येव कर्तृत्वमिति बोध्यम् । 'पिच' वम्बने । यस्यत इति यासः । कर्मणि ङञ । सितेति । वङ्गा इत्यर्थः । सिती यास इति । अत्र कर्मकर्तृत्वाभावाद्गत्वाभावः ।

३०१८ । ओदितश्च ॥ ८२।४५ ॥

दी—। भुजो—भुग्नः । 'टुओश्चि—' उच्छूनः । ओहाक्—
प्रहीणः । 'स्वादय ओदित' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् ।
दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीडः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ।

नकार replaces निष्ठा तकार after roots dropping the, indicatory (अनुबन्ध) ओकार. Thus भुजो + क्त = भुज् = भुग्न (crooked) by 'चोः कुः' etc. उच्छून (increased or puffed) उद् + टुओश्चि + क्त = उद् + चि न = उत् + यून by सम्प्र—enjoined under 'वचिस्वपि—' (2410) as टुओश्चि is यजादि and दीर्घ by 'हलः' (2559). प्रहीणः (deserted or bereft of) ईकार by 'घमास्या—' (2462) then णत्व by 'ह्रस्वचः' (2835). सून etc— for सू etc are ओदित् । उड्डीनः—उद् + डी + क्त, as डी has been read within ओदित् roots so we have no इट् here.

मित—। ओदितश्चेति । ओकारानुबन्धवतः परस्य च धातोर्निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थः । तद्देशहरति भुजो = भुग्न इति । 'चोः कु'रिति कुत्वे जश्त्वेन गकारः । उच्छून इति । उत्पूर्वात् अयतेरुत्तरं निष्ठा । अयतेर्यजादित्वात् 'वचिस्वपि—' (२८१०) इति सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । उच्छूनो उड्डी गर्वितो वा । प्रहीणः । प्रपूर्वाद् जहातेर्निष्ठा 'घमास्या—' (२४६२) इति ईत्वे कृते 'ह्रस्वचः' (२८३४) इति नत्वम् । सून इत्यादि । सूङ् प्राथिगर्भविमाचने । स्वादीरोदित्वात्तकारः । 'श्रुक् किति' इति इट् प्रतिषेधः । दून इति—दूङ् प्रतिपादः ।

ततः प्राग्वत् । उड्डीन इति । डीङ् विहायसा गतौ । तस्य सेटकत्वेन उड्गमने प्राप्ते सासर्थान्नित्याह—ओदिन्मध्य इति । अन्यथा तत्र पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः । इटि हि सति निष्ठातकारस्य नकारत्वासंभवात् ।

३०२० । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ ५।१।२४ ॥

दी—। द्रवस्य मृत्तौ^१ काठिन्ये स्पर्शं चार्थं श्यैङ् सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

When the sense is such as मूर्ति i.e stiffness (or solidity) and touch of a liquid substance, the root श्यै gets सम्प्र- in निष्ठा.

मित—। द्रवेति । मूर्तिश्च स्पर्शश्च । द्रवस्य मूर्त्तिस्पर्शौ । तयोरिति विग्रहः । काठिना इति मूर्तावित्यस्य विवरणमात्रं न तु समुच्चयावयवः । 'ष्यङ्ः सम्प्रसारणम्' (६।१।२३) इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तदाह द्रवस्येति...श्यैङ् इति । एवं श्यै + क्त इत्यत्र 'आदिचः—' इत्यात्तु अनेन सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च शि + त इति स्थिते आह—

३०२१ । श्योऽस्पर्शं ॥ ८।२।४७ ॥

दी—। श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शर्थे । 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शं किम् ? शीतं जलम् । 'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः' किम् ? संश्यानो वृश्चिकः शीतात् । सङ्कुचित इत्यर्थः ।

n replaces त of निष्ठा coming after श्यैङ् when want of touch is implied. Thus शीनम् घृतम् or condensed ghee ; otherwise शीतम् as water. संश्यान = सम् + श्यै + क्त = सम् + श्या + न by 'आदिचः—' (2371) etc. It does neither imply 'condenseness of a liquid

matter (द्रवमूर्ति) nor 'touch' but it implies contraction (सङ्कोचन) ।

Hence no सम्प्रसारण ।

मित—। श्य इति । 'श्लैङ् गती' इत्यस्य कृतात्त्वभ्य पञ्चम्यातिदेशः । निष्ठातस्यैव्यनुवर्तते । तेन श्लैङ् परभ्य निष्ठातस्य इत्यादिरर्थः । तदाह—श्लैङ् इति । शीतम् इति । अव स्पर्शाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यात् सम्प्रसारणे कृते 'ह्रस्वः' (२५५८) इति दीर्घस्ततोऽनेन नत्वम् । घनीभूतमित्यर्थः । यद्यप्यत्रापि स्पर्शोऽस्तीत्यत्र तथापि घनीभूतत्वमेव प्रधानमिति नत्वम् अन्यत्र शीतमिति । 'द्रवमूर्ति—' इत्यस्मिन् दहरण-मप्यतदेव स्पर्शविषये । संश्रयान इति स्पष्टम् ।

३०२२ । प्रतेद्य ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

मित—। प्रतेरिति । द्रवमूर्ति—(६।१।२४) इत्यतः श्य इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रतिपूर्वस्येत्यादि । द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणार्थमिदम् । प्रतिशीन इति । प्रतिगत इत्यर्थः ।

३०२३ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ ६।१।२६ ॥

दी—। श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्रयानम्-अभिशीनं घृतम् । अवश्रयानः—अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थित विभाषेयम् । समवश्रयानः ।

व्यवस्थितविभाषा i. e. the option is restricted i.e श्य preceded either by अभि or by अव gets optional सम्प्र. but not so if any of them is preceded or followed by any other उपपत्तिः. Hence in समवश्रयान there is no सम्प्रसारणम् ।

मित—। विभाषेति । अभिपूर्वस्य अव पूर्वस्य चेति सिद्धवत्कृत्य आह—श्यः सम्प्रसारणमिति । समवश्रयान इति । अभिपूर्वस्यैव अवपूर्वस्यैव वा श्लैङ् सम्प्रसारणम् इति व्यवस्थितत्वादेव संसुपष्टस्य सम्प्रसारणं न एवेति भावः ।

३०२४ । अञ्चोऽनपादाने ॥ ८।२।४८ ॥

दी—। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने ।

मित—। अञ्च इति । अञ्चतेर्धातोरित्यर्थः । अनपादानेति । प्रसज्य प्रतिषेधोऽयमित्याह—न तु अपादाने इति । अपादानविवक्षायां नैत्यर्थः ।

३०२५ । यस्य विभाषा ॥ ७।२।१५ ॥

दी—। यस्य कचिद् विभाषयेद्भिहितस्ततो निष्ठाया इट् न स्यात् । 'उदितो वा' (३३२८) इति क्तायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्तः । 'अनपादाने' किम् ? उदत्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'ब्रश्च—' (२८४) इति षत्वे प्राप्ते—'निष्ठादेशः षत्वस्वर प्रत्ययेद्भिधिषु सिद्धो वाच्यः' (वार्तिक) । वृक्तः । वृक्तवान् ।

In निष्ठा the augment इट् is not prefixed to a root which has previously been instructed to have इट् optionally. Thus in समक्त—सम् + अञ्च + क्त, we have not इट् as अञ्चु is उदित् therefore विभाषितेद् by 'उदितो वा' (3328) in क्ता । समक्त means joined together. उदत्तम् raised (उद्धृतम्)—no नत्व. In वृक्त्वा which is derived as वृच् (ओवृयक्केदने) + क्त = वृच् + न by 'ग्रहिन्या—' (2412) and 'ओदितश्च' (3019) = वृच् न by 'स्त्रीः—' (300) for the श् was previously स् of which षत्व was due, by "ब्रश्च भसज्" due to असिद्धत्वं of निष्ठा न । नत्व is declared to be valid or सिद्ध by the varttika 'निष्ठादेशः—' निष्ठा substitute i.e. नकार should be recognised as सिद्ध or valid in cases of षत्व, स्वर, प्रत्यय, and इट् ; the षत्व consequently does not take effect and we have कृत्व by 'चोः कुः—' वृक्त्वा = वृक्त्वा by कृत्व, cp—'अटकुप्वाङ्—' । Similarly वृक्त्वावान् (has cut down).

मित—। यस्तेति । यस्तेति । (३११) इत्येव 'इय अय संसष्टे'

इतीकाराकारयोर्वाङ्कम्, वा 'यस्य हलः' (२६३१) इत्यत्र यकाराकार-
संघातस्य याङ्कम्, वा 'यस्य च भाविन—' इत्यादाविव सर्वनाम् एवेति ध्वनयन्नाह-
यस्य कचिदिति । 'श्रीदिती निष्ठायाम्' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायामिति 'नेङ्गुणि कृति'
(७।२।८) इत्यतो 'वेट्' इति चानुवर्तते । तदाह—निष्ठाया इट् नस्वादिति । अक्षु
पूजायाम् । तच्चोदित्वेन वेट् इति दृश्यते—'उदितौ वा' (२३२८) इति । अतएव
सम् + अक्षु + क्त = सम् + अक्षु + न (अक्षोऽनपादाने ३०२४) = सम् + अक्षु + न्
(अनिदितामिति न लोपः) = सम् + अक्षु + न (चोः कुरिति कुलम्) = सम् + अक्षु + न्
इत्यर्थः । उदत्तमिति । उद + अक्षु + क्त । अत्र उदुतमित्यथाऽनपादानत्वेन नत्वा-
भावः । अथ हक्त्वं इत्यादौ ओवृत्त + क्त इति स्थिते (सस्य चुत्वेन शत्वमिति न
विस्मर्तव्यम्), 'यङ्गिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे नलस्यासिद्धत्वात् 'स्त्रोः—'
(३८०) इति सलोपे, चोः कुरिति कुलम्, उदित्वेन वेट्त्वाद् यस्य विभाषेति अत्रानिट्,
नस्य शत्वेन हक्त्वं इति भवति । तत्र 'त्रय—' (३।३।१८) इति पूर्वशास्त्रं प्रति
'श्रीदितश्च' (८।२।४५) इत्यस्य शान्तस्य असिद्धत्वात् षत्वे प्राप्ते वार्तिकमाह—
'निष्ठादिशः' इति । एवञ्च षत्वविधौ चिपादोऽस्योऽसिद्धोऽपि निष्ठादिशः (नकारः)
सिद्ध इति भक्ष्परत्वाभावेन षत्वं निवर्ततां स्त्रोरिति सलोपश्च भवति । कुलम्भुभावविव तं
अव्यसिद्धत्वादिति ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ८।३।७५ ॥

दी—। पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः ।
'प्राच्य—' इति किम् । परिस्कन्दः—परिस्कन्दः । 'परिच्य'
(२३८८) इति षत्वविकल्पः ॥ 'स्तम्भेः' (२२७२) इति षत्वे
प्राप्ते—

मूर्धन्य ष being due by the previous rule 'परिच्य' (2399—8374),
prohibition of the same is here irregularly executed by this
rule which means—परिस्कन्द is correct according to grammarians

or usage in the country प्राच्यभरत । षत्त्व in प्रतिस्तब्ध being due to 'सम्भे' (2272) we look forward—

मित—। परिरुद्ध इति । प्राच्यभरत इति देशनाम । तत्र परिकन्दशब्दस्य निपातनात् षत्त्वाभाव इत्यर्थः । अन्यत्र तु 'परिश्च' (८३।७४) इति पूर्वसूत्रेण षत्व-विकल्प एव । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः षत्वनिषेध इत्याह—सम्भेरिति ।

३०२७ । प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च ॥ ८३।११४ ॥

दी—। अत्रषत्वं न स्यात् ।

३०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ८३।४८ ॥

दी—। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूतनः । विजिगीषायां तु दूतम् ।

The root दिव (to play with) gets its निष्ठात changed into नः provided there is no intention of winning (another). Thus दूतः praised or reduced—by नत्व of त and उट् of व् by 'च्छोः शूट्—' (2568), otherwise दूतम्—

मित—। दिव इति । विजिगीषा जितुम् इच्छा । तदर्थभावे गम्ये इत्यर्थः । दूत इति । अनेन निष्ठानत्वम् । 'च्छोः शूट्—' (३५६३) इत्यनेन च वकारस्य ऊट् । यणादेशः । चौणः स्तुतो वेत्यर्थः । 'आदूतनः स्यादौदरिके विजिगीषावि-वर्जिते' इत्यमरः । दूतमिति । तस्यपरस्परजयिच्छया प्रवृत्तेर्निष्ठानत्वं न ।

३०२९ । निर्वाणोऽवाते ॥ ८३।५० ॥

दी—। अवाते इतिच्छेदः । निःपूर्वात्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत् कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

Here the phonetic combination is निर्वाणः + अवाते. The root वा preceded by निर् gets its निष्ठा त changed into नः

if वात or wind is not the agent thereof. Thus निर्वाणः (extinguished or dead) as fire or a sage. But निर्वातो वातः—the wind has ceased (no नत्व) ।

मित—। निर्वाण इति संज्ञा विभजते । अवाते इति च्छेदः । सुवार्थमाह—
निरपूर्वादिति । वा गतिगन्धनयोरिति धातुः निरुपसर्गकशात् विनाशि उपरमे च
वर्तते । तदाह—निर्वाणोऽग्निमुनिर्वेति । नष्टो मृतो बन्धुर्धः । वाते लिति । अत
‘गत्यर्थाकर्मेक—’ इति कर्तरि निष्ठा । विशेषेण वातो गत इत्यर्थः । भाषावृत्तिमते
मुनीनां निर्वाणम् इत्यपि अनुक्तकर्तरि सति साधु ।

३०३० । शुषः कः ॥ ८।२।५१ ॥

दी—। निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

Here निष्ठात is changed into क ।

३०३१ । पचो चः ॥ ८।२।५२ ॥

दी—। पक्कः ।

मित—। निष्ठातस्य च इत्यादेश इत्यर्थः । वल्खासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुलम् ।

३०३२ । ज्ञायो मः ॥ ८।२।५३ ॥

दी—। ज्ञामः ।

मित—। ज्ञे चये । तस्य ‘आदिचः—’ (२३०१) इत्यात्मे कृते निष्ठतसां मः ।
अकर्मकात् कर्तरि कः ।

३०३३ । स्यः प्रपूर्वस्य ॥ ६।१।२३ ॥

दी—। प्रात् स्तः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

स्य preceded by प्र gets सम्प्र. in निष्ठा ।

मित—। स्य इति । स्य इत्यस्य कृतात्स्यं षष्ठ्या निर्देशः । ‘स्यजः सम्प्र-
सारणम्’ इत्यतः सम्प्रसारणम् । ‘स्फायः—’ इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते ।

३०३४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५४ ॥

दी—। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः ।
'प्रात्' किम् ? स्तानः ।

निष्ठात coming after प्र+स्त्री optionally becomes म. Thus प्र+स्त्री+क्त=प्रस्तीम or प्रस्तीतः (conjoined) by 'आदेचः—', 'स्तः—' and 'हलः' (2559), and this rule.

मित—। प्रस्त इति । प्रपूर्वात् स्तायतेरिति सिद्धवत् क्त्वाह—निष्ठातस्येति । 'चाथो मः' इत्यतोऽनुवर्तते । प्रस्तीमः—प्रस्तीत इति । सङ्घीभूत इत्यर्थः । आदेच इत्याच्चे, सम्प्रसारणे, 'हलः' (२५५९) इति दीर्घे च कृते मत्वविकल्पः । स्त्री ष्यै शब्दसंघातयोः । स्तान इति—संयोगादेः—(३०१७) इति नत्वम् ।

३०३५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्लशोक्लाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

दी—। जिफला फुल्लः । निष्ठातस्य लत्व' निपात्यते । क्तवत्वे कदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । चीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्य सिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते ! चीवो मत्तः । क्लशस्तनुः । उक्लाघो नीरोगः ।
'अनुपसर्गात्' किम् ?—

These i.e फुल्ल, चीव, क्लश and उक्लाघ are irregularly formed when preceded by no उपसर्ग. Thus जिफला (or फल) + क्त = फुल्ल, लत्व of क्त by this rule and absense of इट् by 'आदितश्च' (3036) and उ by 'ति च' (3037). This निपातन intended for a part the portion क्त, is also of क्तवत्तु. In चीव etc the त of क्त is dropped and this disappearance of त being सिद्ध, the augment इट् which was due is irregularly prohibited. Thus चीव+क्त=चीवः (intoxi-

cated); कृशः + कृ = कृशः (weak) and उद + लाच् + कृ = उल्लाघः (free from ailments).

नित— अनुपसर्गादिति । अनुपसृष्टा एते चत्वारो निपात्यन्ते । तत्र प्रत्येकं निपातनं दर्शयति । जिफलेति । फल् + कृ इति स्थित इत्यर्थः । तत आदितथेति (३०३६) इतीदृशभावः । 'तिच' (३०३७) इति उकारश्च । फुल्लवानित्यस्य सूत्रेऽदर्शनादाह—कृत्वत्वेकदेशस्येति । क्तांशमात्रस्येति भावः । वयैकदेश्यहृणेनापि वर्णस्य यङ्गणात् । चीवादिभित्ति—चीवकृशोक्ताघेषु भिषये इत्यर्थः । तलोप इति । तथाच चीव् + कृ = चीवः, कृशकृ = कृशः, उत + लाच् + कृ = उल्लाघः—क्तान्तानि रूपाणि लभ्यन्ते । तलोपस्य असिङ्गत्वादिङ्गविरह इत्याह—तस्येति । अनुपसर्गात् किमिति ?—ति चेत्तद्व्यास्य प्रत्युदाहरणम् ।

३०३६ । आदितश्च ॥ ७।२।१६ ॥

दी— आकारितो निष्ठाया इट् न स्यात् ।

इट् is not prefixed to निष्ठा coming after a root which drops indicatory 'आ'.

नित— आदितथेति । 'आदितो—' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायाम् 'नेङ् शि—' (७।२८) इत्यतो 'नेट्' इति चानुवर्तते ।

३०३७ । ति च ॥ ७।४।८८ ॥

दी— चरफलोत्त उत स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लताः प्रचीवितः । प्रकृशितः । प्रोक्ताघितः । कथं तर्हि लोभ्रहृमं सानुमतः प्रफुल्लम् इति ? 'फुल्ल विकसने'—पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिष्ठत्तरर्थम् । 'उत् फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।

अ of चर and फल् becomes उ when a कित् affix beginning with त follows. Thus प्र + फल् + क्त = प्रकुल्त् । प्रचीवित etc with इट् and त् which apply due to the उपसर्ग's here. Thus these are counter examples of 'अनुपसर्गात्—' (3035). 'लीप्रद्रुमम्—' (Raghu II 29). Here the term प्रकुल्ल is derived as प्र + फल् + अच् (and not फल् + क्त). If so, what is then utility of the rule 'अनुपसर्गात्—' (3035)? The utility is to dismiss फुल्त्, चीवित्, etc. उत्फुल्ल संफुल्ल—'varttika.

सित—। चरफलो रिति । 'चरफलो' (७१५८०), उत्परसगातः (७१५८८), 'दीर्घं इणः किति' (७१६६८) इत्यतः क्रमेण चरफलो रिति, उदिति, कितीति चानुवर्तते । तदाह चरफलो रत इत्यादि । वस्तुतस्तु कितौल्यनुवर्तनं निष्फलम् । सेंट-कलेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । लीप्रद्रुममिति । "स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्द्वरः केशरिणं ददर्श । अधिल्यकायामिव धातुमध्यां लीप्रद्रुमम् सानुमतः प्रफलम्" (रघु—२।२८) । अतः प्रकुल्ल इति प्रपूर्वात् फुल्लतेरपि निष्पन्न इति मल्लिनाथोऽप्येवमेवाह । नन्वेवं 'अनुपसर्गात्—' इति (३८३५) निपातनं व्यर्थं तत्राह—सुवमिति । आदिपदेन चीवितादिरपि ग्रहणम् । 'उत्फुल्ल—' इति । वार्तिकम् । निष्ठातद्योपसर्गेऽपि निष्ठातस्य लवार्थमिदम् ।

३०२८ । नुदविदोन्दत्ताघ्राज्जीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५६ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः—नुत्तः । 'विद विचारणे' रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः—वित्तः । वेत्तेस्तु—विदितः । विद्यतेविन्नः । उन्दी—

निष्ठात, coming after the roots नुद, विद, उन्द, वा, घ्रा and ज्ञी, is optionally replaced by नः. Thus नुन्नः or नुत्तः (sent or despatched) विद being mentioned in combination with उन्दी of the रुधादि.

is to be taken as रुधादि (विन्नः—विच examined). Otherwise विदितः (विद् अदादि + क), विन्नः (विद् + दिवादि + क) no option. उन्द् + क—

मित—। नुदेति । नुदप्रकरणे, विद् विचारणे, उन्दी परिक्लेदने, वा वाणे, घ्राणाणे, झी लज्जायामिति एते धातवः । एभ्य इति स्पष्टम् । ‘रदाभ्याम्—’ ‘संयोगादेः—’ इत्येताभ्यां नित्ये प्राप्ते झीत्यस्याप्राप्तेः चोभयत्रैव विभाषेयम् । विदिः रीधादिकस्य यङ्गणे मानमाह—उन्दिना परेणति । तस्यापि रीधादिकत्वात् । वेत्तेरिति । विदज्ञाने इत्यादादिकस्य । विद् सत्तायामिति दैवादिकस्य तु विन्न इति । अत विकस्यो नेति फलितम् । विदित इत्यतः निष्ठातस्य इट् व्यवहितत्वाद्वात् नेति बोध्यम् । तथाच भाष्यम्—‘वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेविन्न इत्यते वेत्तेविन्नश्च विचश्च भोगे विचश्च विन्दतेः इति’ ॥ उन्दीत्यस्य निष्ठायामिडभाव इत्याह—

३०३८ । श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ ७२।१४ ॥

दी—। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इट् न स्यात् । उन्नः—

उत्तः । त्राणः—त्रातः । घ्राणः—घ्रातः । झीणः—झीतः ।

इट् is not prefixed to निष्ठा following the root श्वि (टुश्वोश्चि) and roots dropping इ. Thus उन्न उत्तः (watered, moisted). Note that the न of उन्द् is dropped by ‘अनिदिताम्—’ (414), then नत्व of निष्ठा and of इ of the root itself by “रदाभ्याम्” etc.

मित—। श्वीदित इति । श्वि च ईदित् श्वीदित् समाहारैकवचनम् । तस्य । निष्ठात इति वर्तते । तदाह—श्वयतेरित्यादि । ‘नेङ् वशि—’ (७१८) इत्यतो नेङित्यनुवर्तते । उन्न उत्तः इति । अनदितामिति (४०५) नलोपाद्वर्त्तमानेन नञ्चविकल्पः । त्राण इत्यादि पूर्वस्वस्य ‘वाघ्रा—’ इत्यादेरुदाहरणम् । झीणः झीतः = लज्जित इत्यर्थः । [“झीणा च इष्टा च वभाण मैमी” इति नैषधे, “शीतमिव नभसि वीतमले” इति किराते] ।

३०४० । न ध्याख्यापृमूर्च्छा मदाम् ॥ ८२।५७ ॥

दी । एभ्यो निष्ठातस्य नत्व न । ध्यातः । ख्यातः ।
पूरतः । 'राज्ञोपः' (२६५५) । मूर्तः । मत्तः ।

निष्ठात coming after ध्यै, ख्या, पृ, मूर्च्छा and मद् is not changed into न । ध्यातः—etc (here आत्त्व by 'आदेच—' 2371). In these two cases नत्व due by 'संयोगादेः—' (3017) is prohibited. पूतः—पृ + क्त = पूरत by 'उदोष्टपूर्वस्य' (2494) and 'उरणरपरः' = पूतः, दीर्घ by 'हलि च' (354) and want of इट् by 'श्रुक् किति' (2387). मूर्च्छा + क्त = मूर्त् + क्त by 'राज्ञोपः' (2655) = मूर्तः and by 'आदितश्च' (3036) which prohibits इट्, and 'हलिच' (554). In these two cases 'रदाभ्याम्—' does not apply. मत्तः—The root 'मदी हर्ष' being ईदित् does not provide इट् for निष्ठा in accordance with 'श्रीदितो—' (3939). This also is an exception of 'रदाभ्याम्'.

मित— न ध्येति । ध्याचिन्तायाम्, ख्या प्रकथने, पृ पालनपूरणयोः, मूर्च्छा मोहसमुक्ताययोः । मदी हर्षग्लपनयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । ध्यात इति । आत्वेकते रूपम् । ध्यातः ख्यात इत्यत्र संयोगादेरिति प्राप्नो नकारः प्रतिषिध्यते । पूतः इति—पृ + क्त इति स्थिते 'उदोष्टपूर्वस्य' (२४९४) इत्युच्चारणपरत्वे, हलि चेति (३५४) दीर्घे 'श्रुक्—' (२३८१) इतीट् प्रतिषेधः । मूर्च्छा इत्यत्र सतुकस्य कस्य लोपार्थमाह—राज्ञोप इति । आकारस्यापि इट् । एवम्—सुर + त इति स्थिते प्राग्वद् दीर्घे 'आदितश्च' (३०३६) इतीट् प्रतिषेधे च मूर्त्त इति । मत्त इति मदीत्यस्य ईदित्वात् 'श्रीदितः—' (३०३९) इति इट् प्रतिषेधः । मत्त इत्यत्र 'रदाभ्याम्—' इति प्राप्नो न ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८२।५८ ॥

दी । विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीतेऽर्थे ।

वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । 'अनयः' किम् ? विन्नः ।
'विभाषा गमहन' (३०८८) इति कसौ वेट्त्वादिह नेट् ।

This term वित्त is irregularly derived as विद् (रुधादि) + क्त when it (the derivative) denotes enjoyable something or distinguished or delighted some one. Otherwise विन्नः । This (विद्) being वेट् or optional इट् in कसु by 'विभाषा गमहन—' (3079), here gets no इट् by 'यस्य विभाषा' (3325).

मित—। वित्त इति । भोगप्रतीतयोरित्यस्य अयमाह—भोग्ये प्रतीते चार्थे इति । 'प्रतीते प्रथितस्यातवित्तविज्ञातविद्युता' इति 'ख्याते ऋष्टे प्रतीत' इति चामरः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्ययः—कर्मण कर्मणि वृजचौ । विन्न इति । विदल लाभे इत्यस्मान्निष्ठा । लब्ध इत्यर्थः । 'विन्दतेः निष्ठाया इट् नेत्याह—' । 'विभाषा गमहन—' (३०८८) इति । इह नेडिति—'यस्य विभाषा' (३०९५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३०४२ । भित्तं शकलम् ॥ ८।२।५८ ॥

दी—। भिन्नमन्यत् ।

When a part is meant भिद् + क्त = भित्त by निपातन otherwise भिन्न (separated).

मित—। भित्तमिति । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वाभावीऽत निपात्यते शकलमिति चेदर्थो भवत इत्यर्थः । भिन्नमिति । विदीर्णमित्यर्थः ।

३०४३ । ऋणमाधमर्णे ॥ ८।२।६० ॥

दी—। ऋधातोः क्ते तकारस्थानत्वं निपात्यते अधमर्ण-
व्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

त of ऋ, coming after ऋ (the root) is irregularly replaced by न when the conduct of a debtor i.e borrowing is implied. Thus ऋणम्, otherwise ऋतम् (truth).

मित—। ऋणमिति । अधमं दुःखप्रदम् ऋणमस्येति अधमर्णः । तस्य भावः कर्म वा अधमर्णम् । अज् । तस्मिन् । तदाह—अधमर्णव्यवहारे । अधमर्णस्य व्यवहारः । स च दाढयहीतोर्निग्रमपूर्वको व्यापारः, तस्मिन् द्योते इत्यर्थः । ऋतमिति सत्यम् इत्यर्थः ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ ६।१।२२ ॥

दी—स्फीतः ।

मित—। स्फाय इति । स्फायी वृद्धौ । स्फीत इति । ईदित्वाच्चेट् । स्फीतिरिति तु 'स्फीतमाचष्टे इति खन्तादच इरिति इप्रत्यये अङ्गोपणिनीयो' इति तच्चावधिनी ।

३०४५ । इण्निष्ठायाम् ॥ ७।२।४७ ॥

दी—। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

इट् is prefixed to निष्ठा coming after कुष् preceded by निरः. 'This would have optional इट् in आर्धधातुक by निरःकुषः (2184), but as the prohibition 'यस्य विभाषा' (3025) runs then so the need of this rule. निष्कुषित (fully extracted).

मित—। इडिति । 'निरः कुषः' (२५६०—७।२।४६) इति पूर्वं सूत्रम् । निरपवात् कुषो बलादेरार्धधातुकस्य इट् वा स्यादिति च तदर्थः । एवं चेत् विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' इति (३०३५) इडत्व नस्यादित्याह—निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिरिति । निष्कुषित इति । निःशेषेण कष्ट इत्यर्थः । कुष निकर्षे इति धातुः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् ॥ ७।२।५८ ॥

दी—। आभ्यां क्षानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षधितः ।

इट् is persistently used before क्वाच् and निष्ठा coming after वस् and लुष् । उधितः (वस् + क्त) सम्प्र—by 'वचिस्वपि—' (२४१०) as वस् is यजादि, and प्ल by 'शासिबसि—' (२४१०). इट् । लुधितः (इट्).

मित—। वसतीति । वसतीति वसधातोः शपा निर्देशः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—आभ्याम् इति । 'क्लिशः क्लानिष्ठयोः' (७२।५०) इत्यतः क्लानिष्ठयो-
रित्यनुवर्तयन्नाह—क्लानिष्ठयोरिति । उधित इति—वसतेर्धजादित्वात् 'वचिस्वपि—'
(२४१०) इति सम्प्रसारणम् । 'शासिबसि—' (२४१०) इति प्लम् । इट् ।
लुधित इति । शेषे इट् । क्लायाम्—उधित्वा लुधित्वेत्युदाहरणे ।

३०४७ । अश्वेः पूजायाम् ॥ ७२।५३ ॥

दी—। पूजार्थादश्वेः क्लानिष्ठयोरिट् स्यात् । अश्वितः ।
गतौ तु अक्तः ।

अश्वित=इट् । It means पूजितः and therefore no नलोप by
'नाश्वेः पूजायाम्' । Here इट् was prohibited by 'यस्य विभाषा'
as अश्वु is उधित् । अक्त, =gone (अक् + क्त), नलोप by 'अनिदिताम्—'
(४१५). No इट् ।

मित—। अश्वेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अश्वतेरुदादि 'उधितो वी' (११२८)
इति क्लायो विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निष्ठायाश्च निषेधे प्राप्ते
वचनम् । अश्वित इति । पूजित इत्यर्थः । अतएव 'नाश्वेः पूजायाम्' (४२४) इति
नलोपनिषेधः । अश्वु चेति भोवादिकोऽयं तेन गतावाह—अक्त इति । 'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । यस्य विभाषेति इतिषेधः । 'अश्वोऽनापादाने' (८२।४८)
इति नलन्तु न, तस्य वीपादिकत्वात् ।

३०४८ । लुभो विमोहने ॥ ७२।५४ ॥ *

दी—। लुभः क्लानिष्ठयोर्नित्यमित् स्यान्न तु गार्ध्यम् ।
लुभितः । गार्ध्यं तु लुब्धः ।

The augment इट् is persistently prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after लुम् provided it implies no temptation. Thus लुमितः charmed. Otherwise लुब्धः (a fowler etc). In the former case लुम् is तुदादि and in the latter दिवादि ।

मित—। लुभ इति । प्राग्वदनुवृत्तिः । 'लुभ विमोहने' इति तुदादी धातुपाठः । 'लुभ गार्ध्वे' इति तु दिवादी । तत्र तौदादिकस्यैव निष्ठाया इट् न तु दैवादिकस्येति शपथब्राह्म—न तुगार्ध्वे इति । विमोहनमाकुलीकरणम् इति धातुवृत्तिः । गार्ध्वे लोभः । लुमित इति । 'तीष सङ्घ—' इति तायाम् इट् विकल्पे प्राप्ते यस्य विभाषेति निष्ठायां तन्निषेधे च वचनम् । 'अविमोहने' * इति तत्त्वबोधिनी तु भान्ता । लुब्ध इति । गार्ध्वस्याकाङ्क्षावाचिनात् 'भतिबुद्धि—' इति कर्तरि बर्तमानेति क्तः । न्याय इत्यर्थः ।

[* 'लुभोऽविमोहने' इति तत्त्वबोधिनीस्यः पाठस्तु प्रामादिकः । अविमोहन इति सति दैवादिकस्यैव यद्वचोचिन्त्यान्निषेधायोगात् ।]

३०४८ । क्लिश्ः क्तानिष्ठयोः ॥ ७।२।५० ॥

दी—। इडा स्यात् । 'क्लिश् उपतापे' (अस्य ?) नित्यं प्राप्ते, 'क्लिश् विवाधने' अस्य क्तायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः—क्लिष्टः ।

इट् is optionally prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after क्लिश् (which stands for 'क्लिश् उपतापे' (दिवादि) and क्लिश् विवाधने (क्रादि)). Thus this optional injunction bars the persistent application of इट् after क्लिश् उपतापे by 'आहधातुकस्येड्बलादेः' (2181) and the prohibition of इट् after 'क्लिश् विवाधने' by 'यस्य विभाषा' as क्लिश् is कङ्क्षित् and hence विभाषितेड् by 'खरतिवृत्तिमूयतिधुञ्जतिदी वा' (2279).

मित—। क्लिश् इति । शेषं योजयन्नाह—इट् वा स्यादिति । क्लिश् इति

दैवादिकस्य 'क्षिप्र उपतापे' इत्यस्य, 'क्षिप्र विवाधने' इति क्रौंयादिकस्य चोभयोरपि यावत्कम् । तत्र दैवादिकस्य 'आर्धधातुकसीङ् वलादेः' (२१४१) इत्यनेन निर्व्यं प्राप्तिः । क्रौंयादिकस्य त ऊदित्वात् 'स्वरतिमृति—' (२२०८) इत्यनेन विकल्पितेत्वात् 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधः प्राप्तः । तदुभयविधापि प्राप्तिरनेन विकल्प्यते इत्याह—क्षिप्र उपतापे इत्यादि । क्षिप्रितः—क्षिष्ट इति । क्त्वायां तु क्षिप्रित्वा—क्षिष्टा इत्यादाहरणीयम् ।

३०५० । पूङ्ङ्क्ष ॥ ७।२।५१ ॥

दी—। पूङ्ङ्क्षः क्त्वा निष्ठयोरिङ्वा स्यात् ।

इट् is optional before क्त्वाच् and निष्ठा after पू । This supersedes the prohibition of इट् due by 'श्रुतः किति' (२३८१) as पू is उगन्तः ।

मित—। अत्र पूङ्ङ्क्ष (भूदि आत्मनेपदी) इति । प्राग्वत् 'इट् निष्ठायाम्' (७।२।५०) इत्यत्र इट् 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यतो वेति चानुवर्तते । पूर्वसूत्रात् क्त्वा निष्ठयोरिति च । तदाह—पूङ्ङ्क्ष इत्यादि । पूङ्ङ्क्ष एकाच्चादुगित्वाच्च 'श्रुतः—' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

३०५१ । पूङ्ङ्क्षः क्त्वाच् ॥ १।२।२२ ॥

दी—। पूङ्ङ्क्षः क्त्वा निष्ठा च सेट् किञ्च स्यात् । पवितः पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नीपधात्—' (३३२४) इत्यत्र हि क्त्वाव सम्बद्धते ।

क्त्वा and निष्ठा, prefixed with इट्, when coming after पूङ्ङ्क्ष are considered not to be किति. Thus पवितः here सेट् क्त्वा not being किति, गुण applies by 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२१६९). पूतः—किञ्च (option of इट् by the previous rule). In क्त्वाच्—पवित्वा—पूतत्वा । The

acceptance of क्त्वा here is for the following rule 'नोपधात्—' (1.2.23).—Where क्त्वा only is advised to be सेट and अकित् ।

मित—। पूङ् क्त्वा चेति । 'न क्त्वा सेट' (१।२।१३) इत्यतः 'न सेङि'ति 'असंयोगाखिलत् कित्' (१।२।५) इत्यतः किदिति । 'निष्ठा शीङ् खिदि—' (१।२।१६) इत्यतो निष्ठेति चानुवर्तते । तदाह—पूङ् इत्यादि । पवितः—पूत इति । इटपक्षे कित्त्वाभावात् 'सार्वधातुकार्द्ध—' (१।१६६) इति गुणः । क्त्वायाम्—पवित्वा—पूलेति । ननु 'न क्त्वा—' इत्यनेनैवाव क्त्वाग्रहणे सिङे पुनः क्त्वाग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—उत्तरार्थमिति । 'नोपधात्—' (१।२।१३) इत्येतदर्थम् ।

३०५२ । निष्ठा शीङ् खिदि मिदिच्छिदिष्टः ॥ १।२।१८ ॥

दी—। एभ्यः सेट् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः—शयितवान् । अनुवन्धनिर्देशो यङ्लुङ् निवृत्त्यर्थः । शेषितः शेषितवान् ॥ 'आदि कर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वार्तिक) ।

सेट् (i.e. prefixed with इट्) निष्ठा coming after these is not कित्, (and thus the root gets गुण). Thus शयितः etc. For the instances of खिदि etc. see the next rules. The acceptance of अनुवन्ध or indicatory ङ् in शीङ् indicates the exclusion of कित्निषेध from यङ्लुक् or in other words the retention of यङ् (or अ) by the परिभाषा—“शित्वा शपाऽनुवन्धेन निदिष्टं यद् गण्येन च ।

यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥”

(Explained under—'एकाच उपदेशे—' 3256)

Thus शेषितः शेषितवान् by 'सन् यङ्को' (2395), and 'गुणो यङ्लुको' (2630) etc. and इट् and no guna of the root due to prohibition of कित्निषेध or injunction of कित्त्वा 'आदिकर्मणि—' Varttika. It

must be said that any root may take निष्ठा when it (the root) expresses आदिकर्म or the beginning of a part of an action which may last longer. Thus आदिकर्मन्त्र is indicated in the latter examples by the particle (उपसर्ग) 'प्र'.

मित—निष्ठति । 'न क्त्वा सेट्' 'असंयोगात्—' इत्यतः प्राग्वदनुवृत्तिः 'न सेडि'त्यस्य 'किदि'त्यस्य च । तदाह—एभ्य इति । शीङादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः । श्यितः—श्यितवानिति । किञ्चुनिषेधात् 'सार्वाधातुकार्त्वा—' इति गुणः । 'शीङ्' इति ऊकारानुबन्धोक्त निर्वृष्टः । तवानुबन्धनिर्वृष्टस्य फलमाह—यङ् लुगिति । यङ् लु किञ्चुनिषेधनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । तथाच यङ् लु किञ्चुनिष्ठयाः किरव-मेवेति फलितम् । एतच्च 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२५६) इत्यत्र 'शितपा शपानुबन्धेन—' इति परिभाषयैव ज्ञाप्यते इत्युक्तं प्राक् । श्यितः—श्यितवानिति । यङ् लुक्लि उदाहरणम् (?) । द्वित्वाभ्यासगुणादयः प्राक् यङ् लुक् प्रक्रियायां विस्तरश्च प्रदर्शिताः । अथ किञ्चुनिषेधाभावेन किञ्चाद् धातोरुपयोगो न । श्यितः—श्यितवान् इति पाठः साधुः । 'एरनेकाचः—' इति यण् । 'आदि कर्मणि—' इति वार्तिकमिदम् । कर्मशब्दः क्रियावचनः । क्रियायाः चणिकत्वात् सुदीर्घकालसम्प्राप्त्यायाः क्रियायाः आद्यक्षणे यावती क्रिया सम्प्राप्यते साऽपि परवर्तिक्षणपथ्यालोचनया भूतैव भवति । सा आदिकर्म इत्युच्यते । सर्वस्यां क्रियायां भूतायां सूत्रेण निष्ठा विधीयते । एवम्भूतायां तु नास्ति विधानम् । तेनायं वार्तिकारम्भः । तदुक्तमन्यत्र 'आद्येषु चणेषु भूतेषु सब्रह्माः क्रियाया भूतत्वाभावाद्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्' इति । एवमादिकर्मणि निष्ठां विधाय विशेषमाह—

३०५३ । आदि कर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ३।४।७१ ॥

दी— आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाङ्गाव-
कर्मणोः ।

That क्त which is enjoined in आदिकर्म is to be considered as enjoined in the कर्त्तृ, भाव and कर्मवाच्य ।

मित—। आदिकर्मण्यीति । तत्र चकारिण 'तयोरेव कृत्यक्त—' (३।४।७०) इति सूत्रादस्य 'तयोः' (भावकर्मणोः) इत्यस्योच्चेप इत्याह—चादिति । अन्यथा तत्रकौण्डिन्यायेन तयोर्न स्यात् ।

३५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७।२।१७ ॥

दी— भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रखेदितश्चैत्रः । प्रखेदितं तेन । 'जिष्विदा' इति भ्रादिरत्र गृह्यते । जौदुभिः साहचर्यात् । खिद्यतेसु खिदितः इत्येव । जिमिदा जिच्चिदा—दिवादी भ्रादौ च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः—प्रक्ष्वेदितवान् ? प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । 'सेट्' किम् ? प्रखिन्नः । प्रखिन्नं तेनित्यादि ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा, following such roots as drop their आकारs in the भाववाच्य and आदिकर्म. Thus 'प्रखेदितः—' etc (Chaitra has perspired)—आदिकर्म । प्रखेदितं तेन (भाववाच्य). Note 'खिदिमिदिच्छिदि' mentioned in 'निष्ठा शेड्'—(3652) are आदित् roots. Thus खिदि is जिष्विदा स्नेहने (भ्रादि) for it is mentioned in connection with जिमिदा and जिच्चिदा which also are जीत् or drop their जि (जि+इत्). Hence 'खिदा गावचरणे' (दिवादि) as खिद्यति will give 'खिदितः' only and not खिन्न also for here there is no option. जिमिदा, जिच्चिदा these two roots are read both in दिवादि and भ्रादि class. सेट् किम्—i.e why in your explanation of the rule 'निष्ठा—'(3052) you spoke of 'सेट् निष्ठा—' etc ? Witness प्रखिन्नः etc. Here there being no इट्, कित् applies and consequently गुण does not take effect.

मित—। विभाषेति । 'आदितश्' (७।२।१६), 'नीदितः—' (७।२।१४), 'निडुशि—' (७।२।८) इति पूर्वसूत्राणि । तत् क्रमेणाह—आदितो निष्ठाया इन्न स्यादिति । प्रसिद्धेदित इति । चर्मात्तो जात इत्यर्थः । पूर्वस्य 'निष्ठा शीड—' इति (३०५४) सूत्रस्य जिदादेरुदाहरणवर्गीयम् । तव सेट् निष्ठा किन्नेत्युक्तम् । अतएव इट् पचे गुणः । तदभावे कित्वाद गुणाभावः । प्रसिद्धं तेनेत्यादि । ननु 'जिदा गावप्रकरणे' इति दिवादी 'जिषिदा स्नेहनमोचनयो' इति भ्रादौ च सिद्धेः पाठः । तव कस्यात् ग्रहणम् इत्यत्र आह—भ्रादिरवेति । युक्तिमाह—औङ्गिरिति । जिमिदा, जिच्छिदा, जिधृषा इत्येषां जीताम् (जि इत् वेषां) साहचर्यात् । दिवादी भ्रादौ च । उभावप्येत्यर्थः । 'आदितश्' (३०३६) इति सिदादीनां निषेधे प्राप्ते आदिकर्मणि विकल्प उदाहृतः ।

३०५५ । मृषस्ति तिचायाम् ॥ १।२।२० ॥

दी—। सेन्निष्ठा किन्नस्यात् । मर्षितः—मर्षितवान् । तितिचायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् । अविश्रष्टमित्यर्थः ।

सेट् निष्ठा is not कित् when following the root मृष in the sense of forbearance i. e. when इट् is attached the root gets guna. Thus मर्षितः मर्षितवान् ; otherwise मृषितं as 'अपमृषितं वाक्यम्' or an obscure sentence.

मित—। मृष इति न क्त्वा सेडित्यादितः प्राग्वदनुवृत्तिः । तदाह—सेन्निष्ठेति । तितिचार्याद् मृषः परेति योज्यम् । तितिच्चा चना सहनमित्यर्थः । अपमृषितमिति । अत तितिचार्याभावेन कित्त्वम् । ततश्च गुणाभावः ।

३०५६ । उदुपधादभावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १।२।२१ ॥

दी—। उदुपधात् परा भावादिकर्मणो सेट् निष्ठा वा कित् न स्यात् । दुरतितम्—द्योतितम् । सुदितं—मोदितं साधुना ।

प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—प्रमोदितः साधुः ।
 'उदुपधात्' किम् ? विदितम् । 'भाव—' इत्यादि किम् ?
 रुचितं कार्षापणम् । 'सेट्' किम् ? कृष्टम् । शव्विकरणेभ्य
 एवेथते (वार्तिक) । नेह—गुध्यंतेर्गु धितम् ।

सेट् निष्ठा is optionally not कित्, when coming after an उदुपध
 root or a root having उकार in its penultimate, in the भाववाच्य
 and in आदिकर्म. Thus in भाव—द्युतितम्—द्योतितम् and in आदिकर्म—
 मुदितं मोदितं साधुना etc. विदितम्—Here निष्ठा is always कित् as विद् is
 इदुपध and not उदुपध. रुचितम्—Thus रुच् is उदुपध, yet there is
 no option of कित् of the निष्ठा as here कर्त्तरि (not in भाव or in
 आदिकर्म) by the rule 'गत्यर्थकर्मक—' । कृष्टम्—'क्रुश् आह्वाने रोदने च'—
 no option of कित् as निष्ठा is not prefixed with इट् । शव्विकरणेभ्यः
 (varttika)—This rule is intended for शव्विकरण or भ्रादि roots.
 Thus दिवादि 'गुध परिवेष्टने' gives गुधितम् only and not गोधितम् also
 in भाव or आदिकर्म although the root is उदुपध and the निष्ठा
 is सेट् ।

मित—। उदुपधादिति । उत् उकारः उपधा यस्येति विग्रहः । तथाभूताद्
 धातोः परा इति मन्वान आह—उदुपधात् परेति । अन्यतरस्यामिति विभाषार्थकः ।
 अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तत्र भावे आह—द्युतितम्—द्योतितम् इति । आदिकर्मणि
 आह—मुदितं—मोदितमित्यादि । विदितमिति—इदुपधोऽयं नोदुपधस्तेन न कित्-
 निषेधविकल्पः । किन्तु कित्त्वमेव । रुचितमिति—रुच दौतौ । उदुपधत्वेऽपि भावादि-
 कर्मणोर्विधनाभावान्न विकल्पः । 'गत्यर्थकर्मक—' इति कतरि निष्ठा । कृष्टम् इति ।
 क्रुश् आह्वाने रोदने च । निष्ठाया इडभावात् कित्त्वनिषेधविकल्पाभावः । किन्तु
 नित्यमेव कित्त्वम् । 'शव्विकरणेभ्यः—' वार्तिकम् । तेन गुधे परिवेष्टने इत्याद्याद्
 दैवादिकान्निष्ठायाम् प्रोक्तं न ।

३०५७। निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥

दी—। शेलोपः स्यात्। भावितः—भावितवान्।
'श्वोदितः—' (३०३८) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः।
दीप्तः। गुह—गूढः। वनु—वतः। तनु—ततः। पतेः
सनि वेट् क्त्वादिङभावे प्राप्ते—“द्वितीया श्रितातीत—” (६८६)
इति सूत्रे निपातनादिट्=पतितः। 'सेसिचि—' इति
वेट् क्त्वात् सिङ्गे ऊदन्त्यादीनामीदृश्वे नानित्यत्वज्ञापनाद्
वा। तेन 'भावितमिभराजधिया' इत्यादि। 'यस्य विभाषा'
इत्यत्रैकाच इत्येव—दरिद्रितः।

णि or णिच् disappears after a root when सेट् निष्ठा follows.
Thus भावितः—भावितवान् (भू+णिच्+इट् क्त—कृतवान्). This rule
supersedes 'शेरनिटि' (2313) which prohibited णि from the णिङ्
cases only. शूनः—(श्रि+क्त) by सम्प्रसारण (as श्रि or टु श्रोधि is यञादि)
पूर्वरूपत्वं, दीप्तं, नल etc—see उच्छून under 'श्वोदितश्च'—(3019). गूढ—
(गुह+क्त) by 'हो ङः' 'भगवत्सर्वाधिंशः' 'दुनाद्युः' 'ढो ङे लोपः' 'द्वलोपि पूर्वस्य
दीर्घांशः' and prohibition of इट् by 'यस्य विभाषा' (3025), for गूह
being ऊदित्, and is विभाषिते by 'स्वरतिसृति—'। वतः (वनु+क्त)—dis-
appearance of अनुनासिक by 'अनुदात्तोपदेश—', prohibition of इट् by
'यस्य विभाषा' for वनु ling उदित्, the rule उदितो वा applies. Similarly
ततः। पतेः सनि वेट् क्त्वात् i.e. by the varttika तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्गानम्।
सूत्रे इति निपातनात् etc—irregularly i.e. by the behaviour of
Panini himself; or the augment of इट् may be prefixed regularly
to निष्ठा on the ground that the rule 'यस्य विभाषा' (3025) is
indicated as अनित्य (or not obligatory) by the state of making.

इदित् (ई dropping) of कृत्ति (कृती, चृती) etc though they were already declared वेट् or विभाषिते by 'सिद्धिचि—' (2506). The drift is this—कृती, चृती etc being इदित् the rule 'श्रीदितः—' (3039) is sufficient to prohibit इट्. But that 'श्रीदितः—' does not apply ; for कृती etc being again mentioned as विभाषिते (having इट् optionally) under 'सिद्धिचि—' (2506) and the rule 'यस्य विभाषा' applies. In that case the इदित्करण becomes superfluous. But that is inadmissible as the rule 'श्रीदितः—' is significant. Thus 'यस्य विभाषा' is considered to be अनित्य, consequently it does not apply in the case of पत् in निष्ठा and we have the augment इट् here. In this way i. e. due to the अनित्यत्व of 'यस्य विभाषा' we have इट् in धावितवान् etc (for धावु is विभाषिते by उदितोवा and prohibition under 'यस्य विभाषा' should otherwise thus apply). The prohibition of इट् by 'यस्य विभाषा' applies in cases of एकाच् or monosyllabic roots only. Hence in दरिद्रा + क्त we have by इट् = दरिद्रित् ; as दरिद्रा is अनेकाच् (polysyllabic), although दरिद्रा is declared to be वेट् or विभाषिते by the varttika 'तनिपतिदरिद्रादीनामुपसंख्यानम्' ।

मित—। निष्ठायामिति । 'शेरनिटि' (६।१।५१) इत्यतो शेरिति 'अतो लोपः' (६।१।४८) इत्यतो लोप इति चानुवतेते । तदाह—शेलोपः स्यादिति । सेटि निष्ठायासिति शेषः । भावितः भावितवानिति । शेलोपाद्भूम् इट् इकारश्रवणम् । शेलोप इतीकारस्यैव लोप इति प्रतिपत्तव्यम् । 'टुओश्चि गतिवृद्धयोः' इत्यस्मान्निष्ठायां इट् इति दर्शयितुमाह—'श्रीदितः—' इति न । सम्प्रसारणमिति । यथादित्वाद् 'वचिस्वपि—' २४१० इत्यनेनेति भावः । ततश्च पूर्वरूपे 'हलः' (२५५८) इति दीर्घे 'श्रीदितश्च' (३०१८) इति निष्ठानत्वे च रूपम् । यद्यप्येतदोदितश्च इत्यत्रैव उक्तं तथापि विशेषविवक्षया अत्रोपन्यासः । तथाच सम्प्रसारण पूर्वरूपलघोर्नित्यत्वेन 'आकः किति' (२३८१) इत्यनेनैव इन्निषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—'

(३०३८) इति व्यर्थमिति आपाततः प्रतीयते । तस्यापि इटिन्निधायकत्वात् । वक्तुस्तु नैवम् । युक्तः—इत्यत्र उपदिशे एकाच उगन्तात् इति व्याख्यातम् । अयतिषोपदिशे एकाज न भवतीति 'श्रीदितः—' इति प्रयोजनमेव । अत एवात्र 'अचः परस्मिन्—' इत्यल्लिधिलेऽपि 'ह्रस्व' इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वस्य सम्प्रसारणमिति नागेशे स्पष्टम् । दीपो इति । दीपो दीप्तौ देवादिकः । ईदित्वात्रिट् । गृह इति । 'हो ङः', 'भूषस्तथोर्धोऽधः', 'दुना दुः', 'दो ङे लोपः', 'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति क्रमेण ढत्वधत्वद्वलठलोपदीर्घाः । उदित्वेन 'स्वरतिसृति—' (२३७१) रति वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति नेट् । ततः तत इति । 'अनुदात्तोपदिशे—' इति नलोपः । ततः 'उदितो वा' इति वेदकत्वेन 'यस्य विभाषे'ति प्राग्वत् । पतित इति द्विधा समर्थनौयमित्याह—निपातनादिक्रितिः । नित्यत्वज्ञापनादिति । पतेः सनि वेदकत्वादिति । पत्त्युगतौ । तस्य 'तन्निप्रवि-
दरिद्रानांसुपसङ्गानम्' इति वार्तिकेन वेदकत्वाद् इति भावः इडभावे प्राप्ते इति । 'यस्य विभाषे'त्यनेनेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । एष प्रथमः पन्थाः । अथ द्वितीयमाह—
'सिऽसिचि—' (२५०६) इति । अयं भावः—'सिऽसिचि कृतचृतकुदृष्टदृष्टः' इत्यनेन कृतचृत प्रभृतिभ्यः सादृशार्धधातुकस्य इङ्गिभाषितः । ततः 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायाम् इन्निषेधः सिध्यति । किन्तु कृतचृतादयः कृतौ छेदने, चृतौ 'हिंसा-
ग्रहणयोः'—इत्येवम् ईदित्वेन पठिताः । 'श्रीदितः—' इति निषेधश्च प्राप्नोति । परं पूर्वेष्वेव इन्निषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—' इति निषेधो व्यर्थः स्यात् । ततश्च यतः कृत-
चृतादीन् ईदितः कृत्वा पठति ततो ज्ञापयत्याचार्यो 'यस्य विभाषे'ति अनित्यमिति । एकस्यास्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहात् पतित इत्यादौ इट् सिध्यत्येवेति हृदयम् । नागेशस्तु अनित्यत्वज्ञापनपक्षं नानुमन्यते । तस्य भाष्ये अदर्शनात् । कृतौत्यादेरीदित् करणस्यानाकरत्वाच्च इति तद्वयस्य स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—तेनैत्यादि । 'यस्य विभाषे'त्यस्य अनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितम् इति प्रावुधातोः उदित्वेन वेदकत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनादप्रसक्तोरित्यर्थः । एवमन्यथा दरिद्रितः । अस्य वेदकत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य एकाज्बिषयत्वादनेव न प्रवर्तते ।

३०५८ । क्षब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-स्निष्ट-विरिव्ध-फाण्ट-
बाढानि मन्य-मन-स्तमः-सक्ताविस्पष्ट-स्वरानायासभ्रशेषु ॥७॥२॥१८॥

दी—। क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्यादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्यन-
दण्डश्च । क्षुब्धो मन्ययेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः ।
लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्निष्टमविस्पष्टम् ।
विरिव्धः स्वरः । 'क्लेच्छ' 'रेभृ'—इत्यनयोरुपधाया ह्रस्वमपि
निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु
नवनीतभावात् प्रागवस्थापनं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह ।
बाढं भ्रशम् । अन्यत्र तु क्षमितम् । 'क्षुब्धो राजा' इति
त्वागमशास्त्रसप्रानित्यत्वात् । स्वनितम् । लगितम् । ध्वनितम् ।
क्लेच्छितम् । विरेमितम् । फणितम् । बाहितम् ।

These eight words क्षब्ध etc are derived irregularly without इट् provided each in full sense of the term (and not partly) denotes मन्य etc in order. मन्य means barley powder mixed up with some liquid as also the churning rod. क्षुब्ध (क्षुभ् + क्त, अनिट्) is right if it means मन्य, similarly स्वान्त (खन् + क्त, अनिट्) is right if it implies mind, and so on. In स्वान्त, the penultimate is lengthened by 'अनुनासिकस्य किमलीः किङ्कति' (२६६६). Similarly ध्वान्त (ध्वन् + क्त)—darkness (तमः) । लग्न (लग् + क्त, अनिट् + नत्व by निपातन) = attached (सक्त) । स्निष्ट—(क्लेच्छ + क्त) = not very clear. Here not only want of इट् but ए is replaced by इ also by निपातन, षत्व by 'व्रश्मशृज्' (294) then णत्व of त । विरिव्ध (वि + रेभृ + क्त) a sort of sound (स्वर)—here अनिट् and इत्व also by निपातन । फाण्ट

(फण् + क्त) — a kind of juicy substance or paste prepared easily. But Madhava i. e. Sayana in his exposition on the veda i. e. in Satapatha brahmana (?) says that it is a sort of substance which is in a prior state before its attainment of the state of butter. Here (in फण्ट) by निपातन we have want of ट्, टु, ल of निष्ठात. This टल being असिद्ध, दीर्घ of उपधा by 'अनुनासिकस्य—' takes effect. वाढ (वाह + क्त) means exceeding (भृशम्) — टल etc. as before. अन्यत्र तु — elsewhere i. e. when मय्य etc. are not implied चुभित etc. in places of चुम्ब etc. In चुम्बो राजा, there is no इडागम (for चुभित is the correct form in such cases) by the परिभाषा 'आगमशास्त्रमन्यत्र' ।

मित—। चुम्बेत्यादि । चुम्ब, स्नान्त, ध्वान्त, लघ, स्निष्ट, विरिञ्च, फण्ट, वाढ इत्येतेऽष्टौ क्रमेण समुदायार्थतया मय्य, मनः, तमः सज, अविषट, स्वर, अनायास, भृश इत्येतेष्वष्टसु । इडागमाभावो निपात्यन्ते । समुदायिनेति । न लवण्यविशेषश्चेनेत्यर्थं वारयितुमिदम् । तेन चुम् इत्यादीनां धातूनां मत्यादयो नार्थाः किन्तु चुम्ब इत्यादिना समस्तानामेव पदानामिति बोध्यम् । चुभितं मय्येनेत्यादिदर्शनात् । मय्यशब्दस्त्वर्थमाह—द्रवद्रव्येति मय्यनदृश्येति च । चुम्ब इत्यत चुम्ब सञ्चलने इति धातुः । तस्मान्निष्ठायाम् अनेनेडभावः । 'भृशस्तथोः—' इति निष्ठातस्य धत्वम् । तत्पूर्वस्य 'भृशो जश—' इति जश्त्वम् । स्नान्तं मन इति—'स्नान्तं दन्त्यानसं मन' इत्यमरः । स्वन शब्दे इत्यस्मान्निष्ठायाम् इडभावो निपातनात् । 'अनुनासिकस्य क्रिभ्रलोः क्ठिति' (२६६६) इत्युपधादीर्घः । ध्वान्तं तम इति । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्ततमिसं तिमिरं तमः' इत्यमरः । इडभावः प्राग्वदुपधादीर्घश्च । लघं सञ्ज्ञातम् । अत अधिकमाह—निष्ठानत्वमपि 'रदाभ्याम्—' इत्यादि लक्षणाविरहादिति भावः । स्निष्टमविषटमिति । स्नेच्छ इत्यस्मान्निष्ठायामिडभावो धातोरिकारस्य इत्त्वञ्च निपात्यन्ते । 'प्रथमसञ्ज्ञा—' (२८४) इति षलेष्टत्वम् । विरिञ्च स्वर इति । स्वरविशेष इत्यर्थः । फण्टमिति । कषायविशेष इति । रुचिकृन्मयमिदम् । तथाच इति—'प्रदग्धतमपिष्ट'

च कयायम् उदकसं सर्गभावाद विगतस्त्वम् ईषद्रक्तम् तत् कषायमित्युच्यते” इति । सायनमतमाह—माधवसिद्धिः । वेदभाष्ये इति । तर्हि नवमोतं भवति घृतं वै दैवानां फाद्यं मनुष्याणाम् इत्यस्य व्याख्यानोपसरे इत्याह । वादं सूत्रमिति । ‘भृशप्रतिज्ञयोर्बाद्धम्’ इत्यमरः । इत्यथल्लुल्लोलोपाः । मन्वादिषु-वाचोऽप्यित्यर्थः अन्यत्र चुभितमिति । वेडागमः । चुभितं जलम् इत्यादि । कथं तर्हि चुप्पौ राजेति । तत्राह—आगमशास्त्रस्येति (“आगमशास्त्रमनित्यम्” इति परिभाषाबलादत्र वेडागमो नेत्यर्थः) ।

३०५८ । धृषिश्चसी वैयात्ये ॥ ७२।१०८ ॥

दी— एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादिष्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह, धृष्टम्—धर्षितम् । प्रधृष्टः—प्रधर्षितः ।

These two roots धृष् and शस् become अनिट् in निष्ठा when अविनय or impertinence (वैयात्ये) only is meant. Thus धृष्ट and विशस्त (impertinent), otherwise धर्षित (treated by force) and विशसित (injured) with इट्. In भाव and आदिकर्म there is no illustration of धृष् implying वैयात्ये or impertinence as there is no authority testifying to this fact. Hence वृत्ति like Kasika holds that the rule is restrictive (अविनय एव नाऽन्यत्र). Haradatta holds that the reading जिहृषा (making धृष् आदित्) is open to objection. For what is the result of making it आदित्, or आ—eliding and prohibiting इट् from it by ‘आदित्य’ (3036) when this very rule forbids the prefixing of इट् to it in the sense of (वैयात्ये) only and it is nowhere else अनिट्? Madhava,

however-illustrates option of इट् to धृषि implying अवैद्यान्व in भाव and आदिकर्म as धृष्टम्—धर्षितम् in (भाववाच्य) and also in (आदिकर्म) on the ground that, there is no evidence to धृषि not being used in भाव and आदिकर्म when implying अवैद्यान्व. Thus in his opinion आदित्करण of धृषि or the reading जिघृषा is significant and not superfluous.

मित—। धृषि शसीति । धृषिश्च शसिषेति इन्द्रः । इक्ष्वाण्यौ धातुनिर्देशे इतीका निर्देशः । विरुद्धः यातो वियातः अविनीत इत्यर्थः । तस्य भावो वैयात्यम् अविनय इति यावत् । तदाह—एतावित्यादि । नियमार्थमिदं स्वमिति हत्तिहन्तं ध्वनयन्नाह—अविनय एवेति । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (७१।१८) इत्यतो निष्ठायामिति ‘नेटि’ (७१।४) इत्यतश्च सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—निष्ठायामिति । अनिटाविति च । धृष्टः विशस्त इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्वेति । अवैद्यान्व इत्यर्थः । धर्षितः (वलात्कृतः) विशस्तः (हंसितः)—अत्रेडागमः । भावकर्मणोरिति । अत्र अनभिधानमेव इडाभावे वीजम् । अत एवेति । प्रागुक्तम् । चिन्तामिति हरदत्त इति । अयं हरदत्तस्त्रायः । वैयात्यार्थकस्यैव धृषेरनिटत्वमिधाय इति नियमः । स च ‘धृषिश्सी—’ इति सौवपाठेनापि सिध्यति । वैयात्यार्थादन्यत्र तस्य अनिटकत्वाभावात् । न च ‘विमाणा भावादिकर्मणोः’ इति वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये इड्-कल्पार्थम् आदित्करणं प्रयोजनमिति वाच्यम् । वैयात्यार्थे भावादिकर्मणोः विषये धृषेः प्रयोगानभिधानात् । ततश्च ‘जिघृषा प्रागल्भे’ इति आदित्पाठो व्यर्थ इति । साधवस्तु आदित्पाठः सफलः । अनभिधाने प्रामाण्याभावादित्याह—एवञ्च वैयात्यार्थेऽसत्यपि तन्मते भावादिकर्मणोर्विषये इड् विकल्पः सिद्ध इत्याह—साधवस्तुति । अत्र साधवस्तमेव स्वमतमिति ज्ञापयन्नदाहरति । धृष्टं धर्षितमिति । एतद भावे आदिकर्मणि ।

३०६० । दृढः स्थूलबलयोः ॥ ७।२।२० ॥

दी—। स्थूले बलवति च निपात्यते । ‘दृह दृहि वृही’ ।

क्तस्योडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च ।
दृढितो-दृढितोऽन्यः ।

The term दृढ is irregularly formed (with निष्ठा) in the sense of robust and strength (बल) । When दृढ is derived as दृह् + क्त, then by निपातन .इट् is not prefixed to क्त, त (of क्त) is changed into ढ and ह is dropped ; but in the case of दृहि + क्त the elision of न also in addition to the निपातन in the former case. दृढितः—दृढितः (increased or puffed up).

मित—। दृढ इति । बलमस्यास्यति बलः । अर्थश्चादिभ्योऽजित्यच् । तदाह—बलवति चेति । दृढ इति द्विधा निष्पन्नम् । दृह् + क्तइति दृहि + क्त इति च । तत्र पूर्वत्र निपातनतयम् । इडभाव इत्येकम् । निष्ठातकारस्य ढत्वमिति द्वितीयम् । हस्य लोप इति तृतीयम् । परत्र तु निपातनचतुष्टयम् । धातोरिदिलेऽपि नलोपेनाधिक्यात् । दृढितः—दृढित इति । वर्द्धित उत्सृक्तो वेत्यर्थः । परत्र ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नलोपाभावः प्राप्तः । मूले नलोपरत्यस्यादेति निपात्यन्त इति योग्यम् । यद्यपि दृह् + क्त इति स्थिते ‘हीटः’ इति हस्य ढत्वे ‘भक्षस्तथोर्धोघः’ इति तस्य धत्वे, तस्य ‘दृनाट्ट’रिति टुलेन ढत्वे, ‘ढीटे लोपः’ इति ढलोपे ‘दृढ’ इति सिध्यति अतः पूर्वेष्वण्यहणाद् दीर्घाप्रसङ्गात्, तथापि द्रढिमा, द्रढीयान् इत्यादौ ढलोपस्यासिद्धत्वेन चकारस्य स-योगपरतया ‘र-स्रतो हलादीर्लघो’रिति रभावो न स्यादिति मूले हलोपोऽपि निपात्यते इत्युक्तम् ।

३०६१ । प्रभौ परिवृढः ॥ ७।२।२१ ॥

दी—। ‘वृह वृहि वृहौ’ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः
परिवृद्धितोऽन्यः ।

The term परिवृढ (also) is derived irregularly as before in the sense of a lord or capable.

मित—। प्रभाविति । प्राग्वत् स्त्रीणि चत्वारि वा क्रमेण निपातनानि । तदाह—
निपातनं प्राग्वदिति ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ ७।२।२१ ॥

दी—। कषो निष्ठार्या इट् न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं
तत्कारणं च । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः ।
कष्टं शास्त्रम् । दुरगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

When grief or trouble and density or difficulty are meant the
augment इट् is not prefixed to the निष्ठा after the root कष् । 'स्यात्
कष्टम्—' This is from Amarakosha to show that कृच्छ्र is a synonym
of कष्ट. कष्टो मोहः i.e attachment is the cause of grief or trouble.
कष्टं शास्त्रम् i.e difficult to master or explain in full. कषित i.e
rubbed or purified as on or with a touchstone (निक्षयपाषाण) ।

मित—। कृच्छ्र इति । प्राग्वदनुवृत्तिः । तत् कारणं चेति । अत एत कष्टो
मोह इत्यत्र दुःखहेतुर्नोह इत्यर्थः । स्यात् कष्टमिति—अमरकोषादिदम् । कष्टं
शास्त्रमित्यत्र कष्टशब्दस्वार्थमाह—दुरवगाहमिति । दुर्विज्ञेयमिति दुरवधारणीयमिति
वेत्यर्थः । कषितमिति घृष्टमित्यर्थः ।

३०६३ । घुषिरविशब्दने ॥ ७।२।२२ ॥

दी—। घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अवि-
शब्दने' किम् ? घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभि-
प्रायमित्यर्थः ।

When अविशब्दने or not clearance of intention by words is
meant the root घुष् becomes अनिट् in निष्ठा । घुष्टा रज्जुः i.e a rope
dragged off.

मित—। घुषिरिति । विशब्दनं शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायम् । तन्निघ्नर्थेन इति फलितम् । घुष्टेति । आकृष्टेत्यर्थः । घुषितमिति स्पष्टम् । घुषितमिति तु ग्यन्तान्निष्ठायाम् ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः ॥ ७।२।२४ ॥

दी—। एतत्पूर्वादेर्निष्ठाया इट् न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

The root अर्द preceded by सम्, नि and वि is not allowed to have इट् in निष्ठा. Thus समर्णः (सम् + अर्द + क्त) etc. Otherwise अर्दितः (molested).

मित—। अर्देरिति । सम्पूर्वादिति । सम्पूर्वात्, निपूर्वात्, विपूर्वादित्यर्थः । समर्ण इति । सम् + अर्द + क्त । रदाभ्यामिति नत्वम् । अर्दितः पीडित इत्यर्थः ।

३०६५ । अभ्यर्णमविदूर्य ॥ ७।२।२५ ॥

दी—। अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

If आविदूर्य not a great distance or imminence—is meant, अर्द preceded by अभि is अनिट् in निष्ठा. Thus अभ्यर्णम् (अभि + अर्द + क्त) —‘अभ्यर्णम् आगस्ततमस्पृशद्भिः । राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तः—’ (रघु—2.32)

मित—। अभेरिति । न केवलं सन्निविभ्यः किन्तुभ्यश्च परतोऽर्देनिष्ठाया इट् न स्यादाविदूर्यश्चेद् गम्यते । विशेषेण दूरं विदूरम् । न तथा आविदूरम् नातिदूरमासन्नं वेत्यर्थः । तस्य भावः इति ब्राह्मणादित्वात्पृथञ्च । अभ्यर्णमिति । अभ्यर्दितमिति । अभिपोडितमित्यर्थः ।

३०६६ । णिरध्ययने वृत्तम् ॥ ७।२।२६ ॥

दी—। ग्यन्ताद्दृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे ।

वृत्तं कृन्दः । क्वात्रेण सम्पादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

When the significance is 'being read' the causative वृन् does not get इट् in क्त as also the affix णिच् disappears. "Thus 'वृत्तम्'—etc = the metre has been read. Otherwise वर्तिता caused to exist i.e. made or prepared.

मित—। गेरिति । अधीयत इत्यध्ययनम् । 'कृत्यलुटी बहुलम्' इति कर्मणि लुट् । अत एवाह—अधीयमानेऽर्थे इति । णिलुक् चेति । अणिलोपे तु लघू पधगुणः स्यादिति भावः । वृत्तमित्यस्यार्थमाह—सम्पादितमित्यधीतमिति च । वर्तितेति । सम्पादितेत्येव ।

३०६७ । शृतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥

दी—। आतिशयपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृत क्षीरम् । स्वयमेव विक्लितं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीर-हविर्भामन्यत्तु-आणं—अपितं वा ।

Both आ and अवि i. e. (आ + णिच्) are irregularly replaced by 'शृ' when क्त follows and the boiling of milk and ghee is implied. शृतम् (आ or अप् + क्त) क्षीरम् i.e. milk which is boiled out of itself. otherwise आणम्—अपितम् (आ + क्त and अप् + क्त) नञ् in the former case by 'संयोगादेरातो धातोः—' (3017).

मित—। शृतमिति । आतिशयपयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पठितस्य, श्रे इति भौवादिकस्य च कृतात्वस्य तथा अयतिश्च शक्तस्य (आ णिच्) वेत्यर्थः । चुरादौ पठितस्य घटादावपि पठितस्य मिच्छादुपधाङ्गस्यो भवति । क्षीरहविषोः पाके । वार्तिकादिदं लभ्यते । एवञ्च 'क्षीराज्यहविषां शृतम्' इत्यमरोक्तिरुपेत्या इत्याहुः ।

स्वयमेवेति । चीरहविर्धामन्यदिति । यथा आणं अपितं वा शाकम् अन्नं वा ।
‘संयोगादिरातो धातोर्ध्रस्वतः’ (३०१७) इति निष्ठानत्वम् ।

३०६८ । वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः

॥ ७।२।२७ ॥

दी—। एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे—
दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । क्वादितः ।
ज्ञपितः ।

दान्त etc. (seven) are irregularly and optionally formed with
निष्ठा in णिच्. The roots here are in order—दम्, शम्, पूर (पूरी-
आप्यायने), दम्, स्पष्ट, क्द and जप् (चुरादि). दमितः etc. with इट्—

मित—। दान्तेति । दम् शम् उपशमे । पूरी आप्यायने । दम् उपचये ।
स्पष्ट वाधने । क्द आवरणे । जप् (मित्—चुरादि) इत्यादि इति धातवः । शेरध्ययने
इत्यतो शेरिति वर्तते । तदाह—एते (दान्तादयः सप्त) णिचीति । एषु इडभावो
निपात्यते । दम् + णिच् + क्त = दान्तः । ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घः । एवमन्यत्र ।
स्पष्टेत्यत्र व्रथेति षत्वमपि बोध्यम् । पक्षे इत्याह—दमित इत्यादि मित्त्वादुपधाङ्गस्य ।
ज्ञपित इति ।

३०६९ । रुथमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठाया इडा स्यात् । रुष्टः—रुषितः ।
आन्तः—अमितः । तूर्णः—त्वरितः । अस्यादिष्वे फलं मन्दम् ।
सङ्घुष्टः—सङ्घुषितः । आस्वान्तः—आस्वानितः ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after these i.e.
रुषि, अम्, त्वर (जित्वरा) सम् + घुष् and आ + स्वन. Thus रुष्ट—रुषितः etc.
In the former case ‘दीर्घसह—’ enjoins option of इट्, यस्य

विभाषा' then prohibits इट् in निष्ठा, whereas this again enjoins the same optionally. आन्त = अम् to go etc. दीर्घ by 'अनुसासिकसू' । तूष्णं—जित्वरा संभमे + क्त, कट by 'ज्वरत्वर' (2654) etc. The आदिन् reading of त्वर (e. g. जि त्वरा) is not very happy. For the result of आदित्करण is only आत्मनेपद which could otherwise be provided even if it were read ड्रस्व (अनुदात्त) i.e. त्वरसंभमे, as we have in the case of एध वृद्धी.

मित—। रुषेति । रुषि, अम, त्वर, सङ्क्षुष आस्त्रन इत्येते धातवः । अर्थमाह—
एभ्य इति । रुष्ट इति । 'तीषसङ्' इतीङ्विकल्पात् 'यस्य विभाषे'ति इतिषेधे प्राप्ते अनेन पुनर्विभाषा । आन्त इति । अमगत्यादिषु । 'अनुसासिकस्य किम्बन्धोः—' इति दीर्घः । तूष्णं इति । जित्वरा संभमे । 'ज्वरत्वर' इतूष्णत् । निष्ठानलम् । 'रषाभ्याम्—'इति तस्य मूर्धन्वादेशः । आदितचेति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । अस्त्रेति—जित्वरा इत्यस्येत्यर्थः । फलं मन्दमिति । विकल्पस्य अन्यथापि सिद्धौ आत्मनेपदमात्रप्रयोजनत्वात् । तदपि च 'एध वृद्धौ' इत्यादिवदङ्रस्वपाठोपि सिध्यतीति आदित्पाठो निग्नप्रयोजन एवेति भावः । आस्त्रनिव इति । 'लुब्धः स्नान्त' (३०५८) इत्यत्र निपातनं तु भिन्नमस्मादित्यवधारणीयम् । अतोपसगसदभावात् ।

३०७० । हृषेलोमसु ॥ ७।२।२८ ॥

दौ—। हृषेर्निष्ठाया इडा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं-हृषितं लोम । 'विस्मित—प्रतिघातयोश्च' (वार्तिक) । हृष्टो—हृषितो मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः । अग्यत्र तु—'हृषु अलीके' उदिच्छान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after हृष् when hair (लोम) etc is referred to—etc. उदिच्छात् etc. i.e. हृषु being उदित् is वेट् by 'उदितो वा' and अनिट् in क्त by 'यस्य विभाषा' etc, easy.

मित—। हृषेरिति । प्राग्गदिङ विकल्पः । हृष्टं—हृषितं लोमेति । एवञ्चात्र लोमि कर्तरि क्त इति बोध्यम् । 'विस्मित—' वार्तिकमिदम् । अनयोरप्यर्थयोरिङ् विकल्पः इति भावः । तदुदाहरति । हृष्टो—हृषितो मैत्र इति । उदित्वान्निष्ठायां नेडिति । उदितोवेति क्तायामिङ् विकल्पान्निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधादिति भावः । हृष तुष्टौ तु सेडित्वाह—इडिति ।

३०७१ । अपचितञ्च ॥ ७।२।३० ॥

दी—। चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

अपचित is irregularly derived with निष्ठा added to चायि (चि + णिच्) otherwise—अपचायितः ।

मित—। अपचितश्चेति । 'अपपूर्वस्य चिञोऽप्यन्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते चे'ति भाष्यमित्याहुः । णित्कार्यसत्वे तु अपचायित इत्येव ।

३०७२ । प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥

दी—। पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र—प्यानः—पीनः खेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वार्तिक)—प्रप्यानः । 'आङ् पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव' (वार्तिक) । आपीनोऽन्धूः । आपीनमूधः ।

The root प्याय (ओप्रायौ) is optionally replaced by पी when निष्ठा follows. This option is restrictive. Hence this पीभाव is नित्य when reference is made to ones' own limbs. Thus पीनं मुखम् fatty or fleshy face ; elsewhere प्यान or पीनः खेदः as sweat. In पीन, नत्व, comes in by 'ओदितञ्च' and in प्यान want of इट् by 'ओदितो निष्ठायाम्' । 'सोपसर्गस्य—' वार्तिक । 'आङ् पूर्वस्य—' वार्तिक । The former (Varttika) prohibits पीभाव and the latter enjoins the same when आ precedes and an well (अन्तु) or udder (ऊधस्) is implied.

मित—। पशयः इति । शेषं पूरयन्नाह—पीनमिति । व्यवस्थितविभाषेति । यत् फलमाह—तेनेति । पीनमिति । श्रोदितयेति निष्ठानलम् । पशय इति । श्रोदितो निष्ठायामिति इडभावो नलं प्राप्नुवत् । सोपसर्गस्तेति आङ्पूर्वस्तेति च वार्तिकद्वयम् । पूर्ववत् पीभावनिषेधः उत्तरवत् प्राप्तिः । अन्तुः कृपः 'ऊधनु क्रीव-
मापीनम्' इत्यमरः । 'आपीनमारोदवहनप्रयत्नात्—' (रघु—२५) ।

३०७३ । ह्लादी निष्ठायाम् ॥ ६।४।८५ ॥

दी—। ऋस्वः स्यात् । प्रच्छन्नः ।

मित—। ऋस्व इति । 'सचि ऋस्व' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रच्छन्न इति । 'ह्लादी मुखे' तस्मात् ऋः । श्रोदितो निष्ठायामिति नेट् । 'रदाभ्याम्—' इति नलम् ।

३०७४ । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ७।४।४० ॥

दी—। एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्-
भावयोरपवादः । दितः । मितः । मा, माङ्, मेङ्—मितः ।
स्थितः ।

इकार is the final substitute of these roots द्यति (दोऽवखण्डने),
स्यति (अन्तकर्मणि) मा (माङ्, मा मेङ्) and स्या when a तादि- कित्
affix (as क्त) follows. This इकारादेशः supersedes इत्त्व (enjoined by
'धृमास्या—' 2462) and दद् भावः (enjoined by 'दोददघो.—' 3077).

मित—द्यतौत्यादि । दोऽवखण्डने । योऽन्तकर्मणीत्यनयोः श्रितपा निर्देशः ।
मेति त्रयाणां शाहकम् । तदाह—मा, माङ् इति । ईत्त्वदद्भावयोरिति । 'धृमास्या—'
(२४६२) इति ईत्त्वस्य, 'दो ददघोः' (३०७७) इति दद्भावस्तेति विवेकः ।

३०७५ । शाच्छीरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४० ॥

दी—। शितः—शातः । क्षितः—क्षतः । व्यवस्थितविभा-

षात्वाद्ब्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संश्रितं ब्रतम् । सम्यक्
सम्पादितमित्यर्थः । संश्रितो ब्राह्मणः । ब्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

The final substitute इकार is optional in the cases of श्रा (श्रो-
तनुकरणे) and ह्य (ह्यो ह्येदने). शतः श्रातः etc.

मित—। श्रति । श्रो तनुकरणे । ह्यो ह्येदने । अनयोरिकारोन्तादेशो वा
तयोः कितौत्यर्थः । व्यवस्थितेति स्पष्टम् ।

३०७६ । दधातेर्हिः ॥ ७।४।४१ ॥

दी—। तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

मित—। दधातेरिति । श्रितपा निर्देशो घटो निवृत्त्यर्थ इत्याहुः ।

३०७७ । दो ददघोः ॥ ७।४।४६ ॥

दी—। घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दघ्' स्यात्तादौ किति ।
चत्वम् । दत्तः । 'घोः' किम् ? दातः । तान्तो वाऽयमादेशः ।
न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' इति दीर्घा-
पत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दाग्तो वा, धान्तो वा
(? आदेशः) । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वं भ्रष्टस्तथोः—
(२२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

दघ् is the substitute for दा, technically known as घृ (cp—
'दाघाघुअदाप्'), when a तादि कित् (affix) follows. Thus दा + क्त =
दद त = दत् त by 'खरिच' (121). दातः—Here the derivation is दैप्
(or दाप्) + क्त. But as दैप् or दाप् are not घुसंज्ञक so there is no
दद आदेशः । This substitute may also be taken as दत्. In that
case it cannot be argued that in विदत्त etc. the इकार of the उपसर्ग
(वि) will receive lengthening by 'दस्ति' (3079) for दीर्घ has

been enjoined-only when a तकारादि उत्तरपद (see 3979) follows and not when a तकारान्त one as we have got here. Or this substitute is either दान्त or धान्त. It cannot, in these two cases also, be argued that 'रदाभ्याम्—' (3016) will provide for निष्ठा नत्व when the substitute is दान्त and that 'भ्रषस्तथोः—' (2280) will come with the धकार for the निष्ठा तकार, when the same (substitute) is धान्त ; for this sort of operation is against the सन्निपात—परिभाषा which is 'सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' (see भाट्टिsection for explanation of this). The drift is—as the निष्ठातकार necessitates दान्तत्व or धान्तत्व of the substitute, the same in its turn will not cause disappearance of its supporter (उपजीव्य निष्ठातकार) in the form of न or ध ।

मित—। दी ददिति । दः + दत् + चोः इति ष्वेदः । तदाह—घुसंज्ञकस्येति । द इति दृश्यस्त्वयष्टा निर्देशः । चत्वम् इति । निष्ठायां परे खरिचेति चत्वम् । दात इति—'दाधा घुदाप्' इत्यत्र दापदैपौ विनेति व्याख्यानात् । ददइति तवर्ग द्वितीयान्तादेश इत्युक्तम् । इदानीमत्र तवर्गप्रथमद्वितीयचतुर्थान्तादेशोपि विचारसह इत्याह—तान्तीवायमादेश इति । अत्र शङ्कते—न चैवमिति । 'दक्षि' इत्यत्र हि 'दादेशो यस्तकारस्तदाद्वचरपदे' इति व्याख्यातम् । अतश्च न दीर्घपत्तिरुप-सर्गदीर्घः इत्यर्थः । अत्र तु तान्ताः (न तादि) इति न दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । दान्तो वा धान्तो वेति । अत्र दान्तपक्षे शङ्कते—दान्तत्वे निष्ठा नत्वमिति । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनेनेति यावत् । धान्तपक्षे विचिकित्सते—धान्तत्वे 'भ्रषस्तथोः—' (२२८०) इति निष्ठातकारस्य धत्वमिति । विनिगमयति—सन्निपात-परिभाषेति । नत्व-धत्वे न भवत इति शेषः । 'सन्निपातोविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति पूर्णपरिभाषास्वरूपम् । अत्र यमेव निष्ठातकारमाश्रित्य आदेशस्य दान्तत्वं धान्तत्वं वा तमेव निष्ठातकारं विहन्तुं दान्तधान्तादेशौ न शक्तुं इत्यर्थः उपजीव्य-विरोधस्य अयौक्तिकत्वादिति भावः । एवं नत्वधत्वे न भवतः ।

३०७८ । अच उपसर्गात् । ७।४।४७ ॥

द्वी—। अजन्तादुपसर्गात् परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्ता-
दी किति । चर्त्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेथ्यते” ॥ (इति भाष्यम्)

चशब्दाद् यथाप्राप्तम् ।

तकार is the substitute for अच् i.e. आ of दा technically known as च, when coming after an उपसर्ग ending in अच् and when तादि कित् affix follows. Thus प्र+दाङ् = प्र+इत्+त = प्र—इत्+त here दकार becoming त by चर्त्त्वम् = प्रत्तः, the final तकार disappearing by 'संयोगान्तस्य लोपः' (49). Similarly अवत्तः अवदत्तः विदत्त etc. The verse is from the भाष्य । आदिकर्मणि correct with प्रदत्त only. Here from चकार in the quotation we have as before by 'अच उपसर्गात्—' अवत्त, वित्त, प्रत्त etc.

मितं—। अच इति । त इत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इति व्याख्यातम् । अजन्तादुपसर्गादिति घोरचस्त इति च । शेषं प्राग्बुत् । चर्त्त्वमिति । 'दा' इत्यस्य आकारस्य अनेन तकारादेशे दकारस्य 'खरिचे'ति चर्त्त्वमिल्यर्थः । प्रत्त इति—प्र+दा+त इति स्थिते दा इत्यत्र तकारादेशोऽपि तकारस्य संयोगान्तलोपे रूपम् । एवम् अवत्तमिति । अथात्र कदाचिद्दद इत्यादेशोऽपि स्यादित्याशयेन भाष्यमुपन्यस्यति 'अवदत्तं विदत्तञ्च—' इत्यादि । अव आदिकर्मणि इति प्रदत्तमित्यर्थवान्वेति । तस्य दात्तुं प्रकान्त इत्यर्थात् । नलन्यावासम्भवात् । इति चेथ्यते इति । निपातनादिति भावः । भाष्यसूत्रकारफलमाह—चाद् यथा—प्राप्तमिति । 'अच उपसर्गात्' इत्यनेन अवत्तमित्यादय इत्यर्थः ।

३०७८ । दक्षि ॥ ६।३।१२४ ॥

दी—। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदादा-
बुत्तरपदे । 'खरि च' (१२०) इति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धम् ।
नीत्तम् । सूत्तम् । 'बुमास्था—' (२५६२) इतीत्त्वम् । धेट्—
धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन—' (२५०५) इत्यात्त्वम् ।
जातम् । सातम् । खातम् ।

An उपसर्ग ending in इक् is lengthened when the subsequent member (उत्तरपद) begins with such तकार as is the substitute of दा । 'खरि च' though advised in—8.4.55, yet चर्त्त्व is not असिद्ध towards दक्षि (6.3.124), for दीर्घ here is enjoined having recourse to चर्त्त्व which is but the substitute of द here (of दा). नीत्तम् (नि + दा + क्त), सूत्तम्—सु + दा + क्त. etc. But this form (सूत्त) is objectionable, so say some commentators, as सु is not sanctioned to be an उपसर्ग (?) । धीतम्—धे + क्त = धा + क्त = धी + क्त by 'बुमास्था—' (2462). Similarly elsewhere.

मित—। दक्षि इति । इक् : काशे इत्यतः दीर्घः इति । 'उपसर्गस्य घञि—' इत्यत उपसर्गस्येति । 'ट्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतोऽण इति चानुवर्तते । तदाह—इगन्तोपसर्गस्येत्वादि । चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति । यद्विच—खरिचेल्यस्य (८।४।५५) दक्षि (६।३।१२४) इत्येतं प्रत्यसिद्धत्वमिति दीर्घो न प्रवर्तते तथापि चर्त्वस्य (तकारस्य) दादेशमात्रत्वाद् देव्याश्रयत्वेनैव सिद्धत्वाद दीर्घो भवत्येवेति भावः । नीत्तम् (नि + दा + क्त प्रग्वत्), सूत्तम् इति । 'सु' इत्यस्य उपसर्गत्वास्वीकाराद्देतच्चिन्तामिति केचित् । धीतम् इति—आदिच इत्यात्वे कृते 'बुमास्था—' इतीत्त्वम् । एवमन्यत्र ।

३०८० । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।३६ ॥

दी—। ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात्तपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । 'भरो भरि—' (७१) = जग्धः ॥ 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३०५३) प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (३०१४) इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' (३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

ल्यप् in the rule is elliptical for the locative ल्यपि. Thus the rule means अद् is replaced by जग्धि i. e. जग्ध (for इकार is for facility in pronunciation) in ल्यप् and in तादि कित् (affix). Thus 'उग्रपूतीनि जग्ध्वा' (मालतीमाधव), जग्ध etc = अद् + क्त = जग्ध + क्त = जग्ध + ध by 'भ्रूयस्तथ—' (2280) = जग्ध = by 'भरो भरि—' (71). 'आदिकर्मणि—' (3033)—Explained. प्रकृतः etc—easy.

मित—। अदो जग्धिरिति । लुप्तसप्तमीकमिति । तेन ल्यपि इत्यर्थः । तदाह—ल्यपीति । धत्वमिति । 'भ्रूयस्तथः—' (२२४०) इत्यनेन । आदिकर्मणीति व्याख्यातम् । शेषं स्पष्टम् । प्रकृत इति कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मदोतनार्थः ।

३०८१ । वाऽक्रोशदैग्ययोः ॥ ६।४।६१ ॥

दी—। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशदैग्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ।

The इ of क्षि is optionally दीर्घ in निष्ठा when malice or grudge (आक्रोश) and weakness is implied. 'क्षीणायुः—' may you be short lived. This implies a grudge. क्षीणोऽयम्—implies दैग्य.

मित—। वेति । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (६।४।६०) इत्यनुवर्तते । तेनाव अण्यदर्थे

इति प्रतिपत्तव्यम् । स च कर्तरीत्येव । अदर्शो भावकर्मणीति तत्रैवोक्तत्वात् ।
चीनायुः क्षितायुर्विष्वाकोशे । अन्यद् द्रैव्ये ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल्ये ॥ ८।३।८८ ॥

दी—। आभ्यां स्नातेः सख्यः स्यात् कौशल्ये गम्ये ! निष्णातः
शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीणाः । 'सुपि—' (२८।१६)
इति कः ।

ष is substitute for स of स्ना coming after नि and नदी when
dexterity or skill is meant. Thus 'निष्णातः—' (नि + स्नातः) etc,
expert or proficient in the shastras. In नदीणाः (a diver in
rivers) we have क (नदी + स्ना + क) by 'सुपि—' ।

मित—। निनदीभ्यामिति । नि इत्युपपदान्नदुपपदाद्येत्यर्थः । कौशल्यं
निपुणता । निष्णात इति । दक्ष इत्यर्थः । नदीणो नदीनिमज्जनकुशलः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ८।३।८९ ॥

दी—। प्रतेः स्नातेः पत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमि-
त्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

ष irregularly replaces स of स्ना coming after प्रति if the
derivative means an aphorism.

मित—। सूत्रमिति । अत्र पत्वं निपात्यते सूत्रस्येदं गम्यत इत्यर्थः ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८।३।९१ ॥

दी—। कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठालिः पुत्रः । 'गोत्रे'
किम् ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

कपिष्ठल is the name (of a sage) whereof कापिष्ठालि is offspring.
Here कपि + स्थल = कपिष्ठल with (पत्वम्) ।

मित—। कपिष्ठल इति । गोवार्धे षत्व नान्यवेत्यर्थः ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्रः स्थलम् ८।३।८६॥

दी—। एभ्रः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् ।
कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

मित—। विक्रिति सुगमा ।

३०८६ । गत्यर्थाकर्मकस्त्रिष- शोड- स्थास- वस- जन- रुह-
जीर्यतिभ्रश्च ॥ ३।४।७२ ॥

दी—। एभ्रः कर्तरि क्तः स्यादुभावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः ।
गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधि-
शयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपो-
षितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

The affix क्त is appointed in कर्तरि, also in भावे and कर्मणिवाच्य after these i.e. गत्यर्थ roots अकर्मक roots and श्लिङ्, शीष्, स्था, आस्, वस्, जन्, रुह् and जृ. Thus गत्यर्थः = गङ्गां गतः—प्राप्तः । अकर्मक—ग्लानः स (he is fatigued) = ग्ल + क्त = ग्ला + क्त ('आदेचः—') = ग्लान by 'संयोगादः—' (3617). श्लिष्—'लक्ष्मीम्—' etc.—Hari has embraced Lakshmi (श्लिष् is सकर्मक) । शी—'शेषम्—' etc. शेषम् is obj. by 'अधिशीडस्थासाम—', similarly वैकुण्ठमधिष्ठितः and शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः—He observed the day of हरि. In हरिदिनम्, द्वितीया is accounted for by उपान्वध्याङ् वसः । विश्वमनुजीर्णः—He destroyed or pervaded the earth. The instances beginning from शीड् to जीर्यति show that these roots शीड् etc though अकर्मक are not included in the term अकर्मक in the rule. In that case these would have

been superfluous: So he says शेषमधिगयितः etc and not शेषे गयितः, वैकुण्ठे स्थितः etc. These instances also, however, are correct due to the mention of the term अकर्मक in the rule.

मित—। गत्यर्थेति । 'लः कर्मणि च भावे च—' (३:४:६८) इत्यतः कर्मणि इति भावे इति चानुवर्तते । 'आदिकर्मणि—' (३:४:७१) इत्यतः कर्तरि इति च । तदाह—एभ्य इति । एभ्य इति गत्यर्थेभ्यः, अकर्मकेभ्यः, शिष्, शीङ्, स्था, आम्, वम्, जन्, रुङ्, जृ इत्येतेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । गत इति—'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । गतः प्राप्त इति गत्यर्थे उदाहरणे । ग्लान इति—ग्लैर्हर्षचये । 'आदिचः—' इत्याले कृते 'संयोगादिराती—' (३:१:७) इति निष्ठानत्वम् । लघी-माश्लिष्ट इति सकर्मकस्वशिष्य उदाहरणम् । ग्लान इति लकर्मकस्य । ननु शीङादयो जीर्णत्वन्ता अकर्मका एव । ततश्च 'अकर्मक' इत्यनेनैव सिद्धे एषां विशिष्य यद्वर्णं त्यर्थम् इति चेन्मैवम् । अध्यन्वादुपसर्गवशात् प्रातिर्यथा स्यात् । अन्यथा शेषे गयितः । वैकुण्ठे स्थित इत्याद्येव स्यात् । न तु शेषमधिगयितः । वैकुण्ठमधिष्ठित इत्यादयः । अतः शेषमधिगयित इत्यादि सकर्मकमिवोदाहृतम् । अकर्मक इत्यनुसाराच्च यथाप्राप्तम्—शेषे गयितः, स्थितः इत्यादयः साध्विति बोध्यम् । उपोषित इति—वसतेर्दंजादित्वात् सम्प्रसारणम् । 'वसतिचुधोरिट्' इतीट् । शासिवसिचसीनां चेति घलम् । हरिदिने उपवासमकरोदित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्—' इति कर्मसंज्ञा । अनुजात इति—जनसन्निव्यात्वम् । आहृद् इति । दलधत्वटुल टलोपदीर्घाः । अनुजीर्ण इति—जृष वशीहनी । कृत द्रव्यातीः इतील् रपरत्वं हलिचेति दीर्घः । अनुजीर्ण इति च व्यातवानिति ततवानिति वाच्ये इत्याह । पञ्च कर्मणि भावे चेत्यर्थः ।

३०८७ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थभ्यः

॥ ३:३:७६ ॥

दो—। एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद् यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्यैत्युचोर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसिरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः ।
आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं
यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।
कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति ? भुक्तमस्ति एवामिति मत्वर्थीयोऽच् ।
वर्तमाने इत्यधिकृत्य—

क्त् in the अधिकरणवाच्य is employed after roots signifying
stability or unchangeability (धौव्य), movement and eating
(प्रत्यवसान). The चकार in the rule indicates that we can employ
क्त् here in कर्त्तुं कर्म and भाववाच्य as well. मुकुन्दस्य etc.

“This is the seat (आसितम्) of Mukunda, this is the way
(यातम्) of Ramapati and this is the dining place or room (भुक्तम्)
of Ananta” said this the wives of cowherds desirous of sight.
Here आसितम्, यातम् and भुक्तम् are instances of अधिकरणवाच्ये क्त्.
Thus आस्यते अस्मिन्, यायते अस्मिन् and भुज्यते अस्मिन्; पक्षे i.e. from
the चकार in the rule we have instances in भावे and कर्तरि in the
case of आस् as it is अकर्मक. Thus आसितः etc. गत्यर्थेभ्यः—because
they are सकर्मक । Well how to defend ‘भुक्ताः ब्राह्मणाः’ an instance
of कर्तरि क्त् whereas भुज् has got instance in कर्मवाच्य क्त् only being
सकर्मक ? The answer is—भुक्तमस्ति etc = मत्वर्थीयोऽच् i. e. अच् by ‘अर्थ
आदिभ्योऽच्’ । This is from भाष्य, cp—Mallinatha ‘भुक्ता ब्राह्मणाः पीता
गावः’ under ‘वनाय पीतप्रतिवद्धवत्साम—’ (रघु २.१). Now the term
‘वर्तमान’ being carried down to what follows we look ahead—

मित—। क्तोऽधिकरणे चेति । एभ्य इति त्रीत्यर्थेभ्यो, गत्यर्थेभ्यो, भोजनार्थेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । सूत्रस्थचकारफलमाह—चाट् यथाप्राप्तमिति । यथा पूर्वं कर्तरि कर्मणि भावे चेति भावः । त्रीत्यर्थे स्थिरता । अधिकरणोदाहरणानि लोकेन संगृह्णाति—सुकुन्दस्तेति । आसतेऽस्मिन्नित्यासितम् । आसनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातम् । मार्ग इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्यानमित्यर्थः । स्पष्टम् । पच इति । चाट् यथाप्राप्तपचो इत्यर्थः । आसीरिति स्पष्टम् । गत्यर्थेभ्य इति । तेषां सकर्मकत्वादिति भावः । भुज्जे कर्मणीति । अस्य कर्तरि क्तः नास्तेऽत्र । सकर्मकत्वादनभिधानाच्च । न चात सकर्मकाणाम् अविवक्षितकर्मत्वेन 'अकर्मकत्वं' वाच्यम्, तदा दत्तवान् पक्कवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्कः इत्यापत्तेः इति मनोरमायां स्पष्टम् । कथमिति—भुक्ताः ब्राह्मणा इत्यादि । अत्र 'कर्तरि क्त' इति मत्त्वा प्रश्नः । समाधत्ते—भुक्तमस्ति एषामिति । अर्थ—आद्यचि निष्पन्न इति यावत् । 'भुक्ता ब्राह्मणाः । इति । तथाच 'वनायपीतप्रतिबद्धवत्साम्—' (रघु—२।१) इत्यस्य सञ्जीवनां 'पीतमस्ति' अस्तीति 'अर्थे आदिभ्योऽच्' = पीतवानित्यर्थः । पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति मन्त्राभाष्ये दर्शनात् इति मल्लिनाथः । वर्तमाने इति । परतोऽनुवृत्त्यर्थमुक्तिः, एतच्च 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) इत्यतो मण्डूकज्ञत्या अत्रानुवर्तते । तथा भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः ।

३०८८ । औतः क्तः ॥ ३।२।१८७ ॥

दो—। 'जिच्चिदा' द्विषः । 'जि इन्वी' इङ् ।

Roots that drop जि take क्त in the present tense. द्विषः (dejected) नल by 'रदाभ्याम्—' and want of इट् by 'आदितश्च' । इङ्—elision of न (of इन्व) by 'अनिदिताम्—' (4।5) as before, जङ्गल and want of इट् by 'श्रीदितः—' ।

मित—। औतइति । येषां धातूनां 'जि' इत्यंशो लुप्यते तेषां क्तप्रत्ययः स्यादित्येतानां इत्यर्थः । द्विष इति । 'रदाभ्याम्—' इति नलम् । आदितश्चेति नृद ।

इङ् इति 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । 'शीदितः—' इति नेट् ।
जगत्वम् ।

३०८८ । मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः ।
इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः ।
अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । “शीलितो रक्षितः क्षान्तः
आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि” इत्यादि ।

The affix क्त in the present tense is employed after roots signifying मति or desire, बुद्धि or knowledge and पूजा or worship (respect). Here मति signifies intention from the fact of separate mention of बुद्धि । राज्ञां मतः i.e intended by the kings. षष्ठी in राज्ञाम् is by “क्तस्य च वर्तमाने” । चकार in the rule is intended to include what is not expressed here. Thus the भाष्यकार and वृत्तिकार say—(to supplement the expression)—

“शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

ऋष्टतुष्टौ तथाऽक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टभविष्यतीत्याहुर्भृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥”

Of these the term कष्ट is formed in the sense of future and भ्रष्ट as before i.e in the sense of वर्तमान.

मित—। मतिवुद्धौति । इच्छार्थेभ्यो ज्ञानार्थकेभ्योः पूजार्थेभ्यश्च धातुभ्य क्तः
स्याद् वर्तमाने । ‘तयोरिव कृत्यक्त—’ इति भावकर्मणोरैवायं प्रत्ययः । मतिरिहेच्छेति ।
स्पष्टम् । मतः । इष्टः इति । इच्छार्थकमनेरिष्यश्च क्तः । इष्ट इत्यत्र ‘तोषसह-
रुषरिष—’ इति वेट् कत्वेन ‘यस्य विभाषा’ इति नेट् । अनुक्तसमुच्चयार्थ इति अतएव

समुच्चिनोति—शैलितो रचितः चान्न इति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति राज्ञामित्यत्र षष्ठी ।

३०८० । नपुंसके भावे क्तः ॥ ३।२।११४ ॥

दी—। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् ।
जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

क्त is employed after any root in all the tenses in general to express a gerund or verbal noun (भाव) of neuter gender. Thus जल्पितम् (saying or taking) etc.

मित—। नपुंसके इति । नपुंसक इति विशेषणं तदाह—क्लीबत्वविशिष्टा इति । भाव इति भाववाचकं विशेषणम् । अत्र वर्तमानार्थे इति नानुवध्यते । तदाह—काल-सामान्ये इति । सर्वकाले इत्यर्थः । 'अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः नतु सकर्मकात्' इति 'शेरध्वयने वृत्तम्' इत्यत्र भाषाकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । वस्तुतस्तु एवं स्थितेऽपि बहुलं प्रयुज्यते कवयः । तथाच भाषा—'गतं तिरस्त्रीनमनूराधारधेः' (शिशु—१।२) इति । नच गत्यर्थकस्याकर्मकत्वम् । तथाच 'गतार्थाकर्मक—' इति भेदेनोपादानं न सङ्गच्छते । अन्येतु 'गतं मुक्तम्' इत्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वमित्याहुरिति, तन्नयुक्तम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३०८१ । सुयजोङ् निप् ॥ ३।२।१०३ ॥

दी—। सुनोतेर्यजेश्च ङ निप् स्याद्भूतं । सुत्वा सुत्वानौ ।
यज्वा यज्वानौ ।

After सु and यज् the affix ङ निप् (वन्) is employed to express past tense. Thus सुत्वन् (सुत्वा) etc.—One who performed some sacrifice.

मित—। सुयजोरिति । ङपात्रितौ । इकार उच्चारणार्थः । वर्तमाने इति

निवृत्तम् । तदाह—भूते इति । सुत्वेति । सुत्वं इति शब्दः । प्रत्ययस्य पित्वाद्
‘इत्स्वस्यपिति—’ इति तुक् । सोमेन सुतवानिति सुत्वा ; इष्टवान् इति यक्वा ।

३०८२ । जीर्यतेरत्तन् ॥ ३।२।१०४ ॥

दी—। भूते इत्येव । जरन्—जरन्ता—जरन्तः । वाऽस-
रूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

The affix अत्तन् is appointed or attached after जृ in the past tense. अत्तन् retains अत् only. In जरन् there is तुम् (नकार) due to उगित्त्व by ‘उगिदचाम्—’ । वाऽसरूपन्यायेन etc—see the rule.

मित—। जीर्यतेरिति । भूतार्थवृत्तेर्जीर्यते एवात्तन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययस्य
अकारनकारावितौ । ‘अत्’ इति शिष्यति । जरन्निति । अकारस्य गुणे रपरोऽकारः ।
‘उगिदचाम्—’ इति तुम् । संयोगान्तलोपस्थादित्वान्न दीर्घः । वाऽसरूपेति ।
आगत्याख्यातम् । जीर्ण इति । अत्तु इत्, रपरत्तम्, ‘हलिच’ इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् ।

३०८३ । क्न्दसि लिट् ॥ ३।२।१०५ ॥

३०८४ । लिटः कानच्वा ॥ ३।२।१०६ ॥

३०८५ । कसुश्च ॥ ३।२।१०७ ॥

दी—। इह भूतसामान्ये क्न्दसि लिट् । तस्य विधीय-
मानौ कसुकानचावपि क्न्दसाविति त्रिसुनिमित्तम् । कवयसु
(१ भाषायां) बहुलं प्रयुज्यते । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ ।
‘अथ यांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ इत्यादि ।

लिट् in secular language (भाषा) is generally used to express a time beyond perception of the speaker (cp—‘परोक्षे लिट्’).

But in the Vedas it is used to express past tense in general this is the expl^t of the rule ‘क्न्दसि लिट्’ । Also कसु and कानच् which

replace लिट् i.e. are used to express the sense of it, are restricted to Vedas only—so say all the three authorities of अष्टाध्यायी. But poets violate this restriction in भाषा, cp. तं तस्मिन्वासम् (स्था + कसु २या)—रघु (5th). 'श्रियासि अधिजम् षः' (अधि + कम् + कसु—Ibid).

मित—। 'कृन्दसि—' इति । तस्य विवरणम् 'इह...लिट्' इति । भाषायां तु 'परीचे लिट्' । इति परीचे एव भूते, न तु भूतसामान्ये । 'लिटः—' 'कसुश्च' इत्यनयोः विवरणम्—'तस्य विधीयमानो—इत्यारम्भ—यावच्छेषम् । कृन्दसि भूतसामान्याः । यकस्य, भाषायां परीचार्यकस्यच लिटः स्थाने कानच् कसुश्च वा विधीयते इत्यर्थः । लिटः कानजित्वा लिट्मात्रस्य यदृणात् । पक्षे लिङिपि । कसुकानचोर्विभाषिकत्वात् । कृन्दसाविति । कृन्दोमात्रगोचरावित्यर्थः । कृन्दसि (वीदे) एव प्रयुज्यते न भाषायामिति यावत् । इति त्रिमुनिसप्तमिति । तेन लोके प्रयोगः कथमपि न चम इति भावः । तथापि कवयो भाषायां प्रयुज्यन्ते इत्याह—कवयस्त्विति । निरङ्कुशत्वादिति भावः । 'तं तस्मिन्वासम्—' (रघु—५म) = तिष्ठतेः कसुः । लिङादिशब्देन द्वित्वादि । 'वक्त्रेकाच—' इति इट् । उपधा दीर्घः । उगित्वात्तुम् । अधिजम् ष इति = अधि + गम् + कसु । गमहन—इत्युपधालोपः । वसोः संप्रसारणम् । पूर्वरूपम्, घलम् ।

३०८६ । वस्त्रेकाजादघसाम् ॥ ७।२।६७ ॥

दी—। कृतद्विवचनानामिकाचामादन्तानां घसेच्च वसोरिट् । नान्येषाम् । एकाच्—आरिवान्* । आत्—ददिवान् । जज्ञिवान् । 'एषाम्' किम् ? वभूवान् ।

The augment इट् is employed before वसु (कसु) coming after duplicated roots being एकाच् or monosyllable, आत् (आकारान्त) and चस् (the substitute of अद्) and not any other. Thus आरिवान्—अद् + कसु (in replace of लिट्) duplication as in लिट् after शुष् by 'सङ्कृतात्ताम्'. Here it is important to note that

the duplication (कृतद्विवचन) is regarded as एकाच् or monosyllabic. Then add इट्; similarly in ददिवान् after duplication. जचिवान्—अट् + कसु (in place of लिट्) = अकट् + वस् by लिटान्यतरस्याम् duplication, कुहोयुः and इट् etc.

मित—। वस्ति। वसुइति अविभक्तिको निर्देशः पठ्यर्थे। तदाह—वसोरिट् इति। सूत्रे एकाच् इत्यस्य विवक्षितार्थमाह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति। नित्यत्वात् कृतेऽपि द्विले एकाच् एव येऽवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः। 'नेङ्गुशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्कादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्येटी नियमोऽयमित्याह—नान्येषामिति। आरिबामिति। ऋगती—'ऋकलृताम्' इति गुणे कृते, रपरत्वे, द्वित्वादि पूर्ववत्-कृतेषु एकाच्त्वादिट्। ददिवान् इति—दाञ् दानि। कृते द्विले नायमेकाच् अन्निमित्तत्वात् लोपो नास्ति तस्मिन् भवतीत्यनेकाज्जर्थमादृगृहणम्। जचिवान् इति—'लिटान्यतरस्याम्' इत्यदिर्घं स्यादर्थः। द्विले कृते नायमेकाजिति घञि यङ्गम्। अत्र व्याचष्टुः—'द्वित्वात् पूर्वं परत्वात् 'घञिभसोर्हलि' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनचकलाद् द्विलमेव न स्यात्। न चास्यद्विले कर्तव्ये 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्विलनिमित्तस्याचोऽभावात्। ततश्च नार्थः कृतद्विवचने एकाज्भवतीति चसिग्रहणम्। तत्सामर्थ्यात् परत्वादुपधालोपमिडा-गमोबाधते। कृते त्विडागमे 'गमृहण—' इत्युपधालोपः तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्विलम्। यदा द्विवचनेऽचि इति निषेधपक्षे तु उपधालोपात् प्रागेव द्विलम् पश्यादुपधालोपः 'शसिवसिघसीनां च' इति षत्वं, चत्वं, 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासघकारस्य जश्त्वम्' इति तत्त्वबोधिनी।

• ३०८७। भाषायां सदवसश्चुवः ॥ ३।२।१०८ ॥

दी—। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात्। तस्य च नित्यं कसुः। 'निषेदुषीमासनवन्धधीरः'। 'अध्वषुष-स्तामभवज्जनस्य'। शुश्रुवान्।

लिट् in भाषा or secular language is optionally employed after

सद्, वस् and यु and this general लिट् is persistently (नित्य) replaced by कसु 'निषेदुषीम्—' in रघु, = नि—सद् + कसु—दित्व, सम्प्र of वस्, पत्व । 'अधूपुषः—' = अधि + वस् + कसु—सम्प्र due यजादित्व of वस्, हलादिः शेषः सवर्णदीर्घ, सम्प्र of वसु and पूर्वरूपत्व । यशुवान् = य + कसु—दित्व etc..

मित—। भाषायामिति । भूतसामान्ये इति । तेन पञ्चे लुङ् इति बोध्यम् । 'निषेदुषीम्—' इति । 'स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनवन्धवीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वच्छत्' । निपूर्वात् सदेः कसुः । दित्वे 'एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । 'उगित२' इति कौपि 'वसोः—' इति संप्रसारणे बलादित्वाभावाच्चेट् । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । निषेदिवान् इति पुंसि । अधूपुषः इति । वस निवासी अधिपूर्वः । उस् इत्यस्य दित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः । अधूप्रिवान् इति सौ । यशुवान् इति । यणोतेः कसुः । दित्वादि ।

३०८८ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ २।२।१०८ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूत-
मात्रे लिङ्गा । तस्यनित्य' कसुः । इट् । उपेयिवान् ।
'उपेयुषः स्वामति मूर्तिमग्राम्' । समीयिवान् । नञ्पूर्वाद्-
आतेः कसुरिङ्भावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः ।
अनुपूर्वाद्दचेः कर्तरि कानच् । वेदसप्तानुवचनं कृतवाननूचानः ।

These words i.e उपेयिवान्, अनाश्वान् and अनूचान् are irregularly formed. लिट् in the sense of past in general is optional after इष् preceded by उप used in भाषा or secular language also. This लिट् is always replaced by कसु (वस्) । इट्, i.e this इट् is prefixed to वस् by निपातन, for इट् by 'आईषातुकमीड् बलादेः' is barred by 'नेङ् वञि—' but rose up again under क्रादिनियम and

again for the second time was prohibited by the restriction under 'वस्त्रेकादादृ'—This twice forbidden is provided for here by निपातन (cp—भाष्य) 'उपेयुषः—' etc (Rag). उपेयुषो with ङीप् by उगितश्च । उपेयिवान् does not imply that इन् has to be always preceded by उप. Thus we have सुखीयिवान् etc in Kirat १. अनाद्यस्— is derived as नञ् + अश् + कसु without इट् by निपातन । अनाद्युषः (षष्ठी १३) । अनूचान is derived as अनु + वच् + कसु—want of इट् as before.

मित—उपेयिवानिति । उपपूर्वादिति । स्पष्टम् । इडिति । निपातनादयम् । तथाहि—'आर्धधातुकस्येड्—' इति बलादिलक्षण इट् 'नेङ्गि—' इति प्रतिषिद्धः । स च प्रादिनियमात् पुनरुक्तः । पुनश्च 'वस्त्रेकादादृघसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदितश्च घसीच्च परस्य वसोरिट् नान्येषाभिति नियमाद् द्वित्वानन्तरमनेकाचत्वात् पुनः प्रतिषिद्धः । सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः । इटि कृते क्रमेण अभ्यासस्य दीर्घसु (उप + ईयिवान्) निपात्यते । उपेयुषीति । 'उगितश्च' इति ङीप् । तस्मिन् वसोः सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूती बलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मत्तत्वादित्यन्वय विस्तरः । उपेत्यविवक्षितमिति । अत एव निरुपसृष्टादुपसर्गान्तरपूर्वाच्च इणोऽपि प्रत्यय इत्याहु—ईयिवान् । समीयिवानिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अनाद्यान् इत्येतद् व्याचष्टे—नञ् पूर्वादिति । अश् भोजने क्रादि । लिट् कसुः । द्वित्वम् इत्यादि । घृतजयधृतेरिति । किरातार्जुनीयदादृघसंगेच्छोकांशोऽयम् । वसोः सम्प्रसारणम् । अनूचान इत्येतल्लक्षयति । अनुपूर्वादिति । इति प्राग्वत् ।

३०८८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ७।२।६८ ॥

दी—। एभ्यो वसोरिट् । जग्मिवान्—जगन्वान् । जघ्मिवान्—जघन्वान् । विविदिवान्—विविद्वान् । विविशिवान्—

विविधान् । विशिना साहचर्यादिन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेसु विविधान् । 'निङ् शि कृति' (२८८१) इतीटिन्पेधः । 'दृशेच्च' (वार्तिक)—दृशिवान्—दृश्वान् ।

इट is optionally prefixed to वसु (कसु) coming after these roots गम्, हन्, विद् (तुदादि) and विश् । Thus जग्मिवान् (इट) जगन्वान् (अनिट्) etc. विन्दतेः of विद् belonging to तुदादि class. 'दृशेच्च' Varttika. In जग्मिवान् etc दित्, चुत्त etc as before.

मित—। विभाषेति । गमहनेति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । जग्मिवान् इतीट् पक्षे । अनिट्पक्षे जगन्वान् । इट् पक्षे 'गमहन्—' इत्युपधालोपः । धित्वचुत्वादि । एवमन्यत्र । विन्दतेरिति तुदादौ पठितस्य विदेरित्यर्थः । दृशेचेति वार्तिकम् ।

३१०० । लट् शब्दशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥
३।२।१२४ ॥

दी—। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्येसतीत्यर्थः । शब्दादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ।

The लकार or affix लट् is replaced by शब्द and शानच् when there is सामानाधिकरण्य or collocative connection by way of any case-ending other than the first (प्रथमा) i.e when the sense of लट् or a verbal action (व्यापार) is sought to be expressed by द्वितीया तृतीया etc. शब्दादि i.e शब्द and शानच् being शित् and thus सार्वधानुक्त, शप् comes in by 'कर्तरि शप्' ; शब्द retains अत् only and शानच् retains आत् only ; पचन्तम्—तुम् by 'उगिद्वाम्—' etc see ante.

मित—। लट् इति । शब्दशानची—अप्रथमासमानाधिकरण्ये इति ऋद्धेः । तदर्थमाह—अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्यप्यादिशरहितस्य लटः

प्रयोगाभावात् सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शब्दशानचक्षुः इष्टा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्पयति । शतः सकरस्य चकारस्य चैत् । 'अत्' इति शिष्यते । शानचक्षुः शान इति । तदेवमनयोः शिल्बेन सार्वधातुकत्वात् शप् । तदाह—
 शवादीति । आदिपदेन गुणदयो याच्याः । पचन्तमिति । 'उगिदचाम्—' इति नुम एवं पचतेत्यादि । अत्र व्यापारे सामानाधिकरण्यमिति बोध्यम् । पाकानुकूल-
 व्यापाराश्रयमित्यर्थः ।

३१०१ । अने सुक् ॥ ७।२।८२ ॥

दी—। अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैव पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमोसामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । 'माङ्धाक्त्रे शे इति वाच्यम्' (वार्तिक)—'मा जीवन् यः परावच्चादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङ्ङि लुङ्' (२२१८) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्या-
 ल्लट् ।

The augment सुम् (म्) is attached after an अकारान्त अङ्ग (verbal stem) when चान् (or शानच्) follows. पचमानम् etc. Although लट् follows from the previous rule 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) yet the acceptance of लट् is to provide for something more. Hence elsewhere also we have शब्द and शानच् replacing लट् even when there is collocative connection with प्रथमान् also. Thus 'सन्—' (or विद्यमानः ब्राह्मणः) a brahmin existing, असु + शब्द, 'असौरहोपः' etc. 'माङ्ङि—' varttika—This must be stated that लट् is replaced by शब्द and शानच् when माङ्ङि is used and an utterance of malice (or scathing remark) is implied. Thus 'मा जीवन् etc. (in situ ११)—Let him not live who leads a life of this regard,

Although लुङ् is legitimate by 'माङि लुङ्' when (in such cases) माङ् exists yet लट् is employed on the authority of this statement (Varttika). The reading 'माङि लुङ्' (2219) इति प्राप्तं एतद्वचन-सामर्थ्याल्लुङ् in तत्त्वबोधिनी is superfluous for in that case there would have been explicit mention of the same (लुङ्) in the varttika.

मित—। आने सुमिति । 'अङ्गस्व' (६।१।१) इत्यधिकृतं वर्तते । 'अतो येय' (७।१।८०) इत्यतः अत इति चानुवर्तते । तदाह—अङ्गस्यातो सुमागम इति । 'अदन्तस्याङ्गस्व' इति वालमनोरमाकारगृहीतः पाठः न सम्यगिति तत्त्वबोधिन्यां विस्मयेण प्रतिपादितम् । 'मिदचोऽभ्यात् परः' इति सुमो भिन्नादङ्गस्यान्नादचः समावेशः । पचमानमिति—पाकानुकुलव्यापाराश्रयमिति प्राग्वदर्थः । लङ् इत्यनु-वर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्' (७।१।१२३) इति स्मृत्यवहितं पूर्वसूत्रम् । सन् ब्राह्मण इति । अस् इत्यस्मात् शब्दः । नुम् । 'असी—' इत्यस्तोपः । 'एव' शानचि—विद्यमानो ब्राह्मणः । 'माङि आक्रोशे—' इति वार्तिकम् । माङि प्रयुज्य-माने आक्रोशे च गम्ये लटः शब्दशानचावित्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । मा जीवन्निति । तस्य जीवनं विजृम्बनमित्यर्थः । यदा सोऽयं जीवन्मृत इत्यर्थः । माचकाव्यस्योऽयं श्लोकांशः (२५) । एतद्वचनसामर्थ्यादिति—वार्तिकसामर्थ्यात् । माङि सत्यपि लट् । तस्य च शब्दशानचावित्यर्थः । तत्र 'एतद्वचनसामर्थ्याल्लुङ्' इति कश्चित् तत्त्वबोधिनीस्यः पाठस्तु प्रामादिकः । न चात्र लिपिकरप्रमादान् 'लुङ्' इत्यस्य तथा परिणतिरिति वाच्यम् । तस्यापि प्रामादिकत्वात् । अन्यथा 'माङ् आक्रोशे लुङ्' इत्येवाचक्ष्यत् । किञ्च तथात्वे 'माङि लुङ्' इत्यादि मूलकदुस्मिरेव परास्ताः ।

३१०२ । सम्बोधने च ॥ ३।२।१२५ ॥

दी—। हे पचन् । हे पचमान ।

मित—। सम्बोधने चेति । लटः शब्दशानचाविति शेषः ।

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३१।१२६ ॥

दी—। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोर्लटः
शठशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति ।
हरिं पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ 'कृत्यचः' (२८५३)
प्रपीयमाणः सोमः ।

शठ and शानच् replace the affix लट् coming after a root signifying indication and cause of an action. Thus 'शयानाः etc —Yavanas take food while lying down i.e the action of lying down indicates the time of taking food. 'अर्जयन्—' i.e he stays in order to acquire some thing. 'हरिं पश्यन्—' gets salvation after seeing Hari i.e perception of Hari is the cause of salvation. हेतु denotes here result (as in अर्जयन्) and cause (as in हरिं पश्यन्—) । 'प्रपीयमाणः—' here णत्व by 'कृत्यचः' ।

मित—। लक्षणहेत्वोरिति । लक्ष्यते प्राप्यते परिचीयत इति यावदनेनेति लक्षणं प्रापकं परिचायकं वा । वदाह—क्रियायाः परिचायक इति । शयाना इति । शीङः शानच् । अथ शयनं भोजनप्रापकम् । लक्षणे इदमुदाहरणम् । हेतुः फलं कारणं च । तत्र फलार्थकहेतावाह—अर्जयन्नि । अर्जनाय वसतीत्यर्थः । कारणे आह—हरिं पश्यन्नि । हरिदर्शनं मुक्तिकारणमित्यर्थः । प्रपीयमाण इत्यत्र णत्वविधायकं सूत्रमाह—कृत्यच इति ।

३१०४ । ईदासः ॥ ३१।८३ ॥

दी—। आसः परस्यानस्य ईत् स्यात् । 'आदेः परस्य' (४४) । आसीनः ।

आन coming after आस is replaced by ईत्. This ईत् replaces आ only of आन by आदेः (ante) = आसीनः seated.

मित—। ईदिति । आनप्रति पञ्चमी । तदाह—आसः परस्वेति । आदेः परस्वेति—आनसा 'आ' इत्यंशसा ईदादेशः । नान्प्रस्य न वा सप्तम्या ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः ॥ ७।१।३६ ॥

दी—। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

शब्द coming after विद् to know is optionally replaced by व . Thus विद्वान् (वसु), विदन् (शब्द) । विदुषी is the feminine form of विद्वान् । डीप्, सम्प्र. of वसु, and पत्व.

मित—। विदेरिति । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकम्' इति परिभाषयाऽव विदेर्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्याह—वेत्तेरिति । 'ज्ञानार्थकस्वेति शेषः । वसुरादेशो वेति । 'तुल्योक्तातङ्' (७।१।३५) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यस्मानुद्भूतेः । विद्वान् इति वसी । अन्यत् शतरि । विदुषीति । उन्निच्चात् डीप् । ततः वसोः सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । पत्वम् । यद्यपि स्थानिनः शतरुमित्यादवस् इत्यनेनैव सिध्यति तथापि वसुरित्युक्तिः 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यत वसोरिति सामान्यग्रहणार्थम् ।

३१०६ । ती सत् ॥ ३।२।१२७ ॥

दी—। ती शब्दज्ञानचो सत्संज्ञी स्तः ।

३१०७ । लृटः सदृवा ॥ ३।३।१४ ॥

दी—। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरस्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यदभक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

लृट् is optionally replaced by शब्द and ज्ञानचः । This option

is restrictive. Thus लृट् is persistently or नित्य replaced by सत् in connection with अग्रथमासामानाधिकरण्य (as करिष्यन्तम् पश्य), in con. with a प्रत्यय (as करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यातः—अण् प्रत्यय), in con. with उत्तरपद (as करिष्यान्ती भक्तिः—करिष्याद्भक्तिः—कर्मधा), in con. with सम्बोधन (हे करिष्यान्) and when लक्षण + हेतु are implied by the action; अजयिष्यान् वसति (हेतु). Also प्रथमासामानाधिकरण्ये—करिष्यान् (to perform in future).

मित—। लृट् इति । लृटः श्रुतशानचौ चेत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेति । व्यवस्थामाह—तेनेति । अग्रथमासामानाधिकरण्ये सति लृटः सत् नित्यम् । यथा—करिष्यतं करिष्यमाणं वा (चैत्र) पश्य । प्रत्यये (अपत्यादौ) उत्तरपदे च परतः लृटः सन्नित्यम् । यथा—करिष्यातोऽपत्यं कारिष्यातः (अण् प्रत्ययः) । करिष्यान्ती भक्तिः करिष्याद्भक्तिः (कर्मधा—उत्तरपद), सम्बोधने—हे करिष्यान् (चैत्र) । लक्षणे हेतौचार्थे च । तत्र लक्षणे—करिष्यामाणा भुञ्जते यवनाः । हेतौ—अजयिष्यान् वसति । कदाचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि दृश्यते इत्याह—करिष्यान्निति ।

३१०८ । पूङ् यजोः शानन् ॥ ३/२।१२८ ॥

दौ—। वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

लृट् has ceased to follow. Thus शानन् is an independent affix like लृत्, ङन् etc. The rule means शानन् (चान) is affixed to पूङ् and यज् in the present tense = पवमानः (purifying) etc.

मित—। पूङ् यजोरिति । पञ्चमार्थे षष्ठी । पूजो यजश्च शानन् प्रत्ययः स्वाद-
वर्तमाने । वर्तमाने इति वर्तमाने लृट् इत्यतोऽनुवर्तते । लृट् इति लृडिति वा, न
अनुवर्तते । एवञ्च 'शानन्' इति स्वतन्त्रः प्रत्ययो न तु शतादिवङ्गादेशः । शानन्ः शकार
सार्धधातुकार्थः । नकारः स्वरार्थः । पवमान इति—'सार्धधातुकार्थः' इति गुणोत्तरम्-
वादेशः । कर्तरि वार्थे प्रत्ययः । न तु भावकर्मणोः । शाननो लक्ष्मणाभावेऽपि सोमं

पवमान इत्यादौ षष्ठी न शङ्कनीया । 'न लोक' इति सूत्रे 'हन्' इति प्रत्याहार एव इत्युक्तत्वात् शाननोऽपि तद्वानर्भावात् ।

३१०८ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। एषु व्योलेषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः ।
कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

The affix चानश् is appointed or attached after roots in the active voice to bring out the sense of 'habit or nature, exposition of age and power'. चानश् retains चान् । And as it is not a substitute of कृट्, so it may be appointed after परस्मै roots also. Thus शत्रुं निघ्नानः (able to kill an enemy). भोगं भुञ्जानः i.e. enjoying pleasures habitually. कवचं विभ्राणः holding an armour i.e. indicates youth.

मित—। ताच्छील्येति । तत्सम्भावतायां वयोवचने (यौवनाविष्करणे) शक्ती गम्यायां धातुशानश् । चशाबिली । कवचमिति—कवचधारणयोगवयसोपलक्षितः । शत्रुं निघ्नान इति । चानशो लादेशत्वाभावेन परस्मैपदिभ्योऽपि धातुभ्यः प्रयोगौचित्याद् हनेत्यनश् ।

३११० । इङ्धार्योः शत्रुकच्छिणि ॥ ३।२।१३० ॥

दी—। आभ्यां शत्रु स्यादकच्छिणि कर्तरि । अधीयन् ।
धारयन् । 'अकच्छिणि' किम् ? कच्छेण अधीते । धारयति ।

शत्रु in the active voice is employed after इङ् and धारि when ease or want of difficulty is implied. The root इङ् being चात्मने. and the fruit of धारि accruing to the agents and thus it taking चात्मने. there was no chance of शत्रु । Hence the separate provision of अधीयन् i.e. reads easily etc. कच्छिणि i.e. with difficulty.

मित—। इङ्धार्योरिति । शत्रु + अकच्छिणि इति ऋदः । कच्छं दक्षमश्नु

नासाव्यक्तस्य सुखी । तादृशे कर्तरि रमोऽनयोः शब्द । इह आत्मनोपदिताद
धारयतेषु फलस्य कर्तृगामित्वात् शतरि अप्राप्तेऽयमारम्भः । अधीयन्निति । सुखेनाधीते
धारयति त्रैवर्त्यः ॥ ३१११ ॥

३१११ । द्विषोऽमिते ॥ ३१२।१३१ ॥

दी—। द्विषच्छत्रुः ।

शब्द after द्विष् comes in to signify by the agent a foe.

मित—। द्विष इति । अमिते कर्तरि द्विषः शब्द ।

३११२ । सुजो यज्ञसंयोगे ॥ ३१२।१३२ ॥

दी—। सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः ।

शब्द after the root सु is employed when connection with a
sacrifice is meant. सर्वे सुन्वन्तः = सु + शब्द बहुवचन । सत्रिणः = sacrificers.

मित—। सुनोतिः शब्द प्रत्ययः स्वाद् यज्ञेन संयुज्यमाने इति धेत् । सर्वे इति ।
सु + शब्द । सत्रिणो यजकाः ।

३११३ । अहं प्रशंसायाम् ॥ ३१२।१३३ ॥

दी—। अहन् ।

शब्द after अहं (अहं has प्रीति) is appointed when praise is
implied. अहन् deserves praise.

मित—। अहं इति । प्रशंसायां गमायामहतेः शब्द । नेह—अहंति चौरौ
वधम् ।

३११४ । आतोस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ ३१२।१३४ ॥

दी—। क्षिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्म-
तत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

The following affixes including क्तिप् i.e. extending as far as 'भानभासविद्रातोर्जिपूजयावस्तुवः क्तिप्' (3.2.177) are to be considered as attached to roots (only) when the agents therein are marked as with तच्छीलः (That is his habit), तद्धर्मः (That is his duty) and तत्साधुकारी (That is his doing well or his dexterity).

मित—। आर्कः इति । किं इति किन्किपोः सामान्येन याद्वैकिपि अत्र किपमेव यज्जाति । अत्र अभिविधावाङ् । तदाह—किपमभिव्यापि । 'भानभास-
धुविद्रातोर्जिपूजयावस्तुवः क्तिप्' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । वक्ष्यमाण इति । इण्जादयः ।
तच्छीलता तत्स्वभावः । तद्धर्मः सोऽयं स्वधर्म इति प्रवर्तमानः । तत्साधुकारी.
तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीति तादृशः ।

३११५ । ढन् ॥ ३।२।१२५ ॥

दी—। कर्ता कटम् ।

The affix ढन् is used after any root in the three senses as expressed above. This very instance कर्ता कटम् (The maker of a mat) may imply all the three senses viz he habitually, as a duty or excellently make a mat. यद्वा is barred here by 'न लोकाव्यय—' as 'ढन्' in the rule has been explained to be a प्रत्याहार forming with the ढ of शढ in 'लटः शढ—' (3.2.24) and ending with न् of ढन् (this rule).

मित—। ढन्ति । तच्छीलादिष्वर्थेषु धातुकृन् स्वादित्यर्थः । उतसर्गोऽयम् ।
इण्जादयस्तु तदपवादा इति बोद्धव्यम् । कर्ता इति—इदमेवोक्ताथत्रययाहकम् ।
शीलं धर्मं साधुकारित्वं वा पुरस्कृत्य कर्तुः प्रवृत्तेः । कटमित्यत्र न यद्वा । 'न
लोकाव्यय—' इति निषेधात् । तत्र ढन्ति हि 'लटः शढ—' (३।२।२४)
इत्यतः 'ढ' इत्याद्याय ढन् इत्येतस्य सूत्रस्य नकारेण प्रत्याहारत्वेन व्याख्यातम् ।

३११६ । अलङ्कृज्—निराकृज्—प्रजनोत्पचोत्—
पतोन्मद—रुच्यपवप—वृत्तु वृधु सह—चर इण्यच् ॥ ३।२।१३६ ॥
दी—। अलङ्करिण्युरित्यादि (निराकरिण्युः । प्रजनिण्युः ।
उत्पचिण्युः । उत्पतिण्युः । उन्मदिण्युः । रोचिण्युः...) ।

मित—। अलङ्कृजिति । अलङ्कृज्, निराङ्कृज्, प्रजन, उत्पच, उत्प-
पत्, उत्प-मद, रुचि, अप-वप (लज्जायाम्), वृत्तु (वृत्), वृधु (वृध्), सह, चर
इति षादशस्य इण्यच् प्रात्युक्तार्थेषु इत्यर्थः । उदाहरणानि स्पष्टानि ।

३११७ । णिष्कृन्दसि ॥ ३।२।१३७ ॥

दी—। वीरुधः पारयिण्यवः ।

इण्यच् comes after a causal root in the vedas as 'वीरुधः—' etc.
प + णिच् + इण्यच्—The creepers naturally fill up (?).

मित—। णेरिति । कृन्दसि (वैदिकप्रयोगे) ख्यनादिष्णुजित्यर्थः । वीरुध-
इति । पू-पालनपूरणयोः । बहुवचनम् । स्त्रभावात् पूरणस्त्रभावा इत्यर्थः (?)
कान्दसीत्यं प्रयोगः ।

३१२८ । भुवस्य ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। कृन्दसीत्येव । भविण्युः । कथं कर्हि 'जगत्
प्रभोरच्छविण्यु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽ-
नुक्तसम्यच्चयार्थः । भ्राजिण्युरिति वृत्तिः । एवं क्षयिण्युः ।
नैतदभाष्ये दृष्टम् ।

इण्यच् is appointed after सू in the former senses in the vedas.
Poets are unrestricted i.e. do not pay heed and hear to such
restrictions. The provision of च in the rule is to include what

is unsaid. Thus कृत्ति i.e. Kashika has भाजिष् etc. But this is not seen in the भाष्य ।

मित—। भुवसेति । प्रागुक्तेषु तच्छीलादिष्वर्धेषु भुव इणच प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।
निराहुः—नियमानधीना इत्यर्थः । माचस्यायं श्लोकांशः । नैतदिति । ‘चकारोऽनुक्त—’
इत्येदं व्याख्यानं भाजिष्—इत्यादादाहरणं चेत्यर्थः ।

३११८ । ग्लाजिस्थश्च ग्स्त्रुः* ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। कन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्य
ईत्वं न । ग्लास्त्रुः । गिस्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्यास्त्रुः ।
चाङ्गवः । ‘युक्तः किति’ (२३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषाच्चेद् ।
भूष्णुः । ‘दंशेऽकन्दस्युपसंख्यानम्’ (वार्तिक) । ‘दङ्क्षणावः
पशवः’ ।

The term ‘कन्दसि’ has ceased to follow. Thus the affix ग्स्त्रु
is employed after roots in the senses of तच्छील etc in भाषा.
The affix is गित् and not कित्. Hence चा of स्या is not replaced
by ई by ‘घुमास्या—’ (2462). कित्त्वान्नगुणः i.e. by ‘किङ्कति (2217).
भूष्णुः from चकार in the rule. ‘दंशेऽकन्दसि—’ etc (varttika)—easy.

मित—। ग्लाजीति । चकाराद् भुवोऽनुवृत्तिः । तेन ग्ला, जि, स्या, भू
इत्येतेभ्यो गस्त्रु स्यात्तच्छीलादिषु इत्यर्थः । गिस्त्वान्न फलमाह—तेनेति । ‘घुमास्या—’
(२४६२) इत्यनेन विधीयमान इत्यर्थः । न गुणः । ‘किङ्कति च’ (२२१३) इति
निषेधात् । नकारप्रश्लेषादिति । तस्यापि संग्रहादित्यर्थः । एतच्च तत् सूत्रव्याख्यानं
स्पष्टम् । ‘दंशेऽकन्दसि—’ इति वार्तिकम्—दंशव इति । दंशदशने = ‘व्रश्च—’ इति
पले ‘पटोः—’ इति कले पले च रूपम् ।

* “ग्स्त्रु” इति किदयं प्रत्ययः इति वालमनीरमा । तच्च ‘सूत्रे चेत्येव ककार-
निर्देशः’ इति श्लोक्तिविरोधादुपेत्यम् ।

३१२४ । त्रसिन्धुषिष्टिषिष्टिपिः क्तुः ॥ ३१२४० ॥

दी—। त्रसुः । गृध्रुः । धृष्णुः । क्षिप्रुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् ॥ ३१२४१ ॥

दी—। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (८७७) इति ऋस्वविकल्पः । नचैवं शमी शमिनाविति नुम्प्रसङ्गः । भल-ग्रहणमपक्वष्य भलन्तानामिव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (२७६०) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वाभ्यन्तरलङ्घ्यादि-सूत्रेणैषां जुक्तः । वाऽसरूपविधिना घिनुष्पि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् ।

The affix घिनुष् (इन्) is employed in the senses of तच्छील etc after the eight roots शम्, तम्, दम्, ग्रम्, भ्रम्, क्षम्, क्लम् and मद्. Kashika wrongly takes उकार in घिनुष् as for the sake of pronunciation, while भाष्य rightly asserts that the उकार is one of the indicators (अनुबन्ध) here. Thus (for this assertion of भाष्य) when तर follows शमिनी the feminine form of शमी, we have two forms शमिनितरा—शमिनीतरा due to ऋस्वविकल्प by the rule 'उगितश्च' (987), whereas काशिका has got one form शमिनीतरा only (as in this case 'उगितश्च' does not apply). Bhashya takes शमी as with उगित् yet you cannot expect नुम् here by 'उगित्त्वाम्—' (361). For the नुम्, there has been enjoined to भलन्त bases after carrying up (अपक्वष्य) भल् form the following (subsequent) rule

(‘नपुंसकस्य भलञ्’ ३१४—७.१.७२). Though the चिनुष् is णित् yet we have no उपधादीर्घ in शमी (naturally peaceful) etc, due to ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३). इच्छच् has been enjoined after उट् + मद in the rule ‘अलङ्कञ्—’. But it (उत्तमद) may, by the परिभाषा rule ‘वासरूप—’ take चिनुष् as well, for the dictum ‘ताच्छीलिकेषु—’ the provision of वासरूप does not take effect in connection with affixes enjoined in the senses of तच्छील etc, is but a general saying and therefore does not hold good persistently.

मित—। शमित्यष्टाभ्य इति । अत ‘इति’ शमाद्यर्थः । तेन शम्, तम्, दम्, यम्, क्रम्, सम्, मद इत्येभ्यः अष्टाभ्यो चिनुष् (इन्) प्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिषु इत्यर्थः । इति काशिकेति—अरुचिकरमेतत् । तद्वर्जीकृत्य भाषाया विरोधः । तेनेति अनुवन्त्येनेत्यर्थः । शमिनीतरा—शमिनीतरिति—शमीत्यस्य स्त्रियां शमिनीति । ततः पुनस्तत्प्रत्ययो ‘उगितय’ (६८७) इति क्रस्विकत्वाद् रूपव्ययम् । काशिकामते तु प्रत्ययस्य उगित्वाभावात् ‘शमिनीतरा’ इति दीर्घ एव । न तु क्रस्वोऽपि । ननु चैवं प्रत्ययस्य भाषापक्षे उगित्वाद् ‘उगित्ताम्—’ (२६१) इति शमी शमिनी इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—भक्त्यङ्गणमपल्लवति । ‘नपुंसकस्य—’ (७१४—७.१.७२) इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । चिनुष् प्रत्ययस्य णित्वात् ‘अत उपधायाः’ (२९८२) इत्युपधा-द्विमाशङ्क्य आह—‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३) इति द्विविधेऽपि इति । उत्-पूर्वान्तरिति । ‘अलङ्कञ्—’ इति सूत्रे उत्तमदरेणुजुक्तः । वासरूपविधिनेति—ननु ‘ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति’ इति निषेधात् कथमत्र चिनुष् । तत्राह—एतत् प्रायिकमिति । एवञ्च उगितादीत्यपि साधिति बोध्यम् ।

२१२२ । सम्पृचानुरुधाडयमाडयस—परिसृ—संसृज—परिदेवि—सञ्जर—परिचिप—परिरट—परिवद—परिदह—परिमुह—दुष—द्विष—दुह—दुह—युजाक्रीड—विविच—त्यज—रज—भजातिचरापचरामुषाभ्याहनस ॥ २।२।१४२ ॥

दी—। धिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
 आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी ।
 परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । दोषी । होषी ।
 द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी ।
 भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

धिनुण् is employed in the senses of तच्छील etc after सम्पृच, अनु
 रुध्, आङ् यम्, आङ् यस्, परिसृ, संसृज्, परिदेव, सम् ज्वर, परिक्षिप्, परिरट्,
 परिवह, परिदह, परिसृह्, दुष, क्षिप्, दृह, दुह, युज्, आ-क्रीड, विविच्, त्यज्, रज
 भज्, अति चर्, अपचर्, आ-मुष् and अभि आ हन्. Thus सम्पर्की (having
 connection) etc, here and elsewhere कृत् by 'चजो, कृ—' and
 here and elsewhere गुण of the short penultimate (लघूपधगुण)
 by 'पुगन्त—'. In परिदेवी the root in देह देवने भादि । अभ्याघाती—अभि
 आ हन् + धिनुण् by 'हनस्तः—', कृत्—by 'हो हन्ते:' and here and
 elsewhere उपधावृद्धि by 'अत उपधाया:' (2282). N. B.—रज elides
 its न, for we have "रज" in the sutra.

मित—। सम्पृचानुरुधेति । सप्तविंशतिः धातवः । धिनुण् स्यादिति ।
 तच्छीलादिष्विति शेषः । सम्पर्कीति । लघूपधगुणः । चजोरिति कृत्कच । एव-
 मन्यत्र । अदुपधस्थले तु (संज्वर, परिवट् इत्यादौ) 'अत उपधाया:' (२२८२)
 इत्युपधावृद्धिः । परिदेवीवि—देह देवने इति भौवादिको धातुः । न तु दिव
 इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणम् । 'लक्षणप्रतिपदक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति
 लाक्षणिकस्य ग्रहणयोगात् । अभ्याघातीति—अभ्याङ् पूर्वाङ्गान्तेर्धिनुण् ।
 'हो हन्तेः—' इति हस्य कृत्वेन घः । 'हनस्तोऽचिण्लोः' इति नस्य तः । 'अत उपधाया:'
 (२२८२) इत्युपधावृद्धिः ।

सूत्रमेतत् विधाव्याख्यानसहम्—विधिपरत्वेन नियमपरत्वेन वा । विधिपरत्वेन
 यथा—ताच्छील्यादिषु धातोः सोपपदे णिनिर्विहितः, किन्तु एवम् धिनुण् स्यात् ।

अथ तत्राव उपपदे सति असति वा । [धिनुण्प्रत्ययफलत्वं “चनोः कृः चिच्छति” इति कुलार्थमिति बोध्यम्] । नियमपरत्वं यथा—पृथक्धादिभ्येत् तदा यथाक्रमं समनूपसर्गादिषु धिनुण्, अन्यस्मिन् उपसर्गे सति णिनिरेव स्यात् । [अनुपसर्गाद्विष्णु विन्देति सूत्रे उदेजेरेव यथा शः नाम्नोपसर्गयुक्तस्य] । ताज रजदिषदुषदुहदुह्य यथोच्चारितात् धिनुण् अन्यत्र तु परित्यजादेः णिनिरिति । ननु “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” इत्येतावता किं न त्यजादेः सर्वावस्थायां धिनुण् ? एतत्पक्षे उत्तरं यथा—णिनी प्रकृते सति विशिष्य धिनुण्विहिते एतेषां संज्ञाकल्पत्वं ततः “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावः” । यथा—“लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्” इति परिभाषया प्रतिपदोक्तानां संज्ञादीनामेव यथा स्यात् ।

नन्ये विधिपरत्वमेव ज्ञायः । अन्यथा सर्वारम्भपरित्यागी, दारपरित्यागी इत्यादौ धिनुण् न स्यात् । णिनौ तु कुलं दुरुपपादम् । धिनुण् विषये णिनिः इति णिनिः स्थानिबद्धायेन चित्कल्पना तु गौरवदुष्टा अनाकारा च स्यात् ।

सुखसङ्गो इत्यादिषु धिनुण् विधेरभावात् णिनौ कथं कुलम् ? घञन्तात् मत्वर्थीय इतिरिति हि समाधानम् । यदा णिनौ आग्रह्येत् एवम्विधानां कुलार्थं न्यङ्नादित्वं आहुलकं वा कल्पनीयम् ।

३१२३ । वौ कषलसकत्यस्त्रम्भः ॥ ३१२।१४३ ॥

दौ—। विकाषी । विलासी । विकत्यी । विस्त्रम्भी ।

धिनुण् comes in after कष लस् कत्य and स्त्रम्भ preceded by the उपसर्ग वि to express तच्छील etc.

मित—। वौ इति । व्युपसृष्टेभ्यः तच्छीलादिषु धिनुण् स्यादित्यर्थः । कष हिंसार्थः । लस् श्लेषशक्तीजनयोः । कत्य ज्ञाधायाम् । स्त्रम्भु विव्रसे ।

३१२४ । अपे च लषः ॥ ३१२।१४४ ॥

दौ—। चाङ्गी । अपलाषी । विलाषी ।

धिनुण् after लष in these senses when अप or वि precedes.

मित—। अपेक्षितः। अपपूर्वादिपूर्वाच्चलधेः धिनुष् प्रागुक्तार्थेषु। लषकान्ते
(कान्तिरिच्छा)।

३१२५। प्रे लप—सृ—दु—मथ—वद—वसः ॥३१२।१४५॥
दी—। प्रलापी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी।

मित—। प्रे इति। प्रोपसृष्टेभ्य एभ्यो धिनुष्। प्रलापीति। प्रलापोऽनर्थकं
वा इत्यमरः। प्रमाथीति। मथ विलोडने मृदिः।

३१२६। निन्द—हिंस—क्षिण्—खाद—विनाश—परिचिप
—परिरट्—परिवादि—व्याभाषासूजोवुज् ॥ ३१२।१४६ ॥

दी—। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुज् स्यात्। निन्दकः।
हिंसक इत्यादि। खुला सिद्धे वज् वचनं ज्ञापकं तच्छैलादिषु
वाऽसरूपन्यायेन लजादयो नेति।

वुज् or अकज् (by 'युवरनाकौ') is employed after these roots
(निन्द, हिंस, क्षिण्, खाद, वि+नाश्, परिचिप् परिरट् परिवादि (खल)
वि-आ भाष् and असूजः=क्षेपकः, खादकः, विनाशकः, परिचिपकः,
परिरट्कः, परिवादकः, व्याभाषकः and असूयकः। Although खुल would
suffice here yet the application of वुज् is an indication
that in the sense of तच्छैल etc, लच्, खुल etc do not apply
having recourse to वासरूपन्याय. But as a matter of fact
खुल also holds good in these cases as the dictum वाच्यैल्लिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति is a general statement (प्रायोवादः) which the
author himself has said (before in R-3121).

मित—। निन्द हिंसति। वुज् इति। 'युवरनाकौ' इत्यनुसारादकज् प्रत्ययः।
ततश्च निन्दकेत्यादि। सूत्रेऽस्मिन् विनाशेति विपूर्वस्य नशेष्टान्तस्य भाविना णिलोपेन

(‘खेरनिटि’ इति विहितेन) निर्देशः। केचित्तु ‘विनाशि’ इति ख्यन्तमेव पठन्ति। ‘परिवादि’ इति तु ख्यन्तमेव सूत्रे पठ्यते। निन्दादीनाम् समाहारश्चात् सौवं पुंशुम्। तदाह—पञ्चमार्थे प्रथमेति। तेन ‘असूजो वुज’ इति विशिष्य अस्यतेरिक् वुज् विधीयताम् निन्दादिभ्यो ऋलृभ्यो सिद्धेः। न चस्वरविशेषः। निन्स्वर जित्स्वरयोरुभयोरपि उदात्तत्वेन समानत्वात्। अस्यतेः ऋलि प्रत्ययात् पूर्वं ककार उदात्तः। वुजि तु धातोरकार उदात्तः स्यादित्यसि विशेषः। तस्मादस्यतेरिव वुजविधिरस्तित्युक्ताह—ऋलृ सिद्धे वुजवचनं आपकमिति। नेदं ऋलृविषयमात्रं आपकं किन्तु सामान्यापेक्षम्। तदाह—लजादय इति। आदिपदात् ऋलृदीनां संयहः। एतत् आपकं प्रायिकमिति प्रगेवोक्तम्।

३१२७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ ३१२।१४७ ॥

दी—। आदेवकः। आक्रोशकः। ‘उपसर्गे’ किम्? देवयिता। क्रोष्टा।

देवि- (दिव् + शिच्) and कृष् take वुज् in these senses when preceded by any उपसर्ग. Otherwise लृन्.

मित—। देवि क्रुशोरिति। सोपसृष्टाभ्यामाभ्यां वुज् ताच्छीलादिषु। अन्यथा लृनादयः। अत्र देवीति दौष्यते इतुमण्यन्तस्य चीरादिकस्य च ग्रहणम्।

३१२८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ ३१२।१४८ ॥

दी—। चलनार्थात् शब्दार्थात् च युच् भ्रातृ। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्? पठिता विद्याम्।

The affix युच् (ञन्) is employed after सकर्मक roots expressing movement and sound (in the senses of ताच्छील etc). चोपनः। कम्पनः are synonyms of चलनः. Similarly चरणः (चरण-युच्) is

‘भित्त’—‘चलनेति । युच्’ इति । तस्य ‘युच्’—‘रित्यनादेशः । चलन इति । ‘चल’ कम्पने । ‘चुप’ मन्दायां गती । ‘कपि’ चलने । ‘शब्द’ शब्दने ‘चुरादिः । ‘धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः । इ शब्दे । पठितेति । सकर्मकत्वात् ।

३१२८ । अनुदात्ततश्च ह्रस्वादेः ॥ ३।२।१४८ ॥

दी—। ‘अकर्मकाद् युच्’ स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्ततः किम् ? भविता । ‘ह्रस्वादेः’ किम् ? एधिता । ‘अकर्मकात्’ किम् ? वसिता वस्त्रम् ।

युच् is employed after अकर्मक roots dropping the अनुदात्त pitch (or sound) and beginning with a ह्रस्व । वर्तनः—(staying) etc.

मित्—। अनुदात्ततश्चेति । अत्र ह्रस्वादेरित्यादि ग्रहणाभावे ह्रस्वादिष्वर्धः स्यात् । ततश्चानुदात्ततः सन्नतस्य च गुपिह लनत्वाभावाद् ‘जुगुप्सन’ इति न स्यात् । अत्र अकर्मकादिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तदाह—अकर्मकादिति । अन्यत् स्पष्टम् ।

३१२९ । जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-लष-पत-पदः ॥ ३।२।१५० ॥

दी—। ‘जु’ इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे ‘पदि’-ग्रहणं ‘लषपत पद—’ इत्युक्ता वाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परम्परं वाऽसरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तृत् ।

युच् after जु (which is found in the rule only means movement and force), चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल्, शुच, लषपत् and पद is employed to bring out ताच्छील etc. चङ्क्रमणः—excessive movement—युच् after the यङ्ङन् form of क्रम (क्रम + यङ्), य elides by ‘यस्य ह्रस्वः’ and य by ‘यतो ज्ञोपः’ । Similarly दन्द्रम्यः

also सरणः ज्वलनः शोचनः लघणः पतनः and पदनः are to be instanced. पद being अनुदात्तत्वं and हलादि would have युच् by the previous rule 'अनुदात्तत्वं—' (3129), yet the mention of the same here is to the effect that युच् (उत्सर्ग) after पद may not be barred by उक्कङ् (the अपवादप्रत्यय under 'लघपतपदः—' 3134). Hence the twice mention of पद indicates that the affixes under तच्छीलाधिकार are not barred by one another according to the परिभाषा rule 'वासङ्गप—' (2830). Thus हन् the affix in general (उत्सर्गप्रत्यय) is not to be employed after अलङ्कृन्, for दङ्गुच् has only once been mentioned after it 'अलङ्कृन्निराङ्कृन्—' (3116) and nowhere else. The behaviour of the author (पाणिनि) is thus our inferential guide in such cases of doubt.

नित—। जुचङ्कृमीति दश धातवः । तत्र चङ्कृमादन्दम्यौ यङ्कृतौ । एभ्यो युञ्ज्कार्थे । सौत्र इति सूत्रे एव दृष्टौ नात्यन्तैत्यर्थः । ज्वन इति । 'जु' वेगेन गमनमित्यर्थः । सार्वधातुकेति गुणः । एव सरणः इत्यादि । अङ्कृमणः इति—युचिपरे 'यिस्रहलः' इति यकारलोपः । 'अतो लोपः' इत्यङ्गोपः । एव दन्दमणः । अतोक्तः पदधातुरनुदात्तहलादिव । ततश्च 'अनुदात्तत्वं—' (3129) इत्यनेनैव तत्तत्तत्तत् युच्स्यात् । एवञ्चातोक्तो व्यर्थः इति चेन्नैवम् इत्याह—पूर्वेण सिद्धे इति । युजित्युत्सर्गः । उक्कङ्कित्यपवादः । ततश्च (२८१०) उक्कङ् युच् बाधेत । तदस्य बाधोऽनेन माभूदित्येवमर्थं पूनः निर्देशः । असति स्वाङ्गिन् निर्देशे पयतेर्युच् न स्यादिति आप्यग्राह—तेनालङ्कृन्-सूत्रेति । यथाहन् उत्सर्ग, दङ्गुच् अपवादः ('अलङ्कृन्निराङ्कृन्—' (३११६) इति अत्र तदुक्तसमासादिति भावः) । अत्रापि द्वित्रित्युत्सर्गे दङ्गुच् इत्यपवादः । ततश्च न केवलं सामान्येन ताच्छीलिकेषु वासङ्गपविधिर्नास्ति किन्तु परस्परमपीत्याह—तेन ताच्छीलिकेषु इति । 'निन्दति—'

(३१२६) इत्यत्र 'तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति सामान्येन ज्ञापितम् ।
इह तु परस्परप्रतिषेधो विज्ञाप्यत इति न पीनरुक्ताम् ।

३१३१ क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१५१ ॥

दी—। क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

युच् comes after roots denoting anger and decoration.

मित—। क्रुधेति । तच्छीलादिषुयुजिति शेषः । रोषणभूषणाविति । क्रमेण
क्रोधमण्डार्थकत्वाद् युच् । मण्डनम् अलङ्करणमित्यर्थः ।

३१३२ । न यः ॥ ३।२।३५२ ॥

दी—। यकारान्ताद् युज् न स्यात् । क्रूयिता । च्मायिता ।

युच् doesnot come after roots ending in यकार.

मित—। न य इति । अत्र य इति तदन्ते लाक्षणिकसदाह—यकारान्तादिति ।
क्रूयितेत्यादि । क्रूयी शब्दे उन्दने च । च्मायी विधुनने । अनयोरनुदात्तेच्चादापि
यत्त्वेन न युच् ।

३१३३ सूददीपदीक्षश्च ॥ ३।२।३५३ ॥

दी—। युज् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

'नमि कम्पि—' इति रेण युजो बाधे सिद्धे दीपेग्रहणं ज्ञापयति
'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति' प्रायिकमिति । तेन
कम्प्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा ॥ यदि सूदेर्युज्
न कथं 'मधुसूदनः' ? नन्द्यादिः ।

युच् doesnot come after सूद, दीप् and दीक्ष. And as युच् is an
अपवादप्रत्यय or a special affix, so युच् is to bar हन् the affix in general
(उत्सर्गप्रत्यय) when ताच्छीलिक comes in. Although the युच् after दीप्
could have been barred by the affix र under the later rule 'नमि

कम्पि—' (3147) yet the expressed mention of दीप here indicates that the dictum 'ताच्छीलिकिद्'—is but a general case and does not hold good everywhere. Thus in places of र, we can have युच् also e.g. कमा or कमना युवति:—(a young woman is habitually or naturally desirous) etc. As to the term मधुसूदन, though युच् is for-bidden after सूद, it may be derived with the affix लु (अन्) added to it which had been advised under 'नन्दियहि—' (2896),

मित—। सूददीपिति । युजित्यपवादः तन्नितात्सर्गः । तेन युजभावे लन् प्राप्नोतीत्याह—सूदिता दीपितेति । रेणोति—रप्रत्ययेनेत्यर्थः । युचो बाधे सिद्धं इति । नमिकमीत्यवापि दीर्घेयं ह्यणात् । प्राथिकमिति । सर्वत्र न प्रसज्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'नमिकम्पिच्छाजसकमहिंसदीपो रः' इत्यतोक्तेन रप्रत्ययेन युचो बाधाभावादव दीपो यच्छब्दं सार्धकमेव । ततश्च रप्रत्ययविषयेऽपि युजित्याह—कमा कमना युवतिरिति । स्वभावात् कामशीलेत्यर्थः । कम्पा कम्पनेति—वेपनस्वभावा । एवं गमेः 'लक्षपतपद—' (३१३५) इत्युक्तद्विषये लघुपि । गन्ता । गामुकः । 'वी कषलस—' (३१२३) इति घिणुन् विषये युजपि । अविकल्पी अविकल्पनी वा शूरः इति । यदि सूदिर्नयुज् इति—कथं मधुसूदनः सिध्यति इत्याह—नन्द्यादिरिति । युचकार्यं लुनापि सिध्यतीत्याह—एवञ्च 'नन्दियहि पचादिभ्यो लुनिष्ठाचः' (२८८६) इति लुगरिति भावः ।

३१३४ । लघ-पत-पद-स्था-भू-हृष-हन-कम्-गम-शृभ्यउकञ्

॥ ३।२।१५४ ॥

दी—। लापुकः । पातुक इत्यादि ।

लापुकः, पातुकः (one wishing and falling by nature) etc. Similarly पादुकः, स्थापुकः (युक् by 'आतो युक् चिण् कृतीः'), भापुकः, वपुकः, घापुकः ('हनसः—' and हो हनेः—'), कामुकः, गामुकः and शरुकः

मित—। लषपतेति । एभ्यो दशभ्यो घातुभ्य उक्त्वा तच्छीलादिषु । भन्वत्
स्यष्टम् ।

३१३५ । जल्प-भिच्-कुट्ट-लुण्ट-वृडः-षाकन् ॥ ३१२।१५५ ॥

दी—। जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः ।
वराकः । (स्त्रियाम् ?) वराकी ।

जल्पाकः (garrulous by nature). Similarly भिच्चाकः—beggar by
nature etc. in order. वराकी—with डीष् in fem. by 'विदगौरादिभ्यश्च'
(498) as षाकन् leaves ष as इत्.

मित—। जल्पभिच्चेति । पञ्चभ्यः षाकन् (आक) प्रत्ययस्तच्छीलादिषु ।
जल्पाक इति । वाचाल इत्यर्थः । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल' इत्यमरः । वराकीति ।
षाकनः षिलान् 'विदगौरादिभ्यश्च' (४१३८) इति स्त्रियाम् डीष् ।

३१३६ । प्रजोरनिः ॥ ३११।१५६ ॥

दी—। प्रजवी—प्रजविनौ—प्रजविनः ।

The affix इनि वाङ् is employed after जु preceded by प्र in the
sense of तच्छील etc. प्रजवी—forcible by nature.

मित—। प्रजोरिति । जुइति सौवो घातुरित्युक्तम् । प्रपूर्वादन्मादिनिस्तच्छीला-
दिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः ।

३१३७ । जि-ट्-क्षि-विश्रिङ्-वमाव्यथाभ्यम-परिभू-प्रसूभ्यश्च
॥ ३१२।१५७ ॥

दी—। जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अभगमी । परिभवी । प्रसवी ।

इन comes after जि, ट्, क्षि etc. अत्ययी—अति + इ इनि by गुण by
'सर्वधातुक—' (2168). Similarly elsewhere.

मित—। जिदचीति । जि जये, जि अभिभवे, हङ् आदरे, चि चये, चि निवासगत्योः, (वि पूर्वः) चिञ् सेवायाम्, इ गतौ, वसु उत्तरिणे, (नञ् पूर्वः) व्यथ भयसञ्चलनयोः । निपातनात् नञो धातुना समासे 'नलोपो नञ' इति नकारलोपः । (अभिपूर्वः) अस् गत्यादिषु, (परिपूर्वः) भू सत्तायाम् । प्रपूर्वः घृष्टेरेणे इत्येतेभ्यो दशभ्यस्तच्छीलादिविनिप्रत्ययः । सूतिसूयतीस्तु स्थानुवन्कत्वाच्चेष्ट यङ् ।

३१३८ । स्पृहि-रुहि-पति-दयि-निद्रा-तन्द्रा-अहाभा आलुच् ॥ ३१२।१५८ ॥

दी—। आद्यास्त्रयचुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । रुहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वीन्द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । अहालुः । 'शीङो वाच्यः' (वार्तिक) । शयालुः ।

आलुच् comes in after these (seven only) in the senses of तच्छील ; of these seven the first three are read in चुरादि class and are अकारान्त । Thus णिच् (स्तार्त्वे) following we have अयादिश्च by 'अयानन्ताल्लाघ'—(२३११) and then elision of अत् or अ when आलु follows by 'अतो लोपः' । But this अलोप being स्थानिवत्, there is no गुण of the penultimate in स्पृहयालु (desirous) and रुहयालुः (a receiver by nature), and no वृद्धि in पतयालुः । In निद्रा, तन्द्रा the root is 'द्रा कृतसार्या गतौ' । in the latter case तत् which precedes द्रा has become तन् by निपातन. अहालु—अत् (अव्यय) धा + आलुच् (devoted) 'शीङी—' Vartika. शयालु by गुण ।

मित—। स्पृहि रुहीति । एभ्यः सप्तभ्य आलुच् तच्छीलसंज्ञः । तत्सार्याकारिष्वर्धेषु । स्पृहि इच्छायाम् । रुह यङ्गणे, प्रवृ-गतौ । एते तयचीरादिका अपदाना चेत्याह—आद्या इति । एतच्च एभ्यो णी परि 'अयानन्ताल्लाघ'—(२३११) इत्या-

देशः । ततोऽदन्तत्वम् । अरलोपस्य स्थानिवक्तात् स्पृहयालुः । स्पृहयालुरित्युभयत्र लघूपधगुणो न । पतयालुरित्यत्र च नोपधावृद्धिः । तन्नामित्याह—तत्पूर्वे इति स्पष्टम् । द्रोइति कृतसायां गतौ । उपसर्गवशादर्थान्तरम् । अङ्गालुरिति । अदित्वाव्ययपूर्वो धा धारणे । 'शीङ्—' (वार्तिकम्) । अत्राप्यालुज् वाच्य—इत्यर्थः । शयालुरितिगुणः ।

३१३८ । दाघेट्सिश्दसदो रुः ॥ ३।२।१५८ ॥

दो—। दारुः । धारुः । सेरुः । शद्गुः । सदुः ।

The affix रु comes after दा, घेट् (धा by 'आदिच्—'), सि, शद् and सदुः ।

मित—। दाघेडिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु एभ्यो रुः (प्रत्ययः) । धारुरिति 'आदिच्—' (२३७१) इत्यात्वम् ।

३१४० । सृघस्यदः क्मरच् ॥ ३।२।१६० ॥

दो—। सृमरः । घस्मरः । अझरः ।

N. B.—वसि here is other than the substitute घसृ for अद् . सृमर etc—No guna due to क्चिच् ।

मित—। सृघसीति । ताच्छील्यादौ घस वमरच्—चावितौ । सृमर इत्यादि । प्रत्ययस्य क्त्वान्न गुणः । घसिः प्रकृत्यन्तरम् । अदौ गृहणाजज्ञापकात् ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ ३।२।१६१ ॥

दो—। भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ।

मित—। भञ्जेति । ताच्छील्यादौ घुरच् । घचावितौ । घित्वात् 'चजोः—' इति कुत्वेन भङ्गुर इति । मेदुरः = लघूपधगुणः । 'मेघे मेदुरमस्वर' वनभुवः श्यामास्त-मालद्रुमैः' (गीतगोविन्दम्) ।

३१४२ । विदिभिदिच्छिदे कुरच् ॥ ३।२।१६२ ॥

दो—। विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ।

विदि here is to know. Hence विदुरः (wise)—no guna due to कित्त्व of the affix. भिदुरम्—thunderbolt.

मित—। विदिभिदि इति । विदिज्ञानार्थः । तच्छीलादिषु एभ्योः कुरच् । कचावित् । 'भिदुर' पठि रित्यमरः । किदुरमिति । कर्मकर्तरि प्रयोग इति काशिका । नैतद् भाष्ये दृष्टम् । 'प्रियतमाय वपुर्गुणमतसरब्धिदुरयाऽदुरया चितमन्नना' (माघः) । सर्वत किलान्न लघूपधगुणः ।

३१४३ । इण् नशिजिसर्तिभ्यः करप् ॥ ३।२।१६३ ॥

दी—। इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः ।

करप् (वर) comes in after इच्, नश्, जि and सू in the senses of तच्छील etc. इत्वर (moving or falling by the nature) तुक् due to 'पित्त' of the affix by 'ऋस्त्वपिति—' and no guna due to कित्त्व. इत्वरी—ङीप् by 'टिड्ढाणञ—' (470).

मित—। इच्चनशीति । ताच्छीयार्थेषु करप् । कपावित् । गुणनिषेधः तुगागमश्च । इत्वरतीति । 'टिड्ढाणञ—' (४७०) इति ङीप् स्त्रियाम् ।

३१४४ । गत्वरश्च ॥ ३।२।१६५ ॥

दी—। गमेरनुनासिक लोपो निपात्यते । गत्वरी ।

मित—। गत्वरेति । भलादिप्रत्ययपरत्वाभावेन अनुनासिकलोपस्याप्राप्तिरवचनम् ।

३१४५ । जागुरूकः ॥ ३।२।१६६ ॥

दी—। जागर्तुरूकः स्यात् । जागुरूकः ।

जागुः in the rule is the 5th case—ending of जागृ. जागुरूकः—the affix not being कित्, गुण takes effect with र following (रपरत्वम्) ।

मित—। जागुरिति । पञ्चम्यन्तमिदमित्याह—जागर्तेरिति । जागुरूक इति ।

प्रत्ययस्य कित्वाभावादुगुणः । स्वरत्वम् । दीर्घादिरस्य प्रत्ययः (जकः) इति द्रष्टव्यम् ।
[कचित् जागरूकः इति सूत्रपाठो दृश्यते] ।

३१४६ । यज-जप-दशां यङः ॥ ३।२।१६६ ॥

दी—। एभ्यो यङन्तेभ्यो जकः स्यात् । दशमिति भाविना
नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।

जक comes in after these three, affixed already with यङ्, in the said senses. दन्श्—will drop its नकार by निपातने, as is indicated by 'दशम्' in this rule. यायजूकः (यज् + यङ् = यायज्य by हिल and दीर्घ of the अभ्यास by the rule 'दीर्घोऽकितः'. Then यायज्य + जक = यायज् + जक by 'यस्य हलः', 'अतो लोपः—' a frequent sacrificer, cp— 'तं यायजूकाः सहभिचुमुख्याः—' (भट्टि). जञ्जपूकः—Here नक् after the अभ्यास comes in by 'जपजभदहदश—' (2638) = muttering evil repeatedly. Similarly दन्दशूकः (a serpent or demon) with the elision of नकार irregularly.

मित—। यजजपेति । पञ्चमर्थे षष्ठी । अत आह—एभ्य इति । ताच्छ्रीत्याय-
र्थेऽपि योजनीयम् । सूत्रे दशमिति कथमित्याह—भाविनेति । जकप्रयोगा-
पेक्षया इत्यर्थः । एवञ्च निपातनादेवात् नकारलोपः । यायजूका इति । पुनः
पुनः यजत इति यङि हित्वाद्दृष्टं 'दीर्घोऽकितः' (१६३३) इत्यभ्यासदीर्घे यायज्य इति
स्थिते जकः । 'यस्य हलः' (२६३१) इति यलोपाद्दृष्टम् 'अतो लोपः' (२३०८)
इत्यलोपे रूपम् । जञ्जपूक इति । गर्हितं भृशं जपति इति यङि, तस्य लोपे 'जपज
भदहदश—' (२६३८) इत्यभ्यासस्य नृगागने च रूपम् । एवं दन्दशूकः
['दन्दशूको विशेषयः' इत्यमरः] ।

३१४७ । नमि-कम्पि-स्मजस-कम-हिंस-दीपो रः ॥ ३।२।१६७ ॥

दी—। नमः । कम्पः । स्मरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रिया-

सातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कस्रः ।
हिंस्रः । दीप्रः ।

Easy ; of these seven roots अजस्र is the जस् (or जस् मोचणे)
with नञ् preceding and denotes frequency of action. Thus
अजस्रम् (frequently—adv).

मित—। नमिकम्पा-ति । वयाणामिकानिर्देशः । एभ्यः सप्तभ्योरप्रत्ययः
ताच्छील्यादी । तत्र 'अजस्र' इत्यस्य धातुपाठेऽदर्शनादाह—जसिर्नञपूर्वः इति ।
क्रियासातत्ये वर्तत इति । शक्तिवशादिति भावः । धातुपाठे तु 'जसु मोचणे' 'जसु
ताडने, जसि रचणे (मोचने इति केचित्) इति च पाठ्यते । अजस्रं सन्ततमिति ।
एवञ्च क्रयाविशेषणमिदम् । तथाचामरः—'सततेऽनारतायान्-सन्तताविरतानिश्चम् ।
नित्यानवरताजसम्—' इति । 'कस्रः कामयिताऽमीकः' इत्यमरः । [हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः
कुमारः (भट्टिः—१मः सर्गः)] ।

३१४८ । सनाशंसभिच् उः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी—। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिच् ।

The affix उ in the senses of तच्छील etc is employed after
सन्नन्त roots, and आ + शन्स् and भिच् । चिकीर्षुः (कृ + शन् + उ)
similarly जिह्वीर्षुः, जितीर्षु etc.

मित—। सनाशंशेति । सन् इति प्रत्ययः । तेन तदनस्य गृहणम् । यणु दाने यथे
संभक्ती इत्यनयोस्तु न गृहणम् । गर्गादिषु उप्रत्ययान्तजिगीषुशब्दस्य पाठाभिहितम् ।
तेन सन्नन्तस्य आङ्पूर्वात् शासिः (आङ्ः शासु इच्छायाम् इत्यस्मात्), भिचतेऽ उप्रत्ययः
स्यात्तच्छीलादिषु इत्यर्थः । चिकीर्षुरिति—कुक्कुजकरण इत्यस्मात्-सन्नन्ताद् । एवं
जिह्वीर्षु इत्यादि ।

३१४८ । विन्दुरिच्छुः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी—। वेत्तेनुम् इषेच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलोः
विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

These two words are formed by निपातन with the affix उ added in the said senses, and with the augment नुम् after विद् (to know) and इत्वं of the ष of इष् (to intend); विन्दुः—naturally wishing to know. विन्दु (adrop) is different which has usually वगैयि वकार in the beginning.

मित—। विन्दुरिच्छुः रिति । उपप्रत्ययान्तावेतौ निपात्यते । तत्र निपातनप्रकार-
माह—वेत्तेरिति । एवञ्च विद् ज्ञान इत्यस्यात् गृहणम् । एवमिधेरपि इच्छार्थकस्यैतत्
न लिष गतौ, इष आभीच्छी इत्यनयोः । विन्दुश्चन्द्रसूक्ताद् भिन्नः । तस्य पवर्गद्वितीया-
दित्वाद् विद् अयवैच्छाद् भगधादित्वात् कुप्रत्ययान्तत्वात् ।

३१५० । क्याच्छन्दसि ॥ ३।२।१७० ॥

दी—। 'देवान् जिगाति सुम्रयुः' ।

The affix उ comes in after bases ending in क्यच् in the vedas to bring out the said senses. Thus 'देवान्—' one wishing pleasure (also wealth) approaches gods. सुम्र + क्यच् = सुम्रय for ईत्वं by 'क्यचि च' and दीर्घ by 'अकृत—' is forbidden under 'छन्दस्युपवस्र'. Then सुम्रय + उ = सुम्रयुः by अतो लोपः । जिगाति = goes.

मित—। क्यादिति । क्वात् + छन्दसि इति छेदः । 'क्य' इत्यस्य प्रथमान्तं पदम्
'क्वात्' इति । क्य इति च क्यच् क्यक्क्यङः सामान्यग्रहणम् । तेन तत्प्रत्ययान्तात्
उपप्रत्ययो भवति छन्दसि तच्छीलादिषु । सुम्रयुरिति—सुम्रं धनं सुम्रं वा । तदात्मन
इच्छतीति क्यचि 'छन्दस्युपवस्रे'ति निषेधात् 'क्यचि च' इति धकारस्य ईत्वं 'अकृत

सार्व— इति दीर्घश्चन । अतो लोपः । ततः उपप्रत्ययः । जिघाति गच्छतीत्यर्थः ।
'बहुलं छन्दसी'ति शपः भुः । वैदिकप्रक्रिया द्रष्टव्या ।

२१५१ । आट्टगमहनजनः किकिनी लिट् च ॥ २।२।१७१ ॥

दी— आदन्ताट्टदन्तादुगमादिभ्यश्च किकिनी स्तब्धदसि,
तो च लिङ्ङत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् ।
जग्मिर्गुवा । 'जघ्रिर्वृत्तममित्रियम्' । जघ्रिः । 'भाषायां
धाञ्छस्यगमिजननिमिभ्यः' (वार्तिक) । दधिः । चक्रिः ।
सस्त्रिः । जग्मिः । जघ्रिः । नेमिः ॥ 'सासहि-वावहि-वाचलि-
पापतीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः
किकिनी पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ।

The affixes कि and किन् are used in the vedas after roots ending in आ and छ, and after गम् हन् and जन, and these (कि + किन्) are treated like लिट्. Thus पपिः सोमम् (He drank soma jince) पा + कि—ङित् etc as in लिट् and elision of आ by 'आतो लोपः—' etc. Similarly ददि with किन्; the difference between the two (कि and किन्) being in sound. ददिः—दा + कि । बधिः—भ + कि (चदने). जग्मिः—गम् + कि । जघ्रिः—हन् + कि (उपधालोप by 'गमहन्'). Then 'अभ्यासाच्च' (2430) directs कृत् । जघ्रिः—जन् + कि । 'भाषायाम्—' varttika. दधि etc as before by ङित् etc. नेमि (नम् + कि) by एत् and अभ्यासलोपः. In continuation of all the instances of this varttika Bhattoji has laid down the above two rules although they deserve to be treated on the vaidika section. 'सासहि—' (varttika)—
The यङन्त forms of सह, वह, चल and पत् take the affixes कि + किन्.

and the augment नोक् (directed by 'नोयञ्च'—2642) is irregularly withdrawn from being applied after पत्. In सासहि etc हिल् and यलोप as before, दीर्घ of the अभ्यास is by 'दीर्घोऽकितः' (2638).

सित—। आह्वयमेति । अन् + क इति च्छेदः । तदाह—आदन्ताद् ऋदन्तादिति । ताक्षीलादिष्विति शेषः । लिट् इत्यस्य विवरणम् । लिट् इति । तेन पपिः (पा + कि) ; ददिः (दा + कि) इत्यादी सवत् हित्वादिकं लिट्कार्यमवगन्तव्यम् । अदन्तस्योदाहरणं वधिरिति (वृ + कि) । जग्मिः—गम् + कि । 'गमहन्—' इत्युपधालोपः । हित्वचुत्वादि । जग्मिः—जन् + कि । प्राग्वदुपधालोपः । 'अभ्यासाच्च' (२४३०) इति कुलम् । जग्मिः—जन् + कि । एवं किञ्चपि बोध्यम् । स्वरि भेदः । 'भाषायाम्—' इति वार्तिकम्—एतद् वार्तिकानुरोधाच्छान्दसमपि सुवृद्धयनिष्ठोपगमः । दधिरिति । दधाति पुष्पातीति विग्रहः । प्राग्वदतो लोपः । लिट्कार्यम् । कस्य इत्यादिनां कर्मण्योदाहरणम्—वक्तिः सखिरित्यादि । नेमिरिति—'अत एकहलमध्य'—(२२६०) इत्येत्वम् अभ्यासलोपश्च । 'सासहि—' इति इदमपि वार्तिकम् । तदर्थमाह—यङनेभ्य इति । प्रसङ्गादाह—पतेर्नागभावश्च निपात्यत इति । 'नोयञ्चु—' (२६५२) इति विहितस्य निपातस्याभाव इत्यर्थः । सासहि इत्यादी यङि प्राग्वत् 'दीर्घोऽकितः' (२६३८) इत्यभ्यासदीर्घः । 'यस्य हल' इति यलोपः 'अतो लोपः' इत्यङ्गोपश्च बोध्यः ।

३१५२ । स्वपितृघोनजिङ् ॥ ३।२।१७२ ॥

दी—। स्वप्नक्—तृष्णजौ—तृष्णजः । 'धृषेचेति वाच्यम्' (वार्तिक) इति काशिकादी । धृष्णक् ।

The affix नजिङ् or नज् comes in the said sense after स्वप् and तृष् (and also after धृष्—says Kashika). स्वप्नक् (habitually remains lying)—ङ् in the affix is to forbid गुण ।

मित—। स्वपितृघोरिति । ताक्षीलादिपुनर्घोर्नजिङ् प्रत्ययः । इकार उच्चा-

रणार्थः । लकार इत् गुणनिषेधार्थः । स्वप्नक्षयालुरित्यर्थः । काशिकादौ विति ।
अस्य भाषाऽऽदर्शनमरुचिवीजम् ।

३१५३ । शृवन्द्योराकः ॥ ३।२।१७७ ॥

दी—। शराकः । वन्दारकः ।

The affix शरकः comes in those senses after शृ (to injure) वन्द् (to praise or worship).

मित—। शृवन्द्योरिति । शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । शरा-
रुधातुकः । वन्दाररूपासकः ।

३१५४ । भियः क्रुकुलुकनी ॥ ३।२।१७८ ॥

दी—। भोरुः । भौलुकः । 'क्रुकुलपि वाच्यः' (वार्तिक) ।

भोरुकः ।

मित—। भिय इति । भोधातीताच्छोल्यादौ कमेण क्रु, (रु), कृ, कन् (लुकः)
क्रुकुन् (रुक्कः—वार्तिकादिदम्) इति प्रत्ययाः सुाः । किञ्चात् सर्वत्र गुणाभावः ।
['भोरुभोरुकभौलुका' इत्यमरः] ।

३१५५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ ३।२।१७९ ॥

दी—। स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

The affix वरच् after स्था, ईश् etc comes in, in the senses of
तच्छील etc. पेस्वरः—पिस् + वरच्—गुणः ।

मित—। स्थेशभासिति । स्पष्टम् । ङामतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भासदीप्तौ ।
पिस् पेस् गती । कसगती ।

३१५६ । यश्च यङ् ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। यातेर्यङन्ताहरच् स्यात् । 'अतो लीपः' (२३०८) ।

तस्य 'अचः परस्मिन्'—(५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्तं [पदस्य

चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात्—' इति तत्त्वबोधिभ्यां पठ्यते] 'न पदान्त—' इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (८७१) इति यकारलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्तं—'वरे लप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

After the root या, affixed with यङ्, comes in the affix वरच् in the senses of तच्छील, तद्धर्म etc. Thus या + यङ् = यायाय by 'सन्धङोः' । Then यायाय + वरच् = यायाय् + वरच् the य् of य disappearing by 'आतो लोपः' (2308) = याया वरच्, by elision of य by 'लोपो व्योः—' (873) = यायावरः (a habitual rover). Here after 'आतो लोपः' the elision of य् although was to be considered स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (50), ceases to be so considered by the prohibition under 'न पदान्तद्विर्वचनवरयलोपः—' (51) and thus there being no intervening letter in the middle (for य् of य disappearing य only is left) the यकार now disappears by 'लोपो व्योः—' । आ of या (second of the verbal stem यङ्) does not go away by 'आतो लोपः—' (2372) due to the prohibition 'वरलुप्तं न स्थानिवत्' or that which has been dropped (by 'आतो लोपः') is not स्थानिवत् (or like the स्थानी अकार) when वर (the affix वरच्) follows.

मित—। यथेति । य इति धातोः कृताकारस्य षष्ठ्या रूपम् । यङ् इति पञ्चम्यन्तेन तदन्तस्य यातेर्यङ्गणम् । तदाह—यातेर्यङ्गन्तादिति । तदेवम् । या इत्यस्य यङि यकारस्य 'यस्य कृतः' इत्यनेन लोपाभावे 'आतो लोपः—' (२३०८) इति तस्य (अतलोपस्य) 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावमाशङ्क्य निराचष्टे

न पदान्ति । 'न पादन्तर्ध्वचनवरयलोप—' (५१) इत्यनेनेत्यर्थः । यलोपे कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवदिति वाक्यार्थः । एवञ्चाल्लोपादूर्ध्वम् यायाय + वरच् इति अकारव्यवधानरहितं यकारमात्रं तिष्ठति । तस्य (यकारस्य) 'लोपो व्योः—' (८७३) इति लोपश्च सिध्यति । नन्वेवमपि अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तमपि वारयन्नाह—'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' इति । वरे वरच् प्रत्यये लुप्तम् 'अलोपः' न स्थानिवत् अकारवदित्यर्थः । एवञ्चातो लोपस्यापि प्रतिषेधात् सिद्धं यायावरः (नियतदेशाद् देशान्तरगमन-स्त्रभावः) । अत्रेदमवधेयम्—यायवर इति 'न पदान्त—' इति सूत्रस्य 'वरे' इत्यंशस्य 'यलोपे' इत्यंशस्य चोदाहरणमिति ।

३१५७ । भ्राज- भास- धुर्विदुःप्रतोर्जि- पृ- जु- यावस्तुवः
किप् ॥ ३१२।१७७ ॥

दी— विभ्राट् । भाः-भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् ।
जर्कं । पृः—पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जुवतेदीर्घः । जूः—
जुवौ—जुवः । यावशब्दस्य धातुना समासःसूत्रे निपात्यते ।
ततः किप् । यावस्तुत् ।

किप् in the senses of तच्छील, तद्धर्म and तत्साधुकरौ comes after the roots भ्राज्, भास, धुर्वि, युत्, कर्जि, पृ, जु and स्त preceded by the word यावन्. Thus विभ्राट् (वि + भ्राज् + किप्, घल by 'ब्रह्—' (294) and चल by 'वावसाने' (206), भाः (भास + किप् by कल + विसर्ग) । धूः (धुर्वि + किप्—elision of व by 'राज्ञोपः') । Then धुर् + सु = धुर्-सुलोप by 'हलभ्यावभ्यः—' = धूर्, 'दीर्घ by वीरुपधायाः' । पृः (पृ + किप्—उत् and रपरल by 'उदीष्टापूर्वस्य' and उरण्—' then as before), विद्युत् (वि—युत् किप्) । The root जु is ज्ञस्वान्. Hence to explain its दीर्घत्वं in किप्, says दृशिग्रहणस्यापकर्षात् etc—i.e. taking here दृशि from the next

following rule 'अन्वभ्योऽपि—' (3156) we get दीर्घ in जु here जुवौ—जुवः in con. with उवङ् by 'अचिञ्—' (271). यावदशब्द— i.e. the term यावद् has been irregularly compounded with the root स्त in the rule. यावस्तु—(तुक् by 'ऋस्वस्य पितृकृति—').—One praising or worshipping a stone or mountain. Here end the senses of तच्चील etc drawn from the rule 'आकृतेः—' (3115).

मित—। भाजभासति । भाज, भास, धुर्वी [धुर्वि] इति पाठस्यापेक्षः । यदा इका निर्देशः], द्युत, कजि, पू, जु, प्रावपूर्वः स्त इत्यष्टाभ्यस्तच्चीलादिषु क्तिप् स्यात् । 'आकृतेः—' (३२१४) इत्युक्तत्वाद्दत्तः तच्चीलव्यायां विरमन्तीति बोध्यम् । विभ्राडिति । विपूर्वाद् भ्राजतेः क्तिप् 'त्रय—' (२०४) इति धत्वे 'भावसाने' (२०७) इति चर्त्तविकल्पः । ध्रुति—धुर्वी + क्तिप् इति स्थिते 'रावलोपः' इति वस्रा लीमः । हङादिना सुलोपः । 'बोरुपधायाः' इति दीर्घः । एवं पूरिति (पू + क्तिप्) केवलम् 'उद्योष्टा—' इत्युत्वं 'उरण्—' इति रपरत्वं च विशेषः । विट्प्रदिति—विपूर्वाद् टात् । ऊर्गिति—'चोः ऊः' । 'रात् सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । जु इति सौतो भ्रातुरिति 'जञ्चक्रमा—' (३१३०) इत्युक्तम् । तस्य ऋस्वत्वात् क्तिप् दीर्घनिर्णयः दीर्घार्थमाह—दृशियहणसंज्ञापकर्षादिति । 'अन्वभ्योऽपि—' (३१५८) इत्युत्तरसूत्रादिति भावः । तत्र कचिद् दीर्घस्यापि विधानात् । जुवौ जुव इति—'अचिञ्—' (२७१) इत्यावङ् । यावस्तुदिति । यावाणं स्मेतीति विग्रहः । शैलस्तावकः पाषाणस्तावको वेत्यर्थः । 'यावाणौ शैलपाषाणौ' इत्यमरः । 'ऋस्वस्य पितृकृति—' इति तुगागमः ।

३१५८ । अन्वभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३२।१७८ ॥

दी—। क्तिप् । क्तित् । भिट् । दृशियहणं विध्यन्तरोप-
संग्रहार्थम् । कचिद्दीर्घः । कचिदसंप्रसारणम् । कचिद् ।
कचिदृस्वः । तथा च वार्तिकम्—'क्तिञ्चिप्रच्छायतस्तु कट-

प्रजुश्रीणां दीर्घांसंप्रसारणं च' (वार्तिक)। क्तिञ्चोत्यादिनो-
णादिस्त्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृनावाधा मा भूदिति
वातिके ग्रहणम्। वक्तीति वाक्। पृच्छतीति प्राट्। आयतं
स्तीति आयतस्तुः। कटं प्रवते कटप्रूः। जूरक्तः। अयति हरि-
श्रीः। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वार्तिक)। दृशिग्रहणाद-
भयासंज्ञा। दिद्युत्। जगत्। 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वार्तिक)—
जुहूः। 'दृभये'—अस्य द्रुस्वश्च। दीर्यति—ददृत्। 'ध्यायतेः
संप्रसारणं च' (वार्तिक)—धीः।

क्तिप् comes in the sense of तच्छील etc. These senses are contained
along with क्तिप् which extends to 'भुवः संज्ञान् रयोः' (3159), and is
seen to be employed after other roots also than spoken of in
the rule 'भ्राजभास—' (3157). Thus क्षिद् (काष्ठक्षिद्), भिद् (गोवभिद्)
etc. The acceptance of दृशि (दृश्) in the rule is to include
other injunctions (than dealt with in connection with क्तिप्
i.e. with क्लिप् and पिप्). Thus somewhere दीर्घं somewhere
want of संप्रसारणं, elsewhere duplication and shortness of the
vowel in the fourth case. Cp. the varttika—'क्तिवचिप्रच्छि—'।
क्तिप् is added after वच् प्रच्छ आयत—स्तु, कटप्रू, जु, and त्रि and
दीर्घं and want of संप्र. take effect. Although some of these
roots would take क्तिप् by the parallel उणादि aphorism
'क्तिवचि'—yet the acceptance of them in the varttika is to
forbid the expected intervention of हन् dealt with in the तच्छीलादि-
कार। वाक् (वच् + क्तिप्) दीर्घं and want of संप्र. Similarly (प्राट् questioner,
paper setter) प्रच्छ + क्तिप्। आयतस्तुः—speaks highly of what is vast

or inspiring. कटप्रूः (an evil spirit). The root is प्रुङ् to go (भादि). In these two cases दीर्घ only takes place. जु has been dealt with in the previous rule. Similarly औः (with दीर्घ only). 'द्युतिगमि—' varttika. These roots are duplicated in क्तिप् । Here also अभ्याससंज्ञा which has been spoken of later (in the 6th chap) is said to appear due to the acceptance of दृश् in 'अन्येभ्योऽपि—' i.e. this rule. Thus दियुत् (द्वि, 'द्युतिस्वाधोः सम्प्रसारणम्') जगत् (गम् + क्तिप्—क्ति, अभ्यासकार्य, elision of म by 'गमः कौ' then तक्) । 'जुहोतेः—' varttika. दृहत् (fearful) दृ + क्तिप् । 'ध्यायतेः—' दीर्घ as also सम्प्र. in con. with क्तिप्—धीः (धै + क्तिप्). Though this and some of the previous injunctions are to be met with in the ऋणादि chapter as well yet as the उणादि rules are not spoken of directly by पाणिनि so also the varttikas are serviceable and not superfluous.

मित—। अन्येभ्य इति । 'भ्राजभास—' इति सूत्रोक्तेभ्यो धातुभ्योऽन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु क्तिप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तच्छीलाद्यर्थस्य क्तिपमभिव्याध्य वर्तमानाद् यत्र यत्र क्तिप् तत्र तत्र तदर्थेषु व स इति बोध्यम् । अन्येभ्योऽपि इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे दृशिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—विध्यन्तरोपसंयहार्यमिति । क्तिपि परे क्तिप्पिप्त्विनिमित्तमाश्रित्य ये विषयाः (कर्माणि) प्राप्नुवन्ति तेभ्योऽन्येभ्योऽपि विषयाः प्रत्ययान्तरनिमित्तफलकाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत एवाह—क्वचिदीर्घ इत्यादि । क्वचिद् इति । दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च इत्यर्थः । यद्वा धातोर्द्वित्वमुभयथाऽपि वार्तिकस्वरसादव्याख्यानसम्भवात् । अत्र विनिगमकमाह—तथाच वार्तिकम्—'क्विववचि प्रच्छि—' इति । यदप्यैतदुणादावपि सूत्रं लभ्यते तथापि तस्य (उणादि सूत्रजातस्य) अपाणिनीयत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह वार्तिकोपस्थापनं सङ्गच्छत एव । तदाह—क्विववचीतत्वादिना उणादिसूत्रेणेति । उणादिसूत्रेण तु तत्फलं न

सिध्यति । तस्य शास्त्रान्तरीयत्वादिति भूयोऽप्यबोचाम वागिति । वच् + क्तिप् । प्रागुक्तवचनाद् दीर्घः । 'वविक्षपि—' (२५१९) इति सम्प्रसारणाभावश्च । आद्यत-
स्तुरिति कटप्ररित्ताभयवै व दीर्घः । प्राडिति वाग्वत् । प्रश्नश्च इति तदर्थः । जुह्व
इति । पूर्वस्य इत्यर्थः । योरिति—त्रि + क्तिप् । दीर्घः । 'द्रुतिगमि—' (वार्तिकम्) ।
पञ्चमार्थस्यायं ग्राहकः । एभ्य क्तिप् एषां हित्वश्च । ननु हित्वं नाम षष्ठे (षष्ठाध्यायाः)
षष्ठेऽध्याये) समनुशास्ति तत् कृतोऽस्य तत्पूर्वस्थे तृतीये प्रवृत्तिरित्यशङ्क्य समाधत्ते
हृशियहणादिति । तस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराद्यत्वादिति भावः । दिद्रुदिति ।
द्रुत् + क्तिप् । हित्वम् अभ्यासकार्यम् । द्रुतिस्त्राप्योरिति सम्प्रसारणम् । जगत्—
गमः क्तिप् । हित्वाभ्यासकाय्य 'गमः कौ' इति मलोपः । प्रत्ययस्य भित्वाचुक् ।
'जुहोतेः—' वार्तिकम् । चकारेण हित्वं समुच्चयते । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां
कर्तरि क्तिविति धौरिरयत्त हरदत्तः । दहत्—भीरुत्वर्थः । 'ध्यायतेः—' वार्तिकम् ।
चाद् दीर्घः धोरिति । ध्यायतीति ध्यै हित्वायाम् + क्तिप् । 'आदिचः—' इत्यात्वे
सम्प्रसारणदीर्घो ।

३१५८ । भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ ३१२।१७८ ॥

क्तिप् after भू is employed when a technical name or security
(अन्तर) is implied. Thus मित्रं भवतीति—मित्रभूः (particular person).
प्रतिभूः a security who stands between the debtor and the creditor
to creat a confidence.

मित्र— भुव इति । भवतेः क्तिप् स्यात् संज्ञायामन्तरे चार्थे गमिः । तत्र
संज्ञायां मित्रभूरिति । मित्रं भवतीति विग्रहः । अन्तरे उदाहरति—प्रतिभूरिति ।
अत्रापि प्रतिभवतीति विग्रहः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । तेन रामयोरन्तरे
यस्तिष्ठतीत्यादौ नेति बोध्यम् । हृशियहणानुहत्या तादृशीऽर्थो लभ्यत इत्याहुः ।
नन्वेवमपि प्रतिभूयन्दस्य संज्ञेत्यतः फलितम् । तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धे अन्तरग्रहणं
व्यर्थमिति चेदत्राहुः—यावद्द्रव्यभाविनि संज्ञा । प्रतिभूयन्दस्तु तस्मिन् (अन्तरे)
वृत्तप्रदानेन निर्वृता इति भेदः ।

३१६० । विप्रसंभ्यो ङसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। एभ्यो भुवो ङुः स्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः ।
प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥
'मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (वार्तिक) । मितं द्रवति मितद्रुः ।
शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति ।

The affix ङु comes in after the root भू following any of the उपसर्ग वि, प्र and सम् provided no संज्ञा is implied. सम्भुः progenitor. Note that everywhere in cases of ङु the 'टि' disappears due to डित्त्व of the affix. 'मितद्रादिभ्यः—' Varttika. ङु comes after these (सोपपद द्रु etc.). In शम्भुः the root has the sense of शिञ् e.g. सुखम् भावयति.

मित—। विप्रेति । वि + प्र + सम्भ्यः + ङु + असंज्ञायामितिच्छेदः । एभ्य इति । एभ्य उपसर्गभ्यः परती भुव इत्यर्थः । सम् भवति उत्पादयतीत्यर्थः—सम्भुः । तदाह—उत्पादयितेति तदर्थः । अत्र सर्वत्र डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलीपः । तेन दीर्घस्वरलोपात् प्रत्ययस्वरश्रुतिः । मितद्रादिभ्य इति—वार्तिकमिदम् । एभ्यो ङुः स्यात् । अत्रापासंज्ञायामित्येव । कथं 'शम्भुरीशः पशुपतिः—' इति ? यतः 'भुवः संज्ञान्तरयो रिति संज्ञायाम् क्तिपा निष्पाद्य सः । किन्त्वत्र अनेन ङुप्रत्ययः । तत्र विवरणमाह—अन्तर्भावितण्यर्थः । शम् सुखं भावयति जनयतीति विग्रह इत्यर्थः ।

३१६१ । धः कर्मणि ङ्ङ् ॥ ३।२।१८१ ॥

दी—। धेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे ङ्ङ् स्यात् । षोडशीषर्थः ।
'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमाहृषु' ।

The ङ्ङ् in a passive sense (कर्मण्यर्थे) is used after the root

धेट् (पाने) or घा (धारणे). The affix being धित् we have धात्री in fem. with ऊीष्—One who or which is drunk or resorted to as a mother etc.

मितः—। धः इति। अयं धेट् पाने धाञ् धारणे इत्युभयोरपि यादृक्स्तदाह—
धेटो धाजयेति। धेट् पचे 'आदिचः—' इत्यात्मम्। तूर्त्वं कर्मणीति नोपपदम्।
किन्तु प्रत्ययार्थविशेषणं तदाह—कर्मण्यर्थ इति। तेन धीयते पीयत इति धात्री।
प्रत्ययस्य पित्वाद विट्गौरादिभ्यश्च इति ऊीष्। तदाह—यो ऊीषर्थ इति। एवञ्च
षकारनिवृत्त्या टकारस्यापि निवृत्तेस्तकारणेषात् 'तन्' इति प्रत्ययः। नितं स्वरार्थम्।

३१६२। दान्त्री-शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-
दश-नहः करणे ॥ ३१२।१८२ ॥

दी—। दावादेः दृन् स्यात् करणेऽर्थे। दान्तप्रनेन दात्रम्।
नेत्रम्।

दृन् comes in after दाप् (to cut), नी (to lead) etc. in the
करणवाच्य. Thus दात्रम् (any instrument for cutting) etc.

मित—। दाञ्चोति। दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच्, मिह, पत,
'दृन्श् दंशने' नह वन्धने—एभ्यदशभ्यः दृन् स्यात् करणवाच्ये। दात्रमिति। दाप्
त्वने। नेत्रमिति—नीयतेऽनेनेति। शसः पतयेति प्राप्तौ आह—

३१६३। ति-तु-त्र-त-य-सि-सु-सर-क-सेषु च ॥ ३१२।८ ॥

दी—। एषां दशानां कृतप्रत्ययानामिट् न स्यात्। शस्त्रम्।
योत्रम्। योद्धृम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेहृम्।
मेहृम्। पत्रम्। दंष्ट्रा। नदधी।

The augment इट् is not prefixed to these कृत affixes
viz.—ति, तु त्र etc. Thus शस + दृन् (त्र) = शस्त्रम् (weapon), यु + दृन्

= यौवम्, युज + घृन् = योक्तुम् etc. in order of the roots enumerated in the preceding rule. मिद्रम्—मिह + घृन्—by गुण, होढः, 'भषस्तथोः—', 'घृना घृः' and ढीढे लोपः । नद्धी—नह + घृन्—'नहो धः' 'भषस्तथोः—' 'षिदगौरा—' (नह्यते वध्यतेऽर्थयेति) । In the rule ति is the part of क्ति (भुक्तिः), व of घृन्, सि of क्स् (उणादि). सु of क्सु (उणादि) and सर of क्सरन् (उणादि) and the rest are themselves affixes.

मित—। तितुवेति । दश प्रत्ययाः प्रत्ययांशाश्च । तदाह—एषामिति । 'नेडूशि—' (७।२।८) इत्यतो नेडित्यनुवर्तते । तदाह—इत्नेति । शस्त्रमित्यादि पूर्वसुवोक्तानाम् शस्, यु, युजित्यादीनां क्रमेषोदाहरणम् । मिह सेचने । लघूपधगुणः ढत्वषत्वष्टत्वढलोपाः । जननेन्द्रिय इत्यर्थः । अमरस्तु पुंस्तुमेवाह—'शिशो मेद्रो मेहन' इति द्रष्टव्यम् । दंष्ट्रेति—शित्परत्वाभावान्नलोपो न । सूत्रे दशेति शपानिर्देशः । तेन 'दंशसञ्ज—' इति नलोपः । इह दश्यत्वञ्च अकार उच्चारणार्थः । तेनान्यस्मिन्नकित्यपि प्रत्यये नलोपे दशनेति भवति अत्र नलोपनिर्देशादित्यपरे । घृन्निति प्रत्ययस्य षित्वेऽपि इह दंष्ट्रशब्दस्य अजादित्वात् टाप् । दश्यतेऽनयेति दंष्ट्रा, दन्तः । नद्धीति—नहः बन्धने घृन् । अत्र षित्वादेव ङीष् । 'नहो धः' इति धः । 'भषस्तथोः—' इति प्रत्यय तकारस्य धकारः । जश्त्वम् । नह्यते वध्यतेऽनयेति विशङ्गः । चर्मरज्जु-रित्यर्थः । पत्रं वाहनम् । इडभावे स्तुक्त एव । ति इत्यादीनां लिङभावे उदाहरणानियथा—भूति । स्त्रियां क्तिन् इति क्तिन् । तु—सत्तुः, 'तनिगमि—' इति तु-प्रत्ययः । त—हस्तः (उणादिकः तप्रत्ययः), नायं क्तप्रत्ययांशः । तस्मिन् हि हसेः इट् भवत्येव । थ—कुष्ठम् (उणादिकः थप्रत्ययः), सि—कुक्षिः (कुक्षेरौ णादिकः क्स्), सु—इक्षुः (उणादिकः क्सु), सर—अचरम् (अशेः सरप्रत्ययः), क—शल्कः । स—वतसः (वदेः सः इति) ।

३१६४ । हलसूकरयोः पूवः ॥ ३।२।१८३ ॥

दी—। पूङ्, पूजोः करणे घृन् स्यात् । तच्चेत्करणं हल-सूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्वम्, सुखमित्यर्थः ।

करणे or in the instrumental sense comes दृन् after पू (पूङ् पूज्) denoting any part of a plough or boar and thus only the affix is justified. Thus पोवम् the face or facing part of a boar or plough.—no इट् by 'तितुव्—' (2163)

सित—। हलसूकरयोरिति । तर्धन् करणमिति । एतेन अभिधेयोपपदार्थो निरस्तः । पोवमिति—पूयतेऽनेनेति विग्रहः । सार्वधातुकेति गुणः । 'तितुव्—' इति इष्टिर्नर्धयथ ।

३१६५ । अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इवः ॥ ३१।१८४ ॥

दी—। अरित्वम् । लवित्वम् । धुवित्वम् । सवित्वम् । खनित्वम् । सहित्वम् । चरित्वम् ।

सित—। अर्ति ल्विति । एभ्यः करणे इवप्रत्ययः स्यात् । अरित्वम् इति । ऋ + इव, गुणः । धुवित्वम् इति—धु—विधुन्ने इति कुटादित्वम् । तस्य निरनुवन्धकत्वान् । अत एव 'गाङ् कुटादि—' इति डिच्चाद गुणनिषेधादुवङ् ।

३१६६ । पूवः संज्ञायाम् ॥ ३१।१८५ ॥

दी—। पवित्वम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्ठनम् ।

इव after पू in करण comes if a technical name is implied. पवित्वम् =whereby clarified butter is purified, the circle round the ring-finger.

मित्—। पूव इति । करणे इन्द्रिति शेषः । पवित्वमिति । पूयतेऽनेनाज्यमिति विग्रहः । यच्चानमिकेति । उपकनिष्ठिकाङ्गुलीयन च वेष्टयत इत्यर्थः ।

३१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ ३१।१८६ ॥

दी—। पूव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि ।

ऋषिवेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

एन् comes in after पू in the करणवाच्य provided a seer is signified, but in the कर्त्तृ वाच्य when a diety is denoted. Here seer or ऋषि means वेदमन्त्र, cp— तदुक्तमृषिणा etc. Thus पवित्र (मन्त्रः) also पवित्र (अग्निः)—कर्त्तरि in the sense of a देवता ।

सित—। कर्त्तरि चेति । चकारिण करणमनुवर्तते । यथासंग्रह्यञ्चार्थो भवतीत्याह—ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरीति । अत्र ऋषिशब्दस्यार्थमाह—वेदमन्त्र इति । तत्र प्रमाणम्—तदुक्तमिति । तेन पवित्रः मन्त्र इति करणे, पवित्रः अग्निरिति कर्त्तरिति विवेकः ॥ इति सितभाषिण्यां पूर्वकदन्तप्रकरणम् ॥

Addendum

(a) P. 52, line 12 “इह लोटा वाधा मा भूत” etc.—

[N. B.—Here we give another easy interpretation of the passage from the Sutrakara's point of view only]—

In the rule “प्रैषातिसर्गप्राप्तकालिषु कृत्याश्च”—लोट् will not bar कृत्य affixes having these senses, so even without the mention of “कृत्याः” here we will have कृत्य affixes also by “वासरूपोस्त्रियाम्” for there are dissimilar affixes (cp. “वासरूपविधिना अत्र लोटा कृत्यप्रत्ययस्य वाधा न भविष्यति”); still from the use of “कृत्याः” here by Sutrakara we infer that in 3rd chap. acc. to Sutrakara वासरूपविधि already ceased to operate here beyond स्त्राधिकार and so to have कृत्य affixes also in these senses he had to mention कृत्याः again. Thus Bhattoji from the mention of “कृत्याः” here by the Sutrakara draws this inference and says “स्त्राधिकाराद्दृष्टं वासरूपविधिः क्वचित् न इति ज्ञापयति” ।

N. B.—In this expl. however, “क्वचित्” in Dikshita Vritti loses significance. So we have explained all these after भाष्य’s and other inferences.

[This explanation will also hold good with respect to “लिङ्ग बाधा ना भूदिति क्लृप्तिः” P. 54 under “शक्तिरिङ् च”]

(b) P, 117, line 1-5, for “when an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a खलiding affix...” etc. read “when an उत्तरपद (subsequent member) affixed with a खलiding affix (as खञ्, खच् etc.) follows, the augment सुम् (स्) is added to the contiguous words (उपपदस्) such as अरुस्, विषत् and one having an अच् (vowel) at the end but other than an indeclinable.”

[N. B.—In the rule अनव्ययस्य got by अनुवृत्ति from “खित्यनव्ययस्य” the preceding rule, goes with अजन्तस्य mainly. Note that—Thus a स्वरान्त अव्यय उपपद will not have either सुम् or ङस् for दीर्घ when a खित् affix follows. See the rules “खित्यनव्ययस्य” and “अरुदिषदजन्तस्य सुम्”] ।

॥ अथ उणादयः ॥

प्रथमः पादः ।

१। कृवापाजिमिखदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ १।१ ॥

दीक्षितः—। करोतीति कारुः—शिल्पी कारकश्च ।
'आतो युक् चिण्कतो' (२७६१) । वाताति वायुः । पायु-
र्गदम् । जयत्यभिवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति
देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यम्
इति साधुः । अश्रुते आशु शीघ्रम् । आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् !

Introductory remark—उणादि rules i.e. rules beginning with 'कृवापाजि—उण्' and ending in 'मङ्गरेलच्' (उष् + आदि—उण् and other affixes) are not to be met with fully in the अष्टाध्यायी of पाणिनि as they were not enunciated by him. This is evident from भाष्य, वार्तिक and कैयट under the rule 'उणादयो बहुलम्' (see उत्तरकदन्त) where the line runs thus—"नाम च धातुजमाह निरुक्ते...व्याकरणे शकटस्य च लोकम्" i.e. the son of Shakata (= शकटायन) has in his grammar or निरुक्त (a Vaidika Vyakarana explaining the significance of words issuing from roots in the form of derivation in various ways)—derivation of words or nominal bases (धातुजं नाम) ; under the rule 'उणादयो बहुलम्' Kaiyata states 'उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणम्' i.e. पाणिनि accepts the term बहुल to indicate grammatical rightness of the

bases formed with उण् etc. which have been read or enunciated in a different treatise (other than that of पाणिनि's अष्टाध्यायी). Thus it is safe to conclude that the उणादि rules came from the sage Shakatayana etc and not from Panini and that although they did not have their descent from him (Panini) yet they were admitted by him as grammatical. Panini himself, however, seems sometimes to hold that words derived with उण् etc. as अच्युत्पन्न प्रातिपदिकs or crude terms admitting no dissolution as the senses of the parts (अवयव) are not always similar with those of the whole (समुदाय) whence it follows that they are conventional words (वदशब्द) and not derivatives (यैगिक शब्द) like पाचक etc. cp शब्दशक्तिप्रकाशिका = 'अष्टादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहितं यैगिकत्वायोगात्' (p—73). It must also be noted in this connection that these rules (उणादि) are by no means posterior to Panini but on the other hand prior to him as the latter mentions the name of the author in rules like 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' (56 सि कौ) 'न्योल्लिङ्गप्रथमतरः शाकटायनस्य' (108 सि. कौ) etc. उण्— here the indicative (ण्) is to effect इद्धि of the penultimate or finalvowel as the case, in conformity with 'अत उपधायाः' (2282) or 'अचो जिति' (254) laid down by Panini and to effect युक् in the cases of वा, पा etc. by 'आतो युक् चिह्नकतोः' (2761.). It must also, in this connection, be said that उणादि affixes are क्तन् affixes and as such are enjoined generally in the active voice (कर्तरि) in accordance with the rule 'कर्तरि क्तन्' (2832).

N. B.—We however refrain from explaining all these in details being easy. Advanced students should do well to consult the

प्रौढमनोरमा' of Bhattoji which verbally or in sense has been copiously reproduced in बालमनोरमा or तत्त्वबोधिनी ।

मित—। अधोणादय आरभ्यन्ते । उणादिप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि तावन्न पाणिनिना प्रणीतानि, एतच्च 'उणादयो बहुलम्' (३१६८) इति सूत्रभाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते...व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति व्याख्यानावसरे निर्णीतम् ।

कृवापाजीति—स्पष्टं मूलम् ।

२ । कृन्दसीणः, ॥ १।२ ॥

दी—। 'मा न आयौ' ।

मित—। कृन्दसीति । कृन्दसि इधातोः उणप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'त्वामथे प्रयमायुमायवे' इति ऋग्वेदे प्रयोगः । तत्रायुं मनुष्यमिति सायनः । एति गच्छतीत्यायुः । लोके तु 'एते णिञ्च' इति वक्ष्यमाणउप्रत्यये सकारान्त आयुःशब्दः लभ्यते । 'आयुंषि क्षपयन्तप्राशु' इति ।

३ । हसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ १।३ ॥

दी—। दीर्यत इति दारु । 'सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु-जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (२५१२) इति न निषेधः ! अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगयादित्वात् कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

इति न निषेधः i.e. the prohibition of उपधावृद्धि of जन does not apply here by 'जनिवध्योश्च' as here there are two indicators 'ज' and 'ण्' in the affix 'जुण्' ।

मित—। इति न निषेध इति । उपधावृद्धिनिषेधो न प्रवर्तते किन्तु उपधाया वृद्धिरेव भवति । कुत इत्यत आह—अनुबन्धद्वयेति । 'ज' इत्यनेनैव सिद्धिर्णकारानुबन्धस्य अधिकविधानार्थत्वादिति भावः ।

४। किञ्चरयोः श्रौणः ॥ ११४ ॥

दी—। किं शृणातीति किंशारुः। सस्यशूकं वाणश्च।
जरामेति जरायुर्गर्भाशयः। 'गर्भाशये जरायुः स्यात्'।

The affix जुष् comes in after the roots शृ and इष् following the उपपद किम् and जरा in order.

मित—। किञ्चरयोरिति। शृ + इष्ः इति छेदः। समाहारद्वन्द्वपञ्चमीक-
वचनम्। यथासंख्यमन्वयः। किम्पुर्वात् शृणातेजरापूर्वादिनश्च जुष् प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः। सस्यशूकं वाणश्चेति किंशारुशब्दस्यार्थनिर्देशः।

५। त्रोरश्च लः ॥ ११५ ॥

दी—। तरन्तप्रनेन वर्णा इति तालुः।

The affix जुष् is added to the root तृ (तरणे) and the रेफ of the root after वृद्धि comes, is replaced by ल, तृ + जुष् (उ) = तारु + उ = तालु।

मित—। त इति। तरतेः षष्ठा निर्देशः त इति। तरतेर्जुष् प्रत्ययः स्याद्वृद्धेः
परस्य रेफस्य च लकारादेशः। केचित्तु वोरिति छिन्ना ऋधातीरपि वृद्धे पात् इत्यति
श्रयते वा आलुः। शाकविशेषो घटी चेत्याहुः। 'कर्कयालुर्गलच्छिका' इत्यमरः।

६। कृके वचः कश्च ॥ ११६ ॥

दी। कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। 'कृकवाकुर्मयरे च
सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥

मित—। कृके इति। कृकशब्दे उपपदे वच्धातीर्जुष्प्रत्ययः स्यात्
कशान्तादेशः। यद्यपि 'वज्रोः कुः—' इत्यस्ति तथापि धिक्छति तद्विधानादत्र
कुत्वाप्राप्तेर्वचनम्।

७। भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभय उः ॥ १।७ ॥

दी—। भरति विभर्ति वा भरुः—स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः खल्यम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः शरीरञ्च । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुर्विदुः । ‘धनुरिवाजनि वक्रः’ इति श्रुिहर्षः । मयुः किन्नरः । ‘मद्गुः पानीयकाकिका’ इति रभसः । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । जश्त्वेन सस्य दः ।

८। अणश्च ॥ १।८ ॥

दी—। ‘लवलेशकणाणवः’ । चात् कटिवटिभगाम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

मित—। अणः कटिवटिभ्याञ्च (व्यख्यानादिदम्) उपत्ययः स्यात् ।

९। धान्ये नित् ॥ १।९ ॥

दी—। धान्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् । स च नित् । निच्चादाद्युदात्तः । ‘प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे’ । ब्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । निदुग्रहणं ‘फलिपाटि—’ इत्यादि सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ।

मित—। स च निदिति । यद्यपि धान्यार्थे अणुरित्येव पदं तथापि तस्य णित्वं न कित् निच्चमेव । नित्करणमाद्युदात्तार्थमित्याह—नित्वादिति । ‘फलिपाटि—’ इति अष्टादशं सूत्रम् (१।१८) । अन्यत् स्पष्टम् ।

१०। शृस्वृस्निह्रिष्यसिवसिह्रसिक्लिदिबन्धिमनिभ्राश्च ॥११०॥

दी—। शृणातीति शरुः । 'शरुरायुधकोपयोः' । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । तपु सीसम् । 'पुंसि भूम्नासवः प्राणाः' । 'वसुह्ने देऽग्नौ योक्ते शौ वसु तोये धनेमणौ' । हनुवक्त्रै-
कदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् विदि अवयवे-विन्दुः ।

मित—। एभ्य उप्रत्ययः स्यादिति शेषः । विन्दुरिति । विन्दुरिति 'विन्द रिच्छुः'
(३१४२) इति सूत्रे व्याख्यातम् ।

११। स्यन्देः संप्रसारणं धञ्च ॥१११॥

दी—। 'देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्'
इत्यमरः ।

मित—। स्यन्देरिति । स्यन्दः प्रसरणे इत्यस्यादुप्रत्ययः । संप्रसारणं
धञान्तादेशः ।

१२। उन्देरिच्चादेः ॥११२॥

दी—। उनत्ति इन्दुः ।

मित—। उन्देरु प्रत्ययः आयसोकरस्वेदादेशश्च । उन्दीकरोदने ।

१३। ईषेः किञ्च ॥११३॥

दी—। ईषेरुः स्यात् स च किदादेरिकारादेशश्च । ईषते
हिनस्ति इषुः वरः । 'इषुर्हयोः' ।

मित—। ईषेरिति । ईष गतिहिंसादानेषु । स च किदिति—उप्रत्ययस्य
किञ्चम् । तेन गुणाभावः । आदेरिति । ईकारस्य इकारादेशः ।

१४। स्कन्देः सलोपश्च ॥११४॥

दी—। कन्दुः । (चादुप्रत्ययः) ।

१५। सृजरसुम् च ॥ १।१५ ॥

दी—। चात् सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ।

मित—। सृजरिति । सृज विसर्गे । सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति मेदिनी । आगमसकारस्य श्रुतेन शः । जश्त्वेन जः ।

१६। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १।१६ ॥

दी—। ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कः सूत्रवेष्टनम् ।

१७। नावच्चेः ॥ १।१७ ॥

दी—। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ।

मित—। अञ्चुगतौ । न्युपपदादच्चेरुप्रत्ययः ।

१८। फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पाटिनाकिधतश्च ॥ १।१८ ॥

दी—। फलेर्गुक् फलाः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यत इति मधु । जायते इति जतु ।

१९। वलेर्गुक्च ॥ १।१९ ॥

दी—। वलसंवरणे । वलुः ।

२०। शः कित् सन्वच्च ॥ १।२० ॥

दी—। श्यतेरुः स्यात् । स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः ।

मित—। श इति । शो तनुकरणे । तस्माद् प्रत्ययः । 'आदिचः' (३३७१) इत्यात्वे द्वित्वम् । 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् ।

२१। यो द्वे च ॥ १।२१ ॥

दी—। ययुरश्चोऽश्चमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ।

मित—। या प्रापणे इत्यस्माद् । तस्य द्वित्वं च । अभ्यासकार्यम् ।

२२। कुम्भश्च ॥ १।२२ ॥

दी—। बभ्रुः। 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलो'
चादन्यतोऽपि। चक्रुः कर्ता। जघ्रुर्हन्ता। पपुः पालकः।

मित—। कुरिति। भृञ् भरणे। तस्मात् कुप्रत्ययः। चातोऽदित्वं च।
भरतीति बभ्रुः। अन्यत् स्पष्टम्।

२३। पृभिर्दिव्यधि-गृधि-धृषिभ्यः ॥ १।२३ ॥

दी—। कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वञ्जम्। 'ग्रहि-
ज्या—' (२४।२२) इति सम्प्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः।
'विधुः शशाङ्क' कर्पूरे हृषीकेशे च राज्ञसे'। गृध्रुःकामः।
धृषुर्दक्षः।

२४। कृगोरुच्च ॥ १।२४ ॥

दी—। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः।

मित—। कृञ् करणे, गृण्यदे। आभ्यां कृः, अनयोरादेरुच।

२५। अपदुःसुषु स्थः ॥ १।२५ ॥

दी—। 'सुषामादिषु च' (१०२२) इति षत्वम्। अपष्ठु।
प्रतिकूलम्। दुष्टु। सुष्टु। (कुप्रत्ययः इति शेषः)।

२६। रपेरिञ्चोपधायाः ॥ १।२६ ॥

दी—। अनिष्ट' रपतीति रिपुः। (चात् कुप्रत्ययः)।

२७। अर्जिष्टशिकम्भमिपशिवाधामृजिपशि ['पसि' इति
तत्त्वबोधिनी] तुगधुग्दीर्घहकाराच्च ॥ १।२७ ॥

दी—। अर्जयति गुणानृजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति
पशुः। कन्तुः कन्दर्पः। अम्बुः कूपः। 'पांसुर्ना न द्वयो रजः'।

‘तालव्या अपि दन्तप्राश्च सम्बसूकरपांसवः’ । बाधत इति बाहुः ।
बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ।

२८ । प्रथिम्बदिभस्जं संप्रसारणं भस्जेः सलोपश्च ॥ १।२८ ॥

दी— । तयाणां कुः सम्प्रसारणं भस्जेः सलोपश्च । पृथुः ।
मृदुः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ।

२९ । लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च ॥ १।२९ ॥

दी— । लघुः । ‘बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वालो रत्वमा-
पद्यते’ (वार्तिक) । रघुनृपभेदः । बह्वुः ।

मित— । चात् कुप्रत्ययः । रघुर्नृप भेद इति । एतेन ‘अवेत्य धातोर्गमनाद्य-
मर्थविशकार नास्मा रघुमात्मसम्भवम्’ इति कालिदासवचनं (रघु—३४ सर्ग)
व्याख्यातम् ।

३० । ऊर्णीतिर्नलोपश्च ॥ १।३० ॥

दी— । ऊर् सक्थि । (चात् कुप्रत्ययः)

३१ । महति द्वस्वश्च ॥ १।३१ ॥

दी— । उर् महत् ।

मित— । महतीति । महति अर्थे सति ऊर्णीतिर्नलोपः । ऊकारस्य उकार
कुप्रत्यये परतः ।

३२ । श्लिषेः कश्च ॥ १।३२ ॥

दी— । श्लिष्यतीति श्लिष्यत् । उद्यतो ज्योतिश्च ।

मित— । श्लिष्यतीति । स हि यावत् कम श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति
यावत् ।

३३ । आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ॥ १।३३ ॥

दी—। आखनतीति आखुः । परं शृणातीति परशः ।
पृषोदरादित्वादकारलोपात् पशुंरपि ।

मित—। कुप्रत्ययः । स च डित् । 'पर्यः परयना सह' इति विश्वः ।

३४ । हरिमितयोद्रवः ॥ १।३४ ॥

दी—। 'द्र गतौ' । अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स
च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रः
समुद्रः ।

मित—। स च डिदिति । अनुवृत्तिलभ्यमिदम् । मिवद्रुशब्दस्तु वार्तिकमते
ङ्प्रत्ययसिद्धमिति 'मितद्रादीनामुपसंख्यानम्' इति 'विप्रसंभ्यः—' (३१६०)
इत्युक्तम् ।

३५ । शते च ॥ १।३५ ॥

दी—। शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात् केवलादपि ।
द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च । तद्धान् द्रुमः ।

मित—। शत इति । शत शब्दे उपपदे द्रवनेः कुः स च डित् । तद्वामिति ।
शाखावानित्यर्थः ।

३६ । खरु-शङ्कु-पीयु-नीलङ्ग-लिगु ॥ १।३६ ॥

दी—। पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्ता-
देशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्ना कीलशब्दयोः' ।
पिवतेरौष्ठं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्वाक्षगि
गतावस्मात् कुत्वेन दीर्घश्च । नीलङ्गः कृमिविशेषः शृगालश्च ।
'नीलाङ्गुः' इति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । 'लग सङ्गे' अस्य
अत्र इत्त्वश्च । खगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मर्खः ।

३७। मृगयादयश्च ॥ १।३७ ॥

दी—। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयु-
व्याधः । देवयुधार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिन्नः । आकृति-
गणोऽयम् ।

३८। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्गाङ्गिभ्य उरच् ॥ १।३८ ॥

दी—। मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा ।
चतुरः । चङ्गुरो रथः । अङ्गुरः । खजूरादित्वादङ्गूरोऽपि ।

३९। व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ॥ १।३९ ॥

दी—। विथुरश्चौररक्षसोः ।

मित—। व्यथेरिति । अस्मादुरचप्रत्ययः । स च कित् । धातोः

सम्प्रसारणं च ।

४०। सुकुर-ददुरौ ॥ १।४० ॥

दी—। सुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'ह विदारणे
धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च । 'ददुरस्तोयदे भेके
वाद्यवाण्डादिभेदयोः' । 'ददुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च
ददुरम्' इति विश्वः ।

मित—। सुकुरेति । उरच प्रत्ययान्तौ निपात्येते । मकि धातुः—अस्मादुरच् ।
बाहुलकादिति । पञ्चे अकारादिरित्यर्थः ।

४१। मदगुरादयश्च ॥ १।४१ ॥

दी—। उरजन्ता निपात्यन्ते । मादयतेर्गुक् । मदगुरो
मत्सभेदः । 'कष्ट वर्ण' । रुगागमः । 'कर्बुरं श्वेतरक्षसोः' ।
बध्नातेः खजूरादित्वादूरोऽपि । 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्द-

रयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । 'कीकतीर्वा कुक् (च) —' (गणसूत्र) ।

कुक्कुरः—कुक्कुरः ।

४२ । असेरूरन् ॥ १४२ ॥

दी—। असुरः । प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ।

४३ । मसेश्च ॥ १४३ ॥

दी—। पञ्चमे पादे 'मसेरूरन्' इति वक्ष्यते । मसूरा मसूरा
ब्रीहिभेदे पण्ययोषिति' । 'मसूरा मसूरा वा ना वेश्याब्रीहि-
प्रभेदयोः' । 'मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' । मसूर-
मसूरो च द्वौ इति विश्वः । (मित । सुगमा) ।

४४ । शावशेराप्तौ ॥ १४४ ॥

दी—। शु इत्याश्वर्थे । श्वशुरः । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः
श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ।

मित—। शु इत्यव्ययपूर्वादशेः प्राप्ताद्यर्थात्काटुरप्रत्ययः ।

४५ । अविमह्योष्टिषच् ॥ १४५ ॥

दी—। अविषः । महिषः ।

मित—। अविषो राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । महिषी राजपत्नी ।

४६ । अमेर्दीर्घश्च ॥ १४६ ॥

दी—। 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसं तथा स्याद् भोग्यवस्तुनि' ॥
(चात् टिषच्प्रत्ययः) ।

४७ । रुहेर्द्विषच् ॥ १४७ ॥

दी—। 'रहु शम्बररोहिषाः' । 'रौहिषो मृगभेदे स्यादरौ-
हिषश्च द्वयं मतम्' इति संसारावर्तः ॥ (चाटिषच्) ।

४८। तविष्णिङ्वा ॥ १।४८ ॥

दी—। 'तव' इति सौत्रो धातुः । 'तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी—ताविषी = नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविषी वलम्' इति वेदभाष्यम् ।

मित—। तविषी वलमिति । 'तविषीं दधानः' इत्यादौ यथा । 'शोजः वाजः—' इति वलनामसु तविषीशब्दस्य पाठात् ।

४९। नञि व्यथेः ॥ १।४९ ॥

दी—। 'अव्यथिषोऽविधसूर्ययोः' । अव्यथिषी धरारात्रयोः ।

५०। किलिबुक् च ॥ १।५० ॥

दी—। किल्विषम् ॥ (चाङ्गिषच् । किल्विषं पापम्) ।

५१। इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-
मुचिरुचिरुधिवन्धिषिभ्यः किरच् ॥ १।५१ ॥

दी—। इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुका-
भ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'क्षिदिरोऽसि-
कुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि ।
'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' ।
तिमिरंतमोऽक्षिरो गश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः'
'मुचिरो दाता' । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः । 'शुष-
शोषने' । शुषिरं क्षिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

मित—। प्रत्ययस्य किलात् सर्वत्र गुणभावः ।

५२। अशेर्णिक् ॥ १।५२ ॥

दी—। आशिरो वज्रिरक्षसो ।

मित—। अशेरिति । अश भोजने । अस्मात् किरच् स च णिघत् । णित्वात्
'अत उपधायाः' इति वृत्तिः ।

५३ । अजिरशिशिरशियिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥

१।५३ ॥

दी—। अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरूपधाया
इत्त्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । 'अथ-
मोचने' । उपधाया इत्त्व' रेफलोपः । प्रत्ययरफस्य लत्वम् ।
शियिलम् । स्यास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं
प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ऋस्वत्वञ्च । स्थविरः । खदिरः । बाहुल-
काच्छीडो वुक् ऋस्वत्वञ्च—शिविरम् ।

मित—। अजिरिति । एते किरजन्ता निपात्यन्ते । शिविरमिति । शेरतेऽग्निं
राजानः (सैनकाश्च) इति विशदः । अधिकरणे किरच् । 'निवेशः शिविरं पत्तम्'
इत्यमरः ।

५४ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकि-
भूभ्य इलच् ॥ २।५४ ॥

दी—। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलः (?) ।
अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति
सौत्रो धातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणञ्च ।
शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः ।
कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात् कुटिलः ।

मित—। कलिल इति । अमरे तु 'कलिलं यद्वह्णं साम' इत्यपि । महिषेति ।
'महिला फलिनीस्त्रियो' इति मेदिनी ।

५५ । कमेः पञ्च ॥ १।५५ ॥

दी—। कपिलः । (चादिलच.) ।

५६ । गुपादिभ्यः कित् ॥ १।५६ ॥

दी—। गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ (प्रत्ययस्य किञ्चान्न गुणः) ।

५७ । मिथिलादयश्च ॥ १।५७ ॥

दी—। मथग्रन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः । (एते इलजन्ता निपात्यन्ते) ।

५८ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ १।५८ ॥

दी—। पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छुजीवी ।

कुठेरःपर्णाशः । बाहुलकान्नम् । गडिरो मेघः । गुणैरो गुडकः । दंशैरो हिंस्रः ।

मित—। कुठि चेतस—इदित्वाङ्गुमि प्राप्ते आह—बाहुलकादिति । अन्ये तु धातवोऽत्र इका निर्दिष्टाः ।

५९ । कुम्बेर्नलोपश्च ॥ १।५९ ॥

दी—। कुबेरः । (चादेरक्प्रत्ययः) ।

६० । शदेस्त च ॥ १।६० ॥

दी—। शतेरः शत्रुः ।

मित—। शदल शतने । अस्मादिरेच् । अस्य दकारस्य तकारश्च ।

६१ । मूलैरादयः ॥ १।६१ ॥

दी—। एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलैरो जटा । गुधैरो गोप्ता । गुहैरो लोहधातकः । मुहैरो मूर्खः ।

६२ । कवेरीतच् पञ्च ॥ १।६२ ॥

दी—। कपोतः पची ।

मित—। कवेरीत इति । गुपादिगूतादारभ्य एतदनानि सप्त सूत्राणि केषाञ्चिद-
सम्मतानि । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाश्वशेषः ।

६३ । भातेर्भवतुः ॥ १।६३ ॥

दी—। भातीति भवान् । (भवदिति प्रातिपदिकम् । भवती
स्त्रियाम्)

६४ । कठिचकिभ्यामोरन् ॥ १।६४ ॥

दी—। कठोरः । चकोरः ।

६५ । किशोरादयश्च ॥ १।६५ ॥

दी—। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्तप्रलोपः ।
किशोरोऽश्वशावः । सहोरः माधुः ।

मित—। किशोरोऽश्वशाव इति । 'किशोरोऽप्यस्य शावके । तैलपश्चोपधी च
स्यात्तरुणावस्यसूर्ययोः' इति मेदिनी ।

६६ । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ १।६६ ॥

दी—। कपीति निर्देशावलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोली
गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

मित—। पटोल इति । श्रीपथिवाचकोऽयम् पुंस्त्वेव । 'पटोलं वस्त्रभेदे वनीपधी
जोतुसायानु योषिति' इति मेदिनी ।

६७ । मीनातेरूरन् ॥ १।६७ ॥

दी—। मयूरः ।

६८ । स्यन्दः सम्प्रसारणश्च ॥ १।६८ ॥

दी—। सिन्द रम् ।

मित—। चादूरन् । 'सिन्दूरस्त्ररुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति मेदिनी ।

६८ । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्कृशिम्यस्तुन् ॥ १।६८ ॥

दो—। सिनोतीति सेतुः । 'तितुव—' (३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु, दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । तव किङ्तीत्यनुवर्तते इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्विङ्गलः । धातुः । क्रोष्टा ।

मित—। सिनोतीति । पिञ् वन्धने । अवेमुनि ओतुरिति कथमित्याह—
'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यनेन । एतत् तवैव स्वी सूचितम् ।

७० । पः किञ्च ॥ १।७० ॥

दो—। पिवतीति 'पितुर्वङ्गौ दिवाकरे' ।

मित—। पिवतेस्तुन् स च कित् ।

७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्रश्च ॥ १।७२ ॥

दो—। एभ्रस्तुः स्यात् । 'कन्तु कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुर-
पराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे—गन्धर्वे
गायनेऽपि च' । भातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि
क्लीवम्' । हेतुः कारणम् ।

मित—। रक्षसि क्लीवमिति । वेदभाष्ये तु 'यातवो यातना एषु धीयन्त इति
यातुधानाः रक्षांसौ'त्यपि दृश्यते ।

७३ । चायः किः ॥ १।७३ ॥

दो—। 'केतुर्ग्रहपताकयोः' ।

मित—। चायतिरादस्य किः स्नात् तुप्रत्यये परतः । 'सावधातुकार्त्तम्' इति गुणः ।

७४ । आप्रोतिर्ह्रस्वश्च ॥ १।७४ ॥

दी—। अप्तुः शरीरम् ।

मित—। तुप्रत्यये परे धातोरादिकस्यः ।

७५ । वसेस्तुन् ॥ १।७५ ॥

दी—। वस्तु । (निश्चम् अद्युदात्तार्थम्) ।

७६ । अगारे णिच्च ॥ १।७६ ॥

दी—। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'

मित—। गृहस्थे वसेस्तुन् स च णित् । उपधा इति । वास्तुः अस्त्रियाम् ।

७७ । कृजः कतुः ॥ १।७७ ॥

दी—। क्रतुर्यज्ञः ।

मित—। डुकृज करणे । अस्मात् क्रतुप्रत्ययः । किच्चाद गुणाभावे यण् ।

७८ । एधिवह्नीश्च तुः ॥ १।७८ ॥

दी—। एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गान् ।

मित—। अनयोर्धातोश्चतुप्रत्ययः । चित्त्वमकोदात्तायेम् । 'वहतुः पथिके शयने पुमान्' इति मेदिनी ।

७९ । जीविरातुः ॥ १।७९ ॥

दी—। 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' ।

मित—। 'जीवातु जीवनीषधमि'त्यमरः । जीवतीति वियहः । 'जीवातवे विसृज कृपाणम्' इति भवसूतिः ।

८० । आतृकन्वृद्धिश्च ॥ १।८० ॥

दी—। जीवेरित्येव । जैवाट्कस्त्रिन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषी-
वले ।

मित—। जीवधातोराट्कन् प्रत्ययः । तस्मिन् परे इति बोधायनः । 'जैवाट्कः
स्त्रादायुष्मति' इत्यमरः ।

८१ । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ १।८१ ॥

दी—। 'कर्षूः पुंसि करोषाग्नौ कर्षून् द्यां स्त्रियां मता' ।
चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । 'सर्ज सर्जने' । 'सर्जू
वर्णिक' । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा । (पामेति चर्मव्याधि-
विशेषः) ।

८२ । मृजिगुणश्च ॥ १।८२ ॥

दी—। मर्जूः शुद्धिक्त । (चादुप्रत्ययः) ।

८३ । वहो धश्च ॥ १।८३ ॥

दी—। 'वधूर्जायास्त्र पारित्तु' ।

मित—। वहिरन्तास्त्र धकारादेशस्तस्मादुप्रत्ययश्च । वह प्रापणे । वहति सुखं
प्रापयतीति वधुः स्त्री । 'स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधुः' इत्यमरः ।

८४ । कषेष्टश्च ॥ १।८४ ॥

दी—। कच्छः पामा । (चादुप्रत्ययः । क्वे तुगिति तुक्) ।

८५ । शितृक्सिपद्यते ॥ १।८५ ॥

दी—। कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ।

मित—। कस गती, पद गती, चङ्गती । एभ्य ऊ प्रत्ययः स्यात् । स च णिङ्
भवति । उपधाविति ।

८६ । अणो डश्च ॥ १।८६ ॥

दी—। आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ।

८७ । नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥ १।८७ ॥

दी—। 'तुम्ब्रालावूरुमे समे' इत्यमरः ।

मित—। लवि अवभ'सने । न लम्बते जले इत्यलावुः ।

८८ । के अ एरङ् चास्य ॥ १।८८ ॥

दी—। कशब्दे उपपदे शृणातेरुः स्यात् । एरङादेशः ।
'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' । बाहुलकादुपप्रत्यये कशेरुः । ङीवे
पुंसि च ।

८९ । त्रौ दुट् च ॥ १।८९ ॥

दी—। तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' ।

मित—। 'बायन्तौ टकितौ' । 'नेङ् मि—' इति नेट् ।

९० । दरिद्रातिर्यालोपश्च ॥ १।९० ॥

दी—। इश्च आश्च यौ । तयोर्लोपः । दद्रुः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । नृतिशृध्योः कूः ॥ १।९१ ॥

दी—। नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् । (किञ्चान्न गुणः) ।

९२ । ऋतेरम् च ॥ १।९२ ॥

दी—। ऋतिःसीत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूदेव-
नदी सत्यवाक् च ।

९३ । अन्दूदृभूजम्बूकफे लूकर्कन्धूदिधिषूः ॥ १।९३ ॥

दी—। एते कूपप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् ।
'दृभी ग्रन्थे' । निपातनावुम् । दृभूः । अनुस्वाराभावोऽपि

निपातनादित्येके । इन्भूः । जनेर्बुक्—जम्बूः । ‘जम् अदने’
इत्येके । बाहुलकाद्ब्रह्मोऽपि—जम्बूः । कफं लाति कफे लूः
स्त्रेष्वातकः । निपातनादेस्त्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्वदरी ।
निपातनान्नम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः ।
केचित्तु ‘अन्दू हम्फू जम्बू कम्बू’ इति पठन्ति । ‘हम्फ उत्कृते’ शे ।
हम्फः सर्पजातिः । ‘कमेर्बुक्’ । कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

मित—। अदि वन्धने । अन्दूरिति । ‘अन्दूः स्त्रियां सान्निगडे प्रमेहे
भूषणस्य च’ इति मेदिनी । बाहुलकाद्ब्रह्मोऽपि । अन्दूः । ‘अन्दूको हस्तिनिगडे’
इत्यमरः । इम्भूरिति । सन्दर्भकर्तृत्वर्थः । इमीयत्ये तुदादिः । तेन इम्भतीति
विग्रहः । जम्बूरिति—अस्य ऋक्षपाठे भारविरपानुकूलः । ‘व्यधितमपि
भृशं भनो हरन्ती परिणतजम्बुफलोपभोगदृष्टा’ (किरात—१०।२२) ।
अतः ‘इको ऋक्षोऽङ्गः—’ इति ऋक्षः इति लृचचाणाः परास्ता इत्याहुः । ‘तस्मा
जम्बोः नदीभूय प्रवर्तते’ इति विक्रमादित्येन च ऋक्ष उदाहृतः । दिधिषूः
पुनर्भूरिति । विधिं वाहित्वर्थः । ‘पुनर्भूदिधिषूद्विः’ इत्यमरः ।

८४ । मृगोरुतिः ॥ १।८४ ॥

दी—। मरुत् । गरुत्पक्षे । (अनयोरुतिप्रत्ययः । इकार
उच्चारणार्थः) ।

८५ । यो मुट् च ॥ १।८५ ॥

दी—। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सुवर्णं दृणविशेषश्च ।

८६ । हृषेरुलच् ॥ १।८६ ॥

दी—। ‘हर्षु लो मृगकामिनोः’ । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं
शोभनम् । (‘चटुलनयना’ इत्यादौ यथा) ।

८७। ह्रस्वरुहियुषिभ्यः इतिः ॥

दी—। 'हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' । सरि-
त्रदी । रोहिन्मृग विशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः ।
'मत्स्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् ।

८८। ताडिर्णिलुक् च ॥ १।८८ ॥

दी—। ताडयतीति तडित् ।

मित—। ताडयतेर्णेलुक् स्वाद् इति प्रत्यये परे । इतिरित्यत इकार उच्चारणार्थः ।

८९। शमेढः ॥ १।८९ ॥

दी—। बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्टः
पुंसिगोपतौ । शण्टः क्रीवः ।

मित—। शम उपशमि । अस्माद् उपत्ययः । गोपताविति वृषभे इत्यर्थः ।
इत्संज्ञेति—अनुनासिकस्य लोपाभावश्च । एयादेश इति—'आयनेयीनीययः फट्खळ्घां
प्रत्ययादीनाम्' (४०५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

१००। कमेरठः ॥ १।१०० ॥

दी—। कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुं-
सकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ।

१०१। रमेव् ङिञ्च ॥ १।१०१ ॥

दी—। रामठं हिङ्गु, । (चादठप्रत्ययः) ।

२०२। शमेः खः ॥ १।१०२ ॥

दी—। शङ्खः । (अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णे न ङः) ।

१०३। कणैष्ठः ॥ १।१०३ ॥

दी—। कण्टः ।

१०४ । कलस्तृपय ॥११०४॥

दी—। तृपतेः कलप्रत्ययः । चातृपतेः तृपला लता ।
'तृपला तु फलत्रिके' । (त्रिफला तृपला च सा—इति विश्वः) ।

२०५ । शपेर्वच ॥११०५॥

दी—। शबलः । (चात् कलप्रत्ययः) ।

मित—। 'चिव' किन्नोरकलमापशबलीताय कडुंर' इत्यमरः ।

१०६ । वृषादिभयश्चित् ॥११०६॥

दी—। वृषलः । पललम् । बाहुलकाद् गुणः । सरलः ।
तरलः । 'कमेवुक् (च)—(गणसूत्र) । कम्बलः । 'मुस
खण्डने' । मुसलम् । 'लङ्गवृद्धिश्च' (गणसूत्र) । लाङ्गलम् ।
'कुटिकशिकौतिभयः प्रत्ययस्य मुट्' (च) (गणसूत्र)—
कुट्मलः । कुडेरपि—कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुल-
काद्गुणः—कीमलम् ।

मित—। एभ्यः कलप्रत्ययः स्यात् । स च किद् भवति । अन्तोदात्तः । वृषलः
शूद्रः । पल गतौ । पललमिति । 'पललं तिलचूर्णे च पक्के मांसे नपुंसकम् । ना
राचसे'—इति मेदिनी । सरल इति—'सरलः पूतिकाष्ठे' नाऽयौदारवकयोस्त्रिषु' इति
च मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमो न च पुत्रागा अभिमन्
संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः । 'कम्बलो नागराजि स्यात् सास्त्राप्राकारयोरपि ।
कृपावत्तरासङ्गे सलिले च नपुंसकम्' इति मेदिनी । मुषल इति मूध्वन्मध्यो-
ऽप्ययम् । विलरल प्रौढमनोरमायाम् ।

१०७ । मृजेष्टि-लोपः ॥११०७॥

दी—। मलम् । (टिलोपात् 'म' इति तिष्ठति । ततः
कलप्रत्ययः) ।

१०८ । चुपेरचोपधायाः ॥११०८॥

दी—। चपलम् । (अदुपधत्वे चप् इति भवति । ततः कल प्रत्ययः) ।

१०९ । शकिशम्योर्नित् ॥११०९॥

दी—। शकलम् । शमलम् ।

नित—। 'मिचं शकले खण्डे वा' इति 'शमलं शकलं' इति चामरः ।

११० । क्री गुग्घस्त्रश्च ॥१११०॥

दी—। कृगलः । प्रज्ञादित्वात् 'कृगलः' ।

नित—। क्री केदने । तस्य 'आदेचः—' इत्याच्चे 'कृ' इति । ततो ऋगः । 'कृगलं नीलवस्त्रे नास्त्रागि स्त्री हस्तदारके' इति मेदिनी ।

१११ । जमन्ताड्डः ॥११११॥

दी—। दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डच्छिन्नहस्तः ।

अण्डः । बाहुलकात् सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्य-
दिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्रीवः । पण्डा
वृद्धिः ।

नित—। जमिति प्रत्याहारः । तेन ज, म, ड, ण, न इत्यन्तेभ्यो धातुभ्यो
ङप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । दसु उपशमे । रसु क्रीडायाम् । खन अवदारणे ।
मनं ज्ञाने । वन संभक्तौ । जम गत्यादिषु । षनुदाने । गम गतौ । वण दाने ।
पण व्यवहारे स्तुतौ च इति क्रमेणात्र धातवः । 'दण्डोऽस्त्री लण्डेऽपि स्यात्'
इत्यमरः । 'रण्डा मुषिकपर्णाञ्च विधवायाञ्च योषिति' । 'मण्डः पञ्चाङ्गुली शाकमेदे
क्रीवं तु मस्तुनि' । 'वण्डा पांशलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवमिते' । अण्डं मुषकम् ।
अण्ड प्राणवयवः । सत्वाभाव इति—'षनु' इत्यस्य 'धात्वादे षः स' इत्यनेन ।
'चण्डस्तव्यन्तकीपनः' इत्यमरः । पण्डा वृद्धिरिति । 'पण्डा शास्त्रीज्वला वृद्धिस्तद
योगात् पण्डितः स्मृतः' ।

११२। क्वादिभ्यः कित् ॥१११२॥

दी—। कवर्गादिभ्यो ङः कित् स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् ।
गुङ्—गुङः । 'घृण भ्रमणे' = घृण्डो भ्रमरः ।

११३। स्थाचतिमृजेरालज्वालयञ्जालीयचः ॥१११३॥

दी—। तिष्ठतेरालच । स्थालम्—स्थाली । चतेर्वालयञ् ।
चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ।

११४। पति चण्डिभग्रामालञ् ॥१११४॥

दी—। पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालो-
ऽपीत्येके ।

मित—। पातालम्—अत्रोपधादङिः । 'पातालं नागलोके स्याद् विवरे
बडवानले' इति मेदिनी ।

११५। तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्रः कालन्
॥१११५॥

दी—। तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् ।
कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालः ।

११६। पतेरङ्गच पत्तिणि ॥१११६॥

दी—। पतङ्गः । (वाहलकादर्थान्तरेऽपि । 'पतङ्गः
पत्तिसूर्ययोः' इत्यमरः) ।

११७। तरत्यादिभ्रश्च ॥१११७॥

दी—। तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८। विडालिभ्रः कित् ॥१११८॥

दी—। विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । वाहलकादुत्वं च ।

११८ । मृवृजोर्हृ द्विच ॥१११८॥

दी—। सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः ।

१२० । गन् गम्यद्योः ॥ ११२० ॥

दी—। गङ्गा । अदुगः पुरोडाशः ।

१२१ । क्वापूखडिभयः कित् ॥११२१॥

दी—। क्वागः । पूगः । खड्गः । बहुलकात् 'षिड अनादरे'—गन् सत्वाभावश्च । षिङ्गस्तरलः । 'षिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । (गन्प्रत्ययः । स च कित्)

मित—। अथ सर्वत्र 'बाहुलकादि'ति यदुक्तं तत् सर्वम् 'उणादयो बहुलम्' इत्यनुसारादिति विभाव्यम् ।

१२२ । भृजः किनुट् च ॥११२२॥

दी—। भृजोगन् कित् स्यात् तस्य नुट् च । भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः ।

१२३ । शृणातेर्हृ स्वय ॥११२३॥

दी—। शृङ्गम् । (शृ हिंसायाम् इत्यस्य वृत्तः । अस्माद् गन्प्रत्ययः तस्य कित्वं नुडागमश्च) ।

१२४ । गण् शकुनौ ॥११२४॥

दी—। नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

मित—। शकुनौ वाच्ये शृणातेर्गण्प्रत्ययः स्यात् तस्य नुट् । 'अवोषिति' इति वृद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । 'शार्ङ्गं' इति धनुर्वाचकः शब्दस्तु शङ्कस्य विकारः इति ।

१२५ । सुदियोगर्गौ ॥११२५॥

दी—। सुन्नः । गर्गः ।

१२६। अण्डन् कसृभृद्वभयः ॥११२५॥

दी—। करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी ।
वरण्डो मुखरोगः ।

१२७। दृढभसोऽदिः ॥११२६॥

दी—शरत् । 'दरदृढयकूलयोः' । भसज्जघनम् ।
नित—। 'भसत् स्त्री भास्वरे योगौ' इति मेदिनी ।

१२८। दृणतिः पुग्व्रस्वश्च ॥११२७॥

दी—। दृषत् ।

१२९। त्यजितनियजिभयो ङित् ॥११२८॥

दी—। त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ।

१३०। एतस्तुट् च ॥११२९॥

दी—। एतद् (चकाराद् अदिप्रत्ययः । तुडागमः ।
गुणः)

१३१। सर्तेरटिः ॥११३१॥

दी—। 'सरट् स्यादातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः
कशानुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भयो मधुमक्षिकाभयः' इति
व्याख्यातम् ।

१३२। लङ्घेर्नलोपश्च ॥११३२॥

दी—। लघट् वायुः । (चादटिप्रत्ययः) ।

१३३। पारयतेरजिः ॥११३३॥

दी—। पारक् सुवर्णम् । [अजि (अज्) इति, खन्तात्
पृ इत्यास्माद् विधीयते] ।

१३४ । प्रथेः कित् सम्प्रसारणञ्च ॥११३४॥

दी— । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । (अजिप्रत्ययः) ।

१३५ । भियः पुग्घस्त्वञ्च ॥११३५॥

दी— । भिषक् ।

१३६ । युष्मसिभगां मदिक् ॥११३६॥

दी— । युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् ।

अहम् ।

नित— । त्वम् अहमिति । मपर्यन्तस्य 'त्वाहौ सौ' (१८४), 'शेषे लोपः' (१८५) इति युष्मदस्मदीर्मपर्यन्तस्य त्वाहादिषु अन्त्यालोपे च रूपे ।

१३७ । अर्तिसुसुहसृष्टृक्षिन्नुभायावापदियक्षिनीभोगमन ॥११३७॥

दी— । एभश्चतुर्दशभोगमन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तीमः सङ्घातः । सोमः—होमः । मर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । चीमम् । प्रज्ञाव्यणि चीमञ्च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदृष्टयोः । पशम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ।

नित— । अर्तोति । च गती, षृञ् क्षुती, सुञ् अभिषवे, हुदानादनयोः स गती धृञ् धारणे, चि चये, टृक्ष् शब्दे, भादोप्ती, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पदगतौ, नीञ् प्रापने । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः कर्तौ' इति विश्वः । 'भामः क्रोधे रवी दोप्ती' । 'यामस्तु प्रहरे पुंसि संयमोऽपि प्रकीर्तितः' । यच्मा इति—'चयः शोषश्च यच्छा च' इत्यमरः । "क्षोधीयच्मा चयोरोगः" इति आयुर्वेदे च ।

१३८ । जहाते सन्वदालोपञ्च ॥११३८॥

दी— । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' ।

मिन—। चात् मन्प्रत्ययः। सन्वदभावादभासस्येत्त्वम्। 'तथापि जिह्नः स भवजिगीषया तनोति शुभं' गुणसम्पदा यशः' (भारविः)।

१३८। अवर्तेष्टिलोपश्च ॥११३८॥

दी—। मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः। अन्यथा डिदित्वेव ब्रूयात्। 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूठौ तयोर्दीके कृते गुणः। चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्जल दत्तस्तत्र। तेषामसत्त्वार्थत्वात्। वस्तुतस्तु खरादिपाठादव्ययत्वम्। अवतीति ओम्। ('ओ' प्रश्ने ङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः)।

१४०। यसेराच ॥११४०॥

दी—। ग्रामः। (यसु अदने। अस्यमन्। 'ग्रामः खरे वृन्दे' शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः। शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे। शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा। संपूर्वोऽयं युद्धे। तदुक्तं 'संपूर्वः संयुगोमृतः' इति)।

१४१। अविसिविसिशुषिभयः कित् ॥११४१॥

दी—। ऊमं नगरम्। सूमो रश्मिः। सिमः सर्वः। 'शुष्ममग्नि समीपयोः'।

मित—। सूमोरग्निरिति। सूवतन्तुरित्यन्ये। शुष्ममग्नीत्यादि वेदभाष्ये तु 'शुष्मं बलम्' इत्यपि।

१४२। इषियुधौन्विदसि श्याधूसूभयो मक् ॥११४२॥

दी—। 'इध्मः कामवसन्तयोः'। ईषोति पाठे दीर्घादिः। युध्मः शरो योद्धा च। इध्मः समित्। दक्षो यजमानः। श्यामः। धूमः। सूमोऽन्तरिक्षम्। बाहुलकादीर्म ब्रणः।

मित—। बाहुलकादीर्मिति । ईर गतो । अस्माद् मक् । 'त्रयोऽस्त्रियानीमैमरः
क्रीवि' इत्यमरः । एवं जन्मम् । मनिनस्तु—नान्तः । 'जनुजननजन्मानि' इत्यमर
उभयसाधारणः ।

१४३ । युजिरुचितिजांकुय ॥११४३॥

दी—। युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । (एभ्यो मक् ।
कवर्गश्चान्तादेशः) ।

१४४ । हन्तेर्हि च ॥११४४॥

दी—। हिमम् । (चात् मक्प्रत्ययः । हिरिति सर्वादेशः) ।

१४५ । भियः षुग्वा ॥११४५॥

दी—। भीमः । भीष्मः । (मक्प्रत्ययान्तौ) ।

१४६ । घर्मः ॥११४६॥

दी—। घृधातोर्मग् गुणश्च निपात्यते । ('घर्मः स्यादातपे
ग्रीष्मस्वेदाश्च सोरपि') ।

१४७ । ग्रीष्मः ॥११४७॥

दी—। ग्रमते निपातोऽयम् (मक् प्रत्यये)

१४८ । प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च ॥११४८॥

दी—। पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी
पृथिवी' पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । (षिवन्निति प्रत्ययस्य
षित्त्वादु डीष्) ।

१४९ । अशू प्र षिलटिकणिखटिविशिभ्रः कन् ॥११४९॥

दी—। अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' । 'प्रुष्वः स्यादृतु-
सूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा प्रक्षिभेदः फलं च ।
कण्वं पापम् । बाहुलकादिष्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ।

१५०। इण्शीभ्रां वन् ॥११५०॥

दी—। एवो गन्ता। 'ये व एवा मरुतः'। असत्त्वे निपातोऽयम्। शिवं लाञ्छनं पुंसाम्। 'शिवं मित्राय वरुणाय'।

मित—। शिवं सुखमिति वेदभाष्यम्।

१५१। सर्वेनिष्ठश्च रिष्वलश्च शिवपट् प्रह्वेष्व। अतन्त्रे ॥११५१॥

दी—। अकर्तयेति निपात्यन्ते। स्रुतमनेन विश्वमिति सर्वम्। निपूर्वाद् घृषैर्गुणाभावोऽपि। निष्ठयते अनेन निष्ठश्च खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्तकः। लिष्व इत्यन्ये। अत्रोपधाया इत्त्वमपि। श्वेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः। शीङो ऋस्त्वम्। पटो रथो भूलोकश्च। प्रह्वयते इति प्रह्वः। ह्वञ् आकारवकारयोर्लोपः। जह्वातेरालोपोवा। ईषेर्वन्। ईष्वः आचार्यः। इष्व इत्यन्ये। 'अतन्त्रे' किम्? सर्ता। सारकः। बाहुलकादुभ्रसतेः ह्रस्वः।

मित—। अतन्त्रे इत्यस्य विवरणम्—'अकर्तरे' इति। एतेनान्यत्र विशेषनिर्देशाभावे सर्वं कर्तयेवेति बोध्यम्।

१५२। श्वेयह्वजिह्वाग्रीवापामीवाः ॥११५२॥

दी—। श्वे इत्यन्तोदात्तार्थम्। यान्तरनेन यहुः। ह्रस्वो हुगागमश्च। लिहन्तरनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरन्तरनया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्रोतीत्यापा वायुः। मीवा उदरकृमिः। वायुरित्यन्ये।

मित— शिव इति 'इण्शीभ्याम्—' (१५०) इत्यबोक्तमपि अत्र निपातनादन्तो-
दात्तलदर्शनार्थमारम्भः । यज्ञः मार्गः । 'वृत्तमाय यज्ञी' इत्यव 'मञ्जी' इति
वेदभाष्यम् । सीवेति—वेदभाष्ये तु असीव इति खिला 'अम रोगे' इत्यम्भावः ईट्
चेल्युक्तम् । 'असीवातन—' रोगनाशक इति व्याख्यानात् ।

१५३ । कृगृष्टृभ्यो वः ॥ १।५३ ॥

दी—। कर्वः कामः आयुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ।

१५८ । कनिन् युवषितक्षिराजिधन्विद्य् प्रतिदिवः ॥१।५४॥

दी—। यौतेति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा ।
धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्य् वा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्तप्रस्मिन्
प्रतिदिवा दिवसः ।

मित—। युवष्यादिभ्यः कनिन्प्रत्ययः कर्तरि । युवेति । 'युवास्यात्तरुषे त्रेष्टे
निसर्गैवलशालिनि' इति मेदिनी । धन्वासकरित्यादि । 'धन्वा ते मरुदेशे ना ह्रीदे
चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी । चापः शरासनम् ।

१५५ । सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ १।५५ ॥

दी—। सप्त । अष्ट । (चकारात् कनिन् प्रत्ययः ।
तुडित्यागमः) ।

१५६ । नञि जहातेः ॥ १।५६ ॥

दी—। अहः । (नञपूर्वाद् हाधातोः कनिन् । धातोरा-
लोपः) ।

१५७ । श्वन्नुच्चनूपूषन्प्रीहन्-क्लेदन्-स्नेहन्मूर्धन्मल्लवर्ध-
मन्विश्वस्नन्परिजमन्मातरिश्वन्मघवन्निति ॥ १।५७ ॥

दी—। एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वय-
तीति श्वा । उक्षा । पूषा । 'प्रीह गती' । इकारस्य दीर्घत्वम् ।

मेहतीति मीहा कुचिव्याधिः । 'क्लिद्रु आर्द्रिभावे' । क्लियतेः
 क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च ।
 मुह्यन्तस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घा धोऽन्तादेशो
 रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् ।
 अर्यमा । विस्रं एसाति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा
 चन्द्रोऽग्निः । जनैरुपधालोपो मय्यान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे
 श्वयतीति मातरिक्षा । धातोरिकारलोपः । 'मह पूजायाम्' ।
 हस्य धौ वुगागमश्च । मधवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

These thirteen words are irregularly formed with the affix कनिन् added to them in the active voice. The word इति in the rule signifies that the list is not exhaustive.

मित—। अत्रित्यादि । टुओयि गतिहृद्गोः, उच्च सेचने, पूष ङ्हौ, शिह प्रीती, सह वैचिल्ये, सुर्वो बन्धने (उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य धकार इत्युज्जलदत्तः), टमसंजो ग्रहौ (मसंजेः सकारस्य शकारस्य जश्चत्वेन जः), माङ् माने शब्दे च, प्सा भचणे, जनौ प्रादुर्भावे, 'टुओयि—' इति मूलानुक्ता धातवः । कनिन्निर्ति निदित्याकरे । अति—इकारलोपो निपात्यते 'इन्इन्पूर्वार्धम्' इति नियमात् पूषणौ पूषण इत्यादी न दीर्घः । 'अर्यमातु पुमान् सूर्यः—' इति मैदिनी । परिजायते इति दशपादीहच्यनुरोधादिदम् । वेदभाष्ये तु 'परिज्मानं सुखं वधम्' इत्यत्र परिज्मा परितो गन्ता । अर्जः परिपूर्वस्य 'अनुचन्—' इत्यादिना मन् प्रत्ययः अकारलोपः, आयुदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । मातरिक्षेति—सप्तम्या अलुक् इहविषये सम्प्रसारणं न भवति । 'अयुव—' इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव अशब्दस्य ग्रहणम् । इह सूत्र इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिन् । दशपाद्यान्त इतिशब्दो नास्ति ।

१५८ । कृद्भ्यामेणुः ॥ २।१ ॥

दी— करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् ।

मित—। डुकृञ् करणे । कृञ् हरेणे । 'करेणुरिभ्यां स्त्री, ना इमे' इत्यमरः ।
गन्धद्रव्यमिति—कलायथेति वैश्यवर्गे अमरः—'कलायथ सतीनकः । हरेणुखण्डिकी—'
इति ।

१५९ । हनिकुषिनीरविकाशिभ्यः कथन् ॥ २।२ ॥

दी—। हयो विषमः । कुष्ठः । नीयो नेता । रथः ।
काष्ठम् ।

१६० । अवे भृजः ॥ २।३ ॥

दी—। अवभृथः ।

१६१ । उपिकुषिगार्तिभ्यः स्थन् ॥ २।४ ॥

दी—। ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छोयः ।
मित—। अद्य इति । 'अद्योऽभिधेयैवमुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । बाहुलकादिति ।
यगतौ । अस्मात् यन् शोधः = शयद्यः ।

१६२ । सतेर्णि त् ॥ २।५ ॥

दी—। सार्थः समूहः । (अस्मात् स्थन् णिहत्) ।

१६३ । जृष्टज्भ्यामूथन् ॥ २।६ ॥

दी—। जरुथं मांसम् । 'वरुथो रथगुप्तौ ना' ।

मित—वरुथो रथगुप्तौ नेति । 'वरुथो रथगुप्तौ स्नादु वरुथं रथवेश्मनोः' इति
विश्वः । 'भवा वरुथं गृणते विभावा—' इत्यादौ वेदभाष्ये वरुथं गृहमिति व्याख्यातम् ।

१६४ । पातृतृदिवचिरिचिसिचिभ्यस्त्वक् ॥ २।७ ॥

की—। पौथो रविः घृतं पौथम् । 'तौथं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपा-
पायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाश्वः स्त्रीरजःसुच विश्रुतम्'

इति विश्वः । तुल्योऽग्निः । उक्तं सामभेदः । रिक्त्यम् ।
वाङ्मलकाट्टचेरपि । 'रिक्त्यमृक्तं धनं वसु' । सिक्त्यम् ।
('सिक्तयो भक्तपुलाके ना') ।

१६५ । अतोर्निरि ॥ ३।८ ॥

निरिक्तं साम । (निरित्यपपदेऽतः स्थक् प्रत्ययः) ।

१६६ । निशीथगोपीथावगथाः ॥ २।८ ॥

दी— निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् ।
अवगथः प्रातः स्नातः ।

मित— एते स्थन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । निपूर्वात् शतेः स्थक् । गुणाभावः ।
'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्वाद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीथं तीर्थमिति
इतिकारमतेनेदम् । वेदे तु 'प्रतीत्यश्चारुमन्थरम्' इत्यत्र गोपीथः सोमपानमिति भाष्य-
कारनिरुक्तकारी (सायनयास्त्री) । अवगथ इति—गाडो निपातनादग्रस्वः ।

१६७ । गश्चोदि ॥ २।१० ॥

दी— उद्गोथः सान्नो भागविशेषः । (उद्गपूर्वगायतेः
स्थक् । 'धुमास्था—' इति द्वैत्वम् ।) ।

११८ । समीणः ॥ २।११ ॥

दी— समिथो वज्जिः संग्रामश्च ।

१६८ । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ २।१२ ॥

दी— तिजिर्जलोपः । तिथोऽनलः कामः । पृष्ठम् । गूथं
विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ।

These are irregularly formed with स्थक्.

मित— तिज निशानि । पृष्ठं सैचने । गुपरीषोत्सर्गे । यु मिश्रणे । मृड्

गतौ । एते यक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठ' तु अवयवविशेषेऽस्मात् स्त्रोत्रविशेषेऽपि ।
'पृष्ठैः सुवर्ते' इत्यादौ दर्शनात् ।

१७० । स्फायितञ्चिवञ्चिशकिच्चिपिन्नुदिसृपितृपिटृपि-वन्द्य-
न्दिश्वितिष्टत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिह्रिदिभिदिमन्दिचन्दिदहि-
दसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभगौ रक् ॥ २।१२ ॥

दी—। ङात्रिंशतो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।
न्यङ्क्तादित्वात् कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । चिप्रम् ।
क्षुद्रः । सृप्रश्चद्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः
उन्दो—उन्दो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते
शैले चक्रौ च दानवे' । अजिर्वी । वीरः । नीरम् । पद्मो ग्रामः ।
मद्मो हर्षो देशभेदश्च । 'सुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगो
दरिद्रश्च । ह्रिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि
चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दह्रोऽग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । 'दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च' । वसेः
सम्प्रसारणे—

मित—। ङात्रिंशतञ्चिति । दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । तत्र दम्भिवहिवसीति
पठित्वा 'वह प्रापणे उद्गोऽनङ्गान्' इत्युदाहरणात् । माधवेऽप्येवम् । स्फारमिति । स्फायी
हृद्दी । 'नेट्वशि—' इति नेट् । वलि यलोप इति—'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन ।
'स्फायः स्यात् पुंसि विकटे करकादेशश्च बुध्दे' इति मेदिनी । तक्रम् इति—। तत्र
संकोचने । 'तक्रं क्षुद्रश्चमथितं पादान्मुध्यम्भिर्जलम्' इत्यमरः । वक्रम् इति—। वक्रं
प्रलम्बने । विगेष्यलिङ्गोऽयम् । 'वक्रः स्याज्जटिलि कूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः ।
'शक्रः पुमान् देवराजो कुटजार्जुनमूकहो' इति मेदिनी । क्षुद्रः इति—। अयमपि
विगेष्यलिङ्गः । 'क्षुद्रः स्यादधमकुरकपणालेषु बाध्यवत्' इति मेदिनी । तृप्रः पुरोडाश

इति । वेदभाष्यादुज्ज्वलदत्ताच्च दम् । दशपाद्यां तु वप्रमाव्यं काष्ठं चैत्युक्तम् । वप्रं दुःखमिति सुवधाती माधवः । पचाद्यपि चन्दोऽपि बाहुलकादिति भावः । हिमांशुरिति शब्दाण्यवसंवादीऽयम् । दसः सर्व्वेय इति । 'सर्व्वेयावन्निनीसुती दसौ—' इत्यमरः । 'द्राक्षा युवकवः सुताः—' इत्यादिष्वं वेदभाष्यमपानुकूलम् । परं दसु उपचये इति दसः उपचपयिता इत्यपि वेदभाष्यम् । सर्व्वेयपक्षे नु दसति रोगानुपचपयतीति विग्रहः । वसीः सम्प्रसारणे प्राप्ति इति । 'वचिस्त्वपि—' (२४१०) इत्यनेनेत्यर्थः । अथ पुनः वसीः सकारस्य मूर्धन्यादेशवारणार्थमाह—

३१६८ । न रपरसृपिसृजि स्पृशिसृहिसवनादीनाम् ॥८३॥११०॥

द्वौ—। रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वपदात्—' (३१४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया तेन 'शासिवसि—' (२४१०) इति प्राप्तमपि न । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाग्नो दिवसः । वाग्नं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्त्रो मूर्खः । सिध्नः साधुः । शुभ्रम् । बाहुलकात् सुसे रक् । सुस्त्रम् अयम् ।

N. B.—This rule is of पाणिनि.

मिल—। नेदमुणादिमूलम् । किन्तु पाणिनोचमेवेति द्रष्टव्यम् । वसीः रकि मूर्धन्यादेशवारणार्थमिहोपन्यस्तम् । भूयोऽभिप्रायेति—'पूर्वपदात्—' (३०४३) इति प्राप्तप्रतिषेधादधिकृतमपि विधानपरित्यक्तम् । कित्तिदित्यत आह—तेनेति । माधवस्तु वृत्तिस्वरसमनुकृत्य 'अविन्द उस्त्रिया गावः—' इति मन्त्रे बाहुलकात् यत्वं नेति व्याचष्टे । 'उस्त्रो वृषे च किरण—' इति मेदिनी । 'उस्त्रा गव्यपविकायासुखस्तु किरणे स्मृतः' इति विश्वः । 'उस्त्रा इव खसराणि—' इति मन्त्रव्याख्याने माधवोऽपिब्रम् । वाग्नो दिवस इत्यादि । माधवस्तु 'वाग्नो इव धेनवः स्नाहमाना ससुदूमवजम्पुरापः' इत्यत्र 'वाग्नो ह चारवोपेताः (शब्दायमानाः) गाव इवे'ति व्याख्यातवान् । वाग्रेण विद्यन्मिमातीत्यादी पुनः 'शब्दवृत्ताप्रकृतस्तना धेनुर्वाग्नः' इत्येव । सुत्रमिति । सुस खण्डने ।

१७१ । चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥२।१४॥

दी—। चुक्रमस्तद्रव्यम् । रुक्मोऽरुणः ।

१७२ । वौ कसेः ॥२।१५॥

दी—। विकस्रश्चन्द्रः । (उपधाया उत् रक् च विधीयते) ।

१७३ । अमितम्यो दीर्घश्च ॥२।१६॥

दी—। आम्भम् । ताम्भम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च ॥२।१७॥

दी—। निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च ॥२।१८॥

दी—। आर्द्रम् ।

१७६ । शुचेर्दीर्घश्च ॥२।१९॥

दी—। शूद्रः ।

भित—। शुच शोके । अस्माद्रक् । दशान्तादेशः । धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । 'अहङ्गा वे ला शूद्र' इति युतौ तु रुद्धेर्वाभादयोर्य एव (शु इत्यस्य इत्यर्थ एव) पुरस्कृतः । तथाचोत्तरमौमांसायां भगवता व्यासिन सूत्रितम् 'शूद्रस्य तदनादरश्चवशात्' इति ।

१७७ । दूरीणो लोपश्च ॥२।२०॥

दी—। दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ।

भित—। दुरुपसर्गोपपदादिष् गतावित्यस्माद्रक् । धातोर्लोपश्च । 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'द्वलोपि—' इति दीर्घः ।

१७८ । कृतेऽच्छः क्रू च ॥२।२१॥

दी—। कृच्छ्रम् क्रूरम् ।

मित—। कृती कृदने । अस्माद्रक् 'कृ' 'कू' इत्येतापादिशौ क्रमेण स्तः । कादेशः
अन्तस्य । कू सर्वस्य । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्—' इत्यमरः । 'कूरस्तु कठिने
घोरे नृशंसि—' ।

१७८ । रोदेर्णि लुक् च ॥२।२२॥

दी—रोदयतीति रुद्रः ।

मित—। रुद्रिर् अशुविमोचने । अस्माद्यन्ताद्रक् शेष लुक् । 'शेरनिटि' (२३१३)
इति लोपे तु 'पुगन्त—' (२१७८) इति गुणः स्यात्तेन णिलुक् चेल्युक्तम् । रोदयति ।
उपलक्षणमिदम् । 'सोऽरोदीद यदरोदीतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्यादिना बहुधास्य
वेदभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः ॥२।२३॥

दी—। णिलुगित्येव । 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः
पर्णमुचोऽपरे ततः पणरुहोवान्ति ततो देवः प्रवर्षति' ।

मित—। संज्ञायां छन्दसि च अन्यत्रापि (घालन्तरे प्रत्ययान्तरे चेत्यर्थः) शेषबहुलं
लुक् स्यादिति सूत्रार्थः । संज्ञायां तावत्—इहयति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । शं सुखं
भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसितु—'वर्धन्त त्वा सुष्टुतयः' वर्धयन्तिव्यर्थः । जनी
प्रादुभावे, संज्ञाच्छन्दसोरपि कचिदित्याह—वान्तीत्यादि । पर्णाणि शोषयन्तीति पर्णशुषः ।
पर्णाणि मोचयन्तीति पर्णमुचः ।

१८१ । जीरीच ॥२।२४॥

दी—। जीरोऽनुः । ज्यश्चेत्येके ।

मित—। ज्यश्चेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक् । यद्विन्येति सम्प्रसारणं ततो
दीर्घः । तथाच 'न धातुलोपि—' इति सूत्रे जीविरदानुः इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे
रूपं किन्तु रक्ति ज्यः सम्प्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ।

१८२ । सुस्रधागृध्रिभ्यः क्रन् ॥२।२५॥

दी—सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । शसिचिमीनां दीर्घश्च ॥२।२६॥

दी— शः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः
समुद्रः ।

१८४ । वाविम्भेः ॥२।२७॥

दी— वीधं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिभ्यां रन् ॥२।२८॥

दी— वध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

मित— । वधु वधौ । वुवप् वीजसलानि । 'वप्रः पितरि केदारि चन्द्रः प्राकार-
रोधसोः' ।

१८६ । ऋज्ज् न्द्रायवज्रविप्र कुब्रचुब्रचुरखुरभद्रोयभेरभेल
सुकृशुक्र गौरवनै रामालाः ॥२।२९॥

दी— रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः ।
ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् ।
'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' । वुवप्, उपधाया इत्त्वम् । विप्रः ।
कुम्बिचुम्बोर्नलोपः । कुब्रमरणम् । चुब्रं सुखम् । 'चुर
विलेचने' । रेफ लोपः । खण्डनः । चरः । 'खुर छेदने' ।
रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । 'उच
समवाये' । चस्य गः । उग्रः । जिभी-भेरी । पक्षे लः । भेलो
जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्राः ।
गङ्—वृद्धिः । 'गौरीरुणे सिते पीते' । 'वन संभक्तौ' । वन्नो
विभागी । इणो गणाभावः । 'इरा मद्ये च वारिणि' । 'मा-
माने'—माला ।

गौरोऽरुणे इति । 'गौरीत्वसङ्घातरजः कत्याशङ्करभाष्ययोः' इति मेदिनी । 'नदीभेदे च गौरी स्वाङ्गरूपस्य च योषिवि' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता युतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुती यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । गौरः शृङ्गाचार इति भाष्यम् । मालिति । प्रत्ययरफस्य लत्वम् । 'मालं चो वे स्त्रियां प्रकायजोर्जात्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी ।

१८७ । समि कस उकन् ॥२॥३०॥

दी—। 'कस गता' । सम्यक् कसति पलायन्तेजना अन्माद् इति सङ्गमुको दुर्जनः, अस्थिरश्च । ('सङ्गमुकोऽस्थिरः' इत्यमरः) ।

१८८ । पचिनशोर्णु कन् कतुमौ च ॥२॥३१॥

दी—। पचे कः । पाकुकः सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ।

१८९ । भियः क्रुकन् ॥२॥३२॥

दी—। भीरुकः । ('भियः क्रुकलुकनौ' (३१५५) इत्यत्र 'क्रुकन्नपि वाच्य' इति वार्तिकम्) ।

१९० । कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥२॥३३॥

दी—। रजकः । द्युक्कुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षण' । चषकः । स्तवकः । भषकः ।

मित—। शिल्पिनि अभिधेये संज्ञायां च गम्यायां धातोः कुन्प्रत्ययः स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य अपिशब्दात् सोपपदस्य चेत्यर्थः । पचम्यर्थे षट् । यद्वा अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी । प्रकृतिप्रत्यययोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपित-कर्मकारके कुन्प्रत्यायर्थः । शिल्पिनि उदाहरति—रजक इत्यादि । संज्ञायां चषक

इत्यादि । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शुन गती । भष भतेसने । शुनकः
भषकः स्त्री ।

१८१ । रमेरश्च ली वा ॥२।३४॥

दी— रमको विलासी । लमकः ।

१८२ । जहातेर्ह च ॥२।३५॥

दी— जहकस्तग्रागी कालश्च । (हित्व चात्कुन्) ।

१८३ । धो धम च ॥२।३६॥

दी— धमकः कर्मकारः ।

१८४ । हनवध च ॥२।३७॥

दी— वधकः । (कुनि परे हन्तेर्वधादेशः) ।

१८५ । बहुलमन्यतापि ॥२।३८॥

दी— 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् ।

१८६ । कषेर्ह द्विचोदीचाम ॥२।३९॥

दी— कार्षकः—कर्षकः ।

मित— उदीचामिति विकल्पार्थम् । कार्षकः कषीबलः । सच कषकः ।

'कषकः पुंसि काले स्यात् कार्षके त्वमिधेयवत्' मेदिनी

१८७ । उदक च ॥२।४०॥

दी— प्रपञ्चार्थम् ।

मित— उन्दी क्तेदने । अस्माच्च 'कुन् शिल्पि—' इत्येव सिद्धे आह—प्रपञ्चा-

र्थमिति ।

१८८ । वृश्चिकषोः किकन् ॥२।४१॥

दी— वृश्चिकः । कषिकः ।

१८८। प्राडि पणिकषः ॥२।४२॥

दी—। प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

मित—। पण व्यवहारि । कष हिंसार्थकः । प्रापूर्वाभ्यामाभ्यां किकन् (इक) प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । परदारोपजीवीति—जार इत्यर्थः ।

२००। सुषेदीर्घश्च ॥२।४३॥

दी—। मूषिकः आखुः ।

मित—। सुषसेवे । अस्मात् किकनि स्वरदीर्घः ।

२०१। स्यमिः संप्रसारणं च ॥२।४४॥

दी—। चादुदीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ।

२०२। क्रिय इकन् ॥२।४५॥

दी—। क्रयिकः क्रेता ।

२०३। आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥२।४६॥

दी—। आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च ।
आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखुनिको मूषिको वराहश्च ।

२०४। श्यास्तग्राहज्विभग्र इन्च ॥२।४७॥

दी—। श्येनः । स्तेग्रनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ।

मित—। शैरङ् गतौ, शैर टौ शब्दसंघातयौ, हज्ज हरणे अवरचणादौ । 'श्येनः पचिणि पान्दुरे' इति मेदिनी । स्तेग्रनशौरः । स्तेन चौर्थे इति चौरादिकात् पचायचि तु स्तेन इति यकाररहितोऽपि । केचित्तु 'स्नायूनां पतये नमः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् माधवादिभिर्निर्धकारस्यापि स्वीकृतत्वात् स्तेन इत्येवेत्याहुः । 'हरिणः पाण्डुरः पान्डुरित्यमरः । पशुभेदश्च ।

२०५। वृजेः किञ्च ॥२।४८॥

दी—। वृजिनम् ।

मित—। इजी वर्जने । इजिनं पापम् । 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव इजिणं सन्तरिष्यति—'
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

२०६ । अजेरज च ॥२।४८॥

दी—। वीभाववाधानार्थम् । अजिनम् ।

मित—। अज गतिचेपणयोः । अज्जादिन्चप्रत्ययः स्यात् । अजेरज्यादेश-
विधानमत्र किमर्थमित्यत आह—वीभाववाधानार्थमिति । अन्यथा 'अजेर्व्यधजपोः'
इत्यनेन वीभावः स्यात् । 'अजिनं चमे कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ।

२०७ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।५०॥

दी—। कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ।
द्यतेः = 'यत् परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् ।

मित—। बाहुलकादन्यस्यादपि धातोरिनच् । कठ कृच्छ्रजीवने । गल गहने ।
मल मल धारणे । कुडि दाहे । द्योऽवसृण्वने । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्रब्धे'
तु नपुंनके स्यात्थाम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना मुकुशकंरायामिति' इति मेदिनी
'मलिनं दूषिते कृष्णे चतुमत्यान्तु योषिति' इति च । कुण्डिनी कृषिः । तस्यापत्यं
कौण्डिन्यः । 'तक्रकौण्डिन्याय' इति भाष्यम् । ['नगरं कुण्डिनमखण्डो यवो' श्रीहर्षः] ।
यत्परुषीति । परुषि पर्वणि यत् दिनम् खण्डितमित्यर्थः । तैत्तिरिययुतेरिदं वचनम् ।
लोके वेदेच दिवसोऽपि ।

२०८ । द्रुदक्षिभगामिनन् ॥२।५१॥

दी—। द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

मित—। द्रु गतौ । दक्ष इक्षी । 'द्रविणं ना इयोर्विसे-काञ्चने च पराक्रमे'
इति मेदिनी । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु । प्राच्यवृद्धिणावाची यज्ञदान-
प्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ।

२०९ । अर्तेः किदिच्च ॥२।५२॥

दी—। इरिणं शून्यम् । (इरिणं शून्यमूषरमित्यमरः) ।

मित— स गतो । अस्मादिनन् । स च कित् स्यात् । धातोरिकारश्चादेः ।
रपरत्वम् ।

२१० । वेपितुहोद्ध्रस्वश्च ॥२।५३॥

दी— विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तलिपुलिभग्राच्च ॥२।५४॥

दी— 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' ।
पुलिनम् । (तल प्रतिष्ठायां पुल महत्त्वं । आभग्राभिनन्) ।

२१२ । गुर्वैरत उच्च ॥२।५५॥

दी— गौरादित्वात्डीष् । गुर्विणी गर्भिणी ।

२१३ । रुहेश्च ॥२।५६॥

दी— रोहिणः । (प्रज्ञादित्वादणि रोहिणश्चन्दनतरुः) ।

२१४ । महेरिनण् च ॥२।५७॥

दी— चादिनन् । माहिनम्—महिनम् राज्यम् ।

इति । 'मह पूजायामिवस्मादिनन् इणश्च प्रत्ययौ । माहिनं राज्यमिति ।
'प्रथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः' इत्येधिनन् मन्त्रे माहिनः प्रवृद्ध इति वेदभाष्यम् । अत
उपधाया इति णित्पञ्चे उपधावृद्धिः ।

२१५ । क्खिब्वचिप्रच्छिन्निस्सुद्गुज्वां दीर्घोऽसम्पसारणं च
॥२।५८॥

दी— वाक् । प्राट् । श्रौः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति
सूर्यञ्चोपकरणम् । दूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च ।
'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

मित— वच परिभाषणे । प्रच्छ शीसायाम् । श्रिज् सेवायाम् । सु गती ।
हु गती । प्र ऊ गती । ज गती सीवोऽयम् । एभ्यः क्खिप् स्यादेवासुपधादेर्दीर्घः

स्वात् सम्प्रसारणं तु न। वागिति। वक्तीति वाक्। 'वचिस्त्रपि—' इति सम्प्रसारणाभावः। प्राडिति—पृच्छति प्राट्। 'यह्नित्वा—' इति सम्प्रसारणाभावः। 'च्छीः यट्—' इति ञः। तस्य 'ब्रश्च—' इति षत्वे जग्लचत्वे। श्रीरिति। अयतीति श्रीः। 'ह्रदिकारात्—' इति ङीष् तु न। कृतप्रत्ययो य इकार इति व्याख्यानात्। कृतन्तं यदिकारान्तमिति पञ्चं तु यद्यपि ङीष्प्राप्तिरस्ति तथापि कारयङ्गणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य यङ्गणदिकारस्य पञ्चोद्वेल इत्याहुः। दुर्घटस्य ङीष् श्रीमत्यपि रञ्जति इच्छतीत्याहुः। 'श्रीविषरच्ना-शोभा-भारती-सरलदुर्मे। लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तिविधिविधोपकरणेषु च। विभूतौ च मतौ च स्त्री' इति मेदिनी। नूरित्यादि मूलोदाहृतञ्च। 'अन्त्येभ्योऽपि ह्रस्वते' (३१५८) इति सूत्रे 'क्विवचि—' इति वार्तिकमपि प्रायेणैवम्।

२१६। आप्रोतेर्ङ्गश्च ॥२।५८॥

दी—। आपः। अपः। अङ्गिः। अदभयः। (चात् क्तिप्)।

२१७। परौ ब्रजेः षः पदान्ते ॥२।६०॥

दी—। ब्रजेः क्तिवदीर्घो स्तः। पदान्ते तु षञ्च। परिव्राट्। परिव्राजौ। ('ब्रश्च—' इत्यप्राप्ते षञ्चेति वचनम्)।

२१८। हुवः स्नुवच्च ॥२।६१॥

दी—। जुहः।

२१९। स्नुवः कः ॥२।६२॥

दी—। स्नुवः। (स्नु गतौ उवङ्। स्नुवो यञ्जपात्रम्)।

२२०। चिक् च ॥२।६३॥

दी—। इकार उच्चारणार्थः। क इत्। कुलम्। युक्।

'युवं च युचश्च समृद्धिः'।

मित—। सुव इत्येव। योगविभाग उत्तरार्थः।

२२१ । तनोतिरनश्च वः ॥२।६४॥

दी—। तनोतिश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च—त्वक् ।

२२२ । ग्लानुदिभ्यां डौः ॥२।६५॥

दी—। ग्लौः । नौः ।

२२३ । चिरव्ययम् ॥२।६६॥

दी—। डौरित्येव । ग्लौ करोति । 'कन्मजन्तः' (४४८)

इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्चग्रन्त एवेति ।

२२४ । रातेडैः ॥२।६७॥

दी—। राः । रायौ । रायः । (रादाने । रै इति शब्दः) ।

२२५ । गमे डौः ॥२।६८॥

दी—। गौनादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादुदिशि जरत्यां भूमौ च सुरभावपि । 'नृस्त्रियोः स्वर्ग-
वज्रास्व रश्मिदृग्वाणलोमसु' (इति केशवः) । 'द्यौः स्त्री
स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कौशः ।

मित—। गौरिति । 'गोतो गित्' इति शिङ्गचनाद् षर्हिः । बाहुलकाद्
द्युतिरप्यौत्वाङ्—द्यौरिति । द्योतन्तेवा अस्त्रामित्वाधिकरणे द्योतत इति कर्तरि
प्रत्ययः ।

२२६ । भ्रमेश्च डः ॥२।६९॥

दी—। भ्रः । चाद्गमेः । अग्रं गूः । (अग्रं गूः सेवकः) ।

२२७ । दमेडौ सिः ॥२।७०॥

दी—। दोः । दोषौ ।

मित—। दमयतीत्युपशमयतीति दोषाङ् । 'दीर्घाणि भुजो बाहुः' इति

२२८ । पणेरिजादेश्च वः ॥२।७१॥

दी— वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक्' ।

२२९ । वशेः कित् ॥२।७२॥

दी— 'उशिगग्नी घृतेऽपि च' ।

मित—। वशेरुत्तरम् इच् प्रत्ययः कित् । तेन यद्विधेति सम्प्रसारणम् ।
उशिगग्नाविति । 'निरमन्ताशिक्षया' इत्यत्र उशिक् तन्नाति औधरस्वामिपदाः ।
वश कात्तौ अस्मादिनः किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी उपेक्षा । पूर्व इति
प्रत्ययानुक्तेरत्र तदनुवर्त्तेरभावादिति ध्येयम् ।

२३० । भृञ् ऊञ् ॥२।७३॥

दी—भूरिक् भूमिः ।

मित—। भृञ् भवने । अस्मादिच् प्रत्ययः । अस्मादेश्च ऊकारादेशः ।
अस्मादपि इति किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी ह्येव अतत्त्वबोधनत्वात् ।

२३१ । जसिसहोरुर्नि ॥२।७४॥

दी—। जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ।

२३२ । सुयुरुवृजो युच् ।

दी—। सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ।

मित—। 'प्राकारी वरणः सालः—' इत्यमरः । युजिति । 'युवोरनाकौ'
इत्यनादेशः । गुणः ।

२३३ । अशेरश्च ॥२।७६॥

दी—। अश्रोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काक्षी ।

जिह्वावाची तु दन्तप्रसकारवान् ।

मित—। अश् व्यप्ती । अश्रोति व्याप्नोति कटिमिति । जिह्वति । रश्
आसादने इत्यस्माद् युच् ।

२३४ । उन्देर्नलोपश्च ॥२।७७॥

दी—। ओदनः । ('चादु युच् प्रत्ययः') ।

मित—। 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामादनौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

२३५ । गमैर्गश्च ॥२।७८॥

दी—। गमैर्युच् स्यादु गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।७९॥

दी—। युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

मित—। 'स्यन्दनं तु युतौ नीरे तिनिशे रथेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तकङ्कसारगोपितवरयोषितोः । रोचनः कुटशात्मक्यां पुंसि स्वाद्रीचकी त्रिषु इति च' । एवं चदि आह्लादने । चन्दन—चन्दनम् । अस स्युपणे । असनम् । एवमन्येऽपि ।

२३७ । रञ्जेः कुण् ॥२।८०॥

दी—। रजनम् ।

२३८ । भूसूधूभ्रासृजिभ्राञ्छन्दसि ॥२।८१॥

दी—। भुवनम् । भुवनः आदित्यः । ध्रुवनोवह्निः ।

निधुवनं सुरतम् । भृञ्जनमम्बरौषम् ।

मित—। छन्दसीति । बहुलग्रहणाद् भाषायामपि । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात् सलिले गगने जले'ति मेदिनी । 'विष्टयं भुवनं जगत्' इत्यमरः । 'क्षीवेऽम्बरौषं आष्टौ जेत्'मरः ।

२३९ । कृ पृ वृजिमन्दिनिधाञः कुः ॥२।८२॥

दी—। किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् ।

मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् । ('निधनं स्यात् कुले नाशे' इति मेदिनी) । निधनं कुलनाशयोरिति द्वैमचन्द्रः ।

२४० । धृषिर्धिष् च संज्ञायाम् ॥२।८३॥

दी—। धिषणो गुरुः । धिषणाधीः ।

२४१ । वर्तमाने पृषद् हन्म हज्ज गच्छत् वच्च ॥२।८४॥

दी—। अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' । गुणाभावः ।

पृषन्ति । वृहत् । महान् । गमेजर्गादेशः ॥ जगत् ।

मिति—। एषाम् अतिप्रत्ययान्तानां शब्दप्रत्ययान्तत्वाद् वर्तमान इति । शब्दवद् भावाद् 'उगिदचाम्' इति नुम् । अतो बहुवचनमाह—पृषन्तीति । वृहत्—वृहती—वृहन्ति । महानिति—स्त्रियां तु महती नारदीया बीणा । 'उगितय' इति ङीप् । 'अवेचमानं महतीं मुहुर्मुहुरिति माघः । 'जगत् स्थादिष्टपे क्लीबं बाधौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने चमायां ऋन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ इति मीदिन्यां बायुवाचिन पुंलिङ्गस्य नुमि—जगन् जगन्तौ जगन्तः इत्यादि । 'दुर्गमिजुहोतीनां से च' ('अन्वेभ्योऽपि—' इत्यधस्ताद् वार्तिकम्) इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाद् जगत्—जगती इत्यादि भूभ्रवत् । मूले अतिप्रत्ययान्ता इति सामर्थ्याद्भवत इति ज्ञेयम् ।

२४२ । संश्रुत्पद्मे हत् ॥२।८५॥

दी—। एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शब्दवद्भावनित्वत्थम् ।

सञ्चिनोतिः सुट् । इकारलोपः । संश्रुत् कुहकः । हृत्पत् कृतम् । विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः इत ए च । 'वेहद् गर्भोपघातिनी' ।

मिति—। एते निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः । शब्दवद्भाव निवृत्त्यर्थमिति । एवं चैषु 'उगिदचाम्—' इति नुमागमोक्त । हृत्पच्छवमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । इत ए चेति । वि इत्युपसर्गस्य रुकारस्येत्यर्थः । वेहद् गर्भोपघातिनीति । अमरादिदम् । विहन्ति गर्भमिति विग्रहः ।

२४३ । कन्दस्यसानच्शुजृभग्राम् ॥२।८६॥

दी—। शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋञ्जिष्ठधिमन्दिसहिभ्रः कित् ॥२।८७॥

दी—। ऋञ्जसानो मीघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्नि-
जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।

मित—। ऋन्दसीत्यनुवर्तते । ऋजि भर्जने । वृधुवृद्धौ । मदिस्तुत्यादौ । षह
मर्षणे । एभ्यः ऋसानच् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विधये । स च प्रत्ययः कित् स्यात् ।
ऋञ्जसानो मीघ इति । 'रिवो न ऋञ्जसानं तनाय' इत्यत वेदभाष्ये लन्धधाऽयं
व्याख्यातः । कित्वात् सर्वत्र गुणाभावः ।

२४५ । अर्त्तगुणः शट् च ॥२।८८॥

दी—। अर्शसानोऽग्निः ।

मित—। ऋमती इत्यस्मादधातोर्सानच् प्रत्ययः स्यात् । धातोर्गुणः शृङ्गागमश्च ।
ऋन्दसीत्येव ।

२४६ । सम्यानच् सुवः ॥२।८९॥

दी—। संस्तवानो वाग्मी ।

मित—। समि उपपदे ण्वु स्रुतावित्यस्मादानच् स्याच्छन्दसि । गुणः ।
बाहुलकात् किवलादप्यान्च । स्तवान इति वेदभाष्यम् ।

२४७ । युधिबुधिदृशिभ्रः किच्च ॥२।९०॥

दी—। युधानः । बुधानः । दृशानः लोकपालकः ।

मित—। एभ्योऽसानच् । स च कित् । बाहुलकात् कृपेरपि कृपाणः खड्गः ।
'कृपानेन कथङ्कारं कृपणः सह गण्यते ।' परिषां दानसमये यः स्वकीयं विमुञ्चति ।

२४८ । हुक्केः सनो लक् क्लोपश्च ॥२।९१॥

दी—। लुहुराणश्चन्द्रमाः ।

मित—। हुक्का कौटिल्ये । अस्माद मनन्तादानच् स्यात् । सनो लुक्
धातोर्क्लोपश्च कित्वानुवर्तते गुणः । लुहुराणश्चन्द्रमा इति । 'युयोध्यायलुहुराण-
मिनः' इत्यस्मिन् मन्वे लुहुराण कौटिल्यकारिती वेदभाष्यम् । [युयोधि पृथक् कुरु] ।

२४८ । श्वितेर्दश्च ॥२।८२॥

दी— । शिश्विदानः पुण्यकर्मा ।

मित— । शितावर्णे । अस्मात् सन्ननादानच्, सनो लुक्, तकारश्च दकारश्च ।
किदित्यनुवर्णेनगुणः । पुण्यकर्मेति । 'शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा' इत्यमरः । 'अकृष्ण'
शुक्ल' शुद्धमित्यर्थः । कृष्णकर्मेति पाठान्तरितु विपरीतार्थः ।

२५० । तन्तृचौ शंसिच्चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥२।८३॥

दी— । शंसेः चदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः । तौ चानिटौ ।
शंस्ता स्तोता—शंस्तरौ—शंस्तरः । चदिः सौत्री धातुः शकलौ-
करणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । 'वृक्ये चक्षदानम्' इति मन्वात् ।
'उच्चाणं वा वेहतं वा चदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च । 'क्षत्ता स्यात्'
सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' । (इति कोशः) ।

२५१ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २।८४ ॥

दी— । मन्—मन्ता । हन्—हन्ता इत्यादि । (तन्-
तृचाविति शेषः) ।

२५२ । नमृनेष्टृ त्वष्टृ होतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ-
॥ २।८५ ॥

दी— । नपतन्तृनेन पितरो इति नप्ता पौत्रो दौहितृश्च ।
नयतेः युग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता
ऋत्विग्मेदः । भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजायाम्'
नलोपः । माता । पातेराकारस्थेस्त्वम् । पिता । दुहेस्तृच् ।
इष्टृ गुणाभावश्च । दुहिता ।

मित— । नपति । एते दृग् लज्जनां निपात्यन्ते । नञः प्रकृतिभावः । पत
गतावित्यस्मात्तृच् । टिलोपः । नीञ् प्रापञ्च । त्विष दोषी । इदानादानयोः ।

पृज पवने । बाजु दीप्तौ । मा माने । मान पूजायाम् । पा रक्षणे । दुह पूरणे इति क्रमेण धातवः । नेष्ठ नेता । जाय मातृत्वन्तर्भावितन्यथः ।

२५३ । सूजसेकृन् ॥ २।८६ ॥

दी— । स्वसा ।

मित— । असु चेषणे । अस दीप्तादिषु । सुञि उपपदे आभ्याम् कृन्प्रत्ययः स्यात् (सु + अश् + कृष्ण्) । [सावसीरित्यत्र पाठान्तरम् इति तत्त्वबोधिनी] ।

२५४ । यतेवृडिञ्च ॥ २।८७ ॥

दी— । याता । 'भार्यासु भ्रातृवर्गस्य यातारः स्यः परस्परम्' (इत्यमरः) । (यतौ प्रयत्ने । अस्मादृन् । उपधा वृद्धिः) ।

२५५ । नञि च नन्दे ॥ २।८८ ॥

दी— । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पलुर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५६ । दिवेकृट् ॥ २।८९ ॥

दी— । देवा । देवरः । 'स्वामिनी देवदेवरौ' । (इत्यमरः)

२५७ । नयतेडिञ्च ॥ २।९० ॥

दी— । ना । नरौ । नरः । (नी + ऋ । प्रत्ययस्य डित्त्वाद्विलोपः)

२५८ । सव्ये स्थश्चन्दसि ॥ २।९०१ ॥

दी— । 'अम्बाम्ब—' (२।८१८) इत्यत्र 'स्थास्थिन् स्थूणासु-पसंख्यानम्' (वार्तिक) इति । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ।

मित— । 'सव्ये' उपपदे स्थाधातोश्चप्रत्ययश्चन्दसि विषये । स च डित् । 'तत्पुरुषे कृति—' इति सप्तम्या अलुक् ।

२५८ । अतिष्ठधृधम्यम्यश्चवितृभ्योऽनिः ॥ २।१०२ ॥

दी—। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्गनेर्योनिः । सरणिः । वरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बहुलकाद्रजनिः ।

मित—। अत्र 'धमि' इति सौवी धातुर्न तु आधातोर्धमादेशः । 'सरणिः श्रेष्ठि-
वर्त्मनीः' इति रभसः । बाहुलकात् शरणिः । 'सरणिः पथि चावली' इत्यमरः ।
धमनी शिरा हृदयिलासिन्याश्च योषिति ।

२६० । आङि शुषेः सनस्कृन्दसि ॥ २।८० ॥

दी—। आशतशुचणिरग्निर्वातश्च ।

मित—। आङ् पूर्वात् सन्नन्ताच्च यप् शोषणे इत्यस्मादिप्रत्ययः । 'शिखावान्
चायुश्चणिरिति ।

२६१ । कृषेरादेश चः ॥ २।१०४ ॥

दी—। चर्षणिर्जनः ।

मित—। कृषेरसिप्रत्ययः । तस्य गुणादुत्तरं कस्यानि चार्देशः । चर्षणिर्जन
इति । वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । चर्षणीधृतः इत्यादौ
तथैव तवस्य भाष्ये व्याख्यानञ्च ।

२६२ । अदेर्मुट् च ॥ २।१०५ ॥

दी—। अशनिः अग्निः । (चादनिप्रत्ययः) ।

२६३ । वृतेश्च ॥ २।१०६ ॥

दी—। वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्म निरित्याह ।

मित—। वर्तनिरिति । 'कृदिकारात्' इति पञ्चे ङीष् । 'सरणिः पङ्क्तिः
पद्या वर्तन्तेकपदीति च' इत्यमरः ।

२६४। क्षिपेः क्तिञ्च ॥ २।१०७ ॥

दी—। क्षिपणिरायुधम् ।

२६५। अर्चिश्चिह्नसृष्टिर्दृष्टिर्दृष्टिभ्य इति ॥ २।१०८ ॥

अर्चिज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । 'अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः' ।

शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । 'इक्षन्—' इति द्वस्वः । कृदिः पटलम् । कृदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'कृद्यतीसारशूलवान्' ।

२६६। वृहेर्नलोपश्च ॥ २।१०९ ॥

दी—। 'बर्हिर्ना कुशशुभणोः' ।

मित—। नलोपश्चेति । चात् इति (इस्प्रत्ययः) । वृहि वृही इति धातुः ।

कुशशुभणोरिति । शुष्मेति अप्रितिल्यमरे स्पष्टम् ।

२६७। व्युतेरिसिन्नादेश जः ॥ २।११० ॥

दी—। ज्योतिः ।

मित—। आदेशेति । दकारमावस्य जकारः ततो गुणः । 'ज्योतिरग्नौ दिनकरे । पुमान्पुंसके दृष्टौ स्यान्नचवप्रकाशयोः' इति मीदिनी ।

२६८। वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ २।१११ ॥

दी—। वसुरोचिर्यज्ञः । (बाहुलकात्केवलादपि । रोचिर्दीप्तिः) ।

२६९। भुवः कित् ॥ २।११२ ॥

दी—। भुविः समुद्रः ।

मित—। भवतेरिसिन् (इस्) प्रत्ययः । स च कित् भवति ।

२७०। सहो धश्च ॥ २।११३ ॥

दी—। सधिरनडान् ।

२७१ । पिवतेऽस्थक् ॥ २।११४ ॥

दो—। 'पाथिच्चतुः समुद्रयोः' ।

मित—। पा पानेऽस्मादिनि परे धातोऽस्थक् (थ्) आगमः ।

२७२ । जनेरुसिः ॥ २।११५ ॥

दो—। जनुर्जननम् । ('जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः) ।

२७३ । मनेधम्छन्दसि ॥ २।११६ ॥

दो—। मधुः । (उसिप्रत्ययः । धञान्तादेशः । मधुः पवित्रद्रव्यम्) ।

२७४ । अर्ति-पृ-वपि-अजि-तनि-धनि-तपिभगो नित् ॥ २।११७ ॥

दो—। अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः—तनुषी-तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशतपु ।

मित—। अ गतौ । पृ पालनपूरणयोः । वप् वोजसन्ताने । यज देव-पूजादौ । तनु विस्तारे । धन धान्ये । तप सन्तापे । एभ्य उसिप्रत्ययो नित् आद्यादीनां प्रत्ययः । अरुर्ग्रन्थिः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनु' विदुरिति हिरूपेषु विश्वः । 'अथास्त्रियां धनुषापी' इत्यमरः । सान्तस्योदन्तस्य चितिः सान्तपचि 'उद्देश्य-विधेययोर्लिङ्गवचनतन्त्रता नास्ती'तिवचनाद् विशेष्यविशेषणयोर्बिभ्रन्नलिङ्गता ।

२७५ । एतेर्णिच्च ॥ २।११८ ॥

दो—। आयुः—आयुषी । (चादेस् प्रत्ययः । णिस्त्वाद्वृद्धिः) ।

२७६ । चक्षेः शिञ्च ॥ २।११९ ॥

दो—। चक्षुः । (चादुस् प्रत्ययः) ।

मित—। शिखेन सार्वधातुकत्वात् 'चखिङ्' स्थाज् इति खगाजादेशो न ।
तस्याधधातुकमात्रविषयत्वात् । चक्षतेरुपमशुभ्रव्यन्नेनेति चक्षुः ।

२७७ । सुहेः किञ्च ॥ २।१२० ॥

दी—। सुहुरव्ययम् ।

मित—। सुह वैचिले । अस्मादुस् । स च कित् । अगुणः । 'सुडः पुनः पुनः
सकृत् अभौष्णं सकृत् समाः' इत्यमरः ।

२७८ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २।१२१ ॥

दी—। आचक्षुः । परिचक्षुः ।

मित—। सूत्रमेतन्मूलकता परित्यक्तमपि तत्त्वबोधिनीकारबालमनोरमाकाभ्यां
सूत्रे सन्निविष्टं दृश्यते । ततश्चाद्यभिरप्यतोपन्यस्तम् । 'अस्मात् परं ('सुहे किञ्च
इत्यस्यात्) परं 'बहुलमन्यत्रापि' (२।१२१) इति सूत्रं स्य 'तत्त्वव्यम्' इति
प्रीदमनोरमा ।

२७९ । कृगृशृवृक्षतिभ्यः ख्वरच् ॥ २।१२२ ॥

दी—। 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी
रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ।

मित—। कृ विक्षेपे । गृ निगण्ये । शृ द्विसाध्याम् । वृ वरणेचत याचने ।

२८० । नौ सदेः ॥ २।१२३ ॥

दी—। 'निषहरस्तु जम्बालः' । निषहरी रात्रिः (ख्वरजनु-
वर्तते । सदिरप्रतेरिति षत्त्वम्) ।

मित—। 'निषहर । अरे पदे निशायानु निषहरी'ति मेदिनी ।

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

२८१ । क्लिवरक्त्वरोधीवरपोवरमीवरचीवरतीवरनीवरगङ्ग-
रकट्टरसंयहाराः ॥ ३११ ॥

दी—। एकादश ध्वरच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ‘क्विदिर्’
‘क्वद’ अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । क्विदेर्गुणाभावश्च । क्लिवरो
धूर्त्तः । ‘क्त्वरो गृहकुञ्जयोः’ । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः ।
चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः ।
नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ ।
कट्ट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः । संयहरो नृपः । पदेः सम्पहर
इत्येके ।

मित—। अधोणादिषु तृतीयः पाद आरभ्यते । पूर्वपादादुपान्तिमसूत्रात्
‘कु गृ शु—’ (२।१२२) इत्यतः ध्वरच्प्रत्ययोऽनुवर्तते । तदाह—एकादश ध्वरच्—
प्रत्ययान्ता इति ।

२८२ । इण् सिञ्जिदीङ्घ्यविभगो नक् ॥ ३१२ ॥

दी—। ‘इनः सूर्य’ नृपे पत्न्यौ । सिनः काणः । जिनः
अर्हन् । दीनः । उष्णः । जनः ।

मित—। इन् गतौ । सिञ्ज् बन्धने । जि जये । दीङ्घ्ये । उष् दाह ।
अवरचण्ये । जिनः अर्हन्निति । जन इति—जनो हीनः असम्पूर्णं च । ‘उन’
सलेष्वधिको ववासे’ (रघु—२५) । ‘जरत्वर—’ इत्युट् ।

२८३ । फेनमीनौ ॥ ३१३ ॥

दी—। एतौ निपात्यन्ते । स्फायतेः फेनः । मीनः ।

मित—। एताविति । नक्प्रत्ययान्ताविति शेषः । स्थायी इहौ ।

२८४ । क्षपेर्वर्णं ॥ ३।४ ॥

दी—। क्षणः । (क्षप विलेखने । अस्माद्वर्णं वाच्ये नक्) ।

२८५ । बन्धे ब्रधिवुधी च ॥ ३।५ ॥

दी—। ब्रध्नः । बुध्नः । (नक् प्रत्यये परत एतावादेशौ) ।

२८६ । धापृवस्यज्यतिभा नः ॥ ३।६ ॥

दी—। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । 'वस्त्रोमूढ्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अन्नः आदित्यः । बाहुलकान्कृणोतेः श्रोणः पङ्गः ।

मित—। वसि + अजि + अतिभ्यः इतिष्येदः । वस निवासे । अजगती । अत सातत्यगमने । इतन्धवोक्ती । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' इति मेदिनी । वेन इति । लुण्ठकः प्रजापतिश्च ।

२८७ । लक्षेरट् च ॥ ३।७ ॥

दी—। लक्षेश्वरादिष्यन्तान्नः स्यात् । तस्याडागभश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्ष्मणं लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्षणा' ।

मित—। लक्ष्मण लक्षण शब्दौ हावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामानुजे पुमान् । हंससारसयोषायां स्त्री ।

२८८ । वनेरिञ्चोपधयोः ॥ ३।८ ॥

दी—। वेन्ना नदी । (नक् प्रत्ययः । लघूपधगुणः) ।

२८९ । सिबेष्टेयू च ॥ ३।९ ॥

दी—। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्थूनः आदित्यः ।

बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद् यण् । गुणः ।

स्थोनः ।

The टि portion of the root सिव् (विवृ तन्तुसन्ताने) is replaced by 'यू' when the affix न follows. Thus स्यूनः (स् + यू + नः) the son. By बाहुलक the affix न by itself also i.e. without the substitute यू replacing इव् of सिव् may take effect. Here ऊट् comes in by 'च्छोः यट्—' (2561) and replaces व् of सिव् by giving स्यु by यष् in connection with ऊट् which is अन्तरङ्ग in comparison with गुण, Hence गुण taking place later, we have स्योनः—the sun. But had गुण taken place before यणादेश then we would have सयोन. This is clear in काशिका under 'च्छोः यट्—' and also in प्रदीप under 'येन विधि—' of भाष्य.

मित—। सिव् + टो + यू + इतिच्छेदः । विवृ तन्तुसन्ताने । अस्मान्नप्रत्ययः स्यादस्य टेर्युं इत्यादिशयः । एवं इव् इति टेर्यादिश 'सावेधातुकार्द्ध—' (२१६५) इति गुणे प्राप्ते आह—दीर्घाशिरणसामर्थ्यादिति । बाहुलकादिति । केवलो नप्रत्ययः । न तु टेर्यादिशोऽपीति भावः । ऊटिति । 'च्छोः यट्—' (२५६१) इत्यनेनेति भावः । नन्वेवं ऊटि परे गुणे च प्राप्ते कतरोऽत्र विधेयः । ऊटिति गुण इति वा इत्याशङ्क्य समाधत्ते—अन्तरङ्गत्वाद् यस्मिति । ततो गुणः । स्योन इति । 'स्योनः किरणसूर्ययो'रिति मेदिनी । पूर्वं गुणे कृते सयोन इत्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् । तदेतत् सर्वं 'च्छोः—' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः—' इत्यत्र कैयटयस्य च स्पष्टम् ।

२८० । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभरो नित् ॥ ३१० ॥ डि

दी—। कर्णः । वर्णः । 'जर्णस्यन्त्रे च वृह च' । सेना ।

द्रोणः । पन्नो नीर्चेर्गतिः । अब्रमोदनः । स्वप्नो निद्रा । डि

२८१ । घेट इच्च ॥ ३११ ॥

दी—। 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' । डि

३८२। धेट इति । अकाक्षप्रत्ययः । आलेकते । इच्छान्तादेशः । गुणः ।

धेना जिगिति दाशुषे इति मन्त्रे धेना वागिति वेदभाष्यम् ।

२८२ । तृषिगुषिरसिभ्यः कितू ॥ ३।१२ ॥

दी—। तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्त्रं द्रव्यम् ।

२८३ । सुजो दीर्घश्च ॥ ३।१३ ॥

दी—। सूना वधस्थानम् । 'पञ्च सूना गृहस्थस्य—' इति मनुः ।

२८४ । रमेस्त च ॥ रमयतीति रत्रम् ॥ ३।१४ ॥

दी—। रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।

नित—। रस आस्त्रादने । घन स्तम्भे । षागतिनिवृत्तौ । विगत्यादिषु । एभ्यो नप्रत्यये परत एते निपात्यन्ते ।

२८६ । गादाभ्यामिष्णुच् ॥ ३।१६ ॥

दी—। गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । (गै—शब्दे । हुदाज दाने) ।

२८७ । कृत्यग्रूभ्यां क्स्त्रः ॥ ३।१७ ॥

दी—। कृतस्त्रम् । अक्ष्णामखण्डम् ।

२८८ । तिजेर्दीर्घश्च ॥ ३।१८ ॥

दी—। तीक्ष्णम् । (उपधादीर्घः । चात् क्स्त्रप्रत्ययः)

२८९ । श्लिषेरचोपधायाः ॥ ३।१९ ॥

दी—। श्लक्ष्णम् । (चात् क्स्त्रप्रत्ययः) ।

३०० । यजिमनिशुब्धिसिजनिभ्यो युच् ॥ ३।२० ॥

दो—। यज्युरध्वर्युः । 'मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रधि' । शुभ्रुरग्निः
दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । (बाहुलकादनादेशेन) ।

३०१ । भुजिमृड्भ्यां युक् त्यकौ ॥ ३।२१ ॥

दो—। भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।

मित—। भुजैर्गुक् प्रत्ययः । म्रियतेसु गुाक् इति यथासंख्यानमवयः । किञ्चाद्
गुणाभावः ।

३०२ । सतैरयुः ॥ ३।२२ ॥

दो—। सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयुः ।

३०३ । पानीविधिभ्यः पः ॥ ३।२३ ॥

दो—। पाति रक्ष्यत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तदयोगात्
पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकादगुणाभावे नीपो वृच्चविशेषः ।
वेत्यः पानीयम् ।

मित—। तदयोगादिति । पापमस्त्रस्य इति अर्थे आदिभ्योऽचि निष्पन्नः पापः
इति पुलिङ्गशब्दः पापवति रुद्र इत्यर्थः । नीपो वृच्चविशेष इति । 'नीपः कदम्ब
वस्तुक नीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ।

२०४ । च्युवः किच्च ॥ ३।२४ ॥

दो—। च्यपो वक्रम् ।

मित—। च्युङ् गतौ । धातूनामनेकार्थत्वादपभाषणे । अस्मात् पप्रत्ययः । स च
कित् । गुणाभावः । च्युपो वक्रमिति । अच्यन्ते भाषन्तेऽनुनेति विग्रहः ।

३०५ । सुवो दीर्घश्च ॥ ३।२५ ॥

दो—। स्तूपः समुच्छ्रायः । (चात् प्रत्ययः किञ्चानुवर्तते)

३०६। सुशृभ्रां निच्च ॥३।२६॥

दी—। चात् कित् । सूपः । बाहुलकादुत्वम् । शूर्पम् ।

मित—। सुञ् अभिषवः । शृ हिंसायाम् । आभ्यां पप्रत्ययः । स च नित् कित् । 'सूपो ल्वञ्जनसूदयो'रिति केदिनी । शृ+प इति स्थिते गुणेन शूर्पम् इति स्यादित्यत्र तु शूर्पमिति । तत् कथमत्र उल्लामित्याशङ्क्य आह—बाहुलकादिति । एवं उल्लेकते तस्य च रपरले 'हलि चे'ति दीर्घः । ['जलमिति पाठस्तु न समीचीनः] 'प्रक्षोटनं शूर्पमस्त्री' इति—तेन शूर्प इत्यपि । ['कुला' इति भाषा ।]

३०७ । कुयुभ्याच्च ॥३।२७॥

दी—। कुवन्ति मण्डुका अस्मिन् कूपः । युवन्ति वधन्तस्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।

मित—। कु शब्दः । यु मित्रणे । आभ्यां पः स च निच्च किच्च धातो दीर्घश्च ।

३०८ । खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्वतल्पाः ॥३।२८॥

दी—। सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पौ क्रोधवलात्कारौ' । शीलतेः ङस्त्वश्च । शिल्पं कौशलम् । 'शसु हिंसायाच्च' । निपातनात् षत्वम् । शष्पं बाललट्णं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' वाष्पश्च । रौतेदीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं' । पृ । पर्पे गृह्णं बाललट्णं पङ्गुपीठश्च । 'तल प्रतिष्ठाकरणे' । चुरादिणिचो लुक् । 'तलं शय्यादृदारिषु' ।

३०९ । स्तनिह्वषि पुषिगदिमदिभगो शेरित्त्वच् ॥३।२९॥

दी—। 'अयामन्त—' (२३११) इति शेरायादिशः । स्तनयित्त्वुः । हर्षयित्त्वुः । पोषयित्त्वुः । गदयित्त्वुः । वावदूकः । मदयित्त्वुः । मदिरा ।

३१० । कृहनिभ्रां कृत् ॥३१०॥

दी—। कृत् : शिल्पी । हृत् व्याधिः शस्त्रञ्च ।

मित—। करोतीति कृत् : कर्ता । कित्वाच्च गुणः । 'सुरूपकृत्सुतये' इति इति मन्त्रे एवं व्याख्यातम् । हन्तीतिहृत् : । हन्तेत्यर्थः । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनामिकलोपः । 'सृगं न भीमसुपहृत्सुयम्' इति युतिः । अत्र 'कृहनिभ्यां कृत् : इति दशपादीस्यः पाठः प्रामादिकः । सुरूपकृत्त्वादिकृत्यविसंवादादित्याकरे विस्तरः ।

३११ । गमिः सन्वञ्च ॥३११॥

दी—। जिगत्तुः । (गन्तेत्यर्थः । सन्वत्वादुइत्वादि । चात् कृत् :) ।

३१२ । दाभाभ्रां नुः ॥३१२॥

दी—। दानुर्दाता । भानुः । ('भानू रश्मिदिवाकरी' इत्यमरः) ।

३१३ । वच्चेर्गञ्च ॥३१३॥

दी—। वग्नः । (गकारोऽन्तादेशः । चान्नः । वग्नवृत्ता) ।

३१४ । घेट इच्च ॥३१४॥

दी—। धयति सुतानिति घेनुः ।

मित—। इच्छेति । आदेरिदादेशः । चकारात्तः । गुणः । 'घेनुः सान्नव—सुतिका' इत्यमरः ।

३१५ । सुवः कित् ॥३१५॥

दी—। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' (इति विश्वः) । कित्वाच्च गुणः ।

३१६ । जह्वातेर्घः ऽन्तलोपश्च ॥३१६॥

दी—। जङ्गुः ।

३१७ । स्थाणुः ॥३१७॥

दी—। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' (इति विश्वः) ।

३१८ । अजि वृरीमगो निच्च ॥३१८॥

दी—। अजेर्वी । वेणुः । वर्णुर्न ददेशभेदयोः । ('वर्णुर्दयोः स्त्रियां धूलिः—इत्यमरः) । चान्द्रप्रत्ययः ।

३१९ । विषेः किच्च ॥३१९॥

दी—। विष्णुः ।

मित—। विषलभ्यासौ । अस्मान्द्रप्रत्ययः कित् निच्च । किच्चात्र गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । विप्रति व्याघ्रोतीति विश्वः ।

३२० । कृदाधारार्चि कलिभ्यःकं ॥३२०॥

दी—। बाहुलकान्न कस्येत् संज्ञा । 'कर्को धवलघोटकः' । दाको दाता । धाकोऽनङानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि' ।

मित—। राका पौर्णमासी । पूर्णिमेत्यर्थः । 'राका तु सरिद्धन्तरि । राका नवरजः कन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमाऽपि च' इति विश्वः । 'या राका शशिशोभना गतधना सा यामिनी' त्यभियुक्तोक्तिश्च । कल्क शब्दस्य पापार्थकत्वं महाभारते आदिपर्वणि—तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः । प्रसक्त विचाहरणं न कल्कः । तान्येव भावोपहतानि कल्कः इति । बाहुलकात् रमेरपि कः । 'रङ्गः कृपणनन्दयो'रिति मेदिनी । बाहुलकात्त्वल् टाप् । 'लङ्का रचःपुरी शाखाशकिनी कुलटालु च' इति विश्वमेदिनौ ।

३२१। छत्रभूषणिसुषिभ्यः ॥३१४१॥

दी—। 'सृक् उत्पलवातयोः'। 'वृक्' श्वापदकाकयोः'।
भूकं छिद्रम्। शुष्कः। सुष्काऽण्डम्।

३२२। शुकवल्कोल्काः ॥३१४२॥

दी—। शुभेरन्तर्लोपः। शुकः। 'वल्क' वल्कल-
मस्त्रियाम्। उष दाहे। षस्य लः। उल्का।

मित—। 'शुको व्यासमुते कौरि रावणस्य च मन्त्रिणि' इति मेदिनी। 'उल्का
ज्वाला विभावसोः' इति भूतिचन्द्रः।

३२३। इण् भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥३१४३॥

दी—। 'एके सुख्यान्यकेवलाः'। 'भेको मण्डूकमेषयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः। शिशुः। शल्कः शकलम्।
अतृकः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः।

मित—। एके इति। अमरादिदम्। इन् + कन्। गुणः। एकः। एवं
भेकादयः। 'पीत पाकोऽर्भको डिम्ब' इत्यमरः। मर्चिः सौवी धातुः। 'मर्च शब्दे'
चौरादिक इति तु 'मिदचोऽव्यात्—' इत्यत्र कैयटः।

३२४। नौहः ॥३१४४॥

दी—। जहातेः कन् स्यान्नौ। निहाका गोधिका।

मित—। ह इति। हाक् त्यागे इत्यस्य यहणं तदाह—जहातेरिति।
नाविति। 'नि' इत्युपसर्गे उपपदे इत्यर्थः।

३२५। नौ सदेर्डिच्च ॥३१५५॥

दी—। 'निष्कोऽस्त्री हेम्नितत्पले'।

मित—। निपूर्वात् सदेः कन् स च डित्। डित्वाऽन्त्योपः। सहिरप्रतेरिति।
षत्वम्। निष्कम्। तत्पले इति हेमपले इत्यर्थः।

३२६ । स्यमेरीट् च ॥३१४६॥

दी—। स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् हुस्व इति केचित् । स्यमिकः । (स्यसु शब्दे । अस्मात् कन्) ।

३२७ । अजियुधिनीभयो दीर्घश्च ॥३१४७॥

दी—। 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूकाः । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । (चात् कन् । 'अजेव्यघञपो' रिति वीभावः । दीर्घसामर्थ्यात् सर्वत्र गुणाभावः) ।

३२८ । द्वियी रश्च लो वा ॥३१४८॥

दी—। 'द्वीका ह्रीका त्रपा मता' । (चात् कन् । त्रपा लज्जा) ॥

३२९ । शकुरुनोन्तीन्तुनयः ॥३१४९॥

दी—। 'उनु' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

मित—। 'शकुनि' पक्षिशकुनिशकुन्तशकुनविजाः' इत्यमरः । बाहुलकात् कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कुशब्दादेशः । कुन्तिः ।

३३० । भुवो भिच् ॥३१५०॥

दी—। भवत्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्बदन्तिः । 'किंवदन्ती जनयति' ।

मित—। किंवदन्तीति । 'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । भच्प्रत्ययान्तात् गौरादिङीष् इत्यपि केचित् ।

३३१ । कन्युच् क्षिपिश्च ॥३१५१॥

दी—। चाद् भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्यः स्वामिसूर्ययोः' ।

३३२ । अनूङ् नदेश्च ॥३५२॥

दी— चात् क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । कृष्टदारिभ्य उनन् ॥३५३॥

दी— 'करुणो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च कृपा मता' ।

वरुणः । दारुणम् ।

३३४ । त्रोरय लो वा ॥३५४॥

दी— 'तरुणस्तलुनो युवा' ।

मित— तरतेरुनन् प्रत्ययः रेकस्य लादेशश्च वा । तरति सर्वम् इति तरुणो युवा । 'तरुणी तलुनीति च' इति विश्वः ।

३३५ । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः क्तित् ॥३५५॥

दी— क्षुधुनो स्लेच्छजातिः । पिशूतनः । मिथुनम् ।

मित । एभ्य उनन्प्रत्ययः क्तित् । अतो न गुणः ।

३३६ । फलेर्गुक् च ॥३५६॥

दी— फलानः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फालानः ।

(चादुनन्) ।

३३७ । अशेर्वशश्च ॥३५७॥

दी— लशुनम् ।

मित । अश भोजन इत्यच्चादुनन् । धातोर्लशदेशश्च ।

३३८ । अर्जेणिलक् च ॥३५८॥

दी— अर्जुनः । (चादुनन्) ।

मित— अतः 'क्षेरनिटि' इति लोपेन सिद्धे णिलक्चेति चिन्त्यमित्याकरः ।

'अर्जुणः क्रकुभे पार्थ' इति विश्वः ।

३३८ । लृणाख्यायां चित् ॥३।५८॥

दी—। चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं लृणम् ।

३४० । अर्त्तश्च ॥३।६०॥

दी—। अरुणः । (उनन् प्रत्ययश्चिच्च)

३४१ । अजियमिशोड्भ्यश्च ॥३।६१॥

दी—। 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः ।

(अजेर्वीभावे गुणे ऽयादेशेचोननि परि रूपम्) ।

३४२ । वृत्तु वदिहनि कमिकषिभ्यः सः ॥३।७२॥

दी—। वर्षम् । तर्षः । 'तर्षः प्लवसमुद्रयोः' । वत्सः
वत्सं । वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम्
अरण्यम् ।

मित—। 'तितुव—' इति सवेत (नेट्स्थलेषु) इडभावः । बाहुलकात् प्लवं
नेति भाष्यतत्प्रदीपपदमञ्जुरीषु इत्याहुः । कक्ष शब्दे तु भवलोव । कक्षमरण्यमिति ।
अत एव 'याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् । शृङ्गवैरपुरावीशाद्रामती लब्ध-
कीर्षिकः' इति शब्दे न्दुशेखर मङ्गलाचरणश्लोके नागेशः ।

३४३ । पुषेरच्चीपधायाः ॥३।६३॥

दी—। 'प्लक्षः । (चात्सप्रत्ययः) ।

३४४ । मनेर्दीवश्च ॥३।६४॥

दी—। मांसम् । (चात्सः । मांसमामिषम्) ।

३४५ । अशेर्देवने ॥३।६५॥

दी—। अक्षः ।

मित—। अयव्याप्तौ । देवनेऽर्धे अस्मात् सप्रत्ययः । त्रयादिना प्लवे "षटीः—"
इति कले च प्लवम् । अक्ष इन्द्रियपाशकादिषु ।

३४६ । स्रुवश्चिक्कटप्रिभ्यः कित् ॥३।६६॥

दी—। स्रुषा । वृचः । कृतसमुदकम् । ऋचं नक्षत्रम् ।

मित—। एभ्यः सप्रत्ययाः । स च कित् । स्रुषा वधूः । 'वृचः पर्वतभेदे
स्याद् भल्लुके शौनके पुमान् । कृतवेधनेऽन्योलिङ्गं नचत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

३४७ । ऋषेर्जातौ ॥३।६७॥

दी—। 'ऋचोऽत्रिभेदे भल्लुके शोणके कृतवेधने । ऋच-
मुत्तम नक्षत्रे—' इति विश्वः ।

मित—। जातावेवेति नियमार्थमिदम् । तेनान्येभ्यः केवलधौगिकत्वेऽपि प्रत्यय
इत्याहुः ।

३४८ । उन्दि गुधिकुषिभ्यश्च ॥३।६८॥

दी—। उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुचो
जठरम् ।

मित—। गुत्स इति । गुच्छ इति च । 'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति
द्विरूपकीशात् ।

३४९ । गृधिपण्योर्दकौ च ॥३।६९॥

दी—। गृत्सः कामदेवः । पक्षः ।

मित—। गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । पक्ष व्यवहारि स्तुतौ च । आभ्यां सप्रत्ययः
स्यात् ।

३५० । अशेः सरः ॥३।७०॥

दी—। अचरम् । (अशूव्याप्तौ । अस्मात् सरः । कल्पत्वे)

३५१ । वसेश्च ॥३।७१॥

दी—। वत्सरम् । (सरप्रत्यय इति शेषः)

३५२ । सपूर्वाच्चित् ॥३।७२॥

दी— संवत्सरः ।

मित— पूर्वेण सञ्चितः सपूर्वः । सोपपदपूर्वाद् वसीः सः । स च चित् ।
संवत्सरः, परिवत्सर इत्यादि ।

३५३ । कधूमदिभ्यः कित् ॥३।७३॥

दी— बाहुलकान्न षत्वम् । 'कसरः स्यात्तिलौदनम्' ।

धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मलिका ज्ञेया भम्भराली च
सामता' । (एभ्यः सरप्रत्ययः । स च कित्)

३५४ । पतिरश्च लः ॥३।७४॥

दी— पत्सलः पन्थाः ।

३५५ । तन्यूषिभ्यां कसरन् ॥३।७५॥

दी— 'तसरः सूत्रवेष्टनम्' । ऋक्षरः ऋत्विक् ।

३५६ । पीयूक्षणिभ्यां कालन् ऋस्वः सम्प्रसारणञ्च ॥३।७६॥

दी— पीयूः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो

देशभेदः ।

मित— पीयुधातीरादेर्ऋस्वः कण्ठेस्तु सम्प्रसारणमिति विवेकः । बाहुलकाद्
भक्षेः कालन् । नलोपः । तकुभगालं नरमक्षकम् । न्यङ्गादित्वाकृतम् । मत्वर्थे इनिः ।
'चण्डिकानो भगाली च लेलिहानी वृषध्वजः' इति शेखरः ।

३५७ । कठिकुषिभ्यां काकुः ॥३।७७॥

दी— कठाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ।

३५८ । सतर्दुक् च ॥३।७८॥

दी— छदाकुर्वातसरितोः ।

मित—। स धातु इत्यस्मात् काकुः धातोर्दुक्चागमः । 'सदाकुर्नानिले चक्र-
ज्वलने प्रतिमूर्त्यके'—मेदिनी ।

३५८ । वृत्तवृद्धिश्च ॥३१७८॥

दी—। वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अश्वम् । वार्ताकिम् ।

मित—। वृत्तवर्तनेऽस्मात् काकुः । धातोरुपधाद्विद्य । वार्ताकुः ['विगुण' इति
भाषा] । बाहुलकादिति । 'वार्ताकुरपि वार्ताके इन्नाकोऽपि च दृश्यते' इतिविरूपे
विद्यः । 'वार्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्' इति वैद्यकशास्त्रम् ।

३६० । प्रदेर्नित् सम्प्रसारणमलोपश्च ॥३१८०॥

दी—। 'पृदाकुर्वन्धिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे' ।

मित—। पदे कुत्सिते पदे । अस्मात् काकुः । धातो रक्षस्य सम्प्रसारणम्
अकारस्य लोपश्च । 'पृदाकुर्भुजग' इत्यमरः ।

३६१ । सृ-यु-वचिभ्योऽन्युजागूजक्तुचः ॥३१८१॥

दी—। अन्यच्, आगूच्, अक्तुच् एते क्रमात् स्युः । 'सरण्यु-
र्मेघवांतयोः' । यवागूः । 'वचक्तुर्विप्रवाग्मिनोः' ।

मित—। सरतेरन्यच् । यौतेरागूच् । वचरेक्तुच् । 'सरण्युर्मेघवातयोरिति ।
'सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिन्नि' इति मेदिनी । 'सरण्युरस्य सृजुश्च' इति
मन्त्रे तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । 'यवागूरुष्णिका आणा विलिपी विरला च
सा' इत्यमरः । 'वचक्तुस्तु पुमान् विप्रे बावदूकेऽभिधेयवत्' मेदिनी ।

३६२ । आनकः शीङ्भियः ॥३१८२॥

दी—। शयानकोऽजगरः । भयानकः ।

३६३ । आणको लूधूशिङ्घिधाज्भ्यः ॥३१८३॥

दी—। लवाणकं दातृम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः

स्तेष्मा । पृषोदरादित्वात् पक्षे कलोपः । 'शिङ्गाण' नासिका-
मले । धाणको दीनारभागः ।

३६४ । उल्मुकदर्विहोमिनः ॥३१८४॥

दी—। उपदाहे । प्रस्य लः सुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं
ज्वलदङ्गारम् । दृणातिर्विः । दर्विः । जुहोतिर्मिनिः । होमी ।

३६५ । द्वियः कुग्रश्च लो वा ॥३१८५॥

दी—। द्वीकुः ह्यकुः लज्जावान् ।

३६६ । हसिमृग्रिणवामिदमिलूपुधुर्विभास्तन् ॥३१८६॥

दी—। दशभस्मन् स्यात् । 'तितुव—' इति नेट् ।
हस्तः । मर्तः । गतः । एतः । कर्बुरः । वातः । अन्तः ।
दन्तः । 'लोतः स्यादशुचिह्वयोः' । 'पोतो बालवहितयोः' ।
धूर्तः बाहुलकात्तुसे दीर्विश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

मित—। हस हसने । मृग् प्राणव्यगि । गृ निगरणे । इण् गती । वा
गतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु । दस उपशमे । लृज् छेदने । पू पवने । धूज् कम्पने ।
धुर्वी हिंसायाम् । 'हस्तः करे करिकरे स्तप्रकोष्ठे करेऽपि चक्रे केशात् परोवाते'
इति मेदिनी । मर्तो भूलोकः । तव भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणलमाश्रित्ययत् ।
लोतो मेघ इति 'क्त—क्तवत्' इत्यत कैयटः । 'पोतः पाकोऽर्मको डिम्भः' इत्यमरः ।

३६७ । नजराप इट् च ॥३१८७॥

दी—। नापितः ।

मित—। नजपूर्वादाप्रोतिष्ठन् । प्रत्ययश्च । शङ्गाणश्च । बाहुलकात् नजी
लोपाभावः । 'तितुव—' इति नियमिद्वादिष्वचनम् ।

३६८ । तनिसृङ्भां किञ्च ॥३१८८॥

दी—। ततम् । सृतम् ।

मित—। आभ्यां तन् । स च कित् । गुणाभावि । 'तत् वीणादिकं वाद्यम्, इत्यमरः । 'सृतन्तु याचिते सखी कौबं भलुमति विषु' इति मेदिनी ।

३६८ । अल्लिष्टसिभयः क्तः ॥३८८॥

दी—। अक्तम् । छतम् । सितम् ।

मित—। अक्तं परिच्छिन्नम् । 'सितमवसिते च वडे, धवली त्रिषु, शर्कयायां स्त्री' इति मेदिनी । 'पित्तेन दूने रसने सिताऽपि तिक्तायते हंसकुलावतंस' इति श्रीहर्षः ।

३७० । दूतनिभ्रां दीर्घश्च ॥३८०॥

दी—। दूतः । तातः ।

मित—। चात्तन् । दूतो । वार्तावहः प्रेष्योवा । गौरादित्वात्डीप्—दूती । 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्'—दूतिः । दूङ् परित्यापे—अस्मात् क्ति । 'इत्या इतिरपि स्मृता' इति शिखण्डकोशः । 'तेन दूतिविदितं निवेदुषा' इति रघुः । 'पूर्व्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बुधे' इति । बाहुलकात् शीङीऽपि तन् । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च ।

शीता नभःस्वरिति लाङ्गलपद्धतौ च

शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च ।

शीतं स्मृतं हिमगुणे तदन्विते च

शीतोऽलसि च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥३८९॥

इति धरणिः । दन्त्यादिरप्ययं शब्दः ।

३७१ । जेर्मूट् चोदात्तः ॥३८१॥

दी—। जीमृतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ ॥३८२॥

दी—। लुनातेः क्तः । तस्य सुट् । धातीर्गुणः । लोष्टम् ।

पलितम् । ('लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः) ।

३७३ । याभगामितन् ॥३।८३॥

दी—। हरितश्चेतौ वर्णभेदे ।

३७४ । रुहे रश्च लो वा ॥३।८४॥

दी—। 'रोहितो मृगमतस्ययोः' । लोहितं रक्तम् ।

मित—। रुहेरित्यादि । इतन्प्रत्यये परत इति शेषः ।

३७५ । पिशेः किञ्च ॥३।८५॥

दी—। पिशितं मांसम् ।

३७६ । अदक्षिस्पृहिगृहिभ्र आय्यः ॥३।८६॥

दी—। अवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च ।
स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ।

मित—। अवाय्यश्रवणीया इति 'उद्यतस्तुप्ते भवसि अवाय्य' इति मन्त्रे साधवः ।
स्पृहयाय्यः स्पृहयालुः ।

३७७ । दिधिषाय्यः ॥३।८७॥

दी—। दधातेर्द्वित्वमित्त्वं षक् च । 'मित्र इव यो
दिधिषाय्यः अभूत्' ।

३७८ । वृज एण्यः ॥३।८८॥

दी—। वरेण्यः । (प्रत्ययस्य कित्वाभावाद गुणः) ।

३७९ । सुवः क्सय्यश्छन्दसि ॥३।८९॥

दी—। 'सुवेय्यं पुरुवर्यसम् ऋभुम्' । (स्तोतव्यमित्यर्थः ।
बहुरूपमिति वेदभाष्यम्) ।

३८० । राजेरण्यः ॥३।९०॥

दी—। राजन्यो वस्त्रिः ।

मित—। राजन्वो वज्रिरिति । क्षतियजातौ तु 'राजन्वपरां—' इति क्षतप्रत्यये
राजन्व इत्यन्तस्वरित इत्याहुः ।

३८१ । शूरस्योच्च ॥३।१०१॥

दी—। शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । अर्तेर्निच्च ॥३।१०२॥

दी—। अरण्यम् । ('चादण्यः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्'
इत्यमरः)

३८३ । पर्जन्यः ॥३।१०३॥

दी—। 'पृषु सेचने' । पस्य जः । 'पर्जन्यः शत्रुमेघयोः' ।

३८४ । वदेरान्यः ॥३।१०४॥

दी—। 'वदान्यस्तृणागिवाग्मिनोः' (इत्यजयः) ।

३८५ । अमिनक्षियजिवधिपतिभगोऽत्रन् ॥३।१०५॥

दी—। अमत्रं भाजनम् । नहत्रम् । यजत्रः । वधत्र-
मायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ।

३८६ । गडेरदेषकः ॥३।१०६॥

दी—। कडत्रम् । डलयोरिकत्वस्मरणात् कलत्रम् ।

मित—। गड सेवने । अस्मादत्रम् । 'कलत्रं शोणिभार्ययोरित्यमरः' ।

३८७ । वृजश्चित् ॥३।१०७॥

दी—। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः । (अस्मादत्रन् चित्
स्यात्) ।

३८८ । सुविदेः क्वत्रन् ॥३।१०८॥

दी—। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' ।

३५८। — कृतेनुम् च ॥३११०८॥

दी—। कृन्तत्रं लाङ्गलम् ।

मित—। कृती कृदने । अस्मात् कर्तृप्रत्ययः । धातुनिर्माणमयम् ।

३८० । भृमृष्टशियजिपर्विष्यमितमिनमिहर्ष्यभरोऽतच्

॥३१११०॥

दी—। दशभरोऽतच् स्यात् । भरतः । मरतोमृत्युः ।

‘दशतः सोमसूर्ययोः’ । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः ।

अमतो रोगः । तमतस्तृणापरः । नमतः प्रह्वः । हर्ष्यतः

अश्वः ।

मित—। भृज भरणे । मृड् प्राणव्याने । ष्टिर्दशने । यज ईवपूजादौ ।
पर्व पूरणे । उपचष प्रकीर्णने । अम गतौ । तम कोट्यायाम् । तम प्रह्वे शब्देऽपि । हर्ष्य
गतिकान्त्योः । ‘भरतो वाक्यशास्त्रे सुग्री नटे । रामानुजे दीव्यन्ती’ इति मेदिनी ।
यजत ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्तानुरोधेनदम् । ‘हिरण्यशस्यं यजती हहन्तम्’ इत्यतः तु
यजती यष्टव्य इति वेदभाष्यम् । हर्ष्यतोऽय इति—एतदपि वेदभाष्यविरुद्धम् ।
‘हर्ष्यतक्रतो—’ ‘परित्यं हर्ष्यतं हरिम्’ इत्यादौ हर्ष्यत स्पृहणीयम् इति व्याख्यातत्वात् ।

३८१ । पृषिरञ्जिभगां कित् ॥३११११॥

दी—। पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । (आभगामतच्
कित्) ।

३८२ । खलतिः ॥३१११२॥

दी—। खलतेः सलीपः । अतच् प्रत्ययात्तस्येत्त्वञ्च ।

खलति निष्केशशिराः ।

३८३ । शीङ्शपि रुग्मिवञ्चिजीवि प्राणिभरोऽयः ॥३१११३॥

दी—। सप्तभरोऽयः स्यात् । श्रयश्रोऽजगरः । शपथः ।

रवथः कोकिलः । शमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथोधूतः ।
वन्दोति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा
वन्दथः । स्तोता सुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणयो
बलवान् । बाहुलकाच्छमिदंमिश्राम् । शमथस्तु शमः शान्ति-
र्दान्तिस्तु दमथो दमः ।

मित—। शीङादथः स्यष्टाः । शमथइति । अमरकौषस्थमुदाहृतम् ।

३८४ । भृजश्चित् ॥३११४॥

दी—। भरथो लोकपालः । (भृजः परोऽथप्रत्ययश्चित्) ।

३८५ । रुदिविदिभ्रां डित् ॥३११५॥

दी—। रोदित ति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ।

मित—। आभ्यामथप्रत्ययोचिदित् । विदथो विद्वानितिमच्चाङ्—वेत्तीति । वेदभाष्ये
तु 'विदधेष्वाभुवः' इति मन्वेविदधेषु यज्ञेषु इति व्याख्यातम् ।

३८६ । उपसर्गे वसेः ॥३११६॥

दी—। आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३८७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपथिप्रणि-
महिभ्रोऽसच् ॥३११७॥

दी—। त्रयोदशभ्रोऽसच् स्यात् । अततीत्यतेसो वासुस्रवा
च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः
सोमपानपात्रम् । तान्यन्त्यस्मिन् इति तमसोऽन्धकारः ।
नमसोऽनुकुलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकाश्च ।
नभते नभति वा नभस आकाशः । तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः

पक्षी । 'पनसः कण्ठकिफलः' । पनसः पण्ड्रव्यम् । महसं
ज्ञानसः ।

मित—। अतः सातव्यगमने । अव रचनादी । चमु अदने तमु काङ्क्षायां ।
णसु प्रवृत्ते शब्दच । रभ रामभ्ये । डुलभष् प्राप्ती । शभ तुभ िसायाम् (भूदिः
कादिश्च) । तप सन्तापि । पत गती । पण व्यवहारे सुती च । मह
पूजायाम् । अतसो वायुरात्मा चेति । 'तृष्वविष्वन् अतसेषु तिष्ठति' इत्यत्र वेदभाष्ये तु
'अतसेषु काष्ठेषु' 'अतसेन न शृण्वन् इति दर्शनात्' इति व्याख्यातम् । गौरादित्वाद
लीष् । अतसी । 'अतसी स्यादुमा क्षमा' इत्यमरः ।

(३८८ । वेजसुट् च ॥३११८॥

दी—। बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

मित—। तुट् चेति । चात् असच्प्रत्ययः । 'आदिचः—' इत्याह्वे प्राप्ते आह
बाहुलकादिति ।

३८८ । बहियुभ्यां णित् ॥३११८॥

दी—। बाहसीजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ।

४०० । वयश्च ॥३१२०॥

दी—। वयगती । वायसः काकः । (अस्मादपि असच्
निहत्) ।

४०१ । दिवः कित् ॥३१२१॥

दी—। दिवसम्—दिवसः । (असच् प्रत्ययः । सच् कित्) ।

४०२ । कृ शृशलिकेलिगर्दिभ्योऽभच् ॥३१२२॥

दी—। करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ।

मित—। 'सिधिवन्वादाकनिष्ठ' करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशौ'
इति च सेदिमी । 'समी पयश्शलभौ' इति । 'कलभः करिशावकः' इति चामरः ।

४०३ । ऋषिवृषिभगं कित् ॥ ३।१२३ ॥

दी—। ऋषभः । वृषभः ।

४०४ । रुषेर्निष्पृ च ॥ ३।१२४ ॥

दी—। 'रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित् कित् स्यात् ।
लुषादेशश्च । 'लुषभो मत्तदन्तिनि' ।

४०५ । रासिवक्त्रिभ्याश्च ॥ ३।१२५ ॥

दी—। रासभः । वक्त्रभः ।

४०६ । जृविशिभगं भक् ॥ ३।१२६ ॥

दी—। जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ।

मित—। 'भोन्तः' इति भस्य अन्तादेशः । गुणः ।

४०७ । रुहिनन्दिजीविप्राणिभगः पिदाशिषि ॥ ३।१२७ ॥

दी—। रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त
श्रीषधम् । प्राणन्तो वायुः । पिप्त्वान्डीष् । रोहन्ती ।

४०८ । तृभूवह्निवसिभासिसाधिगडिमणिजिनन्दिभगश्च

॥ ३।१२८ ॥

दी—। दशभगो भक् स्यात् । स च षित् । तरन्तः
समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेष्वटा-
दित्वान्मिष्वं ह्रस्वः । 'अयामन्त—' (२३११) इति शेषः ।
गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः ।
नन्दयन्तो नन्दकः ।

मित— 'जयन्तः प्राकशासनि' रित्यमरः । 'इहो नन्दिर्लान्तः ।' इति दाह—
नन्दयन्त इति ।

४०८ । हन्तेर्मुट् हि च ॥३१२८॥

दी— 'हन्तः । चाट् भृच्प्रत्ययः ।' हन्ति आतपमिति
विग्रहः ।

४१० । भन्देर्नलोपश्च ॥३१२९॥

दी— 'भदन्तः प्रव्रजितः । (भदि कल्याणे सुखे चारुसाद
भच्) ।

४११ । ऋच्छे ररः ॥३१३१॥

दी— 'ऋच्छरा विश्या । बाहुलकाज्जर्जरभर्भरादयः ।

४१२ । अतिं कभिभ्रमिचमिदेविवासिभ्रश्चित् ॥३१३२॥

दी— 'षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् ।' अररः कपाटम् । कमरः
कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ।

मित— 'अररः कदमपाटयोः ।' भ्रमरः कामुके शब्दः । 'चमरः चामरस्त्री मेखरी
रुगमेदयोः' इति सर्वेन्द्र मीदिनी । वासरः— वसिष्ठनादरः । वाश्यशब्दे । वाश्यते वाशरः
कोकिल इति च केचित् ।

४१३ । कुवः कुरन् ॥३१३३॥

दी— 'कुररः पक्षिभेदः ।

मित— 'कुरर उतक्रोशः ।' 'उतक्रोशकुररी समा' वित्यमरः । कुररीत्यपि
दृश्यते । 'कुवरीवभूयः' इति रघोः ।

४१४ । अङ्गिमदिमन्दिभ्र आरन् ॥३१३४॥

दी— 'अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः पारि-
जातकः' ।

४१५। गडिः कड च ॥३१३५॥

दी—। कडारः । ('कडारः पिङ्गले दाने' मेदिनी)

४१६। शृङ्गारशृङ्गारौ ॥३१३६॥

दी—। शृङ्गारश्चाभ्यामारन् । नुम्गुगप्रखश्च । शृङ्गारो रिसः ।

'शृङ्गारः कनकालुका' ।

मित—। 'शृङ्गारः सुरते नाट्य रसि च गलमज्जने । नुम्गुसकं खवल्लीति

नागसम्भत्तपूर्णयो' रिति मेदिनी ।

४१७। कञ्जि शृजिभयां चित् ॥३१३७॥

दी—। कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ।

४१८। कमेः किदुञ्चोपधयोः ॥३१३८॥

दी—। चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ।

मित—। कामयते इति कुमारः । आरन् प्रत्ययः । कुमारी स्त्र्याच्चे स्त्रीके

शुक्लराजेश्वराके । बालके वरुणादौ ना नदयोर्जात्यकाश्चने । कुमारी श्रुत्यादि—संज्ञा-

पराजिता कन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम् इति मेदिनी ।

४१९। तुषारादयश्च ॥३१३९॥

दी—। तुषारः । कासारः । सहार आम्बभेदः ।

मित—। आरन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

४२०। दीडौ नुट् च ॥३१४०॥

दी—। दीनारः सुवर्णभरणम् । (चादारेन् प्रत्ययः) ।

४२१। सत्तरपः पुक् च ॥३१४१॥

दी—। सर्षपः । (अपः प्रत्ययः । आतोः पुक्) ।

४२२। उषिकुटिदलिकचिखजिभयां कपन् ॥३१४२॥

दी—। 'उषपो वक्रिसूर्ययोः' । कुटपो मानभाण्डम् ।
दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपात्रम् । खजपं घृतम् ।

४२३ । कणः सम्प्रसारणश्च ॥३।१४३॥

दी—। कुणपम् । (चात्कपन् । कुणपः पूतिगन्धे
शावेऽपि) ।

४२४ । कपसाक्रवर्मणस्य ॥३।१४४॥

दी—। खरे भेदः । (कुणप इति तूभयत्रैव समानमिति
भावः) ।

४२५ । विटप पिष्टपविशिपोलपाः ॥३।१४५॥

दी—। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । 'विट' शब्दे ।
'विटपः' । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं
भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् ।
वलतेः सम्प्रसारणम् । 'उलपं कोमलं दृणम्' ।

मित—। 'पिष्टपं भुवनं जगदि'त्यमरः ।

४२६ । वृतेस्तिकन् ॥३।१४६॥

दी—। वर्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभयः कित् ॥३।१४७॥

दी—। कृत्तिका । भित्तिकाभित्तिः । लत्तिका गोधा ।

४२८ । इथशिभ्यां तकन् ॥३।१४८॥

दी—। इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इणस्त्यन्तशसुनौ ॥३।१४९॥

दी—। एतयो ब्राह्मणः । स एव एतयोः ।

मित—। इणः + तश्नन्तश्नुनौ इति ष्देदः । तश्नन् (तश्न) प्रत्यये एतश्नः ।
तश्नुन् (तश्नु) प्रत्यये तु एतश्नु । एतश्नाः एतश्नसौ एतश्नसः इत्यादि विधस्-
शब्दवत् । एतश्नो नमश्चिद्राजा इति वेदभ्यास्ये माधवः ।

४३० । वीपतिभ्यां तनन् ॥३।१५०॥

दी—। 'वी गत्यादौ' । वेतनम् । पत्तनम् । ('पत्तनं
पुटभेदनम्') ।

४३१ । दृहलिस्रां भः ॥३।१५१॥

दी—। दर्भः । 'दस्भः स्यादृषिचक्रयोः' । (दर्भः कुशः) ।

४३२ । अर्तिगृभ्यां भन् ॥३।१५२॥

दी—। अर्भः । गर्भः । ('गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ' इति
मेदिनी) ।

४३३ । इणः कित् ॥३।१५३॥

दी—। इभः । ('इणोभः । स च कित् । इभः स्तम्बैरमः
—इत्यमरः') ।

४३४ । असिसञ्चिभ्यां क्थिन् ॥३।१५४॥

दी—। अस्थि । सक्थि ।

४३५ । पुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥३।१५५॥

दी—। पुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वाततः ।

४३६ । अशेर्नित् ॥३।१६६॥

दी—। अक्षि । (अशूव्याप्तौ । अस्मात् क्सिः नित् ।
षत्वकत्वषत्वानि) ।

३३७। इषेः कसुः ॥३।१५७॥

दी—। इक्षुः । (प्रत्ययस्य क्त्वात् गुणः । षत्वक्त्व-
षत्वानि) ।

३३८। अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ई ॥३।१५८॥

दी—। 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नीः । स्तरोर्धूमः ।
'तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः' ।

४३८। यापोः किङ् च ॥३।१५८॥

दी—। ययीरश्चः । 'पपीः स्यात् सोमसूर्ययोः' ।

मित—। या प्रापणे पा पाने आभ्यामीप्रत्ययोः । स च कित् । दातोदित्वमभ्यास
कार्यश्च । किच्चा'दातो लोपः—' इति लोपश्च ।

४४०। लक्षेर्मुट् च ॥३।१६०॥

१७३। लक्ष्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

४५३९ ३३ कुल्लुपे पादः ।

अथ चतुर्थः पादः

४४१ । वातप्रमीः ॥४१॥

दी— वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ।

The affix ई and the कित् of the same are drawn from the previous rules 438 and 439. Thus वातप्रमी is obtained with ई which is कित् and by निपातन the आ of मा disappears irregularly. The base is both masc. & fem. as it implies a kind of deer cp—‘विचतुःषट्पदीरगाः—’ etc—Amara.

मित—। ईप्रत्ययः स च कित् इति । इयमपि ‘अवित्—’ (४३८) इत्यतः ‘यापो—’ (४३९) इत्यतश्चानुवर्तते इति भावः । निपातनात् धातोरात्पीः । वातप्रमी-
र्गमेदः । ‘वातप्रमीर्वातमग’ इत्यमरः । वातं वायुं भिमीते साति तदभिमुखं गच्छतीति
विरुद्धः । अयं स्त्रीपुंसयोरिति । ‘स्त्रीपुंसयोरपल्यान्ता विचतुःषट्पदीरगाः’ इत्यमरोक्तेः ।
अनीच सुभूतिचन्द्रादिभिराभिधानिकैस्तस्यानुकरणादिति भावः । परे तु ‘कदिकारात्—’
इति पाचिकोऽत्र लौपियाहुः । आकरे विस्तरः ।

४४२ । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जर्पिमद्यत्यङ्गि कुयुकृशिश्रः कतिञ्च-
तुजलिजिष्ठजिष्ठजिसन् स्थनिथिनुत्यसासानुकः ॥४१॥

दी—। हादशभ्यः क्रमात् स्युः । अर्तेः कतिच् । यण् ।
‘बह्वसुष्टिः करो रत्निः सोरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतिर्यतुच ।
तन्यतुर्वायु रातिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठच् ।
वनिष्ठः स्थविरान्वम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयते-
रिसन् । अर्पिसोऽयमांसम् । मदेः स्थन् मत्स्यः । अवेरिथिन्

अतिथिः । अङ्गेरुलिः अङ्गलिः । कौतेरसः । करसः । अच
इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृषेरानुक् ।
कृशानुः ।

The twelve affixes कत्रिच्, यतुच्, अलिच्, इष्टुच्, इष्ठच्, इसनृ, स्यन्
इथिन्, उलि, अस, आस, and आनुक् are added respectively after
the twelve roots कृ, तनि (तन्), अङ्गि (अङ्ग), वनि (वन्), अङ्गि
(अङ्ग), अर्पि, मदि (मद्), अति (अत्), अङ्गि (अङ्ग), कृ, यु and कृशि
(कृश्).

मित— कृ गतौ, तनु विस्तारे, अङ्ग व्यक्तादौ, वनु युचने, अङ्गव्यक्तादौ
(व्यक्तिसचणकानि गतिषु), कृ गतौ स्थानः (अर्पिः), मदी हर्षे, अत सातत्यगमने,
अगि गत्यर्थः, कृ शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे—एभ्यः षादशभ्यः क्रमेण कत्रिच्, यतुच्
अलिच्, इष्टुच्, इष्ठच्, इसनृ, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आनुक् इत्येते षादश
प्रत्ययाः स्युः । कत्रिच् इत्यस्य कित्वाद् गुणाभावे आह—यन्निति । रविः । अरविरिति
प्रसङ्गादुक्तम् । न रविअरविरिति नञ्समासः । तन्वतुर्वायुरिति । उज्ज्वलदुत्तानुसा-
रादितदर्थवच्यम् । वेदे तु 'नाद्यै विशुभ्र नन्वतुः सिधेय' इत्यत्र तन्वतुर्गर्जनमिति भाष्यम् ।
तथा तत्रैवान्वय 'सृजावृष्टिं न तन्वतु' रित्यादौ तन्वतुरग्निरिति व्याख्यातम् । मत्स्य इति
'मत्स्यो मीनोऽथ पुंस्त्रिं देशे' इति मेदिनी । अच इत्येके इति । अस इत्यत्र अच
इति पठनीत्यर्थः । कवचमिति । पुंनपुंसकलिङ्गोऽयम् । तनुवर् वमं दंशनम् ।
उरन्कदः कड्डको जगरः कवचीऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कृशानुरग्निः । कृशानुः पावकी-
ऽमला इत्यमरः ।

४४३ । अः करन् ॥४३॥

दी— उत्तरसूत्रे किद्व्यहणादिह ककारस्य नञ्वम् ।

शर्करा ।

मित— शर्करायाम् । शर्करा खण्डविकृतिः रोगभेदश्च ।

४४४ । पुषः कित् ॥४१४॥

दी—। पुष्करम् ।

मित—। पुष—पुष्टे अस्मात् करणे कित् । न गुणः । 'पुष्करं अस्व पश्यीः । हस्तिदृष्ट्यायकाख्योः' इति मेदिनी । पुष्करायणाकृत्य वभञ्जेति दशकुमारचरितम् ।

४४५ । कलंश्च ॥४१५॥

दी—। पुष्कलम् ।

मित—। पुष्यतेः कलन् । सोऽपि कित् । 'पुष्कलं प्रचूरं प्राण्यम्' इत्यमरः ।

४४६ । गमेरिनिः ॥४१६॥

दी—। गमिष्यतीति गमी । ('भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिदम्) । [अयमपि णिङत् तेन गामी इति ; यद्वा-भविष्यति णिनौगामी इति केचित्] ।

४४७ । आङि णित् ॥४१७॥

दी—। आगामी । (भविष्यतीत्येव) ।

४४८ । भुवश्च ॥४१८॥

दी—। भावी । (भुवः पर इनिर्णित्) । [यद्वा-भविष्यति णिनौ भावी इति मङ्गिनाथादयः] ।

४४९ । प्रेस्थः ॥४१९॥

दी—। प्रस्थायी । (इनिर्णित् । आतोयुगिति युक्) ।

४५० । परमे कित् ॥४१९०॥

दी—। परमेष्ठी ।

मित—। परमशब्दे उपपदे स्वाधातोर्नि सः कित् । कित्वादातोर्लोप इति चेत्यालोपः । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलुक् । इण्कोरिति षत्वम् ।

४५१ । मन्यः ॥४।११॥

दी—। मन्यते रिनिः कित् स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः ।

(मथिन् इति) मन्याः—मन्यानौ—मन्यानः ।

मित—। कित्वादिति । ‘अनिदिताम्—’ (४१८) इत्यनेनेत्यर्थः । मथिन् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौपरि आह—मन्या इति । ‘पथिमथि—’ (३५६) इत्यात्वम् । ‘इतोऽतुसर्वनामस्थाने’ (३६६) इति इकारस्य फलत आकारः । ‘थो न्यः’ (३६७) इति थस्य न्यादेशः । ‘मन्या मन्वनदण्डे स्वाद् वञ्जे वनेऽपि च स्यात्’ ।

४५२ । पतस्थ च ॥४।१२॥

दी—। पन्या—पन्यानौ ।

मित—। पतल्ल गतावित्यस्मादिनिः । धातोस्तकारस्य थकारः । पथिन् । पथे गतावित्यस्मात् पचाद्यचि पथ इत्यकारान्तोऽपि । ‘बाधः पथस्य मार्गश्च’ इति सुसूतिचन्द्रः ।

४५३ । खजेराकः ॥४।१३॥

दी—। खजाकः पक्षौ । (खज मन्ये) ।

४५४ । बलाकादयश्च ॥४।१४॥

दी—। बलाका । शलाका । पताका ।

मित—। बलाका वक्रपंक्तिः स्वाद् बलाका विसर्गच्छिन्ना । बलाकां कामुकी प्रीक्षा बलाकाश्च वक्रो मतः’ इति विश्वशाश्वतौ । ‘पताका वैजयन्तारां च सौभाग्ये नृपटकाङ्गयोः’ इति मेदिनी ।

४५५ । पिनाकादयश्च ॥४।१५॥

दी—। पातेरित्वां नुम् च । ‘क्लीवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनीः’ । ‘तड आघाते’ । तडाकः ।

मित—। क्लीविति । अमरादिदम् ॥ पिण्ड सञ्चूर्णने—थकारस्यन्तलं धातोर्युगागमः ‘पिन्वाकीऽस्त्री तिलकल्के’ इत्यादि मेदिनी ।

४५६ । कषिटूषिभ्यामीकन् ॥४११६॥

दी—। कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ।

मित—। दूषीकिति । अमरस्यमिदम् । पुनश्च दूषयते : 'अच इः' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्—'इतिङीष् = दूषी । स्वार्थे कनि दूषिका । 'किङ्शः' इत्यनुशासनात् । 'पिवन्ती दूषिका दूषिः पिचाटश्च दृश्यो मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः ।

४५७ । अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥४११७॥

दी—। अनीकम् । हृषीकम् ।

४५८ । कङ्कणः कङ्कणश्च ॥४११८॥

दी—। 'कण शब्दे' । अस्माद् यङ्लुगन्तादौकन् । धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकाया कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च' ।

मित—। कङ्कण इति कणशब्दे इत्यस्ययङ्लुगन्तस्य पञ्चम्यैकवचनम् । तस्यैव धातोर्यङ्लुगन्तस्य कङ्कणादेश ईकनि परे इति बोध्यम् ।

४५९ । शृ पृ वृजां ह्ये रुक् चाभ्यासस्य ॥४११९॥

दी—। शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकोः कुटिलकेशः । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६० । फर्फरीकादयश्च ॥४१२०॥

दी—। 'स्फुर स्फुरण' । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्वम् । भर्भरीकं शरीरम् । तिन्तिडीको वृक्षभेदः । 'चरेन् म् च' (गणसूत्र) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका ।

पुणतिः पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्-
गजश्च ।

मित—। ईकन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । फर्फरादिशब्धेति । उज्ज्वलदशोक्तिरियम् ।
वस्तुतस्तु धातोर्बिलम् । उकारस्त्रभकारः सलोपः । 'रुक् चाभ्यासस्य' इति दशपाद्यक्त-
मेवात्रन्यायमित्याकरे । 'तिन्तिङीचिष्वाभिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तिन्तिङीत्वभिका
चिष्वा तिन्तिङीकापिस्त्रियाम् इति वाचस्पतिः । ककार्यालुर्गलन्तिकेत्यमरः । 'पुण्डरीकं
सिताम्भोजे सितच्छब्दे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारिऽपि च' इति
मेदिनी ।

४६१ । ईषे किदुध्रस्त्रश्च ॥४२१॥

दी—। इषीका शलाका । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६२ । ऋजेश्च ॥४२२॥

दी—। ऋजीक उपहतः । (ईकन् प्रत्ययः) ।

४६३ । सतेर्नुम् च ॥४२३॥

दी—। सृणीका लाला ।

मित—। नुम् चेति । चादीकन् । 'सृणीका सन्दिनी लाला' इत्यमरः ।

४६४ । मृतः कीकन्कङ्कणी ॥४२४॥

दी—। मृङ्गीको मृगः । मृङ्गकणः शिशुः ।

मित—। कीकन् कङ्कणः इति प्रत्ययद्वयम् । मृङ्गीको मृग इति । वेदभाष्ये तु
मृङ्गीकः सुखयितेति व्याख्यातम् ।

४६५ । अलीकादयश्च ॥४२५॥

दी—। कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादौ' ।
अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद् व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकं
पटलप्रान्ते' इत्यादि ।

मित—। इत्यादौति । आदिपदेन पलते वस्त्रीकम् । 'वामलूरय नाकुथ वस्मीकं पु'नपु'सकम्' इत्यमरः । वहतेर्हं द्विष्य वाहीको गीर्षाहय । सुप्रपूर्वा-
दिषस्तुट् च । सुप्रतीको दिग्गजभेदः । शाम्यते; शमीकः इत्यादीनां संग्रहः ।
'कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रियः एव सः'—हितो ।

४६६ । कृतृभ्रामीषन् ॥४।२६॥

दी—। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ।

४६७ । शृष्टृभ्रां किञ्च ॥४।२७॥

दी—। शिरीषः । पुरीषम् । (चादीषण् प्रत्ययः) ।

४६८ । अर्जे ऋज च ॥४।२८॥

दी—। ऋजीषं पिष्टपचनम् । (ईषनि परे इति शेषः) ।

४६९ । अम्बरीषः ॥४।२९॥

दी—। अयं निपात्यते । 'अबि शब्दे' । अम्बरीषः पुमान्
भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु 'क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' ।

मित—। अयमिति । ईषन् प्रत्ययः । तस्य च अष्टद् इत्यागमः ।

४७० । कृष्टृष्टृ कटि पटि शीटिभ्य ईरन् ॥४।३०॥

दी—। करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् ।
कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चब्दन कण्टकः कामश्च ।
शीटीरस्तृप्तागिवीरयोः । बाह्यणादित्वात् प्यञ् = शीटीर्यम् ।

मित—। 'शरीरं वचनं विग्रहः' इत्यमरः । अङ्गर्चादित्वात् पुलिङ्गीऽपि । बाहुलकात्
ङिङि गत्यनादरयोः इत्यादिः ईरन् । एवं हिण्डीरकिमीरजम्बीरतुनीरादयः ।

४७१ । वशेः कित् ॥४।३१॥

दी—। उशीरम् ।

मित— अस्मादीरन्प्रत्ययः कित् । कित्वाद् ‘ग्रहिज्या—’ इति सम्प्रसारणम् ।
उशीर इत्यादि । ‘उशीरं वीरणमूलं उशीरमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

४७२ । कशेमुं ट् च ॥४।३२॥

दी— काश्मीरोदेशः । (चादीरन्) ।

४७३ । कृज उच्च ॥४।३३॥

दी— कुरीरं मैथुनम् ।

मित— करोतेरादेशत् । अस्मादीरन् । कपिलादिवाङ्मले कुलीरः कर्कटकः ।

४७४ । घसेः किच्च ॥४।३४॥

दी— क्षीरम् ।

मित— घस्य अदने । अस्मादीरन् कित् स्यात् । कित्वाद् ‘गमहन—’ इत्युपधा-
लोपः । कलप्रले । क्षीरं दुग्धं च क्षीरे चेति विभः ।

४७५ । गभीरगम्भीरौ ॥४।३५॥

दी— गमेर्भः । पक्षे नुम् च । (निम्नं गभीरगम्भीर-
मित्यमरः) ।

४७६ । विषा विहा ॥४।३६॥

दी— स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्याम् आप्रत्ययः । विषा
बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ।

४७७ । पच एलिमच् ॥४।३७॥

दी— ‘पचेलिमो वज्जिरव्योः’ ।

मित— ‘कैलिमर उपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकात् (‘तव्यत्—’ २८३४) प्राप्तं
‘पचेलिम’ इति कर्मणि निष्पन्नः । पचेलिमा माषाः । पक्त्व्या इत्यर्थः इति तत्रै-
वोक्तत्वात् । अन्यन्तु कर्तव्येवेति भेदः । वज्जिरव्योरिति । वज्जी रवी चेत्यर्थः ।

४७८ । शीङो धुकलक्वलञ्चालनः ॥४१३८॥

दी—। चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मध्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शैवालम् शैवालम् । बाहुलकात् वस्य पोपि—शेपालः जलनीलिका ।

मित—। शेरतेऽनेन शीधुर्मध्यविशेषः । 'मैरयमासवः' शीधुः' इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात् शैवलश्च । 'शीलं स्वभावे सदृचे' इत्यमरः । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इति च स एव । 'सरसिजमनुविद्धं शैवलीनापि रम्यम्' इति शाकुन्तलम् ।

४७९ । मृकणिभ्यामूकोकणौ ॥४१३९॥

दी—। मरूको मृगः । काणूकः काकः । (ऊक—ईकौ) ।

४८० । वलिरूकः ॥४१४०॥

दी—। वलृकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उलूकादयश्च ॥४१४१॥

दी—। वलेः सम्प्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्वक् च' (गणसूत्र) । शम्बूको जलशक्तिः । (वल संवरणे इति धातुः) ।

मित—। वावदूक इति । वदेर्यङ्नादूकः । 'यस्य हल' (२६२१) इति यलोपः । 'वाचोयुक्तिःपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरोक्तौ 'वावदूकश्च वक्तरि' इति पाठभेदमाश्लिष्य—वावदूको वक्तेति । बाहुलकादुक्ततिङ्गसमर्थोऽपि प्रत्ययः । 'जम्बूकं जम्बूकं प्राङ्गः शम्बूकमपि शम्बूकम्' इति विरूपकोशः ।

४८२ । शलिमण्डिभ्यामूकण् ॥४१४२॥

दी—। शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । मण्डूकीभेकः ।

४८३ । नियो मिः ॥४१४३॥

दी—। नेमिः ।

मित—। 'चक्र' रघाङ्ग' तस्यान्ते नेमिः स्त्रीस्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः ।
वाङ्मूलादन्वतोऽपि प्रत्ययः । या प्रापणे । 'यामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इति रभसः ।
जै चये । 'जामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इत्यजयः ।

४८४ । अर्तरूच ॥४१४४॥

दी—। जमिः । ('जमिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्याम्—' मेदिनी) ।

४८५ । भुवः कित् ॥४१४५॥

दी—। भूमिः । (अस्मान्निप्रत्ययः कित् । गुणाभावः) ।

४८६ । अग्नोते रश्च ॥४१४६॥

दी—। रश्मिः किरणो रज्जश्च ।

४८७ । दल्मिः ॥४१४७॥

दी—। दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ।

४८८ । वीज्याज्वरिभगो निः ॥४१४८॥

दी—। वाङ्मूलकाण्यत्वम् । 'वेणिः स्यात् केशविन्यासः
प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । हानिः । जूर्णिः ।

मित—। 'वेणी' इति च । 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । 'ज्यानिर्हानौ
सवन्ताश्च' इति विश्वः । जूर्णिरिति । 'ज्वरतर—' इत्यृट् । जूर्णिः स्त्रीरोगः ।

["वीज्याहाज्वरिभ्यो निः" इति माघे मङ्गिनाथधृतः पाठः] ।

४८९ । सृष्टृषिभगां कित् ॥४१४९॥

दी—। सृष्टिरङ्गुशः । 'वृष्टिः चोत्रिय मेघयोः' ।

मित—। आभगां निप्रत्ययः कित् । 'अङ्गुशोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

४९० । अङ्गर्नलीपश्च ॥४१५०॥

दी—। अग्निः । (चात् निप्रत्ययः) ।

३८१। वहिन्त्रियुहुस्ताहात्वरिभगो नित् ॥४१५१॥

दी—। वङ्गिः। ओणिः। ओणिः। द्रोणिः। ग्लानिः।
हानिः। तूर्णिः। बाहुलकात्क्षानिः।

मित—। एभ्यो निप्रत्ययो नित् स्यात्। ओचिरिति। 'कृदिकारात्—' इति पचे ओषी इत्यपि। 'कटिः ओणिः कफुञ्जती' इत्यमरः। यु मिश्रणे। यौति मिश्रयति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे' प्रति मेदिनी। द्रोणिः 'सेचनी'। 'कृदिकारात्—' इति ऊँष = द्रोणी। ग्लानिर्हेषचयः। 'आदेचः—' इत्यात्वम्। हानिरपचयः। तूर्णिर्मानः। 'ज्वरत्वर—' इत्युठ्।

४८२। घृणिघृणिपाणिं चूर्णिभूर्णि ॥४१५२॥

दी—। एते पञ्च निपात्यन्ते। 'घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः। घृण्णिरल्पशरीरः। पृषेष्ठं ह्रिय। पाणिः पादतलम्। चरुरूपधाया उत्त्वम्। चूर्णिः कपर्दकशतम्। बिभर्तोरुत्वम्। भूर्णिर्धरणी।

मित—। घृ सेचने। निप्रत्ययो गुणाभावश्च। किरण इति। ज्वालातरङ्गी च। दृश्यतेः सलोप इति। वेदभाष्ये तु 'अधिग्नियो दधिरे घृणिमातरः' इत्यत्र 'घृन्नेनां ना-
रुपायाः भूमीः पुत्रामरुतः शियः ऐश्वर्याणि अधिदधिरे आधिक्येन धृतवन्तः। प्रश्रुते
(न तु स्पृशतीति) सर्वाणि रूपाणीति घृणिभूर्णिः। श्रूयते च—'इयं वैर्घृणिः।
घृणिघृणिरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः। घृणिर्माता येषां ते तथोक्ताः। 'अत-
श्चन्दसि इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः' इति व्याख्यातम् (Rigveda R. C.
Dutta Ed. P—1054—55) भूर्णिर्धरणीति। 'न भूर्णि' इत्यत्र वेदभाष्ये
भूर्णिर्धारकः पोषको वा इति च।

४८३। वृद्धभयां विन् ॥४१५३॥

दी—। वर्विर्घस्मरः। दर्विः। (प्रत्यय नकारस्येत्वम्)।

४८४ । जृ शृ स्तृ जागृभ्रः किन् ॥ ४।५४ ॥

दी—। जीर्विः पशुः । शीर्विहिंस्रः । स्तीविरधर्युः ।
जागृविर्नृपः । (जागृविर्जागरूक इति वेदभाष्यम्) ।

४८५ । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ४।५५ ॥

दी—। 'दीदिविः स्वर्ग-मोक्षयोः' ।

मित—। किन् प्रत्यये परे इत्यनुषङ्गः । 'गोपास्तस्य दीदिविम्' इत्यत्र मन्त्रे दीदिवं द्योतमानमित्येव । दीदिविर्वहस्यतिथेति विश्वप्रकाशे दृश्यते ।

४८६ । क्वविष्ट्विक्वविस्थविकिकीदिवि ॥ ४।५६ ॥

दी—। क्वविस्तन्तुवायद्रव्यम् । ष्ट्विर्वराहः । क्वास्थोर्द्धस्व-
त्वञ्च । क्विदीर्घिः । स्थविस्तन्तुवायः । दिव्यतेः किकीपूर्वात् ।
किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद् दीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण
किकिदीविना' ।

मित—। एते किन्नन्ता निपात्यन्ते । उग्रस्य पुनः स्थविरस्य ष्ट्वेः इति मन्त्रे तु
ष्ट्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः । 'ष्टुप् सेचने' इति धात्वनुगमात् । 'शीभा कान्ति-
द्युतिश्क्वि' रित्यमरः । चाषः पश्चिमेदः । अथ चाषः किकीदिवि' रित्यमरः ।

४८७ । पातेर्डतिः ॥ ४।५७ ॥

दी—। पतिः । (डित्त्वाट्टिलोपः) ।

४८८ । शक्केर्त्तित् ॥ ४।५८ ॥

दी—। शक्तत् । 'उच्चारावस्करौ शमलं शक्तत् । गूथं
पुरीषम्—' इत्यमरः ।

४८८ । अमरतिः ॥ ४।५८ ॥

दी—। अमतिः कालः । 'अयामतिः पुंसि हिम-
दीधितिकालयोः' ।

५०० । वहिवस्यतिभयश्चित् ॥ ४।६० ॥

दी—। वहतिः पवनः । 'वसतिगृहयामिन्योः' । अरतिः
क्रोधः । (आभयः अतिप्रत्ययः चित् । अन्तोदात्तः)

५०१ । अञ्जेः की वा ॥ ४।६१ ॥

दी—। अङ्गतिरञ्जतिर्वातः । (अतिप्रत्ययः) ।

५०२ । हन्तेरंह च ॥ ४।६२ ॥

दी—। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति हरितम-
नया अंहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः' ।

५०३ । रमेणित् ॥ ४।६३ ॥

दी—। 'रमतिः कालकामयोः' । (अतिप्रत्ययः । स च नित्)

५०४ । सूडः क्रिः ॥ ४।६४ ॥

दी—। सूरिः ।

नित्—। सूड् प्राणिप्रसवने । सूते रचयति शास्त्रमिति सूरिविद्वान् । 'धीमान्
सूरिः कृती कृष्टिलम्बवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । सूरिन् इत्यपि । दशपाद्या 'सूड् रिन्
दीर्घश्चे' नि पाठात् । तत्र रिनो नकारस्य नेत्वम् । एवं सूरौ सूरिणौ सूरिण इत्यादि ।

५०५ । अदिशदिभूशुभिभयः त्रिन् ॥ ४।६५ ॥

दी—। अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।

५०६ । वड्क्रयादयश्च ॥ ४।६६ ॥

दी—। क्रिषन्ता निपात्यन्ते । वड्क्रिवाद्यभेदे गृहदाक

पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । 'अ'द्विरङ्गि श्ररणः । तदिः सौश्रो
धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद् गुणः । भेरिः ।

मित—। वकि कौटिल्ये । तन्दिर्मोह इति । निद्रा आलस्यं वेति च । 'विभज्य
नक्तन्दिवमस्ततन्दिना' इति भारविः । 'कृदिकारात्—' इति डीष् । एवं 'भेरौ
स्त्री पठहः पुमान्' इत्यमरः ।

५०७ । रामदिभ्यां त्रिप् ॥ ४।६७ ॥

दी—। रात्रिः । शक्ति कुञ्जरः ।

५०८ । अदेस्त्रिनिश्च ॥ ४।६८ ॥

दी—। चात्त्रिप् । अत्ती । अत्त्रिणी । अत्त्रिणः ।
अत्रिः । अत्ती । अत्त्रयः ।

५०९ । पतरक्षिण ॥ ४।६९ ॥

दी—। पतत्रिः पक्षी । (पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु पतत्तीति)

५१० । मृकणिभ्यामीचिः ॥ ४।७० ॥

दी—। मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।

मित—। 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी ।

५११ । श्वयतेश्चित् ॥ ४।७१ ॥

दी—। श्वयीचिर्व्याधिः । (अस्मादीचिप्रत्ययः चित्) ।

५१२ । वेजो डिच्च ॥ ४।७२ ॥

दी—। वीचिस्तरङ्गः । नञ् समासेऽचीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । ऋहनिभ्यामूषन् ॥ ४।७३ ॥

दी—। अरूषः सूर्यः । हनप्रो राक्षसः ।

५१४ । पुरः कुषन् ॥ ४।७४ ॥

दी—। 'पुर अयगमने' पुरुषः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । पूरुषः ।

मित—। कुषनः कित्त्वान्न गुणः । इति दीर्घ इति । तथा चामरः 'स्वः पुमांसः यच्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इति ।

५१५ । पृनहिकलिभरः उषच् ॥ ४।७५ ॥

दी—। परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

मित—। 'परुषं कर्तुरे रुचे निष्ठुरीकौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'नहुषो राजविशेषे नागमिश्रपि' इति हेमचन्द्रः । 'कलुषं त्वाविलीनसौः' इति विश्वः ।

५१६ । पीयेरूषन् ॥ ४।७६ ॥

दी—। पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकादु गुणे 'पीयूषोऽभिनवं पयः' । (पीयूषममृतम्) ।

५१७ । मरुजेनुम् च ॥ ४।७७ ॥

दी—। मञ्जूषा । (चादूषन् । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्वमरः) ।

५१८ । गडिच्च ॥ ४।७८ ॥

दी—। गण्डूषः—गण्डूषा । (उषन् प्रत्ययः) ।

५१९ । अर्तररुः ॥ ४।७९ ॥

दी—। अररुः शत्रुः । अररु । अररवः । (ऋ + अरुः । गुणः)

५२० । कुटः किच्च ॥ ४।८० ॥

दी—। कुटर्ग्वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्तयम् ।

The root कृट कौटिल्ये takes the affix अरस् which is कित् after it. This indication of कित्त्व is objectionable for the rule 'गाङ् कृटादिभ्यः' (2461) provides for डित्त्व of such affixes as are neither जित् nor णित् and this might be treated as डित् whence the prohibition of गुण which is the object of the author for pronouncing the term कित्त्व here, would have been executed by the same rule 'किङ्कति च' । Thus कुंटरु means the drawing room.

मित—। कुटः किञ्चेति । कुट कौटिल्ये । अस्मात् अरस् । स च कित् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्ताम् । तथाच प्रत्ययस्याव कित्त्ववचनं गुणनिषेधार्थम् । तच्च तस्यङित्त्वादपि असीत्स्यत् । 'गाङ् कृटादिभ्यः—' (२४५१) इति सूत्रानुसारात् तस्य अजित्वेन डित्त्वात् 'किङ्कति' इत्यस्य प्रवर्तेरिति भावः ।

५२१ । शकादिभगोऽटन् ॥ ४।८१ ॥

दी—। शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । कृकदिकडिकटिभगोऽम्बच् ॥ ४।८२ ॥

दी—। करम्बं व्यामिश्रम् । कदिक्कडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्नभागः । कटम्बो वादित्वम् ।

मित—। करम्बमिति । तथाच विश्वः—'करम्बी मिश्रिते बान्धनान्तस्तदधिसत्तृषु' इति । 'कदम्बं' निकुरम्बे स्थान्नीपसर्षपयोः 'पुमान्' इति मेदिनी । रलयोरभेदात्—'कलम्बी शकभेदे स्यात्—' इति मेदिनी ।

५२३ । कदेर्णित् पक्षिणि ॥ ४।८३ ॥

दी—। कादम्बः कलहंसः । अम्बच्प्रत्ययः । स च णित् । उपधाह्रदिः ।

५२४ । कलिकद्योरमः ॥ ४।८४ ॥

दी—। कलमः । कर्दमः ।

मित—। कल सङ्ग्रहाने । कर्द कुतसिते शब्दे । कलमः पुंसि लिङ्गानां शालौ पाठश्चरेऽपि च' इति मेदिनी ।

५२५ । कुणिपुल्योः किन्दच ॥ ४।८५ ॥

दी—। 'कुण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । (पुल महत्त्वे) ।

५२६ । कुपेर्वा वञ्च ॥ ४।८६ ॥

दी—। कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

मित—। कुप क्रोधे । अस्मात् किन्दचप्रत्ययः । धातुर्बकारान्तोऽपि । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बाहुलकात् 'अल भूषणादौ' । अलिन्दः । 'प्रघाणप्रघणा-लिन्दा वक्षिर्धारप्रकोष्ठपु' इत्यमरः । 'अस्त्रामलिन्दे न चक्रुरेव सुग्धाङ्गना गोमय-गोमयानि' इति माघः ।

५२७ । नौषञ्जेर्घथिन् ॥ ४।८७ ॥

दी—। निषङ्गथिरालिङ्गकः । (चजोरिति कुत्वम्) ।

५२८ । उद्यतेश्चित् ॥ ४।८८ ॥

दी—। उदरथिः समुद्रः । (उदि + अर्तेरिति च्छेदः । घथिन् । सचचित्) ।

५२९ । सतेर्निञ्च ॥ ४।८९ ॥

दी—। सारथिः । (सत्तेर्घथिन् । सचनित् । वृद्धिः) ।

५३० । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥४।८०॥

दी—। खर्जूरः । कर्पूरः । वज्रूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । 'लङ् ह्रस्व' (गणसूत्र) लाङ्गूलम् । कुसूलः । 'तमेव कृष्टश्च' (गणसूत्र) । ताम्बूलम् । 'शृणाति दुर्गृहश्च' (गणसूत्र) । शार्दूलः । 'दुक्कोः कुक्च' (गणसूत्र) । दुकूलम् । कुकूलम् ।

मित—। खर्जिपिञ्जादिभ्य इति । ऊर + ऊलचौ इतिच्छेदः । 'खर्जं मार्जने' एवमादिभ्यो धातुभ्य ऊरः । 'पिञ्ज हिंसायाम्' एवमादिभ्यस्त ऊलच् इति विवेकः । तत्र खजुरादिविकम् ऊर उदाहरणम् । शिष्टा ऊलचः । कर्पूर इति । कर्पूसामर्थ्ये । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् इत्यमरः । अथ बाहुलकाद्वत्वाभाव इति प्रौढमनोरमा । वज्रूरमिति । वज्र संवरणे । एवं शालूरमासुरादयः । 'भेके मण्डूकवर्धाम् शालूरप्लवद-
दुराः' इत्यमरः । तम्बूरं लौहमलम् । 'लङ् ह्रस्व' इति । चादुलच् । लाङ्गूलं पुष्प-
श्रीफयोः इति मेदिनी । कुसूल इति । कुस श्लेषणे । दत्त्यसकारवानयम् । 'कुसूलश्च
कुसोदश्च मध्यदन्तमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलमिति । तमुस्त्वानी । 'ताम्बूलं
विशदं रुच्यमिति—आयुर्वेदसंग्रहः । शृणातिरिति । शृ हिंसायाम् । ऊलचि परे
धातोर्ह्रस्वदुर्गागमश्च । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थिते,
इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितमुत्तरपादम् । राज शार्दूल इति यथा ।
दुकोरिति । दुगतौ । कुक् शब्दे । ऊलचि चानयोः कुक् । दुकूलं 'दृक्चवस्त्र' चीमं
च । 'कुकूलं शकुसङ्गीयश्च ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिनौ ।

५३१ । कुवच्चट् दीर्घश्च ॥४।८१॥

दी—। कूचौ चित्रलेखनिका ।

मित—। कुङ् शब्दे । अस्मात् चट् प्रत्ययः । धातो दीर्घः । कूचः स्ननः ।
'कूचकूचौ स्नने युतौ' इति विश्वः । कूचीति 'टिङ् ङाणच्—' इति ङीप् स्त्रियाम् ।

५३२ समीणः ॥ ४।८२ ॥

दी—। समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

मित—। सम्पूर्वादिष्यट् । दीर्घं चैत्यनुषङ्गः ।

५३३ । सिवेष्टेरु च ॥ ४।८४ ॥

दी—। सूची दर्भाङ्कुरः । सूची ।

मित—। पितु तन्नुसन्तानि । अस्माद्देरुः स्याच्चट्प्रत्यये परतः । सूचीति ।
टित्वात् ङीप् । सूची सीवनद्रव्ये स्यादाङ्गिकाभिनयद्रव्ये इति मीदिनी । 'पराभिमर्शो
न तवाप्ति कः करं प्रसारसेत् पद्मगरत्नसूचये' (कुमार—५) इत्यत्र सूचिरिति "इन्
सर्वधातुभ्य" इति इन्प्रत्ययान्तोऽधीभ्यः हरिवत् ।

५३४ । शमेर्वन् ॥ ४।८४ ॥

दी—। शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्वादयश्च ॥ ४।८५ ॥

दी—। वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' । चस्त्रलत्वं
गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । निम्बः । विम्बम् ।

मित—। उल्ब इति । 'यद्योत्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्' (गीता—४४) ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बश्चै कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरादयः । विम्बमिति ।
विम्ब इति च । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यात् मण्डलि पुत्रपुंसकम् इति मीदिनी ।
वी गत्यादिषु । अस्माद् वन् । गुमागमः धातोऽस्त्रलश्च ।

५३६ । स्थः स्तोऽम्बजवकौ ॥ ४।८६ ॥

दी—। तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तः स्तादेशश्च । 'स्तम्बो
गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ।

मित—। तिष्ठतेः 'स्त' इत्यादेशः स्यादस्त्रि अवकौ च प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
अमरोक्तिमाह—स्तम्बो गुच्छ इति ।

५३७ । शाशपिभ्यां ददनौ ॥ ४।८७ ॥

दी—। 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः ।

मित—। शो तनुकरणे । शप आक्रोशे । 'आदिचः—' इत्यात्वम् । पूर्वधाद
दः । अपरधाद दन् इति प्रत्ययविभागः ।

५३८ । अब्दादयश्च ॥ ४।८८ ॥

दी—। अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् च' (गणसूत्र) । कुन्दः ।

मित—। अब्दो वत्सरो मेघश्च । कौतेरिति । कुब्ध इति । उभयतदः, दन्
वा प्रत्ययः । कुन्दः पुष्पविशेषः ।

५३९ । वकिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ४।८९ ॥

दी—। वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४० । वृहोः वृगदुको च ॥ ४।९० ॥

दी—। वृषय आश्रयः । हृदयम् ।

मित—। वृज् वरणे । वृज् छरणे । आभ्यां कयन् प्रत्ययः । क्रमादनयोः
पुक् दुक् इत्यागमौ च । क्रियते विषयेरिति हृदयं मनः । किञ्चादुभयत गुणाभावः ।

५४१ । मिपिभ्यां रुः ॥ ४।९१ ॥

दी—। मिरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि ।
'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' ।

५४२ । जत्रादयश्च ॥ ४।९२ ॥

दी—। जत्रु ! जत्रुनी । अशु अशुणी ।

मित—। रूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावि । नकारस्य तकारः । जत्रु
स्तम्बसन्धिः । अशुचेपणे । अशुल्यातो । अशु अशु वा नेववारि ।

५४३ । रुशातिभ्यां क्रुन् ॥ ४।१०३ ॥

दी—। रुसृग्भेदः । शातयतीति शत्रः । प्रज्ञादौ पाठादुभ्रस्त्वम् ।

मित—। रु शब्दे । शदलशातने—एकः ।

५४४ । जनिदाच्युस्रवमदिषमिनमिभृजभ्र इत्वन्-त्वन्-
वण-क्तिन्-शक्-स्य-ठ-डटाटचः ॥ ४।१०४ ॥

दी—। जनित्वौ मायापितरौ । दात्वौ दाता । चौत्नौ गन्ता
अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश्च
आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डिच्चाट्टिलोपः नमतीति
नटः शैलूषः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ।

मित—। जनी प्रादुर्भावि । उदाञ् दाने । जुङ् गतौ । स्रग्तौ । वृञ् वरणे ।
मदी हर्षे । षम वैकल्ये । नम प्रह्वले । उभृञ् धारणपोषणे एभ्यो एवभ्यो घातुभ्यः
क्रमेण इत्वन्, त्वन्, वण, क्तिन्, शक्, स्य, ठ, डट्, अटच् इत्येते नव प्रत्ययाः स्रुः ।
जनयतीति जनित्वौ माया पिता च । तदाह—जनित्वाविति । अवेष्ट् । सृणिरिति ।
नित्स्वरेण आद्युदाचोऽयम् । 'स्थवृषिभ्याम्—' इति तु निप्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तः ।
षम वैकल्ये इत्यस्माद् ठः । षण्ड इति । बाहुलकाद् घातोः सत्वं न शनो ढ इति
सुवे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत् कोषः कोशः षण्डश्च षण्डवत्' इति
द्विरूपकोषः । नटः शैलूष इति । स्वधारपयांश्च इत्यर्थः । टित्वात् छीप् । 'नटी
विदूषको वापि—' सा, दपे ।

५४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ४।१०५ ॥

दी—। पेल्वममृतम् । भृशम् ।

मित—। अन्येभ्योऽपि घातुभ्य इत्वनादयः प्रत्यया दृश्यन्ते भवन्तीत्यर्थः । पेल्वमिति ।
पिबतेरित्वम् । भृशमिति । विभर्तेः शक् ।

५४६ । कुसेरुभोमेदेताः ॥ ४।१०६ ॥

दी—। कुसुभम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जनपदः ।

मित—। कुस द्वे षष्ठे । अस्मात् उभः, उमः, ईदः, ईतः इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण स्युः । 'कुसुभ' हेमनि महारजते नाम कमण्डली इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजो निवरोगयोः फलपुष्पयो रिति च । 'कुसीदं जीवने वृद्धाम्—' इति च ।

५४७ । सानसिर्वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्त्वलपलल-
धिष्ण्यश्ललाः ॥ ४।१०७ ॥

दी—। सनोतेरसिप्रत्ययः उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नुक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ—पर्णसिर्जलगृहम् । 'तड आघाते' । तण्डुलाः । 'अकि लक्षणे' । उशच् । अङ्कुशः । 'चषेरालः । चषालो यूपकटकः' । इललो द्यैत्यभेदः । पललम् । जिष्टषा—यः । ऋकारस्यकारः । धिष्ण्यम् । श्लेर्यः । श्लगम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' ।

मित—। एते निपात्यन्ते । आद्या असिप्रत्ययान्तास्त्रयः । शिष्टाः क्रमेण उलच्—उशच् आल—वलच्—ण्य—य प्रत्ययान्ताः । तण्डुला इति । उलच्प्रत्ययो लुगागमः । चषाल इति प्रत्ययस्त्रेणादुदात्तः । उज्जलदत्तादयस्तु 'आलच्' इति लिख्यमाहुः । तन्नेत्याकरे विस्तरः । इल्वल इति । 'इलप्रप्रेरणयोः' । वलच् प्रत्ययो गुणाभावश्च । 'इल्वला तारकाभेदे ना भेदे दैत्यमृतस्ययोः' इति मेदिनी । 'इल्वलावच्छिरोदेशे—' इत्यवामरयत्ये इल्वका इति पाठान्तरम् । तच्च 'इवि प्रीणने' अस्मात् 'कु नश्लिपिसंज्ञयोः' इति कुनि बोध्यम् । पललमिति । पिवतेर्वलच् । लुगागमः । धातोर्ज्ञस्त्वञ्च । पिवन्ताभिन्निति पलुलम् । अल्पसरः । 'विशतः पलुलचोल्पसरः' इत्यसरः । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भोगे' इति च । ऋकारस्यकार इत्यत्र रपरत्वाभावो ख्यप्रत्ययश्च बोध्यः ।

५४८ । मूशक्यविभ्राः क्लः ॥ ४।१०८ ।

दी— मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अल्लो रसः । बाहु-
लकादमेः । अस्तः ।

मित— मूलध्वने । शक्लृ गतौ । अमि शब्दे । प्रत्ययस्य कित्वात्र गुणः ।

५४९ । माक्षाससिभ्रो यः ॥ ४।१०९ ॥

दी— माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात् सुनोतेः ।
'सव्यं दक्षिणवामयोः'

मित— मा माने । यप्रत्यये माया । [मयस्य दानवस्य इत्यम् इति वा निपात-
नान्माया] । क्षी छेदने । सस स्वप्ने । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः'
इत्यमरः । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इति च ।

५५० । जनैर्यक् ॥ ४।११० ॥

दी— 'ये विभाषा' । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ।

मित— 'जन्या मातृव्यस्यायां जन्यः स्वाज्जनके पुमान्' इति मेदिनी । 'तज्जाया
जाया भवति यदस्मां जायते पुनः' इति स्मृतिः ।

५५१ । अघ्न्रादयश्च ॥ ४।१११ ॥

दी— यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधा-
लोपश्च । अघ्न्रा माहेयौ । अघ्न्रः प्रजापतिः । 'कनी दीप्ती'—
कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या ।

मित— अघ्न्रा माहेयीति । अघ्न्रनमघ्नः । तमर्हतीत्यर्थे 'हन्दि' च इति
वेदभाष्ये व्याख्यातम् । हन्तुमशक्योऽघ्न्राः पर्वत इति च तत्रैवान्यत । 'माहेयौ
सौरभेयौ गौः' इत्युपक्रम्य 'अजुन्यघ्न्रा रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । सम्पूर्वाद् भाजो
र्यक् । आतो लोपः = सन्ध्या । वन्ध्यातिः वन्धु वन्धने-फलं वध्नाति सुश्रयतीति
वन्ध्या अग्रजावती । कनी दीप्ती कन्यति । 'कामयते सर्वान् विशिषेण इति कन्यति'
भारतभावदीपे व्याख्यातम् । कन्या कुमारी ।

५५२। स्नामदिपद्यतिपृथक्किभग्नो वनिप् ॥ ४।११२ ॥

दी—। स्नावा रसिकः। महा शिवः। पद्मा पद्माः।
'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः'। पर्व अग्न्यः प्रस्तावश्च। शक्ता हस्ती।
(स्त्रियाम्) डीब्रौ। शक्ती अङ्गुलिः। ('वनो र च' इति
डीप् रश्च)।

मित—। स्नावन्, मद्यन् इत्यादि प्रातिपदिकम्। राजवद्रूपम्।

५५२ शीङ्क् शुश्रुहिजिज्ञिषृष्टभ्रः कनिप् ॥ ४।११४ ॥

दी—। शीवा अजगरः। क्रुशा मृगालः। रुद्धा वृद्धः।
जित्वाजेता। चित्वा वायुः। मृत्वा प्रजापतिः। धृत्वा विष्णुः।

मित—। कनिपः किच्चात् सर्वत्र गुणाभावः। जित्वा जेत्येति। जयशील
इत्यर्थः। 'सजित्वानं सदांसहम्' इत्यत्र मन्त्रे वेदमार्थेऽप्येवम्।

५५४। ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ४।११४ ॥

दी—। धीवा कर्मकारः। पीवा स्थूलः।

मित—। ध्यै चिन्तायाम्। पीङ् इडौ। आभ्यां कनिप् अनयोः सम्प्रसारणं च।
'हलः' इति दीर्घः।

५५५। अदेर्धं च ॥ ४।११५ ॥

दी—। अध्वा।

मित—। दकारस्य धकारः। कनिप्। अत्ति बलमिति विग्रहः। 'अध्वा जथा
मनुष्यानाम्' इत्युक्तेः। अध्वा मार्गः।

५५६। प्र ईरशदोसुट् च ॥ ४।११६ ॥

दी—। प्रेर्त्वा प्रशत्त्वा च सागरः। प्रेर्त्वी प्रशत्त्वरी च नदी।

मित—। प्रपूर्वादीरः शदेश्च कनिप्। तुडागमश्च प्रत्ययश्च। प्रेर्त्वीरिति।
'वनोरच' इति डीब्रौ।

५५७ । सर्वधातुभ्य इन् ॥ ४।११७ ॥

दी—। पविरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः ।
यजिः । देययजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मञ्जिः ।
मञ्जी । केलिः । मसी—परिणामे । मसिः । बाहुलकाद् गुणः ।
कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ।

मित—। परिरप्रिति । एषु क्रमेण डुपचष् पाकि, तुडितोडने तोडनं
दारणं हिंसनं च) वल संवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, काश दोषी, मज्ज, मज्ज
धारणे । केल चलने—भादिः, हेल विहासे इति । किल वन्यक्रीडनयोः तुदादिः
इति वा । कुट कौटिल्य । हिल भावकरणे । वुध अवगमने । टुनदि सम्बन्धौ ।
फल शब्दसंख्यानयोः इति धातवः । यजिः पूजकः । काशत इति । काशिरिति ।
'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । काशी वाराणसी । स्वार्थे कर्णि—काशिका ।
यतिरिति । यती प्रयत्ने । यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनीः पुमान्—इति
मेदिनी । बाहुलकादिति । 'ग,ङ् कटादिभ्यः—' इति ङित्त्वाद् गुणाप्राप्ते इति
भावः । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽयेंऽयो संख्यावेदप्रकर्षयोः । बोधिः पुंसि समाधेय
भेदे पिप्पलपादपे । इह "इन्" इत्येव सूत्रमसु "सर्वधातुभ्य" इति तु प्रचिप्तं व्यर्थम् ।
एवं "सर्वधातुभ्यःइन्" इत्यादावपि इत्याहुः ।

५५८ । हृषिषिरुहिवृतिविदिक्किदिकीर्त्तिभ्यश्च ॥ ४।११८ ॥

दी—। 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे
कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः' ॥ पेषिर्वज्रम् । रोहिर्वृत्ती ।
वर्तिः । विदिः । क्किदिच्छेत्ता । कीर्त्तिः ।

मित—। इन् प्रत्यय इति शेषः । हरतेः कीर्त्तयतेषु 'अचङ्' इति प्राप्ते इति
तु 'इगुपधान्—' इति कित्त्वे प्राप्ते वचनम् । कीर्त्तिः प्रसाद यशसोर्विकारि कर्दमेऽपि
च' इति विश्वः । "सा रसवता विहृता नवका विलसन्ति चरतिनी कङ्कः

(कङ्कः) । सरसोव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये” । इति सुवन्प्रयोगश्च ।
कीर्तिशेषमिति सरःपचे प्रसादशेषं राजपचे यश्चः शेषमिति बोध्यम् ।

५५८ । इगुपधात् कित् ॥ ४।११८ ॥

दी—। क्षधिः । ऋधिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्
षत्वे । लिपिः । तूल निष्काषे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

मित—। इनः किञ्च गुणाभावार्थम् ।

५६० । भ्रमिः संप्रसारणं च ॥ ४।१२० ॥

दी—। भ्रमिर्वातः । बाहुलकाद् भ्रमिः । (चादिन्प्रत्ययः) ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः । क्षमिरपि ।
तिमिमत्स्वभेदः । श्रितिर्मचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

मित—। क्रमु पादविच्छेदे, तसु काङ्क्षायाम्, श्रितस्तम्भौ सौत्री । एभ्य इन्
स्वाङ्गातिरादेरित् च । तिमिमत्स्वभेद इति । ‘अस्ति मत्स्वस्तिमिर्नाम तथा चास्ति
तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तङ्गिलोऽप्यस्ति इति रामायणे ।

५६२ । मनेरुच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। मुनिः । (मनेरकारस्य उत् । चकारादिन् प्रत्ययः) ।

५६३ । वर्णं बलिश्चाहिरण्ये ॥ ४।१२४ ॥

दी—। वर्णिः सौत्रः । अस्यबलिरादेशः । ‘करोपहारयोः
पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्तिशाम्’ । वयोरैक्याद् बलिः । हिरण्ये
तु वर्णिः—सुवर्णम् ।

मित—। वर्ण इत्यस्य धातोर्बल् इत्यादेशो भवति इन्प्रत्यये परतो न तु हिरण्ये ।
वयोरैक्यादितिरिति । ‘बलिर्द्व्यप्रभेदे’ च करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान्

स्त्री तु जरयास्तथचर्मणि । गृह्णद्वाहप्रभेदे अठरावयवेऽपि 'च' इत्यन्तःस्थवकार
पक्षे मेदिनी ।

५६४ । वसिवपियजिराजिब्रजिसदिहनिवासिवाशिवारिभ्य-
इञ् ॥ ४।१२४ ॥

दी—। वासिष्ठेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजि-
र्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गज-
बन्धनी । जले तु स्त्रीवम् । बाहुलकाद् वारिः (वारि ?)
पथिकसंहती ।

मित—। वस निवासि, डुवप् योजसन्तानि, यज देवपूजादी, राजदीप्तौ, ब्रज
गती, पल्लव विशरणगत्यवसादनेषु, हन् हिंसागत्योः, वाश्र शब्दे, वद व्यक्तायां
वाचिष्ठान्तः, वृज्वरणे (खन्तः)—एभ्यो दशभ्य इञ् । वादिरिति खन्तो निर्दिष्टः ।
बाहुलकादखन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे 'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इति-न्यास-
कारादयः । वारिरिति । एवं 'हारि पथिकसन्तान दुरतादिभक्षयोः स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । खटनेः खाटिः । 'खाटिलुसदृगहेऽपि स्यात् क्लिप्ते शवरये स्त्रियाम्'
इति च ।

५६५ । नहो भस्व ॥ ४।१२५ ॥

दी—। 'नाभिः स्यात् चत्त्रिये पुंसि' । प्राख्यङ्गे तु स्त्रियाम् ।
पुंस्यपीति केचित् ।

मित—। नह्यतेभकारोऽन्तादेश इञ् प्रत्यये परतः । केचिदिति । तथाच
मेदिनी । 'नाभिर्मुंख्यदृपे चक्रमध्यचविययोः पुमान् । इयोः प्राणिप्रतीके स्यात्
स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति ।

५६६ । कृषेष्ट्वं द्विष्छन्दसि ॥ ४।१२६ ॥

दी—। काषिः । (भाषायां तु कृषिरित्येव) ।

५६७ । अः शकुनी ॥ ४।१२७ ॥

दी—। शारिः शारिका ।

मित—। शृङ्गिषायाम् इत्यस्मादशकुनी (पक्षिणि) बाधे इज् प्रत्ययः ।

५६८ । कृज उदीचां कारुषु ॥ ४।१२८ ॥

दी—। कारिः शिल्पी ।

मित—। शिल्पिनि बाधे करोतेरिज् उदीचां मतेन । 'कारि मित्यां क्रियायां स्मादाच्छिल्पिन्नु शिल्पिनि' इति मेदिनी ।

५६९ । जनिघसिभ्रामिण् ॥ ४।१२९ ॥

दी—। जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

मित—। 'जनिबध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । नित्करणं स्वरार्थम् ।

५७० । अज्यतिभ्राञ्च ॥ ४।१३० ॥

दी—। आजिः संग्रामः । अतिः पक्षी । (इज्प्रत्ययः)

इतेष्व युक्तम् इति केचित्—केषां मतेन इण्) ।

५७१ । पादे च ॥ ४।१३१ ॥

दी—। पदाजिः । पदातिः ।

मित—। पादे उपपदे अज्यतिभ्राणि (इज्) । 'पादस्य पदाज्यतिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अतएव निर्देशादजेर्वोभावीन । 'पदातिपक्षिपदगपादातिक पदाज्यः । पदगश्च पदिकश्च' इत्यमरः । पादाभ्यामजतीति अततीति च विग्रहौ ।

५७२ । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ ॥ ४।१३२ ॥

दी—। अशेरुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् ।

पाणिः करः ।

मित—। अय् व्याप्तौ । पेण व्यवहारे स्तौत्वाच्च । आभ्यामिण् (इज्) । प्रत्ययस्य

नित्वादायादेशेन निर्देशः । अश्रिय पणादिदेति विग्रहः । आयलुक् इति । आय-
प्रत्ययस्य लोप इत्यर्थः ।

५७३ । वातेडिच्च ॥ ४।१३३ ॥

दी— विः पत्नी । स्त्रियां नौ इत्यपि ।

मित— वा गति गन्धनयोः । अयादिण् (इङ्) । डित्वाङ्लोपः ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे ॥ ४।१३४ ॥

दी— प्रहिः कूपः । (पुंस्त्र्येवाभूः प्रहिः कूप उदपानन्तु
पुंसिवेत्यमरः)

५७५ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४।१३५ ॥

दी— व्यञ्ज इण् स्याद् यलोपश्च । नदीर्घः । नौविः ।
नौवी । वस्त्रयन्यौ मूलधने च ।

मित— 'नौ कटिवस्त्रयन्येऽपि नौवी परिपणोऽपि च' इत्यमरः ।

५७६ । समानेख्यः स चोदात्तः ॥ ४।१३६ ॥

दी— समानशब्दे, उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् । स च
डित् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
ख्यायते जनैरिति यथा ।

मित— उज्जलदधेनोक्तम्—इङ् स्यात् स चोदात्तो इति तत्रेति प्रौढ-
मनोरमायां विस्तारेण प्रपञ्चितम् । इणः सन्निधानात् इङ्को विच्छिन्नत्वान्न पुनरनुङ्गि-
रिति तु बहवः ।

५७७ । आङि श्रिहसिभ्यां ऋस्वश्च ॥ ४।१३७ ॥

दी— इण् स्यात् स च डित् । आङो ऋस्वश्च । 'स्त्रियां
पास्यश्रिकोटयः' । सर्पे वृत्रासुरेप्यहिः ।

५७८ । अच इः ॥ ४।२३८ ॥

दी—। रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

मित—। अजन्तेभ्यो धातुभ्य इप्रत्ययः स्यात् । रविरित्यादौ क्रमेण रु, पु, ड, कु, च इति धातवः ।

५७९ । खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥

॥ ४।२३९ ॥

दी—। खनिः । कषिहिंस्रः । अजिः । असिः । वसि-
र्वस्त्रम् । पनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च ध्वनिः । ग्रन्थिः ।
चलिः पशुः ।

मित—। खनिरिति । खत्वाच्च इरिति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरिव मता
खानिः' इति हिरूपकोशः । अजिरिति । बाहुलकाद् वीभावाभावः । यथा 'पादे च'
(५७१) इति आपकादत्र वीभावाभावः ।

५८० । वृतेच्छन्दसि ॥ ४।२४० ॥

दी—। वार्तिः । (छन्दसीति । लोकेऽप्ययं प्रागुदाहृतः) ।

५८१ । भुजः कित् ॥ ४।२४१ ॥

दी—। भुजिः ।

मित—। भुजः पालनाभ्यवहारयोः । अस्मादिप्रत्ययः । स च कित् । भुजिरग्निः ।

५८२ । कृगृशृपृकुटिभिदिक्दिभ्यश्च ॥ ४।२४२ ॥

दी—। इः कित् स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षि-
रोगयोः । गिरिणा । काणाः गिरिकाणोः शिरिः शलभो
हन्ता च । पुस्निर्गवः राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च ।
भिदिर्वज्रम् । क्दिः परशुः ।

मित—। किरिर्वराह इति । वराहः यूकरो वृष्टिः कीलः पोवी किरिःकिटि' रित्यमरः । 'इसपञ्चायी—' इति कप्रत्यये किर इत्यपि । 'स्यात् किरो किरिः प्रोक्तः पथः पथिन्' इति द्विरूपकोशः । गिरिरिति । 'गिरिनां नेवरुग्भिदि । अद्री गिरिजके योषित्,—पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । कुटिरिति । कृदिकारान्—' इति ऊषि कुटो इत्यपि ।

५८३ । कुडिकरप्यौर्नलोपश्च ॥ ४।१४३ ॥

दी—। कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । (चादिप्रत्ययः । कपिर्मर्कटः)

५८४ । सर्वधातुभ्योमनिन् ॥ ४।१४४ ॥

दी—। क्रियते इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुतामा ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रक्षितं व्यर्थञ्च 'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यत्र प्रौढ-मनोरमायां स्पष्टम् । चर्मेत्यत्र चर गतौ, भस्मेत्यत्र भस् भर्त्सनदीप्तौ, शर्म (सुखम्) इत्यत्र श्, स्थामेत्यत्र ठा (स्था), छद्मेत्यत्र छद् अपवारणे गृह्यन्तः, सुता-मेत्यत्र तौङ् इति घातवः । स्थाम बलमिति । धातोरुपधाङ्खेत्याह—इयमिति । 'सुतामा गौत्रभिद् वर्मो वासवो इवहा इषा' इत्यमरः ।

५८५ । वृहेर्नोऽच्च ॥ ४।१४५ ॥

दी—। नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ।

मित—। वृहि वृही । अस्माद् मनिन् । इदिच्छस्य नुमो नकारस्य अकारस्य वन् । वृहेःनः + अत् + च इतिच्छेदः ।

५८६ । अशिशकिभ्यां कृन्दसि ॥ ४।१४६ ॥

दी—। अश्मा । शक्मा ।

मित—। अनयोर्मनिन् इति शेषः । अग्रमाप्रसारः । एतद् भाषायामपीष्यते ।

अग्रमापि याति महात्मान् इत्यादि कविप्रयोगात् ।

५८७ । हृष्टहृस्तृष्टभ्य इमनिच् ॥ ४।१४७ ॥

दी—। हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमारूपम् ।
सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

मित—। हरिमा इति । हरिमाणी हरिमण इत्यादि रूपम् काल इति अर्थः ।
वेदभाष्ये तु 'चन्द्रोऽयं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय' इति रोगशान्तार्थकसूर्यापिस्थान—
मन्त्रे हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं वाह्यं रोगं यदा शरीरगतं हरिदण्डरोग-
प्राप्तम् इति व्याख्यातम् हृष्टहरणे 'जनिहृभ्यामिमनन्' इति व्युत्पादितम् । तद्वन्व्ये
विष्यतिविजृम्भितम् इत्युपेत्यम् ।

५८८ । जनिमृड्भ्रामिमनिन् ॥ ४।१४८ ॥

दी—। जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेजः सर्वत्र ॥ ४।१४९ ॥

दी—। छन्दसि भाषायां वेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः ।
अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः । (वेमन्निति शब्दः) ।

५९० । नामन् सीमन्व्योमन्रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्

॥ ४।१५० ॥

दी—। सप्त अमी निपात्यन्ते । आयातेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् ।
सीमे । सीमाः । व्योजोऽन्तप्रस्योत्त्वं गुणः । व्योम । रीतः रोम ।
लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

मित—। निपात्यन्त इति । मनिनन्ता इति शेषः । आयात इति । आ
अभ्यासि । धातोर्भलोपः । सीमेति । णिञ् बन्धने सत्वम् । दीर्घश्च । स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।

‘भीमसीमे स्त्रियासुभे’ इत्यमरः । लोम इति । कपिलकादित्वाङ्गत्वम् । पाप्मेति । पिवतुः पुगागमः । बाहुलकादन्यतोऽपि । यत् पूजायाम् । यच्चा इति प्रौढमनरम् । क्वचिन्नाम् । स्वान्तरेणेवास्व प्रातत्वात् । प्राक्प्रतिपादितत्वाच्च व्यलम् । बाहुलकात् सीमा चन्द्रः ।

५८१ । मिथुने मनिः ॥ ४१५१ ॥

दी—। उपसर्गक्रियासम्बद्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसी ।
स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

मित—। सुशर्मेति । कृदन्तरपद स्वरणान्तोदान्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदान्तं स्यात् सुष्ठु श्रृणातीति विग्रहः । ‘स्यात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यमरस्तु मनिन् प्रत्ययान्तः समासनिष्पद्यो वा । स्वार्थसु धातूपसर्गसम्बन्धे सति मनिप्रति ।

५८२ । सातिभ्रां मनिन्ममिणी ॥ ४१५२ ॥

दी—। स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

मित—। योऽन्तकर्मणि । स्यति दुःखयतीति साम । तस्य दुरध्ययत्वादिभं संज्ञानिर्देशः । ‘साम क्लीवसुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी । अथ मनिन् । अतित गच्छतीति आत्मा । ‘आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्न मनसोरपि । सतावपि मनीषायाम् शरीरव्रज्जणोरपि’ इति च ।

५८३ । हनिमशिभ्रां सिकन् ॥ ४१५३ ॥

दी—। हंसिका हंसयोषिति । मच्छिका ।

मित—। मच्छिकेति । शस्य व्रज्यादिना पले कलं पलं च ।

५८४ । कोररन् ॥ ४१५४ ॥

दी—। कवरः । (कवरः पाठकः । ‘कवरी केशविन्यासः’ । ववयोरैक्यात् ‘जनपद—’ इति ङीष् । अन्यत्र कवरा) ।

५८५ । गिर उडच् ॥ ४१५५ ॥

दी—। गरुडः । (गृ निगरणे । इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति ।

अतएव गरुता याति इति विगृह्य प्रत्यये पृषोदरादिस्वाप्तीपे
गरुडशब्दे व्युत्पादयन्ति ।

५८६ । इन्देः कमिर्बलोपस्य ॥ ४।१५६ ॥

दी—। इदम् । (इदि परमैश्वर्यं । अस्मात् कम् । धातो-
र्नलोपः । सर्वनामशब्दः)

५८७ । कायतेर्ङिमिः ॥ ४।१५७ ॥

दी—। किम् । (कै गै शब्दे । आत्वे कृते ङित्त्वाङ्लोपे
च इदम्)

५८८ । सर्वधातुभ्यः इन् ॥ ४।१५८ ॥

दी—। वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इम्मन्निति वृक्षत्वम् ।
ह्यादनाच्छत्रम् ।

मित्र—। सर्वधातुभ्य इति प्रचितं व्यर्थं चेति प्राक्प्रोक्तम् । इन् इति ।
षिदयं प्रत्ययः निश्च । अतएव षकारविगमात् टकरस्यापि सूधन्यत्वनिवृत्तेर्दन्तात्कार
भावशेषेण त इति प्रत्ययः । अतः—वस् + इन् = वस् + व = वस्त्रम् इत्यादि ।
ह्यादयतेरुपधाङ्गस्यार्थमाह—इम्मन्निति । एवं पत्रं वाहनम् । पित्वात् पयो ।
पिवतेः पात्रम् । उँषि पात्री इत्यादि ।

५८९ । भ्रस्जि गमिनमिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ ४।१५९ ॥

दी—। भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नान्वं स्तोत्रम् । हान्वं
मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

मित—। भ्रज्जति अस्मिन्निति भाष्ट्रः भज्जं नपात्रम् । 'स्त्रीवेऽम्बरीष' भाट्टी ना'
इत्यमरः । स्त्रीरिति संयोगादेः सकारस्य लोपादुत्तरं ब्रह्मादिना षत्वे टुत्वम् । वैष्ट्रं
'पिष्टपमिति' । 'पिष्टपो भुवनं जगत' इत्यमरः । विशप्रवेशने । षत्वटुत्वे ।

६०० । दिवेद्युच्च ॥ ४।१६० ॥

दी—। द्यौत्रं ज्योतिः ।

६०१ । उषिखनिभरां कित् ॥ ४।१६१ ॥

दी—। उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ।

६०२ । सिविमुच्योष्टेरुच ॥ ४।१६२ ॥

दी—। सूत्रम् । मूत्रम् ।

मित—। प्रिवृ तन्तुसन्ताने । सूच मोचसे । अनयोष्टेरुकारः स्यात् एन् प्रत्यये परतः । सूविमूविभ्यां चुरादिशृङ्गान्ताभ्यामेरवा सिद्धे आद्यादाचार्यमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । 'एरच्' इत्यस्य घञो बाधकत्वादित्याहुः । 'सूवन्तु सूचना अन्ये सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभयः क्तुः ॥ ४।१६३ ॥

दी—। आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

मित—। एन् प्रत्ययेनैव सिद्धे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वं यथा सादित्यवमर्थं सूत्रम् ।

६०४ । पुवो ह्रस्वश्च ॥ ४।१६४ ॥

दी—। पुत्रः ।

मित—। पूज पवने । कृप्रत्यये परतः अस्य ऋसादेशः । पुनातीति पुवः । 'पुमाश्चो नरकादास्मात्पायते पितरं' सूत्रः । तस्मात् पुत्रः—' इति तु आतोशोपसर्गे इति कप्रत्ययनिष्पन्नः ।

६०५ । स्त्यायतेर्डट् ॥ ४।१६५ ॥

दी—। स्त्री ।

मित—। स्त्री ऐर शब्दसंघातयोः । अस्मात् क्तुः । स च ङित् । ङित्त्वाङितोपः । 'स्त्रीयोः—' इति यलोपः । ङित्त्वात् ङीप् । 'स्त्री योषिदवला योषा नारी स्त्रीमन्त्रिनी बहु' इत्यमरः ।

६०६। गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभस्त्रः ॥ ४।१६६ ॥

दी—। 'गोत्रं' स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्तं गृहम् ।
वेत्रम् । पत्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । चित्रम् ।

मित—। गुड्, अव्यक्तशब्दे । 'सत्रमाकादिने यज्ञे सदादाने धवेऽपि च' इत्यमरः । चत्रं वक्त्रम् इति 'यद्विचित्रं चत्रं न सङ्घो न मन्युरित्यत्र वेदभाष्ये व्याख्यातम् । चतात क्लृप्तायते इत्युदयः चवस्त्र शब्दो भुवनेषु रुद्ध इति कप्रत्ययान्तम् । पुत्रवत् ।

६०७। हुयामाश्रुभसिभस्त्रन् ॥ ४।१६७ ॥

दी—। होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

मित—। होत्रं हविः । क्षत्रिग्वाची च स्त्रीलिङ्गः होत्रा इत्यपीत्याहुः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्थान् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् । मात्रा कर्णविभूषायां चित्ते माने परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कातृस्त्रेऽवधारणे' । इत्युभयत्र मेदिनी । 'कर्णशब्दग्रहे श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रुवः' इत्यमरः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च स एव । चर्ममयं पात्रमित्यर्थः ।

६०८। गमेरा च ॥ ४।१६८ ॥

दी—। गात्रम् । (चात् त्रन् । धातोराकारोन्तादेशः) ।

६०८। दादिभस्त्रन्दसि ॥ ४।१६८ ॥

दी—। दात्रम् । पात्रम् । [लोके त्वन्यत्र (प्राक्) द्रष्टव्यम्] ।

६१०। भुवादिगृभ्यो णित् ॥ ४।१७० ॥

दी—। भावितम् । वादितम् । गारितम् । ओदनम् ।

मित—। प्रत्ययस्य णित्वात् सर्वत्र ङितिः ।

६११ । चरेत्तु ॥४११७१॥

दी—। चारित्रम् ।

मित—। चरैरित्रणं प्रत्ययः स्याद् वृत्तं चेदर्थो भवति । चारित्रं चरित्रम् । उपधाहङिः । इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तं प्राक् । न चैवं प्रज्ञादयणा सिद्धे इदं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरे विशेषात् ।

६१२ । अशित्वादिभ्य इतोत्तौ ॥४११७२॥

दी—। अशित्वम् । वहित्वम् । धरित्वी मही । त्वङ् एवमादिभ्य उतः । तोत्रं प्रहरणम् । वृज्—वरुत्रं प्रावरणम् ।

मित—। अशिप्रभृतिभ्य इतः । त्वैप्रभृतिभ्य उतः । अशित्वमित्यादौ अशूच्यासौ । वह प्रापणे । वृज् धारणे इति धातवः । धरित्वीति । गौरादिच्चात् ङीष् । तोत्रं प्रहरणम् । 'तोत्रवेवैकपाण्ये ।' इति गोतायां मङ्गलाचरणम् ।

६१३ । अमेद्विषति चित् ॥४११७३॥

दी—। अमित्रः शत्रुः ।

मित—। इत् एवानुवर्तते नोतः । चित्त्वं स्वार्थम् । 'द्विङ्विपचाहितामिवरिपु शत्रवश्च वः' इत्यमरः । न मित्रमिति विग्रहेत्वमिवम् क्लीबम् इति बहवः । दीचितस्तु न मित्रममित्र इत्याह । तन्मते "भृतामित्र—" इति लिङ्गानुशसनपूर्वेण पुंसि ।

६१४ । आ समिण् निकषिभ्याम् ॥४११७४॥

दी—। संपूर्वादिणो निपूर्वात् कषिश्च आ स्यात् । स्वरा-
दित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

मित—। समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये वर्तते । बाहुलकादुषिः दोषा रात्रिः । दिवेर्गुणाभावश्च दिवा दिवसः । खदेर्धश्च खर्षा इत्यादि ।

६१५ । चितेः कणः कश्च ॥४११७५॥

दी—। बाहुलकादगुणः । 'चिकणं मसृणं स्निग्धम्' ।

मित—। चित्ती संज्ञाने। अस्मात् कणप्रत्ययः। धातोः कथान्तादेशः।
अमरोक्तिमाह—चिकणमिति।

६१६। सूचः स्मन् ॥४।१७६॥

दी—। सूक्ष्मम्।

मित—। सूच पैश्वये चुरादिः। शिलोपः। कुत्वप्रत्यये। 'सूक्ष्मं स्मात् कणप्रत्यये-
ध्यात्मे पुंस्त्वानौ त्रिषु चात्पके' इति मेदिनी।

६१७। पातेडुमसुन् ॥४।१७७॥

दी—। पुमान्।

मित—। पा रचणे। अस्माद् डुमसुन् प्रत्ययः। 'पुङ्खौ डुमसुन्' इत्यन्वे।
डिच्चाडिलोपः। अत्र उमस् इत्यस्य योगः। पुमस् इति प्रातिपदिकम्। 'सुन्'
इत्यत्र लकार' उच्चारणार्थं इत्युत्पल्लवः। तत्र। 'बहुपुंसी' इत्यादौ ङोवर्थे तस्य
इत्यनेन। अन्त्यया उमित्तयेत्यास्याप्राप्ते ङोपो दुर्लभत्वात्। भाष्ये तु 'सुतेः सप्तसवे पुमान्'
इत्युक्तम्। अतएवोक्तं हरिणा 'उपेयप्रतिपच्चर्था उपयाया अव्यवहित' इति। एकस्य
शब्दस्य बहुधा निरुच्यमाणत्वमेवास्वहरिकारिकाया वीजम्।

६१८। रुचिभुजिभ्रां किष्यन् ॥४।१७८॥

दी—। रुचिष्यमिष्टम्। भुजिथो दासः।

६१९। वसेस्तिः ॥४।१७९॥

दी—। 'वस्तिर्नाभेरघो द्वयोः'। 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे'।
बाहुलकात् शासः—शास्तिः राजदेण्डः। विन्ध्याख्यमगमस्य-
तीति अगस्तिः। शकन्धादिः।

मित—। अगस्तिरिति। यावदहं नागच्छामि तावत्त्वया न वहितव्यम् इत्यर्थं
विन्ध्या व्यक्तवान् इत्यगस्त्यः। अन्येभ्योऽपीति ङः। पारस्करादित्वात्सुट्। 'अगस्ताः
कुम्भसम्भवः' इत्यमरः। 'अगस्तिः कुम्भयोनिः स्वादगस्याः कलसीसुतः' इति व्याजिष्य।

६२० । सावसेः ॥४१८०॥

दी—। स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

मित—। असुभुवि । सुपूर्वादस्मात् तिप्रत्ययः । बहुलवचनाद् भूभावो न ।

६२१ । वी तसेः ॥४१८१॥

दी—। वितस्तिः ।

मित—। तमु उपचये । विपूर्वादस्मात् तिः । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्ति-
र्वाँदशाङ्गुलः' इत्यमरः । स्त्रीपुंलिङ्गः ।

६२२ । पदिप्रथिभ्रां नित् ॥४१८२॥

दी—। पत्तिः । प्रथितिः । "तितुवेष्वग्रहादीनाम्"
(वार्तिक) इतीट् ।

In प्रथिति, which means eminence, we have the augment इट् by the Varttika 'तितुवेषु—' which means that इट् is not prefixed to ति, तु, व etc coming after roots other than ग्रह etc. Hence ग्रहादि class necessitates इट् ।

मित—। पत्तिः पदातिः । प्रख्यातिः प्रथितिः । तितुवेति इटिन्निषेधे प्राप्ते आह—
'तितुवेषु—' इति । वार्तिकमिदम् इड् विधायकम् । ग्रहादिभिन्नेभ्य एव परतस्ति तुवादिना
नेट् । प्रथेस्तु ग्रहादित्वादिति ।

६२३ । दृणातेर्द्ध्रस्वश्च ॥४१८३॥

दी—। दृतिः ।

मित—। दृ विशरणे । अस्मात्तिः । धातोर्द्ध्रस्वश्च । 'तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतिः
पावादिबोदकम्'—मनुः । 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ।

६२४ । कृतृकपिभ्राः कीटन् ॥४१८४॥

दी—। कीरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कपीटं कुक्षिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥४।१८५॥

दी— रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
कुटितं कुटिलम् ।

मित— रुच्, वच् इत्यादयो धातवः । उचितमिति । किञ्चाद् 'वचिस्त्वपि—
इति सम्प्रसारणम् । 'उचितं तु भावे न्याये मिते जाते समञ्जसे' इति मेदिनी ।

६२६ । कुटिकुषिभ्यां कलम् ॥४।१८६॥

दी— कुट्मलम् । कुष्मलम् ।

मित— किदयं प्रत्ययः । 'कुट्मलो मुकुलो पुंसि न इयोर्नरकान्तरं' इति मेदिनी ।
कुष्मलं कुदनं विकसितमिति वा ।

६२७ । कुषेलेच्च ॥४।१८७॥

दी— कुल्मलं पापम् । (लकारोऽन्तादेशः)

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥४।१८८॥

दी— चेतः । सरः । पयः । सदः ।

मित— सर्वधातुभ्य इति प्रचिन्नं व्यर्थम् । दशपाद्याम् 'असुन्' इत्येव दर्शनादि-
व्याहुः । चेत इति । चितो संज्ञाने—चित सञ्चेतने चुरादिरिति वा धातुः । सर इति ।
स्र गतौ । अयं स्त्रियामपि 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्थः । गौरादित्वान् ऊँष् ।
पय इति । पीङ् पाने । 'पयः क्षीरं पयोष् च' इत्यमरः । सद इति । षट्छ
विश्रणादौ । स्त्रीनपुंसकयोरयम् । 'समञ्ज्या परिषद्' गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः इत्यमरः । एवं वच दीप्ती । अस्मात्
'वर्चो नपुंसकं' रूपे निष्ठायां तैजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । यभ
हिंसायाम् । भीवादिकः क्रौयादिकथ । तप सन्तापे । षड् मर्षणे । मह पूजायाम् ।
तसु स्नानौ । रज्ज राने । एभ्यः षड्भ्योऽसुनि सान्तम् । अथादन्तमपि ।
'नभन्तु नभसा साहं तपन्तु तपसा सह । सहस्र सहसा साहम् महस्र महसा सह ।
तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति विरूपकोशः । 'तपो लोकान्तरेऽपि च ।

‘चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः । स हो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्त-
माघयोः’ इति च मेदिनी । ‘मह उज्जवत्सव’ इत्यमरः । ‘तमः क्लीबं गुणे—शोके
सैहिकेयान्वकारयोः’ इति रभसः । रुदिर—रोदस—रोदसी चापि दिविभूमौ प्रथक्
प्रथक् । सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदस्याग्रिरोदसी’ इति विश्वः । वी गत्यादिषु । ‘वयः
पक्षिणि बाष्पे योवने च नपुंसकम्’ इति मेदिनी । अण प्राणने । अनौ भक्तं तत्स्था
नञ् । ‘अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः’ इति टचि तु अदन्तम् । ‘पाकस्थानं
महानसम्’ इत्यमरः ।

६२८ । रपेरत एच्च ॥४॥१८८

दी—। रपोऽवद्यम् । (असुन् । धातोरादेरेकायः) ।

६२० । अशेर्देवने युट् च ॥४॥१८०॥

दी—। देवने सुतौ । यशः ।

मित—। अश्वत्थौ । देवनेर्धे (सुवर्धे) अस्मादसुन् । धातोर्युट् च ।

६२१ । उव्जैर्वले बलोपश्च ॥४॥१८१॥

दी—। ओजः । (चादसुन् । गुणः । ‘तजो दीप्ताववष्टम्भे
प्रकाशबलयोरपि’) ।

६२२ । श्वेः सम्प्रसारणं च ॥४॥१८२॥

दी—। श्वः । श्वसी । बलपयर्थ्यायोऽयम् ।

मित—। टुषोश्चि गतिवृद्धयोः । अस्मादसुन्नक्तस्य सम्प्रसारणञ्च । गुणः । बलपयर्थ्याय
इति । ‘श्वसाहिमन्व’ इत्यादौ वेदभाषे तथैव व्याख्यातत्वात् ।

६२३ । अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥४॥१८३॥

दी—। अयतेः शिरः आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

मित—। अयतेरिति । शिञ् सेवायाम् । इत्यस्य शिर आदेश इत्यादि ।
किञ्चादतो लोप इति लोपाद् ‘अ’ पुगन्तेति, लघुपदगुणो न भवति । ‘उचमाङ्ग’ शिरः

शीर्षम्' इत्यमरः । शृणातेर्धञ्च कप्रत्यये ञ्दन्तोऽपि 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद् गयागिरि' (वायुपुराणम्) इति प्रयोगश्च । "शिरोपधानम्" इति सप्रनाटके भासश्च ।

६३४ । अर्तेरुच्च ॥४१८४॥

दी—। उरः । (चादसुन् । कित्वानुवृत्तेर्न गुणः । 'उरो वत्सश्च वचश्च') इत्यमरः ।

६३५ । व्याधौ शूट् च ॥४१८५॥

दी—। अर्शो गुदव्याधिः ।

मित—। अर्तेः शट्स्याद् रोगेऽर्थे । चादसुन् प्रत्ययः ।

६३६ । उदकेनुट् च ॥४१८६॥

दी—। अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी । (अर्णोजलम्) ।

६३७ । इण आगसि ॥४१८७॥

दी—। एनः ।

मित—। इण् गताविच्यत्तादसुन्, धातीनुट् च, पापेऽर्थे । गुणः = एनः ।

६३८ । रिचैर्धने घिच्च ॥४१८८॥

दी—। चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

मित—। रिचिर विरचने इत्यस्मात् रिच विद्योजनसमर्चनयो रित्यस्माद्वा असुन् प्रत्ययः स्नाह्नं चेदर्थो भवति । चकारफलं घित्करणफलञ्चाह—चादित्यादिना । कुत्वमिति । 'चजोः कु विण्यतो' रित्यनेन इति बोध्यम् । 'अट्कु' इति शब्दम् ।

६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥४१८९॥

दी—। चनो भक्तम् ।

मित—। चाय—पूजानिशामनयोः। अस्मादसुन् स्यादन्नेऽर्थे। प्रत्ययस्य नुट्।
धातोर्ङ् अथ। चनो भक्तमिति। भक्तम् अन्नम्। 'पुरुषुज्य चनस्यतम्' इत्यत्र मन्त्रे
चैवमेव भाष्यम्। 'हविर्लक्षणमन्नम् इच्छतम्' इति व्याख्यानात्।

६४०। वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः नुट् च ॥४।२००॥

दी—। वर्षी रूपम्। शेषो गुह्यम्।

मित—। वृज् वरण इत्यस्मादसुन् रूपार्थे शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात्तु स्वाङ्गेऽर्थे।
प्रत्ययस्य नुडागमः। गुणः। 'शेषः स्यादृषसं पलम्' इति।

६४१। स्त्रुरिभ्यां तुट् च ॥४।२०१॥

दी—। स्रोतः। रेतः। (चात् असुन्। स्रोतः प्रवाहः।
रेतः शुक्रम्)।

६४२। पातेर्वले जट् च ॥४।२०२॥

दी—। पाजः। पाजसी।

मित—। पा रचणेस्मादसुन् वलं चेदर्थो भवति। प्रत्ययस्य जुडागमः। पाजो
बलम्। उज्ज्वलदत्तस्तु युडिति वक्ष्याम। 'अभिव्रजन्नचितं पाजसा रजः' इत्यादि
मन्त्रभाष्ययोस्तथैवोपलब्धः।

६४३। उदके थुट् च ॥४।२०३॥

दी—। पाथः। (पातेरसुन् उदकेऽर्थे। प्रत्ययस्य थुडा-
देशश्च। पाथ उदकम्)।

६४४। अन्ने च ॥४।२०४॥

दी—। पाथो भक्तम्॥ (अन्नेचार्थे पातेरसुन्। प्रत्ययस्य
थुडादेशश्च)।

६४५ । अदेनुं मधौ च ॥४१२०५॥

दी—। अदेभक्ते वाच्ये असुन्नुमागमो धादेशश्च ।
अन्धोऽन्नम् ।

मित—। अन्धः—अन्धसी इत्यादि । 'भिस्मास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः ।

६४६ । स्कन्धे च स्वाङ्गे ॥४१२०६॥

दी—। स्कन्धः—स्कन्धसी । (असुन् धृञ्चान्तदेशः) ।

६४७ । आपः कर्माख्यायाम् ॥४१२०७॥

दी—। कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्रः । अपः ।
बाहुलकात् आपः आपसी । (असुन् । धातोर्ह्रस्वः । प्रत्ययस्य
नुडागमो वा) ।

६४८ । रूपे जुट् च ॥४१२०८॥

दी—। अजो रूपम् ।

मिन्—। आप्रोत्तरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्य जुट् च । अज इति ।
जश्च पकारस्य वकारः । अजसी—अजांसि ।

६४९ । उदके नुम्भौ च ॥४१२०९॥

दी—। अम्भः । (आप्रोत्तरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् ।
धातोर्भञ्जान्तदेशः । अम्भोजलम्) ।

६५० । नहेर्दिवि ॥४१२१०॥

दी—। नभः । (नहेरसुन् आकाशे वाच्ये । भञ्जदेशः ।
नभमित्यपि । अकारान्तत्वात्) ।

मित—। “नभन्त नभसा साजम्” इति ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च ॥४१२११॥

दी—। 'आगः' पापापराधयोः । (इण् गतावित्यस्माद-
सुन् । धातोरागादेशः) ।

६५२ । अमेहुँक् च ॥४१२१२॥

दी—। अंहः । (असुनि परे । अमन्ति गच्छन्ताधो-
ऽनेनेत्यंहो दुरितम्) ।

६५३ । रमेश्च ॥४१२१३॥

दी—। रंहः । (असुन् । धातोर्हगागमः । रंहो वेगः) ।

६५४ । देशे ह च ॥४१२१४॥

दी—। रमन्तेऽस्मिन् रहः । (असुन् । ह्यन्तादुशः) ।

६५५ । अच्चरञ्चि युजिञ्चिभ्यः कुश्च ॥४१२१५॥

दी—। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्गश्चिङ्ग शरीरयोः' ।
अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

मित—। अङ्गः—अङ्गसी—अङ्गांसि । अङ्गः—अङ्गसी—अङ्गांसि । योगः—
योगसी—योगांसि । अकारान्तः पुमांयापि । 'योगेन दलिताशयः' । उच्च समवाये
ऽस्मादसुन् । बाहुलकात् न्यङ्गादित्वाद्वा कुलम् । ओक् आयथमात्रेऽपि सन्दिरेऽपि
नपुंसकम् । मीदिनी । ओक्—ओकसी इत्यादि ।

६५६ । भूरञ्चिभ्यां कित् ॥४१२१६॥

दी—। भुवः । रजः ।

मित—। आभ्यामसुन् कित् स्यात् । अगुणः । भुवः अन्तरिक्षम् । पृथग्व्यं
प्रतिरूपकम् अयमिदम् । रजो रेणुः । अजर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् ।
'रजोऽयं रजसा साहम् स्त्रीपुष्पगुणधुलिषु' इत्यजयः ।

६५७ । वसेर्णित् ॥४।२।१७॥

दी—। वासो वस्त्रम् । (वस निवासे आच्छादने वा ।
अस्मादसुन् नित् । वृद्धिः) ।

६५८ । चन्द्रेरादेश्च कः ॥४।२।१८॥

दी—। कन्दः । (चादसुन् । 'कन्दः पथप्रभेदेऽपि
स्त्रैरचाराभिलाषयोः' । कन्द इत्यदन्तोपि इति केचित् ।)

६५९ । पचिवचिभ्यांसुट् च ॥४।२।१९॥

दी—। 'पचसी तु स्मृती पचौ' । वचो हृदयम् ।

मित—। पचः—पचसी—पचांसि । पचः पचौ पचा इत्यपि ।

६६० । वहिहाधाजभ्यश्चकन्दसि ॥४।२।२०॥

दी—। वच्चा अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत
इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन
वहेरूपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक्—' इति
युक् । 'शोणा धृणू नृवाहसा' । 'श्रोता हवं गृणतः
स्तीमवाहाः' । 'विखो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः' ।
'देवो नरः पृथिवीं विश्वधायाः' । 'अधारयत् पृथिवीं विश्व-
धायसम्' । 'धर्णं सिंभूरिधायसम्' इत्यादि ।

मित—। वह प्रापणे, शीघ्रक् त्यागे, ङुधाज् धारणादौ । चकन्दसि एभ्यः असुन् ।
प्राचां मतेन सुङ्गनुवर्त्य आह—वच्चाः हासाः धासा इति । प्राञ्च इति—सर्वे वृत्ति-
दादयः प्रसादकारादयश्चेत्याशयः । तेनेति । इतरयोः । हाको धाजश्चेष्टार्थः ।
वेदभाष्यमेवात्र मानमित्याहुः ।

६६१ । इण आसिः ॥४।२२१॥

दी—। अयाः वज्जिः । खरादिपाठादव्ययम् । (आस् प्रत्ययो गुणयादेशौ) ।

६६२ । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥४।२२२॥

दी—। उपसर्गविशिष्टो धातु मिथुनम् । तत्रासुनोऽपवादी-
ऽसिः । खरार्थः । यस्य धायोर्यत् कार्यम् असुन्प्रत्यये उक्तं
तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्दवने युट् चेत्यादि । सुयशाः ।

मित—। प्राग्व्याख्यातम् । अशेर्दवने युट्चेति (६३८ सूत्र) । अत्रादि-
पदेन सुपयाः, वसोताः इत्याद्यपरादाहायम् ।

६६३ । नजि हन एह च ॥ ४।२२३ ॥

दी—। अनेहाः । अनेहसी ॥

मित—। नञ् पूर्वान्तरिस्मि (अस्) प्रत्ययः । एह च सर्वादेशः । अनेहाः
कालः । 'कालो दिष्टोऽपानेहा अपि समयः' इत्यमरः । 'अदुश्नस् पुरुदंस—' इति
भावनङ् ।

६६४ । विधाजो वेध च ॥ २२४ ॥

दी—। विदधातीति वेधाः ।

मित—। विपूर्वाद् धाजोऽसिर्वेधचादेशः । 'वेधाः पुंसि ह्यधीक्षे बुधे च
परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ।

६६५ । नुवो धुट् च ॥ ४।२२५ ॥

दी—। नोधाः ऋषिः ।

मित—। णु कुतौ । अस्मासिः । प्रत्ययस्य धुडागमश्च । 'सद्यो भुव वीर्याय
नोधाः' इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । तत्र नव्वं (कुति) दधातीति
निरुक्तं व्युत्पत्त्यनुरम् ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥४।२२४॥

दी—। असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (३८७३) इत्युत्तरपदकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

The affix असि is attached to roots preceded by गति i.e. प्रेत्य and कारक as उपपदs, the preceding members (पूर्वपद) in such derivatives are accentuated as the roots following i.e. they get the accents of the roots themselves. Thus गति—सुतपाः; कारक—जातवेदाः (fire) जातान् वेत्तीति असिः । This rule is to supersede अनुदात्त accent due to the remaining portion after the subsequent member has got the account of the root (which is अनुदात्त by 'धातोः' ३०७१) by the rule 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३).

मित—। असिः स्वादिति । शेष पूरणमिदम् । गत्युपपदात् कारकोपपदाच्च धातोरसिप्रत्ययः स्यात् । अत्र पूर्वपदस्य धातुस्वरत्वं चेत्यर्थः । तत्र गताबुदाहवति—सुतपा इति । सुतपा नाम ऋषिः । सुष्टु तप्यत इति । कारको आह—जातवेदा इति । जातान् वेत्तीति विग्रहः । अग्निरित्यर्थः । 'जातवेदास्तनुनपात्' इत्यमरः । ननु 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिच्छाशङ्का समाधत्ते—शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (३६५०) इति स्वरविधिविषयकपरिभाषयेत्यर्थः ।

६६७ । चन्द्रे मी डित् ॥ ४।२२७ ॥

दी—। चन्द्रोपदान्माडोऽसिः स्यात् स च डित् । चन्द्रमाः । (चन्द्रं रजतममृतञ्च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमाः इति हरदत्तः) ।

६६८ । वयसि धाजः ॥ ४।२२८ ॥

दी—। वयोधास्तरुणः । (असिः । स च ङिदिति योज्यम् ।
ङिच्वाट्टिलोपः) ।

६६९ । पयसि च ॥ ४।२२९ ॥

दी—। पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च ॥ ४।२३० ॥

दी—। पुरोधाः । (धाजोऽसिः । स च ङित् । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः) ।

६७१ । पुरुरवाः ॥ ४।२३१ ॥

दी—। पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

मित—। 'पुरुरवा बुधसुतो राजपिय पुरुरवाः' इत्यमरः ।

६७२ । चक्षेर्वहुलं शिञ्च ॥ ४।२३२ ॥

दी—। नृचक्षाः । ('चादसिः । शिञ्चोक्तेः सार्वधातुकत्वात्
ख्याजादेशो न । नृचक्षा राजसः) ।

६७३ । उषः कित् ॥ ४।२३३ ॥

दी—। उषः । (असिः कित् । दशपाद्यां तु वसः किदि-
तिपाठः । वसति सूर्येण सहेत्युषा) ।

६७४ । दमेरुनसि ॥ ४।२३४ ॥

दी—। 'सप्तार्चिर्दमुना' । दमुना अग्निः । (पक्षे 'अन्येषामपि
—' इति दीर्घः । दमूनाः) ।

६७५ । अङ्गतेरसिरिडगमश्च ॥ ४।२३५ ॥

दी—। अङ्गिराः । (असिः + इरुट् + आगमश्च इति च्छेदः) ।

६७६ । सत्तरप-पूर्वादसिः ॥ ४।२३४ ॥

दी—। अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ।

मित—। प्रायेणेति । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः सादिकलेष्मरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'एकासरप्रार्थितयौर्विवादः' इति रघुः । भूम्नि इत्यस्य बहुत्वे इत्यर्थः ।

६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ४।२७७ ॥

दी—। विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

मित—। असिप्रत्ययः । विश्वं वेत्ति (वन्दतीति) भुक्ते इति च विश्वही । ऊज्ज्वदत्तेन विश्ववेदा अग्निः विश्वभोजाः इन्द्र । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यनुगितुक्तम् । तत्र । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः ।

६७८ । वशेः कनसिः ॥ ४।२७८ ॥

दी—। संप्रसारणम् । उशनाः ।

मित—। वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'उशना भार्गवः / कवि' इत्यमरः । किञ्चात् 'ग्रहिण्या—' इति सम्प्रसारणमिति बोध्यम् ।

इति मितभाषिन्यामुणादिषु चतुर्थः पादः

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७८ । अदि भुवो डुतच् ॥ ५।१ ॥

दी—। अदभुतम् ।

मित—। अदित्यव्ययम् आकस्मिकाद्यै तथिद्रुपपदे भुवो डुतच् प्रत्ययः (उतच्) ।
डित्वाटिट्लोपेन प्रत्ययावयवः शिष्यते ।

६८० । गुधेरूमः ॥ ५।२ ॥

दी—। गोधूमः ।

६८१ । मसरूरन् ॥ ५।३ ॥

दी—। मसूरः । प्रथमेपादे 'असरूरन्' (४२) 'मसेश्' (४३)
इत्यत्र व्याख्यातः । (मसी परिणामि । मसुर इत्यपि) ।

६८२ । स्थः किच्च ॥ ५।४ ॥

दी—। स्थूरो मनुष्यः । (छा गतिस्थितौ । अस्मादूरन्
प्रत्ययः कित्) ।

६८३ । पातिरतिः ॥ ५।५ ॥

दी—। पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । वातिर्नित् ॥ ५।६ ॥

दी—। 'वातिरादित्यसोमयोः' (इति रभसः) ।

६८५ । अर्तेश्च ॥ ५।७ ॥

दी—। अरतिरुद्देगः । (ऋगतावित्यस्मादतिः । गुणः ।
रपरत्वम्) ।

६८६ । लहेः क्तो हलोपथ ॥ ५।८ ॥

दी— । लणम् । (लह हिंसायाम् । अस्मात् क्तः ।
किच्चात्रगुणः) ।

६८७ । वृज् लुटितनिभ्य उलच् तण्डश्च ॥ ५।८ ॥

दी— । त्रियन्ते लुव्यन्ते तन्यन्ते ताडयन्ते इति वा तण्डुलाः ।
नित— । वृजादिभ्यः प्रत्येकमुलच् । तण्डुलादिभ्यः । स च भ्रूयैव भवतीति
नेति । यद्यपि 'सानसिर्वर्णसि—' (५४७) इत्यत्र तण्डुलशब्दो निपाततः । तथापि
प्रत्ययस्वरूपेण माधोदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरूपान्तोदात्त इति भेदः ।

६८८ । दंसेष्टनौ न आ च ॥ ५।१० ॥

दी— । 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

नित— दसि दंसनदर्शनयोः । अस्मात् टटनौ प्रत्ययी स्याताम् । दंसिरुपधास्यस्य
नकारस्य अकारादेशश्च । पिच्च स्वरार्थम् । टिलम् ङीवर्यम् । दासी । 'दासः शूद्रे
दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ।

६८९ । दंशेश्च ॥ ५।११ ॥

दी— । दाशः धीवरः ।

६९० । उदि चेडँसिः ॥ ५।१२ ॥

दी— । उच्चैः । (उत् पूर्वाच्चिणोतेडँस् प्रत्ययः) ।

६९१ । नो दीर्वश्च ॥ ५।१३ ॥

दी— । नीचैः । (प्राग्वद् डैस् प्रत्ययः । दीर्वः) ।

६९२ । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्वः ॥ ५।१४ ॥

दी— । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । किच्चादनु-
नासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ।

मित—। रसु क्रीडायाम् । पूर्वपदस्येति । सु इत्यस्य दीर्घः । सूरतः । स्वे
दम इति मत्वर्थीयः । तेन दमवान् संयत इत्यर्थः । तदाह—उपशान्त इति ।

६८३ । पूजो यण्णक् ङ्रस्वश्च ॥५॥१५॥

दी—। यत् प्रत्ययः । पुण्यम् ।

मित—। पूजः + यत् + णक् + ङ्रस्वः च इति षष्ठीदः । तदाह—यत्प्रत्यय इति ।
धातोर्नुक् ङ्रस्वश्च । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ।

६८४ । स्त्रंसि शिः कुट् किच्च ॥५॥१६॥

दी—। स्त्रंसति शिरादेशो यत्प्रत्ययः । कित्तस्य कुडाग-
मश्च । शिक्वम् । (स्त्रंसु अधःपतने । शिक्वमिति । शिका
इति भाष्यम्) ।

६८५ । अर्ते क्युरुच्च ॥५॥१७॥

दी—। उरणो मेषः ।

मित—। कित्वाद् गुणाभावे 'यु' इत्यस्य षनादेशे क्त्वं स्थाने 'उ' इत्यस्य रपरत्वेन
प्रवृत्तेश्च उरण इति । नत्वम् । 'मिदोरभोरणीनांयु मेषतण्य एङ्के' इत्यमरः ।

६८६ । हिंसिरीरन् नीरचौ ॥५॥१८॥

दी—। 'हिंसिरीरोव्याघ्रदुष्टयोः' ।

मित—। ईरन् नीरचाविति । स्त्ररे भेदः ।

६८७ । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्वलोपश्च ॥५॥१९॥

दी—। उदरम् ।

मित—। उद् पूर्वाद् दृ निवारणे इत्यस्यात् अच् अल् इत्येतौ प्रत्ययौसः । पूर्व-
पदस्य उदित्यस्य दकारस्य लोपश्च । 'उदरं परिमाति सुष्टिना' इति श्रीहर्षः ।

६८८ । डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥५॥२०॥

दी—। अजल् च डित् स्याद्वातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ।

मित—। खनु अवदारणे । अस्माद् च अल् च प्रत्ययौक्तः । तौ च छित् ।
छित्छाटिञोपेधातोर्मुटि च सुखम् । 'सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भीपायिपि' इति
विश्वः ।

६८८ । अमेः सन् ॥ ३।२१ ॥

दी—। अंसः । (अम गतौ । अस्मात् सन् प्रत्ययः ।
'स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री') ।

७०० । मुहेः खो मूर्च ॥ ५।२२ ॥

दी—। मूर्खः ।

मित—। मुह वैचित्र्ये । अस्मात् खप्रत्ययः । धातोर्मूरादेशश्च । मुह्यतीति
मूर्खः । 'अजे मुदो यथास्यात् मूर्खवैधेयवालिशः' इत्यमरः ।

७०१ । नहेर्हलोपश्च ॥ ५।२३ ॥

दी—। नखः । (नह बन्धने । चात् स प्रत्ययः) ।

७०२ । शीङो ह्रस्वश्च ॥ ५।२४ ॥

दी—। शिखा । (चात् खः । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्ने गुणः) ।

७०३ । माङ् जखो मयच् ॥ ५।२५ ॥

दी—। मयूखः ।

मित—। माङ् मानेऽस्माद्दुःख प्रत्ययः । धातोर्मय (मयच्) इत्यादेशश्च ।
'मयूखस्त्रिङ् करज्वालासु' इत्यमरः ।

७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ ५।२६ ॥

दी—। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।

७०५ । स्पृशेः खणशुनौ घृ च ॥ (खणशुनौ प्रत्ययौ घृ
इत्यादेशः) । पार्श्वम् । 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुं रायुधम् ।

मित—। मृशतीति पार्श्वम् (अण्), पशुः कुठारः—शुन् । 'पशु' परशुना सह' इति हिरूपकोशः ।

७०६ । श्मनि अयतिर्ङुन् ॥ ५।२८ ॥

श्मब्बुदी मुखवाची । मुखमाययत इति श्मश्रुः ।

मित—। श्मन् इति शब्दोपपदात् शि श्रव्यत्वात् ङुन् । श्मनम् अयत इति श्मन् शि + ङुन् = श्मश्रु । टित्वात् टिलोपः । इत्थी मुखमित्यादि अर्थनिर्देशमात्रं न विग्रहः ।

७०७ । अश्रादयश्च ॥ ५।२९ ॥

दी—। अश्रु नयनजलम् ।

मित—। ङुन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । नञपूर्वान् अयतिर्ङुन् । अश्रु व्याप्ति । अस्माद् रुप्रिति वित्वाकरः ।

७०८ । जनेष्टन् लोपश्च ॥ ५।३० ॥

दी—। जटा । (टन् धातोर्न्यलीपः) ।

७०९ । अच् तस्य जङ्ग ज ॥ ५।३१ ॥

दी—। तस्य जनेर्जङ्गादेशः स्यादच्च । जङ्गा ।

मित—। जनेर्च् प्रत्ययः । 'अजायतः—' इति टाप् । शेषं सूत्रे ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ ५।३२ ॥

दी—। जघनम् । 'पञ्चान्नितम्बं स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः' ।

मित—। शरीरावयवे वाच्ये हन्तेर्च् प्रत्ययः स्नाह्वातीर्षित्वं च । अभ्यास-कार्यम् । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । अनरस्थमाह—पशदिति । 'ज्ञातास्त्रादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः' मेघदूतम् ।

७११ । क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ५।३३ ॥

दी—। लकारस्य लोपः । केशः ।

मित—। क्तिञ् विवाधनेऽस्मादन् प्रत्ययः । क्तिञ्चातीति केशः ।

७१२ । फलेस्तिजादेश पः ॥ ५।३४ ॥

दी—। पलितम् ।

मित—। फल निष्पत्तौ । अस्मादितच् । फल्यपः । 'पलितं जरसा शैक्ता' केशादौ' इत्यमरः ।

७१३ । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ ५।३५ ॥

दी—। करकः—करका । कटकः । नरकम्—नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः । सरकं गमनम् । कोरकः कोरकं च ।

मित—। वृत्तिरिति । 'युवोः—' इति तस्य अकादेशः । गुणः । 'करकस्तु पुमान् पचिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मैघोपले ना स्त्री करके च कमण्डली' इति मेदिनी । कटक इति । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (१६०) इति कुनाप्ययं सिद्धः । गुणभाज इहैवोदाहार्याः । गुणनिषेधभाजस्तु कुन । उदासीनास्तु यत्र कुवचिदिति भावः । नूनये । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । उदयणाचार्यास्तु 'न नरकाण्येव संस्ती'ति क्लौवं प्रयुज्यते । तत्र मूलं सृग्यम् । सृगतौ । सरकः शीघ्र पातम् । कुर शब्दे । 'कोरकोऽस्त्रीकृतमले स्यात्' इति मेदिनी ।

७१४ । कीचयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ५।३६ ॥

दी—। कीचको वंशभेदः ।

The affix वुन् (अक) is employed after the root कीच to address (आमन्त्रणे) चुरादि and the beginning and final letter of the root change their respective places. Thus कीचक a kind of bamboo (also the companion under the king Virata). Similarly पेचक (owl) and मेचक (the green spot in the plume

of the peacock) through interchange of इकार of पचि and मचि.

मित—। चीक आमन्नये चुरादिः। अस्माद् तुन् (अक) स्यात्। धातोराय-
न्ताचरयोः चकारककारयोः परस्परस्य विपर्ययश्च। बाहुल्यकवल्लभोऽयमर्थः
इत्याकरः। अतएव गुणो न। 'स कीचकैर्मांस्तुपूर्णैरन्वैः कुण्डिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुक्षेऽयशः स्वसुखैरुदशीयमानं वनदेवताभिः' इतिरघुः।

७१५। पचिमच्योरिच्चोपधायाः ॥ ५।३७ ॥

दी—। पेचकः। मेचकः।

मित—। लुपचप् (पच्) पाके। मचि (मच्) कल्कने। आभ्यां वनि परि
अनयोरुपधाया इत्। पचि मचि इति स्थिते आद्यन्तस्तरविपर्ययेन पचि मचि इति
जाते गुणेन पेचकः मेचक इति। 'पेचकी गजलाङ्गुलमूलोपान्ते च मेचकस्तु
मयूरस्य चान्द्रकी स्यामली पुमान्। तद्वयुक्ते वाच्यवत् स्त्रीवं स्त्रीतोऽज्ञानान्वकारयोः' इति।

७१६। जनेररष्ठ च ॥ ५।३८ ॥

दी—। जठरम्।

मित—। जनेः + अरः + ठ चेतिच्छेदः। 'अलोऽन्तरस्य' इति नकारस्य ठकार
इति बोध्यम्। उदरमित्यर्थः।

७१७। वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ५।३९ ॥

दी—। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशीर्ण्डयोः'। विदा-
दित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्यः।

मित—। आभ्याम् अरप्रत्ययः चित्। चकार नकारयोश्चय।

७१८। ऊर्जिं दृष्टातिरलचौ पूर्वपदान्तप्रलोपश्च ॥ ५।४० ॥

दी—। 'ऊर्दरः शूररक्षसोः'।

७१९। ऊदरादयश्च ॥ ५।४१ ॥

दी—। ऊदरः कुसुलः। मृदरं विलसत्। मृदरः सर्पः।

७२० । हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ॥ ५।४२ ॥

दी— घातनो मारकः ।

मित— हन्तेर्यु प्रत्ययः स्यात् । तेन घुना (प्रत्ययेन) सहनकारस्य तकारश्च ।
पूर्वसूत्राद् वृद्धेरपकर्षादुपधावृद्धिः ।

७२१ । क्रमिगमिच्चमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ५।४३ ॥

दी— क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । चान्तुमर्शकः ।

७२२ । हर्यतेः कन्यन् हिरच ॥ ५।४४ ॥

दी— कन्यण प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

मित— हर्य गतिकान्तोः । अस्मात् कन्यन् (कन्य) । धातोर्हिरादेशश्च ।
हिरण्यं सुवर्णं शुक्रश्च । 'हिरण्येन सवितारधेन' इति मन्त्रः ।

७२३ । कृजः पासः ॥ ५।४५ ॥

दी— कर्पासः । विल्वादित्वात् कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च ॥ ५।४६ ॥

दी— जतुं ईस्ती योनिश्च ।

मित— तु इत्यविमर्शिकम् । रेफशानादेशः ।

७२५ । जर्णोतिर्डः ॥ ५।४७ ॥

दी— जर्णा । डिच्चाट्टिलोपः । डाप् स्त्रियाम् । (जर्णा
मेषादिलोन्निस्त्रादावर्ते च इत्यादि) ।

७२६ । दधातेर्यन् नुट् च ॥ ५।४८ ॥

दी— धान्यम् । (धा इत्यस्माद् यत् । प्रत्ययस्यनुडादेशः)

७२७ । जीर्यतेः क्रिन् रश्च तः ॥ ५।४९ ॥

दी— 'जिन्निः स्यात् कलपक्षिणोः' । बाहुलकात् 'हलिच'
इति दीर्घो न ।

मित—। जृ इत्यस्मात् क्तिन् । किञ्चान्न गुणः । 'अत इहातोः' इति श्रुतम्
रपरत्वम् । तस्य रेफस्य वकारः । ततो रिः ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ॥ ५।५० ॥

दी—। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातेर्यलोपो
मकारश्चान्यस्य (यकारस्य इत्यर्थः) । ममापताली विषये ।

७२९ । ऋजेः कीकन् ॥ ५।५१ ।

दी—। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेडँउः सन्वच्च ॥ ५।५२ ॥

दी—। 'तितउः पुंसि क्लीबे च' ।

The affix डउ is employed after the root तन् (तनुवित्सारि) and the root in connection with the affix becomes (duplicated) as when सन् follows. Thus तन् + डउ = ततन् अउ = तितउ by ह्रिज्, ह्रलादिः शेषः, and सन्वत्तः and टिलोप due to डित्त्व of the affix. It means a sieve or an winnowing fan. Thus in the पस्य (introduction) of the Mahabhashya under the verse—

सक्तमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

we find the भाष्यकार explains the term as denoting both the above sense viz—तितउ परिपवनम् भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा (or 'तितउ is a purifier which is either spacious (as a fan) or having holes (तुन्न)) । Amara, however, takes it to mean a sieve only ('चालनी तितउः पुमान्'). Thus from भाष्य and Amara it is also evident that the term is both neuter and masculine.

मित—। तनोतिरिति । तनुं विस्तारि इत्यस्माद् डउप्रत्ययः स्यात् । धातोः कार्यञ्च । एवं विलह्लादि अभ्यासस्त्वम् । डिच्चाट्टिलोपः । इवगुञ्जारणसामर्थ्याद् गुणो नैति तत्त्वबोधिनी । तत्र । डिच्चासामर्थ्याट्टिलोपादूर्ध्वं गुणप्रसङ्गेरेव विरहादिति बोध्यम् । तितउः पुंसि क्लीबे चेति । पुंसि तावत् 'बालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । क्लीबे च 'तितउः परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा'ति 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र घीरा मनसा वाचमकृत' इत्यत्र महाभाष्यपस्पशः । ['तथा स्यादास्तु हिङ्गु, तितउ' इति पुंनपुंसकवर्गे त्रिकाण्डशेषश्च] ।

७२१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ५।५३ ॥

दी—। 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वृन् । भकारश्चान्तादेशः ।

प्रथेः कुकन् संप्रसारणं च । पिवतेः कन् ।

मित—। एते क्रमेण वृन् कुकन् कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । भकारश्चान्तादेश इति । धकारस्य भकारः । गुणः । अर्भकः । प्रथेरिति । पृथुकः । पिवतेरिति । पायानेऽघात् कन् । ['पीतः पाकोऽर्भको डिञ्च पृथुकः शावकः शिशु' रित्यमरः] ।

७२२ । अवद्यावमाधमावरेफाः ॥ ५।५४ ॥

दी—। कुत्सिते वदेनेजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौ-दादिकात् अः । रेफः ।

मित—। एते क्रमेण, यत्—अम—वन्—अ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । [निङ्गट प्रतिङ्गटावरेफयाव्यावमाधमाः । विपुयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः—इत्यमरः] । 'अधमः स्यादगर्ह्यं कण्ठेऽपि' । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गता । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुनरन्यवत् । इति त्रिषु मेदिनी ।

७२३ । लीरीडोर्द्ध्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ५।५५ ॥

दी—। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्द्ध्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप् कुत्सितम् ।

७२४ । किशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥५।५६॥

दी—। किशेः कन् स्यादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामा-
गमश्च । कीनाशो यमः । किच्चफलं चिन्त्यम् ।

किच्चफलं चिन्त्यम्—i. e. कित्करण of the affix or the indicatory क् in the same is objectionable or useless ; for the root would not, on the strength of ईत्वं of its उपधा, have गुण which the indicatory क् is expected to bar.

७२५ । अग्नोतिराशुकर्मणि वरट् च ॥ ५।५७ ॥

दी—। चकारादुपधाया ईत्वंम् । ईश्वरः ।

मित—। अग्न्यातो अस्माद् वरट्प्रत्ययः स्यादाशुकर्मणि वाच्ये । चकारार्थ-
माह—चकारादिति । आशुकर्म वरदानादिक्रिया—तस्मिन् वाच्ये । शीघ्रदातरि
इत्यर्थः । टिलान् ऊीप् । ईश्वरी । मध्योदात्तार्थमिदम् । वनिपि ऊीप्रयोस्तु
आद्योदात्तः । पुंयोगलक्षणे ऊीपि अन्तोदात्तः । 'स्यासभास—' इति वरजन्तात्
'ईश्वरा' इति वीपाक्षितः । दशपाद्यान्तु सूत्रान्तरमपि—'हन्तेरन् धश्च' इति । तस्य
हन्तेरन्प्रत्ययः स्वाद् वच्चादेश इत्यर्थः । हन्यते गन्यते अतिथिभिरिति धरो गृहम् ।

७२६ । चतेरुन ॥ ५।५८ ॥

दी—। चतुरः । (चतीं प्रयत्ने । अस्मादुरन् । चतुरो दत्तः)।

७२७ । प्रा ततिररन् ॥ ५।५९ ॥

दी—। प्रातः । (प्रपूर्वादाततेः अरन् । प्रातः प्रभातम्
स्वराद्यव्ययम्) ।

७२८ । अमेस्तुट् च ॥ ५।६० ॥

दी—। अन्तर्मध्यम् । (अम गत्यादौ । अरन् । तस्य
तुट् । स्वराद्यव्ययम्) ।

७३८ । दहेर्मी लोपो दश्च नः ॥ ५।६१ ॥

दी—। गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

मित—। दह भस्मीकरणे । दहतीति नगः । हवः पर्वतः सूर्यः सर्पो वा ।

७४० । सिचिः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ५।६२ ॥

दी—। सिञ्जतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ।

मित—। सिचिरिति । 'हिंसैवर्णव्यत्ययतः सिंह' इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । तदुक्तं 'भवेद् वर्णागमाद् हिंसः सिंहे वर्णविपर्ययादिति' । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सप्तमे चोत्तरस्थिते । सिंही क्षुद्रहृत्प्लोः स्यादसक्रे राजमातरि इति विश्वः । सिंहीति जातेः ङीष् इति बोध्यम् ।

७४१ । व्याडि घ्रातेश्च जातौ ॥ ५।६३ ॥

दी—। कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

मित—। 'व्याघ्रः स्यात् पुंसि शर्दूले रक्तैरण्डकरज्वयोः । श्रेष्ठं नरादुत्तरस्थः—' मेदिनी ।

७४२ । हन्तेरच् धृश्च ॥ ५।६४ ॥

दी—। घोरम् । ('घोरं भीमे हरि घोरः' इति विश्वः) ।

७४३ । क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ५।६५ ॥

दी—। चादच् । क्षमा । ('क्षमावनिर्मेदिनी मही' ल्यमरः) ।

७४४ । तरतेङ्गिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। त्रयः । त्रीन् ।

७४५ । ग्रहरेनिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । प्रथेरमच् ॥ ५।६८ ॥

दी—। प्रथमः । ('प्रथमसु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्'
इति मेदिनी) ।

७४७ । चरेच्च ॥ ५।६९ ॥

दी—। चरमः । (चादमच् । 'प्रथिचरिभ्याम्' इति
सुवचमित्याहुः) ।

७४८ । मङ्गेरलच् ॥

दी—। मङ्गलम् ।

मित—। कल्याणं मङ्गलं शुभम् । तत्र साधुरिति यत् । मङ्गल्यं शिवकरम् ।
"सर्वमङ्गलमङ्गल्यं" इत्यत्र यथा । इति मितभाषिण्याम् उणादिषु पञ्चमः पादः ।

॥ अथ उत्तरकृतदन्तप्रकरणम् ॥

२१६८ । उणादयो बहुलम् ॥ २।२।१ ॥

दी—। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्यः । केचिदवि-
विहिता अप्यूह्याः ।

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याहिद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥"—(भाष्यम्) ।

These i.e. the affixes उण् etc dealt with by the sage
Sakatayana under the rules 'लृवापाजिमिसदिसाध्यगुण्य उण्' etc are
variously used after roots to express present tense as also

designation. Thus the affixes which are not mentioned therein are to be taken as understood. Thus 'सुवृहञो युच्' (232) सवनः, यैवनः etc.; but by बहुलक ('बहुलमन्यवापि'—238) युच् is employed after other roots also—चन्दनः, असनम्, राजादन etc. moreover the affixes फिङ् फिङ्ङ are nowhere to be met with. But they should be inferred to be employed after such roots as च्च् etc so as to give च्चफिङ् च्चफिङ्ङ etc. Hence it is that भाषाकार says—संज्ञासु etc—other roots and affixes as well are to be understood (in this way to form some other words not dealt with herein, and the indicators (अनुबन्ध) too by the operations). This is (in short) what is to be instructed in the matter of उणादि affixes (N. B.—In अनुबन्ध the दीर्घ is to be accounted for by 'उपसर्गस्य घञामनुषे बहुलम्')।

मित—। अथैव पूर्वकृदन्तप्रकरणं शाकटायनाचार्यप्रणीतोणादिसूत्रजातश्च निरूप्य उणादय इत्यन्त एवेति भ्रमं निवारयिष्यन् तदनुक्रमम् उत्तरकृदन्तगतं सूत्रमवतारयति उणादय इति। अष्टाध्यायाः तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथममिदं सूत्रम्। अत्र बहुल्यहणादीन् उणादिप्रत्ययसिद्धपदानाम् व्युत्पन्नप्रतिपादिकत्वम् पाणिनेः अभिमतमिति प्रागेव प्रकरणारम्भे प्रपञ्चितम्। एते इति। उणादयः प्रत्ययाः। वर्तमाने संज्ञायाञ्चेति। 'वर्तमाने लट्' (१।१।१२३) इत्यतः 'पुनः संज्ञायाम्' (१।१।१२५) इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। अतएव भाष्ये 'नञि ह्रस्व चेति नञ् पूर्वाहन्तेरसि प्रत्यये परत एहादिशे व्युत्पन्नः अनेहस्रश्चो वर्तमानकाले एवेत्याहम्। संज्ञाशब्दस्यात्र रुदिशब्दत्वं द्रष्टव्यम्। रुदायैते उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दा न तु पाचकोदिवत् यौगिकाः। अवयवार्थविरहात्। यज्ञं तत्र अवयवार्थमाशित्य व्युत्पादितं तत् कल्पनामात्रं न तु तात्त्विकम्। बहुलशब्दस्यार्थमाह—केचिदविहितान् अपीति। तथाच ह्रस्वरुल्लिखितः स च शब्देरपि भवति। ह्रस्वलवत् शब्दलित्यस्यापि प्रयोगदर्शनात्। अपरञ्च फिङ्फिङ्ङी प्रत्ययी न कुत्रापि विहितो।

किन्तु कृफिडः कृफिडः इत्यस्ति शब्दद्वयम् । एवञ्च तौ कहेन लभ्येते इत्यलम् । अत्र भाष्यसंमतिमाह—संज्ञास्त्रिति । भाष्यस्यः स्त्रीकोऽयम् । संज्ञासु उणादिनिष्पन्नेषु रुदशब्देषु विषये धातुरुपाणि धातवः ततः तैभ्यः परे परतो वर्तमाना प्रत्ययाश्च उह्या इति शेषः । इति प्रथमाहंस्वार्थः । तथाच 'दृषेरुलच्' इत्युलच् प्रत्ययं विन्वीक्य शक्तिः प्रकृत्यन्तरम् ऊह्यते । एवं फिडफिडौ प्रत्ययौ उह्येते । कार्य्याह्रियादिति । कार्य्याह गुणनिषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धम् अनुबन्धम् ककार ऊकारादि विद्यात् जानीयात् । उणादिषु प्रत्ययेषु विषये एतत् शास्त्रम् संक्षेपादेतन्मात्रं शासितव्यमित्यर्थः इति द्वितीयाहंस्वार्थः । [अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्व घञि अमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः] ।

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३।३२ ॥

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३३ ॥

३१७२ । दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ॥ ३।४।७३ ॥

दी—। एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्यन्ते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

N. B.—The first & second of these three rules viz 'भूतेऽपि—' and 'भविष्यति—' are not explained as they are very easy ; for the first means—उणादि affixes, though generally used in the present tense, may take place in the past tense also. Similarly the second rule means गमी etc. are irregularly formed with इनि in the future tense ; thus दासंगमी brushing to go to the village But if गम् is preceded by आङ् we have आगामी—Coming—इति being effected by the rule 'आङिणित्' । The third rule means—

The words दाश (a fisherman or boatman) and गोघ्नः (a

guest for whom a cow is killed) are irregularly formed with the affix क् in the sense of सम्प्रदान.

मित—। भूतेऽपीति । उणादय इत्यनुवृत्तिरुणादयः प्रत्यया न केवलं वर्तमाने किन्तु भूते (भविष्यति च) काले दृश्यन्त इत्यर्थः । तेन बाहुल्येन वर्तमाने भूतभविष्यतोस्तु कचिदेवत्यर्थः । भविष्यतीति । गम्यादयो इतिप्रत्ययान्ताः शब्दाः भविष्यदर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । तेन यामं गमौत्यत्र वृद्धभावः । एवं प्रस्थायी इत्यादि । आङ्पूर्वात् तु गमिः 'आङि णित्' इति णिलोकेवृद्धिः स्वादेव—आगामी । दाशगोत्राविति स्पष्टम् ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने ॥ ३।४।७४ ॥

दी—। भीमः । भीषः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः ।

मूर्खः । खलतिः ।

Words like भीम etc are irregularly found in the अपादान वाच्य with the affixes मक् etc. Thus भीमः (from whom one fears)—मक् । भीष—with मक् and षक् by 'भियो हेतुभये—' । प्रस्कन्दनः from whom one flies away with लुट् in अपादान । प्ररक्षः from whom something is saved—with अच् in अपादान । मूर्खः—by 'मुहे यो मूर्ख'—One who swoons at the sight of something. खलतिः—a bald-headed person (see ante उणादि) ।

मित—। भीमादय इति । अपादाने कारके एते निपात्यन्ते । विभेत्यस्मादिति भीमः । भीषथ । मक्प्रत्ययः । परत्र 'भियो हेतुभये षक्' इति पुगागमः । प्रसक्तादपि पलायतेऽस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने लुट् । प्ररक्षत्यस्मादिति प्ररक्षः । पचाद्यच् । मुञ्चत्यस्मादिति मूर्खः । 'मुहे खो मूर्ख' (उणादि) । खलति निष्केशशिराः ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ३।४।७५ ॥

दी—। सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ

भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वस्त्रं । चरितं तदिति चर्म ।

उणादि affixes take place under any sense other than that of dative and ablative. Thus तन्तुः (fibre) etc ततोत्तुन् । after वृत् and चर add मनिन ।

मित—। ताभ्यामिति । संप्रदानापादानादन्यत्र एव उणादयः । तदाह संप्रदाना-
पदानापरामर्शमिति । तन्तुरिति । ततोत्तुन् । इतराभ्यां मनिन् प्रत्ययः ।

३१७५ । त्सुन्षु लौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

दी—। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्पर्यं धातोरितौ
स्तः । मान्तत्वादध्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं
दर्शकी याति । अत्र वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो न, पुनर्षु लुक्तेः ।

When an action, which stands or is meant for another action, is an उपपद or a contiguous word then the root (which helps to express the latter action) takes the affixes त्सुन् (तुम्) and णुल् (ञ्क) in the sense of future. The term arrived at with the addition of तुम् being मान् or ending in मकार is to be considered as an indeclinable by the rule 'कुम्भजनः' (449). कृष्णं द्रष्टुं वा दर्शकी (णुल्) याति—He goes to visualise, or as a visualiser of, krishna.

Elucidation—Here याति is the उपपद ; for the action of going (गानक्रिया) is meant forseeing Krishna. Hence this being a क्रियार्था क्रिया, the root of the क्रिया for which it is meant viz 'to see' takes the affix तुम् वा णुल् । णुल् is changed into ञ्क by the rule 'दुबोरनाकी' (1247).

Here by the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—टच्, etc in place of खुल् (as also of तुम्) cannot apply ; for खुल् has already been pronounced in the rule 'खुलटचौ' (3. 1. 133) both of which (खुल् & टच्) as already said take place in any tense in the active voice. Therefore the utterance of खुल् again here is to bar the application of टच् (as also लुग, णिनि and अच् etc) in the room of खुल्, this is an instance of आपकसिद्धान्तः ।

मित—। तुमुन्नि । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः क्रियाया सा क्रियार्था क्रिया । तस्यामुपेक्षारिते सति या क्रिया अर्थभूता विद्यते तद्वगतध्रातोरुत्तरं तुमुन् (तुम्) खुल् (अच्) च विधीयते भविष्यत्वे । भविष्यतीति 'भविष्यति गम्यादयः' (१।१।३) इत्यतोऽनुवृत्त्या लभ्यते । तुमुनो नकारस्य इत्त्वम् । मकारादुकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । खुलो खलावितौ । 'वु' इत्यस्य 'गुबोरनाकौ' (१२४७) इत्यनेन अकादेशः । 'कृन्मो जन्त' इतीदं सूत्रमनुसृत्याह—मान्तत्वादव्ययत्वमिति । तुमुन्खुलो-रुभयोरिव अविशेषेऽपि 'अव्ययकृती भावे' इति भाषाकारवचनाद् भावे तुमुन् । 'अव्ययवाचिनः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दा भावे भाववाच्ये एव वेदितव्य इति प्रतिपत्तव्यमिति भाषाकारवचनार्थः । खुल् तु कर्तव्येव इति विवेकः । कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णं दशको याति इति । अवोभयव यातीत्यस्य 'ततोपपदं सप्तमीस्यम्' इति सूत्रानुसारात् द्रष्टुमिति अस्य उपपदत्वं द्रष्टव्यम् । 'न लोकाव्यय—' इति चोभयव षष्ठीनिषेधः । एवमत्र यातीति प्रयोजनवती क्रिया दृष्टिश्च प्रयोजनम् । अतो दृश्येरुत्तरं तुमुन् खुल् च विधीयते । तुमुनो भलादित्वादकित्वाच्च 'हजि ह्योर्भक्त्यमकिति' (२४०५) इति अमागमः । ब्रवादिना पत्वे ततः टुत्वे च द्रष्टुमिति । दृश्ये इति पुगन्तलघूपधस्य चैति गुणेन बोध्यम् । ननु 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति न्यायेन 'कृष्णं द्रष्टव्यमिति' इति वृजपि भवेत् । तत्राह—वृजादयो नेति । आदिपदेन 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य ल्युणिन्यचः' इति लुगणिन्यादेः संग्रहः । वृजादयः कृतो नव्यत आह—पुनःखुलुक्तेरिति । खुलटचौ हि 'खुलटचौ' (१।१।१३३) इत्यत्र कालसामान्ये कर्तरि विहितौ । ततश्च क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदेऽपि

भविष्यात्यपि भवति । ततश्चात्र पुल्लिङ्गानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति नृजादयः क्रियार्थ-
क्रियोपपदविषये वासरूपव्यायमाश्रित्य न प्रवर्तेरन्निति ।

३१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ ३।३।१५८ ॥

दी—। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूप-
पदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ।

This rule is intended to take effect where an action for another action is not an उपपद । तुमुन् takes place after a root when the selfsame कर्ता, having इच्छा for its predicate, stands as an उपपद to the verb taking तुमुन् । Thus इच्छति etc he wishes to eat. Here the verbs इच्छति and भोक्तुम् agrees with the selfsame nominative सः or हरिः or यदुः etc understood. Similarly वष्टि भोक्तुम्, वाञ्छति भोक्तुम्, कामयते भोक्तुम् etc. Note that had not the word समान been pronounced then पठ् in the sentence पुत्रस्य पठन्मिच्छति would have तुमुन् where पुत्र is Subj. of पठन्क्रिया only ; the sense being पुत्रकर्तृकं पठनम् and पिता is the subject of इच्छति । Thus it must be remembered that तुमुन् does not take place where each of the verbs is governed by a separate subject. But instances like 'सुखमर्थोभवेद् दातुम्—' etc (in स्वप्नवासवदत्तम्) are to be easily defended as भावे तुमुन् by the dictum 'अव्ययकृतो भावे'.

मित—। समानकर्तृकेष्विति । पूर्वसूत्राविषये सूत्रमिदं प्रवर्तते इत्याह—
अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' (३।३।१५७) इति पूर्वसूत्रं
तदाह—इच्छार्थेषु इति । सूत्रे समानकर्तृकेषु इत्यस्य विवरणम् एककर्तृकेषु
इति तस्य उपपदत्वं तु 'समानकर्तृकेषु' इति सप्तमीनिर्देशात्प्रसज्यते । 'तत्रोपपदं
सप्तमीसूत्रम्' इत्यनुसारत् । तद्व्याचष्टे—उपपदेषु इति । इच्छति भोक्तुमिति । यः
कश्चित् कर्ता ज्ञातः । स एवाव उपपदम् । तथाच य एव कर्ता इच्छतोऽप्येवमेतत्

स एव भोक्तुमित्यापि । तदेवमस्ति क्रिययोरकटं कता । ततस्तुमुन् । द्रष्टुं यातीत्यादौ यातीत्यादिरिव द्रष्टृतीत्यस्यात्र क्रियार्थत्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । द्रष्टार्येभ्यस्त्यस्य वाचकमाह—वष्टि वाञ्छति इति । भोक्तुमिति शेषः । एवं कामयते अभिलषतीत्यादि । 'धातोः कर्मनः समानकटं कादिच्छायां वा' (२६०८) इत्यत्र वा—ग्रहणात् पक्षे वाक्यस्यापि साधुत्वादत्र वुञ्चतीति वृत्तिर्नैति बोध्यम् । एकैति किम् ? पुनस्तत्र पठनमिच्छति । अत्र कटं भेदात् पठनमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययो न ।

२१७७ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्
॥ ३।४।६५ ॥

दी—। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्योतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

A root takes तुमुन् when any of the roots, शक्, धृष, ज्ञा, ग्ल (ज्ञा), घट्, रभ, लभ, क्रम्, सङ्, अहं, अस्ति i. e. अस् (and similarly भू, विद्, etc) stands as उपपदः. Thus शक्नोति भोक्तुम् etc. Similarly धृष्योति भोक्तुम् etc. Here the term अर्थ in the rule (in अस्त्यर्थे) is connected with अस्ति only and not with शक् etc on the ground of proximity or immediate nearness.

मित—। शकधृषेति । एतदपि अक्रियार्थोपपदार्थमिति द्रष्टव्यम् । तदाह—यस्य उपपदमिति । न तु क्रियार्थेषु एष्विति । शक्नोति भोक्तुमित्यादौ शक्नोतीत्यादीर्भोजनोद्देश्यत्वाभावात् । एवमिति । जानाति, ग्लायति, घटते, आरभते, लभते, प्रक्रमते, उत्सङ्गते, अहति वा भोक्तुम् इति साकल्येनोदाहरणम् । ननु किं सूत्रे शक्यादीर्भोजनं कला पञ्चादर्थेन सर्वस्य योगः ? नेत्याह—अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यत इति । कुत इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अनन्तरत्वात् सामीप्यादित्यर्थः । उदाहरति भवति विद्यते वेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति नागिशोऽपि । वस्तुतस्त

प्रारथयति कर्तुम्, वेत्ति, प्रक्रमते वेत्यादेरुपपदत्वमादाय—तुमुन् प्रयोगात् तेषाञ्च शक जारमेत्यादेः परिदर्शनादथग्रहणम् अन्यत्रापि यथासम्भवं संबध्यत इति विभाव्यम् ।

३१७८ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ३।४।६६ ॥

दी—। पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यावचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुः प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । 'पर्याप्तिवचनेषु' किम् ? अलं भुक्त्वा । 'अलमर्थेषु' किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभुततेहगम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्याम् ।

पर्याप्ति in the rule means fullness or what is required to meet the adequateness of the person. Thus the rule means—तुमुन् is employed after a root when words of ability (सामर्थ्यावचन) i. e. words expressing ability which is but the just requirement or need (पर्याप्ति) stand as उपपदसः. Thus पर्याप्तः भोक्तुम् or प्रवीणः भोक्तुम् etc—he is able to take food to his capacity—. Why say 'पर्याप्तिवचनेषु' ?—witness अलम् भुक्त्वा—here अलम् implies negation or prohibition and therefore भुज् has taken क्त्वाच् by the rule 'अलं खल्वीः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा' (3316) and not तुमुन् by this rule ; 'why say 'अलमर्थेषु' ? witness—पर्याप्तं भुङ्क्ते he takes enough food . i.e. more than what is his exact need.

मित—। पर्याप्तिवचनेष्विति । पर्याप्तिः पूर्णतेति । यावता आकाङ्क्षापूर्णा तावन्ममात्रमित्यर्थः । न तु तदधिकम् । पर्याप्तिः पूर्णतां वक्ति द्योतयतीति पर्याप्तिवचनः । अलमर्थेषु इत्यत्र अलं सामर्थ्यावाचि न तु निषेधार्थकमित्याह—सामर्थ्यावचनेष्विति । उपपदत्वं तु सप्तमीनिर्देशात् प्राग्वल्लभ्यम् । प्रवीण इति । प्रवीणा भोक्तुम् । कुशलो भोक्तुमित्यादि । प्रवीणादयः शब्दाः पर्याप्तिवाचिनः सामर्थ्यावचनाश्चतेषां पर्यायतया उपादानम् । अलं भुङ्क्तेति । अत्रालं निषेधवाची । तेन 'अलं खल्वीः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा' (३३१६) इति भुजेः क्त्वाच् न तुमुन्

प्राप्नोति । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति । अत्र पर्याप्तमिति क्रियाया विशेषणं न तु कर्तुः । तदाह—प्रभूततेह गम्यत इत्यादि । प्रचुरं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

२१७८ । कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३।३।१६७ ॥

दी—। पर्यायीपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता' ।

The terms काल, समय and वेला mean the same thing viz, time. Hence the acceptance of the Synonyms (of काल) is to indicate that words expressing the sense of काल which stand as उपपदस to a root takes तुमुन् । कालः समयः etc this is time for taking meal. अनेहा means time. Here प्रैष (or विधि) etc comes down from the previous rule 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (2817—3.3.163); Thus in 'भूतानि कालः—' (महाभारत वनपर्व) we have no तुमुन् for there is no implication of प्रैष etc, but it only expresses a fact the action of nature. Similarly we have no तुमुन् in 'काव्यशास्त्र-विनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' etc.

मित—। कालसमयेति । अत्र समयवेलयोः कालपर्यायत्वादाह—पर्यायी पादानमिति । अर्थोपलक्षणार्थमिति । कालार्थोपलक्षणार्थमित्यर्थः । नन्वेवं कालार्थेषु इत्येवोच्यताम् । एवं हि लाघवं स्पष्टतरं च स्यादिति चेन्न । वैचित्र्याद् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेश्च यथान्यासमेव रमणीयम् । अनेहा वेति । कालपर्यायोऽयं शब्दः । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । प्रैषादिग्रहणमिति । 'प्रैषातिसर्गे प्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (२८१७—३।३।३३) इत्यत इत्यर्थः । तथा च 'भूतानि कालः पचति—' (महाभारतवनपर्वस्यमिदं श्लोकार्द्धम्) इत्यत्र प्रैषादेरभावात् पचतेस्तुमुन् न । अत्र हि यथास्थितवस्तुवर्णनमात्रम् । न तु विधिः कामचारानुज्ञा वा गम्यते ।

एवम् 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' (हितो—) इत्यादावपि अनुवाद-
भावमेव । न तु विध्यादयः । तेन तुमुन् न ।

३१८० । भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

दी—। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्—'
(५८२) इति चतुर्थी ।

Affixes like घञ् etc to be dealt with under the section 'भावे'
(3184—3.3.18) take place when क्रियार्था क्रिया or one action for
another is implied in the future tense. Thus यागाय याति—he
goes for a sacrifice. Here in यागाय we have चतुर्थी by the rule
'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (582), the sense being यष्टुं यातीत्यर्थः (with
a view to making a sacrifice).

मित—। भाववचनाश्चेति । 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इत्यतः 'तुमुन्
खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३।३।४०) इत्यतश्च क्रमेण भविष्यतीति क्रियार्थायां
क्रियायामिति च वर्तते । भाववचना इत्यस्यार्थमाह—भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा इति ।
'भावे' (३१८४—३।३।१८) इत्यत्रानुपदमेव वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । यागाययातीति ।
यागोद्देश्यकयानमित्यर्थः । तुमर्थादिति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (५८२) इति पूर्ण
सूत्रशरीरम् । अत्र यष्टुं यातीत्यर्थाद् भावे घञा सिद्धे यागशब्दे चतुर्थी । तुमर्थस्य
भावविहितघञा उपलब्धादित्यभिप्रायः ।

३१८१ । अण् कर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् ।
खुलौऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादौन् वाधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

When there are two क्रिया and two उपपद and one is क्रियार्था

क्रिया i. e. an action meant for another action, and the first root having an object, takes the affix अण्. Thus this rule supersedes खुल enjoined under 'तुमुन्खुलौ—' (३१७५). काण्डलावो व्रजति—he goes to cut down the branch. By the परिभाषा—'विप्रतेषे परं कार्यम्' the -affix अण् directed by this सूत्र bars क instructed by the सूत्र 'आतोऽनुपसर्गे' (२९१७—३.२.३.) as the former (this सूत्र—'अण् कर्मणिच') follows upon 'आतोऽनुपसर्गे'. Thus कम्बलदायो व्रजति he goes to give away blankets and not कम्बलदो व्रजति (with the affix क added).

नित—। अण् कर्मणि चेति । 'तुमुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति वर्तते । तस्मात् 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इति चकारिणाव समुच्चयते । तथाच कर्मणि उपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे इति द्विविधे उपपदे सत्येवास्व (अण् प्रत्ययस्य) प्रवृत्तिरिति भाषाम् । कर्तरि प्रत्ययः 'कर्तरि कृत्' इत्यनुसारात् । तदाह—काण्डलावो व्रजतीति । काण्डं लविध्रति केतस्यति इति व्रजतीत्यर्थः । अत्र काण्डमिति व्रजतीति च द्विविधसुपपदम् । नन्वत्र काण्डलावको व्रजतीत्यपि स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां खुलोऽपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्य खुलं निराचष्टे—खुलोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वाच्चेति शेषः । अयमर्थः—'खुल्लुचौ' (३१११३३) इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' (३१२१२) इत्यण् प्राप्तः । सोऽपि 'तुमुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति क्रियार्थायां क्रियायां विशिष्य विहितेन खुला प्रतिषिध्यते । पुनस्तमपि खुलं परत्वात् 'अण् कर्मणि चे'ति अण्प्रत्ययो बाधते इति । नन्वस्तुत्र खुल् बाधितः । 'आतोऽनुपसर्गे' (३१२१३) इति कप्रत्ययस्तु भवेदेव कर्मण्युपपदे तस्य प्रवृत्तेरित्येवमपि आशङ्क्य निराचष्टे—परत्वादिति । एवञ्च कम्बलदो व्रजतीतिनेति भावः ।

३१८२ । पदरुजविशस्युशो घञ् ॥३११६॥

दी—। भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः ।

रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्यूशतीति स्पर्शः ।

The catching word 'भविष्यति' ceases to follow hence; so that पद, रुज्, विष् and स्पृश् take the affix घञ् (in the कर्तृवाच्य) in the present tense only. Thus पद्यते etc that which goes—पादः—a foot. रुजति etc that which breaks down is रोगः or disease. वेशः—the house of a prostitute or dress.

मित—। पदरुजति । भविष्यतीति निवृत्तमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ततश्च वर्तमाने एव प्रत्ययः । तदाह—पद्यतेऽसाविति । अत्र कर्तरि प्रत्यय इति बोध्यम् । पदधातुः—पद्यते गच्छतीत्यर्थः । रुजतीति । रुजो भङ्गे तुदादिः । विंशतीति वेश इति । अधिकरणस्यात्र विवक्षावशात् कर्तृत्वम् । 'वेशो वेश्याजन—समाश्रयः' इति । 'आकल्पवेशौ नपथेयं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति चामरः । 'घञ्' इत्यस्य 'एरच्' (३२३१) इति यावदधिकार इति बोध्यम् ।

३१८३ । सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

दी—। 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तेर्घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य—' (१०४४) इति दीर्घः । अन्तर्भावितृण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले स्थिरांशे च' ।

The word 'सृ' in the rule is what has dropped its termination (विभक्ति) for it is elliptical for the ablative 'सत्तेः' or 'सरतेः'. This mention of 'सृ' however is purposely made so that it can include both जुहोत्यादि-सृ and भ्रादि-सृ. Thus Bhattoji says सत्तेर्घञ् and सरति कालान्तरम् । The affix घञ् is employed after a root in the active voice, when the agent has got stability or want of wastage (consumption) Thus सरति etc that which remains

(unchanged) for another time to come—is सारः (सृ + घञ्) ।
 ‘व्याधिमत्स्य—’ (Varttika) It must be said that सृ takes घञ् in the
 कर्तृवाच्य or active voice when—व्याधि, (disease), मत्स्य (fish)
 and बल (Strength) are meant. Thus अतीसारः—diarrhoea.
 Here the final of the उपसर्ग has been lengthened by the rule
 ‘उपसर्गस्य घञि—’ (1044). In this case the root has got a
 casual sense within, the sense being—the disease brings about
 excessive discharge of blood etc (as in blood-desentery—रक्ता-
 तीसारः). विसारः—a fish. ‘सारीबली—’ this is form Amara. Note
 that the word ‘सार’ is included in the अर्धर्चादि list therefore it is
 both masculine and neuter ; cp.—‘नैतत् सारम्’ (this is not
 sound) etc.

मित—। सृ स्थिरे इति । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । सर्तेः,
 सरतेरिति वा वक्तव्ये सृ इति निर्देशः भौवादिकस्य—जुहोत्यादिकस्य च सङ्गद्द्वयार्थम्
 इति ध्वनयन्नाह—सर्तेरिति सरतेरिति च । स्थिरे इति नोपपदम् । किन्तु कर्तु-
 विशेषणमेवेत्येतज्ज्ञापयन्नाह—स्थिरे कर्तरि इति । स्थिरशब्दस्य कालान्तरेऽपि
 अनपायित्वमिति मत्वा व्याचष्टे—सरति कालान्तरमिति । यथास्व तिष्ठतीति
 तदर्थः । ‘व्याधिमत्स्य—’ इति वार्तिकमिदम् । व्याधिमत्स्यबलैषु कर्तृषु सर्तेः
 सरतेर्वा घञ् इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवञ्चात्र अस्थिरेऽपि कर्तरि घञ् इति बोध्यम् ।
 व्याध्यादीनां कालान्तरेऽप्यायदर्शनात् । अतीसार इत्यत्र कथं दीर्घ इत्यन्नाह—
 ‘उपसर्गस्य—’ इति । एवञ्च पक्षे अतिसार इति ऋस्वोऽपि साधुः । ‘उपसर्गस्य—’
 इत्यंशः तत्त्वबोधिनां नोपलभ्यते । तन्नूनमयं प्रचेपो वा प्रमादो वा । नूनं प्रचेपः ।
 दीक्षितकृतसूत्रोच्चारस्थले तत्र तत्र सूत्रसंख्याया अपि निर्देशात् । अत्रानिर्देशाच्च
 यत्र सूत्रसंख्या दृश्यते सास्त्राभिरेव संयोजिता । अन्नर्भावितत्त्वार्थ इति ।
 तदाह—अतिस्थेन सारयतीत्यर्थ इति । विसारो मत्स्य इति । विविधं
 सरतीति विग्रहः । [पृथुरोमा भूषो मत्स्यो मौने वैसारिणोऽष्टजः । विसारः शकुली

त्यमरः] । 'सारो बलि—' इति अमरस्योऽयं श्लोकांशः । भाषेतुबली 'खदिरसार' इत्येवोदाहृतम् । अर्धचादिगणेऽस्य पाठात् नपुंसकोऽपायम् । 'नैतत् सारम्' इत्यादिदर्शनाच्च ।

३१८४ । भावे ॥ ३।३।१८ ॥

दी—। सिद्धावास्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोः घञ् स्यात् ।
पाकः । पाकौ ।

The affix घञ् is employed after a root when such a sense of the root as indicates its having already attained the state of being सिद्ध or complete is to be expressed. It is important to note here that words arrived at with adding तिङ् affix after a root as पचति etc are known as साध्यावस्थापन्न or coming to the state of being complete but not already so ; for these words पचति etc are unfit for the gender, number etc whereas कृदन्त words as पाक etc arrived at with घञ् etc are fit for the addition of the same. Thus Bhattoji says पाकः पाकौ etc.

मित—। भाव इति । भावशब्दस्यार्थमाह—सिद्धावस्थेति । अयमभिप्रायः । अत्र शास्त्रे द्विविधो धात्वर्थः साध्यावस्थापन्न इति सिद्धावस्थापन्न इति च । तत्र साध्यावस्थापन्नत्वे वाच्ये धातोस्तिङ् स्यात् । सिद्धावस्थापन्नत्वे तु घञादयः । अत्र लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वमेव सिद्धसाध्ययोर्भेदकारणम् । साध्यावस्थायां लिङ्गादेरभावात् सिद्धावस्थायां तेषां सत्त्वाच्च । तथाच श्रीद्वन्द्वस्य पाकः इतिवत् श्रीद्वन्द्वस्य पचतीति न । अत एवाह—पाकः पाकौ इति । स्पष्टतरं चैतद् वैयाकरण-भूषणसारी । तत्र हि उक्तम्—

“साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरुपनिबन्धना च ।

सिद्धभावस्तु यत्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥” इति ।

३१८५। स्फुरतिरुपलब्धोर्ध्वजि ॥ ३११४७ ॥

दी—। अनयोरेच आत्त्व' स्यादध्वजि । स्फारः—स्फालः ।
'उपसर्गस्य ध्वजि—' (१०४४) इति दीर्घः । परीहारः । 'इकः
काशे' (१०४५)—काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेदीर्घः स्यात् ।
नौकाशः । अनूकाशः । 'इकः' किम् ? प्रकाशः । 'नोदात्तो—
पदेश—' (२७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेशु—
आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

The एच् or ओकार, arrived at after गुण, of स्फुर and स्फुल् becomes
आ when घञ् follows. स्फारः स्फालः—depth or purvision cp—
'स्कारान्धकारिऽपि—' (पञ्चतन्त्र) 'उपसर्गस्य ध्वजि—' (१०४४) [explained]
gives परीहारः—quitting. Optionally—परिहारः । Similarly प्रतौहारः—
प्रतिहारः etc. 'इकः काशे' (१०४५)—when काश stands as the subse-
quent member the इक् (इ, उ, ऋ) only of प्र etc becomes दीर्घ—
नौकाश (resembling) etc, शमः (शम् + घञ्) दमः (दम् + घञ्) etc.
are not lengthened by the rule 'नोदात्तोपदेशस्य मान्नस्यानाचमिः' (२७९३)
but आ + चम् being excluded, आ + चम् + घञ् gives आचामः (touch-
ing water). Similarly कामः etc. विश्राम, though profusely used
by writers, is against Panini for अम् being both उदात्तोपदेश and
मान्न cannot have its उपधा lengthened in connection with घञ्.
The correct form, therefore, in accordance with पणिनि is विश्रमः ।
Thus Kasika says "सूर्यविश्रामा स्मिः इत्यादि अन्यायमेव ।"

मित—। स्फुरतीति । एच् आत्त्व' स्यादिति । 'आदेचः—' (६११४५)
इत्यतस्तदनुवर्त्तरिति भावः । गुणैकते आत्वमिति बोध्यम् । अन्यत्र व्याख्यातं
सूत्रद्वयम् अतीचिव्यात् स्फारयति 'उपसर्गस्य ध्वजि—' (१०४४) इति 'इकः काशे'
(१०४५) इति च । परीहार इति । पचे परिहार इति ऋश्लोऽपि । प्रकाश इति ।

अव इकोऽभावाद दीर्घाभावः । शय्यत इति शमः । दम्यते इति दमः । भावे घञ् ।
तत्र 'अतत्पधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः कृत्तो नित्यत आह—'नोदात्तोपदेशस्य
मान्तास्त्राचमिः' (२७६३) इति । आङ्पूर्वाचमिस्तु पर्युदात्ताद् वृद्धिः । आचामः
आचमनमित्यर्थः । कामः वाम इति । एतद् इयमपि तत्रैव सूत्रे 'अनाचमिकमिव-
मीनाम्' इति वार्तिकाद् वृद्धिनिषेधाभावात् सिद्धम् । नन्वेवम् 'विश्राम' लभता-
मिदस्य शिथिलज्यावन्मूषाङ्गुनः' (शकुन्तला—२५ अङ्क) 'यज्जीवति सोऽस्य मरणं
यत् मरणं सोऽस्य विश्रामः' (पञ्चतन्त्रम्) 'विश्रामहेतोः' (मेषहृतम्) इत्यादौ विश्राम
इति कथं सङ्गच्छते । अमतेरुदात्तोपदेशतयामान्ताच्चाह 'नोदात्तोपदेशस्य—'
इत्यनुसाराद् वृद्धाभावश्चैव न्यायतया घञि विश्राम इत्यस्यैव द्रष्टव्यम् । तत्राह—
अपाणिनीयमिति । व्याकरणान्तर-लभ्यमिति तदर्थः । नत्वसाधुरिति भावः ।
बहुशस्तत्प्रयोगदर्शनादिति भावः । तत्त्वबोधिभ्यां एतस्य पाणिनीयत्वेनापि व्याख्यानं
दृश्यते । वि + श्रम + णिच् + अच् इत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । अस्माकं
शकुन्तलामेषदूतस्योपि द्रष्टव्यः ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१८ ॥

दी—। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ।

The affix घञ् is appointed after a root when in any case other than the nominative the sense of the derivative is obtained and the same (the derivative) expresses some संज्ञा or a conventional word (रुदिशब्द) .

मित—। अकर्तरितीति । अकर्तुं रीति पर्युदासः । तदाह—कर्तृभिन्ने कारके इति ।
घञ् स्यादिति । 'पदरुज—' (३।३।१६) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । संज्ञायामिति
वाक्यशेषः । अत्र संज्ञाशब्देन रुदिशब्दो विवक्षितः । न तु रामादिवत् कथितम् ।
तथा सति राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं न सङ्गच्छते । अतएव सूत्रकृता एव
'संज्ञायाम्' इति प्रायेण कथितम् । तथाच काशिका—'संज्ञाव्यभिचारार्थः चकारः' ॥
'अकर्तरि' इत्यस्य 'कारके' इति विशेष्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधत्वमपि आपत्तेः आदिच

उपदेशे 'अशिति' "अकृतसार्वधातुकयोः" इत्यादौ यथा । एवञ्च एतत् 'प्रसज्य-
प्रतिषेधेपि समासोक्ति इति ज्ञापयति इति वक्ष्यते ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः ॥ ६।४।२७ ॥

दी—। रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् ?
रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । 'संज्ञायाम्' इति
प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं 'भावे'
'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यलुपटो बहुलम्' (२८४१) इति यावद्
द्वयमप्यनुवर्तते ।

The root रञ् drops its नकार, also when घञ् follows in the
भाव or in the करणवाच्य । Thus रागः—here न of रञ् first disappears
by this then अ or उपधा of रज् is lengthened by 'अतउपधायाः'
(2282) and finally the ज् of रज् is changed into ग by the rule
'चञोः कु विष्ण्वती' । why say अनयोः (or भावकरणयोः) ? witness—रङ्गः
(a stage or performance house) when though घञ् is employed
there is no elision of नकार as the form is arrived at in the
अधिकरणवाच्य । The word 'संज्ञायाम्' in the rule 'अकर्तरि च कारके—'
(3186) is a saying in general and therefore does not necessa-
rily hold good in each and every case. Thus 'को भवता—'
where लाभ is formed with घञ् in अकर्तृ—वाच्य or भाववाच्य and yet
it does not mean a technical object on the other hand it is
used to express some 'gain' 'fruit' etc. Henceforth upwards
the word 'भावे' and the words 'अकर्तरि कारके' will be carried
as far as the rule 'कृत्यलुपटो बहुलम्' (2841—3.4.113).

मित—। घञि चेचि । अपेक्षलं पूर्यद्वाह—रञ्जेर्नलोप इति । 'अनिदिताम्—'
(६।४।२४) इत्यतः सदवुद्धये । राग इति । अनेन रञ्जेर्नकारस्य लोपे कृते 'अत

उपधायाः^२ (२२८२) इति उपधावृद्धिः । 'जञीः कु घिण्डतोः' इति जकारस्य कुल न जकारश्च । अनयोः किमिति । भावकरणयोः किम् इत्यर्थः । रङ्ग इति । अथ घञः अधिकरणवाच्ये प्रयोगात् नलोपो नकारलोपोपधावृद्धौ नेति भावः । रागो रङ्गनक्रियेति भाववाच्येऽर्थः रङ्गतेऽनेन इति कारणविवक्षायां तु रङ्गनद्रव्यमिति विवेकः । प्राप्त इति प्राप्त इति । भाववाच्येऽयम् । करणेऽपि भवति । संज्ञायामिति प्राधिकमिति । कदाचित् कुतचित् प्रवृत्तावपि न सार्वत्रिकमित्यर्थः । अत एवाह को भवतेति । अत लाभ इति अकर्तव्येव कारकी उत्पन्नमपि न संज्ञाभाववृत्तिः । एवमन्यतः । भार्ये त्वन-भिधानमाश्रित्य इदं प्रत्याख्यातम् इति तत्त्वबोधिनी । प्राचामभिमतताह—इत उत्तरमिति । 'कृत्यकुटो बहुल'मिति । तस्य (३।३।११३) एवम् अष्टाध्यायीक्रमः ।

३१८८ । स्यदो जवे ॥ ६।४।२८ ॥

दी—। स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धाभावश्च निपात्यते ।
स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ।

When force (जवः) is meant, the root (स्यन्द) after घञ् has been attached to it, drop its नकार and has no वृद्धि (of its उपधा) irregularly. Thus स्यन्द + घञ् = स्यदः—force. But स्यन्द + घञ् = स्यन्दः meaning 'flow' or 'current' without elision of न ।

मित—। स्यद इति । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (३।४।२४) इत्यत-रुदनुवृत्तेः । एवं कृत्येऽपि नलोपे उपधावृद्धिः स्यादित आह—वृद्धाभावश्च निपात्यते इति । एतच्च 'स्यद' इत्यस्योच्चारणादेव लभ्यते इति बोध्यम् । स्यदो वेग इति । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । अन्यनेति । प्रसवणे इत्यर्थः । अत्र नलोपाभावः ।

३१८९ । अवोदौघोद्गप्रथयहिमश्रयाः ॥ ६।५।३९ ॥

दी—। अवोदः अवक्लृदनम् । एध इन्धनम् । औद्ग उन्दनम् । श्रयेर्नलोपो वृद्धाभावश्च । प्रथयः । हिमश्रयः ।

The words अवोद, एध, ओध, प्रशय and हिमशय are irregularly formed with घञ् appointed after them ; the result of irregularity (निपातन) being elision of नकार, want of गुण, गुण and want of वृद्धि of the roots. अव + उद + घञ्, इन् + घञ्, उन्द + मन्, प्र + शय + घञ् ; हिम + शय + घञ् ।

मित—। अवोदिति । अवोद, एध, ओध, प्रशय हिमशय, इत्येते घञन्ता निपात्यन्ते । अवोद इति । अवपूर्वादुन्दतेर्घञ् । अव घञि निपातनात् नलोपे कृते 'न धातुलोप—' इति लघूपधगुणाभावे च अव + उद इति स्थिते आदगुणेन रूपम् । एध इन्धनमिति । 'काष्ठ' दाधित्वेन खेध' इत्यमरः । 'इन्धी' दीप्ती । अस्माद् घञि नलोपे 'न धातुलोपे—' इति बाधित्वा निपातनाद् गुणः । ओध इति । उन्दीकृदने । अस्मादौषादिके मन्प्रत्यये निपातनान्नलोपो गुणश्च । अथेरिति । प्रपूर्वेस्व हिमपूर्वेस्व चेत्यर्थः । अनयोर्घञ् ।

३१८० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३।३।२० ॥

दी—। घञ् । अजपोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः— तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छेद्यते । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । शूर्पेण निष्ठावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणोधान्यादिः परिच्छेद्यते ॥ 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (वार्तिक) । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । जारः उपपतिः ।

The affix घञ् is employed after all roots when the expression or determination of some measure is implied. This rule i.e. the affix घञ् is to forbid अच् and अप् (for in the भाववाच्य there are three affixes only (घञ्, अच् and अप्) giving masculine forms. Thus एकस्तण्डुलनिचायः—or a heap of rice. Here (लि + चि + घञ्)

bars the affix अच् which was due by the rule 'एरच्' (3231). Here the replacing of चकार by ककार by the rule 'चञोः कृ'—(2893) cannot be insisted upon for the rule does not apply here as this 'च' (of चिच्) is आदिप्रकार i.e चकार in the beginning and not final. द्वौ शूर्पनिष्ठावौ—two purifications with a winnowing fan. i.e. two fans measuring purified rice. Here चञ् (निस्पृ + चञ्) supersedes अच् which was due by the rule अदोरप् (3232). शूर्पेण निष्ठावौ—this explains the samasa in शूर्पनिष्ठावौ । द्वौ कारौ —two scatterings (of paddy etc). The village people scatter or spread paddy here and there on the ground to dry the same in the sun. This practice is spoken of here—('धानं शुक्नो करा' वा 'धानरोदं दैर्घ्या' etc as they are colloquially expressed). Here कृ takes चञ् excluding अच् which was legitimate by the rule 'अदोरप्' (3232). 'दारजारौ'—This is a Varttika. The words दार and जार are formed in the कर्तृवाच्य and the णि or णिच् of दारि (दृ + णिच्) and जारि (जृ + णिच्) is to be dropped in the way as लुक् suggests. Thus दाराः—a wife. Note that this is always plural and masculine. जारः—a paramour or gallant ; without this Varttika चञ् would not take place after simple दृ and जृ and consequently by अच् we would have दर and जर which are not intended in the senses as above. Moreover, had not the term 'णिलुक्' been appended to 'दारजारौ' (the Varttika) the णि or णिच् eliding by 'होरनिटि' (2313) would have been स्थानिवत् by the rule 'अचः परस्मिन्'—and consequently the इङि due to चञ् would not have taken effect. But as लुक् does not necessitate such स्थानिवत्त्व on the strength of 'न लुमताङ्गश्च' (263)

we have the वृद्धि due to घञ् and the forms intended are got.

मित— परिमाणाख्यायामिति । श्रेयं पूरयद्वाह—वञिति । परिमाणं परिच्छेदः । इयत्तयावधारणम् । आख्या उक्तिः । तेन प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये तैभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु भावे पुंसि अजपवापि विधीयते । तच्च तावपि स्यातामित्यत्राह—अजपोर्वाधनार्थमिदम् इति । ‘एरच्’ (३२९१) इत्यच् ‘अदोरप्’ (३२३२) इत्यप् चात न भावतामित्यर्थः । तच्छुल्लनिचाय इति । अत्र षष्ठीसमास इति दर्शयति—तच्छुल्लानां निचाय इति । निचायशब्दस्य राशिरर्थः । निवीयते राशीक्रियत इति निचायः । भावे घञ् । चिनोतेषि इत्यस्य आदिचकारत्वात् ‘चलोः कृ—’ (२८६३) इति न प्रवर्तते तेन कुलं न । अत्र तच्छुल्लानां राशीकरणेन परिच्छेदो गम्यते । तदाह—परिच्छेद्यत इति । ‘एरच्’ इत्यधिं प्राप्ते घञ् । धौ शूर्पनिष्पावी इति । ‘कटं करणे कृता बहुलम्’ (६८४) इत्यनुसारादत्र करणे तृतीयान्तस्य समास इत्याह—शूर्पेण निष्पावी इति । निष्पृयते तुघाद्यपनयनेन परिशीधयते यस्तच्छुल्लादिः स निष्पावः । कर्मणि घञ् । ‘अदोरप्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धिः । अत्र शूर्पसंख्याया तच्छुल्लस्य परिच्छेदो गम्यते [“कुलाद्वारा परिष्कृत दुष्ट कुला चाल वा धान” इति भाषा] । न चैवं ‘शूर्पाभ्यां निष्पावी’ इति वाक्यशेषात् शूर्पद्वयपरिमाणस्य बोधात् ‘निरभ्योः पुसवोः’ (३१८८) इत्यस्य तु घञ् विधायकत्वेऽपि परिमाणाख्यायामप्राप्ते नात्र तेन घञ् स्वीकार्यः, तस्य केवलात् पूजो लवतेश्च घञ् वारयितुं प्रयुक्त्वात् । धो कारी इति । कृ विक्षेपे । कौर्व्यते विसौर्व्यते यो धान्यादिराशिः स कारः । कर्मणि घञ् । अजपवादः । अत्र हाविति परिमाणस्य प्रदर्शनार्थम् । तदाह—त्रिचिप्यमाशौ धान्यादिः परिच्छिद्यत इति । धान्यादीनां शृष्ककरणार्थं यदेष्टां वस्त्रादीनामुपरि विक्षेपः स कार इत्युच्यते अच्प्रत्ययलभ्यसूत्रम् ॥ ‘दारजारौ—’ इति वार्तिकमिदम् । “दृ विदारणे” “जू वयोहानी” इत्याभ्यां ख्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ् प्रत्ययः स्यादृषेर्लुक् च । ‘परिमाणाख्यायाम्—’ (३१८०) इत्यनेनाप्यत्र घञ् स्यात् तथापि ‘अकर्तरि च काउके—’ (३१८५) इत्यनुसारात् स कर्तरि न स्यात् । इयते तु

कर्तव्येव अतोपि वार्तिकम् । स्थानत्वमनयोः दर्शयति—दारयतीति दाराः इति । जारयतीति जारः इति च । दारा इति पुंसि सूत्रेण । 'दाराः पुंसि च भूषा व' इति स्त्रीपर्यायेऽमरः । 'जारस्युपपत्तिः समे' इति च स एव । अत्र 'दारजारौ—' इति वार्तिके 'णिलुक्' इत्यस्यानुक्तौ तु 'शेरनिटि (२३१३)' इति णिलोपेऽपि 'अचः परस्मिन्—' (५०) इत्यनुसाराद् घञाश्रयाद्विनिर्वाहः । णिलोपस्य अनेन (अचःपरस्मिन् इत्यनेन) स्थानिवत्वेन व्यवधानात् । लुकि तु सति न 'कुमताङ्गस्य' (२६३) इत्यनुसाराद्ङकार्यनिषेधात् स्थानिवत्वाभावेन 'अचो जिगति' (२५४) इत्यस्य प्रवृत्तेः भवत्येवात घञाश्रयाद्विनिर्वाह इति दिक् ।

३१८१ । इङ् ॥ ३१२१ ॥

दी—। घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा ङीष्' (वार्तिक) । उपाध्याया—उपाध्यायी । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वार्तिक) । 'शृ' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः—करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रोकरेणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलकात् करणे क्तः । गौरिवाक्यतनोशारः प्रायेण शिशिरे क्लृप्तः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककार प्रयोगादच्चेऽपि शार इति भवति ।

घञ् is appointed after इङ् (i.e. अधि + इ) also (in other-than nominative case). This overrules अच् । उपाध्यायः = उप अधि + इ + घञ्—a professor or preceptor from whom one receives instruction or lesson. The fifth case ending in उपाध्याय is accounted for by the rule 'आख्यातोपधीने' (592). 'अपादानेस्त्रियाम् उपसंख्यानम्—' This is a Varttika. 'The affix is to be employed after अधि + इ

in the अपादानवाच्य, also when a female is implied and the word thus derived takes ऊष् optionally. Thus उपध्याया with चञ् and टाप् and उपध्यायी with चञ् and ऊष् both meaning the same thing viz a female who is herself a professor or preceptor. But उपध्यायानी the wife of a preceptor with the aug. आनुक् and the affix ऊष् only (and not टाप् also). Note that without this Varttika उप अधि+इ would, to express a female, take क्तिन् only by 'स्त्रियां क्तिन्' which is not barred by चञ् as it is to forbid अच् and अप् only ; cp, 'घञ्नुक्रमणमजपोर्वोधनार्थम्' (भाष्य !) । 'शृ बायुवर्ण—' This also is a Varttika here. The root शृ takes चञ् in the active voice when बायु, वर्ण and निहत are meant. Thus शारः—wind, here we have करणे चञ्—the sense being by which something (a leaf etc) is caused to fall down. शारः—colour ; here this denotes painting (वर्ण) ? In निवृतम् we have करणे क्त by बाहुलक This third शार means a covering ; Cp—'गौरिवाकृतनीशारः—' the line quoted is from the Bhashya. The line means one who has not made covering for himself is often reduced like a cow in winter. The word शार means अक्ष or the rod under the navel of a wheel on which it revolves ; compare 'प्रदक्षिण—' the saying of the Varttikakara.

मित—। इङ्गोति । शिञ्-पूरयन्नाह—चञ् इति । इङ्गोतिः प्रायेणाधि-पूर्वः । तेनाधिपूर्वादिको चञ् स्याद्रकर्तरि कारके इत्यर्थः । अचोऽपवाद इति । 'एरच्' (३२३१) इति प्राप्ते अकर्तरि कारके इत्यनुवृत्तेराह—उपेत्याह्वा-दिति । अत्र अपदाने चञ् । यस्य समीपमागत्य नियमपूर्वकमधीयते स उपध्यायः । अह्वादित्यत्र 'आख्यातोपयोगे' इति पक्षमी । 'अपादाने स्त्रियाम्—' इति वार्तिक-सिद्धम् । अपादाने कारके स्त्रियां गम्यायामुपपूर्वादीयतेचञ् स्यात् घञन्ताच्चाह्वात्

ज्जीष् वा स्यात् । पचे टाप् । तदाह उपध्याया—उपध्यायी इति । यास्त्रयमध्यापिका तस्येयं संज्ञा । पुंस्त्रीगुत्तु आनुगागमी ज्जीष् च । उपाध्यायानी—उपध्यायी । अव अमरः—उपाध्यायापुपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्मृतः । आचार्याणी तु पुं-योगे स्यादर्थी चत्विरी तथा । उपाध्यायानुपाध्यायी—’ इति । न च ‘अकर्तरि च कारके—’ इत्येव सिद्धे वार्तिकं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘घञनुक्रमणम् अजपोर्वाध-नायम्’ इति भाषाकारवचनात् अजपोरेव प्रत्यययोर्घञ्वाधकः स्यात् ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यस्य तु बाधको न स्यात् । तस्माद् घञ्वाचनमत्र सार्थकम् एव । अन्यथा उपाध्यय इति स्यात् । ‘शू वायुवर्ण—’ इति इदमपि वार्तिकम् । अविभक्तिकी निर्देश इति । क्षुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः । वायी वर्णे निवृत्ते (आवरणे) च वाचे शृणातेघञ् इति वार्तिकार्थः । शारो वायुः । शीथ्येने पणादीनि अनेनेति करणे घञ् । एवं शीथ्येने चित्तीक्रियते पटादिकमनेनेति शारो वर्णः । निवृत्तम् इत्यस्य आवरणमर्थ इति दर्शयति निवृत्तमित्यादिना । करणे क्त इति । न तु भावे । तेन शीथ्येने आत्रियते-ऽनेनेति शार आवरणम् । उदाहृत्य दर्शयति—वीरिवाकृतनीमार इति । भाषास्योऽयं श्लोकांश इति साम्यदायिकाः । अकृतनीमारः अकृततनुवाणः शिशिरे शीताती प्रायेण गीरिव लृशः क्षौणो भवतीति तदर्थः । निपूर्वात् शृधातोर्घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि—’ इति दीर्घः । शरशब्दस्य अचोऽप्यर्थ इति प्रसङ्गादाह—प्रदक्षिणेति । शाराणामक्षाणा-मित्यर्थः । प्रदक्षिणेत्यंशस्तत्त्वबोधिन्यां नास्ति ।

३१८२ । उपसर्गे रुवः ॥३॥३॥२२॥

दी—। घञ् । संरावः । ‘उपसर्गे’ किम् ? रुवः ।

The root रु takes घञ् only when an उपसर्ग precedes otherwise it takes अप् (by ‘अदीरप्’—3232) ; witness वयसां विरावैः etc.

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे रुधातोर्भावे घञ् । अनुपसर्गे तु ‘अदीरप्’ (३१३१) इति यथाप्राप्तमिव । [“आरवं वितेने” इत्यत्र तु वा अप्] ।

३१८३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥३।३।८६॥

दी—। अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः ।
'शब्दसंज्ञायां' किम् ? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

When a शब्दसंज्ञा is meant the स of the root स्तन followed by the उपसर्गस अभि and निस् (both at a time) becomes cerebral e.g.—अभिनिष्ठानः वर्णः ।

मित—। अभिनिस इति । अत्र अभिनिस इति अभि इत्यस्य निप् इत्यस्य च हयोरपिवाव गृह्यं तदाह—अस्मादिति । मूर्धन्य इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अभिनिष्ठान इति घञ् प्रत्ययः ।

३१८४ । समि युद्धदुवः ॥३।३।२३॥

दी—। संयूयते मिश्रौक्रियते गुडादिभिरिति संयावः =
पिष्ट-विकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ।

युद्ध and दु take घञ् when preceded by सम् । संयावः a kind of cake mixed up with molasses etc. Without सम् = यवः etc with अप् ।

मित—। समीति । समि उपपदे यु, द्ध, दु इत्येभ्योऽकर्तरि घञ् स्यात् । समभावे तु यथाप्राप्तम् अप् ।

३१८५ । शिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥३।३।२४॥

दी—। श्यायः । नायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् ?
प्रशयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम् 'प्रभावोराज्ञः' इति ?
प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राज्ञो नयः' इति ।
बाहुलकात् ।

घञ् is employed after शि, नी and भू in the भाववाच्य (usually) when they are not preceded by any उपसर्ग. Thus आय etc. But प्रशयः etc in the same sense with अच् and अप् due to the precedence of the उपसर्ग 'प्र'. प्रभाव, however, is to be broken up as प्रकृतो भावः (प्रादि-समास) and not as प्र + भू + घञ्. Explain नयः as in 'नयवर्त्म विविधाम्' (किरात), 'नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः' (Ibid) etc, as नी + अच् करणे by the rule 'कृत्यलुपटोबहुलम्'; or नयः can be got with कर्त्तरि अच् by attributing कर्त्तृता to नीति ।

मित—। शिषीभुव इति । उपसर्गे असति शि, शी, भू एभ्य परं भावे घञ् स्यात् । आय, इति । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । उपसर्गे तु अजपी भवत इत्याह—प्रशय इत्यादि । प्रभाव इति तु प्रपूर्वाद भवतेघञ् इति न मन्तव्यं, किन्तु निरुपसृष्टात् भवतेषुञि भावे इति सिद्धे ततः प्रादिसमासः । नय इत्यत्र 'कृत्यलुपटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् बाहुलकादच् प्रत्ययः । 'नयप्रचार' भवितव्यतां तथा—'सृच्छकटिकम्' इत्यादि ।

३१६६ । वी क्षुश्रुवः ॥३१३२५॥

दी—। विक्षावः । विश्वावः । 'वी' किम् ? क्षवः । श्रवः ।

क्षु and श्रु take घञ् in the भाववाच्य when the उपसर्ग वि precedes otherwise क्षवः (Sneezing) & श्रवः (hearing)

मित—। वी इति । लुपसृष्टाभ्यां क्षु, श्रु इत्याभ्यां भावे घञ् । विक्षाव इति । उपसर्गाभावे तु क्षवः क्षवधुः । श्रवः श्रवणम् । अनयोर्भावे अप् प्रत्यय इति बोद्धव्यम् ।

३१६७ । अवोदोर्णयः ॥३१३२६॥

दी—। अवनायोऽधोनयनम् । उन्नाय ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नय उत्प्रेक्षा' इति ?—बाहुलकात् ।

The root नी coming after the उपसर्ग अव and उद् take घञ् e.g. अवनायः—leading or dragging downwards; उन्नायः—leading upwards. उन्नयः, however, is derived with अच् by बाहुलक expressed in 'ह्रस्वप्रादोवङ्गलम्'।

मित— अवोदोरिति। अवपूर्वात् उत्पूर्वाच्च नयतेर्भावे घञ्। अवनाय इत्यादि। स्पृष्टम्। उन्नय इत्यत्र तु 'ह्रस्वप्राटः—' इत्यनुसारादच् इत्याह— बाहुलकादिति।

२१८८। प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः॥३॥३॥२७॥

दी— प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्त्रावः। 'प्रे' इति किम्? द्रवः। स्तवः। स्त्रवः।

When प्र precedes द्रु, स्तु and स्त्रु take घञ् in the भाववाच्य but अप् comes in when प्र is wanting.

मित— 'प्रे' इत्यापसर्गे उपपदे द्रु, स्तु, स्त्रु, इत्येभ्यो भावे घञ्। प्रे असति तु च्छेदोरित्यप्।

२१८९। निरभ्योः पृल्वोः॥३॥३॥२८॥

दी— निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। 'निरभ्योः' किम्? पवः। लवः।

When निर् and अभि precede the roots, पू and लू take घञ् in the करणवाच्य। Thus निष्पावः—a particular (heap of) paddy which has been purified with winnowing fans etc. Similarly अभिलावः। पवः and लवः with अप् after पू and लू only.

मित— निरभ्योरिति। निर् इत्यस्मिन् 'अभि' इत्यस्मिन्शीपपदे पूधातोर्लूधातो-
योत्तरं करणे घञ्। तदाह—निष्पूयते शूर्पादिभिरिति। निष्पावो धान्याविशेषः

इति धान्यराशिविशेषः इत्यर्थः । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' (३१८०) इत्यतः परिच्छेदे गम्य एव घञ् विधानात् । स च धान्यराशिः श्रृङ्गपूतः अभिलाव इति । अभिलुयते निकृन्नाते कृटारादिभिरिति अभिलावो विटपविशेषः । पवः लव इति । कृदोरित्यप् ।

३२०० । उन्नोयः ॥३।३।२८॥

दी—। उद्गारः । निगारः । 'उन्नोः' किम् ? गरः ।

When उद् and नि precede as उपपद, गृ takes घञ् in the भाव or कर्मवाच्य । उद्गार etc. गर with अच् by 'एरन्' (३०३५)

मित—। उन्नोरिति । उद्, नि इत्यनयोरुपसर्गयोरुपपदयोः गिरते भवि कर्मणि वा घञ् । उद्गार इति । 'अचो जिष्ठाति' (२३५) इति वृद्धिः । निगार इति । रलयोरैकत्वाद् विरते रिकस्य लत्वम् । निगाल इत्यपि । निगिरतीति निःशेषेण गिलतीति बाहुलकात् कर्तरि अव घञ् । 'निगालमगादेव मणेरिवोत्थितिर्विराजितं केशरकेशरश्मिभिः' (श्रीहर्षः—१।५८)

३२०१ । कृ धान्ये ॥३।३।३०॥

दी—। 'कृ' इत्यस्माद्वान्यविषयकादुन्नोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य विल्लेप इत्यर्थः । 'धान्ये' किम् ? भिक्षोत्कारः । पुष्पनिकारः ।

After the root कृ, with reference to paddy, is employed घञ् when the same is preceded by the उपसर्ग उद् and नि as उपपद, Thus उत्कारः and निकारः the scattering of paddy i.e. when the seeds are separated from the clusters against a plank. भिक्षोत्कारः etc. here अप् comes in as कृ has reference to भिक्षा etc.

मित—। क इति । कृपपसमीकोऽयं निर्देशः । पूर्वसूत्रात् उन्नोरिति वर्तते ।

धान्ये इति विषयपञ्चमी । तदाह—क इत्यस्माद् धान्यविषयकादित्यादि । भिक्षीत्-
करः । भिक्षाया विधेयः उपचयो वा । पुञ्जाणां निकरः समूहः । चर्व किरतेर्धान्य
विषयकत्वाभावादप् ।

३२०२ । यज्ञे समि स्तुवः ॥३।३।३१॥

दौ—। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः
संस्तवः । 'यज्ञे' किम् ? संस्तवः परिचयः ।

When the root has reference to a sacrifice and it is preceded
by सम् the उपसर्ग, the affix चञ् takes place in the अधिकरणवाच्य ।
This संस्तवः a particular spot in a sacrifice where the priests
known as 'छन्दोग's get together and address the deity. But संस्तवः
acquaintance—with अप् there being no ref. to यज्ञ.

मित—। यज्ञे समीति । अत्र अधिकरणे चञ् । तेन 'करणाधिकरणयोश्च'
इति लुपटोऽपवादौऽयम् । संस्तव इति । यज्ञसम्बन्धी देशविशेषः । यज्ञविषयकत्वा-
भावे तु अप् । संस्तवः परिचय इति 'संस्तवः स्नात् परिचय' इत्यमरः । 'गुणाः
प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति भारविप्रयोगश्च ।

३२०३ । प्रे स्त्रोयज्ञे ॥३।३।३२॥

दौ—। अयज्ञे इतिच्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् ।
प्रस्तारः । 'अयज्ञे' किम् । वह्निषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ।

Here the dissolution (of सन्वि) is स्तः + अयज्ञे, for the term
यज्ञ being used in the previous rule you cannot break up as स्तः +
यज्ञे as यज्ञ in that case would be tautologous. The rule means
स्तु, the root, preceded by प्र takes चञ् if there is no reference to
sacrifice. Thus प्रस्तारः a kind of joining together of bricks.
But प्रस्तारः with अप् as it means a handful of कुश used in a
sacrifice.

मित—। ये इति । अयञ्चे इति क्तेद इति । न तु स्तः + यञ्चे इतिच्छेदः ।
कुत इत्यत आह—यञ्चे इति प्रकृतत्वादिति । तथाच यञ्चे इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिरिति नैव
स्वभ्ये पुनर्यञ्चप्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यञ्चाविषये प्रपूर्वात् स्तृणातेषञ् । प्रसार
इति । इट्कासन्निवेशविशेषः इति साम्प्रदायिकाः । यञ्चे तु विषये अवेव = प्रसारः ।
कृशसुष्ठिर्धनगतः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे ॥३१३३॥

दी—। विपूर्वात् स्तृणातेषञ् स्यादशब्दविषयेप्रथने ।
पटस्य विस्तारः । 'प्रथने' किम् ? ढणविस्तरः । 'अशब्दे' किम् ?
यन्यविस्तरः ।

After the root स्तृ, preceded by the उपसर्गवि, takes place
चञ provided the spread or width, not having reference to
that of words, is meant. Thus 'पटस्य—' the width of a cloth.
But ढणविस्तरः—a heap of straw and यन्यविस्तरः elaboration or
exaggeration of a book (which is nothing but a sum total of
works) one derived with अप् as in the former case (ढणविस्तरः)
there is no sense of spread i.e प्रथन and in the latter (शब्दविस्तरः)
there is clear reference to words. So चञ् does not come in
these cases.

मित—। प्रथने वी इति । वी + अशब्दे इतिच्छेदः । वी इति वि इत्यस्य
सप्तम्यन्तम् । अशब्दे इति प्रथने इत्यस्य विशेषणम् । पूर्वसूत्रात् 'यः' इति षष्ठ्यान्त-
मनुवर्तते । तदाह—विपूर्वादित्यादि । पटस्य विस्तार इति । भावे चञ् । विस्तारो
विस्तृतिः प्रथनम् । ढणविस्तर इति । अत्र ढणबाहुल्यमर्थो न तु तत्प्रथनम् । तेन
यथाप्राप्तं (वल्यमाणम्) अवेव । यन्यविस्तरः इति । अवेतु न बाहुल्यमेवार्थो
किन्तु शब्दस्य प्रथनम् । तेनाप् प्रत्ययः । ['विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य
विस्तरः' इत्यमरः] ।

३२०५ । छन्दोनाम्नि च ॥३।३।३४॥

दी—। 'स्त्र' इत्यनुवर्तते । विष्टारपंक्तिश्छन्दः ।
विस्तोर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

If the name of a metre is implied the root स्तृ (which is carried down from the previous rule) takes घञ् in the अधिकरण वाच्य । Thus विष्टारपंक्ति—a vedic metre which is an instance of कर्मधारय compound । विष्टारः च अस्मी पंक्तिश्च इति—The पत्व here, however is accounted for by the rule—.

मित—। छन्दोनाम्नीति । 'स्त्र' इत्यनुवर्तते इति । 'प्रिस्त्रः—' (३।३।३२) इत्यत इति शेषः । छन्दोविशेषस्य नाम्नि गमेऽ विपूर्वात् स्तृणातिरधिकरणवाच्ये घञ् इत्यर्थः । तदाह—विस्तोर्यन्तेस्मिन्नित्यादि । ततः कर्मधारयः इति । विष्टारश्चास्मी पङ्क्तिर्धेति विग्रहः । नन्वत्र पत्व' कथं 'सात्पदायो'रिति निषेधादादेशसकाराभावाच्चेत्यत आह—

३२०६ । छन्दोनाम्नि च ॥८।३।८४॥

दी—। विपूर्वस्य स्तृणातिर्घञस्तस्य सस्य पत्व' स्याच्छन्दो-
नाम्नि । इति पत्वम् ।

Cerebral comes in the स of स्तृ when affixed with घञ् and the derivative thus arrived at refers to a metre.

मित—। छन्दोनाम्नीति । स्पष्टम् । छन्दोवाचकत्वाभावे तु, विस्तार इत्येव । विष्टार इति तु 'वृक्षासनयो'र्निपात्यते इति वक्ष्यति (३२३३ इत्यत्र) ।

३२०७ । उद्विग्रहः ॥३।३।३५॥

दी—। उद्विग्रहः ।

उद्व' preceding ग्रह takes घञ् in the भाववाच्य. This supersedes अप् under 'ग्रहग्रह' (3234).

मित—। उदीति उदित्यपदे यहेभावे घञ् । 'यहहृनिचिगमय' (३२३४)
इत्यस्य वक्त्यमाणस्य अप्रत्ययस्थापवादोऽयम् ।

३२०८ । समि मुष्टौ ॥३।३।२६॥

दी—। मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्यसंग्रहः ।

यह preceded by the सम् (उपसर्ग) takes घञ् in the भाववाच्य provided the derivative refers to clutches or holding (of a wrestler) ; as मल्लस्य संग्राहः—the holding of wrestlers, but 'द्रव्यस्य—' the collection of a thing (here अप्).

मित—। समीति । समुपपदात् यहेर्वञ् स्वाद् भावे मुष्टिच्छेद गमात् ।
तदाह—मल्लस्येति । 'मुष्टिवन्तु संग्रह' इत्यमरः । संग्रह इति । द्रव्यसंग्रह
(३२३४) इत्यप् प्रत्ययः ।

३२०९ । परिन्योनीणोदूयताभ्रेषयोः ॥३।३।३७॥

दी—। परिपूर्वात्रयतेनिपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण
दूयते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्तान्वय-
नेनेत्यर्थः । एषोऽत्रग्यायः । उचितमित्यर्थः । 'दूयताभ्रेषयोः'
किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

घञ् takes place after नौ preceded by परि and after इच् (इ) preceded by नि when the reference is to gambling and to non-deviation from the the right (अभ्रेष). Thus परिणयः—
परि नौ + घञ्—as in 'परिणयेन—' he beats the dice (of another) by causing its movement every where. Similarly न्यायः = नि + इ + घञ्—as in 'एषः अयम्—' this is the right or justice here. Note that अभ्रेष means non-deviation from right or justice. परिणयः and न्याय take अच् because there is no reference to दूयते and अभ्रेष ।

नित—। परित्योरिति । अच्चेट्वनम् (कीडा) द्रातम् । उचितापरित्यागो-
ऽन्वेषः । भ्रूषो संशः । स न विद्यतेऽस्मिन्नितिर्भूषः । यद्योचितकरणमित्यर्थः ।
द्रुतविषये परिपूर्वाग्रयतेर्घञ्—परिणायः—समन्ताग्रयनम् । तदर्थत्वं तु शारशब्दस्य
'इल्य' (२१८१) इत्यत्र प्रदक्षिणेति वातिककारवचने स्पष्टम् । अन्वेषविषये
निपूर्वादिष्व घञ् । अन्वेष तु यद्यप्राप्तम् च् इत्याह—परिणय इत्यादि ।

३२१० । परावनुपाल्य इणः ॥३१३८॥

दी—। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपाल्यः । तव पर्यायः ।
'अनुपाल्ये' किम् ? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ।

The term अनुपाल्य in the rules means not surpassing the order. Hence घञ् after इण् (root) preceded by परि takes place when non-violation of order is meant. Thus पर्यायः—परि इण् घञ् =turn. But in पर्याय we have अच् because the term means surpassing or violation.

नित—। पराविति । उपाल्यः अतिपातः अतिक्रम इत्यर्थः । तेन अनतकिमे-
गमी परिपूर्वादिषो घञ् स्यादित्यर्थः । तव पर्याय इति । क्रमः प्राप्त इत्यर्थः । कालस्य
पर्यय इति । 'मा भूत् कालस्य पर्ययः' इत्यादौ यथा । अत्र अतिक्रमस्यैव गमत्वाद्
प्रातः अच् न घञ् ।

३२११ । वृषयोः श्रुतिः पर्याये ॥३१३९॥

दी—। तव विशायः । तव राजीपशायः । 'पर्याये'
किम् ? विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

The root शी preceded by वि and उप takes घञ् when turn (of action) is implied. Thus तव etc this is your turn and तव राजीपशायः—this is your (turn) to lie near the king. विशायः—वि—
शी + अच्—denotes doubt and उपशयः—उप + शी + अच् signifies
lying near hence no घञ् after शी ।

मित—। लुपयोरिति । 'वि' इत्युपसर्गे 'उप' इत्युपसर्गे च उपपदे शीघ्रातीरुत्तरं घञ् प्रत्ययः स्यात् पर्यायशेदं नम्रात् इत्यर्थः । विशाद्यः—पर्याय इत्यर्थः । राजोपशायः राजसीवनपर्याय इत्यर्थः । पर्यायः प्राप्तकालता । अजपवादः ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये ॥३॥१४०॥

दी—। हस्तादान इत्यनेन प्रत्योसत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्टा प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

The root चि takes घञ् when either plucking up with the hand (from close quarter) or non-stealing is implied. Here the term हस्तादान in the rule indicates proximity of the thing to be taken. Thus पुष्पप्रचायः the picking up of flowers (as from the ground or plucking the same) with the hand. Then we have प्रचयः with अच् to चि as in 'वृक्षाग्रस्थानाम्—' he brings down the fruits lying on the top of the tree, because here there is remoteness implied and no proximity. 'पुष्पप्रचयः—' the taking or plucking of flowers through stealing. Here stealing necessitates अच् and not घञ् । Compare also 'अन्यत्रयुयं कुसुमावचायं कुरुन्मवाधि करोमि सख्यः'. But how to explain 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्ती सख्यौ'—शकु fourth act—and Vamana also in his अलङ्कारसूत्रहृत्ति says 'अवतारावचायशब्दयोदीर्घव्यत्यासो बालानाम्' or the ignorant only replace the दीर्घं in अवतार and अवचाय with ङस् i.e. use अच् in place of घञ् ? The answer is Kalidasa deliberately ignores the rule as he does so elsewhere ; also cp—'प्रसंशया यो नहयं चकार' (रघु) 'तं पातया प्रथममासं पपात पश्यात्' (रघु), यत् प्रमविष्वे रोचते etc. For he not only uses it..

(कुसुमावचय) here but also in मालविकाग्निमित्र. Bhasa in स्वप्ननाटक and भवभूति in Uttara also use it. This shows that the poet adheres more to archaism or vedic usage than to the secular one the path of which was paved by Panini and that transgression of the rules of Panini was not held a defect on the part of the then writers. Or—you are to fancy that अनसूया and प्रियंवदा (सख्यौ) caused the falling of flowers by means of a stick. But this sort of fancy is rather queer and will not be in agreement with 'नादस्ते प्रियमसृज्नापि भवतां स्नेहेन या पङ्क्तवम् etc. Hence अवचय means picking up from the ground and thus it is a transgression of Kalidasa's etc from Panini. An irregular use.

मित—। हस्तादाने इति । हस्तेन आदानं ग्रहणमिति इति करणे
द्वितीयासमासः । तच्च (आदानम्) 'वृत्तस्थितस्य, वृत्तच्युतस्य वा भूमिस्थितस्य
सम्भवतीति मलाह—हस्तादान इत्यनेनेति । प्रत्यासत्तिः सामीप्यं हस्तपराम-
र्शयोग्यतेत्यर्थः । आदेशस्यैत्यादातुमिष्टस्य पुष्पकलादिकस्य । हस्तादाने
(प्रत्यासत्तौ) असौधे (चौर्याभावे) च गम्ये चिञ्धातोर्धञ्स्वाहावे इत्यर्थः ।
अजपवादः । तदाह—पुष्पप्रचाय इति । वृक्षस्थानां भूमिस्थानां हस्तकरणकम्
आदानमित्यर्थः । वृक्षायस्थानामिति । अत्र प्रत्यासत्तेरभावात् यष्टिकरणकलादादानस्य
अपूर्वाच्चिनोत्तरजेव न धञ् । पुष्पप्रचय इति । अत्र चैर्मौण्येव्युक्तत्वात् स्तेये भावेऽच् ।
तथा—'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमवाप्तिं करोमि सख्यः' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
नन्वेवम् 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्तौ सख्यौ' (अभिज्ञानशकुन्तलम्—
चतुर्धाहप्रवेशकमुखम्) इत्यत्र अवचय इति कथम् ? न चात्र प्रत्यासत्तिर्नास्तीति
वाच्यम् । तथा हि सति 'यष्ट्या कुसुमावचयं नाटयन्तौ' इत्यवश्यम् । न च तादृशं
करणं दृश्यतेऽत्र । येन दूरस्थानां पुष्पाणां यष्ट्यादिना परामर्शात् प्रत्यासत्तेरभावादत्र
अच् इति युज्यते वक्तुम् । अथ यष्ट्यादिकं करणमत आध्याहृत्य व्याख्येयमिति चेत्तदपि
न । कुतः ?—तादृशावेत्याह अविवक्षितत्वात् भूमिस्थानानामेव पुष्पाणां हस्तकरणक-

परामर्शस्य विवक्षितत्वाच्च । अन्वया—‘पातु’ न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या, नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पञ्चवम्—’ इत्यादि न सङ्गच्छते । वृत्तस्थितानां प्राणवतां पुष्पाणां बलादाकर्षणौचित्यात् । तस्मात् प्रत्यासत्तावेवाव चञ् युक्तः । एवं तर्हि प्रमाद एवायम् । ‘अवतारावचायश्चन्दोदीर्घ’ इत्यासी वालानाम्’ इति वामनाचार्योक्तिश्च कविचूडामणिकृतः पाणिनेरति-कुमोऽयम् । तेन युक्तमपि दीर्घं विहाय ऋत्वं प्रायुङ्क्त । दीर्घापेक्षया ऋत्वं श्रुतिमुखाधिकावङ्गत्वात् । निरङ्गशत्वाच्च कवीनाम् । अथवा कालिदासादिसमयकालि पाणिनेरतिक्रमस्यास्य प्रामादिकत्वेन ग्रहणं नाभवदित्येवाव युक्तम् । अन्वया कबिरयं ‘तंपातयां प्रथममास पपात’ ‘यत् प्रभाविष्णवे रीचते’—इत्यादिनैव प्रायोत्थत । तस्मात् पणिनीयसूत्राणां तदानीमपि प्रतिष्ठितत्वात् तथाविधप्रयोगानां साधुत्वाच्च कविनैवं प्रयुक्तमिति तिष्ठतु तावत् ।

३२१३ । निवासचिति शरीरोपसमाधानेष्वादेश कः ३।३।४१॥

दी—। एषु चिनोतेर्हञ् स्यात् । आदेश ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः॥ अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थग्रादिकमिति कायः । समूहे—गोमयनिकायः । ‘एषु’ किम् ? चयः । ‘चः कः’ इति वक्तव्य आदेरित्युत्तर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति गोमयानां निकेचायः । पुनःपुनराशीकरणमित्यर्थः ।

The roots चि takes चञ् as also the ककार at the outset becomes क when निवास (dwelling) चिति (a particular or sacrificial spot for kindling fire) शरीर (body) and उपसमाधान (accumulation or collection). उपसमाधान means to make a heap or accumulate which is the sense of the root (चिञ्). Others

i.e. the three words निवास, चिति and शरीर are the qualifying words or adjectives of the कारक in the sense or accordance with which the प्रत्यय (घञ्) is employed. The drift is—चि takes घञ् in the अधिकरणवाच्य in the first three senses निवास, चिति and शरीर which thus limiting the sense of the affix and thereby the Karaka are adjectives of the same. But उपसमाधान being the sense of the root itself, it takes घञ् here in the भाववाच्य। काशीनिकायः—residence in Kashi or Benares. 'आकायम्—' one should kindle fire in a spot particularised for sacrifice. कायः— the body where the bones etc grow. गोमयनिकायः—the accumulation of cow-dung. चयः—चि + अच् because it does not express any of the above senses. Though the सूत्रकार would have said 'चः कः' for 'आदिः कः' yet that he utters 'आदिः—' is to indicate that the beginning or अभ्यास-letter only in the case of यङ् लृक् will be transformed into क. Thus गोमायानां निकेचायः— the repeated accumulation of cow dung. गोमायानात् निकेचायः = पुनः पुनः राशीकरणम्—the result of सन्धि of पुनः पुनः + राशीकरणम् by 'रोरि' and 'ढलोपे—।

मित—। निवासिति। 'शरीरोपसमाधानेषु आदिः च' इतिच्छेदः। आदेरिति चकारस्येत्यर्थः। 'चजोः कु चिच्छतोः' इत्यस्य चकारमात्रविषयत्वादव्यवहिते आदिचले चकारोऽप्राप्तो वचनम्। तत्रेति। उपसमाधानम् इति सम्बन्धेति। अन्ये निवासचितिशरीराण्येत्यर्थः। प्रत्ययार्थस्य अधिकरणस्येत्यर्थः। तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययस्य प्रयुज्यमानत्वात्। उपाधिभूता इति—विशेषणभूता इत्यर्थः। निवासादिष्वे वार्थो यथा स्यादित्येवं नियमपारतन्त्र्यात्। काशीनिकायः—निचीयतेऽस्मिन्निति निकायो निवासः। ततः काश्यां निवास इति सुपसुपा। आकायमिति आचीयतेऽस्मिन्नित्याकायः। यत्रियार्थः स्थलविशेषः। तन्नामविशेषो वा। अग्निस्थलविशेषः

चयनेन निष्पादयेदित्यर्थः । काय इति स्पष्टम् । शीमयनिकाय इति । निषीयत इति भावे घञ् । शीमयराशिरित्यर्थः । चय इति । अथ निष्पादाद्यर्थाभावाद् भावे अजेव प्रत्ययेन घञ् । चः कः इति वक्तव्ये इति—‘मावामात्रलाघवेन पुनोत्सवं मन्थने वैद्याकरणा’ इति परिभाषानुसारात् ‘आदेः कः’ इत्यव ‘चः कः’ इत्युक्ते सति मावालाघवं स्यात् । तथापि यदाचार्यः आदेरित्येव वक्ति तस्यायं प्रयोजनविशेषः— यङ् लुकि आदेरेव अभ्यासस्थस्त्वेव चकारस्य ककारो यदा स्यात् अङ्गस्थितस्य ना भूदिति । तदाह—निकीचाय इति । धिले कृतेऽनेन कुले च ‘गुणी यङ् लुको’रिति गुणः । पुनः पुनः राशीति । ‘रोरि’ इति लोपे ‘द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपि’ इति दीर्घः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधर्ये ॥३१३१४२ ॥

दी—। चेष्वञ् आदेश्य कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । ‘अनौत्तराधर्ये’ किम् ? सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । ‘सङ्घे’ किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

चि takes घञ् as also the चकार in the beginning becomes क when a body of creatures is meant and the state of lying or being upon or under (one another) is not implied. Thus भिक्षुनिकायः—a gathering of भिक्षु. Here संघ or body is meant but the implication that they are lying apart (standing distinct) is also present. Hence there is no sense of one lying upon another and the rule applies. सूकरनिचयः—a body of pigs or boars. Where the sense that one pig when taking milk lies upon another is present and hence the rule does not apply and makes room for अच् by ‘एरच्’ (3231). ज्ञानकर्मसमुच्चयः—collection of knowledge and action—here the sense ‘body of beings’ not being present चि takes अच् (सम् + उद् + चि + अच्) ।

मित—। संघे चेति । उत्तरञ् अघरञ् उत्तराधरे । तयोर्भावं औत्तराधमम् । भावेऽप्यञ् । उपर्युपरीत्यर्थः । चेर्घञ् इति । न तु औत्तराधर्म्ये इति धोव्यम् । भिन्निकायः । भिन्नसमूह इत्यर्थः । शृकरनिचय इति । अत्र औत्तराधर्म्यस्य विवक्षितत्वादघञ् न किन्तु अजीवः । ज्ञानकर्मसमुच्चय इति । अत्र प्राणवता संघाभावादघञपवादोऽञ् ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ३।३।४३ ॥

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

When reciprocity or interchange of mutual action is implied a root takes णच् in the भाववाच्य to form a feminine base.

मित—। कर्मव्यतिहार इति । कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः । परस्परकरणमिति यावत् । तस्मिन् विषये स्त्रीलिङ्गे गम्यधातोर्णच् स्याद भावे एव । न तु अकर्तरि कारके इत्यपि तस्मात् अनुत्तरभावादित्याहुः ।

३२१६ । णच् स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे ॥ ७।३।६ ॥

दी—। अत्र ऐञ् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

The affix णच् which is enjoined in the feminine gender is replaced by the affix अञ् (3216) in its own sense. (स्त्रार्थे) ।

When interchange of mutual action or कर्मव्यतिहार is meant the affix अञ् (which replaces णच्) does not necessitate ऐच् or ऐ and औ (in place of इ + उ respectively). Thus व्यावक्रोशी a woman who after being censured by another censures the latter in her turn—वि + आ + अव + कृश् + णच् (अञ् स्त्रार्थे) + ङीप् by the rule 'टिङ्ढाणञ्—' । Similarly व्यावहासी = वि + आ + अव + हस् + णच् (अञ्) + ङीप् one (woman) sneering at another in her turn. Here इति

takes place due to जित् of अञ्, for the वृद्धि is not prohibited by ऐच् ।

मित—। शचः स्त्रियाम् इति । कर्मव्यतिहारि विषये स्त्रियो शचप्रत्ययो विहितः तस्य स्थाने स्त्रार्थे अञ् इति तद्धितप्रत्ययः स्यात् । अत्र अञ् विधानम् 'व्यावक्रोशी' इत्यादौ 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना लौवधम् ऐजागम वाचनार्थम् च ? ननु अञि सति चित्ताद् वृद्धौ व्यावक्रोशी इति स्वादिति व्याचष्टे—अत्र एञ् नेति । अत्रेति कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थः । व्यावक्रोशीति । वि + आ—अत्र पूर्वात् कुश्च आह्वाने इत्याद्याद् शचोऽञ् स्त्रार्थे । ततोऽङीप् । परस्परं निन्दाकारिणीत्यर्थः । व्यावह्रासीति । अत्र वृद्धिः । ऐच् निषेधात् । परस्परमुपहासिका इत्यर्थः ।

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३।३।४४ ॥

दी—। आदि वृद्धिः (? अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः) । *

३२१९ । अणिनुणः ॥ ५।४।१५ ॥

दी—। 'इनण्यनपत्ये' (१२४५) । स्वभावतः पुल्लिङ्गे (लौवल्लिङ्गे—?) । साराविणं वर्तते ।

When अभिविधि or pervasion (व्याप्ति) is meant a root takes the affix इनुण् (इन्) in the भाववाच्य (3218). Here the term 'आदिवृद्धि' in दीक्षित is out of place, for it relates to अण (which is enjoined in the latter rule) and not in इनुण् इनुण् । causes अजान्ता-वृद्धिः । So it is proper to read it in the 'दी—' of the subsequent rule अणिनुणः' ।

[* 'आदिवृद्धि'रित्यंशस्तत्त्वबोधिनां न पठ्यते । स एव पाठो ज्ञायमान् । आदिवृद्धिरित्येतस्य यदि वा पाठः कर्तव्यः तदा स 'अणिनुणः' (३२१९) इत्यत्रैव पठितुं युक्तः । 'स्वभावतः—' एतत्तत्त्वबोधिनी न पठति । स एव पाठः साधीयान् । यदि वाऽस्य पाठः कर्तव्य एव तदा लौवल्लिङ्गे इत्येव वाच्यम् । अन्यथा उदाहरणा-सङ्गतिः स्पृष्टा एव] ।

A word formed with इण् (इन्) takes the तद्धित affix अण्. Thus संराविन् (सम् + रु + इन्—भावे) = संराविणम् (संराविन् + अण्)—a tumultuous sound—here no टिलोप, by the rule 'नस्तद्धिते' due to the rule "इनश्चनपतेः" i.e. अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । (679).

Here the reading स्वभावतः पुल्लिङ्गे is erroneous. It should be स्वभावतः क्लीबलिङ्गे otherwise it is at variance with the instance संराविणम्. It is important to note that both the readings 'आदिहृदि' and 'स्वभावतः—' are not to be met with in the expl. of 'Tatwabodhini'. Hence they look like interpolations.

मित—। अभिविधाविति । अभिविधिः सामर्थ्येण सम्बन्धो व्याप्तिरिति यावत् । तस्मिन् दोष्ये भावे धातोरिनुष् (इन्) प्रत्ययः स्यात् । नकार इत् । उकार उच्चरणार्थः । अत्र दीक्षितग्रन्थस्य 'आदिहृदि'रिति अदीक्षितवचनमिव प्रतिभाति । स नूनं कस्यचिद्वक्तावलिपः । तस्याय अप्रासङ्गिकत्वात् परत्र ('अश्विनुष्ः' इत्यत्र) सङ्गतत्वात् । न हि इनुष् इति तद्धितप्रत्ययः किन्तु अण् इत्येव । तस्मात् तत्रैव पाठो युक्तः । अत्र "अजन्ता-ङ्गस्य वृद्धिः" इत्येव कथञ्चित् पठितुं शक्यते ।

अशिति । अण् इनुष् इतिच्छेदः । इनुष् इति इनुष् प्रत्ययान्तस्य इत्यर्थः । तथाच इनुष्—सम् + रु + इनुष्—संराविन् इति स्थिते संराविणैव इति संराविन् + अण् (स्वार्थे) = संराविण् भवति । समन्तात् कलकल इत्यर्थः । संराविणं वर्तते इति । अत्र (संराविणम्) इत्यत्र तद्धित्वचामादिरिति आदिहृदिः । एवमणि विहिते 'नस्तद्धिते' (६७९) इति टिलोपेन 'इन्' इत्यंशस्य लोपे प्राप्ते आह—'इनश्चनपत्ये' (१२५५) इति । अनेन 'इन्' इत्यंशस्य प्रकृतिभावो विधीयते । अत्र अन् प्रत्ययस्य अप्रत्ययाधिकारविहितत्वाभावस्वार्थिकत्वात् । 'स्वभावतः—' इति । एतदंशस्यापि पाठो मन्ये प्रचिप्त इति वचनोदाहरणयोः सङ्गतेरभावात् । तेन स्वभावतः क्लीबलिङ्गे इति पठनीयम् । 'आदि हृदि'रिति 'स्वभावतः—' इत्येतद् वयमपि तत्त्वबोधिनां न पश्यते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्यहः ॥ ३।३।४५ ॥

दी—। ‘अव’ ‘नि’ एतयोर्यहैर्धञ् स्यात् शापि । अव-
ग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् ।
बाध इत्यर्थः । ‘आक्रोशे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य । छेदः
पदस्येत्यर्थः (छेद इत्यर्थः—?) * । नियहचौरस्य । निरोधचौ-
रस्येत्यर्थः (निरोधः इत्यर्थः—?) * ।

The root ग्रह preceded by the उपसर्गस अव and नि (separately)
take घञ् when a curse is implied. Thus अवग्राहः—and निग्राहः—
are derived with घञ् but अवग्रहः—dissolution of an expression
and नियहः obstruction are formed with अप् by
ग्रहवृद्ध—(3234) as in both the cases there is no insinuation
of a curse. It is important to note that the readings छेदः पदस्ये-
त्यर्थः and निरोधचौरस्येत्यर्थः—are unfair insertions or interpolations
because they cannot come from the pen of Bhottoji as
these are repetitions of the terms पदस्य and चौरस्य and because
they are not found explained in Tattwabodhini.

नित—। आक्रोशे इति । आक्रोशः शापः । अवन्योरिति । उपसर्गद्वयम् ।
घञ् इत्यनुवर्तते । तदाह—‘अव’ ‘नि’ इति । ‘ग्रहवृद्धनिधिगमय’ (३२३४)
इत्यस्यापवादः । अवग्रहः पदस्येति अवग्रहश्चेदः । [अवग्रहशब्दस्य अर्थान्तरं यथा
हितकारणे पूर्वखण्डे अवग्रह इति तद्विषयं द्रष्टव्यम्] । यथात्रैव सूत्रेऽवग्रहे कृते सूत्रस्य
‘आक्रोशे अवन्योः ग्रहः’ इत्येवमाकारी भवति । नियहः चौरस्येति । समुचितशक्ति
रित्यर्थः । ‘अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । नियहस्तद्विरुद्धः स्यात्’ (अमरः) ‘अभियोगस्तु
भियहः’ (अमरः) इत्यनुग्रहाभियहशब्दौ तु ‘ग्रहवृद्ध—’ इति भावेऽप्यप्रत्ययान्तौ
नियहावग्रहशब्दवत् । अव ‘छेदः पदस्येत्यर्थः’ इति ‘निरोधः चौरस्येत्यर्थः’ इति
चेत्येतद् द्वयमपि निःसन्देहं प्रचिन्तयेत् । तयोः दीक्षितग्रहले सति पदस्येति चौर-

स्वेत्यनयोः पुनरुक्तयोरनुक्तेरेव न्यायात्वात् तदुक्त्यानां विशेषेण संचितत्वाच्च । अपि च वृत्तबोधिनीयाख्यायाम् नैतद् लभ्यते इयमपि ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् ॥ ३।३।४६ ॥

दी— पात्रप्रयाहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

The root ग्रह preceded by the उपसर्ग 'प्र' takes घञ् provided a desire is implied. Thus प्रयाह as in पात्रप्रयाहेण etc.—The mendicant moves (from door to door for having alms) with a pot in his hand. Elsewhere पात्रप्रग्रहः—the acceptance of a pot—with अप् by 'ग्रहग्रह—' (3234) as there is no desire implied.

मित—। प्रे इति । 'प्र' इत्युपसर्गे उपपदे लिप्सायाच्च गत्यायां ग्रहधातोर्घञ् स्यात् । पात्रप्रयाहेणेति । पात्रं गृहीत्वैत्यर्थः । अत्र लिप्सा गमयति तन्मुललाभस्य दृष्टत्वात् । अन्यत्रेति । लिप्साभावे इत्यर्थः । पात्रप्रग्रह इति । अत्र 'ग्रहग्रह—' (३२३४) इत्येव न घञ् ।

३२२२ । परी यज्ञे ॥ ३।३।४७ ॥

दी— उत्तरः परिग्राहः । स्फेग्रन वेदेः स्वीकरणम् ।

घञ् takes place after ग्रह preceded by परि when the derivative refers to or is applied in a sacrifice. Thus उत्तरः परिग्राहः—the subsequent acceptance or determination of the altar with a particular wood looking like a sword (and which is called 'स्फा') ।

मित—। पराविति । परी उपसर्गे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् स चेच्छब्दो यज्ञे प्रयुज्यते । उत्तरः परिग्राह इति । 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रे वेदेः पूर्वः परिग्राह उक्तः । तस्मात् परवर्तितादुत्तर इति विशेषणम् । परिग्राहशब्दस्यार्थमाह—स्फेग्रन वेदेरिति । स्फा इति खड्गाकृतेर्दाहविशेषस्य संज्ञा । तेन समन्ताङ्गे खया

वेदिदेशस्य स्वीकरणं निर्धारणं परियह इत्यर्थः । परियह इति तु 'यहवृह—' (३२२४) इत्यपप्रत्ययत्वेन सिध्यति ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये ॥ ३।३।४८ ॥

दौ—। 'वृ' इति लसपञ्चमीकम् । नीवाराः । 'धान्ये' किम् ? निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेना । प्रवरा गौरितिवत् । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

The root वृ (which is elliptical for पञ्चमान्त 'वृञ्') takes वञ् when preceded by नि and the term thus formed means (a kind of) paddy. Thus नीवाराः (as in नीवाराः शुकगर्भकोटर-सुखमुष्टानतरुणामधः in शकु—the इकार of नि being lengthened by the rule 'उपसर्गस्य वञि—') । निवरा कन्या—a girl deserving choice i.e. an excellent girl—here अप् takes effect by 'यहवृह—' (3234) and not वञ् ; Even in the case of क्तिन्, अप् takes place by बाहुलक or 'क्त्यलुटो बहुलम्' although the affix क्तिन् belongs to स्वाधिकार and according to the परिभाषा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' the affix अप् cannot be eligible there. Thus प्रवरा सेना an excellent arm—with अप् like प्रवरा नोः । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि i.e. due to usage or लौकिकप्रयोग ।

मित—। नौह इति । लसपञ्चमीकमिति । निपूर्वाद् वृञ् (पञ्चम्यन्तम्) वञ् प्रत्ययः साद् धान्येऽर्थो भवतीत्यर्थः । नीवारा इति । धान्यविशेषा इत्यर्थः । श्यामाकाः । 'नीवाराः शुकगर्भकोटरसुखमुष्टानतरुणामधः' इति अभिज्ञानशकुन्तलम् । निवरेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । अत्र 'यहवृह—' (३२२४) इति अप्प्रत्ययः । तेन 'उपसर्गस्य वञि—' इति दीर्घो न । पूर्वत लनेनैव उपसर्गस्य दीर्घ इति बोद्धव्यम् । ननु प्रवरेत्यत्र कथमप् प्रत्ययः । स्त्रीविषये क्तिन् एव प्रसङ्गात् 'अत्रववर्वा स्त्रीखजनाः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्तेः । न च 'वासरूपः—'

इति प्राप्नोतीति वाच्यम् । तस्य स्त्रयधिकारादन्वयः प्रयुज्यमानत्वादित्याशङ्क्य आह—
 क्षिप्रपदे अपीति । बाहुलकादिति । 'ह्रस्वल्गुटो—' इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र प्रमाणं
 दर्शयति—प्रवरा सेना, प्रवरा गौरिति वदिति । ततश्च उक्तप्रयोगाद्विज्ञात् किन्
 विषयेऽपि भविति भावः । नन्वेवं यथा किन्विषये स्त्री उच्यते एवमनेनापि स्या-
 दित्यत आह—एवमेति । लौकिकाल्लिङ्गादिति भावः ।

३२२४ । उदि अयतियौतिपृद्गवः ॥ ३।३।४८ ॥

दी—। उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्वावः । कथं
 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति ? बाहुलकात् ।

The उपसर्ग उद् preceding the roots वि, यु, पू, and दु, take चञ्.
 Thus उच्छ्रायः (going or rising upwards) etc. But उच्छ्रयः which
 is formed in instances like 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' (Ramayan—Adi-
 kanda)—Rising to the pinnacle or topmost part of anything
 leads to a fall is to be derived with अच् by बाहुलक or 'ह्रस्वल्गुटो
 बहुलम्' ।

भित—। उदीति । वि, यु, पू, दु इत्येतेभ्यस्तुभ्यं उत्पूर्वेभ्यो भावे चञ् ।
 अयतियौतीति यैविवराधम् । उच्छ्राय इति । शङ्कोच्छ्रायैः इति कालिदासः,
 'कच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्या' इति भारविश्च । "कथं 'पतनान्ता' इति ।
 रामायणसरादिकान्तस्थोऽयं श्लोकः । अयं पूर्ण श्लोकः—

‘सर्वे चायान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्त मरणान्तं च जीवितम् ॥ इति ।

बाहुलकादिति । 'ह्रस्वल्गुटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् 'एरच्' (३२३१) इत्यच् प्रत्यय
 इत्यर्थः । समुच्छ्रयाः समाकृत्या उर्देदशपापनादि अत्युच्चारोहणमित्यर्थः । पतनान्ताः
 अधः प्रापणावसाना चरमे सुहर्षे अधः पातयन्तीत्यर्थ इति । यथा उत्पूर्वानामेव एषां
 चञ् नान्यपूर्वाणाम् इति व्याख्याय कथञ्चित् समाक्षेपम् ।

३२२५ । विभाषाङ्किरुप्लवोः ॥ ३।३।५० ॥

दी—। आरावः—आरवः । आप्लावः—आप्लावः ।

रु and वृ (the roots) take घञ् optionally when the उपसर्ग आङ् only precedes. Thus आरावः आरवः, (a tumult or great noise) and आप्लावः आप्लवः (a full bath or inundation). The second instance in each case is with अप् by 'चदीरप' (3232).

मित—। विभाषेति । आङ्कि उपसर्गोपपदात् रुधातोः वृधातोश्च परतो घञ् वा स्यात् । आरावः—आरवः इति । निर्घोष इत्यर्थः । तदे यथा—“भीषणाराव गदगदम्”, “आरवं वितेने” इति भारविः । आप्लावः—आप्लव इति । समप्रक्रया प्लावनं स्नापनं चेत्यर्थः । ‘आरवाराव संरावाः—’ इति शब्द पर्यायेऽमरः । ‘आप्लावः—आप्लवः स्नानम्’ इति च । आरवः आप्लव इति हयमपि ‘चदीरप’ (३२३२) इत्यप्प्रत्ययान्तम् ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ३।३।५१ ॥

दी—। विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्राहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः । ‘वर्षप्रतिबन्धे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य ।

The root गृह् with the उपसर्ग ‘अव’ as an उपपद takes the affix घञ् optionally provided the sense of the derivative is want of rain or drought. Thus अवग्रह (with अप्) and अवग्राहः (with घञ्) as in ‘देवस्य—’ i.e cessation of pouring a shower on the part of the cloud (देवस्य) । अवग्रहः पदस्य—See ‘आक्रोशे—’ (3220) Here there being no sense of drought or वर्षप्रतिबन्ध, अवग्रह is the only form and not अवग्राह also as in this case ‘विभाषा’ does not apply and consequently अप् by ‘ग्रहग्रह—’ (3234) predominates.

मित—। अवे यह इति । अव इत्युपसर्गः । वर्षप्रतिबन्धः इष्टिप्रतिधातः । तन्मिन्नुपपदे यहभातीरुत्तरं घञ्प्रत्ययो वा स्याद् इष्टिप्रतिधातयेदर्घो भवतीति सूत्रार्थः इति सत्वा शेषः पुरयन्नाह—विभाषेतितर्तते इति । पूर्वसूवादिति शेषः । घञ्भावपक्षे 'यहहह'—(३२३५) इति अप्रत्यय इत्युदाहरति—देवस्येति । अत्र देवो मेघः वर्षं प्रतिबन्धातीति लिङ्गात् । देवोऽवगृह्णाति देवस्य अवयह इति कर्तरि षष्ठीति सत्वा व्याचष्टे—देवकलं कमिति । अवयहः पदस्येति । अत्र वर्षप्रतिबन्धस्य अभावाद् नित्यमेव अप् इति भावः । विभाषार्थस्य वर्षप्रतिबन्धे प्राप्ते घञोऽत्र दुर्लभत्वात् ।

३२२७ । प्रे वणिजाम् ॥ ३।३।५२ ॥

दी—। प्रे यहैर्वञ् वा वणिजां सम्बन्धोचेत् प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ।

घञ् after यह preceded by प्र is employed optionally if the sense of the affix refers to the thread or rope of the scale or balance (तुलासूत्रम्) of a merchant. Thus प्रग्राहः—प्र + यह + घञ्— as in 'तुलाप्रग्राहेण'— he receives (everything after weighing) by the scale. तुलाप्रग्रहेण—here अप् optionally by 'यहहह'—(3234)

मित—। प्रे इति । 'विभाषाङ्'—(३२२६—३।३।५०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते । तदाह—प्रे यहैर्वञ् वेति । अत्र वणिजामित्यनेन तत्सम्बन्धोऽव प्रत्ययार्थः । तदाह—तुलासूत्रमिति । मानदण्डसूत्रमित्यर्थः । 'यहहह'—(३२३४) इत्यनेन अप् प्रलाये नित्यप्राप्ते एनेन सूत्रेण विभाषा आरभ्यते । तेन घञ्भावपक्षेऽप इति प्रतिपक्षस्यम् । 'तुलाप्राग्रहेण' इति । तुलायां गृहीत्वा सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । अत्र प्रग्राह इति घञन्तः । तुलया प्रग्राह इति तृतीयातत्पुरुषः समासः । तुलाप्रग्रहेणेति । अत्र अप् प्रत्ययः ।

३२२८ । रश्मौ च ॥ ३।३।५३ ॥

दी—। प्रग्रहः—प्रग्राहः (प्रग्राहः—प्रग्रहः—?) ।

घञ् takes place optionally after यङ् preceded by 'प्र' also when the sense of the affix refer to ray or rein (of the horse) etc). Thus प्रयाङ्—प्रयङ् (अप्) ।

मित—। रज्जोवेति । प्रे उपपदे यङ्घञ् वा स्वादृश्रियेत् प्रत्ययार्थं इत्यर्थः । पक्षे अप् ('यङ्घञ्'— ३२३४) इत्यनेन । तदाङ्—प्रयङ्—प्रयाङ् इति । अत्र प्रयाङ्—प्रयङ् इत्येव पठितुं युज्यते । घञः प्रागुपदेशादन्त तथैव क्रमस्य लघितत्वाच्च । रश्मिः किरणः तुरगसंयमनरज्जुश्च । 'किरणप्रयद्दीरज्जो' इति 'तुला-सूत्रेऽश्वादिरज्जो प्रयाङ् प्रयहोऽपि' इति चेतुःप्रयत्नमरः ।

३२२८ । वृणोतेराच्छादने ॥ ३।३।५४ ॥

दी—। विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

Here follow विभाषा (from 'विभाषाङ्'— 3325) and 'प्र' (from 'प्रे वणिजाम्' 3227); So that the rule means that the root वृ (स्वादृ) preceded by प्र takes घञ् optionally when the sense of the affix has reference to a dress (आच्छादन). Thus प्रावारः (घञ्)—प्रवरः (अप् by 'यङ्घञ्') both meaning a cloth ; दीर्घ in प्रावारः—is by 'उपसर्गस्य घञि—'

मित—। वृणोतेरिति । 'विभाषाङ्' (३३२५—३३२५) इत्यतो 'विभाषा' इति । 'प्रे वणिजाम्' (३३२५) इत्यतः प्रे इति चानुवर्तते । तेन प्रेयं पूरयद्वाङ्—विभाषा प्रे इत्येवेति । अयं सूत्रार्थः—'उपसर्ग' उपपदे स्वादृश्रयो घञ् वा आच्छादनचेत् प्रत्ययार्थं इति । प्रावारः—प्रवरः इति । पूर्वव घञ् । उपसर्गस्य घञि— इति दीर्घः । पक्षे प्रवारः । उत्तरत्वं 'यङ्घञ्' (३२३४) इत्यप् । उभयोरेव पटोऽर्थः । उत्तरस्मिन्नङ्गे यः पिधीयत इत्यर्थः । 'दी प्रावारीत्तरासङ्गी' इत्यमरः । आच्छादने किम् ? प्रवरो गौः । प्रशस्त इत्यर्थः ।

३२३० । परौ भूवोऽवज्ञाने ॥ ३।३।५५ ॥

दी—। परिभावः—परिभवः । 'अवज्ञाने' किम् ? सर्वतो भवनं परिभवः ।

When preceded by परि the root भू takes घञ् optionally—provided disregard is implied thereby. Thus— परिभावः (with घञ्) and परिभवः (with अप्) both meaning the something viz disregard. But परिभवः—meaning 'being everywhere' takes अप् only as there is no sense of अवज्ञान ।

मित—। पराविति । अवज्ञानमनादरः । तस्मिन् राज्ये परिपूर्वाद् भवतेष्वञ् वा स्यादभावे । परिभावः—परिभवः इति । उभयत्रापि अनादरोऽर्थः । तथाचामरः— 'अनादरः परिभवः परिभावतिरस्त्रिया' इति । अत्र वासरूपन्यायेन कलुषटी न । सर्वतो भवनं परिभव इति । अत्रावज्ञानाभावाद घञ् न । यद्यपि परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञाने एव साधारणतो इति; तथापि उक्तार्थः सङ्गच्छते धातूनामनेकार्थत्वात् ।

३२३१ । एरच् ॥ ३।३।५६ ॥

दी—। चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वार्तिक) —भयम् । वर्षम् ।

Any root ending in 'इ' takes the affix एरच् in the भाववाच्य and in other-than- कर्तृवाच्य । Thus चयः etc. This supersedes घञ् । 'भयादीनाम्—' This is a Varttika ; it means—भय etc are to be enlisted under words formed with एरच् i.e roots भी, ह्य etc. should take the affix एरच् and the derivatives thus formed (भय etc) are to be considered as नपुंसक or neuter so that affixes like क्, लुट् etc (which make the derivatives neuter) will be excluded here ; Thus भयम् etc. It is important to note in this connection that although the Varttika prohibits लुट् also from being applied after ह्य, yet the term 'वर्षणम्' in the sense of वर्षम्

is not held ungrammatical as the भाष्यकार himself has used 'वृषभोवर्षणात्—' (cp—the introduction of महाभाष्य) ।

मित—। एरजिति । 'इ' इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति परिभाषया इकारान्ताद् धातोरच् प्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके इति सूत्रार्थः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८४१— ३।३।११३) इति यावद् इयमनुवर्तते । इति मूलकृतैव 'घञि च भावकरणयोः' (३१८७) इत्यवोक्तम् । अत्र घञो निवृत्तेस्तदपवादोऽयम् । उदाहरति चय इत्यादि । निश्चय इति तु अबन्त एवेति उत्तरत्र ('यहृहृनिश्चिगमश्च'—३२३४) इत्यत्र वक्ष्यति । 'भयादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । अत्र प्रत्ययान्ताणां पदानां भयवर्षादीनामपि पदानामुपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भीप्रभृतित्वो ऽपि घातुभ्योऽच् प्रत्ययः स्यादिति यावत् । कुत इत्यत्र आह— 'नपुंसके इति । 'नपुंसके भावे क्तः' (३०६०) इति नपुंसक क्तः लुट् च भीप्रभृतित्वो निवृत्तं यथा स्यात् । एवञ्च भयादीनां नपुंसकत्वमपि प्राप्तम् । तदुदाहरति भयम् वर्षमिति । अत्र क्तादिनिवृत्तिवचनाभावे तु परत्वात् क्तादयः स्फुरिति बोध्यम् । न चैवमपि 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन भविष्यतीति वाच्यम् । तेषामचोऽपवादिषु अप्रवृत्तेः । नन्वेवं 'वृषभो वर्षणात्' वृषभुर्लुङविधेयमानं भाष्यं कथं सङ्गच्छतामिति चेत् । सत्यम् । 'यथोत्तरं मुनीनाम् प्रामाण्यम्'—इत्यनुसाराद् भाष्यप्रयोगाद् वृषभुर्लुङि वर्षणम् इति अपि स्वीकर्तव्यमेव ।

३२३२ । ऋदोरप् ॥ ३।३।५७ ॥

दी—। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ।

The affix अप takes place in the भाव & other than कर्तृवाच्य, after a root ending in ऋ (दीर्घं ऋकार only) and after a root ending in उ (or ऊ) . Thus करः (कृ + अप्)—etc. यवः—यु + अप् ; लवः—लु + अप् ।

मित—। ऋदोरिति—ऋत् + उः = ऋटुः । तयोः । समाहारं सौत्रं पुंस्त्वम् ।
 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यनुसाराद् 'ऋत्' इति दीर्घस्त्वैव यादृकम् । 'उ' इति द्वयोरपि ।
 तदाह—कर (कृ + अप्) इत्यादि । यवः (यु + अप्) लवः (लृ + अप् इत्यादि
 च । अत्रापि भावेऽकर्तरि च कारके प्रत्ययः । तेन चात्र 'भावे' 'अकर्तरि च—'
 इति विहितो घञ् अपोद्यते ।

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ८।३।८३ ॥

दी—। अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्व निपात्यते । विष्टरो
 वृक्ष आसनं च । 'वृक्ष—' इति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

The word विष्टर implying a tree or a seat is irregularly formed with अप् added to the root वृ preceded by the उपसर्गे 'वि' the स of वृ being cerebral as the consequence of irregularity and त becoming by 'ट्नाटुः' (113). In other sense—विस्तरः (वि—वृ + अप्) without षत्व (See 'प्रवने—' 3240).

मित—। वृक्षासनयोरिति । वृक्षे आसने चार्थे विष्टरशब्दो निपात्यते । स च
 विपूर्वात् सृणातेरपि सिद्धः 'निपातनात् षत्वे कृते तकारस्य ट्ना—' इति टुत्वम् ।
 'विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम्' इति मन्वे विष्टर आसनम् । 'वैकुण्ठो विष्टरश्चाः'
 इति विश्वपर्याये अमरः । वृक्षाद्यर्थाभावे षत्वाभाव इत्याह—वाक्यस्य विस्तर इति ।
 अयमपि अप् प्रत्ययान्तः ।

३२३४ । ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् । वृजचोरपवादः । ग्रहः । वरः ।
 दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्योरुपसंस्थानम्' (वार्तिकः) ।
 वशः । रणः । 'वृजर्थे कविधानम्' (वार्तिकः) । प्रस्थः ।
 विघ्नः । 'द्विजप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिकः) ।
 चक्रम् । चिह्नितम् । चङ्क्रमः (चक्रसः) ।

The affix अप् is employed after the roots ग्रह, वृ, हृ निधि (निर्वा निस—चि) and गम् in the भाववाच्य and other-than कर्तृवाच्य । This affix (अप्) here supersedes घञ् and अच् i.e अप् supersedes घञ् coming after ग्रह, वृ हृ and गम्, and अच् after निर् + चि । Thus ग्रह; etc are formed with अप् added to them. 'वशिरण्योः—'. This is a Varttika—The affix (अप्) has to be employed after वश् and रण in the भाव and other-than-कर्तृवाच्य । Thus वशः and रणः (fight). 'घञर्थे—' This is another Varttika. The enjoining of the affix क (has to be made) in the sense of घञ्. Thus—प्रस्थः (breadth or a measure)—प्र + स्था + कः—the आकार of स्था eliding by 'आतो लोपः—' (2372) and विघ्नः (obstacle) वि + हन् + क the penultimate (उपधा) of हन् disappearing by the rule 'गमहन्-जनखनघसाम्—' (2363) and क्तुल i.e घ in place of ह coming in by 'हो हन्तेः—' (358). 'द्वित्वप्रकरणे—' This is the third Varttika here. It has to be said that under द्वित्वप्रकरण or where duplication (system) is being dealt with द्वित्व or duplication has to be enjoined for the root कृञ् etc when the affix क follows. Thus चक्रम्—कृ + क = कृकृ + क etc (See द्वित्व—section under 'एकाचो द्वे-प्रथमस्य' (2175) and लिटि धातोः—(2177) etc for अभ्यासकार्यं । No guna due to कित्व । चिकिदम्—किदृ + क—द्वित्व etc. चङ्गम्—क्रम् + क—द्वित्व etc. चक्रसः—कृस् + क—द्वित्व etc.

मित—। ग्रहेति । ग्रह, वृ, हृ, निधि (निर् + चि) गम् एभ्यः अप्प्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञचोरपवाद प्रति । 'घञपवादः अजपवादश्चायमप । घञपवादस्तावद्—'भावे' 'अकर्तरि च कारके—' इति सूत्राभ्यां ग्रह, वृ, हृ, गम् इत्येभ्यो (घञ प्राप्तः) । अजपवादस्तु— 'एरच्' (३२३१) इत्यनेन निर पूर्वान्विनोतेः (अचि प्राप्ते) इति विवेकः । ग्रह इत्यादि स्यष्टम् ।

‘वशिरणोः—’ इति वार्तिकमिदम् । वशधातो रणधातोरुपरम् अचप्रत्ययस्य
उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भावे इत्यादिना घञि प्राप्तेऽयमारम्भः ।
वशकान्ती । वशनं वशः । भावे अप । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति अस्मिन् इति रणः
संज्ञाम् । अधिकरणे अप् । ‘घञर्थे—’ अत्र वार्तिकान्तरमिदम् । क विधानमिति ।
कप्रत्ययस्यविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थं कप्रत्ययस्य विधानम् इत्याद्योत्तरम्—
‘स्थान्नापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्’ इति भाष्यपठितः वार्तिकशेषः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्
धान्यानीति प्रस्थः परिमाणविशेषः । अधिकरणे कः । ‘आतो लोपः—’ इत्यालोपः ।
एवं प्रस्थान्ति अस्मिन् प्रश्नः । प्रपिबन्तास्यामिति प्रपा । आविधन्तास्मिन्नित्राविधम् ।
‘याङ्ग्या—’ इति सम्प्रसारणम् । विहन्तास्मिन् भर्गांसि इति वाविहन्त्यते अस्मिन् विघ्नः
प्रत्यूहः । ‘गमहन—’ (२३६३) इत्यापधालोपः । ‘होऽनेः—’ (३५८) इति कुलम् ।
आयुध्यन्तेऽनेनेत्यायुधम् अस्त्रम् । ‘दित्वप्रकरणे—’ इदमत्र दृत्यं वार्तिकम् ।
एकाचोदे प्रथमस्य इत्यादिदित्वविधानस्थले कप्रत्यये परतः कृजादीनामेकाचः
प्रथमस्यद्वेष्ट इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवमिति—चक्रम् । दित्वमभ्यासकार्यम् ।
चिह्निदमिति । क्रिदेः कः । दित्वाभ्यासकार्यादि । चङ्क्रम इति क्रमेः कः ।
दित्वादि । पुनः पुनःक्रमणमित्यर्थः । चक्रस इति । क्रसेः कः—दित्वादि ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् ।

३२३६ । घञपोश्च ॥ २।४।३८ ॥

दी—। अदेर्घञ् स्याद् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः ।

‘उपसर्गे’ किम् ? घासः ।

The root अद् takes अप् when any उपसर्ग precedes (3235) then by ‘घञपोश्च’ (3236) which means—अद् is replaced by चस् or घस् when घञ् and अप् follows—we have प्रघसः (प्र + अद् + अप्)—eating and विघसः (वि + अद् + अप्) eating of the remnants of a

superior. घासः (अद् + घञ्) grass etc—This is counter instance (प्रत्युदाहरण) of 'उपसर्गेऽदः' and the instance of 'घञपोष'

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे अदधातोरप् स्याद् भावे अकर्तरि च कारके । ततोऽपि परे अदेर्वसादेशः स्यादित्याह—घञपोषेति । 'अदो जग्धिः—' (२।४।३६) इत्यतोऽद इति । 'लुङ्सनीर्धञ्' (२।४।३७) इत्यतो घञ् इति चानुवर्तते । तदाह—आदेशञ् स्यादिति । अपि उदाहरति—प्रघसः विघस इति । प्रायति इति प्रघसो भक्षणम् । खाद्यते भक्ष्यते अयमिति विघसो गुर्वाद्यवशिष्टमन्नम् । 'अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो' रित्यमरः । घास इति । 'उपसर्गे—' इति पूर्वसूत्रस्य प्रत्यादाहरणमिदम् उत्तरस्य (घञपोष इत्यस्य) चोदाहरणम् । अयति अयमिति घासः चतुष्पदा भक्ष्यम् । 'शष्पं बालहणं घासः' इत्यमरः ।

३२३७ । नौ ण च ॥ ३।३।६० ॥

दी—। नौ उपपदे अदेणः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

When नि precedes as उपपद, the root अद् takes the affix ण as well as अप् । Thus न्यादः by इङि in con. with ण (नि + अद् + ण) which does not necessitate चसम्भाव of अद्, and निघसः with अप् । Both mean taking food.

मित—। नीणेति । चकारादप् समुच्चीयते । तदाह—अप् चेति । अपि परे अदेर्वच् भावः । निघासः । शेतु न । 'घञपोषेत्युक्तेः । न्यादः (नि + अद् + ण) णित्वादुपधाइङि । उभयोरपि भक्षणमर्थः । जग्धिस्तु भोजनम् । उभयवैय भावे प्रत्ययौ ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ३।३।६१ ॥

दी—। अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु—आव्याधः । उपजापो मन्त्रभेदः ।

अप् after the roots व्यध् and जप is attached in the भाव् and other-than-कृत् वाच्य when नो उपसर्गे precedes these. Thus व्यध्

and जप् with अप् which thus supersedes the affix चञ्. But when there is any उपसर्ग preceding we have आवाधः (आ + वाध् + चञ्) in the same sense and उपजापः (उप + जप् + चञ्) in the sense of disclosing a (secret) counsel with the affix चञ् attached to them.

मित—। व्यधजपीरिति । व्यधजपच तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । व्यध् जप् आभ्यां धातुभ्यामपप्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असति इत्यर्थः । चञपवादः । आव्याध इति । अत्र उपसर्गसदभावाद चञ् । वेधनमित्यर्थः । उपजापः । उपेत्युपसर्गवशाद् चञ् । मन्त्रभेद इति । मन्त्रो रहस्यम् । तस्य भेदः प्रकाश इत्यर्थः । 'भेदोपजापौ समौ' इति क्षत्रियवर्गेभ्यः ।

३२३८ । खनहसोर्वा ॥ ३।३।६२ ॥

दी—। अप् । पक्षे चञ् । खनः—खानः । हसः—हासः ।

अनुपसर्गे इत्येव । प्रखानः । प्रहासः ।

The root खन् and हस take the affix अप् optionally in the भाव and in other-than- कर्तृ वाच्य when they are not preceded by any उपसर्गः । अप् being optional चञ् will form the alternative here. Thus खानः (अप्) खनिः (चञ्)—sound ; and हसः (अप्) हासः (चञ्)—laughter. But when the roots are preceded by any उपसर्गं चञ् only takes place after them and not अप्. Thus प्रखानः and प्रहासः—a great tumult and a great laughter respectively.

मित—। खनहसोरिति । खनश्च हसः च हन्तः । तयोः । अत्रापि पञ्चम्यर्थे षष्ठी । खन् हस आभ्यामपप्रत्ययो वा स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असतीत्यर्थः । पक्षे चञ् । खनः (अप्) खानः (चञ्)—रव इत्यर्थः । उपसर्गे तु यथा- प्राप्तं चञ् एव नाप् इत्याह—अनुपसर्गे इत्येवेति । प्रखान इत्यादि । नात्र प्रभाव इतिवत् प्रादिसमासः किन्तु प्रसन्नत इति प्रखान इत्युपसर्गवशादिव प्रत्ययः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। एवमुपसर्गे च यमिर्ब वा । संयमः—संयामः ।
उपयमः—उपयामः । नियमः—नियामः । वियमः—वियामः ।
यमः—यामः ।

अप् after यम् is optionally used in the भाव and in other-than-कर्तृ वाच्य when the उपसर्ग—सम्, उप, नि and वि precede it and also there is no उपसर्ग preceding. Thus संयम—संयामः etc the instance in order with सम्, उप, नि and वि preceding without उपसर्ग. चञ् is appointed in the second form in each case as an alternative.

मित—। यम इति । अतः चकारेण व्यधज्योरित्यतः (३२३८—३।३।६१) अनुपसर्गे इति समुचीयते । तदाह—एषु, अनुपसर्गे चेति । स्वनहसोरित्यती वेति वर्तते । तद्वयमर्थः—भावे अकर्तरि च कारके यम्धातोर्घञ् वा स्यात् ; सम्, उप, नि, वि एषु उपसर्गेषु उपपदेषु सत्सु असति चानुपसर्गोपपदे इति । संयम इत्यपि । संयाम इति घञि । एवमन्यत्र इति विवेकः । अनुपसर्गे चेत्यस्योदाहरणम्—यमः—यामः इति ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः ॥ ३।३।६४ ॥

दी—। अप् वा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—
निनादः । निपठः—निपाठः । निस्वनः—निस्वानः ।

अप् and चञ् as before after गद् (to speak) नद् (to sound), पठ् and स्वन (to sound) is employed, when precedes them the उपसर्ग नि only and no other.

मित—। नौ गदति । नौ एव उपसर्गे उपपदे सति, असति चैतरस्मिन्नुपसर्गोपपदे गदनदादेरुत्तरम् अप् घञ् च प्रत्ययी स्यातां भावे अकर्तरि च कारके । उपसर्गाभावे तु नादः गादः इत्यादि ।

३२४२ । कणो वीणायां च ॥ ३।३।६५ ॥

दी—। नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् ।
वीणाग्रहणं प्राद्वर्थम् । निकणः—निकाणः । कणः—काणः ।
वीणायां तु—प्रकणः—प्रकाणः ।

When the उपसर्ग नि precedes, or when no उपसर्ग precedes, or when it refers to the lyre, the root कण (to sound) takes अप् as well as कञ् in the alternative case, in the भाववाच्य and in other-than- कर्त्तृवाच्य. "In acceptance of वीणा" here in the rule is for प्र etc i.e when प्र etc precede then only the root refers to the lyre and takes अप् and कञ् in the same sense. निकणः निकाणः (with नि preceding) । कणः—काणः (without उपसर्ग) ।

मित—। कण इति । वीणायामिति धात्वर्थस्य विशेषणम् । चकारिण अनुपसर्गे इति समुचीयते । खनहसोरित्यत वेति च । तदाह—नौ, अनुपसर्गे चेत्यदि । वीणाग्रहणं प्राद्वर्थमिति । अयमर्थः—शब्दयेत् कनतेविषयो भवति तदा नुपसर्गादनुपसर्गाच्चास्माद् घञपी । अथ वीणास्य विषयः तदा प्रादी उपसर्गे सनुपपदे घञपी प्राप्त इति । निकण इत्यादि । 'निकाणः निकाणः काणः कणः कणन-मित्यपि' इति शब्दपर्यायेश्वरः । प्रकणो वीणादिवादनम् ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे ॥ ३।३।६६ ॥

दी—। अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीणां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् ? पाणः ।

The root पण always takes the affix अप् after it when a (limited) measure is implied (as in buying and selling some articles). Thus मूलकपणः a fixed amount of raddishes 'मूलकाणां पणः' i.e a handful of them bonnd in a limited quantity for sale. But पाणः

—पण + घञ—(sale of something) because परिमाण is not here implied.

मित—। नित्यं पण इति । परिमाणशब्दस्यार्थमाह—व्यवहारार्थमिति । विक्रयार्थमित्यर्थः । सीस विषय इति । तादृशः परिमितमुष्टिरस्य सूत्रस्य अप् प्रत्ययस्य वा विषयः । अर्थादेवम्भूते परिमाणे पणधातोर्नित्यमप स्याद् । अत्र नित्यशब्दाद् वेति निवृत्तं सन्तव्यम् । पण्यते व्यवहारार्थं मुष्टिमात्रं बध्यते इति पणः । कर्मेष्ट्यप् । ततो मूलकारणां पण इति विग्रहः । पाण इति । अत्र परिमाणार्थत्वाभावाद् घञ ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। धनमदः । उपसर्गेतु—उन्मादः ।

The root मद takes अप् when there is no उपसर्ग leading. Thus मदः—pride (धनमदः pride of riches). But उन्मादः (उद् + मद + घञ्) madness—due to the उपसर्ग उद्. Similarly प्रमादः (recklessness) etc.

मित—। मद इति । मद धातोरप स्यादुपसर्गेऽसति । मदोर्गवः । उन्माद इति । उपसर्गवशाद् घञ् । एवं 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः ।

३२४५ । प्रमदसम्मादौ हर्षे ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। 'हर्षे' किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

The words प्रमद and संमद are irregularly derived with अप् in the sense of delight. This sort of framing of the सूत्र instead of 'प्रसंभ्यां मदः—' etc is to indicate that the words are रुद्ध although they are thus derived ; moreover, this super-sedes 'मदोऽनुपसर्गे' (3244) which enjoins अप् to मद when it is without उपसर्ग only whereas मद here although preceded by the उपसर्ग प्र and सम् takes अप्.

मित—। प्रमदसम्प्रदाविति । हर्षे एवानयोर्मदीऽनुपसर्गे (३२४४) इति बाधित्वा अप इति सुवार्धसदाह—हर्षे इति । अप् एवाव प्रत्ययो निपात्यते । रुदौ च शब्दौ भवतो न यौगिकाविति भावः । तथाच प्रयुज्यते कन्यानां प्रमादः कौकिलानां सम्पाद इति ।

३२४३ । समुदोरजः पशुषु ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वस्य प्रेरणे । तस्मात् पशुविषयकादप् स्यात् । 'अघञपोः' इत्युत्कर्त्तृभावी न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । 'पशुषु' किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

The root अज means a 'whole' or a good many when preceded by सम् and sending when preceded by उद्. This (अज्) takes अप् (preceded by सम् and उद्) when it refers to animals. Thus समजः (सम्—अज् + अप्)—the herd of animals and उदजः (उत् + अज् + अप्)—a sending of beasts. समाजः—(सम् + अज् + घञ्) refers to society of Brahmins and उदाजः (उद् + अज् + घञ्) refers to that of the military tribe and therefore they take घञ् and not अप्. The root (अज्) is not replaced by 'बी' when घञ् and अप् follow due to the prohibition (पर्युदास) 'अघञपोः' in the rule 'अजिर्व्यघञपोः' (2292).

मित—। समुदोरिति । समुदोः + अजः इतिच्छेदः । सम चीत् च-तयोरिति । समनीदिवचनम् । समि उदि चोपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । समुदाये इति प्रेरणे इति च । उभयत्रैव वर्तते इति शेषः । तत्र घञि अपि च परे 'अजिर्व्यघञपोः' (२२९२) इत्यत्र 'अघञपो'रिति पर्युदासादजेर्बीभावो नेति आरयति—अघञ-पोरिति । समज इत्यादि स्पष्टम् । पशुविषयकसमुदाय—प्रेरणार्थयोरभावे घञ—इत्याह—समाज इति ।

३२४७। अक्षेष्ु ग्लहः ॥ ३।३।७० ॥

दी—। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते। तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लह' इति निपात्यते। अक्षस्य ग्लहः। 'व्यातुश्चीमभिमरणग्लहामदीवान्'। 'अक्षेष्ु' किम् ? पादस्य ग्रहः।

By the term 'अक्ष' in the rule is meant gambling or playing with dice (but not dice only although it generally means so). Thus the rule means—

The term ग्लह is irregularly formed with अप् (added to गृह् or ग्लह) to mean that which is promised as a stake in the play. Thus 'अक्षस्य—' a stake (in respect) of gambling. 'व्यातुश्चीम्—' etc. This is from Magha Kavya. They (the lovers) gambled with damsel who was playing water-throwing and promised a secret अभिसार in case she failed in the gambling. 'पादस्य—' Here also गृह् takes अप् by the rule 'गृह्गृह्निङ्गमश्' (३२३४) ; but there is no लल of the रेक of गृह् here as the term means simply 'acceptance' but not that as a stake in the gambling.

मित—। अक्षेक्षिति। अक्षशब्दस्य पाशकार्यत्वेऽत्र बहुवचनं नोपपद्यते इति विचिन्ना व्याचष्टे—अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते इति। देवनं पाशकञ्जीवा। सूतार्थमाह—तत्रेति। देवने इत्यर्थः। पणरूपेणेति। विजयिना परामितस्य सकाशाद् यद्भवस्तु प्राक् स्वीकृतमिति कृत्वा गृह्यते तत् पणम्। तद्रूपेणेत्यर्थः। गृह् इति निपात्यत इति। गृह् धातोरुत्तरं ग्लह धातोर्बोत्तरम् अप्र प्रत्यायेन इति शेषः। 'गृह् उपादाने' इत्यात्र 'ग्लह च' इति पठितम्। तत्र गृह्धातेरपि लत्वमपि निपात्यते। ग्लह धातेरपि तु प्रत्ययमात्रमिति विवेकः। अक्षस्य ग्लह इति। अक्षसम्बन्धी गृहः स्वीकृतद्रव्यगृह इत्यर्थः। अत्राक्षशब्दस्य देवनायत्वं द्रष्टव्यम्।

‘व्यातुचीम्—’ इति । जलनिचपस्य प्रतिजलनिचिपो व्यातुचः परस्परजलसिचन-
मित्यर्थः । सोस्ति अस्या इति ‘कर्म व्यतिहारि णच् स्त्रियाम्’ इति णच । तस्य ‘णचः
स्त्रियायञ्’ इत्यञि ‘टिडढाणञ—’ इत्यादिना ङीप् । ‘तद्धितेषु—’ इत्यादिद्विह्रिः ।
एवम्भूताम् अभिसरणग्लहाम् ‘अचक्रीडायाः पराजये सति अभिसरिष्यामि’
विधास्यामीति अभिसरणं ग्लहः पणत्वेन शास्त्रं वस्तु यस्याः (सकाशात्)
यदा अभिसरणं ग्लहः प्रतिश्रुतिः यस्याः ताम् अदीव्यन् अकीकृन् । तथा अकीकृदित्यर्थः ।
‘दिवसादर्थस्य च’ इति करणस्य कर्मत्वविवक्षा । पादस्तेति । अतः देवनागर्थाभावेन
त्वं न । ‘यङङङ—’ (३२३४) इत्यपप्रत्ययस्तु भवत्वेव । ग्लहधातोस्तु ‘ग्लाहः’
इति घञन्ता एव प्रत्युदाहरणम् ।

३२४८ । प्रजने सतेः ॥ ३।३।७१ ॥

दी— । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कथम्
‘अवसरः’ ‘प्रसरः’ इति अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (३२८६)
इति घः ।

The term प्रजन in the rule means first conception. Thus
when first conception is meant the root सृ takes the affix अप् in
the भाववाचा etc. ‘गवाम्—’ the first conception of cows. com-
pare also, in this connection, ‘उपसर्था कात्या प्रजने’ (2852) । अवसरः,
प्रसरः etc, however, are not derived with अप् by this rule but
with the affix च by the rule ‘पुंसि संज्ञायाम् चः प्रायेण’ (3296)
in the अधिकरणवाचा ।

मितं— । प्रजनं इति । प्रजने गव्ये सृधातोरप स्याद भावादौ वाच्ये इति
सूत्रार्थः । तेन प्रजनशब्दस्याद्येमाह—प्रजनमिति । प्रथमगर्भग्रहणं गर्भाधानम् ।
प्रजनशब्दे प्र इत्याद्यर्थकम्—प्रथमं जायत इति प्र+जन्+घञ् प्रजनम् । भावे
घञ् । ‘जनिवध्योश्’ (२५।२) इत्युपधादङ्घ्रिः प्रतिषेधः । गवामिति । कर्तरि षष्ठी ।
गावः उपसरन्ति प्रथमगर्भग्रहणाः । वृषभसुपन्नजन्तीत्यर्थात् । नन्वेवम् अवसरः प्रसरः

इत्यादयः कथम् ? तेषां प्रजनार्थकत्वाभावादित्यत आह—अधिकरणे इति । 'पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण' (३२८६) इत्यनेनाधिकरणे अवसरत्ययिन् काले इति कालार्थे च इत्यर्थः ।

३२४८ । हवः संप्रसारणं च न्यभुपविषु ॥ ३।३।७२ ॥

दी—। निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् ? प्रह्वायः ।

The root ह्व gets सम्प्रसारण also अप् when preceded by नि, अभि, उप and वि, Thus निहवः etc—calling. नि + ह्व + अप = नि + हु + अप = by सम्प्र. and पूर्वरूप = निहव अप by गुण and अवादेशः । प्रह्वायः calling—प्र + ह्व + घञ् = प्र + हवा + घञ् by 'आदिचः—' (2271) = प्रह्वाय = by 'आतो युक्—' (2361) or by इङि and आवादेशः ? ।

मित—। हव इति । ह्व इति धातुः । तस्य कृतात्वस्य पञ्चमीकवचनम् । नि, अभि, उप, वि एषु उपपदिषु ह्वयतेरप् संप्रसारणं च स्यादित्यर्थः निहव इति । ह्वयतेः संप्रसारणात् 'हु' इति जाते 'सार्वधातुकार्द्ध—' (३।६४) इति गुणे सति 'एचोय—' (६३) इति अवादेशे च रूपम् । प्रह्वाय इति । अव घञ् सम्पर्कात् संप्रसारणामावाह 'आदिचः—' इत्याच्चे 'आतोयुक्—' इति युकि च, इहारादिशयोर्वा रूपसिद्धिः ? ।

३२५० । आङि युद्धे ॥ ३।३।७३ ॥

दी—। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् ? आह्वायः ।

When the उपसर्ग 'आङ्' precedes the root (ह्व) it takes अप् and gets सम्प्रसारण as well provided the derivative refers to 'fight'. Thus आहवः (as before) a fight where opponents are challenged. आह्वायः—Simply calling as before.

मित—। आङीति । आङि उपसर्गे उपपदे ह्वयतिरप् सम्प्रसारणं च स्याद् युजे अर्थे । आह्वयन्ते इति । 'आङ् स्पर्द्धायां' इत्यात्मनेपदम् । अथ 'अकर्तरि च कारके' इति अधिकरणे प्रत्यय इति ज्ञापयद्वाङ्—अस्मिन्निति । आह्वय इति । प्राग् वत् । आह्वाय इति—घञि प्राग् वत् ।

३२५१ । निपानमाहावः ॥ ३।३।७४ ॥

दी—। आङ् पूर्वस्य ह्वयतिः संप्रसारणमवृद्धिश्चोदकाधार-
श्छेद वाच्यः । 'आह्वावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

The term आहाव meaning a pond or small tank of water is irregularly formed i. e the root ह्व, preceded by आङ् takes अप्, gets सम्प्रसारण and वृद्धि as well when the resultant form means a receptacle of water. Thus अमर has 'आह्वावस्तु—' i.e आहाव is a synonym of निपान meaning a tank or cistern near a well

मित—। निपानमिति । निपानं क्षुद्रजलाधारः । तत्र वाच्ये आहावशब्दो निपात्यते । निपातनप्रकारमाह—आङ् पूर्वस्थिति । पूर्वस्वात्तदनुवृत्तेः । संप्रसारण-
मिति । 'ह्वः संप्रसारणम्—' (३।३।७२) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अविति प्रकृतम् ।
वृद्धिरिति तु निपातनबलाच्चभ्यते । आहावस्तुति । अमरस्थमिदमुदाहरणम् ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ३।३।७५ ॥

दी—। अनुपसर्गस्य ह्वयतिः संप्रसारणम् च स्याद्
भावे । हवः ।

मित—। भावे इति । स्पष्टम् । हव इति । उपसर्गे तु आह्वाय इति प्रतुष्टाह्वार्यम् ।

३२५३ । हनश्च वधः ॥ ३।३।७६ ॥

दी—। अनुपसर्गादन्तेर्भावेऽप स्यात् । वधादेश्चान्तोदात्तः—
'वधेन दस्यम्' । चाद् घञ् । घातः ।

The root हन, when without any उपसर्ग, takes अप् and is replaced by that which is of high pitch at the end. 'वधेन—' This instance is cited from the RigVeda to show the अनोदात्तत्व of वध. From चकार in the rule we have घातः—कुल by 'होऽन्ते' वृद्धि by 'अत उपधाया' (२२८२) and तकार by 'हनस्तः—' ।

मित—। हनश्चेति । हन इति पञ्चमान्तम् । तेन 'अनुपसर्गस्य' इत्यनुवर्तमानां षष्ठीं तदनुगुणत्वेन व्याचष्टे—अनुपसर्गादिति । सूत्रे चकारो भिन्नक्रमः । वधः परो द्रष्टव्यः । तदाह—वधादिशेति । अनोदात्त इति । सूत्रे 'वध' इत्यस्यानोदात्तत्वेनोच्चारणादित्यर्थः । अत्रान्यत्र च हन्तेर्वधादिशेन वधिर्धात्वन्तरं न । अन्यथा घञर्थे कविधाने सति वध इति सिद्धे हनश्चेति सूत्रस्य व्यर्थप्रयोजनत्वात् । अत एव वधिः स्वतन्त्रो नास्तीति शब्देन्दुशेखरः । वध इत्यस्य अनोदात्तत्वं दर्शयति । वधेनेति । ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः । सूत्रे चकारकरणफलान्तरमाह—चाद् घञिति । सन्निहृतमपि अपं विहाय विप्रकृतस्य घञ एव प्रवृत्तिः सामर्थ्यात् । घात इति । "हो हन्तेः—" इति कुलम् । 'अत उपधाया' इति वृद्धिः । 'हनस्तोऽचिण्णस्तोः' (२५७४) इति तकारोऽन्ताऽदेशः ।

३२५४ । मूर्त्तिं घनः ॥ ३।३।७७ ॥

दी—मूर्त्तिः काठिन्यं तस्मिन्निमित्ते हन्तेरप्यात् । घनस्यादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मा लक्ष्यते ।

मूर्त्ति means hardness or solidity ; when hardness is meant, the root हन takes अप् in the भाववाच्य and it is replaced by घन्. Thus हन् + अप् = घनः as in अभ्रघनः—the hardness of mica. In instances like 'सैन्धवघनम्—' the quality denotes (by secondary sense) the thing qualified. Thus the instance means—Bring the thing which is as hard as salt (got out of the sea)

i.e. काठिन्यम् (the quality i. e., 'धर्म') means here कठिन (a thing having the quality i. e., a धर्मिन्).

मित—। सूत्राविति । अभिवेदे इति । वाच्ये इत्यर्थः । अभघन इति । अभस्य काठिन्यमितार्थः । घन इत्याव 'भावे—' (३२५२) इत्यातो भावे इतानुवृत्तेः काठिन्यमिति तदर्थतया लभ्यत इति बोध्यम् । अथ. सैम्भवघनमित्याव सैम्भव-काठिन्यमित्यावासम्भवादाह—धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यत इति । कठिनत्वरूपेण धर्मेण कठिनरूपो धर्मो लक्ष्यत इत्यर्थः । तेन सैम्भवकठिनं पदार्थमानय इति उदाहरणार्थः । सैम्भवमित्याव भावार्थेऽण् प्रत्ययः । लक्षणविशेषे रुडोऽयम् ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। बाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घण' इति पाठान्तरम् ।

The term अन्तर्घन is irregularly formed, as a technical name of a village or country, with अण् attached to घन् preceded by 'अन्तः' । Here णल which was due by the rule 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' is barred by निपातन ; others, however, do not admit the निपातन here and read 'अन्तघण' with णल by 'पूर्वपदात्—'.

मित—। अन्तर्घन इति । देशविशेषे वाच्ये हस्तेरन्तरूपसर्गापपदात् अण् प्रत्ययेण प्रकृतेर्घनादेशेन च अन्तर्घन शब्दो निपातयति इत्यर्थः । बाहोकायेति । बाहीको ग्रीवान्नालकः अपि । 'अलोकादयश्च' (उष्णादि) इति बह्वेरीकान् प्रत्याधानो निपातयति ।

३२५६ । अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ३।३।७८ ॥

दी—। द्वारकदेशे द्वी प्रकोष्ठावलिनदी आभ्यन्तरी वाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यण् । पक्षे वृद्धिः ।

There are, in a part of the door, two sides—internal and external—Known as प्रकोष्ठ or अलिन्द ; of these two the external is referred to by this निपातन or irregularity i.e both प्रघण and प्रघाण are in this sense formed irregularly with अप attached to हन् preceded by प्र। प्रघन literally means which is frequently struck with feet by entering persons.

मित—। अगारैकदेशे इति। अगारं भवनम्। वहिः प्रकोष्ठात्मके तदंश-
विशेषे वाच्ये प्रघणप्रघाणशब्दौ अप् प्रत्ययान्तौ निपातयते। द्वारैकदेशे इति।
'प्रघाण प्रघाणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः। उभयत्रैव कर्मणि प्रत्यय
इत्याह—प्रविशद्विर्जनेरिति। पक्षे हङ्गिरिति। निपातनादिव प्रघाण इत्याव घनादेश-
स्योपधाया हङ्गिः। 'रपाभ्याम्—' इति णत्वम्।

३२५६। उदुघनोऽत्याधानम् ॥ ३।३।८० ॥

दो—। अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तद्व्यस्ते तदुदघनः। अधिकरणे ऽप्।

The term उदुघन is irregularly formed with अप attached to उदु हन् which in connection with the affix is replaced by घन provided superposition or placing over is implied. उदुघन is a piece of wood placed and brought upon for sawing other woods as incarpentry. The affix is thus enjoined in the locative sense.

मित—। उदुघन इति। अति अतिक्रमा आधानं स्थापनम् अत्याधानम्।
उपरिस्थापनमित्यर्थः। तेन उत्पूर्वाहन्नेरप् प्रत्ययेन प्रकृतधनादिषु च उदुघन
शब्दो निपातयते अत्याधाने गम्य इति सूत्रार्थः। अवाधिकरणे प्रत्ययः। तदाह—
यस्मिन्निति। तद्व्यस्ते इति। तनूक्तिग्रन्थ इत्यर्थः। तदिति। तत् काष्ठमित्यर्थः।

३२५८ । अपघनोङ्गम् ॥ ३।३।८१ ॥

दी— अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः
पादश्चेत्याहुः । करणेऽप । अपघातोऽन्यः ।

The term अपघन is irregularly formed with अप attached to हन् preceded by अप (the उपसर्ग) when a certain limb of the body is meant—the root being changed into घन as before in connection with the affix. Here we have the affix in the करण-वाच्य or in instrumentual sense—the sense being with which one strikes. अपघातः—takes घञ् for it means an abnormal shock' and not any limb of the body.

मित—। अपघन इति । अङ्गं शरीरावयव इति । पाणिः पादश्चेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अत्र चकारो वार्थकः । पाणिः पादौ वेत्यर्थः । तेन पाणौ पादौ वाच्ये अपहन्तेरुपप्रत्ययसम्पर्काद् घनादेशः अपघनशब्दो निपातयति इति सूतार्थः । करणे इति । अपघन्यतेऽपहन्ति वानेनेति व्युत्पत्तिरिति भावः । अपघातोऽन्य इति । ह्यपघनादिजन्य विसदृश आघात इत्यर्थः । अत्र भावे घञ् । 'हनस्तः—' इति तकारोऽन्तादेशः । होहन्तेः इति कृत्वम् । अत उपधाया इति हन्तिः ।

३२५८ । करणेऽयोविद्रुषु ॥ ३।३।८२ ॥

दी—। एषु हन्तेः करणेऽप स्याद् घनादेशश्च । अयो हन्य-
तेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघण' इत्येके ।
'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्—' (८५७) इति णत्वम् । सञ्ज्ञाया
कुठारस्य । द्रुघञ् ।

The root हन् takes अप् in the instrumentual sense (करणवाच्य) and is replaced by घन when अयस्, वि and द्रु precede the root.

Thus अयोधनः—by which an iron is struck—a hammer. विघ्नः ।
द्रुघनः द्रुघणः—by which a tree is struck—Note the नत्व
reading ; but in a technical name (axe) we have the णत्व
reading.

मित—। करण इति । अयस् लोहः । वि इत्तापसर्गः । द्रुहं च । एषु उपपदेषु
अयोधन इति । लोहमय सुदृश इत्यर्थः । संग्रहेषां कुठारस्त्रेति । येषां मते द्रुघण
इति संज्ञाशब्दः तेषां मते पूर्वपदादिति णत्वम् । कुठारस्य तदर्थः । द्रुहं चः हन्त्येति
ऽनेनेत्यर्थात् । द्रुघन इत्यास्य स्वमते संज्ञात्वं नास्तीति । नत्वाभावः । एवं 'सुनीन्द्रः
ग्रीधनः—' इति कुञ्जपथ्यादिऽमरः ।

३२६० । स्तम्बे क च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घना-
देशश्च । स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

When the term स्तम्ब meaning a cluster of corn is a contig-
uous word or उपपद the root हन takes the affix क as well as अप्
in the करणवाच्य or instrumental sense the root being replaced
by घन in the case of अप्. स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः an instrument to cut
the bunches of corn with. स्तम्बघातः—घञ्. See ante. स्तम्बघ्न is
with क—स्तम्ब + हन् + क—where the penultimate (ण) of the root
disappears by 'गमहन—'and ह is replaced by च etc.

मित—। स्तम्ब इति । 'क' इति लुप्तप्रथमाविभक्तिकं तदाह—कः स्यादिति ।
पक्षे इति । अप् च पक्षे इत्याख्यः । न तु पक्षे घनादेशश्चेति । घनादेशश्चाप्
प्रत्ययान्तरस्यतिरेकपरतन्त्रत्वादिति बोध्यम् । स्तम्बघ्न इति । स्तम्बानि हन्त्येने-
ऽनेनेति कः । लणगुच्छकर्तृनसाधनम् इत्यर्थः । 'गमहन—' इत्तापधालोपः ।
कुलम् । स्तम्बघात इति । भावे घञ् । प्रक्रिया पूर्ववत् ।

३२६१। परौ घः ॥ ३।३।८४ ॥

दौ— परौ हन्तेरप् स्यात् करणे घशब्दश्चादेशः। परिहृत्य-
तेऽनेनेति परिघः।

हन् preceded by परि takes अप in the करणवाच्य and is substituted by घ. परिघ—an weapon for killing all i.e a club (सुषल or bolt)।

मित—। परौ इति। क इति नानुवर्तते। किन्तु करणे, हन्, अप् इत्येत् त्रयमनुवर्तते। परिघो सुषलः।

३२६२। परेश घाङ्कयोः ॥ ८।२।२२ ॥

दौ—। परे रेफस्य लो वा स्यादशब्दे ऽङ्कशब्दे च। पलिघः—परिघः। पर्यङ्कः—पल्यङ्कः। इह 'तरप्तमपौ घ' (२००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्।

The रेफ or रकार of परि is replaced by लकार optionally when the word 'घ' or अङ्क follows. Thus पलिघः परिघ etc. पर्यङ्कः etc—a bedstead. The word 'घ' in the rule 'तरप्तमपौ—' is artificial or designative but that which has been advised in this is a natural (अकृत्रिम) one. Thus by the परिभाषा 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंग्रह्यः' the घ advised in 'तरप्तमपौ—' becomes due here for operation but in that case the resultant forms will be पलितर परितर etc. Hence the authorities explain that the said परिभाषा will not hold good here and consequently the natural घ takes effect giving परिघ etc.

मित—। परेशेति। घञ् अङ्कश्च हन्तः। तयोरिति सप्तमीदिवचनम्। 'कृ-
पोरोलः' (८।२।१८) इत्यातो 'रोल' इत्यनुवर्तते। 'अचि विभाषा' (८।२।१९)

इत्याती विभाषेति च । तदाह—परि रेफस्य लो वेति । पर्यङ्कः—शयनोद्यम् । ननु घञ्चोऽव द्विविधे वर्तते । शिवसूत्रे निर्दिष्ट एकः । 'तरपतमपौ—' (२००३) इति सूत्रे चापरः । तत्र प्रथमोऽकृत्रिमः । द्वितीयस्तु कृत्रिमः । ततश्च 'कृत्रिमा-कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रदायः' इति न्यायात् 'स्व' रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा इत्याद्यात् शिवसूत्रस्यैव ग्रहणं न स्यात् । तस्य अकृत्रिमत्वात् । एवञ्च परितर—पलितर इत्यानिष्टं स्यादित्यात् आह—कृत्रिमस्य न ग्रहणमिति । कुतः ?—व्याख्यानादिति । प्राचामिति शेषः ।

३२६३ । उपपन्न आश्रये ॥ ३३८५ ॥

दी—। उपपूर्वाहन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपपन्नः ।

The term उपपन्न is derived irregularly with अप attached to हन् preceded by उप, the penultimate of the root disappearing provided a (close) proximity is implied. Thus पर्वतोपपन्न is being struck by the hill i.e. going by the same.

नित—। उपपन्न इति । आश्रये शब्दे उपपन्न इति निपात्यते । निपातन-प्रकारमाह—उपपूर्वाहन्तेरित्यादिना । उपधालोपश्चेति । हन्तेरकारलोपः । चत्वं निपातनात् । सामीप्यं लक्ष्यते इति । अत्र व्याख्यानमिव शरणम् ।

३२६४ । संघोदघौ गणप्रशंसयोः ३३८६ ॥

दी—। संहननं संघः । भावेऽप् । उदहन्यते उत्कृष्टोच्चायते इत्युदघः—कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाहन्तिर्ज्ञानि ।

The words संघ and उदघ are irregularly formed with अप appointed after हन् preceded by सम् and उद् provided the derivatives mean a gathering and an object of praise ; अप्

in the former is in the भाववाच्य and in the latter कर्मवाच्य । गत्यर्थ roots or roots signifying movement being synonymous with those denoting knowledge, the root हन् here means to know.

मित—। सङ्कोची इति । संधः उदृष्टशब्दौ यथाक्रमं सम्पूर्वाहनेकतृपूर्वाच्च हनेरप् प्रत्ययेन निपात्यते क्रमेण गणः प्रशंसा च यदि वाच्ये भवतः । पूर्वत भावेप्रत्यय उत्तरत कर्मणीत्याह—संज्ञनमनित्यादिना । ननु उक्तव्यते उत्कृष्टौ ज्ञायत इत्यप् । कथं व्याख्यानं भवति ?—हनेर्ज्ञाने दुर्घटहनेरित्यत्राह—गत्यर्थायामिति । ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः’ इति न्यायादिति भावः । एवञ्च ‘हन हिंसागतौ’ रित्यनयोरेकयोग्यर्थ एवात्र प्रत्ययः ।

३२६५ । निघो निमितम् ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। समन्तान्मितं निमितम् । निविशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

The word निघ is irregularly formed with अप् added to नि हन् of which the टि elides and ह् is replaced by घ provided निमित meaning ‘equal or limited everywhere’ is implied thereby. निघ a tree which being equal in height and breadth is known without particularly.

मित—। निघ इति । निघ इति निपात्यते निमितं चेद् गम्यते इत्यर्थः । अत्र हनेरप् टिलोपो ङस्त्र घत्वचेति द्रष्टव्यम् । निमितपदार्थं व्यनक्ति—समन्तादिति ‘नि’ इत्प्राप्तगणेशाल समन्तादर्थकत्वम् धातूनामनेकार्थत्वात् । ‘मितमिति । परिमितमित्यर्थः । निघशब्दं साधयति—निविशेषमिति । कर्मण्यप् प्रत्ययः । समारोहपरिणाहा इति । आरोह उच्चता । परिणाहो विशालता व्यतिरिति । सम् आरोहपरिणाहो वेधामिति विग्रहः ।

३२६६ । डित्तिः ॥ ३११८ ॥

दी—। अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्लिर्मन्त्रित्यम्' (१५७०)
क्लिप्रत्ययान्तात् । निर्वृत्तौ नित्यग्रहणात् क्लिर्मन्त्रित्यम् ।
अतएव क्लिन्तेन न विग्रहः । डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं
पक्विमम् । डवप्—उस्त्रिमम् ।

A root that drops 'डु' occurring within it (at the outset) takes the affix क्लि in भाववाच्य by nature. That which is formed with क्लि (or वि for the क drops at the time of operation) takes the affix मप्, and the term नित्य in the rule 'क्लिर्मन्त्रित्यम्' (1570) being intended to denote निर्वृत्त—completed or finished, the affix क्लि i.e its derivation is the subject of application of मप् । The drift is this—the rule 'क्लिर्मन्त्रित्यम्' is a combination of two rules (1) 'क्लिर्मन्त्रित्यम्' and (2) 'नित्यम्'. The first enjoins मप् after a क्लिन् root in the sense of 'तेन निर्वृत्तम्'—It is finished or completed by that, and the second नित्यम् also in this, i.e according to comments (व्याख्यानात्) this always expressed the sense of निर्वृत्त. Thus the sense of निर्वृत्त being everywhere present the word being formed one (क्लिन्) is the subject of application of the other (मप्); and this always takes place for no word is to be formed affixed with क्लि only, but with the affix मप् also attached to क्लि that has already taken effect by the time. Thus क्लि and मप् are dependents on each other like the correlatives and one is incomplete or unfit to be used i.e., ungrammatical, without the other. Therefore it is that no explanatory expression (विग्रह) or expounding is made, when मप् is intended to be used, with a

term formed with क्ति but said with घञ् । Thus when मप् is going to be employed we expound as 'पाकिनं निर्हं तम्' and not 'पक्ता निहंतम्' । पक्तिमम—पच + क्ति, then पत्ति + मप = पक्तिम्—'विपक्तिमज्ञानगतित्मं नस्त्री' Bhatti (1st). उत्तिमम्—सम्प्रसारण by 'वचिस्तपियजादीनां किति' (2412).

मित—। द्वित इति । डुरिति धातोराद्यवयवः । डुपचप्, डुवप्, डुकृञ् इत्यादी यथा । ते च इतः 'आदिर्जि'टुडवः' इति सूत्रात् । 'डु' इत् यस्य इति बहुव्रीहिः । तस्मात् । द्वितो धातोः क्तिप्रत्ययः स्थादभावे (न तु अकर्तरि करकेऽपि) इत्यर्थः । तदाह—अयं भाव एवेति । पाकिनं निर्हं तम् इत्यादिना पाकाद्यर्थे क्तिमपयोः प्रयुज्यमानत्वात् पाकादेश्य वजादिना भाव एव सिद्धत्वात् क्ति प्रत्ययोऽपि स्वभावेन भावे इति शेषः । क्ति प्रत्ययस्य ककार इत् । क्तेर्मन्त्रित्यमिति = ज्ञेः—मप् + नित्यम् इतिच्छेदः । क्तिग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणमिति—क्तिप्रत्ययान्तादिति । चतुर्थस्य चतुर्थे पादे इदं सूत्रम् । यद्यपि इदं तद्धितप्रकरणे स्वयमेव व्याख्यातं तथापि एतदवतारणपूर्वकव्याख्यानं तदर्थस्य साक्षात्कारार्थमिति बोध्यम् । 'क्तेर्मप'—इत्यत्र योगार्थं वर्तते । 'क्तेर्मप' इत्येकः । 'नित्यम्' इत्यपरः । प्रथमं व्याचष्टे—क्तिप्रत्ययान्तात् इति । द्वितीयं व्याचष्टे—निर्हंतेऽर्थे, इति । अत्र योगविभागस्य द्वितीयव्याख्यानस्य चायमाशयः—'निर्हंतेऽद्यदुतादिभ्यः' इत्यतो 'निर्हंते' इत्यनुवर्तते । 'निर्हंतेऽद्यदुतादिभ्यः क्ते च मप्' इत्येकयोगकरणेनैव सिद्धे योगव्यकरणम् 'समर्थानां प्रथमादा' इति महाविभाषानिर्वाहार्थम् । ततश्च नित्यग्रहणसामर्थ्याद् 'नित्यम्' इत्यस्य योगान्तरत्वविज्ञानात् 'निर्हंतेऽर्थे' एव तदिति (नित्यमिति) न्यनक्ति—निर्हंतेऽर्थे इति । क्तिर्मन्त्रित्यविषय इति । मपो विषय इति विग्रहः । निर्हंतेऽर्थे क्तिर्निर्हंतेऽर्थे च मप् इत्युभयोरिव प्रत्यययोरैकचिदर्थे अल्पवहितपरया प्रवृत्तिः परस्परसापेक्षता । तथाच क्तिप्रत्यये सत्येव मप् प्राप्नोति प्रयोज्यमाने च मपि क्तिः प्रवर्तते इति । एवं च केवलः क्तिः केवलस्य मप् न प्रयोज्यत्वमिति सन्तव्यम् । अत्र विनिगमकमाह—अत एवेति । 'पक्ता निर्हं तम्' इति न विग्रहः किन्तु 'पाकिनं निर्हं तम्' इत्येव । ततश्च क्ति प्रत्ययस्य केवलस्य नास्ति प्रवृत्तिः । अतः सिद्धं क्तिरिति मविति । सामान्येन निर्देशः । क्ति प्रत्ययान्तस्य तु विशेष्यनिघ्नतेति बोध्यम् । 'विपक्तिमज्ञानगतित्मं नस्त्री' (भट्टिः) ।

अतः चमेष धर्मो लक्ष्यते । 'दक्षिणसभ्यतोऽ' (भट्टिः) = दक्षिणेण दानेनेत्यर्थः ।
उत्तिमम् इति । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । एवं कृतिसादयः ।

३२६७ । टितोऽयुच् ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। अयमपि स्वभावादभावे एव । टुवेष्टु । वेपथुः ।

श्वयथुः ।

After a root that drops 'ट' is employed the affix अयुच् (अयु) in the भाववाच्य by nature. वेपथुः—shaking or shivering
श्वयथुः—a kind of disease called श्वय । The root is 'टु शीञ्चि
गतिहृद्गोः' ।

सित—। टित इति । टु इत् यस् धातोस्तस्मादयुच् प्रत्ययः स्नाद भावे एव ।
वेपथुरिति । 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहृषेण जायते' इति गीता । श्वयथुरिति । 'टुश्रीञ्चि
गतिहृद्गो'रिति धातुः । 'सार्वधातुकार्द्ध' (२१६८) इति गुणः । 'श्वयथुस्तु
पुमान् श्वयः' इत्यमरः । एवं टुश्रीञ्चुर्जा इत्यादेः 'जन्तान्तरपातकानां विपाकविस्तृर्ज-
थुरप्रसक्त्यः' (राघु—१४) इत्येवमादयः ।

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।८९ ॥

दी—। यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः ।
'प्रश्ने चासन्न' (१७७७) इति ज्ञापकान्न (निपातनान्न)
सम्प्रसारणम् । डिच्त्वं तु 'विश्न' इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षः ।

Roots यज्, याच्, यत्, विच्छ् and प्रच्छ् take the affix नङ् in the
भाववाच्य as well as in the other than कर्तृवाच्य. यज्ञः—यज् + न—न
being changed into ज्ञ in connection with ज्. Similarly याच्ञा ।
विश्नः—विच्छ् + न—ङ् being replaced by श् by the rule 'च्छोः यङ्—'
(2471) and गुण being prohibited here due to डिच् of the

affix—which (prohibition of गुण) being the result of लिङ्प्रकरण
or reading नङ् in stead of न only in the rule, for लिङ् is evidently
not for the injunction of सम्प्रसारण by 'यहिज्या—' (2413) as
we have ज्ञापक or indication in the rule 'प्रश्ने चासन्न—' (1777)
that there will be no सम्प्र. here otherwise the author would
enunciate 'प्रश्ने चासन्न—'. Thus it is clear that the indicatory
(ङ्) is to prohibit गुण in the case of विग्रह by 'किङ्कति च'। रचण
by णत् ।

मित—। यजयाचेति । भावे अकर्तरि च कारके यजादिरुत्तरं नङ् प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । यञ इति । नञ् युत्वेन च । एवं याच्ना इति । स्त्रीत्वं लोकादिति
भावः । विग्रह इति । विष्कृतेर्नङ् 'च्छीः यङ्—' (२५६१) इति श् । ननु
प्रत्ययस्य लिङाद् 'यहिज्या—' (२४१३) इत्यनेन प्रच्छ + नङ् इति स्थिते सम्प्र-
सारणेन पृश् इत्यमिष्टं स्यात्तु प्रश् इतीदमित्यत्राह—'प्रश्ने चासन्न—' (१७७७)
इति ज्ञापकादिति । नन्वं वं प्रत्ययस्य लिङ्प्रकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—लिङ्
त्विति । किङ्कति चेति निषेधादित्यर्थः । रचण इति । 'द्युना—' इति नञ्
टुत्वेन च । रचणमित्यर्थः ।

३२६८ । स्वपो नन् ॥ ३।३।८१ ॥

दी—। स्वप्नः ।

After स्वप्, नन् (the affix) takes place in भाव etc.

मित—। स्वप्न इति । निष्त्वं स्वरार्थम् ।

३२७० । उपसर्गं घोः किः ॥ ३।३।८२ ॥

दी—। प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

If any उपसर्गं precedes as उपपद, the roots technically known
as घृ i.e दा and धा ('दा घा घृदाप' 2373) take the affix कि (इ)

in the भाव and the other than कर्त्तृवाच्य । Thus प्रधि—in the कर्षणवाच्य—The circumference of a wheel; the आकार of the root elides by 'आतो लोपः'—अन्तर्धिः—that which is placed within; —all the bases are masculine.

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे दाहपधादपेभ्यो धातुभ्यः क्प्रत्ययः स्याद् भावादौ । प्रधिरिति । प्रधीयतेऽस्मिन्नित्यधिकपणे किः । प्रत्ययस्य क्त्वात् 'आतो लोपः'—(२३७२) इत्याहोपः । 'चक्रान्तं नेमिःस्त्री प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । अन्तर्धिरन्तर्धानमन्तराधानं वा । 'कान्तः' इति पुंस्त्वं सर्वत्र ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थः । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

If a word in the accusative is an उपपद then the roots दा and धा take the affix कि in the locative sense. Thus जलधिः a sea in which जल is stored up.

मित—। कर्मणीति । कर्मणीति प्रयुज्यमानोपपदस्योपाधिः । कर्मन्तं (द्वितीयान्तम्) एवोपपदं यथा स्यात् । न तु कर्मणि अधिकरणे च प्रत्यय इत्यर्थः । तदाह—कर्मण्युपपदे इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । जलधिरिति । एवं पयोधि-वारिधिप्रभृतयः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिरिति कर्मण्येष किः ।

• ३२७२ । स्त्रियां क्तिन् ॥ ३।३।८४ ।

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपो तु परत्वाद् बाधते । क्तिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी—स्फाति । 'स्फीतिकाम' इति तु ग्रामादिकम् । क्तान्ताद्वा-त्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजोषिस्तुभ्यः

करणे' (वार्तिक) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेय इष्टिः ।
 स्तुतिः । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वार्तिक) । तेन
 नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ।
 'ह्लादः—' (३०७३) इति योगविभागात् क्तिन्नि ऊस्वः । प्रह्वन्निः ।
 'ति च' (३०३७)—चूर्तिः । फुल्लिः । 'चायतेः क्तिन्नि चिभावो
 वाच्यः' (वार्तिक)—अपचितिः । संपादादिभ्यः क्तिप्
 (वार्तिक) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' * संपत्तिः ।
 विपत्तिः ।

The affix क्तिन् is used after any root to form a feminine base in the भाववाच्य or in the other than कर्तृवाच्य. This supersedes वञ् enjoined by 'हलश्च' (3300) even, which also is used after any root ending in a हल् but forming a masculine base in the भाववाच्य ; for as the परिभाषा rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' does not apply here in स्वाधिकार, वञ् under 'हलश्च' (3321) although a particular injunction (विशेषसूत्र) and subsequent as well will not have the force expressed therein (in the परिभाषा) । This (क्तिन्) however bars अच् and अप् also enjoined by 'एरच्' (3.3.56) and by 'ऋदोरप्' (3.3.57) as it (क्तिन्—3.3.94) is subsequent to them. Thus they also (अच् and अप् also), though particular by character, will not, by 'वासरूप—' have supremacy over स्त्रियां क्तिन् and consequently have application only when a masculine base is sought for ; स्त्रायी is the root after which क्तिन् being employed gives स्त्राति—यकार of the root disappearing by 'लोपो ऋर्बलि' and इट् not having taken effect due to the prohibition 'इतिव्रतयसि—' (3163). The form स्त्राति, however, arrived at with

क्तिन् as in 'स्त्रीतिकाम' is erroneous, for by 'स्त्रायः स्त्री निष्ठायाम्' (3044) स्त्रायी is replaced by स्त्री only when निष्ठा (or क्त and क्तवत्) follows and not क्ति. It (स्त्रीति) can, however, be solved with णिच् added to स्त्रीत (स्त्रायी + क्त) in the case of a root by 'तत् करोति तद्वेष्टे' or by 'प्रतिपदिकाज्ञात्वेबहुलम् इष्टवच्च' and then with अलोप + (णिलौप) and with the affix इ in the भाववाच्य by the (उणादि) 'अच इः'. Then स्त्रीति कामयते स्त्रीतिकामः—with अच् by 'कर्मण्यच्'. 'सुयजीवि—' (Varttika) सु, यज्, इष् and लु take क्तिन् in the करणवाच्य—सुति—the Veda—by which one becomes learned. Both यज् and इष् give इष्टि—a sacrifice or volition—with क्तिन्. The root यज् becomes इष् by सम्प्रसारण under 'वविस्रिपि—' (2412) and by 'ष' under, 'ब्रयस्रस्रज्—' (294). च्छ्वादिभ्यः—' (another varttika here). It has to be said that the affix क्तिन् is like निष्ठा i.e., will have the force of it when coming after the roots ending in कृ (दीर्घच्छ्) and after लु etc. Hence नल enjoined by 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च इः' (3016) will take effect when क्तिन् follows after कृ, लु etc. क्रीर्णिः—कृ + क्तिन्—किर् इ by 'चत् इज्ञातोः', and नल in place of 'त' = क्रीर्णिः by 'हलिच' (354) and णल by 'रधाभ्याम्—'. लुनिः—लु + क्तिन् here नल of त is by 'स्वादिभ्यः' (3018). क्रीर्णिः—means scattering and लुनि means cutting as the affix is enjoined in the भाववाच्य. The penultimate of ज्ञाद when क्ति follows becomes ङ्स्र by breaking up of the rule 'ज्ञादी निष्ठायाम्' (3073) the cause of such dissolution of a rule (योद्यविभाज) being to serve some special purpose viz to effect ङ्स्र when an affix other than निष्ठा (as क्तिन्) follows and to have प्रङ्गतिः. The form प्रङ्गति, however, is not to be met with in

the भाष्य. चूर्ति—चर्+क्ति the penultimate or च् of चर् being 'उ' by the rule 'ति च' (3037) दीर्घ by 'हलि च' (354). फुलितः—फल्+ति by 'तिच्'। 'चायतिः क्तिनि—' Thus is third varttika here. It must be said the root चाय् or ('चायू पूजानिगमनयोः'—भूदि) becomes replaced by चि when क्तिन् follows. Thus अपचितिः—अप+चाय+क्तिन् worship; cp—'पूजा नमस्यापचितिः—'Amara. 'संपदादित्यः क्तिप्' This is the fourth varttika here. सम् पद etc take the affix क्तिप् in the भाववाच्य as also in other than कर्तृवाच्य to form feminine bases as संपद etc. But although in the 'स्त्र्यधिकार' the परिभाषा 'वासरूपः—' does not apply and therefore क्तिप् will bar क्तिन् yet the latter will take effect giving संपत्तिः etc by बाहुल्यक advised under 'कृत्यलुटो बहुलम्'.

मित—। स्त्रियामिति। इत्तः पुंनपुंसकाधिकारः। अथ 'यकर्तरि च कारके' इत्यप्यनुवर्तते। तदाह—भावादाविति। क्तिन् स्यादिति। प्रतिवादप्रत्ययोऽयं विधायते। चघोऽपवाद इति। 'हलश्च' (३३००) इति पुरस्ताद वक्ष्यमाणस्य चघोऽपवाद इत्यर्थः। एवञ्चायं क्तिन्चघोर्विषयविभागः। स्त्रीवाचके भावादी क्तिन्नेव प्रयुज्यते। चञ् तु पुंस्त्रुवाचके एव भावादाविति। अस्त्रियामित्युक्तेः 'वास-रूप—' इति परिभाषाऽव न प्रवर्तते। एवं 'एरच्' कर्दोरप्' इति विशेषविहितौ अजपौ क्तिनो नित्यं बाधकः स्यादिति सन्दिग्ध व्याचष्टे—अजपौ लिति। क्तिन् प्रताय इत्यध्याहारः। कुत इत्यत आह—परत्वादिति। 'एरच्' (३१३४६) 'कर्दोरप्' (३१३५७) इत्याभ्यामपेक्षया 'स्त्रियां क्तिन्' (३१३८४) इत्यस्य परवर्तित्वादिति द्रष्टव्यम्। कृतिः चितिरित्यादि। प्रतायस्य कित्वात्र गुणः। स्त्रायौ स्त्रीतिरिति। 'स्त्रायौ' इति धातुनिर्देशः। भ्वातिरिति क्तिप्रतायप्राप्तं रूपम्। अत धातोरुक्कारस्य इत्वात् यकारस्य 'लोपां व्योः—' इति लोपे स्फातिरिति लभ्यते। नन्वेवं 'स्फाति-काम' इत्याव स्त्रीतिरिति कथम्? तवाह—ग्रामादिकर्मिति। स्त्रायः स्त्रीभावस्य 'स्त्रायः स्त्रीनिष्ठायाम्' (३०४४) इति निष्ठायामिव दृष्टत्वादन्ववादृष्टत्वाच्चेति भावः।

कथमपि समाधत्ते—ज्ञानादित्यारभ्य इति वा समाधेयम् इत्यनेन । स्थायी + क्तः
 (नपुंसके भावे क्तः) इति 'स्थायः स्त्री—' (३०४४) इत्यनेन स्त्रीभावे जाते स्फीत-
 मिति प्रातिपदिकं भवति । ततः 'प्रातिपदिकाश्चाल्छे वहुलम्' इति 'तत्करोति
 तदाचष्टे' इति वा गणसूत्रात् स्फीतशब्दात् णिचि णाविष्टवदभावेन आहोपे च 'अच
 इ'रिति भावे इप्रत्ययः । स्फातिरित्येव तु साध्विति द्रष्टव्यम् । 'सुयजीधि—'
 वार्तिकमिदम् । य, यज्, इष्, स्तु एभ्यः करणे एव क्तिन् न तु भावादाविति
 वार्तिकाद्यैः । युतिर्वेदः । यजेरिवेति । उभयोरेव क्तिनि रूपं तुल्यमिच्छाह—
 इष्टिरिति । तथाच इज्यतेऽनयेति यजतेः क्तिनि प्रत्ययस्य किञ्चाद् 'वचिस्त्वपि—'
 (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'ब्रज भसज—' (२८४) इति पले च इष्टिरिति रूपम् ।
 इवेत्तु स्वष्टमिव । स्तुतिरिति । स्तुयतेऽनयेति वियङ् । सर्वेव प्रत्ययस्य किञ्चाद्
 गुणाभावः । 'स्रल्लादिभ्यः—' द्वितीयमिदमत्र वार्तिकम् । ऋ—प्रभृतिभ्यो लूप्रभृतिभ्यश्च
 धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो निष्ठेष स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनेति । निष्ठावदभावे-
 नित्यर्थः । नत्वमिति—'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनुसारादिति
 भावः । क्रीर्णिरिति । कृ + क्तिन् इति स्थिते 'कृत इष्ठातो'रिति इत्वे रपरत्वे च
 किर् इति जाते 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य च क्तिनस्तकारस्य नत्वम् । तयोः
 'हलिचेति (३५४) इति दोर्ध्वे 'रपाभ्याम्—' इति णत्वे च यथोक्तं रूपम् । किरण-
 मित्यर्थः । एवं गलोणिरिति । ल्निरिति । अत्र 'ल्लादिभ्यः' (३८१८) इति क्तिनो
 नत्वम् । ल्लवनमित्यर्थः । 'ह्लादिः—' इति—'ह्लादो निष्ठायाम्' (३०७२)
 इति सूत्रम् । अनेन निष्ठायामिव परतो ऋस्वो विधीयते न तु निष्ठेतर प्रत्यये
 परे । ततश्च क्तिन्प्रत्ययस्य प्रह्लन्निरित्यत्र ऋस्वो दुर्लभ इतिमत्वा ऋस्वाद्यमाह—
 योगविभागादिति । 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' इति न्यायादिति भावः । चूर्तिः
 फुलितरित्यत्र चर् + क्ति, फल् + क्ति इति स्थिते चरः फलीय अकारस्य उकारार्थं
 माह—'तिच' (३०३७) इति । एवमुक्ते पूर्वव रेफपरत्वाद् 'हलिचे'ति दीर्घः ।
 उत्तरव रेफवान्त्वाभावात् दीर्घः । 'धायतेः—' इति । इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् ।
 'वायू पूजानिश्चामनयो' इति धातुः । तस्य क्तिनि परे विभावोऽनेन वार्तिके-
 णोपादिश्यते । अपचितिः पूजा । 'पूजा नमस्यापवितिः सपर्याच्चाईनाः समाः'

इत्यमरः । 'संपदादिभ्यः—' इति—इदमत्र चतुर्थं वार्तिकम् । क्तिप् सर्व-
लोपीत्याह—संपदिति । भावे अकर्तरि कारके वेति बोध्यम् । ननु 'अस्त्रियाम्'
इति निषेधाद् 'वासकृपोऽस्त्रियाम्' । इति परिभाषया क्तिपा क्तिनो बाधात् सम्प्रति-
रित्यादि कथम् इत्याशङ्क्य आह—क्तिन्नपीष्यते इति । 'कृत्यस्युटो बहुलम्' इति
बाहुल्यकादिर्दं सिद्धमित्याहुः । संपदिति सम्प्रतिरिति च स्त्रियामेवेति विभाषनीयम् ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे ॥ ३।३।८५ ॥

दौ—। क्तिन् स्यादङोऽपवादः । उपस्थितिः । संगीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति ? 'व्यवस्था-
याम्' इति ज्ञापकात् ।

क्तिन् after स्था, गा, पा and पच् is used in the भाववाच्य to form a
feminine base. This rule supersedes अङ् to be directed to
स्था, गा and पा by 'आतथोपसर्गे' (3238) and to पच् or डुपचच् by
'पिदभिदादिभ्यः—' (3381), प्रस्थितिः—इत् or इकार in place of आ of
स्था is by the rule 'यतिस्वतिमास्थाम्—' (3074). संगीतिः—ईत् of the
आकार of गै (i.e. 'गा' by आदिचः—') by the rule 'धुमास्था—' (2462).
Although this rule bars अङ् after स्था yet अवस्था, संस्था etc will
have the affix (अङ्) on the strength of Panini's own behaviour
in 'व्यवस्थायाम्' (असंज्ञायाम्) which is an indication that स्था may
take अङ् as well as क्तिन् ।

नितः—। स्थागा इति । स्था, गा, पा, पच् एभ्यश्चतुर्भ्यः क्तिन् स्याद् भावे
स्त्रियाम् । गीति गै इत्यस्य कृतात्स्य रहस्यम् । पा इति पाने न तु पालने ।
'आतथोपसर्गे' (३२८३) इत्यनेन स्था, गा, पा इत्येभ्यस्त्रिभ्योऽङ् : 'पिदभिदादिभ्यः—'
(३३८१) इत्यनेन डुपचच् पाके इत्यस्माच्च प्राप्तस्य अङ् : अपवादः इत्यर्थः । उपस्थिति-
रिति । 'यतिस्वतिमास्थाम्—' इति (३०७४) इति इत्त्वम् । संगीतिरिति । गै
इत्यस्य 'आदिचः—' इत्यात्वे कृते 'धुमास्थागा—' (२४६२) इति इत्त्वम् । अवस्थे-

त्यादी अङ् प्रत्ययमुत्प्रेक्ष्य समाधत्ते—व्यवस्थायाम् इति ज्ञापकादिति । 'ज्ञापक
न्यायस्य असर्वविकल्पोऽप्यतः प्रवृत्तिः' । एवञ्च यथा व्यवस्थेति अङ् प्रत्ययान्तः शब्दः
पाणिनिना प्रयुक्ती न तु 'व्यवस्थित्याम्' इति क्तिन् प्रत्ययान्तस्यथा ज्ञायते तिष्ठतेः
क्तिन्नलौ उभावपि स्यातामिति भावः ।

३२७४ । ऊति यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ३।३।८७ ॥

दी— अवतीः 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यृट् । ऊतिः ।
स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः ।
अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतिः सातिः । 'द्यतिस्थिति—'
(३०७४) इति इच्छे प्राप्ते इह इच्छाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा
'जनसन—' (१५०४) इत्याच्चे कृते स्वरार्थं निपातनम् ।
हन्तेर्हि नोतेर्वाहेतिः । कीर्तिः ।

These results viz ऊति, यूति, जूति, साति, हेति and कीर्ति are
irregularly arrived at with the affix क्तिन् in the feminine sense.
ऊतिः—अव् + क्तिन् with ऊट् (उ) in the entire place of 'अव्' by
the rule 'ज्वरत्वर—' (2654), Although the form ऊति could be
had in connection with क्तिन् without this निपातन yet the mention
of it here is for the sake of pitch; for ऊति is of उदात्त pitch as
the term उदात्त occurring in the preceding rule 'मनीषधेषपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः' (3. 3. 96) is carried down herein. Thus the
affix क्तिन् is here उदात्त, otherwise the very root (अव्) would
have been उदात्त by the rule 'जनत्यादीर्निष्पत्तिम्' । उदात्तत्वं of ति as well
as दीर्घत्वं of उ in यूति (यु + क्ति) and जूतिः (जू + क्ति) is effected by this
निपातन । In साति which is derived as सौ + क्ति = साति by 'आदेवः—'
(2371) = साति, and not इत्वं directed by 'द्यतिस्थिति—' (3074)

is irregularly effected in addition to उदात्तत्व of the affix. Or, if साति is derived as. सन् + क्ति = साति by 'जनसन—' (1504) then उदात्तत्व only of the affix is irregularly formed ; the procedure in the latter case is shorter than that in the former in which there is the operation of 'इत्वाभाव निपातनम्' as an extra one ; इति is derived as हन् or हि + क्ति. In the former case (हन् + क्ति) न् of हन्, by निपातन, is changed into 'इ' and then by 'आदगुण'—इति—aweapon, whereas in the latter case (हि + क्ति) the prohibition 'क्ङिति च' is barred and गुण, and उदात्तत्व of क्ति effected by this निपातन. कौर्ति—कृत् + णिच् (स्थाँ) + क्ति here by निपातन क्ति bars युच् due by 'स्थान्नय्यो युच्' as also उदात्तत्व of क्ति ।

मित—। कतियुति इत्यादि । एते षट् स्थितां क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत प्रत्येकं निपातनप्रकारमाह—अवनेरित्यादिना । अव + क्तिन् इति स्थिते 'ज्वर-
खर—' (२६५४) इत्यनेन अकारवकारयोरुभयोरिव ऊठि कतिरिति । नन्वयं निपातनाभावेऽपि सिध्यति । तवाह—स्वरार्थं वचनम् इति । कः खरइत्यत्राह—
* उदात्त इति । 'मन्त्रे वृषेपचमनविदमुवीराः उदात्तः' इति (३१३८६) हि अव्यवहितं पूर्वमुखम् । इत उदात्त इत्यनुवर्तते । तेन च क्तिन् उदात्तत्वं लभते । अन्यथा 'जिनत्यादेर्नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतेरिव उदात्तत्वं स्यादिति भावः । एवंयुति पूति प्रभृतीनामपि प्रत्ययस्योदात्तत्वं बोध्यम् । अनयोरिति । 'युति जुति' इत्यनयोः । दीर्घत्वमिति । 'यु, जु' इत्यनयोरित्यर्थः । चेति । उदात्तत्वं विभक्तेरनयोश्च दीर्घत्वमिति । सतिरिति । षोऽन्तकर्मणि इति धातुः । तस्य सत्वे 'आदिचः—' (२३७१) इति कृतात्वे 'द्यतिसृति—' (३०७४) इति प्रातस्य निपातनाग्निषेधे च रूपम् । अव पदान्तरमाह—सनीतेर्वेति । अव पक्षे प्रत्ययस्य उदात्तत्वमात्रं निपात्यते । इत्वाभावप्रसक्तिसु नास्तीति लाघवम् । अर्थसु भिद्यत इति बोध्यम् । हन्नेरिति । अग्निन् पक्षे नकारस्य इत्वं निपात्यते । तत आदगुणेन रूपम् । पक्षे हिधातोः क्तिनि तु क्ङिति चेति गुणनिषेधं बाधित्वा गुणो निपात्यते । कौर्तिरिति ।

कृतं संशब्दन इत्याद्यात् स्वार्यण्यन्तात् 'स्त्रासन्न्यो युच्' इति पुचं बाधित्वा क्तिन् निपात्यते । इत्तरपरत्वदीर्घाः ।

३२७५ । *ब्रजयजोर्भावे वयप् ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। ब्रज्या । इज्या ।

क्वप् after ब्रज् and यज् is employed in the भाववाच्य to form a feminine base. Thus ब्रज्या—travelling and इज्या sacrifice, यज् + क्वप् + टाप् सम्प्रसारण by 'वचिस्त्रपि—' (2412).

मित—। ब्रजयजोरिति । अनयोर्भावे क्वप् प्रत्ययः । स्त्रियाम् इतिव । वज्येति । वज्रगतौ । क्वप् । ब्रज्योति पाठे ब्रजीवर्जने । इज्येति । यज् + क्वप् + टाप् । 'वचिस्त्रपि—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । यज्ञ इत्यर्थः । * ['ब्रजीवजो' - रिति पाठान्तरम्] ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदधुज्शोङ्-
भृजिणः ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्वप् स्यात् स चोदा-
त्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्वपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वार्तिक)
समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या
आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः ।
मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या ।
सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

To form a technical term or particular class noun in the feminine gender the affix क्वप् after the roots सम् - अज्, नि - सद, नि पत्, सन्, विद्, धुज् i.e सु, शो भृ and इ is used in भाव etc i.e in the भाववाच्य and the affix (in these cases) is उदात्त । 'अजेःक्वपि—' This a Varttika here. It has to be said that when क्वप् follows the

root अज्, it is not to be replaced by वी' by the rule 'अजेर्व्यञ्जपोः' ।
 Thus समञ्चा—a council. निषद्या—a market place. प्लव by the
 rule 'सदिरप्रतेः' । निषत्या—a slippery ground. मन्था—The artery
 of the neck. शिरा is also spelt as सिरा । सुत्या—The soma-
 sacrifice or expounding of the somaplant. सु + कप्—तकार by
 the rule 'ऋस्स्य पिति कृति तुक्', want of गुण being due to किल् of
 the affix. शय्या = शी + कप्—But the final (ई) of शी is replaced
 by अयङ् (अय) by 'अयङ् यि किङ्ति' (2649). Then टाप् ।
 भृत्या—remuneration of servants—तुक् and गुणाभाव as before.
 द्रव्या—a palanquin—तुक् and गुणाभाव ।

मित—। संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायाम् सम अज्, निसद, निपत्, मन्,
 विद, सु, शी, भ, इण् एभ्यः स्त्रियां कप् इत्याह—समजादिभ्य इति । समजन्ति
 सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । 'अजः क्वपि—' इति वार्तिकमिदम् । 'अजेर्व्यञ्जपो'रिति
 क्वपो घञव्भिन्नत्वाद् वीभावे प्राप्तेऽयमारम्भः । मन्वे एवं खल्वपि वाधकाभावात् ।
 'समन्था परिषद् गोष्ठी सभा-समितिसंसदः' इत्यमरः । निषद्या आपण इति । 'आपणस्तु
 निषद्याच' इत्यमरः । 'सदिर प्रते'रिति प्लवम् । पिच्छिला भूमिरिति । उन्नतावनता
 कर्दमाक्ता वेत्यर्थः । एषु त्रिषुदाहरणेषु अधिकरणे कप् । मन्वेतारभ्य विद्येत्यन्तं
 करणे कप् । सिरा इत्यपि दृश्यते । विद्या—वेदादिः । स्यते अभिषूयते सीमः
 असमामिति विग्रहः । सीमयाग इत्यर्थः । 'ऋस्स्यपिति कृति—' इति तुगागमः ।
 किञ्चाद् गुणाभावः । शय्येति । शीयतेऽसमामित्याह—करणे कप् । 'अयङ् यि
 किङ्ति' (२६४९) इकारस्य अयङादिषु टापि च यद्योक्तं रूपम् । भूतेति ।
 वेतनमित्यर्थः । तुग्गुणाभावौ । इत्येति । तुग्गुणाभावौ । अव कोपो नृग्यः ।

३२७७ । कृजः श च ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। 'कृजः' इति योगविभागः । कृजः क्वप् स्यात् ।
 कृत्या । 'श च' । चात् क्तिन्—क्रिया । कृतिः ।

The rule (योग) is to be broken up into two parts (१) 'कृज्' and (२) 'श च' Thus (१) कृज् takes कप् in भाव etc, and श as well as क्तिन्। Note that without this योगविभाग we would have कृत्वा (with कप्) and क्रिया (कृ + श) only and not कृतिः (कृ + क्तिन्) for by proximity चकार would relate to कप् only. In क्रिया we have the operation of रिङ् by 'रिङ् शयक् लिङ् च' and of want of गुण due to लिङ् of श by 'सार्वधातुकमपित्'. Then इयङ् by 'अचिञ् —' 227.

मित—। कृज् इति। योगविभाग इति। अन्यथा 'कृति'रिति दुर्लभं स्यात्। श चेति चकारेण हि कप् एव सम्बन्धते योगविभागात् कृज् इत्यत्र कप्पोऽनुवृत्तिः 'शचे'ति चकारेण तु क्तिनोऽनुप्रवेशः। कृत्विति। 'ततः कृत्वा वधायास करिष्यामीऽनिवर्तिनीम्' विष्णुपुराणम्। क्रियेति। कृ + श इति स्थिते 'रिङ् शयक्—' इति रिङ्। प्रत्ययस्य शिच्चेन लिङ्त्वाद् गुणाभावः। 'अचिञ् —' इतीयङ्।

३२७८। इच्छा ॥ ३।३।१०१॥

दो—। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाब्जानामुपसंख्यानम्' (वार्तिक)। शो यक् च निपात्यते। परिसर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। 'मृगं अन्वेषणे' सुरादावदन्तः। अतो लोपाभावोऽपि। शे यकि णिलोपः—मृगया। अटतेः शे यकि ळशब्दस्य हित्वम्। पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। 'जागर्तकारो वा' (वार्तिक)। पक्षे शः। जागरा-जागर्त्या।

The term इच्छा is irregularly derived in भाववाच्य with the affix श and no यक् (which was due by 'सार्वधातुके यक्' (2746) as श is both a सार्वधातुक and an affix in the भाववाच्य). इप् + श = इच्छ + श by 'इप् गमियमां क्' (2460) = Then इच्छा with टाप् by rules of combi-

nation (सन्धि) । 'परिचर्यापरिसर्या—' This is a Varttika here. These words viz परिचर्या, परिसर्या, मृगया and अटाट्या are irregularly formed with श and यक्. परि + चर् + श + यक् + टाप् । परि + मृ + श + यक् + टाप् । Here गुण also is irregularly effected for श being शित् and a सार्वधातुक too, and therefore ङित् by the rule 'सार्वधातुकमपित्' and there was no chance of गुण by 'किङिति च' । In मृगया the root is मृग to search. In अटाट्या, श and यक् are applied to अट् (—to go) to have अट्या which then is duplicated and in the forepart of the duplicate or अभ्यास, the यकार disappears and the final vowel is lengthened—all these three operations are done irregularly. अटाट्या—rambling aimlessly. 'जागर्ते:—' This is the second Varttika here. The root जागृ takes 'अ' in place of श optionally in the भाववाच्य. जागरा—keeping late hours—जागृ + अ + टाप् + गुण by 'सार्वधातुकार्ढ' । जागर्त्या—This also means the same thing जागृ + श + यक् + टाप्. Here गुण takes effect by the rule 'जयोऽविचिञ्चलङ्गित्सु' (२४८०) as the affix श is a ङित् सार्वधातुक ।

मित—। इच्छेति । भावेऽयं निपात्यते ॥ स्त्रियां । तदाह—इवेर्भावे इति । यगभावश्चेति । शप्रत्ययस्य शित्वात् 'तिङ् शित्—' इति सार्वधातुकत्वे तस्य भावे विहितत्वेन भाववाचकत्वे च 'सार्वधातुके यक्' (२०५६) इति प्राप्नोति । स च यक् निपातनात् प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । इच्छेति । 'इषु गमियमां हः' (२४००) इति धकारश्च कृत्वे टापि च रूपम् । 'परिचर्या परिसर्येति—वार्तिकमिदम् । एते चत्वारः शप्रत्ययान्ताः स्त्रियां भावे निपात्यन्ते । यक् चेति । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्यात्र प्रतिषेधो नास्तीत्यर्थः । एवमन्यत्र । परिसर्येति । परिपूर्वात् सधातोर्भावे शो यक् च निपात्यते । गुणोऽपीति निपात्यते इति शेषः । 'सार्वधातुकार्ढ—' इति गुण इत्यर्थः । शप्रत्ययस्य शित्वाद् अपित्सार्वधातुकतया ङित्वात् गुणे

अप्राप्ते गुणोऽपि निपात्यत इत्यर्थः। मृगयेति साधयति—मृग अन्वेषण इति। अस्य अकारान्तलोपदेशात् 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपे प्राप्ते आह—अतो लोपाभावोऽपीति। निपातनादिति भावः। णिलोप इति। 'शिरनिटि' इति णिलोप इत्यर्थः। णिच् चात्र स्वार्थे इति मन्तव्यम्। मृगया आखेटकम्। अटाट्टेति व्याचष्टे—अटतेरिति। टा शब्दस्य द्वित्वमिति। निपातनादिति भावः। पूर्वभागे इति। अभ्यासे इति यावत्। यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्चेति। निपात्याते इति। न च 'ह्लादिः शेषः' इत्येव यलोपे सिद्धे यकारनिवृत्तिरिति न वक्तव्यमिति वाच्यम्। ह्लादिशेषतृत्तस्य षष्ठे द्वित्वविषयत्वादेवाप्रवृत्तेरित्याहुः। अटाट्टेति। इया भ्रमणमित्यर्थः। यङान्तादटतेसु 'अप्रत्ययात्' (३९७८) इति वक्तव्यमाद्येन अप्रत्ययेन अतो लोपे यलोपे च 'अटा' इत्येव रूपमिति बोध्यम्। जागर्तेरिति। इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम्। जाग्रधातो रप्रत्ययो वा स्वाद्भावे स्त्रियाम्। पक्षे शः। जागरिति। अप्रत्यये इदमुदाहरणम्। 'सार्वधातुकार्ण' इति गुणः। टाप्। शि आह—जागर्ष्येति। यस्य शिलेन सार्वधातुकत्वाद् यक्। 'जायोविचिञ्चलङ्कित्सु' (२४८०) इति गुणः। प्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन लिङ्गमित्युक्तम्।

३२७८। अ प्रत्ययात् ॥३।३।१०२॥

दी—। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्।
चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

The affix 'अ' is attached to roots, ending in any other affix to form a feminine base (in the भाववाच्य), चिकीर्षा—पुत्रकाम्या etc. Note that टाप् comes naturally in all these feminine cases.

नित—। अप्रत्ययादिति। अ इति लुप्तप्रथमाविभक्तिः। प्रत्ययादित्यनेन तदन्तस्यग्रहणम्। श इति च निवृत्तम्। भावे अकर्तरि कारके इति तु वर्तते। तदाह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति। भावादाविति शेषः। चिकीर्षेति। करोतेः सनि 'चिकीर्ष' इति सन्नन्तो धातुः। तस्माद् अः टाप्। पुत्रकाम्येति। आत्मनः पुत्र-

निष्कृतिः इत्यर्थे 'काम्यश्च' इति काम्यश्चि 'पुत्रकाम्य' इति नामधातुः । तस्मात् अ टाप् च । एवं लिङ्गशास्त्रा पापघ्ना धनकाम्यादयः ।

३२८० । गुरोश्च हलः ॥३११०३॥

दी—। गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । 'गुरोः' किम् ? भक्तिः । 'हलः' किम् ? नीतिः । 'निष्ठायाः सेट् इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । नेह । आसिः । 'तितुव—' (३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुवेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (वार्तिक) । निगृहीतिः । निपठितिः ।

The affix 'अ' is employed after a root, having a long vowel and ending in a consonant in the feminine sense in भाव and other than-कृत्वाच्य । Thus ईह + अ + टाप् = ईहा—a striving attempt. ऊह (to debate) + अ + टाप् = ऊहा a debating through judgment. भक्तिः—here there being no long vowel the root takes क्तिन् the general affix and not 'अ'. नीतिः—here the vowel is long but there being no हल् following the root takes क्तिन्. 'निष्ठायां सेट्ः—' This is a Varttika here. It must be said that the affix is appointed after such गुरुमान् and हल् ending root as is सेट् or have इट् in निष्ठा (क्त्वावतु) and none else. Thus आसिः—the root आप is both गुरुमान् (having a long vowel) and हल् ending but it is अनिट् in निष्ठा (as आप) and therefore the rule 'गुरोश्च—' does not apply. consequently क्तिन् and not अ is appointed after it. दीप्तिः—with क्ति इट् here being prohibited (in निष्ठा by the rule 'तितुवतश्चसिमुसरकसिषु च'—(3163). 'तितुवेषु—' This is the second Varttika here. It has to be stated that the prohibition of इट् under the rule 'तितुव—' applies to

roots other than गृह्, etc (गृह्, स्निह्, कृप् and पठ्). Thus निगृहीतिः infliction of punishment—इट्, and दीर्घ by 'यहोऽलिति'. निपठितिः—a deep study—with इट्. Similarly उपस्निहितिः, and निकुपिति as भाष्य has.

मित—। गुरोरेति । गुरोरिति हल इत्यस्य न विशेषणं तस्य गुरुत्वासम्भवात् । तेन गुरुमान् कश्चिदन्व आधिष्यते । स च धातुरेव । दीर्घस्वरवान् इत्यर्थः । हल इत्यनेन तु तदन्तत्वं लक्ष्यम् । धातोरित्यनुवर्तमानात्तदाह—गुरुमतो हलन्तादिति । धातोरिति भावे अकर्तरि च कारके इत्यध्याहारः । ईडा चेष्टा । ऊहा विवर्कोऽध्याहारो वा । लघूपधत्वाभावाद् गुणोन । भक्तिरिति । गुरुमत्त्वाभावात् क्तिन्नेव । नीति । हलन्तत्वाभावात् किन् । 'निष्ठायां सेट्—' इति वार्तिकमिदम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन यस्मादकारो विधित्सितः स चेन्निष्ठायां सेट् तदैव तस्मादकारो (प्रत्ययः) विधीयते नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । आशिरिति । आपधातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावादकारो न किन्तु क्तिन्नेव । दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह—'तितुवेति । 'तितुवे' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । तितुवेति सूत्रे गृहादिभिन्नानामेव इट् प्रतिषिध्यते न तु गृहादीनामपीति वाच्यम् इत्यर्थः । गृहादयश्चत्वारो भाष्ये यठिताः । उदाहृतञ्च तत्रैव—निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुपितिः, निपठितिरिति । निगृहीतिरिति । अनेन इति 'यहोऽलिति' इति दीर्घः । 'यहिव्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । निगृह इत्यर्थः । उपस्निहितिरादरः । निकुपितिः प्रवल्गुः कोपः । निपठितिः—पाठदाट्टम् ।

३२८१ । षिट्भिदादिभ्योऽड् ॥३॥१०४॥

दी—। षिट्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामड् । जृष्—जरा । त्रप्—त्रपा । भिदा—'विदारण एवायम्' (वार्तिक) । भित्तिरन्या । छिदा 'ह्रौधौकरणे' (वार्तिक)—अन्यत्र छित्तिः छिद्रम् । गुहा—'गिर्योषध्याश्च' (वार्तिक) । अत्र गिरिरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा, हारा,

कारा, तारा, धारा—अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । ‘आरा शस्त्रा-
मिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * । आतिरन्धा । आडोऽन्तश्च
क्तिन् । रेखा लेखा (गणसूत्रम्)—अत्र गुणः । चूडा
(गणसूत्रम्) ; ‘धारा प्रपात इति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * ।
धृतिरन्धा । ‘क्षपेः मृजेः (गणसूत्रम्)—’ क्षपा मृजा इत्यादि ।

The affix अङ् is employed after those roots which are पित् or षdropping and the roots belonging to the भिदादि class. Thus मृष् (to become old) + अङ् = मृज्, here the prohibition of गुण due by ‘किङ्ति च’ is barred by ‘अङ्गोऽङ्’ (2406). विदारणे— This is Varttika here. The root भिद् (or भिदिर विदारणे रुधादि) takes अङ् only when the sense is piercing. Otherwise भिञ् with क्तिन् in the sense of a wall. ‘द्विधीकरण’—This is the second Vartika or ganasutra ? here. छिद् (or छिदिर) takes अङ् in the sense of द्विधीकरण or dividing into two. Otherwise छिञ्—with क्ति, the sense being a hole. For the roots belonging to the भिदादि class see ‘मित—’ below. ‘गिर्योषधोः—’ This the third Varttika here. The root गुह् takes अङ् in the sense of a hill i.e. part of it or the cave and a medicinal plant or herb to give गुह्य ; otherwise गृहिः । आरा etc—roots underlying these results are respectively ऋ to go, ह् to take, क् to scatter, तृ to pass over and धृ (ज्) to hold. Here in all these cases, first गुण, inspite of the prohibition ‘किङ्ति च’ takes effect by ‘अङ्गोऽङ् गुणः’ (2406) and then the penultimate of them are all lengthened irregularly ; irregularly because there is no cause of lengthening. ‘आराशस्त्रादि—’ This is the fourth

Varttika here. When आरा means शस्त्री or a whip then only the root अ takes the affix अङ्, otherwise it takes क्तिन् giving आतिः—आ + अ + क्ति (आ + अति) ह्रस्वि being the Single Substitute here by 'उपसर्गादिति धातौ'। 'रेखा लेखा'—This is a गणसूत्र। The root लिख् taking अङ्, गुण is irregularly effected and ल optionally changed into र। चुड़ा—This is another गणसूत्र। 'धाराप्रपाति'—This is the fifth Varttika here. धारा is derived with अङ् (added to घृ) in the sense of a waterfall only or falling from a great height.—Otherwise धृतिः patience. सजाः—गणसूत्र—Showing that सज् to purify takes अङ्, कृपा—कृप् + अङ्.

मित—। विदुभिदादिभ्यो इति। स्त्रियामङिति। भावे अकर्तरि च करके इति योग्यम्। जूष् व्योहानौ। जरति। क्लृप्ति चेति निषेधं बाधित्वा 'अदृष्टोऽङिगुणः' (२४०२) इति गुणः। तपा लज्जा। 'ल्लोसपा ल्रीडा लज्जा' इत्यमरः। 'विदारणे' इति वार्तिकमिदम्। अस्मिन्नेवार्थे भिदिर विदारण इत्यच्चाङ्। अन्यस्मिन् 'मितिः स्त्री कुडाम्' इत्यमरः। 'द्विधीकरणे' इति इदमव द्वितीयं वार्तिकम्। अन्यत्र कितिः क्षिद्रमित्यर्थः। गुह्य गिर्व्योध्योरिति इदमव तृतीयं वार्तिकम्। गिरिशब्दस्यार्थमाह—गिरिकदेश इति। कन्दरादावित्यर्थः। अस्मिन् औषधी चार्थे गुह्यतेरङ्। गुह्यते आत्मा असामित्यधिकरणेऽङ्। अन्यथा क्तिन्नित्याह—गूढिरिति। आराहारति। अ, छ, कृ, तृ घञ इति क्रमेणाव धातवः। एभ्यः अङि 'क्लृप्ति चेति' निषेधं बाधित्वा 'अदृष्टोऽङि गुणः' (२४०६) इति गुणे विहिते सति 'अत उपधाया' (२२८२) इति निपातनाह ह्रस्विः। तदाह—अत्र दीर्घत्वमिति। उपधाया इति शेषः। अत्र दीर्घस्य कारणाभावेऽपि तत्प्रवृत्तौ निपात्यत इति वचनम्। 'आरा शस्त्रायाम्' इति इदमव अतुर्थवार्तिकम्। शस्त्री प्रतीदः। आतिरन्तेति। आङोऽन्तेति। आङ् पूर्वार्धे अन्तं गतावित्यच्चात् क्तिन् इत्यर्थः। ततः आ + अति इति स्थिते 'उपसर्गादिति धातौ' इति ह्रस्विकेऽदिशः। रेखा लेखा इति गणसूत्रमिदम्। अत्र गुण इति।

निपात्यत इति शेषः । लिख् + अङ् इति स्थिते किङ्कति चेति निषेधं बाधित्वा 'पुगन्त लघूपस्य—' इति गुणः । लकारस्य पक्षे रेफादेशश्च । चूडा इति गणसूत्रमिदम् । 'धाराप्रपाते—' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम् । उर्ध्वदेशाद् जलादिप्रपतनं प्रपातः । अग्नित्रेवार्ये धृजोऽङ् । मन्त्रप्राधिकश्चेत्—“धारा रामपरवृक्षसः” इत्यादि दर्शनात् । अन्यत्र क्तिन्नित्याह—धृतिरन्तेति । चमा धैर्यं वा । भिदादिगणः—भिदिर विदारणे, विदिर वैधीकरणे, विद् ज्ञाने, विप प्रेरणे, वृषाङ् धारणपोषणयोः, मिथु मिथु हिंसासेचनयोः, अगती, इज् हरणे, चि चय, चि निवासगतयोः, तु प्रवनतरणयोः, धृज् धारणे, लिख् अक्षरविग्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, टुबप् बीजसन्ताने, कु विक्षेपे, वसनिवासे, सज् शूलौ, 'कृप कृपायाम्' इति ।

३२८२ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥३१३१०५॥

दी— । अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चातुला ।

These चुरादि roots take अङ् in feminine sense in the भाववाच्य । As चुरादि roots take णिच् (स्वार्ये) so this bars the rule 'ख्यासश्चन्यो युच्' (3284) Thus चिन्ता etc.

मित— । चिन्तिपूजौति । अङ् स्यादिति भावे अकर्मणि च कारकी इति योज्यम् । चिन्ता पूजति । एते (चिन्तिप्रभृतयः) चुरादयः अत एव स्वार्यख्यन्तत्वाद् 'ख्यासश्चन्यो युच्' इति युचि प्राप्ते वचनम् । तदाह—युचोऽपवादः । न तु क्तिनोऽपवादः । ख्यन्तोऽस्तस्या प्राप्तेरिति मन्तव्यम् । सूत्रे चकारोऽनुक्तं समुच्चिनोतीत्याह—चादिति । तुला । तोलयतेरङ् । शिलोपः ।

३२८३ । आतश्चोपसर्ग ॥३१३१०६॥

दी— । अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । 'अक्षन्तोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वार्तिक) । अद्वा । अन्तर्धा । उपसर्गं धोः किः (३२७०)—इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ।

Any root ending in आ takes the affix अङ् in the भाववाच्य and the other-than-कृत् वाच्य provided it (the root) is preceded by any उपसर्ग as an उपपदः. This (being a special injunction of lesser scope supersedes क्तिन् (स्त्रियां क्तिन्—3272) Thus—प्रदा—प्र + दा + अङ्—giving away उपदा,—a present. 'अदन्तरो—' This is Varttika. It has to be said that अत् and अन्तर् behave like an उपसर्ग i.e they are to be treated as उपसर्गः and not indeclinables when the affix अङ् in one case and the affix अङ् and in other follow such (आकारान्त) roots. Thus अज्ञा—अत् + धा + अङ्—respect, and अन्तर्धा or अन्तर्धि disappearance with अङ् and कि ।

मित—। आत इति । उपसर्गे उपपदे सति आदन्ताद् धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३२७२) इत्युत्सर्गः । अयं आपवादापरनामा विशेषविधिः । ततः 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनया परिभाषया अपवादोऽयमुत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति मत्वा आह—क्तिनोऽपवाद इति । प्रदेति प्रदानमित्यर्थः । उपदेदि उपहार इत्यर्थः । ['उपायनमुपयाज्ञा मुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः] । अदन्तरोरिति व्युत्किमिदम् । अदिति अन्तरिति चान्वयम् । तयोरुपसर्गत्वाभावेन अङ् विधावप्राप्तावयमारम्भः । अदित्यस्य अङि परे अन्तरित्यस्य तु अङि कौ च प्रत्यये परे उपसर्गत्वमिति सन्तव्यम् । अत एवान्वयव्याख्यातमपि 'उपसर्गे धोः—' इत्येतत् सूत्रमत्रोपन्यस्यति । आतर्धा अन्तर्धिरिति । अन्तर्ज्ञानमित्यर्थः ।

३२८४ । ख्यासश्चन्यो युच् ॥३॥१०७॥

दी—। अकारस्थापवादः । कारणा । हारणा । आसना । 'घटिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । घटना । वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वार्तिक) । अन्वेषणा । 'परेर्वी' (वार्तिक) । पर्येषणा—परौष्टिः ।

The affix युच् is employed after roots ending in णि i-e after causal roots and the roots आस and अय् in the feminine sense in the भाववाच्य and in the other-than- कर्तृवाच्य । This overrules the affix 'ञ' (under 'ञ प्रत्यायात्' 3279). Thus कारणा (कृ + णिच् + युच्) causing to do ; हारणा (हृ + णिच् युच्) causing to carry etc. Note that this supersedes ञ as far as णि is concerned ; for आस् and अय् has no chance of having ञ affixed after them as they are not causal. Thus तत्त्वबोधिनी says—आस्यतेऽस्यानिति विग्रहः for the formation of आसना which thus means a seat. 'वटिवन्दि—'

This is a Varttika here. वटि etc are not causal. In this case they would have not युच् by the rule itself. They are वट etc mentioned with the sffix इक् by 'इकञितपौ धातुनिर्देशे' The root विद् giving वेदना with युच् here means 'to have' (i. e. लाभार्थ) but meaning to know it gives वित्ति; knowledge—with क्तिन् । 'इषेरनिच्छार्थस्य—' This is another Varttika here—(It has to be said that) the root इष meaning other-than-wishing i.e to search takes the affix युच् (अन—by 'युवोरनाको' 1247). अन्वेषणा—searching by गुण । 'परिषां This is the third Varttika here. The root इष preceded by परि takes युच् optionally. Thus पर्येषणा (युच्) and परीष्टि (क्तिन्) —Searching everywhere.

नित—। ग्यासअय इति । णि, आस् अय एषां इन्हात् पञ्चम्ये कवचनम् । णि इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यते । तेन ग्यान्हात् आसः अयश्च धातोः स्त्रियां युच् स्याद् भावे अकर्तरि कारके इत्यर्थः । अकारस्यापवाद इति । 'अप्रत्ययात्' (३२७६) इति विहितस्याप्रत्ययस्त्वर्थः । ग्यान्हादिव युच् अप्रत्ययस्यापवाद इति प्रतिपत्तव्यम् । न तु इतरयोरपि । तयोर्ग्यान्त्वाभावात् अप्रत्ययान्त्वाभावेन अप्रत्ययस्य तत्राप्रसक्तिः । कारणा हारणा इति । ग्यान्तयोः युच् । आसनेति ।

आस्यतेऽस्यामिति वियङ् । 'चङ्ङलोष्ठत्' इति खत् प्रत्यये तु आस्यत् । "न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्निति शङ्काम् । युचः स्त्रीप्रकरणत्वेऽपि अपवादस्त्वखत्तत्सद-भावादिति तत्त्वबोधिनी । 'घटिवन्दि—' इति वार्तिक मिदम् । एषा ख्यन्तत्वाभावाद युचोऽप्राप्तेर्वचनम् । घटि इत्यादितु 'इक्षितपौ प्रातुर्निर्देशे' इति इका निर्दिष्टम् । वेदनेति—अथ 'लाभार्थस्यैव विदित्यङ्गम् । व्याख्यानात् । ज्ञानार्थकात् तस्मात् 'स्त्रियाम्—' इति क्तिमेव । वित्तिः । 'विदवेदना-ज्ञाननिवास्ये' इति चुरादेस्तुविदः ख्यास्यत्य' इत्येव युचि वेदनेति मन्यम् । इषेरनिच्छार्थस्येति । इदमव वार्तिकान्तरम् । इच्छाभिन्नार्थकस्य (सार्गनार्थकस्येति यावत्) इषेः युच् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्वेषणेति । एषणा इत्यपि । उपसर्ग-पपदत्वानियमात् । उपसर्गग्रहणं तु उत्तरवार्तिकस्य विशिष्टोपसर्गपूर्वकत्वादिति हेतुम् । परे वेति इदमव तृतीयं वार्तिकम् । परिपूर्वादिवेषु च प्रत्ययो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अद्यापि इषेरनिच्छार्थकस्यैव ग्रहणम् । इच्छार्थकस्य तु 'इच्छा' (३२७८) इत्येव । पर्येषणा इति । परि इष् + युच्—गुणः । परोष्ठिरिति । यरि + इष् + क्तिन् । किच्चाद् गुणाभावः ।

३२८५ । रोगाख्यायां ख्युल् बहुलम् ॥ ३।३।१०८ ॥

दी— प्रच्छर्दिकाव्याधिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पामा । क्वचिन्न । अर्द—शिरोऽर्त्तिः * । 'धात्वर्थनिर्देशे खल्व-वक्तव्यः (वार्तिक) । आसिका । शायिका । 'इक्षितपौधातु-निर्देशे' (वार्तिक) । पचिः—पचतिः । 'वर्णात् कारः' (वार्तिक) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वार्तिक) । रेफः । 'मत्वर्थाच्छः' (वार्तिक) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वार्तिकः) । आजिः । आतिः । 'इष् वपादिभ्यः' (वार्तिकः) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इक् कृथादिभ्यः' (वार्तिकः) । कृषिः । गिरिः ।

The affix खलु (अक) is employed Variously (बहुलम्) after roots to form such feminine bases as are names of certain diseases. Thus प्रच्छादिका प्र + चट् + खलु + टाप् by 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदायासुप्' (463) Vomitting. प्रवाहिका—Diarrhoea or dysentery. विचर्चिका an eruptive disease in the skin. कचिन्न i.e. खलु due to बहुलप्रवृत्त्य in the rule does not take place somewhere; e.g. अर्दे takes क्तिन् (and not खलु) —शिरोऽर्दे—headache or, the pain in the head शिरसि अर्दे + क्ति । धालर्चनिर्देशे—' This is a Vartika here : The affix खलु should be enjoined after roots in the sense of a Verb or action to form feminine bases like आसिका (आस् + खलु = टाप्)—seating, शयिका (शो + खलु + टाप् इति due to निल) sleeping etc. 'इक्श्चित्पौ—' This is the second Vartika here. The affix इक् (इ) and श्चित्प (ति), in the masculine sense, are attached to roots when the utterance or mention of them is sought for; thus पचिः—पचति; for the mention of पच्. Similarly वदि वदति etc. No गुण in पचि and वदि due to किल of the affix (इक्) and तिप् takes place after पच् and वद् in पचति and वदति due to शिल् of श्चित्प which is anidication of its being a सावधानुक्त. Thus although in पचति etc there is not sense of a nominative yet ति takes place from the fact of Panini's own behaviour in 'उपसर्गात् सुनोतिसुवति—' etc. 'वर्णात् कारः'—This is the third varttika here. When the mention of an alphabet is intended the very alphabet takes the affix कारः. Thus अ + कार = अकार etc. Note that although the affix कार is here not employed after a root yet it (कार) is treated as a कृत affix (and not a तद्धित one) on the strength of its sphere of action (अधिकारवलात्). Thus as a प्रातिपदिक

the derivative gets सुप् (सु, औ, जम् etc). Note also that the क of affix (कार) is significant and not an indicatory. More over the affix not being an आर्द्धधातुक, the base आ when कार is appointed after it does not elide by 'अतो लोपः—' (2372) nor does the very affix get इट् by 'आर्द्धधातुकस्ये—'. The term 'बहुल' in the rule being taken understood after the varttkas also some where the affix (कार) is not appointed after the alphabets, cp—'अस्य चूँ' the enunciation of Panini for 'अकारस्य चूँ. It is important to note also that the affix (कार) sometimes used after two or three letters taken jointly in the form of a word eig एवकार, वाकार etc (also काकार (क + आ + कार) etc. 'रादिफः'—This is the fourth varttika here. The affix इफ is appointed after the alphabet र takes effect—Thus रइफ = रेफः the affix कार also takes effect—रकार ; as the prohibition अस्त्रियाम् 'वाससरूपः अस्त्रियाम्' does not apply for the varttikas beginning from 'धात्वर्थनिर्देशे—' and ending in 'मत्वर्थोच्छः' here are enjoined not in the feminine sense but in that of masculine. 'मत्वर्थान्—' This is the fifth varttika here. The affix क् has to be stated taking place after the term मत्वर्थं so as to give मत्वर्थीय, क्, becoming ईय and the final अकार being dropped by the rule 'यस्तेतिच' due to the expression 'बहुलम्' in the rule 'रीगाख्यायाम्—' (3284) although the affix क् is here not a तद्धित affix but a कृत one, for the term मत्वर्थं, though a प्रातिपदिक, is treated as a root. Note that here the affix क् is here appointed in the very same sense of the base मत्वर्थं. Thus 'मत्वर्थीयः प्रत्ययः means the same as मत्वर्थः प्रत्ययः an affix impressing the name of मत्वृप्. Due to the

अनुवृत्ति of 'बहुलम्' sometimes the affix छ does not take place after मत्वर्थ as in 'तसौ मत्वर्थे' etc sometimes it is used in the sense 'to be' (भावार्थे) as in 'शैषिकान्मृतवर्ध्यात्' etc ; others, however, hold that this छ is not what is enjoined by this varttika but what is expressed in the rule 'गहादिभ्यश्च' (8362). 'इण्जादिभ्यः'. This is the sixth varttika here. This (इण्) is enjoined in the feminine sense आजिः—अज् + इण्, इहि due to शित्व । अज् not being replaced by वी due to बहुल here ; आतिः—अत् + इण् । 'इज्—' This is the seventh varttika here. वापिः वप् + इज् a large tank cp—'वापो तु दीर्घिका'—Amara. स्वरं भेदः i.e between the affix इण् and इज् ; cp 'जिनव्यादीर्णित्वम्' । 'इक्—' This is the eighth varttika here. कृषिः=कृष् + इक् no गुण due to कित्त्व—agriculture. गिरिः गृ + इक् इत्त्व and रपरत्वं of ऋ by 'ऋतइङतोः and 'उरण रपरः' । गिरि is feminine and means to swallow but not mountain here.

मित—। [* प्रच्छर्दि का । प्रवाहिका । विचर्चिका...शिरोऽर्चिः—इति तत्त्वबोधिनी सम्मतः प्राठः । अत्र वमिः, गृहणी, पामा अर्द्ध इति शब्दचतुष्टयं नास्ति] । रोगाख्यायामिति । धारोर्णुल् प्रत्ययो बहुलं स्यात् स्त्रियां प्रत्ययान्तश्चेत् कस्मचिद् रोगस्य संज्ञा भवतीत्यर्थः । बहुलग्रहणात् प्रत्ययस्य कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तथाचोक्तम्—

“कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिदिकल्पः क्वचिदन्यदेव ।

विधेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” इति ।

प्रच्छर्दिकेति । ऋद्धं वमने । प्रपूर्वादप्याद् खलु । 'घुवोरनाकी' (१२४७) इति वीरकादेशः । ततः स्त्रियां टापि परे 'प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यैव इदाप्यनुपः' (४६३) इति कात् पूर्वस्य अकारस्य इदादेशः । वमिरित्यर्थनिर्देशः । अत्र वमिः गृहणीत्याद्यर्थनिर्देशः प्रचित्त इवाभाति । तत्त्वबोधिन्नामदर्शनात् । प्रवाहिकेति ।

प्रकर्षेण रसरुधिरादिकं वहति सारयतीति वियहः । वहतेरदुपभवाद् 'अत उपधायाः' (२१८२) इति वृद्धिः । गृहणीति । 'गृहणीरुक् प्रवाहिका' इत्यमरः । यद्वा अन्तर्भावितस्त्रयोऽव वहति । प्रवाहयति सुहुं हुम्लादिकं प्रवर्तयतीति वियहः । विचर्चिकेति—वर्च अध्ययने । उपसर्गवशात् प्रत्ययमहिम्ना 'चामये' इति । 'पाना विचर्चिका' इत्यमरः । अशरीरविशेष इति यावत् । कचिद्वेति । बहुलग्रहणादिति भावः । अदेति । शिरोऽर्त्तिरित्यत्र धातुनिर्देशोऽयम् । अर्दं चिंसायाम् इति धातुः । अर्देति क्तिन् । शिरोऽर्त्तिः शिरःपीडा इत्यर्थः । 'तितुवतश्च-सिन्सु—' (२१६३) इति इट् प्रतिषेधः । 'धालयं निर्देशे—' इति—वार्तिकनिर्देशम् । धालयं निर्देश इत्यस्य क्रियानिर्देश इत्यर्थः । अत्र वार्तिकेषु 'रोगाख्यायाम्—' इति सूत्राद् 'बहुलम्' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यासारः । तेन—क्रियानिर्देशे गम्ये स्त्रियां धातोर्बहुलं खल स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । आसिकेति । आसतेर्बुल । टापि इदादेशः प्राग्वत् । आसनमित्यर्थः । शायिकेति । शयनमित्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । 'इक्श्तिपौ—' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । धातोरिक् प्रत्ययः गितप् प्रत्ययश्च बहुलं स्याद् धातोः स्वरूपे निर्देष्टव्ये इत्यर्थः । इत आरभ्य 'मलघाञ्छः' इति यावद् वार्तिकेषु स्त्रियामिति नानुवर्तते इति व्याख्यात-माकारे । पचिरिति पच् धातुरित्यर्थः । इका निष्पन्नोऽयम् । प्रत्ययस्य कित्वाद् गुण-ब्रह्मणोरभावः । पचतिरिति । पच् धातुरित्यर्थः । गितपा निर्देशः । प्रत्ययस्य शित्वात् 'तिङ्शित्—' इति सार्यधातुकत्वम् । ततः 'कर्चरि शप्' इति शेषः । यद्यप्यत्र कर्हं वाचकत्वं नास्ति तथापि 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' 'अर्त्तिपिपत्यर्थ' इत्यादिनिर्देशात् शप् । एवं भावकर्मणोरभावेऽपि कचित् यक् । यथा 'विभाषा लोयतेः' इत्यादी । अत्र चिं लीलाङ्गे यका निर्देशे न तु श्वना इति तत्रैव स्पष्टम् । यत्तु शित्त्वसामर्थ्यादत्र शब्दादेय इति वदन्ति । तत्र । पिबतिः भावयतिरित्यादी पिवादादेशप्रवृत्त्या आत्मनिष्ठस्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । बहुलग्रहणादिकस्तिपौ कचिन्न । 'वदन्न—' 'गुप्तिन्नकिदभ्यः सन्', भियोऽन्वतरस्यम्, 'लज्जः च' इत्यादि निर्देशात् । 'वर्णात् कार' इति । इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । निर्देशे इतोवेति । वर्णनिर्देशे इति यावत् । तथाच—अ, क इत्यादि वर्णनिर्देशे कर्तव्ये अ, क इत्यादिभ्यः

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययः स्वादित्यर्थः । अत्रापि बहुलमिति योज्यम् । अकार इति । 'अ' इत्यस्य निर्देश इत्यर्थः । ककार इति । क् अ (क) इति अस्मादत्र प्रत्ययः । 'न पुनरन्तरिणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'लञ्चैरुदात्त' इति सूत्रे भाष्यम् । एवं वकारः, चकारः, एवकार इत्यादौ बोध्यम् । इह कार प्रत्ययस्य यद्यपि धातोरुत्तरं नास्ति विधानं तथापि धात्ववेकारवलात् तस्य कृतसंज्ञा । ततश्च प्रातिपदिकत्वात् सुवृत्तपत्तिः । कार इत्यत्र ककारस्य नेत् संज्ञा । प्रयोजनाभावात् । आकार इत्यत्र 'अ' इत्यस्य 'आतो लोपः—' इति लोपोन । प्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेन आर्द्धधातुकत्वाभावात् । एवञ्च 'आर्द्धधातुकस्य इड् वलादे'रित्यस्याप्यप्रवृत्तेर्नेट् इति बोध्यम् । बाहुल्यदृष्ट्या व्याप्यनुवृत्तेः कचिन्न । 'अ प्रत्ययात्' 'अस्य चो' इत्यादिनिर्देशात् । 'तवामिधानाद् लघने नताननः' इति भारविश्च । रादिकः इति । इदमत्र चतुर्थं वार्तिकम् । वृष्णनिर्देशे गम्ये 'र' इत्यस्यात् प्रातिपदिकादिक प्रत्ययः स्वादित्यर्थः । रेफ इति । र इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामित्यस्यानुवृत्तेरभावात् 'अस्त्रियाम्' इति निषेधाभावात् 'वासङ्गपविधिना' कार प्रत्ययोऽपि । रकारः । अतएव 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्थिव' इत्यादि संगच्छते । बहुल्यदृष्ट्या बापागुह्येः कचिन्न । 'नमिकन्मिस्त्रजाहिंसदीपीरः' इति निर्देशात् । 'मत्वर्थीच्छ' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम् । मत्वर्थ इत्यस्यात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे छप्रत्ययः स्वादिति वक्तव्यमित्यर्थः । बहुल्यदृष्ट्यागुह्येराह— बहुल्यवचनादिति । अयं भावः—मत्वर्थ + छ इति स्थिते प्रत्ययस्य ईय भावे मत्वर्थ + ईय इति जाते आद् गुणेन मत्वर्थेय इति स्यात् । दृश्यते तु मत्वर्थीय इति । न च 'यसीति च' (३११) इत्यकारलोपात् 'मत्वर्थीय' इति वाच्यम् । प्रत्ययस्यात्र कृतसंज्ञत्वेन प्रातिपदिकस्य अतद्धितपरत्वाभावाद् अभवाच्च तस्य (सूत्रस्य) अवाग्रहोः । बहुल्यदृष्ट्यागुह्येः तस्य तद्धितविषयस्यपि सूत्रस्याव प्रवृत्तिरिति । मत्वर्थीय इति । मत्वर्थः इत्यर्थः । प्रत्ययस्य स्वार्थे तिहितत्वात् । मतोः ('मनुप्' इति प्रत्ययस्य) अर्थः यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः । बहुल्यदृष्ट्या कचिन्न । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र यथा । क्वचित् मनुवर्थं शब्दादपि छः । 'शेषिकाद् मनुवर्थीयात्' इत्यादौ यथा । अन्ये तु लायं कृतसंज्ञश्च किन्तु 'गह्रादिभ्यश्च'

(१३६२) इति विहितसहित एवेत्याहुः । 'इण् अजादिभ्य' इति इदमव षष्ठं
वार्तिकम् । अजादिभ्यो धातुभ्य इण् प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामितानु-
वर्तते । व्याख्यानात् । आजिरिति । अत्र बाहुलकादनेर्वीभावो न । प्रत्ययस्य
णित्वादुपधाद्विहितः । 'समुदायः स्त्रियः संयत् समित्याजि समिदयुधः' इत्यमरः ।
आतिरिति । अत्र साततग्रामने इति धातुः । 'इज् वपादिभ्य' इति । इदमव
सप्तमं वार्तिकम् । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । वापिरिति । अत्र उपधाया
इति द्विः । 'ह्रदिकारान्—' इति पक्षे ङीष् । 'वापी तु देहिंका' इत्यमरः ।
'शतस्रस्ता भवेदवापी द्विगुणा पुष्करिणी मता' इति स्मृतिः । 'वाप्यां वापिरपि कृता'
इति रत्नकोषश्च । वासिरिति । वसतेरिज् । ननु इन् इतानेनैव सिद्धे किमर्थमिदम्
इत्यत आह—स्तरं भेद इति 'जिनत्यादीर्नित्यम्' इति स्वरविशेषार्थम् इज्
विधिरित्यर्थः । 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति इदमव अष्टम् चरमं च वार्तिकम् ।
'कृषि' इति कर्षनेरिका निर्देशः । कृषि प्रभृतिभ्यो धातुभ्य इक् स्यात् स्त्रियामित्यर्थः ।
कृषिरिति । किच्चाग्र गुणः । 'चीयने बालिशस्य सत्वेवपतिता कृषिः' (सुद्रा-
राक्षसम्) । गिरिति । गृ इत्यस्माद् इक् । किच्चाद् गुणभावे 'कृतइदधातो'-
रिति इत्त्वम् । रपरत्वम् । गिरिगिरिणं गलाधःकरणमिति यावत् । 'गीशिर्गिरौ'
इत्यमरः । नायमत पर्वतार्थकः । स्त्रेवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

३२८६ । संज्ञायाम् ॥ ३३१०८ ॥

दी— अत्र धातोर्बुल । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । * वरणा-
पूरिका । अपूपविशेषः ।

When a संज्ञा is implied any root may take बुल् in the
feminine sense. 'उद्दालक—' The tearing of the flowers of the
tree known as उद्दालक । वरणा etc—seems to be interpolated.

मित— संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायां धातोर्बुल् स्यात् । स्त्रिया-
मित्येव । तदाह—'उद्दालक—' इति । उद्दालकः स्त्रीभ्रातृकः । तस्य पुष्पाणि
भञ्जने क्षिद्यन्ते यस्यां क्रियायां तस्या इयं संज्ञा । भञ्जनमेव भञ्जिका । भावे क्तत्वात् ।

टापि प्रतायस्यात्—' (४६१) इति कात्पूर्वस्यात् इत् । उद्दालकपुष्पाणां भक्षिका इति वा वियङ् । वरणेति । मन्त्रे प्रक्षिप्तोऽयमंशः ।

३२८७ । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच्च ॥ ३।३।११० ॥

दी—। परिप्रश्ने आख्याने च गमिन् इज् स्यात् । चात् ण्वल् । विभाषोक्तयथाप्राप्तमन्त्रेऽपि । कां त्वं कारि—कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वाकारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां—पचां पक्तिम् ।

When a question and an answer (as in a dialogue) is implied, any root, in the feminine sense, may take the affix इज् as also ण्वल् (अक्); and from the utterance of विभाषा or option, it may take other affixes also (which are similar in the formation of feminine bases). Thus what sort of कारि (कृ + इज् इति by 'अचो विणति' 254) कारिका (कृ + ण्वल् इति) क्रिया (कृ + श् by the कृजः श्च 3277) कृत्या—कृतिः (कृ + कृप् and कृ + कृत् due to योगविभाग in 'कृजः श्च 3277)—have you done? I have done all sort of कारि etc. Note that कारि कारिका etc mean the same—thing here viz an action or achievement, although कारिका and कृत्या are seen to be used in other senses also. Cp व्याघ्रभूतिकारिका a small book of verse (on grammar) composed by Vyaghra-bhūti; and 'तत्र कृत्यां ववायास्य करिष्यामीऽनिवर्तिनीम्'—Then for his destruction we shall take to a sacerdotal performance, Note also that इज् etc may be used without the sense of a dialogue or a question and the corresponding reply. गणिम्—counting—गण + इज्—here. Here elision of अ by 'अतो लोपः'

being स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (30) no वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282) takes place for the अकार of गण in that case ceases to be the penultimate. Similarly गणिका—counting गण + क्त्वा + टाप् (463) गणना—with युच् by 'स्थानसन्त्यः—' (3284). No क्तिन् which is barred by युच्। पाचि (cooking) etc—the affixes are इञ्, क्त्वा, and अङ् by 'षिदभिदादिभ्यः—' (3981).

मित—। विभाषेति। विभाषा आख्यानपरिप्रश्रयोः इञ् + च इति छेदः। आख्यानम् उत्तरप्रदानञ्च परिप्रश्रय इञ्चः। तयोरिति समसौघिवचनम्। तदाह—परिप्रश्रे आघ्याने वेति। अल्पाच्यतरत्वेन आख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातो विहितः। क्रमस्तु विवक्षित इति मत्वा परिप्रश्र इत्यस्यैव प्रागुपादानं तत आख्यानस्य इति ज्ञेयम्। इञ् स्यादिति। स्त्रियामिति शेषः। विभाषोक्तेरिति। अन्यथा अस्त्रियामिति निषेधाद् वासरूपविधेरप्रवृत्त्या स्त्रियां विहितां क्वप्क्रियादयो न स्युरिति भावः। परिप्रश्रे आह—कां त्वं कारिम् इत्यादि। अकार्षीरित्यनेन अन्यः। आख्याने आह—सर्वां कारिम् इत्यादि। कारिमिति। करोतेरिञ्। 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः। कारिकेति। करोतेरिञ्। टापि कात् पूर्वस्वात् इत् (४६३ सूत्र)। क्रियेति। 'कृञः श च' (३२७७) इत्यत्र योगविभागात् क्रिया, कृत्या, कृतिरिति स्पष्टम्। कारिकाकृत्ययोरर्थान्तरे सत्यपि अत्र क्रियापर्यायत्वं द्रष्टव्यम्। अर्थान्तरत्वं तु सांख्यकारिका, 'ततः कृत्या वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्तिनीम्' (विष्णुपुराणम्) इत्यादौ स्पष्टम्। एवमिति। परिप्रश्रे आख्याने चेति शेषः। न चैवम् आख्यानपरिप्रश्रयोरिव इत्यादय इति प्रतिपत्तव्यम्। किन्त्वन्यथापि। 'क्रियास्तु युक्तौ हृप चारचक्षयो न वक्षनीयाः प्रभवोऽनुजोविभिः' (भारविः) 'इति कालिदासकृतौ—', गुणिगणगणनारम्भे (पञ्चतन्त्रम्) इत्यादौ यथा। गणिमिति गणनामित्यर्थः। गणयतेरिञ्। अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्—' (५०) इत्यनेन स्थानिवत्त्वाद् गणयतेराद्यस्य अकारस्य उपधात्वनिवृत्त्या 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्ह्यभावात्। एवम् गणिकामित्यत्र। गणनामिति। 'स्थानसन्त्यो युच्' (३२८१) इति युच्। क्तिन् तु न। युच् आधात्। पाचिम् इञ्। वृद्धिः।

प्राविकाम् खलु । इति । पचाम्—उपचक्षुः । अङ् ('विदभिदादिभ्यः—') ।
वासरूपविधेः सावैविकनिषेधाभावात् क्तिन्नपि भवति । उक्तं शय्यकृता स्वयमेव—
'स्राधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति 'त्रिव्याग्निचित्ये च' (१८६३) इत्यत्र ।

३२८८ । पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु खवुच् ॥ ३।३।१११ ॥

दी—। पर्यायः परिपाटी क्रमः * । अहर्णमर्हः योग्यता ।
पर्यायादिषु द्योतेषु खुज् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका ।
अयगामिका । भवानिच्छुभक्षिकामर्हति । ऋणे—इच्छुभक्षिकां
मेधारयसि । उत्पत्तौ—इच्छुभक्षिका उदपादि ।

पर्याय means order and अर्ह means fitness. Any root may take खुच् (अक) optionally in the भाववाच्य in feminine sense when order (of action), fitness, debt (ऋण) and causation (उत्पत्ति) are implied. Thus भवतः—etc—i.e your sitting, taking rest and going ahead, respectively. खुच् being शित्. इति takes effect where it is due. Then टाप etc as before. इच्छुभक्षिका उदपादि the eating of sugarcanes was caused. उद् + पद् + कर्मणि लुङ् ।

मित—। पर्यायेति । पर्यायश्च अर्हश्च ऋणश्च उत्पत्तिश्चेति वृत्तात् सतमी बहुवचनम् । खलु इत्यानेनैव सिद्धे 'चितः' इत्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्यावमर्थं चित्करणम् ।
पर्यायशब्दस्यार्थः परिपाटीति क्रम इति च । अर्ह इत्याव भावे घञ् । द्योत्यतेत्यर्थः ।
खुजवेति । पचे खलु इति शेषः । भावे स्त्रियां च प्रताय इति बोध्यम् । खुचि
खलि चैकमेव रूपम् इति प्रथङ् नोदाहृतम् । पर्याये आह—भवतः आसिकेत्यादि ।
आसनं शयनम् अयगमनश्चेत्यर्थः । अर्ह—भवानिच्छु—इत्यादाहरणम् । ऋणे, स्पष्टम् ।
इच्छुभक्षिका उदपादीति इच्छुभक्षणिच्छुभक्षिका । उत्पूर्वात्पद्यतेः—कर्मणि लुङि
उदपादीति । [* परिपाटीक्रमः इति तत्त्वबोधिण्याम् एकवाक्यतया निर्देशः] ।

३२८९ । आक्रोशे नञप्रतिः ॥ ३।३।११२ ॥

दी—। विभाषेति निवृत्तम् । नञुपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे ।

अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः * ॥ 'कृत्यलुटो बहुलम्'
(२८४१) । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) ।

The term विभाषा occurred in the rule 'विभाषाख्यान—' (3287) has ceased to follow henceforth. Thus the rule means—Any root preceded by नञ् takes the affix अनि in the feminine sense when a curse (आक्रोश) is implied. Thus 'अजीवनिः—' May you, oh cheat, meet with non-living i.e death, नञ् जीव् + अनि । अप्रयाणि—नञ् + प्र + या + अनि cessation of proceeding. Note that here क्तिन् may not apply as अनि bars it ; see the prohibition अस्त्रियाम् under 'वासरूपः—'. Here ends the feminine section (स्त्र्यधिकार) —।

'कृत्यलुटो बहुलम्' (2841)—Although this rule has been explained before yet it is brought down here to remind the student that notwithstanding 'तद्योरिव कृत्यक्तखलर्थाः' (2833) which enjoin कृत्य affixes in भाव and कर्मवाच्य only, the rule 'कृत्यलुटः—' by force of the term बहुल suggests that कृत्य affixes and लुट् may take place after roots in the senses of instrumentality (करण) locative (अधिकरण) etc as well. Thus करणे—स्नानीयं चूर्णम्—a powder by which one takes his bath (करणे अनौय) and राजभोजनाः शालयः—the shali rice which are partaken of by the king (कर्मणि लुट्) ; 'नपुंसके भावे क्तः'—This just precedes the rule लुट् च below hence it is laid down here again.

मित—। आक्रोशे इति । नञि + अनिरितिच्छेदः । अत्र 'विभाषाख्यान—'

(३।३।११०) इत्यतो विभाषेति नानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—विभाषेति निवृत्तमिति । स्व' व्याचष्टे—नञीति । आक्रोशः शापः । तस्मिन् गम्ये इत्यर्थः । अवापि स्त्रियां भावे एव प्रत्ययः । अजीवनिरिति । अजीवनमित्यर्थः । मृत्युरिति यावत् । अप्रयाणिरिति । अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अस्त्रियामित्युत्तरनिना तस्य बाधत्वात् । अवापि आक्रोशे एवेति बोध्यम् । उभयवैव हलपरत्वेन नञोऽकारः । आप्रयाणिरिति क्वचित् तत्त्वबोधिनीस्थः पाठस्तु भ्रान्तः । नञो हलपरत्वेन अकारस्यैव प्राप्तेने तु आकारस्य । इति सूत्राधिकारः ।

‘कृत्यलुटः—’ (२८४१—३।३।११३) इति एतत् प्रागेव व्याख्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वादुपपन्नम् । भावे अकर्तरि चेति । उक्तं हि ‘घञि च भावकरणयोः’ (३।१८७) इत्यत्र ‘इत उत्तरं भावे’ अकर्तरि च कारकी’ इति कृत्यलुटो बहुलम्’ इति यावद् इयमपानुवर्तत इति । ‘तद्योरिव कृत्यकृत्यलुटयोः’ (२६३३) इत्यनुसारात् भावकर्मणोरिव कृत्यप्रत्यया इति नियमो सत्यपि ‘कृत्यलुटो बहुलम्’ इत्यत्र बहुल-यद्वशात्, ततोऽन्यथापि कृत्या लुट् च भवतीति मत्वा कर्मणि लुट्सुदाहरति । राज्ञा भुज्यन्त इति । पुगन्तलूपपक्ष इति गुणः । एवं स्त्राति अनेन ‘इनानीयं चूर्णम्’ इति करणे अनीयः । ‘नप्’सकौ भावे—’ (३०८०) इति । इदमपि प्राग्निष्ठाधिकारि व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तत्वाल्लुट् च लुत्तरव सप्रयोजनत्वाद्दोषोपपन्नम् । ‘तद्योरिव—’ इत्यत्र सिद्धे तस्य भूत एव विहितत्वादस्य तु कालसामान्येऽपि प्रवृत्तेरुपयोगित्वं द्रष्टव्यम् इति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरः ।

३२८० । लुट् च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The affix क्त as well as लुट् (अन by ‘युवोरनाकौ’) takes place in the भाववाच्य to form a base in the neuter gender. The स्वकार could have done with a single rule or योग as—‘नप्’सकौ भावे क्तलुटौ’ without breaking it into two ‘नप्’सकौ भावे क्तः’ and ‘लुट् च’. But in the former case, क्त also along with लुट् would have

been carried into the next rule although it (क्) has nothing to do therein; hence to exclude this क् and to carry लुट् only into the following rule 'कर्मणि च—' (3291), he separates the same (लुट्) from क्.

मिव— लुट् चति । 'नपुंसकी—' (३१३११४) इति सर्वमपानुवर्तते । तेन नपुंसकी वाच्ये धातोः क् लुट् च स्याद् भावे इति सूत्रार्थः । तदाह—हसितं हसनमिति । 'युवीरनाकौ' इत्यादिदेशे हसनमिति । नन्वेवं लाघवात् 'नपुंसकी भावे क्लुटौ' इति क एव योगोऽस्तु । मास्तु 'नपुंसकी भावे क्तः' 'क्लुट् च' इति योगद्वयम् । तदाह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'कर्मणि च—' इत्यव्यवहितोत्तर-सूत्रार्थ इत्यर्थः । तद्यच्चैवं लुट् एव तवानुवृत्तिः स्यात् । अकृते तु योगविभागे क्तप्रत्ययस्यापि निष्प्रयोजनस्यावानुवृत्तिः स्यादिति भावः ।

३२८१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ॥

॥ ३१३११६ ॥

दो—। येन कर्मणा (१) स्पृश्यमानस्यकर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे लुट् स्यात् । पूर्वेषु सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । (३) ओदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम्, चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् । सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात् परम्परया सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुंरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता, किन्तु कर्म । (४) कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेषु समासः ।

When the term in the accusative or second case ending, having been touched by i.e enjoying which pleasure of the

person of the agent is caused stand as an उपपद, a root may take the affix लुट् (in the भाववाच्य) to form bases in the neuter genders. Although the previous rule 'लुट् च' would meet requirement here yet the enunciation of this is to form a निव्यसमास or an obligatory उपपदcompound as in पयःपानम् i.e the drinking of which is pleasant etc—the dissolution being पयः पीयते इति भावे लुट्. Similarly 'भोदन'—the taking of food being pleasure. Well here as in चन्दनातुलिपन or smearing the body (all over) with sandal paste the pleasure arises from the very drink. How then the term 'संस्पर्शात्' in the rule becomes significant there being no question of contact here in the example. The answer is this—the rule is intended to apply in these cases where the want of contact causes want of pleasure or in other words where pleasure is dependent upon contact whether directly or indirectly. 'गुरीः—' the bathing of preceptor is pleasant—here the rule does not apply because here the preceptor is the accusative (गुरीः = कर्मणि षष्ठौ । गुरुं स्नापयति = गुरीः स्नापनम्) and not the agent. 'तूलिकायाः—' the rising of तुलिका (cotton) is amusing—here the rule does not apply because there is no कर्म, the verb स्या being intransitive (अकर्म क) । 'अग्निकुण्डसः—' Here शब्देन्द्रोत्तर reads—स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डसः—'. This reading is preferable as otherwise 'अग्नि—' would seem to be a counter example of 'कर्मणीति किम्'; whereas it is not so as the term 'अग्निकुण्डसः' is an instance of कर्मणि षष्ठौ । 'अग्निकुण्डसः—' etc means—sitting by the hearth is pleasant—here लुट् does not take effect in the way the rule suggests because here there

is no actual touch. The thing to know that लुट् here has not taken effect by the rule (but by 'लुट् च' only) is that there in all these three counter examples (गुरोः स्नापनम् etc) there is no compounding (as we have in 'पयःपानम्—') ।

[N.B.—तत्त्वबोधिनी omits कर्मणा here. The text beginning from 'शौदनभोजनं सुखम्' up to the end except 'कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । इह गुरुः न कर्ता, किन्तु कर्म' seems to be an interpolation for Tattwabodhini omits the portion and moreover, Shabdendushekhara cites 'कर्मणि किम् etc as its own expression or got from any other source and it does not explain 'कर्मणि किम् etc].

मित—। कर्मणि चेति । 'नपुंसके भावे' इतानुवर्तते । येनेति कर्मणा इतानेन सम्बन्धः । तदाह—येन कर्मणिति । तच्च कर्म कर्तारं स्पृशति । अतः कर्मणोऽपि कर्तृत्वम् । ततश्च येनेति कर्तरि द्वितीया 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इतानुसारात् । संसर्गशब्दस्य च कृतप्रतायान्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवाह—येन कर्मणा स्पृशमानस्येति । एवं कर्तुरित्याह 'उभयप्राप्तौ—' इतानुसारादेव कृदयोगा कर्मणि षष्ठो । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति असमर्थसमासः । शरीरशब्देन कर्तुरित्यस्य एकत्वेन आन्वयात् । तथाचात्र शरीर एव कर्ता । न तु ततः पृथक् कथितम् । तेन कर्तृसंज्ञस्य शरीरस्य सुखमित्यर्थः । न चैवं शरीरशब्दस्य नपुंसकत्वात् कर्तृशब्दस्य च पुंस्त्वात् शरीरशब्दस्य कर्तृविशेषणत्वेन 'कर्तृणः' इति नपुंसकपठौ एव प्रवीकृत्येति वाच्यम् । शरीरशब्दस्य अपर्चादित्वात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वात् । कर्तुरित्यनेन शरीरधारी जीव एवाधिपति इति बोध्यम् । नन्वेतन्नुपमम् । तथापि 'लुट् च' इत्यनेन पूर्वस्यैकैकः (३।३।११५) सिद्धे 'कर्मणि च—' इत्यस्य आरम्भो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—नित्यसमासार्थं वचनमिति । तथाच लुट् चेत्यनेन पीयत इति पानम् इति कृत्वा पयसः पानम् पयः पानम् इति षष्ठीसमास एव । अतस्तु पयः पीयत इति पयः पानम् इति नित्यः समासः (उपपद-

समासः—उपपदसमासस्यापि (नित्यत्वात्) । अतएव लुट् चेत्यननास्य न गतार्थता । नन्वेवम् 'पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषयवर्जनम्' इत्यादौ का गतिरिति चेत् । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति सुखस्य अभावात् नात्र कर्मणि चेत्यनेन लुट् । किन्तु लुट् चेत्यनेनैव । समासस्य षष्ठीतत्पुरुष एव न तु नित्यः । ननु संस्पर्शादेव सुखं चेत्तदास्य प्रवृत्तिः । पयःपानमित्यादौ ते पानादेव सुखं तत् कृतोऽत्र लुट् इत्याशङ्कते स्वयमेव—अत्र पानादेवेति । न तु संस्पर्शादित्येवकारार्थः । समाधत्ते—यत्र संस्पर्श विनैति । सत्यं पानादेवात्र सुखम् । तथापि आदौ संस्पर्शः ततः पानं ततः सुखम् । तथाच संस्पर्शमूलमेव (पानं) सुखम् । स च संस्पर्शः साक्षाद्वा परस्परया वा भवत्विति भावः । तत्रेति यावदिति । तत्रैव सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवम् ओदनभोजनमित्यावापि बोध्यम् । ओदनं भुज्यत इति नपुंसके भावे लुट् । गुरोः स्नापनमिति । अत्र लुट् चेत्यनेनैव लुट् । तत्र कृत इत्यत्र आह—नेह गुरुः कर्तेति । तथाच गुरं स्नापयति इति तिङन्तावस्थायां तस्यैव गुरोः कर्मत्वं तस्यैव 'गुरोः स्नापनम्' इत्यत्र कर्मणि षष्ठी । ततश्चानेन लुट् 'गुरुस्नापनम्' इत्यापपदसमासस्य न भवति । तूलिकायाः इति—ईषिका तूलिका समेत्यमरः । अत्र तूलिकायाः 'पयः' इत्यस्यैव कर्मोपपदत्वं नास्ति । इष्यते च कर्मण्येवोपपदे सूत्रवृत्तिः । येन कर्मणा तस्मिन् कर्मणीति व्याख्यानात् । अतोऽत्र लुट् न । अग्निकुण्डस्यैति—इदमुदाहरणमत्र चित्ताम् । अग्निकुण्डस्यैत्यत्र कर्मणि षष्ठीविभक्तोः कर्मणीत्यस्य प्रतुदाहरणत्वायोगात् । अतएव शब्दे न्दुशेखरे "कर्मणि किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम्" इत्यात्मम् । एवञ्च संस्पर्शादित्यस्त्वेवं प्रतुदाहरणमिति ज्ञेयम् । नहि 'अग्निं हस्तेनान्धेन वाऽङ्गेन स्पृशति । तस्य दाहकत्वात् । यद्यप्यत्रापि स्पर्शः अस्यैव तथापि हस्तादिना यद्वहणजन्मः स्पर्शो नास्तीति सूत्राप्रवृत्तिरिति ध्येयम् । 'गुरोः स्नापनम्' इत्यत्र प्रतुदाहरणवयस्यस्त्वनेन सूत्रेण लुट् निति संज्ञायते । तत्राह—असमास इति । एषु समासाभाव एव लुट् चेत्यनेनैव लुट् आपयति । न तु कर्मणि इत्यनेन । एवं शरीरयहणं किम् ? पुण्यपरिचर्येण सुखम् । मोनसी प्रीतिरनेति नागेशः

[अत्र औदनमोजनमित्यादेस्तत्त्वबोविक्रयामदर्शनात् कर्मणीति किम् इत्यादिः शब्दन्दुशेखरेऽनुवादरूपेणोक्तत्वाच्च इदं वयमपि प्रचित्तमिव प्रतिभाति] ।

३२८२ । वा यौ ॥ २।४।५७ ॥

दी— अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

The root अज is optionally replaced by वी when यु (as in लुट्) follows. Thus—प्र + अज + लुट् = प्र + वी—अन = प्रवयण blowing or growing—गुण by 'सार्वधातुकार्ह—', then अयादिश् ।

मित—। वा याविति । 'अजेश्वयजपोः' (२।४।५६) इत्यातोऽजेर्वी, इत्यानुवर्तते । तदाह—अजेर्वी वेति । वीभावपक्षे प्रवयणम् । सार्वधातुकेति गुणः । अयादिश् । इदमन्यथा व्यख्यातं भाष्ये इति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे ।

३२८३ । करणाधिकरणयोश्च ॥ ३।३।११७ ॥

दी—। ल्युट् स्यात् । इधप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्याली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

लुट् after a root comes; in the sense of करण and अधिकरण. Thus इधप्रव्रश्चनः—where by fuels are cut down i.e. as axes (प्र—व्रश् + लुट् करणे); गोदोहनी—wherein cows are milked (दुह् + लुट् अधिकरणे and डोप् by 'टिड्ढाणञ्—' 570). Note that this (लुट्) supersedes वञ् (which was due by 'अकृतरि च कारके—') and bars अच् and अप्, due to its following upon them: This करण and अधिकरण extends as far as ईषद् सुष्— (3305-3.3.126).

मित—। करणेति । लुट् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । करणे अधिकरणे च वाच्ये धातुर्लुट् स्यादित्यर्थः । अथ 'अकृतरि च—' इति प्राप्तस्य घञोऽपवादः अजपौ तु परत्वाद् बाधते । तदुक्तं वार्तिककृता 'अजब्ध्यां स्त्रोखल्लनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । इधप्रव्रश्चन इति । इधानि प्रव्रश्चनोऽनेनेति विग्रहः ।

यदा प्रवच्यतेऽनेनेति प्रवचनः कुठारः । अध्वानां प्रवचन इति विग्रहः । अतः करणं
लुप्तम् । अधिकरणे आह—गोदीहनीति । गावः दुहन्तेऽस्मानिति पदार्थे वा विग्रहः ।
खलः प्राक् इति । अतः व्याख्यानमेव शरणम् । 'इषट्पुष् कच्छाकच्छायेषु खल्'
(३२०५—३।३।३२६) इत्यतः पूर्वमित्यर्थः ।

३२८४ । अन्तरदेशे ॥ ८।४।२४ ॥

दी—। अन्तःशब्दादन्तेर्न स्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् ।
देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्हन्ति ।
तपरः किम् ? । अन्तरधानि ।

The नकार of हन् coming after the word अन्तः is cerebral if a country is not meant thereby. From the rule 'हन्तेरन पूर्वस्य' (359-8.4 22) the term 'अत्पूर्वस्य' follows here also, so that एत् of न takes place when it (न) has got an अकार only before it and no other letter. Thus अन्तर्हन्ति where ह् precedes न । The significance of तपरकरण (using त् in अत्) is explained by अन्तरधानि (अन्तः + अ—धानि)—was heart or struck within (हन् + कर्मणि लुङ्)—Where न following आ which is not included by अत् (cp—तपरस्तत्कालस्य) does not become णः.

मित—। अन्तरिति । 'रथाभ्यां नोणः—' (८।४।२) इत्यतो 'नोण' इत्यनुवर्तते ।
तदाह—अन्तः शब्दादित्यादि । न तु देशे इति योजनीयम् । हन्तेरत्पूर्वस्य
(८।४।२२) इत्यतोऽत्पूर्वस्येत्यनुवर्तते इति मत्वा व्याचष्टे—अत्पूर्वस्येत्येवेति । अत्
अकारः पूर्वं यस्मादिति विग्रहः । नकारादकारयेद्व्यवहितपूर्ववर्ती भवति तदा
खलं प्रवर्तते । नाऽन्यथा । अन्तर्हन्ति इति । अकारस्य पूर्ववर्तित्वात् णत्वं न ।
अन्तरधानि इति । अदिति अकारमात्रं नृजतिः । न तु आकारमपि । 'तपरस्त-
त्कालस्येति नियमात् । तेनोत्तोदाहरणे नकारात् प्रागाकारस्य सत्त्वात् खलं न ।

अन्तर्गतमित्यर्थः । अन्तःपूर्वाक्षन्तेः कर्मणि लुङि एकवचनम् । 'विण्ति पदः' इति विण् । 'अत उपधायाः' इति इङि । 'होहन्ते'ति क्तम् ।

३२८५ । अयनं च ॥ ८४१२५ ॥

दी— अयनस्य णोऽन्तःशब्दात् परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनी देशः ।

The term 'अयनम्' stands for 'अयनस्य'. Thus the rule means न of अयन (इ or अय + लुट् भावे) coming after the word अन्तर is न provided a country is not implied by the derivative. अन्तरयणम् going within etc.

मित— अयनं चेति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—अयनस्येति । 'रघाभ्याम्—' इति वर्तते । तदाह—न इति । 'नस्य' इति 'न तु देशे' इति च योज्यम् । अन्तरयणमिति । अन्तर्गमनमित्यर्थः । भावे लुट् ।

३२८६ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ३१३११८ ॥

३२८७ । क्वादेर्घेऽङ्गुपसर्गस्य ॥ ६१४१८६ ॥

दी— द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य क्वादेर्घस्तः स्याद् घे परे । दन्ताम्क्वाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अक्षीति किम् ? समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यरिमन्नाकरः ।

Very often a root takes the affix घ (अ) in the कर्ण or अधिकरण वाच्य to form a technical name or संज्ञा in the masculine gender (3296).

The root क्वादि (causative) becomes क्ख (क्ख) when it is bereft of two or more उपसर्गस preceding and has the affix घ following. Thus दन्तच्छद = दन्त क्वादि + घ (कर्ण) This is

without उपसर्गः। प्रच्छदः प्र—कादि घ—(करणे) a covering sheet. Similary परिच्छदः etc. समुपच्छादः—No ज्ञस्व of कादि as there are two उपसर्गः here. आकरः—आ + कृ + च (अधिकरणे)—a mine wherein people find business.

मित—पुंसि संज्ञायामिति। व्याख्यातम्। प्रायेणेति। नायमुत्सर्गः। किन्तुपवादः। तेन प्रायवचनम्। 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति सूत्रस्यायमपवादः। तेन अत्रापि करणेऽधिकरणे च प्रत्ययः (३२८६)

कादर्थे इति। कादिः + घे + अङ्गुपसर्गस्य इति केदः। द्वौ उपसर्गौ (अधिकौ वा) यत्र स अङ्गुपसर्गः। तथा न भवतीति तादृशस्य कादिः (काद इत्यस्य) वा। 'खिचि ऋस्वः' (६।४।८४) इत्यती ऋस्व इत्यनुवर्तते। तद् व्याचष्टे—हिप्रभृत्युपसर्गहीनस्तेति। घे परे इति। चकार इत्। अकारमात्रं तिष्ठति। ऋस्वः स्यादिति। कादिरुपधाया इति शेषः। 'ऊदुपधाया गोष्ठः' (६।४।८८) इत्यतः सादनुवर्तते। एवं च कादिरिति गृह्यन्तस्य न निर्देशः। किन्तु काद इत्यस्यैव 'इकश्रुतिपौ'—इतीका इति भावः। तथा सति 'एतेन चरेव ऋस्वः स्यात्। तत्सामर्थ्याच्च णिलोपो न स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ता इति शब्देन्दुशेखरेऽष्टमः। दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेनेति। तेनात्र करणे प्रत्ययः। दन्तच्छद इति। उत्तरोऽधरो वा ओष्ठ इत्यर्थः। 'ऊ च' (१८४) इति तुक्। तस्य चत्वेन चः। प्रच्छद इति। प्रच्छाद्यन्तेऽनेनेति वियङ्। अत्रापि करणेचप्रत्ययः। आवरणम् इत्यर्थः। एवं परिच्छद इत्यादि। समुपच्छाद इति। समुप उप इत्युपसर्गद्वयसंज्ञादं घे सत्यपि ऋस्वभावः। प्रच्छद इत्यारभ्य एतदन्तं तत्त्वबोधिन्यां नास्ति। अधिकरणे उदाहरति। आकुर्वन्ति अस्मिन्निति। आ + कृ + च च इति स्थिते गुणः। आ कुर्वन्त्यादिन् व्यवहार इत्याकर उत्पत्तिस्थानमिति तत्त्वबोधिनी।

३२८८। गोचरसंचरवह्न्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥३॥११८८॥

दी—। घान्तानिपात्यन्ते। 'हलश्च' (३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः। गावश्चरन्तप्रिमिन्निति गोचरो देशः।

संचरन्तानेन सञ्चरो मार्गः । वहन्तानेन वहः स्तब्धः । व्रजः ।
व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्बीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् ।
निगच्छन्त्यनेन निगमच्छन्दः । चात् कषः । निकषः ।

These words viz—गोचर, सञ्चर, वह व्रज, व्यज, आपण and निगम are irregularly formed with च in the करण or अधिकरणवाच्य । गोचरः—a field of fodder for cattle. Secondly proximity or neighbourhood. व्रजः—a good many. व्यजः—वि व्यज + च, here व्यज is not replaced by वी due to निपातन. आपणः—market place. निगमः—the Veda. The चकार at the end of the rule suggests that कष also preceded by नि takes च irregularly ; निकषः—a touch-stone. Note that this supersedes the following rule ‘हलश्च’ (3309) which directs घञ् ।

नित—गोचरेति । ‘पुंसि संशायाम्—’ इत्येव सिद्धे किमयमिदमित्यत आह—हलधेति । हलन्तोभ्योऽप्येभ्योऽनेन घञ् नैत्यर्थः । गोचरोदेश इति । आभिधानिकोऽयमर्थः । लाक्षणिकार्थस्तु विषय इत्येव । ‘अवाङ्मनसगोचरः’ इत्यादौ दर्शनात् । ‘गोचरा इन्द्रियाधीन’ इत्यमरः । यथा गावः चक्षुरादीन्द्रियाणि चरन्त्याभिधिति विग्रहः । तथात्वे इन्द्रियविषय इत्यर्थः । ‘स्वर्गेषु पशुवाग्बलदिङ्-निवश्रुतिभूजलि । सत्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः’ इत्यमरः । व्रजः संघः । व्यजस्तालवृन्तम् इति । विपूर्वादजेर्घः । ‘अजेर्व्यघञपोः’ इति नास्ति प्रवर्तत इत्याह—निपातनादिति । व्यजन्तानेनेति विग्रहः । आपणः पण्यस्थानमिति । आपणन्त्याभिन् (व्यवहारं कुर्वन्ति) इत्यधिकरणे प्रत्ययः । निगच्छन्तीति । अधिगच्छन्ति शेषः प्राप्तवन्तीत्यर्थः । छन्दो वेदः । सूत्रे चकारकरणफलमाह—चात् कष इति । निपूर्वादिति शेषः । निकषन्ति अस्मिन्निति निकषः । माषाण्यविशेषः । ‘माषस्तु निकषः कषः’ इत्यमरः ।

३२८८ । अवेतृस्त्रोर्घञ् ॥ ३३।१२० ॥

दी— अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

घञ् after तृ and स्तृ preceded by अव, comes in very often (प्रायेण) in the sense of a class name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) in the करण or अधिकरणवाच्य । अवतारः— अव तृ घञ् (करणे)—a step—whereby one goes down (and comes up) as in a ghat etc. अवस्तारः—a screen (करणे घञ्) । This (घञ्) Bars च under 'पुंसि संज्ञायाम्—' (3296).

मित—। अव इति । 'अव' द्रुतपसर्गे उपपदे तृ, स्तृ इत्याभ्यां करणाधिकरणे घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायाम् इत्यर्थः । तृस्त्रोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । घापवादः अवतार इति । अवतरन्ति अनेनेति विग्रहः । सोपानमित्यर्थः । कथं 'रामानुषः कृतवती प्रथमावतारमिति' "परीवादनवावतार" इति च । बाहुलकाद् भावे घञ् । यहा प्रायानुवृत्तेः क्वचित् असंज्ञायामिति । अवतरतीत्यवतार इति अवतारो विभूतिमान् रामादिः । अव कर्तव्येव घञ् ।

३३०० । हलञ्च ॥ ३३।१२१ ॥

दी— हलन्ताद् घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ति योगि-
नोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः ।
विमार्गः समूहनी ।

घञ् after हलन्त or consonant-ending roots is attached very often (प्रायेण) in the करण or अधिकरणवाच्य when a particular name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) is sought for. Thus रामः, अपामार्गः (medicinal herb)—अप मृज् + घञ् (करणे) इति by 'मृजेर्घञि' (2473), न for ज by 'घञोः कु'—

मित—। हलन्तादिति । पूर्वम्वाद घञ् अनुवर्तते । तदाह—

हलन्तादिति । घापवाद इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३२६६) इत्यत्र विहितस्य
घस्यापवाद इत्यर्थः । अतएवात्र 'करणाधिकरणयोरिति, पुंसि संज्ञायाम् प्रायेण'
चानुवर्ततइति बोध्यम् । अत एवाह—रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति । अत्र अधिकरणे
घञ् । 'अत उपधायाः' इति इन्द्रिः । करणे आह—अपसृज्यतेऽनेनेति ।
नाशयत इत्यर्थः । अपामर्गवैद्यकप्रोक्तश्लोषधिविशेषः । 'गुडुचापामार्गविरङ्ग-
शङ्खनीवचामयाकुटशतावरी समा । घृतेन लीढा प्रकरोति मानवं विभिर्दिनैः
श्लोकसहस्रधारिणम्' (आयुर्वेद संग्रहः) । चञ्जीरिति कुलम् । सजेहं हिरिति
(२४७३) इन्द्रिः ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ ३।३।१२२ ॥

द्वी—। अधोयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्तुप्रयुवन्ति संहर-
न्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) ।

The words अध्याय, न्याय, उद्याव and संहार are irregularly formed
with घञ् in the करण or अधिकरण वाच्य in the sense of a संज्ञा in
the masculine gender. Thus घञ् supersedes घ. अध्यायः—अधि—
इ + घञ् (अधिकरणे) a chapter. नि + इ + घञ् (करणे)—justice,
उद्यावः—उद् घु + घञ् (करणे). संहारः—सम् + ह + घञ्—anything for
collection. संहारः—destruction is, however, with घञ् भावे—by
बाहुलक. 'अवहार'—This is a Varttika. The words अवहार, आधार and
आवाय (आ + वि—घञ्) have to be enlisted herein as they are
irregularly formed with घञ् । Kasika says—"सूत्रे चकारः
अनुक्तसमुच्चयार्थः" ।

नित्त—। अध्यायति । अध्याय, न्याय, उद्याव, संहार एते चत्वारः शब्दाः
संज्ञायां पुंसि करणाधिकरणयोः घञन्ता निपात्यन्ते । घस्यापवादः । अधिपूर्वकः
इङ् अध्ययने निपूर्वक इण् गतौ, उत्पूर्वको यु भिद्यन्ते, समपूर्वको हहरन्ते इति क्रमेण

धातवः । नियन्तीति । नितन्त्रानेनेति न्यायः । उद्यवन्त्रानेनेत्यादिः क्रमः ।
अवहारिति कार्तिकम् । अवहार, आधार आवाय इत्येतेषां निपातनाद् घञन्तानां
ग्रहणम् । चकारात् अनुक्तअवहारादयः इति ऋत्तिः ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके ॥ ३११२२३ ॥

दी—। उत्पूर्वादञ्चते घञ् स्यान्नतु उदके । घृतमुदच्यत
उद्धि यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्गश्चर्ममयं भाण्डम् । 'अनुदके' किम् ?
उदकोदञ्चनः ।

घञ् after अञ् preceded by उद् is employed in the senses as
above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्) provided the term उदक
does not lead as an उपपद. Thus घृतोदङ्गः—a leather pot for
storing ghee within—घृत उत् अञ् घञ्—क by 'चजोः कु'. घञ्
supersedes घ under पुंसि संज्ञायाम्—' । उदकोदञ्चनः—उदक + उत्—अञ्
+ लुट् (अनट्)—any pot for storing water—Here घञ् is prohi-
bited from taking place due to the existence of 'उदक', and घञ्
being prohibited घ was expected to take effect but as घ and घञ्
are nearly alike there being no difference in respect of
formation लुट् (in the sense as above) come in by 'वासङ्गपः—' ।
'घृतोदञ्चन' also is allowable says some one ; but Nagesha seems
to be against this.

मित—। उदङ्ग इति । अनुदक इत्युपपदत्वेन विवक्षितः । उदकशब्दे
उपपदे असति घञल उदङ्गशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । विशिष्याद्—उत्पूर्वादिति ।
घृतमुदच्यत इति । घृतस्य उदङ्ग इति तु न विगृहीतव्यमिति भावः । घृतोदङ्क
इति । घृ + उत् + अञ् + घञ् (अधिकरणे) 'चजोः कु' इति कुलम् । अत्रापि
करणाधिकरणयोरेकित्ति, पुंसि संज्ञायामिति चानुवर्तत इति सन्तव्यम् । तेन घञयं
'पुंसि संज्ञायाम्' इति अस्यापवादः । अत्र वाऽसङ्गपत्येन घृतोदञ्चन (लुट्)

इत्यपीति कथितम् । 'स्राधिकारादृष्टं वाऽसरूपविधिः कचिन्न' इत्यनुसारादिदमिति बोध्यम् । नागेशसु नेदमनुमन्यते । उदकोदञ्चन इति । उदकमुदधयति उद्धियते ऽध्विप्रित्यधिकरणे लुण्ठ् । जलपावमित्यर्थः । न च घञो घापवादत्वादृ घञि प्रतिषिद्धिं घ एवात्र प्राप्नोतीति शङ्कितव्यम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्यप्राप्रहृत्तेः । यद्यपि घञञोरस्ति विशेषः । तथापि नेह आह्वतिगतः सोऽस्ति । उभयोरिव घित्करणसाम्यं कृतस्य सप्रयोजनत्वात् । न च स्वरि विशेषः । घे सति यथा अतोदत्तता भवति तथा घति अपि सति धायादिस्वरिण अन्तोदात्तता वैति समानात् ।

३३०३ । जालमानयः ॥ ३।३।१२४ ॥

दी—। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्थानायः । 'जालम्' इति किम् ? आनयः ।

The word आनाय in the sense of a net is irregularly formed with घञ् in the करणवाच्य as a technical name in the masculine gender—आनी + घञ्. आनयः—with अच्-bringing.

नित—। जालमिति । तस्मिन् वाच्ये आनाय इति—आङ्पूर्वाङ्गयतेघञि पुंसि संज्ञायां करणे निपात्यत इत्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । आनय इति । 'त्रिणीमुवोऽनुपसर्गे' (३१८५) इति निषेधाद् 'एरच्' इत्यच् । आनय आनयनमित्यर्थः ।

३३०४ । खनी घ च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। चाद् घञ् । आखनः—आखानः । घित्करणमन्वतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणी घः—खल इत्यादि । खनेड्ड-डरेकेकबका वाच्याः' (वार्तिक) । आखः—आखुरः—आखनिकः—आखनिकबकः । एते खनित्रवचनाः ।

The root खन् takes घञ् as also च in the way as above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्). Thus आखनः (च) and आखान (घञ्) both the affixes are employed in the करणवाच्य the dissolution being आखन्त्यते अनेन—a digging instrument. चित्करणम् etc.—The drift is this—The चित् or च dropping affixes and घञ् are enjoined after खन् but it has no च or ज्ञ that may be replaced by क or ग due to this चित् करण by 'चञोः कु—', Hence although चित्करण fails here (in the case of खन्) yet it has been adopted here to suggest that the affix च may be appointed after any other root (अन्वयोऽपि) e.g. भज् + च = भगः— a foot (पदम्). Others however explain पदम् is not a meaning of भग but another word with च (पद) and add that hence it is that पदम् is neuter for by 'पुंसि संज्ञायाम्—' it would have been masculine 'पदः' and not neuter 'पदम्' (See Tattwabodhini). Nagesha seems to be favourable to our position when he says 'भगः पदमिति क्वचित् प्रयोगः'. By this suggestion (ज्ञापन) we have also अधिकरणे च after the roots खल्ल सच्चये etc. 'खनेर्ङडरेकैकवकाः—' This is Varttika here meaning the affix ड डर, इक and इकवक have to be mentioned taking place after the root खन् in the ways as above. Thus आखः (आ खन् ड the 'डि' -portion eliding due to डित्त्व or elision of ड्) आखर (आ—खन् डर—Similarly) आखनिकः (आ खन् + इकः) आखनिकवकः (आ—खन् + इकवकः)—all these affixes are employed in the करणवाच्य and each of the derivatives means a digging instrument.

मित—। खन इति । घ इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'अवे—' (३२६६—३३१२०) इत्यतो घञ् अनुवर्तते । 'करणाधिकरणयोः' इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति च । तेन करणादौ पुंसि संज्ञायां खनतेर्ज्ञ घञ् स्यादित्यर्थः । आखन इति ।

आखन्वतेऽनेनेति । करणे चः । खनिवमित्यर्थः । आखान इति । करणे चञ् । प्राग्वदर्थः । 'अत उपाधायाः' इति वृद्धिः । ननु खनतेर्घञ् अस्मि । घित्करणकफलाभावेऽपि जित्करणस्य आखान इत्यत उपाधावृत्तिफलकत्वात्, च चेति घित्करणानु व्यर्थम् । न हि खनतौ चकारो कश्चिदस्ति येन 'चञोः कृ—' इति कुलं विधीयति इत्याशङ्क्य घित्करणफलमाह—अन्यतोऽप्रापयमिति प्रापनार्थमिति । अन्यतः अन्यस्मादपि धातोरर्थं च प्रत्ययो यथा स्वादित्येतद् प्रापयितुमित्यर्थः । प्रापनमेवाह—तेनेति । भञिः भग इति । भज्यतेऽनेनेति करणे चः । चञोरिति कुलेन गः । तस्य विवरणं पदमिति । 'भगः पदमिति क्वचित् प्रयोगः' इति नागेश-स्वरसात् । तच्चबोधिनोकारादयस्तु पदमिति घान्तम् उदाहरणान्तरम् इति मत्वा—पयते (गम्यते) अनेनेति पदम् । करणे चः । अस्माज् प्रापनादत घप्रत्यये सत्येव पदमिति नपुंसकम् । करणाधिकरणयोः 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन तु पद इति पुमानेव स्वादित्याहुः । प्रापनस्य अधिकरणे फलमुदाहरति—खलं सञ्चये इति । खलति खलिनोति अस्मिन्निति विशदः । 'खनेऽडरेकवकाः—' इति वार्तिकमिदम् । खनतेर्धातोः ड, डर, इक, इकवक इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः प्रमुक्त्यर्थे वक्तव्या इत्यर्थः । आखः आखर इति । पूर्वव आपूर्वात् खनतेर्डः । उत्तरव तु अरः । डिख सामर्थ्यादभस्यापि टेलीपः । उभयोरपि खनिवमर्थः । आखन्वतेऽनेनेति प्राग्वद् विशदः । करणे प्रत्ययी । एवम् इके इकवके च प्रत्यये—क्रमेण आखनिकः—आख-निकवक इति । प्राग्वदर्थे विशदः । एते इति खनिववचनाः खनिवार्थका इत्यर्थः । खनिवसुप्त्वेने एभिरिति करणं लुपट् ।

३२०५ । ईषदुःसुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल् ॥ ३।१।१२६ ॥

दो—। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखा-थषूपपदेषु खल् स्यात् । 'तयोरेव—' (२८३३) इति भावे कर्मणि च । कच्छ—दुष्करः कटो भवता । अकच्छ—भवता ईषत्करः—सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोराच्च' इति बाण्यम्

(वार्तिक) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

The expression 'करणाधिकरणयोः' occurring in 'करणाधिकरणयोः' (3293) ceases to follow hence. Thus the rule means—any root may take the affix खल् in the भाव or कर्मवाच्य by 'तयोरेव—' (2833) when the terms ईषत्, दुर् and सु, denoting ease (ईषत् + सु) and difficulty (दुर्), stand as उपपदसः. Thus in the sense of difficulty, 'दुःकरः—' etc a mat can hardly be made by you. In भवता the case-ending is द्वतीया as षष्ठी is barred by the rule 'न-लोकाभ्यनिष्ठाखल्वर्थे ढनाम्. Here षल् is to be accounted for by 'इदुपपदस्य चाप्रत्ययस्य' (155). In the sense of अक्कच् or ease—'भवता ईषत् करः—' it can be done with ease by you. 'निमिमीलियाम—' This is a Varttika here. It has to be said that the roots मि, मी and ली preceded by नि cannot, (by 'मीनातिमिनोविदौङांल्यपिच' and 'विभाषा लीयतेः) have their इ or ईङ् replaced by आ when the affixes खल् and अच् follow them in the above senses. Thus ईषन्निमयः, ईषत्—नि + मि खल् भावे or कर्मणि; दुष्प्रमयः (दुर् प्र मी खल्), सुविलयः (सु—वि—ली + खल्—etc) are without आच् or आकार as, also निमयः (नि—मि अच् by 'एरच्') मय (मी अच्) and लयः (ली + अच्)

मित—। ईषदुःसुखिति । कृच्छ्रेति दुःखवचनम् । अक्कच्चेति सुखवचनम् । तत्र दुर् इति कृच्छ्राद्येकम् । ईषत्, सु इत्यभयं तु सुखार्थकम् । योग्यतादय एवात्र अद्यविभाग इति उदाहरणं भवति । स्पष्टम् । कृच्छ्राद्येकेषु ईषत्, दुर्, सु इत्येषु उपपदेषु धातोः खल् स्यादित्यर्थः । करणाधिकरणयोरिति—अत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । नन्वेवं किमेव कर्तरि कृत् इति कर्तरि वाच्ये खल् विधीयते । तत्राह—तयोरेव—। (२८३३) इति । कृच्छ्रेति । उदाहरणमत्राभिहितम् ।

दुष्करं इति । दुःपूर्वात् करोतिः कर्मणि खल् । 'सावधातुकार्द'— (२१६८) इति गुणः । 'खरवसानयोः—' (७७) इति रेफस्य विसर्जनीयः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (१५५) इति विसर्गस्य षकारः । एवमीषत्करः सुकरः । न लोकेति षष्ठोनिषेधाद् भवत्येतत् कर्तरि तृतीया । भावे सुकरं त्वयेत्यादादाहार्यम् । लङ्ग्रेत्यादि किम् । ईषत्काव्यम् । अथ ईषदित्यल्पाद्यकम् । 'निमिमिलियाम—' इति वार्तिकमिदम् । खलि अवि च प्रत्यये परे निपूषेस् 'ङुमिञ्' इत्यस्य, 'मौञ्' इत्यस्य, लीङ् इत्यस्य चाक्षं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । 'मीमातिनिमीतिदीङ्' इत्यपि च' इति 'विभाषास्वीयतेः' इति च प्राप्तम् आह्वस् अनेन प्रतिषिध्यते इति श्रियम् । अत्रापि भावे कर्मणि च प्रत्ययौ । तत्र खलि उदाहरति—ईषन्नियमः (ईषत्—नि—मि + खल्) दुष्प्रमथः (दुः—प्र—मी + खल्) यत्नं प्राग्वत् । सुविलयः (सु—वि—मी + खल्) अनेन सूत्रेण ('ईषद्ः सुपु—' इत्यनेन) अथ खल् । अचिउदाहरति—नियमः इति । 'एरच्' इत्यच् । मयः । लयः इति । पचाद्यच् 'एरच्' च इति नागेशः ।

३२०६ । उपसर्गात् खलघञोः ॥७॥ १.६७॥

दी— उपसर्गादेव लभेनुंम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् ? ईषत्प्रलम्भः । लाभः ।

लम्भ takes the augment नुम् provided it comes after an उपसर्ग only when the affixes घञ् and खञ् follow the root in भाव etc; Thus ईषत्प्रलम्भः—easily found—etc. खल in the 'कर्मवाच्य with नुम् + उपालम्भः— उप + आलम्भ + घञ् + (भावे) नुम्— a rebuke. ईषत्प्रलम्भः (खल), लाभः (घञ्)—No उपसर्ग so no नुम् ।

मित— उपसर्गादिति । खलघञोरिति इत्यात् सप्तमीद्विवचनम् । खलि घञि च परे इत्यर्थः । 'लभेन्' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । तेन व्याचष्टे—उपसर्गादिति । भावकर्मणोः खलि घञि च परे इति

शेषः । ननु 'लभेय' इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—(उपसर्गात्) एवेति । तथाच 'लभेय' (२५८२) इत्युपसर्गे सत्यसति वा नुम् प्रसज्यत नतु उपसर्गे सत्येवेति भावः । ईषत्प्रलम्भ इत्यादि । एषु विषु 'ईषद्ःसुषु—' इति भावे कर्मणि वा खल् । लभेर्नुम् भित्त्वादत्त्वादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णी । उपालम्भ इति । अत भावे घञ् । नुम् प्राक् प्रहत्या अकारोपधत्वाभावाद 'अत उपधायाः' इत्यस्या-प्रहसेर्हं द्विर्न । ईषत्प्रलम्भ इति । भावे खल् । उपसर्गाभावाद्गुणभावः । लाभ इति । भावे घञ् । प्राग्वद्गुणभावः । "इष्टलम्भात् विकाशिवक्ताः" इत्यादिरार्थः ।

३३०७ । न सुदुर्मयां केवलालयाम् ॥६॥१७८॥

दी—। उपसर्गान्तररहिताभ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । 'केवलालयाम्' किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

The augment नुम् is not allowed to लम् if सु and दुर् preceding the roots are not joined by any other उपसर्गः—when खल् and घञ् follow. Thus सुलभम् and दुर्लभम्—with खल् but without नुम् as सु and दुर् are singly used.—But in the cases सुप्रलम्भः, अतिदुर्लभः—लम् gets नुम् because the उपसर्गः सु and दुर् are joined by प्र and अति, hence the prohibition (of नुम्) does not apply. अतिदुर्लभ, अतिसुलभ etc, however, are grammatical (साधु) only when सु and अति are कर्मप्रवचनीय (in the sense of worship or honour—पूजार्थक) so that in that case, the prohibition of नुम् applies but not otherwise.

मित—। न सुदुर्मयामिति । केवलालयामित्येतद् व्याचष्टे उपसर्गान्तररहिताभ्यामिति । 'लभेय' इदितो नुम् इत्याभ्यां लभेरिति नुम् इति चानुवर्तते । पूर्वसुवात् खल्घञोरिति च तदाह—लभेर्नुम् इत्यादि । सुलभम् । दुर्लभम् ।

भावे खल् । केवलादिति । नमो निषेधः । सुप्रलभ इति । आद्ये प्रत्युदाहरण-
मिदम् । प्रेत्युपसर्गान्तरसहितत्वादत्र नमो नास्ति निषेधः । द्वितीये प्रत्युदाहरति
अतिदुर्लभ इति । वत्र अतिरित्यधिकम् । अतो नम् । अतिसुलभमतिदुर्लभमिति ।
उपसर्गान्तरसहितत्वादपि कथमत्र नमो निषेध उपसर्गान्तररहित एव तन्निषेधादिति
प्रश्नः । समाधत्ते—यदा स्वती कर्मप्रवचनीयी इति । 'सुः पूजायाम्' 'अतिरिति
क्रमेण च' इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवमनयोः कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्वा-
भावात् केवलाभ्यामेव सुदुर्लभा लभेः खलपरत्वाद्गम्येति भावः । अन्यथा अतिसुलभः
अतिदुर्लभ इत्येव । सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात् कर्मप्रवचनीयत्वाकल्पनादपि
भविष्यति इति चेन्न । अनयोरुपसर्गत्वं प्रति केवलतद्विषयत्वात् । सुदुर्लभमिति तु
सूत्रोपाक्तातिरिक्तेति विशेषणात् सिद्धमिति कैयट इति नान्ये स्पष्टम् ।

२३०८ । कट् कर्मणोश्च भूक्तजोः ॥३॥१२७॥

दी— । कट् कर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूक्तजोः खल्
स्यात् । 'यथासंख्यं' नेष्यते । कट् कर्मणो च धातोरव्यवधानेन
प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कट् कर्मणोश्चर्ययोरिति
वाच्यम्' (वार्तिक) । खित्त्वान्मम् । अनादरेण आद्येन दुःखेन
भुयते दुराट्प्रभवम् । ईषदाट्प्रभवम् । स्वाट्प्रभवम् । इषदाट्प्र-
करः । दुराट्प्रकरः । स्वाट्प्रकरः । 'चर्ययोः' किम् ? आदरेण
सुभूयते ।

When a कर्ता and a कर्म as well as ईषत् etc. stand as उपपद the
roots भू and कृञ् take the affix खल् in the भाववाच्य and कर्मवाच्य.
यथासंख्यं नेष्यते—This is the statement of the Bhashyakara. The
drift of it is this—The authors of Kashika, Nyasa (jinendra-
buddhi) and Padamanjari (Haradatta) and others explain
that भू and कृञ् will take खल् when कर्ता and कर्म along with ईषत्,

दुर् and सुर् precede as उपपदs in order. In other words, when an agent (कर्ता) along with any of ईषत्, दुर् and सु precede as an उपपद the root भू will take खल् and when an accusative (कर्म) along with any of ईषत्, दुर् and सु lead as an उपपद the root कृ will take खल्. This explanation has been accepted by the author of Prakriya-Kaumudi and he also has been followed by others. As this exposition is, however, against the statement of Bhashya as above, So Bhattoji rejects it and follows Bhashya. In the latter (or भाष्यकार's method of) explanation भू as well as कृच् may take खल् no matter whether an agent or an object along with any of ईषत् etc lead as an उपपद. Now to reply the rejoinder whether of the five (कर्ता, कर्म, ईषत्, दुर्, सु) any of the first two or any of the last three will take the lead in the sphere of application, he says कर्तृकर्मणीः etc.— That is कर्ता and कर्म should be used invariably before the root (भू or कृ) with ईषत् etc before them. Thus ईषत् etc will lead and कर्ता and कर्म will follow them (and last of all भू or कृ will take place).

मित—। कर्तृकर्मणीश्चेति । कर्ता च कर्म च तयोरिति सप्तमीद्विवचनम् । कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । अत्रानयोरुपपदत्वमेव । कर्तरि कर्मणि चोपपदे इत्यर्थः । न तु कर्तरि कर्मणि च वाच्ये इति । व्याख्यानमेवात्र विशेषप्रतिपत्तिकरम् । सूत्रमिदम् 'ईषट्:सुषु—' (३३०५—३३१२६) इत्यतोऽन्ववहितपरवर्ति । तेनात्र चकारिण सूत्रमिदम् ('ईषट्:सुषु') सर्वमप्यनुवर्तते । अतो ऽचष्टे—कर्तृकर्मणीः ईषदादिषु चोपपदेषु इत्यादि । कृच्छ्राकृच्छ्राद्यर्थकेष इति विशेषणमपि योज्यम् । 'तयोरिव—' (२८३३) इत्यादिभि भावे कर्मणि च प्रत्यय इति बोध्यम् । यथासंख्यं नैथत इति । भाष्यकारस्य वचनमिदम् । 'अयमत्राशयः—कर्तृकर्मणी हे

भवतः । भूक्तौ च ही भवतः । एवं तर्हि कर्तरि उपपदे भवते; खलु कर्मणि उपपदे करोतिः खलु (ईषदादयस्तु भवतु व समानम् ; तथाच—ईषदादि संहिते कर्तरि उपपदे भवते; खलु, तत्संहिते कर्मणि उपपदे करोतिरिति सरलार्थः) इत्येवं यथासंख्यविबक्षितमित्यपि व्याख्यानं भवेत् । उपात्तं च तदेव व्याख्यानं काशिकाकृता । अनुसृतं च तद्व्यासकारहरदत्तादिभ्यः, प्रक्रियाकौमुदीकृतिः विमलसरस्वत्यादिभ्यः । तदेतत् सर्वमपि न स्वीकर्तव्यम् । ईषदादिसंहिते कर्तव्युपपदे करोतिरपि खलु प्राप्तिः स्यादिति हि भाषाकारः इति यथासंख्यत्वे भाषा स्पष्टम् इति तत्त्वबोधिनी । ततश्च—भाषाविरोधान्नात्र भूक्तयोः क्रमो विवक्षितः । 'यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति । ननु कर्तृकर्मणो ईषदादयश्चेति उपपदानि भवन्ति । तदखिन्नपदसन्निपाते पौर्वापर्यनिर्णयो दुष्कर इत्येतादृश—कर्तृकर्मणोः चेति । कर्ता कर्म च धातोः (भवते; करोतेत्ये) अव्यवधानेन (अव्यवहितं पूर्ववर्ति त्वेन) प्रयोज्ये (प्रयोज्ये भवतः) । ततः प्राप्तिरिति । कर्तृकर्मणोः प्रवेशस्य पूर्वमित्यर्थः । तथाच—धातोः प्राक् कर्ता कर्म वा प्रयोज्यम् । कर्तुः कर्मणो वा प्राक् ईषदादीनां कश्चिदिति भावः । स्वमिदं न सम्बन्ध इति आपद्यन्नपेक्षितं पूरयितुमाह—'कर्तृकर्मणोश्चाप्यधी' इति वार्तिकमिदम् । (ईषदादिसंहिते) कर्तरि कर्मणि चोपपदे भवते; करोति वा खलु प्रत्ययश्चेद् भवति तदा यदा इमे कर्तृकर्मणो चूर्ध्वं (अमृततदभावाच्च) प्रयुज्येते तदैवायं भवति नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । खित्वाद्गम् इति । (खलु) प्रत्ययस्य खित्करणे इदमेव प्रयोजनम् । 'अरुर्हिषदजन्तस्य सुम्' (२८४२) इति सुमागमोऽत्र यथा स्यात् । एतेन कर्तुः कर्मणश्च प्रत्ययार्थत्वं निश्चयते; किन्तु उपपदार्थत्वमेवैति विज्ञापितम् । तथाच—कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वे ईषदादीनामेव उपपदत्वं स्यात् । तथा चात्र तेषाम् अव्ययत्वात् 'अरुर्हिषत्—' इति विहितो—सुम् नानं प्रवर्तते । अनव्ययस्येति तत्र निषेधात् । कर्तुः कर्मणश्चोपपदत्वे तु सुम् निर्वाधमेव भवति । ईषदादीनामप्युपपदत्वेऽपि कर्तृकर्मणोर्वा तेषां व्यवहितत्वादिति विभावनीयम् । अनादिन आदिन दुःखेन भूयत इति । अयं तत्त्वबोधिनीस्यः पाठः । 'अनादिन दुःखेन भूयते' इति तु बालमनोरमायां दृश्यते । अनयोस्तत्त्वबोधिनीस्यः पाठः एव साधुस्वरस्य प्रामादिक इति स्पष्टमेव । अत्र चूर्ध्वप्रकाशकृत्त्वोर्विरहात् खलोऽप्रसक्तोऽत्र दुरादोऽ

भवमिति । भावे खल् । कर्तरि णिदाहरणमेतदादि । अनाढ्येन आढ्येन कर्तरि णितीया । विग्रहे—दुःखेन इत्यस्य कृष्णाद्यकत्वात् दुर इत्युपतिष्ठतु नेतरौ । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति आढ्यशब्दादेव मुम् । ईषदाढ्यभवम्—स्त्राढ्यभवमिति । अनाढ्येन आढ्येन सुखेन भूयते इत्यभयत्र एक एव विग्रहः । ईषदादेरकृष्णाद्यकत्वात् । कर्मणि उपपदे खलमुदाहरति—ईषदाढ्यकर इति । अनाढ्यः आढ्यः सुखेन क्रियत इति विग्रहः । दुराढ्यकर इत्यत्र तु—अनाढ्य आढ्य दुःखेन क्रियत इति विशेषः । कर्मणि वाच्ये खल् । 'सर्वधातुकाह—' इति सर्वत्र गुणः । आढ्येनेति । प्रत्युदाहरणमिदम् । अत्र चार्थाभावात् प्रत्ययाग्रहतिः । ईषदुःखनामत्र कर्तृकर्मभ्यां व्यवहितत्वात् 'ईषदुःखम्' इत्यनेनाप्राप्तैरयमारब्ध इति बोध्यम् ।

३३०८ । आतो युच् ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। खलोऽपादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्यानः । 'भाषायां शासियुविट्शिधृषिष्टिभिभो युज्वाच्यः' (वार्तिक) । द्रुःशासनः । दुर्याधेन इत्यादि ।

The affix युच् (अन्) is appointed after roots ending in आ in the भाव and कर्मवाच्य when ईषत् दुर् and सु precede as उपपदs in the senses of कृक् and अकृक्. This (युच्) supersedes खल् directed by ('ईषदुःखम्' (3305). Nor can you say that खल् will take place optionally by 'वास्ररूपः—' as it is beyond the feminine section (स्त्राधिकार), for there runs the dictum 'कृत्स्नाद् तमुन्खलर्षेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति । Thus by युच् or अन् ईषत्पानः, दुष्यानः, etc (कर्मणि खल्). The sense is—the Soma-nice can be easily or with difficulty, drunk by you: In दुष्यानः क्व is accounted for by 'इदृदपक्ष्य चाप्रत्ययस्य' (155). 'भाषायां शासियुधि—' This is a Varttika. It has to be said that युच् after शास् युच् दृग्, धृग् and षृग् takes

place in the same senses as above with इषत् etc preceding as उपपदः, in भाषा or secular language. Thus दुःशासनः—one hardly controllable—etc (कर्मणि युच्). Similarly ईषच्छासनः, सुशासनः ; सुशासनः, सुयोधनः दुर्दर्शनः सुदर्शन etc. Here also खल cannot take place for reasons as above.

मित—। आत इति । 'इषद्ःसुषु—' इत्यत ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । न तु कळ कर्णयोरिति । आवरितत्वादिति व्यख्यानात् च प्रत्ययः । तेनावमर्थः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्राद्येषु ईषदादिषुपपदेषु आदन्ताद्वातीर्युच् स्याद् भावे कर्मणि च वाच्ये इति ।
'इषद्ःसुषु—' इत्यनुसंगेः । 'आतः' इति तु तदपवादः । तदाह—खलोऽपवाद इति ।
इति । ननु एवमपि 'वासकरूपः—' इति न्यायादत्र प्रत्ये खल भवेदत्र स्वाधिकारा
भावादिति चेत् । न । 'कलुट् तुमुन खलर्येषु वाइसरूप विधिर्नास्ति' इत्युक्तेः ।
अथोयुधि उदाहरति—ईषत्पान इति । कर्मणि प्रत्ययः । युवोरित्यनादेशेः ।
दुषान इति । भवतेति शेषः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययः' (१५५) इति षत्वम् । एवं
मुपानः, सुदान इत्यादि । 'भाषायां शासियुधि—' इति वार्तिकमिदम् । एतच्च
'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदम् । अयं वार्तिकः कार्यः कृच्छ्रा-
कृच्छ्राद्येषु ईषदादिषुपपदेषु भाषायां (लौकिकव्यवहारे न तु छन्दसि) शासि
प्रत्ययः पञ्चम्यो भावे कर्मणि च युच् स्यादिति । दुःशासन इति । दुःखेन
शिष्यते इति कर्मणि युच् । अत्रापि खलनेति बोध्यम् । इत्यादीति । आदिपदेन
सुशासन सुयोधन—दुर्दर्शन सुदर्शनादयो बोध्याः । 'दुरोदरकप्रजितां समोहते
नयेन जितुं जगतीं सुयोधनः' इति भारविः ।

३३१० । घात् पदान्तात् ॥ ८।४।३५ ॥

दी—। नस्य णो ना निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'घात्
किम् ? निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् ? पुण्याति । पदे अन्तः
पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न सुसर्पिष्केण ।

ष is not a substitute for न when it (न) comes after a ष occur-

ring in a पदान्त. Thus निषान्- (drinking to entirety—युच—in the भाववाच्य) etc without शत्व. शत्व however, is accounted for by 'इणः षः' (153). निर्णयः (निर—नो + अच मावे) शत्व of न is effected because it (न) follows a रैफ and not a षः पुष्पाति (पुष् क्रमादि लट्ति) here. शत्व of न (of त्रा) is effected for ष here is not at the end of a पद but of a root. In पदान्त the samasa being of the सप्तमी तृत्पुरुष variety (as in the text) so the prohibition of 'धात्—' does not apply in case like सुसर्पिष्कन etc. Here ष is पदस्य लपान्त but not पदे अन्तः (सुसर्पिष्क), hence शत्व takes place by 'अट् कृपाङ्' (197)

नित—। वादिति । 'रषाभ्यां नोणः—' (८४१) इत्यतो नोण इत्यनुवर्तते । 'न भाभपुष्कमिगमिष्याधीवेषाम्' (८४१३४) इत्यतो नेति च । तिनापेक्षितं पूरयन्नाङ्—नस्वः णोनेति । पदान्तोऽयः षकारस्तच्चात् परस्व नस्व णो नेत्यर्थः । 'कृत्यचः' (२८३५—८४१२८) इति प्राप्तं शत्वमनेन प्रतिषिध्यते । तानिगेषु 'कृत्यच' इति 'भावकर्मणो रिति च' प्राप्तं प्रतिषिध्यत इत्याह । 'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यनेन हि भावे कर्मणि च लकारस्यात्मनेपदमेव विधीयते न तु नत्वम् । तच्चादव नेत्वस्याप्रसङ्गे 'कृत्यचः' इति प्राप्तमेव नत्वमपि प्रतिषिध्यत इति ध्येयम् । निषान्नमिति । निःशेषेण यानमित्यर्थः, 'इदुदुपधस्य च—' (१५५) इति शत्वम् सपिषपानमिति । कर्तृपानमित्यर्थः न निर्णय इति । षकारात् परत्वाभावात्तदव 'रषाभ्याम्—' इति शत्वम् । पुष्पातीति । अत 'पुष्' इति धातुः क्रमादि । स च न पदम् 'अधातुरप्रत्ययः पातिपदिकम्' इति 'सुप्तिङल्ले पदम्' इति च सिद्धान्तात् । अतः 'क्रादिभ्यः त्रा' इति प्राप्तस्य नकारस्य शत्वम् । सूत्रे पदान्तेति शब्दं व्याकरोति—पदे अन्त इति । अतः चान्तर्गदणमेव नामिति नागेशः । तस्मात्तदर्थः—यदि समानो विधीयते नामविपर्ययदा 'धात्' पदान्ते' इत्येवास्त्वयिषाते । येन विधित्तकदन्तस्येति परिभाषायादेवे पदान्तादित्यर्थस्य प्राप्तेरिति । सुसर्पिष्कणेति । शिभन् सपिषमिति विग्रहः । अङ्गः प्रभृतिभ्यः कप् इति समासान्तः कप् प्रत्ययः । स च नित्यः । तेन 'सुसर्पिष्क' इत्येव

पदम् (प्रतिपाधिकम्) 'कृतवित्तसमासाय' इति नयात् । ततः ककारस्य पदान्तत्वे न पकारस्य तथाभावान्निषेधो न प्रवर्तत इत्यत्र यत्नम् । अत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः ।

३३११ । आवश्यकामर्णयोर्णिनिः ॥ ३।३।१७० ॥

दो—। अवश्यंकारी । शतंदायो ।

The affix णिनि (इन्) is appointed after a root in the active voice (कर्त्तृवाच्य) when the sense of sure duty or the state of a debtor (अधमर्ण) is implied. Thus अवश्यंकारी—कृ + णिनि वृद्धि by 'अचो जिण्ति' (254) (then add अवश्यम्)—an unfailing doer i.e a dutiful person. Here अवश्यम् (अव्यय) implies sure duty. शतंदायो—दा + णिनि—युक् by 'आतो युक् चिण्-कृतोः—' debtor by a hundred. In शतम् षष्ठो is barred by the rule 'अक्रेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' (628).

नित—। आवश्यकामर्णयोरिति । अवश्यमेवेत्यवश्यकम् । स्वार्थे कन् । तत्तत्संस्तेदनित्यणि आवश्यकम् । यद्वा सूत्रकारव्यवहारात् वुक् भावे भवार्थे वा । कर्तव्यमित्यर्थः । अधमर्णः ऋणी । तस्य भावः कर्म वा आमर्णम् । धाव । आवश्यके आमर्ण्ये चार्थे गम्ये धातोर्णिनिः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । 'कृत्' इत्येवानुवर्तते नतु भावादयः असम्भवात् । अवश्यंकारोति । करोतीति विग्रहः । ततः अवश्यमिति योज्यम् । 'अचो जिण्ति' (२४५) इति वृद्धिः । अवावश्यकार्यस्य अग्ययानुपपत्त्या अवयमित्युपपत्तम् । तथाव्ययमिति बोध्यम् । आमर्ण्ये आह— शतं दायोति । ददातीति दायो । 'आतो युक् चिण् कृतो'रिति युक् । ततः शतं दायो । शतमस्य ऋणं शतेनायमधमर्ण इति वार्धः । 'अक्रेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठोऽप्रतिषेधः । अवस्यपि उपपदे इति नास्ति नियमः ।

३३१२ । कृत्याय ॥ ३।३।१७१ ॥

दो—। आवश्यकामर्णयोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

The कृत्य affixes also are appointed after roots in the sense of आवश्यक and that of आधमर्शः. 'अवश्यम्—' etc—कर्म णियत् ।

मित—। कृत्या इति । आवश्यको आधमर्शो चार्थे धातोः कृत्यप्रत्यया अपि स्वरित्यर्थः । अवश्यमिति, स्पष्टम् । देवमिति । दा + यदिति स्थिते 'ईदृयति' इत्यात् ईदृक् । गुणः ।

३३२३ । क्तिच्क्ती च संज्ञाघाम् ॥ ३।३।१७४ ॥

दी—। धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुव' (३१६३) इति नेट् । भवतात् भूतिः ।

The affixes क्तिच् and क्त are employed after roots in the sense of benediction (आशिष्) if a संज्ञा is implied. Thus भूतिः—भू + क्तिच् welfare. No इट् by 'तितुव—' (3163). Although the prohibition of इट् here is due by 'श्रुक् किति' (2381—7.2.11) on the ground of its subsequence to 'तितुव—' (7.7.6), yet, says Tattva-bodhini, the latter is brought down as it is necessary for रन्ति, वन्ति etc

मित—। क्तिचक्तीचेति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति पूर्वं सूत्रम् । ततः आशिषि इत्यनुवर्तते । धातोरित्यधिकृतं वर्तते । तद् व्याचष्टे—धातोरित्यादि । क्तिचा बाधामाभूदिति शब्देन्दुशेखरकराः । तेषामयमाशयः—अत्र क्तप्रत्ययस्यानुक्तौ अपवादेन क्तिच चाध्येयः । वाऽसकृत्पविधिस्तु न प्रवर्तत इति । क्तप्रत्ययस्योदाहरणम्—'सनः क्तिचि' (३३१५) इति वक्ष्यमाणसूत्रे देवदत्त इति । परसूत्रे 'क्तिचि' इति विशेषणार्थः । 'क्ती' इत्युक्ते क्तिनोऽपि ग्रहणं स्वादिति भाव इति तत्त्वबोधिनां विस्तरः । भूतिरिति । आशीर्द्योतनार्थं भवतादिति । अत्र प्रतिषेधं व्याचष्टे—तितुवेति । वस्तुतस्तु 'श्रुक् किति' (२३३१) इत्येवात्र नेडिति वाच्यम् । परस्मैपदानां तत्त्वबोधिनीकारस्तु 'रन्तिवन्तीः' इति प्रतिषेधार्थमावश्यकत्वात् कालविशेषाभावाच्च 'तितुव—' इत्युपन्यस्तमिति । भूतिर्मङ्गले हृद्गः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ६।४।३५ ॥

दी—। अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपो न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

Lengthening (of the उपधा) as well as the elision of अनुनासिक of अनिट root and of वन् etc does not take place when क्तिच् follows. यन्ति—यम् + क्तिच् । रन्तिः—रम् + क्तिच्—No इट due to the roots being अनिट. वन्ति—वन् + क्तिच् ; तन्तिः तन् + क्तिच्—No इट ।

मित—। न क्तिचीति । ‘अनुदासोपदेश वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भक्ति किङ्कति’ (६।४।३७) इत्यतो वनतितनोत्यादीनाम् इति अनुनासिकलोप इति चेदनुवर्तते । तदाह—अनिटां वनतितनोत्यादीनां चिति । दीर्घानुनासिकलोपो नेति । एषाम् वनतितनोत्यादीनामनिटां, यमरसादीनां चोपधाया दीर्घो न अनुनासिकलोपश्च नैत्यर्थः । ‘अनुनासिकस्य क्तिर्भलोः—’ (२६६६) इति दीर्घे प्राप्ते ‘अनुदासोपदेश—’ इति अनुनासिकलोपश्च प्राप्तेऽयमारम्भः । यन्तीरनिरिति । अनिट्-कत्वादुभयवैधभावः । संज्ञाशब्दा एते यमनरसनाद्यव्यक्ता इति बोध्यम् ।

३३१५ । सनः क्तिचिलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।४५ ॥

दी—। सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयामुः देवदत्तः ।

When the affix क्तिच् follows the root सन् (to form a technical class name in the sense of benediction), the अनुनासिक or the nasal नकार of it is optionally replaced by आ as also the nasal elides optionally. Thus—सातिः—सन + क्तिच् = सा + ति; with आकार replacing न । सति—elision of न ; optional non-elision—सन्ति । This has to be repeated twice. Each of the term means giving away. देवदत्तः—a name (संज्ञा) in the sense of benediction. May the

gods present him. देव + दा + क्त (कर्मणि) । This is the instance of क्त under 'क्तिचत्तौच—' (3313).

मित—। सनः क्तिचौति । सनः = षण्णुदाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु षण् संभक्तौ (न वा सन्नन्तस्य कस्यचित्) इति मत्वा व्याचष्टे—सनीतेरिति । सनीः इत्येव वक्तुं युक्तमिति नागेशः । एवञ्च षण् संभक्तावित्यन्यैव ग्रहणं युक्तम् । 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धकस्य' इति परिभाषयेति भावः । 'विडूनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१)—आदित्यनुवन्धकस्य—आत्वमिति । लोपश्चेति । अस्वेत्युक्तौ अन्तस्य नकारस्यैव लोप इत्यर्थः । सनुतादिति । आशोरर्थे सतिरादय इति दर्शयितुमाशिषि लोटं गृह्णाति । सातिरिति । अत्र आलोपः । पक्षे सन्तिः । सतिरिति । अत्र नकारलोपः । पक्षे सन्तिरित्येव । तेन सन्तिवा उभयत्र योज्यम् । सर्वेषामेव संज्ञायां दानवचनत्वम् (संभजनवचनत्वं वा) । 'तितुव—' (३१६३) इतीड् निर्षधः । 'क्तिच क्तौ—' (३३१३) इत्युक्तस्य क्तस्य प्रयोगमुदाहरिष्यन्नाह—देवा एनं देयासुरिति । ददातेराशिषि लिङ् ग्रहणमुदाहरणस्य आशिष्येव संज्ञावचनप्रदर्शनार्थम् । तयोरेवेति कर्मणि क्तः । 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः ।

३३१६ । अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। प्रतिषेधार्थयोरलंखलोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (७८३) इति नियमान्नोपपद-समासः । 'दो दद्वोः' (३०७७) । अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (२४६२)—पीत्वा खलु । 'अलंखलोः' किम् ? मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् ? अलंकारः ।

The affix क्त्वा (क्त्वा) after a root is appointed when अलम्, and खलु, implying negation, are used as उपपद before it. The term 'प्राचाम्' in the rule is accepted for the sake of (showing) respect (to the predecessor) and not for option, because

लुप्त (which may take place, through option, in place of क्त्वा) cannot appear ; as क्त्वा here is नित्य or obligatory. This नित्यत्व or obligation is inferred from the term 'उदीचाम्' adopted in the rule 'उदीचाम्—' (3318) where Bhattoji says 'उदीचाग्रहणादयथा-प्राप्तमपि' i.e. from the acceptance of 'उदीचाम्', क्त्वा may as usual take place. This inference or remark holds good in this rule also according to Balamanorama where 'अलं रोदनेन' etc have been defended by बाहलक under 'कृत्यलुप्तोवहलम्' (2841). This view, however, is objectionable on the ground that the acceptance of 'उदीचाम्' which is true in the case of मीङ् or माङ्, will not necessarily hold good here also as there runs the परिभाषा 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र—' 'An Indication is not true for all cases'. Tattwabodhini, however, suggests a different exposition which seems to be preferable. It agrees with Balamanorama (or better Vice Versa for Balamanorama is posterior to Tattwabodhini) that the acceptance of 'प्राचाम्' is for the sake of showing respect and not for taking of option. The controversy lies on the question of लुप्त in instance like 'अलं रोदनेन' etc. Here, according to Tattwabodhini लुप्त is accounted for by the maxim of 'वासरूप,' for the prohibitory dictum 'कलुप्तुस्तुल्यार्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति' the sum and substance of which is that कलुप्त etc where themselves अपवाद or superseding (अपवादभूताः) bar persistently that or those of which they are अपवाद (स्ववाध्यं नित्यं बाधते)— does not apply here as क्त्वा is an अपवाद of लुप्त and not Vice Versa. As to the indication in 'प्रैषाविसर्ग—' (2817) for which see 'वित्याप्रिविलेच' (2893) the परिभाषा 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' (Explained) will answer.

In अलं दत्ता etc उपपद समास is not allowed due to the restriction in 'अनैवाव्ययेन' (783). पीत्वा खलु—there is no need of drinking. पा=पौ by 'षुमास्या' (2462). मा कार्षीत्(क्त+लुङ्—prohibition of अट् by 'न माङ् योगे') here there is sense of निषेध but no अलम् or खलु as an उपपद—consequently no क्ता। So Bhasa's use of "मा अनर्थं विचिन्ता" is archaic. अलंकारः—अलम् + क्त + घञ् (भावे)—there is अलम् but no sense of निषेध, so no क्ता।

मित—। अलंखलोरिति। अलं च खलुश्च। तयोरिति इन्हात् सप्तमी द्विवचनम्। उपपदार्थमेतत्। प्रतिषेधयोरित्युपदविशेषणम्। अतो व्याचष्टे—प्रतिषेधार्थयोरित्यादि। क्ता स्यादिति। 'अव्ययकृतो भावे' इति भाष्यकृतकृतेः भावे एव। ननु सूत्रे प्राचां ग्रहणं किमर्थम्? तत्राह—पूजार्थमिति। पूर्ववैयाकरणेभ्यो बहुमानप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। न तु विकल्पार्थम् क्ताधिकारोऽत्र लुगटोऽपि समावेशो यथा न स्यादिति। नन्वेवम् अलं दानेन, अलं रोदनेन इत्यादौ का गतिः? अत्र हि वाऽसरूपविधिर्न प्रवर्तते। 'क्तल्यट् तु सुनखलयेषु वाऽसरूप परिधिर्नास्तीति वचनात् इति चेत्। सत्यम्। परमवायं निर्गलितार्थः—'क्तलुगटादयोऽपवादभूताः स्वबाध्यं नित्यं बाधन्ते' इति। इह तु लुगट् नापवादः येन स्वबाध्यं क्ताप्रत्ययं बाधेत। किन्तु क्ताप्रत्यय एवास्यापवादः। तेनासरूपत्वात् क्तापि लुगटो बाधको वा भवति न तु नित्यम्। तस्माद् वाऽसरूपन्यायेनैवात्र लुगडपि भवति। न च 'प्रैषातिसर्ग—' (२८१७) इत्यत्र पुनः क्त्यविधिः स्त्र्यधिकाराद्वाऽसरूपन्यायो नास्तीति ज्ञापनाद् लुगट् नैत्यपि वाच्यम्। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति ज्ञापकन्यायस्य सार्वत्रिकत्वाभावात्। तत्रैव मूलकृता (दीक्षितेन) कचिन्नेत्युक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। एतच्च (मूलकृतद्विवचनम्) 'चित्याधित्ये च' इत्यत्र स्पष्टम्। तच्चबोधिनीस्थोऽयं सिद्धान्तः। बालमनोरमाकारास्तु—उत्तरसूत्रे उदेचां ग्रहणादस्य (क्ताप्रत्ययस्य) नित्यत्वं स्वीकृत्य 'अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात् समाधेय' मिति सिद्धान्तयित्वा 'न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः। तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वादित्याहुः। तच्चिन्ताम्। 'चित्याग्रिचित्ये च' (२८१३) इति

सूत्रे 'स्वाधिकाराद्दृङ् वाऽसहपविधिः कचिन्न' इति दीक्षितयन्यव्यख्यानवासरे स्वीकृति-
विरोधात् । आपकसिद्धस्यासार्थविकल्पदर्शितत्वाच्चेति दिक् । अलं दत्त्वेत्यादौ
अलमाद्युपपदे सत्यस्यसमास इत्याह—अमैवाव्ययेनेति नियमादिति । अलं दत्त्वेति—
दानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । एवम् 'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् मृध्नोपायुसङ्ख्ये'
(महाभारतम्) इत्यादि । पीत्वेत्यत्र ईत्त्वमाह—धुमास्थेति । पीत्वा स्खिविति ।
पानेन साध्यं (प्रयोजनं वा) नास्तीत्यर्थः । निषेधे खलु—“निषेध बाष्पलङ्कार
जिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः । एवं 'खलुक्ता खलु बाचिकम्' (माघः) इत्यादि ।
मा कार्षीदिति—करोतिः लुङि एकवचने सिचि द्वौ रूपम् । 'न माङ्योगे' इत्यट्
प्रतिषेधः । अत्र निषेधार्थे सत्यपि अलं खल्वोरेकतरस्योपपदत्वाभावाच्चोति भावः ।
अलङ्कार इति भावे घञ् । अत्रालमि सत्युपपदे निषेधार्थविरुद्धाच्च क्ता ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। व्यतीहारार्थे माङः क्ता स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

क्ता after the root माङ् (मा) is used if exchange of treat-
ment is implied. This rule is intended to take effect where
no sense of पूर्वकाल beforehand is present. The significance of
'उदीचाम्' in the rule is given in the next one.

मित—। उदीचां माङ इति । व्यतीहारो विनिमयः । भावे घञ् । 'उप-
सर्गस्य घञि—' इति दीर्घः । व्यतीहारो व्यतिक्रम इति तत्त्वबोधिनी । तत्र ।
शब्देन्दुशेखरकाराद्यनेकानुमतत्वात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (२६८०) । इत्यादौ
स्वीकृतिविरोधात् । माङ इति । मेङ् प्रणिदाने (प्रणिदानं विनिमयः) इत्यस्य ग्रहणम् ।
अत्र उदीचां ग्रहणस्योपयोगित्वम् तु 'मयतेरित्—' इत्युत्तरतः स्पष्टम् । अपूर्वकालार्थ-
मिति । पूर्वकालार्थे तु 'समान कर्तृकयोः—' (३३२०) इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ३।४।१९ ॥

दी—। मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा व्यपि । अपमित्य

याचते । अपमाय । उदीचांयहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ।

इकार is optionally, the final substitute of मीड् (प्रणिदाने or to exchange—भादि) when the affix ल्यप् follows. Thus 'अपमित्य—' one asks (something of another) through exchange (of something else). अप + मी + ल्यप् = अप + मि + ल्यप्, then comes in तुक् by 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्'. अपमाय (याचते)—अप् मी + ल्यप् = अपमा + ल्यप् by 'आदिचः—' (२३७०); here ईत्व of आ being barred by—न ल्यपि (३३३५). Here the acceptance of the term उदीचाम् in the rule suggests option. Thus as an alternative we have याचित्वा अपमयते (first) asking (some one of something) he gives something in exchange afterwards)—Where क्त्वा is used after याच in the sense of पूर्वकाल by 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०).

मित—। मयतेरिति । मयतेरिति मीड् प्रणिदाने इत्यस्य ङकारवर्जं षष्ठा रूपम् । मयतेः—इत् + अन्यतरस्याम् इत्यवयवः (कृदः) । मयतेरिति षष्ठीनिर्देशाद् 'अलोऽन्त्यास्य' इति अन्तास्यैव इदादेशः । तदाह—मीड् इकारोऽन्त्यादेश इति । एकारस्याने इकार इत्यर्थः । वा ल्यपीति—अन्यतरस्यामित्यस्य विकल्पार्थकत्वादिति । 'न ल्यपि' (६।४।६८) इत्यतो 'ल्यपि' इत्यस्मानुवर्ततेऽपीति । बालमनोरमायां तु 'बान्यस्य—' (६।४।६८) इत्यतो बेलानुवर्तत इत्युक्तम् । तद्रभसादिलुपित्यम् । अपमित्य याचत् इति । विनिमयेन याचत इत्यर्थः । लयाधानं दीयते चेन्मया सर्षपं दास्यत इत्येवं-रूपो विनिमयो बोध्यः । अत्र समानकर्तृकत्वेऽपि पूर्वकालिकत्वाभावात् 'समान कर्तृकयोः पूर्वकाली' (३३२०) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपमित्य इत्यत्र अनेन धातोरिकारान्तत्वेन ऋस्वत्वात् 'समासेऽनञ्पूर्वेक्तो ल्यप्' (३३३९) इति ल्यपि परे 'ऋस्वस्यपिति कृति—' तुगागमः । पठे आह—अपमायेति । अत्र 'आदिचः—' (२३७०) इत्याख्यम् । ततो 'नल्यपि' (३३३५) इति निषेधात्

इत्स्' न । उदीचांयङ्गमत्र विकल्पार्थमित्याह—उदीचांयङ्गनादिति । यथाप्राप्तमत्र 'समानकृत् कयोः पूर्वकालि' (३३२०—३४१२१) इत्यस्यैव । तेन याचित्वा अपमयत इत्यत्र तस्मादेव सूत्रात् पूर्वकालि विद्यमानाद् याचः क्ताप्रत्ययो भवति इति विभावनीयम् । पूर्वं याचित्वा पदादपमयत इत्यर्थः । अपमयत इति प्रणि-
ददाति । अत्र व्यतीहारार्थस्य विरहात् 'उदीचां माङः—' इति माङः क्ता-
प्रत्ययो न ।

३३१८ । परावरयोगे च ॥ ३४१२० ॥

दी—। परेण पूर्वस्यावरिण परस्य योगे गम्ये धातोः क्ता
स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य ।
अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

Any root may take क्ता when the connection of that which precedes with what follows or vice versa i.e. of what follows with what precedes is implied. Thus 'अप्राप्य नदीम्—' The mountain stands without having the river flowing over it. Here connection of the mountain, which precedes, with the river which follows, is afterwards but not beforehand. Thus there being no sense of पूर्वकालत्व in it क्ता takes place by this rule but not by 'समानकृत् कयोः—' the next rule. Similarly 'अतिक्रम्य पर्वतम्—' The river rests crossing or passing over the mountain. Here the connection of the river which is subsequent (पर) is made with पर्वत which is antecedent (अवर). Thus क्ता here also takes place by this rule.

नित—। अवरशब्दोत् पूर्ववृत्तिवाची । एवं परस्थितेन द्रव्येण पूर्वस्ययोगे सति
तथा 'अवरिण' पूर्ववृत्तिना परस्य च योगे सति क्ता भवति इति सूचार्थः । अप्राप्य नदीं
पर्वत—अत्र परभूताया नद्याः पर्वतस्य योगो गम्यते । ततः आह—'परनदीयोगोऽत्र

पर्वतस्य” । अतिक्रम्य पर्वतमित्यादि—पर्वतस्य परस्तात् नदी वर्तते इत्यर्थः । तत आह—अवरपर्वतयोगोव नद्याः । फलतः प्रागुक्ते विषये अस्य प्रयोगः । . केवलं विशेषणविशेषासंसर्गात् भेदो गम्यते । इह विसृष्ट्यां विधेयस्य क्ताप्रत्ययस्य यद्यपि भावभावमर्थस्तथापि द्वितीयक्रियाया पूर्वकालत्वस्य अभावात् पृथक्स्मृतोपन्यासः । वस्तुतः अपूर्वकालाय तिसृती इत्यवधेयम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३।४।२१ ॥

दौ—। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्ता स्यात् । भुक्ता व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम्—स्नात्वा भुक्ता पीत्वा व्रजति । ‘अनुदात्त—’ (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः ‘अप्रकः किति’ (२३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रक्षिधेन । सूत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

Of the two senses of the two roots or Verbs which have the self-same nominative, the root that stands in the sense of पूर्वकाल .i.e has the sense of priority (or before hand) takes the affix क्ता. Thus भुक्ता व्रजति—At first he takes (his) meal and then proceeds. Here both भुज् and व्रज् have the selfsame subject say—Rama, Hari, Jadu etc and the first of them expresses the sense of priority as the action of going (व्रजनक्रिया) is dependent on the action of eating (भोजनक्रिया). [Remember that this क्ता which is appointed in the sense of भाव by ‘अव्ययकृतो भाव’ (भाष्य) does not denote that sort of भाव that is expressed by चञ् etc ; for, here the action expressed is continued (साध्यावास्थापन्न) whereas the action expressed by चञ् is finished or complete (सिद्धावास्थापन्न) । द्वित्वमतन्त्रम्—duality is not intended (by समानकर्तृकयोः .i.e it is not binding upon a speaker to write two verbs only—one ex-

ing priority (पूर्वकालत्व) and the other posteriority (परकालत्व).
On the other hand he can use more than two verbs as in
'स्वात्वा भुक्ता—' etc—here all the three ज्ञान verbs simultaneously
bring out the sense of priority in comparison, ofcourse, with
the final verb व्रजति—the subject of the verbs being the same
(समान). In नत्वा (नम् + क्त्वा) the nasal न् is dropped by 'अनुदात्तो-
पदेश—' (2428). In स्मृत्वा (स्मृ + क्त्वा) स्मृत्वा (स्मृ + क्त्वा) etc the
option of इट् due by 'स्वरसि सृति सृयति धृजुदितो वा' (2276—7 2.44)
is barred by 'श्रुक् किति' (2381—7.2.11) on the strength of the
पूर्वेविप्रतिषेध system (or prohibition by the previous rule) which
is clear from the text 'परन्तपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाष्ठा-
रन्ध्रसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते—' etc under the rule 'श्रुक् किति' (2381).
Thus in स्मृत्वा etc there is absence of इट् persistently (नित्यम्).

नित—। समानकर्तृकयोरिति । समानः कर्ता ययोः धात्वर्थयोः क्रिययोरिति
यावत् तयोरिति । निर्धारणे पद्याः सप्तम्या वा द्विवचनम् । पूर्वकाल इति । पूर्वः
कालः यस्यासौ पूर्वकालः । न तु पूर्वः काल इति कर्मधारयः । पूर्वकाल इत्यस्य
तद्विशिष्टार्थं वर्तमानत्वादिति नामिषे स्पष्टम् । अतएव चात्रापि समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले विद्यमानाहातोरित्युक्तम् । ननु धात्वर्थयोरित्युपपत्तयः कथं धातोरित्युक्तम् ।
न तु धात्वर्थयोरिति । नैष दोषः । समानकर्तृकत्वं क्रिययोरिव सम्भवति । न तु
धात्वर्थयोरसम्भवात् । तस्माद् ययोः क्रिययोरिककर्तृकत्वं भवति तयोर्या क्रिया पूर्व-
कालत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तते तस्याः मूलभूतो यो धातुस्तस्मादेव क्त्वा इति फलितार्थः ।
'अन्वयकृतो भाव' इति भाषावचनात् क्त्वाप्रत्ययो भाव एवेत्युक्तम् । स च न क्त्वा-
दाविव सिद्धावस्थापन्नः किन्तु साध्यावस्थापन्नः । अत्र विभक्त्युत्पन्नानुत्पन्नयोरिव
मानत्वादिति विभाव्यम् । भुक्ता व्रजतीति आदौ भोजनं पश्चाद् व्रजनमित्यर्थः । अत्र
व्रजनापेक्षया भोजनस्यैव पूर्वकालतेति भुजेरिव क्त्वा । पूर्वकालत्वस्य व्यवधान-
मप्यर्थः । तेन अद्यभुक्तासौ व्रजिष्यामि इत्याद्यपि उपपद्यत इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

युक्तं चैतद् अतएव 'अयं भुक्ताऽयं द्राहे द्राहात् वा भोक्ता' इत्यादि सङ्गच्छते । द्वित्व-
मतमिति । समानकटं कयोःरित्यत्र द्वित्वमविवक्षितमित्यर्थः । समानकटं काणां
बहूनामपि क्रियाणां या याक्रिया मिलित्वा पूर्वकालार्थे वर्तते तासां सर्वासामेव मूल-
भूतधातुभ्यः क्ता प्रत्ययसिद्धिः । अत उदाहरति—स्नात्वा भुक्ता पीत्वेति । अत्र
यद्यपि स्नानात् परं भोजनं भोजनात् परञ्च पानम् इत्यस्ति पानभोजनयोः स्नाना-
पेक्षया परवर्तिता तथापि स्नानस्यैव पानभोजनयोरपि व्रजनात् पूर्वकालिकत्वमसौवेति
स्नातेरिव भुजः पिवतेऽनेतरं क्ता प्राप्नोत्येवेति सिद्धान्तः । एवं 'समासेऽनञ् पूर्व-
क्तोऽप्यप्' इति वक्तव्यामे 'एव्य विह्वल्य आपृच्छ गतम्' 'उपभुज्य गतम्' इत्यादौ
ल्यवपि द्रष्टव्यः । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यादौ तु न पूर्वशब्दनैव पूर्ववाचकमात्
'उक्ताद्येनामप्रयोगः' इति न्यायान्न क्ता । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु न क्रिययोः
पौर्वापर्यं किन्तु कर्तुरपि । द्वयोर्भादोरिकतर आदौ भुक्ता पश्चाद् अन्यतरोऽयं व्रज-
तीत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वाऽसकृत्पविधिना लुप्त इति भाष्यादौ स्थितमित्याहुः ।
क्तायां नमतेरनुनासिकलोपार्थमाह—अनुदात्त इति । अथ स् + क्ता, स् + क्ता
इत्यादौ स्थिते 'स्वरति सुतिसुयते धूजुदितो वा' (२२७८—७९४४) इत्यनेन इह
विकल्पे प्राप्ते 'श्रुक्कः किति' (२३३१—७९११) इति निषेधादिङ्भाव इत्याह—
स्वरत्यादेरित्यादिना । ननु 'श्रुक्कः—' (७९११) इति परवति 'स्वरति—'
(७९१४४) इतीदं कथं बाधित—विप्रतिषेधसूत्रविरोधादित्यत्राह—पूर्वं विप्रतिषेधेनेति ।
एतच्च 'आर्धधातुकस्य वलादेः' (७९१३५) इति इद्भिधेः प्राक् 'नेङ्गुशि कृति'
(७९१३३) इति इटिन्निधेधारम्भसामर्थ्यादेव आप्तितम 'परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा
पुरस्तात्प्रतिषेधकारणारम्भसामर्थ्यात्' इति दोषितयन्यव्याख्यानावसरे ('श्रुक्कः किति'—
२३८१) इति सूत्रे प्रतिपादितमन्वयभिरित्यलम् ।

३३२१ । क्ति स्तन्दिस्सन्द्योः ॥ ६।४।३१ ॥

दी—। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्ति परे । स्तन्त्वा ।
जदित्वादिङ्वा । स्यन्त्वा स्यन्दित्वा ।

The नकार of roots स्तन्द् and स्यन्द does not disappear when

क्वा follows. Thus क्त्वा with नकार, there being no chance of इट् due to the prohibition 'एकाचउपदेशेनुदत्तात्' as क्त्वा (क्त्वा) is अनुदात्त. क्त्वा (क्त्वा) however, being क्त्वा or क्त्वा, in क्त्वा, it will have option of इट् by 'स्वरति सूति—(2279) as क्त्वा being अनेकाच् 'श्रुक्—' (2381) cannot apply.

मित—। क्त्वा इति । क्त्वाप्रत्ययस्य आकारलोपात् क्त्वा इति । तस्य सप्तमा रूपम् । क्त्वाप्रत्यये परे इत्यर्थः । 'क्त्वालोपः' (६१४१२३) इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । 'नाश्चिः पूजायाम्' (६१४१३०) इत्यतो नेति च । तदाह—एतद्योनलोपो नेति । क्त्वा गतिशोधनयोः, क्त्वा प्रसवने इत्यनयोरेत्यर्थः । क्त्वा इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति बाधित्वा अनेन नलोपो न । 'एकाच उपदेशे—' इत्यनुदात्तत्वादिङागमश्च न । क्त्वा—क्त्वेति । 'स्वरति—' (२२३६) इतीड् विकल्पः । अनेकाचत्वात् 'श्रुक्—' (२३८१) इत्यस्याप्रसक्तोः ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् ॥ ११२।१८ ॥

दी—। सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ।

The affix क्त्वा is not क्त्वा when it is सेट् (in connection with the root). Thus शयित्वा, here क्त्वा being सेट् and therefore अकित् the prohibition 'किङ्कितिच' does not apply and consequently the root is gunnated by 'सार्धधातुवाङ्—' (2168). क्त्वा-क्त्वा is here अनिट् so क्त्वा ।

मित—। न क्त्वा इति । 'असंयोगालिट् कित्' (११२।४) इत्यतः किङ्कितानुवर्तते । तदाह—सेट् क्त्वा किन्निति । शयित्वेति । किञ्चाभावात् 'किङ्किति चे'ति निषेधाप्रवृत्तिर्गुणः । अयादेशः । क्त्वेति । अनिट्त्वात् किञ्चैन गुणाभावः । क्त्वेति किम् । निगृहीतः ।

३३२३ । मृड्मृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १।२।७ ॥

दी—। एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (३०४८) इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्टा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद—' (२६०८) इति कित्त्वम्—रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

The affix क्त्वा which is सेट् is कित् when coming after these roots मृड्, मृद etc (seven only). Thus मृदित्वा (मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा)—No गुण by 'पुगन्तलघुपधस्य च' (2186) due to कित् । क्लिशित्वा क्लिष्टा—option of इट्—by क्लिशः क्त्वा निष्टयौः (3049) No guna as before. उदित्वा वद + क्त्वा—सम्प्रसारण by 'वचिस्वपि—' (2409). उषित्वा—वस् + क्त्वा—सम्प्र. as before. इट् by 'वसतिक्षुधोः—' and षत्व by 'शसिबसि—'. क्त्वा after रुद, विद, मुष् गृह् (स्वप् and प्रच्छ) is कित् by the rule 'रुदविद-मुषगृहस्वपिप्रच्छःसंश्च' (2609). गृहीत्वा—सम्प्र. by 'गृहीज्या' (2412) and दीर्घ of इट् by 'गृहोऽलिटि—' (2562).

मित—। मृड् मृदेति । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादोऽयम् । एभ्य इति । मृड्, मृद चोदे, गुध परिवेष्टने, गुध रोषे च, कुष निष्कर्षे, क्लिश हिंसायाम् (दिवादिः), क्लिश विबाधने (क्रादादिः) वद व्यक्तायां वाचि, वस निवासे इत्येनेभ्य इत्यर्थः । किदिति । 'असंयोगाक्लिट् कित्' (१।२।४) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मृडित्वेति । क्त्वायाः कित्त्वल्लघूपधगुणो न । एवम् मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा । क्लिशित्वा—क्लिष्टेति । प्राग्वद् गुणाभावः । क्लिशदवादिकस्वेदम् । क्लिश विबाधने इति क्रौड्यादिकस्य तु ऊदित्वेन वेट्त्वाद् रूपद्वयम् । उदित्वेति । 'वचिस्वपि—' (२४१८) इति यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । 'वसतिक्षुधोः—' इतीट् । 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणम् । 'शसिबसि—' इति षत्वम् । 'रुदविद—' (२६०८) इति । रुदविदमुषगृहस्वपियहः संश्च' इति पूर्णं सूत्रम् । तदुदाहरति—विदित्वेत्यादि । प्राग्वद् गुणाभावः ।

यदीत्वेति । किञ्चाद् 'यद्विज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'यहोऽकिटि—' (२५६२) इति दीर्घः ।

३३२४ । नोपधात्यकान्ताद्वा ॥१।२।२३॥

दी—। सेट् क्ता कित् स्याद्वा । अथित्वा अन्यित्वा ।
गुफित्वा—गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ।

A क्ता which is सेट् is optionally कित् when coming after such a root as has न in its उपधा and also ends either in य or in फ. Thus अथित्वा—अन्यित्वा—क्ता in the former case is कित् hence न elides by 'अनिदिताम्—' (415). Similarly गुफित्वा etc (गुक् + क्ता), कोथित्वा रेफित्वा the roots are कुथ and रिफ respectively which having no न in their penultimates there is no optional किञ्च of क्ता. Here 'रलोव्युपधात्—' (2617—1.7.76.) also does not apply due to the acceptance of नोपध here.

सित—। नोपधादिति । यय फय यफौ । तौ अनौ यरु इति विग्रहः ।
तेन यो धातुर्नोपधः घान्तः फान्तश्च भवति तस्मात् सेट् क्ता किञ्चेत्यर्थः । किदिति ।
प्राग्वद्संयोगादित्यतोऽनुवर्तते । यद्यप्यत्र यफादित्येवोक्ते तदन्तविधिना यफान्ता-
दित्यर्थो लभ्यते यफान्तादित्यस्य यङ्गत्वं स्पष्टार्थम् । अथित्वाति । किञ्चात्
पूर्वव 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । एवमन्यत्र । 'न क्ता सेट्'
(३३२९) इति निषेधे नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कोथित्वा । कुथ पूतोभावे ।
रिफ इति क्रमेण धातुः । अनयोर्नोपधत्वाभावात् यफान्तत्वेऽपि न क्तायां किञ्चविकल्पः ।
यद्यपि 'रलोव्युपधात्—' (२६१०— १।२।२६) इति विकल्पो वक्ष्यते तथापि
सोऽपि नात्र प्रवर्तते नोपधयङ्गत्वं सामर्थ्यादिरयाङ्गः ।

३३२५ । वञ्चित्वा लृच्यतश्च ॥१।२।२४॥

दी—। सेट् क्ता किट् वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लृचित्वा
लृञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा ।

सिट् क्ता is optionally कित् when coming after the roots वच्, लुच् and ऋत् (वच् to deceive लुच् to remove and ऋत् to hate). ऋतित्वा no गुण by 'पुगन्त-' (2189) due to कित्त्व. अर्तित्वा—गुण due to absence of कित्त्व. The former two cases are as before.

मित— वञ्चीति । वञ्चिष्य लुचि च ऋत् चेति वञ्चात् पञ्चमीवस्यवचनम् । वञ्चु प्रलम्भने । लुञ्चु अपनयने इत्यनघोरिका निर्देशः । ऋदिति तु ऋती सीवो धातुर्धृणायकः । अनुवृत्तिः प्रागवत् । वेति च पूर्वसूत्रात् । तदाह—सिट् श्लोकादि । 'न क्ता सिट्' (३३२२) इत्यस्यापवादः । वञ्चिल्लेखादि । उभयत्र प्रागवत् । कित्त्वधिकल्पः । ऋतित्वा अर्तित्वा । ऋतेः क्ता । पूर्वत्र क्तायाः कित्त्वात्तत्पक्षे गुणाभावः । उत्तरत्र कित्त्वाभावाद गुणः । ऋतेरार्द्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे (ईयङ्भावे) अनेन कित्त्वविकल्पः ।

३३२६ । ढषिम्भृषिकृषेः काश्यपस्य ॥१॥२॥२५॥

दी— एभ्यः सेट् क्ता किट् वा । ढषित्वा—तर्षित्वा । मृषित्वा—मर्षित्वा । कृषित्वा—कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्—' (२६१७) इति वा कित्त्वम् । दुषित्वा—दूषित्वा । लिखित्वा लेखित्वा । 'रलः' किम् ? सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् ? वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् ? एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्ता । 'वसतिक्षुधोरिट्' (३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा क्षोषित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (३०४७) इति नित्यमिठ् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि । लुभित्वा—लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (३२४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्धा ।

[* इह तत्त्वबोधिन्यां 'ढषिम्भृषिकृषेः—' इति तालव्यान्तपाठो दृश्यते । उदाहृतञ्च कृषित्वा = कर्षित्वेति] ।

सिट् क्त्वा coming after these roots is optionally कित्. ढषित्वा—तर्षित्वा—गुण and want of गुण according as क्त्वा is कित् (ढषित्वा) or अकित् (तर्षित्वा). कृषित्वा कर्षित्वा—but तत्त्वबोधिनी reads कृषित्वा कर्षित्वा. द्युतित्वा दीतित्वा etc—द्युत् being उकारोपध or उकार in the penultimate and लिखु being इकारोपध the rule 'रलोऽनुपधात्, (उ+इ+उपधात्) applies, and गुण by 'पुगन्त—' (2189) is effected when क्त्वा is not कित्. सेवित्वा for सेव् does not end in र or ल्. वर्तित्वा for वृत् has ऋ for its उपधा but not उ or इ. To understand ह्लादेः किम् and सिट् किम्, see the वृत्ति of दीक्षित under 'रलोऽनुपधात्—' (2617 and Tika below). अक्षित्वा—अक्त्वा—option of इट् by 'उदितोवा' (3328). अक्षित्वा—worshiping but अक्त्वा—going. [Tattwabodhini's reading 'लुङोऽविमोहने' is erroneous for reasons see our explanation under the very rule लुभो—' (3046 oute)] लुङ्वा—लुङ् + क्त्वा = लुभ्वा लुङ्वा by भवस्योर्धोऽधः। लुङ्वा by 'भलां लृश—'.

[* तत्त्वबोधिन्यां 'लुभोऽविमोहने' (३०४८) इतीट्। विमोहने तु लुङ्वा' इति पठितम्। तच्चिन्त्यमिति 'लुभो—' इत्यत्रैवानुसन्धेयम्। अतएव 'विमोहने तु लुङ्वापपाठ' इति बालमनीरमा]।

मित—। ढषित्वा ऋषेरिति। अत्र काश्यपसहस्रं पूजार्थम् 'नोपधात्—' (११२१२) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्विकल्पार्थकत्वात्। किमेति। तेनेदमपि 'न जा सिट्' इत्यस्वापवादः। ढषित्वा—तर्षित्वेत्यादि। किञ्चविकल्पाद्गुणपधगुणाभावविकल्पः। कृषित्वा कर्षित्वेति। अत्र कृषित्वा कर्षित्वेति तत्त्वबोधिन्यां पठ्यते। 'रलोऽनुपधा'दिति—अस्येयं दीक्षितवृत्तिः—'उञ् इञ्चौ। ते उपाधे यञ् तस्माद्ध्लादेः रलन्तात् परौ ङासमी सिटी. वा कितौः' इति। अत आह—ह्लादेः किमिति। सिट् किमिति अ। द्युतित्वा—द्योतित्वेति द्युत् इति उकारोपधः। किञ्चविकल्पाद्गुणविकल्पः। इकारोपधसुदाहरति लिखित्वा लेखित्वेति। रलः किमिति स्पष्टम्। वर्तित्वेत्यत्र वृत्तुवर्तने इति धातुः। एषित्वेत्यत्र ऋष इति धातुः। ह्लादित्वाभावान्न

किञ्चविकल्पः । इट् इति तु यजेः क्वायां सम्प्रसारणेन (‘वचिस्वपि—’ इत्यत्रोक्तेन) ब्रशादिना ध्वेन च रूपमिति बोध्यम् । भुञ्जेति—अनिट्त्वाच्च किञ्चविकल्पः । किञ्च नित्यमिव किञ्चम् । गुणाभावः । ‘चीः कुः’ (१७८) इति कुत्वेन गाः । तस्य चत्वेन कः । वसतिचुधोरिति । वसतेः चधेय अनुदात्तोपदेशत्वान्नित्यमिति न धे प्रान्ते तदुपवादोऽनेन स्मारितः । उधित्वेति । एतत् ‘मृडसृद्—’ (११२१) इत्यत्र दशितम् । चुधित्वा चोधित्वेति । क्वायाः ‘वसति—’ इत्यनेन सेटत्वात् “रत्तो” इति किञ्चविकल्पाद् गुणगुणाद् रूपद्वयम् । अथेः पूजायामिति । अचु इत्यस्य उदिच्चाद् ‘उदितो वा’ (११२२) इति इड्विकल्पे प्रान्तेऽयमारम्भ इत्याह—नित्यमिड् । अधित्वेति । अद्य ‘न क्वा सेट्’ (११२२) इति किञ्चाभावान्नलोपीन । तेन ‘नाथेः पूजायाम्’ (४२४) इति नलोपी नेति प्रसादल्लङ्घनी आह—अथेः पूजायामिवट् न तु गताविति भावः । एषश्चार्थभेदेन उदितो वेति प्रवर्ततेऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अकत्वेति । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । चीः कुरिति कुत्वम् । लुभ विमोहने इत्यस्योदाहरति लुमित्वेति । विमोहनार्थे इट् । ततो ‘रत्तोऽपधात्—’ इति किञ्चविकल्पेन गुणा-गुणाभ्यां रूपद्वयम् । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । विमोहने इट् । नान्यत्रेत्याह—अविमोहने त्विति । लुभः कानिष्ठधोरिट् स्यादनु गार्ध्वे इति प्रकृतसूत्रे व्याख्यातम् । तेन अविमोहनं गार्ध्वम् (लोभः) इति बोधम् । लुभेति । लुभ + क्वा—लुभ् + त्वा, इतिततः ‘भक्षयथोः—’ इति तस्यधः + ‘भक्षां जश्—’ इति जश्त्वेन वः ।

३६२७ । जूव्रश्चोः क्ति ॥ ३१२।५५ ॥

दो—। आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरोत्वा—जरित्वा । ब्रञ्चित्वा ।

The augment इट् is prefixed to क्त्वा following the roots ज (जरोहानौ) and ब्रश् (ओब्रश् केंद्रने). This (injunction of इट्) is to supersede the prohibition under ‘श्रुक्—’ (2381) in the case of जू (which is एकाच्) and the option of इट् by ‘स्वरित्स्विति—’ (2279) in the case of ओब्रश् (ब्रश्—which is ऊदित्) । जरीत्वा जरित्वा

गुण due to किञ्चाभाव by नक्ता सेट् (3322) and option of दीर्घ of इट् by—वृतीवा. व्रथित्वा—absence of सम्प्रसारण by 'यङिज्या—' (2412) as क्ता is सेट् and therefore not कित् by 'नक्ता सेट्' (3322). Here Balamonorama wrongly cites 'यङिज्या' to effect सम्प्रसारण.

मित—। जृबयोरिति । किं इति क्क इत्यस्य लुप्ताकरस्य सप्तम्यां रूपम् । सप्तमी चावषष्ठार्थे इति व्याचष्टे—आभ्यां परस्य क्क इति । 'वसतिचुधोरिट्' (७१२५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तत इति बोधायम् । जृ बयोहानी । ब्रथ ऊदने । जृ इत्यस्य एकाच्-त्वात् 'युक्कः किति' (२३८६) इत्यनेन नित्यमिटिन्धेधे प्राप्ते, ओब्रथ् इत्यस्य चोदित्वात् 'स्वरति स्ति स्यति घुजुदितो वा' (२२७८) इति इङिकत्वे प्राप्तेऽधमारम्भः । जरीत्वा जरित्वेति । 'इती वा' इतीटो दर्धविकल्पः । अत्र क्ताया सेटत्वेन किञ्चाभावात् सार्धप्रातुकाद्धेति गुणः । व्रथित्वेति—अत्रापि 'नक्ता सेट्' (३३२२) इति किञ्चा-भावात् 'यङिज्या—' इति सम्प्रसारणं न । एतेनात्र यङिज्येति सम्प्रसारणं विदधद् बालमनोरमाकारो भ्रान्त इति मन्यव्यम् ।

३३२८ । उदितो वा ॥ ७१२५६ ॥

दी—। उदितः परस्य क्क इडा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य क्ति—' (२६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । दूत्वा—देवित्वा ।

इट् is optionally prefixed to क्ता coming after a root which drop its उ (the indicatory). Thus शम् to pacify—शमित्वा शान्त्वा. The latter case being without इट् the penultimate of शम् is lengthened by 'अनुनासिकस्य क्तिभक्तोः किङिति, (2262). Then अनुसार and परसवर्ण. दिड् to play (with dice)—युत्वा—देवित्वा. The former is without इट्. Thus व (of दिव्) is replaced by ऊङ् by 'ऊङोः युङ्—' (2561). Then सम्भि । The latter is with इट् but without कित्. Hence गुण takes place by 'पुगलकधुपधस्य—' (3189).

मित—। उदिति । 'वसतिचुधोः—' (७१२५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तत ।

पूर्वेसूतात् किं इति च तदपेक्षया (क्वापेक्षया) अवपक्षमीति मत्वा व्याचष्टे—
उदितः परस्मैति । शसु उपपक्षे । दिवु क्रीडायामिति ङावपुर्दितौ । तत्र
शमीराह—शमित्वेति । इटपक्षे इदम् । अनिटपक्षे शान्तीति । तत्रोपधादीर्घं
स्मारयति—अनुनासिकस्येति । अनुस्वारपरसवर्णी । दीव्यतेराह—द्रुत्वा देवित्वेति ।
पूर्वव इडभावः । 'रलो व्युपधात्—' (२३१६) इति इकारोपधत्वेन क्वायाः
किञ्चविकल्पात् किञ्चञ्च । ततश्च 'च्छ्रूः शठ्—' (२४६१) इति तस्य ऊठि यणादेशे
च रूपम् । उत्तरवेष्ट् । किञ्चाभावाद लघूपधगुणः । (देवनं पाशकक्रीडनम्) ।

३३२८ । क्रमश्च क्ति ॥ ६।४।१८ ॥

दी—। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्याद् भलादौ क्ति परे ।
क्रान्त्वा क्रन्ता । 'भलि' किम् ? क्रमित्वा । 'पूङश्च' (३०५०)
इति वेष्ट् । पवित्वा—पूत्वा ।

The penultimate of the root क्रम is optionally lengthened when the affix क्त्वा beginning with a भल् letter (i.e. without इट्) follows. Thus—क्रान्त्वा क्रन्ता (क्रम् + क्त्वा)—Note that this option of lengthening (दीर्घविकल्प) bars the persistent lengthening (?) (नित्यदीर्घ) by 'अनुनासिकस्य—' (2666). क्रमित्वा—No दीर्घ as there is इट् preceding क्त्वा, इट् is here optional by (उदितो वा) (the previous rule) as क्रमु is here उदित् । पवित्वा पूत्वा-गुण takes place when इट् is preceding क्त्वा ।

मित—। क्रमयेति । 'नोपधायाः' (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ।
'तनोतेर्विभाषा' (६।४।१७) इत्यतो विभाषेति । 'द्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः'
(६।३।११) इत्यतो दीर्घ इति । 'अनुनासिकस्य किभलोः—' (६।४।२५) इत्यतो
भलि (भलादौ इति तु तदादिविधिना लभ्यते) इति चानुवर्तते । 'तदाह—क्रम
उपधाया वेत्यादि । क्रान्त्वा—क्रन्त्वेति । अनेन दीर्घ विकल्पादिङभावपक्षे रूप-
व्ययम् । इटि तु क्वायाः सेट्त्वेन भलादित्वाभावात् क्रमित्वेत्येकमेव । 'अनु-

नासिकस्य—'(२६८६) इत्यनेन नित्यं दीर्घं प्राप्तेऽनेन विकल्पी विधीयते । वेट्कलं तु क्रमेरुदित्वा उदितो वेति पूर्वमुखेति श्रियम् । पवित्वा पूर्वति । पूङ्क्षेति । वेट्कलादिट्पक्षे क्त्वाया सेट्त्वेन किच्चाभावात् 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति गुणः । अनिट्पक्षे तु किच्चाद् गुणाभावः ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा ॥ ६।४।३२ ॥

दी—। जान्तानां नशेच नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्ता भङ्क्ता । रक्ता—रङ्क्ता । 'मस्मिजनशोः—' (२५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्टा नंष्टा । 'रधादिभ्यश्च (२५२५) इताट्पक्षे नशित्वा । 'भलादाविति वाच्यम्' (वार्तिकम्) * । नेह—अञ्जित्वा । जदित्वाङ्गेट् । पक्षे—अक्त्वा—अङ्क्ता । 'जनसन—' (२५०४) इति आच्वम् । खात्वा—स्वनित्वा । 'द्यतिस्यति—' (३०७४) इति इत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेहि' (३०७६)—हित्वा ।

Elision of नकार of roots ending in जकार and of नश्च is optionally effected when क्ता follows. Thus भञ्च् (भञ्जो आसर्दने) —भक्ता भङ्क्ता. The root is अनिट् । In the latter case here न having not been dropped it is changed into अनुस्वार by 'नया'- and then to ङ by 'अनुस्वारस्ययि—'. In both ज is first changed into ग by 'चोः कुः' and then to क by चर्त्त. Similarly रक्ता—रङ्क्ता (रञ्ज + क्ता). तस्य पक्षे etc—नुम् after नश्च elides optionally as it is first added to the root whence the rule 'जान्तनशाम्—' applies. नष्टा नंष्टा (there being no chance of परसवर्णत्व, अनुस्वार is retained). 'भलादाविति—' This is a varttika according to the author (Dikshita), but others hold that this sort of sense might be arrived at

from the consideration of order and significance of the very rules. They seek to modify and say that the term 'भलादी' has to be added to the rule 'जान्ननशम्—' so that it may qualify the affix क्ति (i.e. क्ता without आकार). This is the case of अङ्गित्वा (अङ्ग + क्ता—इट्)—there is no elision of न of—अङ् (the जकारान्त root) by 'जान्ननशम्—' as इट् having intervened between the root and the affix, the latter (क्ता) ceases to be भलादि। 'जदित्वात्—' for the root and is अङ्गु is वेट् i.e. by 'स्वरति सुति सुयति धृजुदितोवा' (2279). अक्त्वा etc. as before. खात्वा खनित्वा—आत्त्व by 'जनसन—' applies when इट् is not added to क्ता। दित्वा—The root is दोऽवखण्डने (दिवादि). सित्वा—The root is सौप्तिककर्मणि (दिवादि). मित्वा—the root is मा माने। In these cases first आत्त्व of ओकार is effected by 'आदिचः—'(2379) and then इत्त्व of the same (आकार) by 'द्यतिस्वतिमास्थामितिक्किति' (3074).

मित—। जान्ननशमिति। 'आन्नलोपः' (६।१।२३) इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते। 'जि स्तन्दि' (६।१।३१) इत्यतः जि इति तद् व्याचष्टे—जान्ता-नामित्यादि। जकारान्तानां धातूनाम् इत्यर्थः। भञ्जोपामर्दने इत्यस्य ज्ञाया-सुदाहरति—भङ्क्तेति। पूर्वव नलोपः। चोः कुरिति कुत्वे न जस्य गः। तस्य 'स्वरिचेति चर्त्त' न काः। उत्तरवच 'नया—' इति नस्यानुस्वारः तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णो ङः। रक्ता रङ्क्ता इति। रङ्ग इति धातुः। इति नुमिति। नशेरिति भावः। तस्मैवाव सृष्टे उपात्तत्वादिति बोध्यम्। तस्येति—नुम् इत्यस्येति सम्बन्धः। पक्षे लोप इति। 'जान्ननशम्—' इत्यनेन इति भावः। नशानंदा इति। पूर्वव नलोपः। 'वय भस्ज्—' (२८४) इति षत्वम्। दृना दुरिति तस्य दृत्वेन ङः। उत्तरवधापोषम्। केवलं नदति नस्यानुस्वार एव वर्गीयपञ्चमानसभावेन परसवर्णत्वाभावात्। रधादित्वान्ननशेवेत्कत्वं आरयितुमाङ्—रधादिभ्यश्चेति। नशित्वेति। अत्र ज्ञायाः सिट् कत्वेन भलादित्वाद ससजिनशोरिति न प्रवर्तते। भला

दावित्तीति—वार्तिकमिदम् इति दीक्षितमतम् । अन्येषाम् युक्तिसिद्धमित्याहुः । युक्तिसिद्धत्वञ्च—‘अनिदिताम्—’ (६।४।२८) इत्यतः किञ्चित्त्वन्तुर्व्युक्तिकृति इति व्याख्येयमित्यर्थे इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वार्तिकार्थस्तु—भलादौ इति ‘जान्त-नशाम्—’ इति सूत्रे वक्तव्यमिति । ततश्च भलादौ ज्ञा परे इत्यर्थे सति अङ्गित्वा (अङ्ग + इट् + ज्ञा) इत्यत्र इड् व्यवधानेन भलादित्वाभावाद्गलीपो न भवतीति भावः । छदित्वादिति । अङ्ग व्यक्तिसम्बन्धकान्तिगतिषु (रुधादिः) । वेडिति—‘स्वरति सूति—’ (२२७६) इत्यनेन । वेट्त्वादिविभावपक्षे गलीपविकल्पाद् रूपस्य-मित्याहुः—अङ्गित्वादिति । स्वात्वेति । स्वन विदारणे । उदितो वेति वेट्क्त्वादिति पक्षे आत्वम् । दिल्वेत्यादि—दीवखण्डने (दिवादिः) षोऽन्तकर्मणि (दिवादिः) मा, माड्, मिङ् इति यङ्गम् । छा गतिनिवृत्तेति क्रमेणधातवः । ‘आदेचः—’ (३३७०) इत्याच्चे कृते ‘यतिस्त्विति—’ इत्यनेन इत्वम् ।

३३३१ । जहातिञ्च ॥ ७।४।४३ ॥

दी— हित्वा । हाडस्तु—हात्वा । ‘अदोजग्धिः—’ (३०८०)—जग्धा ।

हि is the substitute for जहाति (हा to leave) also when an affix beginning with a त (तदि) follows. Thus हित्वा having left. But हात्वा from हा to go (The former is ओहाक् त्यागे and the latter is ओहाड् गतौ). अद् is replaced by जग्ध् when ज्ञा follows. जग्ध् = eating.

मित—। जहातिरिति । ‘दधातेर्हिः’ (७।४।४१) इत्यतो हिरित्यनुवर्तते । ‘यतिस्त्वितिमास्यादित्तिक्किति’ (६।४।४०) इत्यतः ‘ति’ ‘किति’ इति च । तेन ओहाक् त्यागे इत्यस्य च हिरादिशः स्यात् तादौ किति परे इत्यर्थः । हित्वेति । त्यक्तेत्यर्थः । ‘ओहाड् गतौ’ इत्यस्य तु न यङ्गमिति मत्वाह—हाडस्तु इति । अदोजग्धिरिति । अदोजग्ध् इत्यादिशः । इकार उच्चारणार्थः । तेन अद् + ज्ञा इति स्थिते जग्ध् + नत्वा तस्य धकारः । ततः पूर्वं धकारस्य ‘भरोभरि सवर्णे’ इति लोपे रूपम् ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

दौ—। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वा ल्यवादेशः स्यात् ।
तुक् । प्रकृत्य । 'अनञ्' किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह
—परमकृत्वा ।

The affix क्त्वा is replaced by ल्यप् when in other than नञ्समास the preceding member or पूर्वपद is an indeclinable. प्रकृत्य—। क्त्वा + क्त्वा = कृत्वा ; then प्र (प्रकर्षेण) कृत्वा = प्रकृत्य—an instance of नित्यसमासाद्यक. But it is generally, for the sake of facility, derived as प्रकृत्वा + ल्यप्. Here तुक् comes in by 'ऋस्वस्यपितृकृति—'. In the term 'अनञ्पूर्वे' there is पर्युदासविधि. Thus in परमकृत्वा (परमकृत्वा सुपसुपेति) क्त्वा is not replaced by ल्यप् for although there is no नञ्, the samasa is not नित्य but optional and परम is not an अव्यय पूर्वपद.

मित—। समासेऽनञ् इति । अनञ् इति नञभिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति शब्देन्दुशेखरतत्त्वबोधिनी । तत् (अव्ययम्) पूर्वं पूर्वपदं यत्र समासे इति मत्वा विहणोति—अव्ययपूर्वपदे इति । प्रकृत्येति । प्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य ज्ञानेन "तुगिति प्रादय" इति नित्यः समासः । 'तुगिति ऋस्वस्यपितृकृति—' इत्यनेन । परमकृत्वा । परमं कृत्वेति सुपसुपेति समासः नतु नित्यः । तेन ल्यप् न । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवेति भावः ।

३३३३ । षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६।१।८६ ॥

दौ—। षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ।
कोऽसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ऋस्वस्य—'
(२८५८) इति तुक् ।

The conjunction of a single substitute (for what precedes

and what follows) is invalid or does not hold good when प्लव् and तुक् have to undergo any operation. Thus—कोऽसिचत् (who watered)—Here there is no प्लव् in असिचत् due to the invalidity of the, single substitute in को असिचत् where पूर्वरूप एकादेश effected by 'एङः पदान्तादति' (86) has been also परादिबत् (having the beginning letter of the subsequent, by 'अन्तादिवच्च'—75). Thus एकादेश being असिद्ध the अकार being a carrier in the middle (व्यवधान) 'इण् कोः' (211) fails to apply and consequently 'आदेशप्रत्यययोः' (212) also. अधीत्येति—अधि + इ + लाप्) and प्रेत् (प्र + इ + लाप्)—here in both these cases सर्वणदीर्घ दीर्घएकादेश (in अधीत्य) and गुणैकादेश (in प्रेत्) being असिद्ध, the तुक् by 'जस्रस्र'—(2858) takes place although इ, the short vowel-ending root, ceases to be so (short) in connection with the combination as above.

मित—। प्लव्तुकोरिति । प्लव् च तुक् चेति इत्यात् सतमीदिवचनम् । प्लव् तुकि चेत्यर्थः । तच्च लस्यानुरोधाद् भावे सतमीति मत्वा व्याचष्टे—प्लव् तुकि च कर्तव्ये इति । एकादेशशास्त्रमिति । 'एङः पूर्वपरयोः' (८११८४) इत्यत एकादेश इत्यनुवर्तते । ततश्चैकादेशः असिद्ध इति वक्तव्ये एकादेशशास्त्रमित्युक्तिर्भाष्ये 'काव्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तित्वादित्याहुः । कोऽसिचदिति । कः असिचदिति स्थिते 'अतो रोः—' (३६३) इति को असिचत् इति जाते 'एङः पदान्तादिति' (८६) इति पूर्वरूपैकादेशे अन्तादिवच्च' (६५) इति तस्य परादिवत्त्वे च पूर्वपरयोरेकादेशे सति कोऽसिचत् इति भवति । तस्य एकादेशस्य असिद्धत्वात् अकारेण व्यवधानात् इण्कोः' (२११) इति न प्रवर्त्तते । ततश्च 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्लवमपि नेति भावः । न च 'सात् पदादोरित्येव प्लवनिषेधः शङ्क्यः । पदादित्वाभावेन तस्यात्र प्रश्नोत्तरभावात् । प्रसङ्गादिदम् (प्लवोदाहरणम्) । प्रकृतमाह—अधीत्य प्रेत्य इति । अधि + इ + लाप्, प्र + इ + लाप् इति त्रौलापि स्थिते

पुर्व्वेव 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घादेशः उत्तरव तु 'आदगुणः' इति गुणैकादेशः । तयोरुभयोरिव असिद्धत्वात् 'ऋस्त्वस्य—' इति तुक् । अथवा— (सवर्णदीर्घगुणादेशयोः सिद्धत्वे सति) तुगत् न स्यात् । ताभ्यां धातो ऋस्त्वपगमात् । असिद्धत्वे तु ऋस्त्वमेव यथापूर्व्वमिति प्राप्नोति ।

३३३४ । वा लप्रपि ॥६॥१८॥३८ ॥

दी— । अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यालप्रपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा । नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य । प्रगत्य—प्रगम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—' (३०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोलप्रबाधते' (परिभाषा) * । जग्धिविधौ ल्यवग्रहणात् । तेन हित्वदत्वात्वेत्वेदीर्घत्वशूठिठौ लप्रपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य ।

Elision of the nasal (म or न) of the roots गम्, नम्, वन्, तन् etc. which have been instructed as अनुदात्त is optionally effected when लप् follows. This option is restrictive. Thus the elision of अनुनासिक (म्) is optionally in the cases of those roots ending in म् which are अनिट् and the elision of अनुनासिक (न) is obligatory (नित्य) in cases of those roots that end in न् and are अनिट्, and of roots वन्, तन् etc. There are four मान्तअनिट् roots viz—गम्, नम्, यम् and रम्. Thus आगम्य आगता etc. मेलiding root gets तुक् by 'ऋस्त्वस्य—' (2858). Similarly—प्रथमा प्रथत्य and विरता विरभा. प्रहत्य and

प्रसङ्ग—are instances of नान्त अनिट् roots where न् (अनुनासिक) is dropped always. The plural 'नान्तानिटान्' in the text is in view of multiplicity of instances of मन् and हन्. प्रवत्य and वितत्य are instances of वन् and तन्। 'अन्तरङ्गानिपि विधीन्—'This is a परिभाषा as it has been included in परिभाषेष्टुशेखर without any reference to its गणसूत्र although Tattvabodhini mentions it to be a गणसूत्र, This means—'A बहिरङ्ग लाप् bars even the अन्तरङ्ग injunctions. An affix or injunction is बहिरङ्ग when it requires many other operations for its application—वह्वपेक्षः बहिरङ्गः—(कैयट्), whereas any affix or injunction is अन्तरङ्ग when its application is dependent not on many but on a very few (स्वल्पपेक्षोऽन्तरङ्गः—कैयट्), i.e., 'dependent on an internal or inherent immediate cause. The author (Dikshita) brings down the rule 'अदो जग्धिर्लोपति किति'—(3080) to show that this our परिभाषा is generalised (चाप्यते) from this rule on the strength of the acceptance of लाप् in it ; for had it (the rule) been enunciated as 'अदो जग्धिसि किति' in stead of '—लाप्ति किति' then also अद् would have been replaced by जग्धि or जग्ध् (इकार being for the facility of pronunciation) in ति किति or when ज्ञा followed. Consequently लाप् being a substitute for ज्ञा and जग्धादेश an अन्तरङ्ग विधि, अद् would make room for जग्ध्. Thus लाप् being redundant here suggests the existence of this परिभाषा (चापकसिद्धलम्). Therefore, according to this परिभाषा, the अन्तरङ्गविधिस such as हित्, दत्, आत्, इत्, दीर्घत्, श्, जट् and इट् will not operate when लाप् follows. Thus विधाय (वि—धा+लाप्) where णि by 'दिधातेहिः' (3976) ceases to operate as लाप् follows ; प्रदाय (प्र—दा+लाप्)

where दृक् by 'दो दृक्षोः' (3077) does not take place in connection with लाप्; प्रखन्—(प्र खन् + लाप्) where आच् by 'जनखन्—' (2504) does not take place due to the following of लाप्; प्रस्थाय—(प्र—स्था + लाप्) where दृक् by 'यतिस्वतिमास्थाम्—' (3074) does not take effect due to the subsequence of लाप् therein; प्रक्तसा (प्र—क्तम् + लाप्) where दीर्घत्वं by 'क्रमयक्ति' (3329) does not come in due to the coming of लाप्; आपृच्छ (आ + प्रच्छ + लाप्) where श् ceases to operate by 'क्षीः शृट्—' (2561) when लाप् follows; प्रदीव्य (प्र + दिव् + लाप्)—where नञ् for व् of दिव् as लाप् comes; here (in प्रदीव्य) also in प्रपठ्य again शृट् also by 'आहंघातुकश्चेट्—' (2148) is forbidden to appear by this लाप् and so on.

मित—। वा स्वपीति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनीत्यादीनामनुनासिकलोपः किञ्चित्' (६।४।३७) इति पूर्वं सूत्रम् । ततोऽनुदात्तोत्पत्त्यश्च अनुनासिकलोप इत्यन्तम् इहानुवर्तते । अतो व्याचष्टे—अनुदात्तोपदेशानामित्यादि । व्यवस्थित-विभाषेति । व्यवस्थाञ्च स्वयमेवाह—तेनेति । नान्तानिटामिति । नान्तेषु धातुषु येनिटः तेषां लापि परेऽनुनासिकलोपी वेत्यर्थः । नान्तेष्वनिटश्च—गम्, नम्, यम्, रम् इत्येते चत्वारः । नान्तानिटामिति । नान्तेषु मन्हन्नी अनिटौ । ततश्च नान्तानिटयो-रिति द्विवचने वक्तव्ये बहुवचनम् विभिन्नोपसर्गवशात् प्रयोगबाहुल्यापेक्षम् । नित्य-मिति । लापि अनुनासिकलोप इति शेषः । आगत्य आगम्येति । एवं विरम्य विरम्य । प्रथमा प्रथमेत्युपदाहरणीयम् । समादीनामनुनासिक लोपादूर्ध्वम् 'ऋस्वस्व—' (२८५८) इति तुगागमः । प्रहृत्येति । नित्यमनुनासिकलोपः । एवं प्रसङ्गेत्यत्र मन्तेरेनुनासिक लोपः । प्रवत्येति प्रपूर्वश्च वन्तेरेनुनासिक लोपः । वितत्येति । अत्र तनोतेरेनुनासिकलोपः । भाष्ये तु 'वा लापि' इति सूत्रं न दृश्यते । तत्र 'अनुदात्तोपदेश—' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो लापि च' इति 'वासः' इति च वार्तिकं पठितम् इत्याहुः । यस्य 'लापि च अनुदात्तोप-

देश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु चेत्यर्थः' इति व्याख्यानञ्च दृश्यते ।
 'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति—परिभाषेयम् इति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
 तत्त्वबोधिन्यां गणसूत्रत्वेनास्य उल्लेखो दृश्यते । परिभाषायां अर्थः स्पष्टः । 'अन्तरङ्गत्वं
 स्वस्यापेक्षत्वं । बहिरङ्गत्वन्तु वञ्चापेक्षत्वमिति केचन इति 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं'
 इत्येतत् परिभाषाव्याख्यानावसरे नानेशः । सा चेयं परिभाषा 'अदौ जग्धिः—' इति
 सूत्रेण ज्ञाप्यत इति मत्वा सूत्रस्य अस्य प्राग्वीपन्यासः । कथं ज्ञाप्यत
 इत्यवाह—जग्धिविधौ लाग्रयणत्वादिति । तथाच 'अदौ जग्धिर्लापति किति' इत्यस्य
 सूत्रस्यायमर्थः—अदौ जग्धिः स्यात्लापि तादौ कितिचेति । (लापिति लुप्तसप्तमीकम् ।
 जग्धेरिकार उच्चारणार्थः) । लाप् इति ज्ञादेशः । ततश्च ज्ञायां यो विधिरारभ्यते
 स लापि अपि भवेत् । एवं स्थिते 'अदौ जग्धिति किति' इत्येव सूत्रेऽपि—इष्ट-
 सिद्धिः । अदौ जग्धादेशस्य अन्तरङ्गत्वेन लापः प्रागेव प्रवृत्त्या लापि अपि जग्धि-
 भावस्य संलभत्वात् । एवञ्च 'अदौ जग्धिर्लाप्—' इत्येव लाग्रयणं व्यर्थं सज्
 ज्ञापयति—'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति । ततः किमिव्यत आह—तेनेति ।
 हित्वम्, दत्तम्, इत्तम्, दीर्घत्वम्, ग्, ऊठ्, इट् इत्येते अन्तरङ्गा विधयो व्यपि परे
 न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमेव लापोऽन्तरङ्गविधिविधानं नाम । हित्वादीनां प्रत्येकं
 बाध प्रदर्शनार्थमुदाहरति—विधावेत्यादि । तथाच विधाय (वि—धा + लाप्)
 इत्यत्र 'दधातेर्हिः' (३०७६) इति अन्तरङ्गो हिः प्राप्नोति । स लापि परे न भवति ।
 अदाय (प्र—दा + लाप्) इत्यत्र 'दी ददुघोः' (३०७७) इत्यन्तरङ्गो 'दत्' प्राप्नोति ।
 स लापि परे न प्रवर्तते । प्रखन्य (प्र—खन् + लाप्) इत्यत्र 'जनसनायनाम्—'
 (२५०३) इत्यन्तरङ्ग 'आत्' प्राप्नोति । स लापि परे न प्रसज्यते । एवं प्रस्थाय
 (प्र—स्था + लाप्) इत्यत्र 'यतिस्त्रिमास्याम्—' (३०७४) इति अन्तरङ्गः इत्
 प्रातः । स लापा बाध्यते । प्रक्रमत् (प्र—क्रम + लाप्) अत्र 'क्रमश्चक्रि'
 (३३२८) इत्यन्तरङ्गदीर्घत्वं प्रातः प्रतिषिध्यते । आहच्छ (आ—अच्छ + लाप्)
 अत्र 'च्छीः यूठ्—' (२५६१) इत्यन्तरङ्गः शविधिः प्रातोऽनेन बाध्यते । तथा
 प्रदीव्येत्यत्र (प्र—दिक् + लाप्) अनेन वकारस्य ऊठ्, वलादिलक्षण इट् च प्रातः
 प्रतिषिध्यते । एवं 'प्रपठा' इत्यत्र केवलमिट् न भवति ।

३३३५ । न ल्यपि ॥ ६।४।६८ ॥

दी—। ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मौनानि मिनोति—' (२५०८) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लोयते' (२५०८) । विलाय—विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

ईल (from 'ईयति'—2843 etc) is not substituted for the आकार of दा, धा, मा स्था etc (enumerated in 'घुमास्थागापाजहातिसाम्—' 2462) when ल्यप् follows. Thus प्रधाय (प्र—धे+ल्यप्=प्र—धा+य by 'आदेचः—' 2320)—having drunk. प्रमाय (प्र—मा or मेङ्,)+ल्यप् having measured. प्रगाय (प्र—गै+ल्यप्—आत् by 'आदेचः—') प्रपाय (प्र—पा+ल्यप्) but निपीय as in the beginning of नैप्रधचरित—'निपीय यस्य चितिरचिणः कथाम्' is derived as नि+पी (पीङ् पाने दिशादि)+ल्यप् । प्रसाय—प्र—शो+ल्यप्—सत्, and आत् by 'आदेचः—') णिलोपः i.e. in प्रतृ+णिच्+ल्यप् and in वि—चर+णिच्+ल्यप्—विचारिय—the णि (इकार of the roots after वृद्धि has been operated) elides and the resultant forms are उत्तार्य and विचार्य ।

मित—। न ल्यपीति । 'घुमास्थागापाजहातिसांहलि' (६।४।६६) इत्यतो 'हलि' इतिवर्जं सर्वमध्यनुवर्तते । 'ईयति' (६।४।६५) इत्यत ईदिति च आह—घुमास्थादेरित्यादि । घेट् इति । घेट् पाने इत्यस्य स्मारणमिदम् । प्रधायिति । अत 'आदेचः—' (२३७०) इत्यात्वम् । प्रमायिति—मा इत्यस्मात् मेङ् इत्यस्मात् 'आदेचः—' इति कृत्वास्माद् ल्यप् । प्रगायिति । गै इत्यस्मात् प्राग्वत् कृतास्मात् ल्यप् । प्रपायिति । पा पाने । कथं वृद्धि—'निपीय यस्य चितिरचिणः कथाम्' इति श्रीहर्षः । पीङ् पाने इत्येकाव धातुर्न तु पापानि इत्यदोष इत्याहुः । प्रसुयिति । शोऽन्तकर्मणि इति दैवादिको धातुः । तस्मात् कृतसत्वात् कृतास्मात् कौ ल्यप् । प्रमायेत्यादि

स्यष्टम् । शिलोप इति । उत्पूर्वात्तरतेर्णिचि ङङी रपरत्वे चोच्चारि इति भवति । एवं विपूर्वात्तरतेर्णिचि 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाङङी विचारि इति । एवञ्च ताभ्यां ताभ्यां ङी लपि शिलोपः शित्कार्यादूर्ध्वम् इलोपः इत्यर्थः ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५३ ॥

दी—। लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यान्नपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । 'लघुपूर्वात् किम् ? संप्रधाय ।

अय replaces णि coming after the final letter of a root of which the preceding letter is a short vowel when लाप् follows. Thus विगणय्य—वि+गण+लाप्—here the final अ of गण (which being included under चुरादि class is अकारान्त) is first dropped by 'अतो लोपः' (2308) and then णिच् is replaced by अय=having counted. Similarly प्रणमय्य—having caused to bow down—प्र+भिद+यङ्+णिच् लाप्—here भिद+यङ् gives by 'सन्यङोः' and 'गुणो यङ्लुकोः' etc 'वेभिदा' the यङन्त form of भिद; then णिच् following यकार of वेभिद्य elides by 'यस्य हलः' and the final अ by 'अतो लोपः' and then लाप् replacing क्ता=having caused to penetrate again and again. संप्रधाय—here the root is धृ which is not लघुपूर्व but लघुन्त ।

मित—। लापीति । लघुः (लघुस्वरः) पूर्वो यस्माद् (वर्णात्) इति विग्रहः । 'णेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । 'अयामन्तलगाय्य—' (६।४।५५) इत्यतोऽय इति च । तदाह—लघुपूर्वात् परस्य णेरित्यादि । 'णेरणिङि' (२३१२) इति शिलोपे प्राप्तेऽयमारम्भः । विगणय्य इति । विपुर्वाद् गणयतेर्णिसात् लाप् गण संख्यान इति कथाचित्वाददन्तः । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपः । सतो णेरयादेशः । एवं प्रणमय्य । अमन्तत्वेन मित्वाद् मितो ङङ् इति तत्त्वप्रामाण्यम् । प्रवेभिदय्य इति । भिदिर विदारणे । अस्माद् यङि 'सन्यङो'रिति चित्ते लङ् ल्य

‘गुणो यङलुको’रिति अभ्यासस्य गुणे च ‘वेभिय’ इति यङन्तो धातुः । तस्माच्च ।
 ‘यस्य हल’ इति यकारलोपः । प्राग्वदतो लोपः ततः क्लोत्रपादेशे शेरयादेशः ।
 संप्रधार्येति । घृ इति धातुर्नतु लघुपूर्वः । ततः शेरयादेशाप्रसक्तौ वृद्धौ यथोक्तं रूपम् ।

३३३७ । विभाषापः ॥ ६।४।५७ ॥

दी—। आप्रोतिर्णेरयादेशो वा स्यान्नपि । प्रापय्य—प्राप्य ।

णि after आप् is optionally replaced by अय when लग् follows.
 प्र + आप् + णिच् + लग् = प्रापय्य (अय) and प्राप्य (without अय).

मित—। विभाषेति । विभाषा + आप् इत्यवयवः । प्राग्वदनुवृत्तिसिद्धाह—
 आप्रोतिर्णेरित्यादि । लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वेष्वप्राप्ते विकल्पाद्यंमयमारम्भः ।

३३३८ । क्षियः ॥ ६।४।५८ ॥

दी—। क्षियो लग्पि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इ of क्षि is lengthened when लग् follows.

मित—। क्षिय इति । ‘लग्पि लघुपूर्वात्’ (६।४।५६) इत्यतो लापीति ।
 यूप्रवोःदीर्घः—इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—क्षियो लग्पि दीर्घ इति ।

३३३९ । लग्पि च ॥ ६।१।४१ ॥

दी—। वेजो लग्पि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

The root वेज् (तनुसन्ताने to weave) does not get सम्प्रसारण
 when लग् follows. Thus प्र + वे + लग् = प्रवाय by आप्त्वा by ‘आदेशः—’
 (2370)—having woven. Here the सम्प्र. claimed by
 ‘यङिज्यावायिज्यधि—’ (2422) is prohibited from taking effect as
 लग् being a substitute for क्त्वा is a क्ति affix and hence, without
 this prohibition, would necessitate संप्र.—।

मित—। लापि चेति । ‘वेजः’ (६।४।४०) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (६।।।३७) इत्यतः ‘संप्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते । तदाह—
वेज इत्यादि । प्रवाय इति—प्रपूर्वाद् वेज् तन्तुसन्ताने इत्यस्मात् क्त्वा लाप् ।
‘आदिचः—’ (२३७०) इत्यात्मम् । अनेन ‘यद्विज्या—’ (२४१२) इति प्राप्तस्य
संप्रसारणस्य निषेधात् संप्रसारणम् । लापः क्तादेशत्वेन तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यत
इति बोध्यम् ।

३३४० । ज्यस्य ॥ ६।१।४२ ॥

दी—। प्रज्याय ।

The root ज्या (वयोहानौ to grow old) also does not get सम्प्र-
in लाप् । Thus प्रज्याय—and not प्रजीय by ‘यद्विज्या—’ (2412).

मित—। ज्यस्येति । ज्यावयोहानौ क्रयादिकः । तस्मैलापि परे ‘यद्विज्ये’ति
(२४१२) संप्रसारणं नेत्यर्थः ।

३३४१ । व्यस्य ॥ ६।१।४३ ॥

दी—। उपव्याय ।

No सम्प्रसारण of य of व्यज् (संवरणे भ्रादि) takes place when लाप्
follows (in place of क्ता). Thus उपव्याय—आत्त as before. The
सम्प्र—prohibited here from taking place is what is directed by
‘यद्विज्यावयि—’ (2412) where वयि is the common name for वेज्
तन्तुसन्ताने and वेज्संवरणे.

मित—। व्यस्येति । व्यज् संवरणे इति भीवादिको धातुः तस्य लापि परे
संप्रसारणं नेत्यर्थः । उपव्याय इति । ‘आदिचः—’ इत्यात्मम् । यद्विज्येति (२४१४)
संप्रसारणं प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यते । यद्विज्येत्यत्र ‘वयि’ इति वेज्क्वेजोः साधारण्येन
यद्वयम् ।

३३४२ । विभाषा परेः ॥ ६।१।४४ ॥

दी—। परेर्व्यञ्जो वा संप्रसारणं स्यात्तत्रापि । तुक् वधित्वा परत्वात् 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । परिवीय परिव्याय । कथं 'मुखं व्यादाय स्त्रपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति ? व्यादाननिमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

संप्रसारण, when लप् follows, is optionally ordered for ल्यप् when preceded by the उपसर्ग परि. Thus परि वाञ् + लप् (in place of क्वा) परि वि + य = परिवीय here तुक् due by 'इत्थस्व—' (6.1.71) being barred by हलः (6.4.2) which is subsequent to the former. परिव्याय by आस्व as before. Well, how to derive व्यादाय in मुखं व्यादाय स्त्रपिति—he sleeps with his mouth open and निमील्य in नेत्रे निमील्य हसति—he shuts his eyes while he laughs, where there being no sense of पूर्वकाल the rule 'समानकर्तृकयोः—' (3330) cannot take effect and consequently लप् the substitute for क्वा, cannot apply ? Indeed the opening of the mouth and closing of the eyes are simultaneously performed with or a bit later of sleeping and laughing ; but as their sleeping and laughing are continued after the opening of the mouth and the closing of the eyes, so that part of being intended here i.e. that sort of sense being present; opening and closing are (at least partly) prior to sleeping and laughing respectively, so the root दा and मील् may take लप्. The use of क्वा or लप् however in expressions like 'रथे तु वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्य न विद्यते' and 'स्त्रीरवच्छदिरपरा

प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्तु वपुय तस्याः (शकुन्तला) etc where there being no coincidence of the subjects (समानकर्तृकत्व) in each case, the rule 'समानकर्तृकयोः—' fails to apply—is to be defended by inserting some such word as 'स्थितस्य' etc where necessary, so that the sense of such expressions are not altered thereby. Bhattoji has expressed this view in his Manorama.

मित—। विभाषिति । 'व्यय' (६।१।४३) इति सूत्रे व्य इति 'व्येज् संवरण इत्यस्य कृतात्वस्य आकारवर्जं षष्ठ्या रूपम् । ततश्च व्येज इति तदर्थः । लाघवादिभ्य-
सुक्तिः । तस्माद् व्येज इत्यनुवर्तते । 'न संप्रसारणे—' (६।१।३७) इत्यतः
संप्रसारणम् इति । 'लापि च' (६।१।४१) इत्यतो लापि इति च । तद् व्याचष्टे—
परि व्येज इत्यादि । परिपूर्वाद् व्येज्धातोरित्यर्थः । एवं परि + व्येज् + क्वा इति
स्थिते क्वा लाघादंशे अनेन यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च विहिते परि वि य इति
जाति दीर्घांशमाह—तुक् बाधित्वेति । 'ऋस्वस्य पिति कृति—' (७।१।७१) इत्येतत्
पूर्ववर्ति 'स्वस्व' तुक् बाधित्वा 'हलः' (६।१।४२) इत्येतत् परवर्ति 'स्वस्यो दीर्घः
प्रवर्तते' इति भावः । पक्षे 'आदिचः—' (२३।७०) इत्यात्मित्याहुः—परिव्याय
इति । कथमिति ?—मुखं व्यादाय, विस्तार्यस्वपिति इत्यत्र नेत्रे निमील्य दर्शन-
व्यापाराद् विरम्य हसति इत्यत्र च न तावत् स्वापकालात् पूर्वं मुखव्यादानं न वा
हासकालात् प्राक् नेत्रनिमीलनम् । किन्तु स्वापकालोत्तरमेव मुखव्यादनम्,
हासकालोत्तरमेव नेत्रनिमीलनम् । एवं स्थिते मुखव्यादाननेत्रनिमीलनयोः पूर्वकाल-
विशिष्टार्थकत्वाभावात् कथमनयोः 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०) इति क्वा
प्रवर्तते । क्वाप्रवृत्तरभावे च कथं तदादेशो लाप् इति प्रश्नः ? समाधानमाह—
व्यादाननिमीलनोत्तरकालोऽपीति । सत्यम्—स्वापात् पश्चात् तत् समकालमेव वा
मुखव्यादानं हासादुत्तरं तत् समकालमेव वा नेत्रनिमीलनम् । तथापि मुखव्यादाना-
दुत्तरस्थिन् कालोऽपि स्वापो वर्तते । एवं नेत्रनिमीलनादुत्तरस्थिन् कालो हासोऽपि च
वर्तते । न हि स्वापाद्दृष्टं मुखव्यादानं जाते एवासौ जागर्ति न वा हासाद्दृष्टं
नेत्रनिमीलने च भूते एवासौ हासाद् विरमति । किन्तु व्यादाननिमीलनोत्तरस्य

स्त्रापङ्गस्योरनुवर्तते एव । एव' तदंशविवक्षया (तादृशस्त्रापङ्गस्योरंश-
विवक्षया) भविष्यति क्तादेशो लाविति शेषः । अर्थाद् उत्तराक्षिद्रपि काले स्त्रापो
ङ्गस्य वर्तते ततस्तदपेक्षया (उत्तरकालिकस्त्रापङ्गसापेक्षया) व्वादाननिमीलनयोः
पूर्वकाले विद्यमानार्थत्वमादय दाधातोर्मीलधातोश्चैत्तरं क्को लाप् सिध्यतीत्यभिप्राय
इति बोधम् । नन्वेवमपि 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' (गीता) 'तां
दृष्ट्वा श्रुतिमायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् । वाल्मीकिः पृष्ठतः सौतां दृष्ट्वा साधुवादी महान-
भूत्' (रामायणम्), 'स्त्रीरवस्तुष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे, धातुर्विभुलमनुचिन्तावपुश्च
तस्याः' (अभिज्ञानशकुन्तलम्) इत्यादिषु का गतिरिति चेदुच्यते । यदापेक्षविधस्तुल्येषु
समानकर्तृकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०) इति क्को लावादेशो दुर्लभ-
स्तथापि तत्र तत्र 'स्थितस्य' 'स्थितानां' चेत्यादि यथायथमधाहृत्य व्याख्येयमित्याह
मनोरमायां यन्याकृतं स्वयमेव । अथकृतप्रकरणसमाप्तिसूचकं यमुलमुदाहरिष्यन्
तद्विषयकसुखमवतारयति—

३६४६ । आभीक्ष्ण्येणमुल् च ॥ ३।४।२२ ॥

दी—। पौनःपुन्यं द्योत्ये पूर्वविषयेणमुल् स्यात् क्ता च ।
द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् ।
भोजं भोजम् । आवं आवम् । 'चिस्समुलोः—' (२७६२) इति
णमुल्परं णौ वा दीर्घः । गामं गामम्—गमं गमम् । 'विभाषा
चिस्समुलोः' (२७६५) इति नुम् वा । लभं लभम्—लाभं
लाभम् । वप्रवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलभं
प्रलभम् । 'जाग्रोविचिस्सल्—' (२४८०) इति गुणः । जागरं
जागरम् । ख्यन्तस्यापेप्रवम् ।

[N. B.—This rule follows upon the rule 'समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले' (3320—3.4.21). The sense of the rule therefore is :—]

If frequency is implied then in the previous case णसुल् as well as क्ता may take place. When in the sense of frequency णसुल् or क्ता is employed then such forms as are derived with them are duplicated by the rule 'नित्यवीक्ष्योः' (2140). Thus स्मरं स्मरन्ति शिवम्—he bows down to Shiva remembering him repeatedly—णसुल् retains अम् only and drops the indicatory (अनुबन्ध) च, and therefore here the root स्मृ gets वृद्धि by 'अचो जिण्ति' (254), the लकार in the affix being for the sake of facility in pronunciation and लकार at the end for accentuation (स्वरार्थम्). कृत्वा कृत्वा—case of क्ता which forms an alternative in the same sense (of frequency). Similarly अनुस्मरम् अनुस्मरन् and अनुस्मृत्य अनुस्मृत्य etc. पाठं पाठ्यम्—पा + णसुल्—युक्त comes in here by 'आतो युक्—।' Alternative = पीत्वा पीत्वा । भोजं भोजम्—भुज् + णसुल्—गुण by 'पुगन्त लघूपधस्य च' (2189),—or—भुक्ता भुक्ता । यावं यावम् यु + णसुल्, वृद्धि—'; alt—युत्वा युत्वा ; although by 'वाऽसकृपः—' क्ता would come in as an alternative of णसुल् yet the चकार in the rule is to enjoin both णसुल् and क्ता in 'विभाषाये—' (3.4.24), the next but one rule and to bring down लट्, etc as optional of क्ता and णसुल् by the term विभाषा there ; for otherwise विभाषा would imply optionality between क्ता and णसुल्, and would not include लट् etc also. गामं गामम्—गम् गमम्—these both are in the cases of शिच्, hence optional वृद्धि of the उपधा of गम् by 'चिण्णसुलोः—'(2762) This means having caused to go over and over again. व्यवस्थितविभाषा—i.e. the option expressed by 'विभाषा—'(2765) is restrictive. Thus नुम् is optional when there is no उपसर्ग preceding the root

as in लभ् लभम्—लभं लाभम्; but it (नुम्) is नित्य or obligatory when the root has got an उपसर्ग (उपसृष्टस्) preceding it—as in प्रलभ् प्रलभम्—but not प्रलभं प्रलाभम् without नुम् । नुम् forms the उपधा of लभ् in लभ् लभम् whence there is no वृद्धि but it being wanting in the optional case we have लाभं लाभम् with वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282). शयनस्यायम्—i.e when जाग्र takes णिच् then also the process is thus and the resultant terms are जागरं जागरम्—having set up the night.

मित—। आभीच्छे इति । आभीच्छेऽ पौनःपुन्यम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३३२०—३४।२१) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम् । ततश्च करणे क्त्वा समुचीयते । तदाह—पौनःपुन्ये दोत्ये इत्यादि । हित्वम् इति । यमुलन्तस्य ज्ञानस्य च पदस्य 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०) इति हित्वमित्यर्थः । आरं आरमिति । यमुलिति णिदभवति । तेन 'अचो विणति' (२५४) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । यमुलो नत्वं स्वार्थम् । उकार उच्चारणाद्यर्थ इति बोधम् । पच्चे क्त्वा सुदाहरति—अत्वा अत्वेति । 'आरं आरं खण्डहरितं दारुभूतो मुरारिः (उद्घटश्लोकः)' । पायमिति—पाधातोर्णमुल् । 'आतो युक् चिणक्तोः' (२७६१) इति युगागमः । भोजं भोजम् इति मुजेर्णमुल् । लघूपधत्वाद गुणः । याव यावम् इति श्योतेर्णमुल् । प्राग्वद् वृद्धिरावादेशः । पच्चे पीत्वा पीत्वा । भुक्त्वा भुक्त्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा । ननु सूत्रे चकारायङ्गोऽपि वासरूपन्यायेन क्तोऽपि संशङ्कस्तथाकारो वार्थः । न च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रवर्तते 'स्त्राधिकाराद्भर्त्तु' वासरूपो विधिर्नास्तीति वचनादिति वाच्यम् । क्तुप्राप्तुमुन-खलयेषु तस्याप्रवृत्तौऽपि क्त्वाविधौ तत्प्रवृत्तिस्वीकारस्य 'वासरूप'सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादिति चेन्न । 'विभाषायां प्रथमपूर्वेषु' (३३४५—३४।२४) इति वक्ष्यमाणसूत्रे क्त्वाणमुलोरेकत्र समावेशार्थं चकारायङ्गस्य आवश्यकत्वात् । तथा चैवं विभाषित्यनेन पच्चे क्त्वाणमुलो भवतः पचान्तरे तु लडादयः । अन्यथा तत्र ('विभाषायां—' इत्यत्र) यमुल् पचान्तरे तु क्त्वा स्यात् । न चेष्टापत्तिः । यमुलभावपच्चे क्त्वाविधौ लडादयो न

सुः । न च वाऽसरूपन्यायिन भविष्यतीति चोदम् । तथाहि सति 'आभीच्छी'—
 (३९४९) इत्यत्रापि ते भवेयुः । इत्यने तु—तऽत्र (लडादयः) आभीच्छी न प्राप्नुयुः ।
 अतएव वक्ष्यति ('विभाषाऽयम्—' इत्यत्र) 'आभीच्छी' तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव
 विधिः' (ज्ञानमुल्लोरिति शेषः) इति । तस्माद्युक्तमत चकारस्य यक्ष्यमिति प्रति-
 पत्तव्यम् । गानं गानम् नमं गनमिति—गनयतेत्येताश्चमुल् । गनिरमन्तत्वेन 'जनी
 जृष्कसुरजोऽमन्ताश्च' इति गणसूत्रेणमिच्छे सिद्धे 'मितां ज्ञस्वः' इति उपधाज्ज्ञे
 जाति च 'विष्णुमुल्लोः—' (२०६९) इति दीर्घविकल्पः । पचे गमयित्वा गमयित्वा ।
 व्यवस्थितविभाषयेति । तथाच उपसर्गोभार्य एव नुम्बिकल्पः । यथा—लभं लब्धम्
 लाभं लाभमिति । उपसर्गसत्त्वे तु नास्ति विकल्पः । तदाह—उपसङ्गस्येति ।
 उपसर्गेण सहितस्येत्यर्थः । प्रमथं प्रलभमिति । न तु प्रलाभं प्रलाभमित्यपीति
 बोध्यम् । लभं लभमित्यत्र लभेः अकारोपधात्वाभावात् इहः । लाभं लाभमित्यत्र
 तु 'अत उपधायाः' (२२८२) इति इहः । पचे लब्धा लब्धा । प्रलभ्य प्रलभ्य ।
 यन्तस्यापिबमिति—जागृधातोरुत्तरं णिच्प्रत्यये सति इह 'बाधित्वा 'जायोऽवि-
 विष्णुल्—' (२४८०) इति युग्मे 'णेरनिटि' (२११९) इति णिलोपे च 'जागरं
 जागरम्' इति तुक् सैव रूपमित्यभिप्रायः ।

३३४४ । न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ ३।४।२३ ॥

दी—। यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र—यत्र
 पूर्वोत्तरं क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते
 ततः पठति । इह ज्ञानमुल्लो न । 'अनाकाङ्क्षे' किम् ?
 यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ।

That which (i.e ज्ञा or यमुल) was got in the sense of पूर्वकाल does not apply when the indeclinable word यत् stands as an उपपद of a rule in a sentence which provided, having two verbs one implying priority and the other posterity does not

require any other sentence to as so make two predications complete. Thus 'यदयं भुंक्ते—' he reads the moment he takes his meal. Here although there are two finite verbs भुङ्क्ते and पठति yet it makes one sentence only and not two, and does not require any other sentence as a complement. It is easy to say that भुङ्क्ते implies पूर्वकालत्व and पठति उत्तरकालत्व. इह etc—That is notwithstanding the sense of पूर्वोत्तरकालत्व in the sentence, क्ता and क्तसुल do not apply. 'यदयं भुङ्क्ता—' Here there are two sentences viz (i) यदयं भुङ्क्ता व्रजति and (ii) ततः अधीते—whenever he goes to walk after taking his meal, he reads. The first sentence being dependent on the second, the prohibition does not apply and consequently क्ता takes place.

मित—। न यदीति । यदि अनाकाङ्क्षे इतिच्छेदः । 'यत्' इत्यव्ययम् । तस्य सप्तम्यां 'यदि' इति । यदित्युपपदं चेदित्यर्थः । अनाकाङ्क्षे इत्यत्र आकाङ्क्ष इति पञ्चाद्यचि निष्पन्नः । ततो नञ्समासः ।-आकाङ्क्षा चेन्न विदात इत्यर्थः । पूर्वकालार्थे प्रातयोः क्ताणसुलीरयं निषेधः । तद् व्याचष्टे—यच्छब्दे उपपदे इत्यादिना । यत् प्रातमिति—क्ताणसुल् चेत्यर्थः । यत्रेति यत्र वाक्ये—पूर्वोत्तरे पूर्वोत्तरकाल-वाचके किञ्चिदयं स्यातामिति शेषः । तदाकाम् (कर्तृपदनिदम्) यत्रेत्यनेन सम्बन्धः । यदयमिति स्पष्टम् । पूर्वोत्तरकालवाचकक्रियादययुक्ते वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदिति निष्कटोऽर्थः । यदयं भुङ्क्ते इति । तात्कालिकं पठनमिति यावत् । एवञ्चात्र वाक्यस्य वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वपूर्वकार्थे विद्यमानाद धातोर्लङिति बोध्यम् । क्ताणसुली नेति—वाक्यस्य निरकाङ्क्षत्वात् । यदयं भुङ्क्तेति । अत्र भुजिब्रजिक्रियादय युक्तमेकं वाक्यम् । ततोऽधीते इति वाक्यान्तरम् । पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति आकाङ्क्षत्वभावात् प्रागुक्तनिषेधाभावेन पूर्ववत् पूर्वकालार्थे विद्यमानाद् भुजेः क्ता एव भवति न तु लङिति न यम् ।

३३४५ । विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ ॥

दो—। आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समान-
कटंकयोः पूर्वकाले क्ताणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति ।
'अग्रे भुक्ता' । प्रथमंभोजम् । प्रथमं भुक्ता । पूर्वंभोजम् । पूर्व
भुक्ता । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति ।
भुक्ता भुक्ता ।

The term आभीक्ष्ण्ये occurring in 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (6.4.22) does not follow here. Hence the rule means—क्ता and णमुल् are optionally appointed after root in the sense of the rule 'समानकटंकयोः—(3320) provided the words अग्रे, प्रथम and पूर्व precede such roots as उपपदस. Thus अग्रेभोजम् etc. There is no उपपदसमास of अग्रे etc with भोजम् as they (अग्रे etc) are अव्यय and there is the restriction—'अमैवावायेन' (783) where अम् stands for खमुल् and णमुल् (for elucidation see our नितभाषिनो therein). अग्रे भुङ्क्ते—first of all he takes his meal and then goes. आभीक्ष्ण्येतु etc—But in the sense of frequency, however, णमुल् and क्ता, by the maxim of पूर्वविप्रतिषेधः, are obligatory and not optional so that लट् etc cannot form the alternatives here, for the maxim of 'वाऽसद्वप' being prohibited from taking effect in 'आभीक्ष्ण्ये—'(3340—also see that very rule) णमुल् and क्ता only take place in connection with अग्रे etc. Thus अग्रे भोजं भोजम्—He walks ahead after he eats and eats repeatedly.

मित—। 'बिभाषाऽर्थे—' इति । अर्थे, प्रथम, पूर्वं एषां वधाणां सप्तम्या निर्देशादतोपपदत्वम् । समानकर्तृकरधोरित्यादि सर्वसम्यनुवर्तते एकं विना पूर्वसूत्राद् आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते इत्याह—आभीक्ष्णे इति न तिष्ठति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । क्वाणमुलौ बान्त इति । 'आभीक्ष्णे—' इति सूत्रे खमुलच इति चकार यङ्गणस्येदमेव तात्पर्यमित्युक्तं तत्रैव । पक्षे लङादय इति । क्वाणमुलीरभावपक्षे इत्यर्थः । अर्थे भुङ्क्ते इति । एवमर्थभुक्ता ततोऽत्रजदित्याद्युदाहर्यम् । अर्थ इति यदन्तं निपातनादव्ययं वा । अन्ययोः क्रियाविशेषणत्वम् । 'असैवाव्ययेन' (७८९) इति नियमात् अर्थे भोजं, अर्थे भोजं भोजं ; अर्थे भुक्ता, अर्थे भुक्ता इत्यादौ न समासः । आभीक्ष्णे इति । पूर्वेन विप्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधः । यदा पूर्वेषां केनचित् विभिन्ना सूत्रेण वा परस्य कश्चित् विधी सूत्रस्य वा वाध इष्यते तदोच्यते पूर्वविप्रतिषेधेनेदं भवतीति । तथाचात्र आभीक्ष्णे इति नानुवर्तते इति व्याख्यातम् । एवञ्च आभीक्ष्णे यो विधिरुक्तः बिभाषेत्यत्र प्राप्नोति । ततश्च आभीक्ष्णे क्वाणमुलयोर्नित्यमेव विधिः । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—अर्थे भोजं भोजमिति ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ ३।४।२५ ॥

दी—। कर्मण्यपपदे आक्रोशे गम्ये कृजः खमुज्स्यात् ।
चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्यत्यर्थः ।

When a word in the accusative is an उपपद and an exclamation or vehement sound (आक्रोश) is implied the root कृज् takes the affix खमुज् (अम्) [of which ख is for मुम् by 'अर्द्धिषदजन्तस्य—' (2942) and ज् for हृदि by 'अचो जिणति' (254)]. Thus 'चौरंकारम्—' he makes a vehement sound uttering the word "a thief" ("a thief"). Hence the root कृज् in चौरंकारम् (चोर + कृज् + खमज्) declares utterance (उच्चारण) or—he censures a person uttering him a thief.

मित—। कर्मणाक्रोशे इति । कर्मणीति उपपदार्थम् । न तु बाधार्थम् ।
‘अव्ययकृती भावे’ इति वचनाद् भावे एव खसुञोऽपि विधानात् । आक्रोशे इति
प्रत्ययार्थविशेषणम्—आक्रोशश्चेद् गम्यते नान्यथेति । तदाह—कर्मण्युपपद इति
‘आक्रोशशब्दस्याव उच्चैश्चरणमर्थः । यदा निन्दायामिवास्त्र इति । खसुञः
खित्करणम् ‘अरुर्धित्—’ (२८४२) इति मुमर्थम् । जित्करणम् ‘अची क्षिणति’
(२५८) इति वृत्तार्थम् । उकार उच्चारणार्थः । चौरकारमाक्रोशतीति । चौर-
शब्दोच्चारणपूर्वकम् आक्रोशति निन्दति वा कर्मणीत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि णमुल् ॥ ३१४१२६ ॥

दी—। स्वादुर्णेषु कृञो णमुल् स्यादेककल्लं कयोः पूर्वकाले ।
स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते
स्वादुं कारं भुङ्क्ते । संपन्नं कारम् । लवणं कारम् । संपन्नलवण-
शब्दौ स्वादुपर्यायी । वाऽसरूपेण क्तापि । स्वाद् कृत्वा
भुङ्क्ते ।

When the word स्वादु and its synonyms stand as उपपदस
(in the accusative) the root कृ takes णमुल् in the sense of
‘समानकल्लं कयोः—’ (3320). There is no word as स्वादुम् ending
in म् but there is स्वादु ending in उकार. Then स्वादुम् is by निपातन
a सकारान्त अवयव here standing in the sense of स्वादु and applying
itself before the root (कृ) when णमुल् is appointed. Therefore
खसुञ् cannot be enjoined instead of णमुल्; so one cannot
suggest that the rule might be shortened by ‘स्वादी च’; for if
खसुञ् is employed then ‘अस्वादीं स्वादीं कृत्वा—’ would in connection
with सुम् (by ‘अरुर्धित्—’ 2942), give स्वादिकारम्—कृञ् being
due by ‘खित्यनवायस्य’ (2943). More over, a चान्त word being

an अवयव the very सम् would not have been employed as there runs the prohibition 'अनवयवस्य'. Besides, चि following स्वाट् would have given स्वाट् (lengthened) by 'चौ च' (2120). Similarly in cases of सम्पन्न etc the forms would have been 'सम्पन्नोकारम्' etc by 'अस्त्र औ' (2118). Thus to ward off so many obstacles it has been rightly enunciated 'स्वादुमि यमुल्' in stead of 'स्वादी च'. This therefore that Bhalloji illustrates स्वाट्कारम् in the sense of चि otherwise he could instance स्वाट्कारम् only, for चि is optional by 'कभृत्तियोगे सम्पन्नकर्तरि—' (2117). Understand after अस्त्राहोम् स्वाही some such feminine noun as यवागूं etc. The words सम्पन्न and लवण are synonyms of स्वाट् and so they are thus instanced here. वाऽसकृपेण—is that by वाऽसकृपेविधि क्ता applies as an alternative in the case as has been indicated by us on the strength of the Bhashya under the rule 'आभोऽप्ये—' (3343) with the only exception that it does not apply in that very rule (3343).

मित—। स्वाटुमीति । स्वाटुम् इति मानं प्रातिपदिकम् तदर्थे वर्तते । तत्र तस्मिन् तत्पर्याये चोपपदे प्रागुक्तोऽर्थे कञो यमुल् स्वादित्यर्थः । अतो व्याचष्टे—स्वादर्थेषु कञ इत्यादि । कञ इति पूर्वस्वादनुवर्तते । मानत्वं निपात्यत इति । अतैव सूत्रे इति शेषः । तथाच स्वादर्थे च इत्येव सुवचमेवेति भावः । ननु 'स्वादी च—' इत्येव सूत्रमस्ति । एवञ्च चकारेण पूर्वस्वात् खसुजोऽनुवृत्त्या सुमागमेन अभोऽसिद्धौ महत्ताद्यर्थे स्वादिति चेन्न । स्वादी इत्युक्ते हि स्वादुश्च स्वाकारान्त-गुणवचनत्वात् अस्त्राहो (यवागूं) स्वाही क्त्वा भुङ्क्ते इत्यत्र 'योतो गुणवचनात्' इति ङोष् प्राप्नोति । ततश्च स्वाहीकारमित्येव स्यान्न तु स्वाट्कारमिति । तथा अस्त्राट् स्वाट् क्त्वा भुङ्क्ते इत्यत्र 'चौ—' (२१२०) इति दीर्घप्रसक्त्या 'अस्त्रिषत्—' (२८४२) इति स्वात् । तथा स्वाहीकारमित्यत्र सुमागमप्रसक्त्या

खित्यनव्ययस्येति (२८४३) ऋस्नेन च स्वाङ्गिकारमिति स्वात् । किञ्च चान्तस्य अन्ययत्वात् 'अरुद्धिषत्—' इति सुमपि दुर्लभः । अनव्ययस्येति निषेधात् । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते इत्यत्र सुम् न स्वात् । खमुजः खित्यस्य, चोरंकारमित्यत्रैव सावकाशत्वात् । अपरञ्च, सम्पन्नंकारं लवणंकारमित्युभयत्र 'अस्त्वचौ' इति ईत्त्वमापद्येत । एवं 'स्वादौ च' इति सूत्रिते बहवो दोषाः । तस्मात् स्वादुमि मान्तलनिपातनं कर्तव्यमिति स्थित-
माकरे । नन्वेवमपि 'स्वादुमि' इत्येव सुव्रमस्तु । त्यज्यताम् णसुल् इति चेत् । तदपि न । तथा सति प्रत्यासत्त्या खमुजेवानुक्थ्येत न तु णसुल् । ततश्च सुमागमप्रसङ्गः । णसुलि तु स्पष्टमुच्चारिते खसुजो निवृत्त्या कन्यादर्श-
मित्यादिनिर्वाधमेवेत्यलम् । स्वादुपर्यायौ इति—स्वाङ्ग्यकावित्यर्थः । 'कभुस्ति-
योगे—' (२११७) इति चार्थस्य चैकल्पिकत्वात् तदभावेऽपि स्वादुंकारमित्यादि
स्यादिति बोध्यम् । वाऽसरूपेणेति—एतच्च 'आभीष्टे—' (३३२३) इत्यत्रैव न
प्रवर्तते । अन्यत्र तु निर्वाधमिति तत्रैवाक्तमित्यास्तां ।

३३४८ । अन्यथैवं-कथमित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। एषु कृजो णसुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं-
भूतश्चेत् कृज् । व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।
एवंकारम् । कथंकारम् । इत्यंकारम् । भुङ्क्ते । इत्यं भुङ्क्ते
इत्यर्थः । 'सिद्ध—' इति किम् ? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

When these indeclinables viz अन्यथा, एवम् कथम् and इत्यम्
are used as उपपदस the root कृ takes णसुल् if the root (कृ) is
such that its non-application is admitted or established i.e it is
devoid of sense or it is unfit for application. Thus अन्यथाकारम्
(in another way), एवंकारम् (thus), कथंकारम् (how or why) इत्यं
कारम् (thus)—भुङ्क्ते (he eats). Note that here in each of these

instances the very sense of the original words अन्यथा etc has been repeated—whence it is easy to see that कार, or the root क underlying the word is meaningless. Why say 'सिद्धाप्रयोगश्चेत्' if the non-application of the same (क) is established ; witness—शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते—he turns his head otherwise while eats. Here the root क (in कृत्वा) makes sense and therefore its application (instead of non application) being established or admitted it does not take णमुल् by this rule although the indeclinable अन्यथा precedes it.

मितं—। अन्यथैवमिति । अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यम् एषां इन्हात् सप्तमी बहुवचनम् । ततश्चैषु उपपदेषु इत्यर्थः । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थमि'त्यनुसारात् एषु इति । उपपदेषु इति शेषः । कञ् इति—'कर्मस्थाक्रोशे—' (३।४।२५) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सिद्धाप्रयोगश्चेदित्यस्यार्थं विवृणोति—सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एव-भूतश्चेत् कञ् इति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य कञः स सिद्धाप्रयोगः । पुनरप्येतदेव स्पष्टयति—व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थ इति । सिद्धशब्दस्य स्वीकृतः निष्पन्नो वेत्यर्थः । तथाच अर्थापगमाद् यस्य व्यवहारानर्हत्वं स्वीकियते निष्पद्यत वेत्यर्थः । अन्यथाकार-मित्यादि । एषु चतुर्ष्वपि उदाहरणेषु अन्यथा, एवमित्यादीनामेव चतुर्णामर्थाः पुनश्चक्राः । न पुनः ऋमुलन्तस्य कञः कश्चिदपार्थ उपलभ्यते । ततश्च कञ् निरर्थकः । अतएव प्रयोगानर्हः । सार्थकस्यैव प्रयोगनियमादिति भावः । अत एवाह—इत्य् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । एवञ्च इत्य् कारं भुङ्क्ते इति इत्य् भुङ्क्ते इति चानयोर्विशेषो नास्तीति द्रष्टव्यम् । एवम् अन्यथाकारमित्यादिषु बोध्यम् । सिद्ध इति किमिति । सूत्रे सिद्धप्रयोगश्चेदिति किमर्थमनुप्रवेशितम् इति प्रश्नः । समाधत्ते—शिरोऽन्यथा कृत्वेलि । शिरो विभिन्नायां दिशि प्रेरयित्वा इत्यर्थः । तथा चात्र कञो विद्यत एवार्थः । अतः सार्थकत्वात् 'सिद्धाप्रयोगः—' इति नियमाभावात् अन्यथा इत्यवयवे सत्यप्राप्त उपपदं कञो णमुल् नोत्पद्यते किन्तु 'समानकर्तृकयोः—' (३।२२०) इति क्ताप्रत्यय एवेति भावः ।

३३४८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ ३।४।२८ ॥

दी—। कृजः सिद्धाप्रयोगे इत्येव । असूयया प्रतिवचने ।
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन * ।

If यथा and तथा are used as उपपदs before the root कृज् it takes the affix णमुल् provided it is सिद्धाप्रयोग or unnecessary due to its meaninglessness and a reply through malice is expressed therein. Thus 'यथाकारमहं भोक्ष्ये—'I shall take my head in whatever way I like—what is that to you? If there is no sense of सिद्धाप्रयोगत्व or वार्थत्व of कृज् it may take क्ता as before.

मित—। यथातथयोरिति । यथा च तथा च इति द्वन्द्वात् सन्नमीद्विवचनम् । कृज इति सिद्धाप्रयोगइति चानुवर्तते । असूयाप्रतिवचने इति द्वितीयासमासः । तेनायमर्थः—असूयाप्रतिवचने सति यथा तथा इत्यानयोरुपपदयोः कृजो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं भूतश्चेत् कृज् इति । यथाकारमहं भोक्ष्ये इति । यथाहं भोक्ष्ये तथा भोक्ष्ये इत्यर्थः । तेनावपि कृजो वार्थत्वं द्रष्टव्यम् । किं तवानेनेति । असूयाविष्कारणार्थमिदम् । सिद्धाप्रयोग इत्याव । यथा कृत्वा भुङ्क्ते तथा कृत्वा भुङ्क्ते—इत्यादौ माभूत् ।

३३५० । कर्मणि दृशिबिदोः साकलेषु ॥ ३।४।२९ ॥

दी—। कर्मणुपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या (? दृष्ट्वा) इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं ब्राह्मणं जानाति लभति विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

[* 'यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन' इति पाठान्तरम्] ।

If a term in the accusative is an उपपद and entirety is implied (of the accusative), the roots दृश् and विद् take the affix णमुल्। Thus 'कन्यादर्शम्—'he selects a girl (for himself) after seeing all of them. 'ब्राह्मणवेदम्—'he feeds all he knows, gets or thinks as a Brahmin. Here by विद् in the rule, three sorts of विद् is intended to take णमुल् i.e विद् to know (अदादि), विद् to get (तुदादि) and विद् to consider (रुधादि) are included, and विद् to exist (दिवादि) is excluded as it is intransitive.

मित—। कर्मणि दृशीति। कर्मणौति न वाच्यार्थम्। भावे एव णमुल्= प्रत्ययस्य विधानात्। किन्तु उपपदार्थम्। तदाह—कर्मणुपपदे इति। णमुल् स्यादिति। धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये तादृशे कर्मणुपपदे दृशिः विदेश्य णमुलित्यर्थः। कन्यादर्शम् इति—सर्वाः कन्याः दृष्ट्वा कामपि दर्शनीयतमां वरयति स्त्रीकरोतीत्यर्थः। वरयतीत्यत्र 'वर ईप्सयाम्' इति कथादिरदन्तः धातुः। 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यल्लोपस्य णिच् काव्यं प्रति 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवच्चात् 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः। कन्यादर्शमित्यत्र दृशेलेचूप-घत्वाद् गुणः। 'ब्राह्मणवेदमिति। अर्थमाह—यंयमिति। सूत्रे विदेस्त्रिविधस्य ग्रहणम्—विद ज्ञानि, विदलृ लाभे विद विचारणे इति। न तु विद सत्तायामित्यस्य तस्याकर्मकत्वादप्राप्तेः। तदाह—जानाति लभते विचारयति वेति। सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थकत्वाद्नेह ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी वचनन्तु नादर्थव्यम्। प्रकृतानुप-योगित्वात्। "सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे। विन्दतेविन्दतौ प्राप्तौ श्यन् लुक् अशेषिदं क्रमात्" इति प्रागुक्तमत्र स्मर्तव्यम्।

३३५१। यावति विन्दजीवोः ॥ ३।४।३० ॥

दी—। यावद्देदं भुङ्क्ते। यावत्संभते तावदित्यर्थः।
यावज्जीवमधीते।

When the word यावत् stands as an उपपद, the root विद् to get (तुदादि) and जीव् (to live) take the affix चसुल्. Thus 'यावहेदम्—' he eats what he gets. 'यावज्जीवम्—' he reads as long as he lives. Note that although जीव् is intransitive yet it has got the term यावत् in the accusative on the strength of the Varttika 'अकर्मकधातुभिर्योगे देश. कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादितिवाच्यम्'।

मित—। यावति विन्देति। यावत् इति यत् परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे वतुपि निष्पन्नम्। तस्य समन्वयन् यावति इति। ततश्चोपपदत्वम्। यावच्छस्ते उपपदे तौदादिकस्य विदेः जीवतेच चसुल् स्यादित्यर्थः। अवः विदेः तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति ज्ञापयितुं विन्देति नुमा निर्देशः। यावहेदमिति। लघूपधगुणः। यावन्नभने। यत्परिमाणं लभते तत्परिमाणमित्यर्थः। यावज्जीवमिति। जीवते-लघूपधत्वाभावाद् गुणो न। यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालं व्याप्य इत्यर्थः। 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनाद् यावच्छब्दस्य कर्मसंज्ञा।

३३५२। चर्मोदरयोः पूरः ॥ ३।४।३१ ॥

दी—। कर्मणौत्येव। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते।

When the words चर्म and उदर stand as उपपदs in the accusative, the causative root पूर (आप्रायने चुरादि) takes चसुल्. Thus 'चर्मपूरम्—' he covers himself with his entire skin. उदरपूरम्— he eats to the capacity of his stomach.

मित—। चर्मोदरयोरिति। पूररिति पूरो आप्रायने इति चौरादिकण्यन्तस्य ग्रहणम्। 'इकस्मिन्—' इतीकानिर्देशः। 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणौति (साकली इति च ?) अनुवर्तते। तदाह—कर्मणौत्येव इति। ततः—चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेचसुल् इत्यर्थः। चर्मपूरमिति। सर्वे चर्म पूरवित्वित्यर्थः। स्तृणाति=आच्छादयतीत्यर्थः। स्तृज् आच्छादने इति ऋधादिकोऽयम्। 'प्रादीनां

ऋस्वः' (२५५८) इति ऋस्वः । उदरपूरमिति—यावता पूर्यन्ते तावता पूरयित्वेत्यर्थः ।

३३५३ । वर्षप्रमाणं क्लीपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।३२ ॥

दी—। कर्मणुपपदे पूरणंमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गमे । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

When a word in the accusative is an उपपद, the root पूर takes णमुल् and the ऊकार of पूर disappears optionally provided measurement of rain is implied by the whole. Thus गोष्पद-पूरम् or गोष्पदप्रम् वृष्टो देवः—The cloud (देवः) has rained to the capacity of a cow-hoof (printed on the pond) i.e it has rained very little. गोष्पदप्रम्—here ऊकार of पूर being dropped (by option) and णि eliding by 'शेरनिटि' (2313) we have गोष्पद-प् + णम् = गोष्पदप्रम्. Why अस्य—of the (very) root in the rule. Witness—मूषिकाविलप्रम् (वृष्टोदेवः)—here ऊकार existing in the root only is dropped but not that which exists in the उपपद 'मूषिका—'. Thus the utterance of 'अस्य' in the rule is to indicate that the ऊकार in the very root only disappears. वृष्टो देवः—कर्तरि क्त by 'गव्यर्थाकर्मक—' इति ।

मित—। वर्षप्रमाण इति । वर्षो—वृष्टिः । पचाद्यच् । 'कर्मणि—' (३।४।३८) इत्यतः कर्मणि इति चानुवर्तते—तदाह—कर्मणुपपद इत्यादि । गोष्पदपूरं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति । देवोऽपर्जन्यः । वृष्ट इत्यत्र कर्तरि क्तः 'गव्यर्थाकर्मक—' इत्यनुसारात् । ऊकारलोपपक्षे 'शेरनिटि' (२३१३) इति

शिलोपादूखं ऊकारलोपेन गोषदप्रमिति । सर्वे अस्तेति धातोरेव ऊकारस्य वा लोपः । न तु उपपदस्य कस्यचिदिति ज्ञापयितुम् अस्तेति गृह्यम् । तेनेदं व्यर्थं नेति दर्शयितुं पृच्छति अस्तेति किमिति । समाधत्ते—उपपदस्य मा भूदिति । मूषिकाविलप्रमिति—मूषिकाविलं पूरयित्वेत्यर्थः । अत्र मूषिकैल्युपपदस्य ऊकारस्य लोपो न । यद्यप्यस्तेत्यनुक्तावपि 'ऊलोपयान्तरस्याम्' इत्यनेन धातोरेव पाञ्चिकीकारलोप इत्यत इति विज्ञायित 'व्याख्यानाद् विशेषप्रवृत्तिः—' इति न्यायात्तद्यापि स्पष्टार्थो ददिति विज्ञेयम् ।

३३५४ । चेले क्लोपिः ॥ ३।४।३३ ॥

दो—। चेलायैषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेर्णमुल् स्याद् वर्षप्रमाणे ।
चेलक्लोपं (शब्दाययन् ?) वृष्टो देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् ।
यथा वर्षणे वस्त्रं शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

When the word चेल and its equivalents are used as उपपदस्य the root क्लोपि (क्लृप् शब्दे भ्रादि + णिच् पुक्) takes णमुल् provided the measurement of rain is implied thereby. Thus 'चेलक्लोपं (शब्दाययन्)—' It has rained so much as to shape a cloth i.e. it has rained considerably. Here शब्दाययन् seems to be an undue insertion. For although it represents the sense required, it mars the diction of the expression. It cannot therefore come from the hand of the author. It may be derived as शब्दाय (नाम् धातु) + णिच् + शब्द. Similarly the reading यथा वर्षणे—' though expresses the sense intended here, is here likely an interpolation. Here शब्दायते is from शब्द + क्वाङ् । Note that Tattvabodhini omits both शब्दाययन् and यथा वर्षणे etc.—

मित—। चेलि इति । चेलं वस्त्रम् । चेलशब्दोऽत्र तत्पठ्यायिऽपि वर्तते ।
तदाह—चैलार्थेऽपि इति । चेलशब्दे तदर्थकशब्दान्तरे चेत्यर्थः । ‘कर्मणि—’
(३।४।९८) इत्यतः कर्मणोति । ‘वर्षप्रमाण—’ (३।४।९९) इत्यतो वर्षप्रमाण इति
चानुवर्तते । तदाह—कर्मसु उपपदेषु इत्यादि । क्लोपेरिति । क्लुयी शब्द इति
धङ्गुदीरादिकः । तस्य णिचि ‘अर्तिङ्गी—’ इत्यनेन पुक्ति क्लोपेरिति खलन्म् ।
तस्मात्तन्नादेव णसुल । चेलक्लोपमिति । चेलं क्लोपयित्वेत्यर्थः । तथाचैवं नामहृष्टो
(मेषः) यथा चेलानि शब्दायन्तेत्येति । एवं वस्त्रक्लोपमित्यादि । अत्र शब्दाययन्निति
प्रक्षिप्तमिवाभाति । यथा वर्षणिवस्त्रम्—’ इत्यादि अपि । तत्त्वबोधिन्यामनुपलभ्यात् ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३।४।३४ ॥

दी—। कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र
प्रकरणे पूर्वकाल इति न संवक्ष्यते । निमूलकाषं कषति ।
समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि
धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद् भेदः । तेन सामान्य-
विशेषभावेन विशेषणविशेषभावः ।

When the words निमूल and समूल as objects stand as उपपदस,
the root कष takes णसुल. The very root, however, is again used
afresh, as it was singly in लट् etc before, after the words taking
णसुल. This sort of repetition (अनुप्रयोग) will be spoken of under
‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3367—3.4.61). There in these instances
(of यथाविध्यनुप्रयोग) there is no reference to पूर्वकाल (dealt with
before); for this sort of reference is absurd or impossible as the
sense of पूर्वकालत्वं does not appear from the illustrations. Thus
निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति—he destroys (his foe) to the
very root (of the same) i.e., root and branch. Although the sense

of the root. (कष्) is the same or unchanged whether it is used by itself or with the qualifying words निमूल and समूल for destruction generally denotes doing way with something to its basis—yet, it must be admitted, there is difference between simply कषति and समूलकाषं कषति or निमूलकाषं कषति due to the absence and existence respectively of the words निमूल, and समूल in one case and the other. And this difference is like that lying between the adjective and the noun it qualifies or between the general and particular one (सामान्यविशेषभावः) । Note that simply कषति is the general case and hence it is taken in the manner of a noun and that समूलकाषम् is a particular case and has been taken in the sense of an adjective [This suggests such other instances as पीतम् and निःशेषं पीतम् etc].

मित—। निमूलसमूलयोरिति । ‘कर्मणि—’ (११४२६) इत्यतः कर्मणोऽप्यनुवर्तते इत्याह—कर्मणोऽप्येवेति । नियतं मूलमस्य निमूलम् । मूलं स ह यथा सात्तया समूलम् । यदा स ह मूलमिति विग्रहः । ‘अव्ययविभक्तिस्मृति—’ इत्यादिना यौगप्यार्थे अव्ययीभावः । निमूलसमूलयोः तुल्योऽर्थः । स्वार्थस्तु—कर्मवाचके निमूलशब्दे चोपपदं कषणैः सुल् स्वादिति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषतीत्युदाहरणे । तत्र निमूलकाषं हन्ति, मारयति, विनाशयति वेत्यादिकमस्तु । कषति इत्यस्यैव कथं पुनः प्रयोगः । पूर्ववत् तादृशानुप्रयोगविधेरनुक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—कषादिष्विति । ‘कषादिषु यथाविधानुप्रयोगः’ (३३६७—३४४६) इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र यथाविधानुप्रयोगे पूर्वकाल इति न सम्प्रदाय इति । असम्भवादप्रतीतिश्च तादृशसम्बन्धस्येत्यर्थः । न हि समूलकाषमित्यादौ पूर्वं समूलं कषित्वा ततः कषतीत्यर्थो युज्यते । तस्मात् ‘समानकर्तृकथोः—’ इत्यनेन नास्ति सम्बन्धः । उदाहरणे समूलकाशयोरर्थमाह—निमूलं समूलमिति । ननु निमूलकाषम् समूलकाषमिति व्यर्थम् । कषति इति सामान्येनैवार्थावगतेर्विशेषोदाहरणे प्रयोजनाभावात् । तथाच

कथति कंसं कृण्व इत्यस्य यादृगर्थः 'समूलकथं कथति—' इत्यस्यापि प्रयोगे स धात्वर्थस्य उभयार्थैव अभिव्यत्तादिति चेन्मैवम् । असौवाच विशेष इत्याह—एकस्यापि धात्वर्थ-
हेति । कथ हिंसायां भ्रादिः । यद्यपि कथतीति केवलोदाहरणे समूलकाथं कथतीति
विशेषोदाहरणे च एकस्य हिंसाद्यर्थैव प्रतीतिसत्तायापि निमूलिति समूलिति च क्रिया-
विशेषणवतीन कथतेरेकत्र सम्बन्धादन्यत्र तदभावाच्च परस्परं भेदः । ननु कथन्मूलः
स भेदस्तावच्च—सामान्यविशेषभावेनेति । यथा सामान्याद् विशेषो भिद्यते तथाऽत्र
विशेषणाविशेषणं भिद्यते । सामान्यं विशेषम् । विशेषो विशेषणम् । कथति
इति सामान्यं विशेषणं वा समूलकाथमित्यादि विशेषो विशेषणं चेति बोध्यम् । यथा
'आसी हन्तः' इत्यादौ आसी विशेषणं हन्तस्य विशेषम् । तथा निमूलकथणादिकं
विशेषणं केवलकथणं तु विशेषणमिति निर्गलितार्थः ।

२३५६ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिबः ॥ ३।४।३५ ॥

दी—। एषु कर्मसु उपपदेषु पिबेर्णमुल् । शुष्कपेष्
पिणष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णं पेष्म । रूक्षपेष्म ।

When the words शुष्क, चूर्ण and रूक्ष are used as उपपदs in the
accusative, the root पिब् (to grind) takes णमुल्. Thus शुष्कपेष्
पिणष्टि (grinds dry) etc. Note that the jurisdiction or scope of
यथाविधानुप्रयोगः (or after-application) begins from the preceding
rule 'निमूलसमूलयोः—' (3355) and extends as far as 'उपमाने
कर्मणि च' (3366) ।

मित—। शुष्कचूर्णेति । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणीत्यस्यानुप्रसङ्गः ।
तदाह—एषु कर्मसु इति । उपपदेषु इति शेषः । शुष्कपेष्मित्यस्यार्थमाह—शुष्क-
पिबि । शेषोः क इति निष्ठातकारस्य कः । पिब्लुसंचूर्णेन रौधादिकः । लघूपधगुणः ।
'निमूल समूलयोः—' (३३५५) इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' (३३६६) इति
यावद् यथाविधानुप्रयोगाधिकारः । तेनात्र पिब्लुधातुमनुप्रयुज्य दर्शयति पिनष्टीति ।
एवमन्यत्राप्युदाहरणे बोध्यम् ।

३३५७ । समूलाकृतजीवेषु हन्क्ञग्रहः ॥ ३।४।३६ ॥

दी—। कर्मणौल्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातात्यर्थः ।

When the words समूल अकृत and जीव precede as उपपदs in the accusative, the roots हन्, कृञ् and गृह् take the affix णसुल्. Here respective order is intended so that हन् takes णसुल् when समूल only is an उपपद and not any of the two and कृञ् takes णसुल् when अकृत only precedes and not any of the other and गृह् takes णसुल् when जीव only leads. Thus 'समूलघातम्—' he destroys (his enemy) to the very root. समूल + हन् + णसुल् = समूलघातम् by इङि in connection with ण by 'अत उपाधायाः' (2282), घ for ह by कुल by 'हो हन्तः—' and त by 'हन्सोऽधिषलोः' । 'अकृतकारम्—' performs what was left unfinished. इङि of कृ by 'अचो जिणति' (254). 'जीवग्राहम्—' captures while living—here जीव is not derived in भावे with घञ् but in the कर्तृवाच्य with क by 'इगुपञाप्रोकरः कः' (2899).

मित—। समूलाकृतिति । 'कर्मणि—' (३।४।१८) इत्यतः -कर्मणौल्यनुवर्तत इति आरणार्धमाह—कर्मणौल्येवेति । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु कर्मणि द्वितीया, तेषु उपपदेषु हन्, कृञ्, गृह् इत्येतेभ्य णसुल् स्यादित्यर्थः । अत्र यथासंख्यमन्वयः । तथाच समूलोपपद एव हन्तेर्णसुल् नेतरस्मिन्नुपपदे । एवं अकृतोपपदे एव करोतिर्णसुल् नेतरस्मिन्नुपपदे । एवं जीवशब्दोपपदे एव गृह्तेर्णसुल् । तदाह—समूलघातः सित्यादि । सर्वत्र यथाविध्यनुप्रयोगो हनादीनाम् । समूलं हन्तीति समूल + हन् + णसुल् इति स्थिते 'अत उपाधायाः' (२२८२) इति इङिः । 'होहन्तः—' इति

कुत्वम् । 'हस्तश्च—' इति नञ्च तः । 'समूलघातं न्यवधीदरीश' (भट्टिः), अकृत-
कारमित्यत्र 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । जीवयाहमित्यत्र तु 'अत
उपधायाः' इत्यनेन वृद्धिः । जीवशब्दस्य इत्यादि—जीव इति भावे घञन्तत्वे जीवन्
इति कर्वाण्यत्वं नोपपद्यत इत्याह—जीवतोति जीवः इति 'इगुपधञाप्रीकिरः
कः' (२८६७) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ततो जीवन् रङ्गाति जीवयाहं रङ्गातीति
सम्पद्यते ।

३३५८ । करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

दी— पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयंयोगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु
'हिंसार्थानां च—' (३३६८) इतिवच्नते ।

[Note that the term 'कर्मणि' which was being so far carried down from 'कर्मणि—'(3.4.26) has ceased to follow hence].

When a word ending in the instrumental (हतौयान्) leads as an उपपद, the root हन् takes णमुल्. Thus 'पादघातम्—'he kills or strikes with the foot.

This rule is for 'usual after-application' ('यथाविधि अनुप्रयोगः) of हन् and for making a नित्यसमास or obligatory compound of the णमुल्लending word in connection with the हतौयान् word पादेन । Thus the Samasa being here obligatory (125) the arrangement of option by 'हतौयाप्रभतौन्यन्तरसाम्' (784) will not apply here. For in that case the coming rule 'हिंसार्थानां च समान-कर्मकाणाम्' (3366) would have been sufficient to meet the requirement. Where not only the Samasa is optional but also other roots save except हन् (which takes णमुल्) are advised

to be appointed. Thus this rule is intended for यथाविधि अनुप्रयोग (of हन्) and for नित्यसमास (of the णमुक्तस्य हन् with the द्वतीयान्त word पादेन).

- * मित— करणे इति । 'कर्मणि' (३।४।२६) इत्यतः कर्मणीति निवृत्तम् । करणे इति स्पष्टमुक्त्वात् । ततश्च करणान्ते शब्दे उपपदे हन्तेणमुल् इत्यर्थः । तदाह—पादघातं कर्तृतीति । पादेनेति । एवं हस्तघातं हन्ति, दन्तघातं हन्ति इत्यादयो बोध्याः । ननु 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६६) इत्यनुपदं वक्ष्यते । ततश्च तेनैव द्वतीयाधत्ते उपपदे हन्तेणमुलि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यथा विध्यनुप्रयोगाद्यः सन् नित्यसमासार्थोऽयं योग इति । योग इति सूत्रम् । एतत् सूत्रम् 'कयादिषु—' (३३६७) इत्यत्र अन्तर्भूतम् । ततश्चादिपदेन हन्तेरपि यथाविधि अनुप्रयोगार्थं सूत्रम् । किञ्च करणान्तेन पदेन णमुक्तस्य हन्तेर्नित्यसमासमपीति द्विविधमत्र प्रयोजनम् । एतत् सूत्राभावे हि 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६६) इति दण्डोपघातं मारयति इत्येव स्वात्रतु दण्डघातं हन्तीति । तथा 'उपदेशस्तृतीयायाम्' (३३६८) द्वतीयामनुवर्त्य 'हिंसार्थानां च—' (३३७६) इत्यत्र द्वतीयासमासस्य विहितत्वात् 'द्वतीयाप्रसूतीन्यन्तरस्याम्' (७८४) इति वैकल्पिक एव समासः स्यात् । न तु नित्यः । ततश्च दण्डोपघातम्—दण्डोपघातम् इत्येव न तु दण्डघातं पादघातमित्यादि । तस्माद् 'हिंसार्थानां च—' इति वक्ष्यमाणसूत्रं भिन्नसम्बन्धे इति । एतत् यथाविध्यनुप्रयोगार्थं नित्यसमासार्थेति नास्तीत्यस्य सूत्रस्य उत्तरवर्तिना सूत्रेण गतार्थतेति भावः । भाष्ये तु अहिंसार्थं नित्यसमासार्थं चेत्तत् सूत्रमिति स्थितमित्याहुः ।

३३५० । स्निहने पिषः ॥ ३।४।३८ ॥

दी—। स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेणमुल् । उदपेष्पिनष्टि । उदकेन पिनष्टोत्यर्थः ।

- When that by which something is made soft or moistened

(सिञ्चति) stands as an उपपद in the द्वतीयान्त form, the root पिब takes णमुल्. Thus 'उदपिबम्—' he pounds (it) with water. उदक has been replaced by 'उद' by the rule 'पिबंवासबाह्नधियु च' (996) which follows upon 'उदकस्त्रोदः संज्ञायाम्' (995).

मित—। स्नेहने इति । स्नेहनेत्यतः करणे लाङ्ल्याङ् सिञ्चति येनेति । सिञ्चोक्रियते आर्द्रोक्रियत इत्यर्थः । 'करणान्ते स्नेहद्वये उपपदे इत्यर्थः । उद-पिबमिति । उदकेनपिबन्तीति—उदकं पिब णमुल् इति स्थिते धातौलघूपधगुणः । 'पिबं वासबाह्नधियु च' (९९६) इति णमुलान्ते 'पिबम्' शब्दे परे उदकस्य उदादेशः । 'अमैयाव्ययेन' (७८३) इति नित्यः समासः । 'पिबम्—' इति सूत्रे 'उदकस्त्रोदः संज्ञायाम्' (९९५) इत्यत उदकास्त्रोद इत्यनुवर्तत इति बोध्यम् ।

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३।४।३८ ॥

दी—। हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करतोत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिप्राहम् ।

The term हस्त in the rule stands for any word signifying a hand. Thus when हस्त and its synonyms stand as उपपदs in the instrumental case-ending the roots वर्ति (वृत् + णिच्) and गृह take णमुल्. Thus हस्तवर्तम्, करवर्तम् etc.—moves something round by the hand (as in the process of making earthen pots—चटिका). Note that the root वर्ति is causative hence he says वर्तयति । हस्तग्राहम् i.e., takes hold of by the hand.

मित—। हस्ते इति । 'करणे हनः' (३।३।६७) इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । सूत्रे हस्ते इति तदर्थे लाचणिकम् । तदाह—हस्तार्थे करणे इति । हस्तशब्दे तत्पर्याये च करणकारकौभूते उपपदे इत्यर्थः । वर्तियङोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठो ।

वर्तिरिति च हतु वतने इत्यस्य यत्नस्य यद्वणम् । तेन यत्नाद् हतुधातीर्थं हधातोश्च णमुल् इति शेषः । हन्तवर्तमिति । हन्तेन वर्तयतीत्यर्थः । पर्यायशब्देऽपुपपदे भवतीतुदाहरति करवर्तः करयाहमित्यादि ।

३३६१ । स्वे पुषः ॥ ३।४।४३ ॥

दी—। करणे इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे-
पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् ।
गोपोषम् ।

The term करणे from 'करणे हनः' (3. 3. 37) come down up to this rule. Here the term स्व (which means wealth) stands for itself and for its synonyms (पर्याय) and any particular word of wealth. Thus the root पुष् takes णमुल् when the term स्व and its synonyms stand as उपपद in the instrumental. Thus 'स्वपोषम्—' he rears with wealth. In गोपोषं पुष्णाति the term गो, although does not directly mean property, has indirect reference to property. Hence पुष् after it takes णमुल्. The instance means he brings it up with (the help of) a cow or cows.

नित—। स्वे पुष इति । 'करणे हनः' (३।४.३७) इत्यतः करणे इत्यस्य यद्वणात् । स्व इत्यर्थग्रहणमिति । करणान्ते स्वशब्दे एवोपपदे पुषेर्णमुल्लिखितं नार्थः । किं तर्हि इत्यत आह—तेनेति । (करणान्ते) स्वरूपे 'स्व' इति शब्दे, पर्याये धनादौ शब्दे विशेषे धननिमित्तकगवादिविशेषवाचके शब्दे चोपपदे पुषेर्णमुल्ल इत्यर्थः । स्वपोषं पुष्णातीति । स्वेन (धनेन) पुष्णातीत्यर्थः । गोपोषमिति । गोशब्दस्य साक्षाद् धनावाचित्वाभावेऽपि पारम्पर्येन अस्मावेति बोध्यम् । एवं महिषपोषमजपोषमित्यादि ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

दी—। चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

When any word ending in the locative case stands as an उपपद, the root बन्ध् takes णमुल्. Thus 'चक्रबन्धम्—' i.e., he binds it up in the wheel. Similarly रथबन्धम्, शकटबन्धम् etc.

मित—। अधिकरणे इति । करणे इति निवृत्तम् । सतम्यन्ते शब्दे उपपदे बध्नाति णमुल्लित्यर्थः । चक्रबन्धम् इति । चक्रे बध्नातीति णमुल् । अकारोपधत्वाभावात् ह्रस्विः । एवं हस्तबन्धं शकटिकाबन्धं बध्नातीत्यादि । नागशस्त्रे 'यत्र संज्ञायामित्यपकृत्यते । तेन यामेव ह इत्यर्थे यामबन्धं बध्नाति इति नेत्याह ।

३३६३ । संज्ञायाम् ॥ ३।४।४२ ॥

दी—। बध्नाति णमुल् संज्ञायाम् । क्रीञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

The root बन्ध् takes णमुल् when a संज्ञा or technical word is meant thereby. Thus क्रीञ्चबन्धं बध्नाति etc. क्रीञ्चबन्ध is a particular bandage technically known as such. क्रीञ्चबन्धं बध्नाति means 'he is tied up by the kraunchabandha (herontie) bandage'. Similarly मयूरिकाबन्धम् etc.

मित—। संज्ञायामिति । अधिकरणे इति नानुवर्तते । तदाह—बध्नाति णमुल् इति । क्रीञ्चः कहरः । क्रीञ्चबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा । तदाह—बन्धविशेषाणां संज्ञा एता इति । क्रीञ्चो यथा बध्यते तथा बध्नाति इत्यर्थः ।

३३६४ । कर्त्रो जीविपुरुषयोर्न शिवहोः ॥ ३।४।४३ ॥

दी—। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

When the words जीव and पुरुष standing in the nominative case, precede as उपपदs the roots नश् and वह् take णमुल्. Thus जीवनाशं नश्यति i.e. a being dies. पुरुषवाहं वहति i.e. a male, carries. Note that here there is respective order so that नश् takes णमुल् when जीव is an उपपद and वह् takes णमुल् when पुरुष is an उपपद.

मित—। कर्त्तोरिति । कर्त्तोरिति सप्तमोद्धिवचनम् । जीवपुरुषयोरिति च । नशिवहोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । नशिरितीकानिर्देशः । तेन नश्धातोरेष्यन्तस्यैव ग्रहणं न तु ण्यन्तस्य । तेनायमर्थः—जीवे पुरुषे च कर्त्तरि उपपदे नश्बर्हिश्च णमुल् स्यादिति । अत्रापि यथासंख्यम् द्रव्यते । तेन जीवोपपदे नश्ः पुरुषोपपदे च बर्हिर्णमुल् । तदाह—जीवनाशं नश्यतीत्यादि । कर्त्तयुपपदे प्रत्यय इति द्योतयितुमाह—जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषो वहतीत्यर्थ इति च । अत्रापि 'सामान्यविशेषभावेन विशेषण-विशेष्यभावः इति वचनं स्मर्तव्यम् ।

३३६५ । ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ ३।४।४४ ॥

दी—। ऊर्ध्वं कर्त्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरुर्ध्व एव तिष्ठच्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्यो भवतीत्यर्थः ।

When the term ऊर्ध्वं in the nominative stand as an उपपद, the roots शुष् and पूर् (non-causal) take णमुल्. The sense of nominative follows from 'कर्त्तोरः' the preceding rule. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति—tree etc. dries standing up. ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते—A pitcher etc is filled with its mouth upwards with water etc. The root here is पूरौ आप्यायने दिवादि (आप्यायनेपदी). Comp. 'यद्वोर्ध्वशोषं वृक्षवद विष्णुः' (भट्टि).

मित—। ऊर्ध्व इति । 'कर्त्तारः—' इति पूर्वसूत्रे कर्त्तारिति पदं लङ्गानुरोधादेक-
वचने विपरिणतमत्तत् व्याचष्टे—ऊर्ध्व कर्त्तारोति । शुषिपूरोरित्यत्र प्राग्बन्तु पञ्चम्यर्थे
षष्ठो । तेन ऊर्ध्व कर्त्तारि शुषिः पूरेय णमुल् । शुषिरितीका निर्देशः तेन अण्वन्त-
स्यैव गृह्यमित्याह—ऊर्ध्वपूरं पूर्यत इति । पूरेगुरूपधत्वान्नगुणः । पूरी आप्रायने
इति दिवादिश्रात्मनेपदी । 'यद्योर्ध्वशेषं ढणवद् विद्युष्क' इति भट्टिः ।

२२६६५ उपमाने कर्मणि च ॥ २।४।४५ ॥

दी—। चात् कर्त्तारि । घृतनिधायं निहितं जलम् ।
घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव
नष्ट इत्यर्थः ।

When a term in the accusative as well as a term in the
nominative stands, as a standard of comparison, as उपपद to a
root then such a root may take णमुल्. The word चकार in the
rule, is to derive the sense of कर्त्तारि from 'कर्त्तारः—' (3364)
'घृतनिधायम्—' The water has been stored or preserved (as
carefully) as clarified butter. घृत + नि + धा + णमुल्—युक् (य) by
'आतो युक् चिण्कतोः—' (2361). अजकनाशं नष्टः—ruined as a kid ;
'विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रणष्टः' (भट्टि). Note that घृतनिधायम्—is the
instance of कर्मणि णमुल् and that अजकनाशम्—is the instance of
कर्त्तारि णमुल् ।

मित—। उपमाने इति । 'कर्त्तारः—' (२।४।४५) इत्यतः कर्त्तारिति
लङ्गानुरोधेन 'कर्त्तारि' इति विपरिणतं सञ्चकारिण इहानुल्लघाते । तदाह—चात्
कर्त्तारोति । कर्मणि कर्त्तारि उपमाने उपपदे धातोर्षेमुल्लिख्यर्थः । कर्मणि
उदाहरति—घृतनिधायम् इति । घृतमिव निहितमित्यर्थे घृत + नि + धा + णमुल्
इति स्थिते 'आतो युक्—' (२३६१) इति युगागमः । निहितमित्यस्य विवरणं
सुरक्षितमिति । कर्त्तारि उदाहरति अजकनाशम् इति । एवं 'विद्युत्प्रणाशं सवरं

प्रनष्टः' (भट्टिः) 'विन्दित्राभविजाय' वा विलीयि नगमूहंनि' (भारविः—११।७६) इत्यादि द्रष्टव्यम् । 'कषादिषु—' इय उत्तररक्तवत्तमाय यथाविध्यनुप्रयोग विधेर्वृत्तीऽधिकारः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३।४।४६ ॥

दी—। यस्मात्समुल्लङ्घ्यः स एवानुयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

The sense is that a root after which the affix णसुल् has been employed has to be made use of after again णसुल्लङ्घ्य words. And we have illustrated in that way viz. निमूलकायं कषति, समूलकायं कषति etc. under 'निमूलसमूलयोः—' (3355) etc. whence the scope of यथाविध्यनुप्रयोग begins.

मित—। कषादिष्विति । विधिमनतिक्रम्या यथाविधि इति सादृश्यार्थे (पदार्थानतिवृत्त्यर्थे) अव्ययीभावः । यथाविधि अनुप्रयोग इति सुप्सुपा कषादिभ्यो यथापूर्वं कषादीनां विधिरुक्तं तथा णसुल्लङ्घ्येऽपि त एव कषादयो लङाद्यन्ताः पश्चात् प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । कषादिरित्यादि अनेन पिप्लवृत्तजादीनां संग्रहः । तथैवोदाहृतमिति । अस्माभिरिति शेषः । 'निमूलसमूलयोः—' (३३५५) इत्यारभ्य यथा विध्यनुप्रयोगविधिः । उदाहृतश्च तत आरभ्य निमूलकायं कषतीत्यादि । [अनुप्रयोग इत्यस्य पश्चात् प्रयोग इति नास्ति नियमः । अनशब्दस्य समीपवाचित्वात् ('अनुर्यत् समास' इति सूत्रेण यथा) । एवम्, 'अपुषत् स्वरोषम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ३।४।४७ ॥

दी—। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीया-प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं

भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति
 करणत्वात्तृतीया । यद्यस्यपदंशिना सह न शाब्दसंबन्धस्त-
 थाप्यार्थोऽस्तीव । कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च ।
 तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । * ततश्चायमर्थः—मूलकेन
 भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेत्ताकाङ्क्षायाम् उपदश्येति ।
 तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

Henceforth the term पूर्वकाले connects itself with what follows
 i.e. the rule 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (3320) will operate in this
 and the following rules due to the maxim of a frog's leap or
 मण्डूकप्रतिन्याय. Thus the rule (now) means—when a term ending
 in तृतीया stands as an उपपद the root दन्श् preceded by the
 उपसर्ग उप will take the affix णमुल् in the sense of the rule
 'समानकर्तृकयोः—'. These तृतीयान् उपपदसः will be optionally
 compounded with the णमुल्न् (णमुल्—ending) bases by the rule
 'तृतीयाप्रभृतोऽन्यतरस्याम्' (184). Thus मूलकोपदंशं भुङ्क्ते (compound
 ed) and मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते (uncompounded)—he eats with a
 raddish—(bitten now and then). Well the expounding here,
 before णमुल् takes effect, is—'मूलकेन उपदश्य' (भुङ्क्ते). How then
 मूलक ends in तृतीया when उप-दंश् is transitive and it should,
 therefore have taken द्वितीया by कर्मणि द्वितीया ? Again if it does
 not take तृतीया, how can the rule apply here ? To reply these
 two rejoinders the author says 'दृश्यमानस्य मूलकस्य etc—?'. The
 term मूलक takes तृतीया in connection with (the final and main

[* 'ततश्चायमर्थः' इत्यारम्भं कर्मत्वेनान्वेति इति यावदप्रोक्तं नोपलभ्यते ।]

verb). भुजि or भुङ्क्ते (भोजनक्रिया) and not with उप-दन्श् (or उपदन्श्). Thus the rule applies (मूलक being in the instrumental) and यमूल takes place after उप-दन्श्. Well, if मूलक is instrumental in connection with भुजि or eating and not with उपदन्श् or biting then by 'समर्थः पदविधिः' (647) it (मूलक) should be compounded with भुजि alone (and not with उपदन्श् or उप-दन्श्), for unconnected words cannot be compounded, otherwise it will be an असमर्थ or undue Samasa ? To answer this he says—' यद्यपि etc.—Although मूलक has no syntactical connection (शाब्दः सम्बन्धः) with उपदन्श् (उप-दन्श्) yet it, indeed bears a relation of sense (आर्थः सम्बन्धः) to the same (उपदन्श्) as it is a कर्म of the root उप-दन्श्. मूलक is thus both a कर्म and a करण. It is a कर्म to उपदन्श् by आर्थसम्बन्ध and a करण to भुज् by शाब्दसम्बन्ध. On the strength of this much import or सामर्थ्या the affix (यमूल) as well as the समास will take place as the expression 'द्वितीयायाम्' in the rule उपदन्श्:—' is significant. For had, by द्वितीयायाम्, the सूत्रकार intended the application of the affix only when there is a शाब्द सम्बन्ध present between the उपपद and the root taking the affix, then he could have enunciated उपदन्श्: करणे like 'करणे हनः' so that मूलक would have safely been a करण towards the very root taking यमूल. But in that case the instance would have been 'मूलकोपदन्श् दंशति and not मूलकोपदन्श् भुङ्क्ते etc. Thus it is clear that Panini intends the operation of the rule when there both शाब्द and आर्थ सम्बन्ध are present. Thus the meaning (to conclude) is this— we use, at first, at the instance of syntactical connexion,

मूलकेन भुङ्क्ते he eats with a raddish. How ? By biting. By biting what ? That very thing raddish. Thus मूलक is both a करण (to भुङ्) and a कर्म (to उप-दन्श्).

मित—। उपदंश् इति । तृतीयायामिति तदन्तत्वे लाघणिकम् । तेन तृतीयान्ते पदे उपपदे इत्यर्थः । इतः प्रभृति पूर्वकात् इति मण्डूकद्वया 'समानकर्मकयोः—' (३३२०) इत्यतीनुवर्तते इत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव कारणम् । ततश्चायमर्थः—तृतीयान्ते पदे उपपदे उपपूर्वाद् दंशेर्णमुल् स्यात् समानकर्मकयोः पूर्वकात् इति । अत्र समासो नित्यसदितरो (वैकल्पिको) वेति सन्देहे मत्याह— 'तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्' इति वा समास इत्यनेन तृतीयान्तस्य णमुल्लेखेन समास-विकल्पा इत्यर्थः । तदेवम् मूलकेन (मूलकम् उपदंश्) भुङ्क्ते इति स्थिते समास-विकल्पात् 'मूलकोपदंश्—मूलकेनोपदंश्' (वा) भुङ्क्ते इति भवति । तत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् करणत्वं नोपपद्यते । एकस्य समकालमेव कर्मत्वकरणत्वविरोधात् । करणत्वाभावे पुनस्तृतीयान्तत्वाभावेन उपदंशेर्णमुल् नोत्पद्यते । तदेतद्विषमोपपत्तां वारविषाद्राह—दृश्यमानस्य मूलकस्येति । भुजेः प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्चेति भावः । भुजिरित्येकानिर्देशः । नन्वेवं मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वे 'समर्थः पदविधिः' (६४७) इत्यनुशासनबलाद् भुजिनैवास्य समासोऽप्युच्यते । न तु उपदंशिना—असामर्थ्यात् । तदेतदाम्बु समासश्चेत्यपीति । उपदंशिद्वयत्वं उप पूर्वस्य दन्शधातोरिका निर्देशः । उपदंशनक्रियेत्यर्थः । यद्यपि मूलकस्य (इत्यध्याहारः) उपदंशिना (उपदंशन-क्रियया) न शब्दः (शब्दगतः) सम्बन्धः (अन्वयः) विद्यत इति शेषः । वयसि अर्थः (अर्थगतः) सम्बन्धः असौव । कुतः—कर्मत्वात् । अयमभिप्रायः—मूलकेनेति तृतीयान्तकरणं शब्दम् । तृतीयान्त शब्देनैव तद्व्याख्यास्य पूर्वमानत्वात् । द्वितीयान्तभरणं तु अथत्वम् । द्वितीयान्त शब्देन तद्व्याख्यास्य पूर्वमानत्वाभावात् । यतः मूलकम् उपदंश् एव भुङ्क्ते इत्येवम् अर्थः भवति न तु विच्छेदः । तस्य तृतीयान्तमेव दृष्टत्वात् । तस्माद् द्वितीयान्तः वा कर्मत्वं वा अर्थः भवति । तृतीयान्तः वा करणत्वं वा पुनः शब्दे भवति—शब्देन तस्योपलभ्यात् ।

तदितरस्य चार्थेनोपलब्धादिति । एवमत्र विविधः सम्बन्धः—शब्दः आर्षः च । तथापि शब्दसम्बन्धमादाय समासो भवति । आर्षसम्बन्धं आदाय प्रत्ययो भवति इति न भूमित्वमित्याह—एतावतैव सामर्थ्येन इति । शब्दसम्बन्धाभावेऽपि आर्षसम्बन्धावैशेष्यः । नन्वेवंभूतं सामर्थ्यमपि कुतः । तत्राह—तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति । यदि तृतीयागतेन शब्दान्वये सत्येव प्रत्यय इधेयं तदा 'करणे हनः' (२३५८) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येवोच्येत । ततश्च पादेन हन्तीत्यादौ इव मूलकोपदंशदशतोल्याद्यम् अभविष्यत्तु मूलकदंशं भुङ्क्ते इति । तस्मादर्धगतमेवात्ययमाश्रित्य अत्र प्रत्ययः समासश्चेति भावः । उक्तमपार्थं पुनरपि विशदोकरणाय उपसंहरति—ततश्चायमर्थः इति । इति शब्दान्वये सतीति शेषः । मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयः शब्दः । भुङ्क्तेः प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्च । किं कृतेति । कथंकारं मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्चायाम्—'उपदंश' इत्यन्वेतीत्यर्थः । तदेवेति । तृतीयान्तं मूलकमेवात्र (आधान्वयं पक्षे द्वितीयान्तेन विपरिणतं सत् उपदंश इत्यस्य) कर्मत्वेन अन्वेति सम्बन्धं भवति । ['ततश्चायमर्थः' इत्यारभ्य यावदनं तत्त्वबोधिन्यां न दृश्यते] ।

३३६८ । द्विसार्थानां च ससानकर्मकाणाम् ॥ ३।४।५८ ॥

दी—। तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्क्षिसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

When a तृतीयात्तword is an उपपद of a root, signifying injury or molestation and taking the same object as is governed by the root (or verb) employed afterwards (अनुप्रयुक्त), it takes the affix णमुल्. Thus दण्डोपघातम् गाः कालयति—conducts the cows by (or after) beating these with a cudgel. Here उप हन् takes णमुल्

because the term गाः is the obj. of both of itself and of कालयति (which is the अनुप्रयुक्त धातु here). The samasa here in दृष्टोपघातम् is optional by the rule 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्' (784) the dissolution being दन्डेन उपहृत्य। Hence दृष्टोपघातम् forms the alternative. For the formation of उपघातम् see ante समूलघातम्। दृष्टताडम् or दन्डेन ताडम् (गाः कालयति)। Why say समानकर्मकाणाम्— roots having the equal obj. (with the अनुप्रयुक्त ones)? Witness—दृष्टेन चोरमाहृत्य—here दृन् has a dif. obj; as चोरम् and not the same (गाः) as is governed by कालयति (the अनुप्रयुक्त root). Hence दृन् does not take समूल but it takes ल्यप्.

मित—। हिंसार्थानां चेति। अत्र चकारिण 'उपदर्शः—' इति पूर्वसूत्रात् तृतीयायाखिल्यनुरुपाते। तदाह—तृतीयान्ते उपपदे इति। समानकर्मकाणामिति हिंसार्थानां (धातूनाम्) इत्यस्य विशेषणम्। केनापरेण समानकर्मकाणामित्यपेक्षायाभाह—अनुप्रयोगधातुनेति। यद्यपि पूर्वसूत्रादनुप्रयोग इति निवृत्तम् तथापि अत्र 'समान—' इत्यनेन तदव्यवहितपूर्ववर्ति सूत्राद् 'यथाविधि—' इत्यस्मादनुप्रयुज्यमान धातुराचिपात इति द्रष्टव्यम्। 'कथादिषु—' इत्यस्य 'समूलनिमूल—' इत्यतः उत्तरम् उपस्थापनस्य इदमेव प्रयोजनम्। यद्यपि निमूलसूत्रात् प्रागवस्थानेऽपि मण्डूकप्रतिन्यायेनानुक्रमेण तथामि सति सम्भवे सन्निहिततरानुक्रमेण विप्रकृष्टानुक्रमेण स्थानौचित्याद् मण्डूकप्रतिन्यायस्य अतिक्रान्तिकत्वाच्च एवं कृतम्। दृष्टोपघातं गाः कालयति दृष्टेन उपहृत्येति स्थिते उपहृतं समूल। कालयतीत्यत्र—काल विधिपे इति धातुः। दृष्टेन ताडयित्वा गाः प्रेरयतीत्यर्थः। 'तृतीया प्रभृतीन्यन्तरस्याम्' (७८४) इति समानकर्मकाणात् पक्षे वाक्यमिषीत्याह—दन्तेनोपघातयति। गाः कालयतीति शेषः। हिंसार्थकाद् धातन्तरात् समूलं नियुज्याह—दन्ताडमिति। गाः कालयतीति शेषः। दृष्टेन ताडयित्वेति विग्रहः। पक्षे दृष्टेन ताडम् इति वाक्यमपि। एवं दृष्टमारम् दृष्टेनमारम्। इक्षमारम्—इक्षेन मारमित्यादि। अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकत्वमिषूदाहरणेषु द्रष्टव्यम्। तथाच कालयतीति अनुप्रयुज्यमानो धातुः। तस्य

च यथा गाः इति कर्म तथा उपहन्तिरपि । ततश्च समानकर्मकादुपहन्ती णसुल् । विभिन्नकर्मकत्वे तु नायं प्रवर्तते इति—अत्र अनुप्रयोगधातोः कालयतीत्यस्य गा इति कर्म । आह्वयेतास्य चोरम् इति परस्परकर्मभेदः । अतएव आहन्तीः ल्यप् एव प्रयुज्यते न तु णसुल् ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ३।४।४८ ॥

दी—। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तमन्ते चोपपदे णसुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं श्रुते । पार्श्वोर्योरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गां स्थापयति । ब्रजे ब्रजेण वोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाण्णवुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ।

When a word ending in locative or instrumental precede as an उपपद, the roots पीडरुध् and कर्ष (कृष्, भ्रादि) preceded by the उपसर्ग—उप take the affix णसुल् । Thus पार्श्वोपपीडं श्रुते—he lies on the sides (lies pressing the sides). Similarly पार्श्वोर्योरुपपीडम् (श्रुते) and पार्श्वोभ्यामुपपीडं (श्रुते). These two instances are optional cases (of uncompounded forms) respectively of णसुल् after a सप्तम्यन्त उपपद and after a द्वितीयान्त उपपद. This option is affected by the rule 'द्वितीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्' (784) wherein by 'प्रभृति' सप्तम्यन्त words are taken in the option. For clear understanding see under the very rule ब्रजोपरोधम्, ब्रजेउपरोधम्, ब्रजिन उपरोधम्, गाः—he keeps the cows in the vicinity of the Vraja or the cowherd locality. पाण्युपकर्षम्—picking up or dragging out by the fingers. There the कृष् belongs to the भ्रादि class and not to तुदादि class although तुदादि कृष् also means the same thing (कृषविलिखने). See also मित—below.

मित— सप्तम्यां चेति । अतल्यचकारिणः ‘तृतीयायाम्’ इति—‘उपदेशः—’
 (३।४।४७) इत्यतीऽनुकष्यते । पीङ्ग्य रुधयः कथ्येति समाहारद्वयैकवचनम् ।
 प्रथम्यर्थे प्रथमा । पुलिङ्गनिर्देशस्यार्थः । पीङ्गादीनां शपा निर्देशः । उपेत्यत्र
 उपपूर्वः पीङ्गरुधकथं इति शाकपार्थिवादिवत्समास इत्याह—उपपूर्वभ्यः षीडादिभ्य
 इति । उपेत्युपसर्गस्य प्रत्येकं योगः—उपपूर्वः पीङ्गः, उपपूर्वः रुधः, उपपूर्वः
 कषयेति । [एवञ्च “मुट्ठिपौङ्गम्” इत्यत्र “मुट्ठिपौङ्गम्” इति तृतीयान्ते
 उपपदे ‘सप्तम्यां चोपपीङ्ग—’ इति शमुल” इति व्याचक्षाणः जयमङ्गलो भान्त
 एव] । तदाह—पार्श्वोपपीङ्गम्—ब्रजोपरोधम् पाष्णुपकर्षमिति । पार्श्वो-
 पपीङ्गमित्यत्र पार्श्वयोरुपपीङ्ग इति सप्तम्यन्तपक्षे विग्रहः । पार्श्वोभ्यामुपपीङ्ग इति
 तु तृतीयान्तपक्षे विग्रहीतव्यम् । तथाच ‘तृतीया प्रभृतीन्त्यन्तरस्याम्’ (७८४)
 इति समासविकल्पात् पार्श्वयोरुपपीङ्गमिति सप्तम्यन्तेन समासाभावपक्षे रूपम् ।
 पार्श्वोभ्यामुपपीङ्गमिति तु तृतीयान्तेन समासाभावपक्षे इति बोध्यम् । ‘तृतीया
 प्रभृतीनि—’ इत्यनेनोपपदसमासो विधीयते । तेनायं विकल्पः सङ्गच्छत इति
 तत्र (प्रकृत) शब्दे एव स्पष्टम् । एवमिह समानविकल्पाच्चत्वारः पक्षाः ।
 सप्तमीपक्षे समासविकल्पाद् इयम् । तृतीयापक्षे च समासविकल्पाद् इयमिति ।
 एवं ब्रजोपरोधमित्यादि बोध्यम् । ब्रजे ब्रजेन वोपरोध इति विग्रहः । ब्रजो गोकुलम् ।
 तदभ्यासदेशे गाः स्थापयतीत्यर्थः । पाष्णुपकर्षमिति । पणौ प्राणिना वोपकृष्य इति
 विग्रहः । उपकृष्येति आकृष्य भूतलादुड्ड्व्य इति यावत् । कर्षेति ‘कृष विलिखने’
 इति भौवादिकस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च तौदादिकस्य कृषधातोर्न यङ्गम् ।
 यद्यपि तौदादिकोऽपि कृषधातुः ‘कृष विलिखने’ इत्येव पठ्यते तथापि चैवविषयक-
 विलिखने एवायं प्रयुज्यते । पञ्चभिः हलैः कृषतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिक कृषेः
 क्वादिप्रत्यय एव भवति । चैव उपकृष्य इत्यनेनोपकृष्य इत्यादि । न त्विह यमुल् इति
 मनोरमादी स्थितम् ।

३३७१ । समासत्तौ ॥ ३।४।५० ॥

दौ— तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम-

माने । केशग्राहं युध्यन्ते । (युद्धसंरम्भात् *) केशेषु गृहीत्वा ।
हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

When a तृतीयान्त or a सप्तमान्त word stands as an उपपद or a term of contiguity, any root may take णसुल् provided proximity is implied thereby. Thus केशग्राहं युध्यन्ते—they fight taking hold of one another by the hairs. Here face to face fighting is meant by the term.

मित— समासचाङि । समासचिः सन्निकर्षः अव्यधानेन संयोग इति यावत् । 'उपदेशः—' इत्यतः तृतीयायामिति पूर्वसूत्रात् सप्तम्यामिति चानुवर्तते । तदाह—तृतीयासप्तम्योरिति । तृतीयान्तो सप्तमान्तो चोपपदी इत्यर्थः । केशग्राहं युध्यन्ते इति । अवेमाह—युद्धसंरम्भात् केशेषु गृहीत्वेति । युद्धसंरम्भो युद्धजन्यः कोपः । तस्मात्—कोपादित्यर्थः । केशेषु गृहीत्वेति केशैः गृहीत्वेति वा सन्निकर्षार्थ-प्रतिपादनपरमेतत् । तेन केशेषु गृह्यन् भवतु वा न वा युद्धातिशयवशाद् योद्धारः परस्परमन्त्यन्तं सन्निहिता इत्येवमर्थः । पक्षे केशेषु ग्राहम्—केशैर्ग्राहिमिति समास-विकल्पाद् बोध्यम् । [* एतदधिकमन्त्यत्रानुपलब्धेः] ।

३३७२ । प्रमाणे च ॥ ३१४५१ ॥

दी— तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्वाङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां
क्लिनन्ति । द्वाङ्गुलेन द्वाङ्गुले वोत्कर्षम् ।

When a तृतीयान्त or a सप्तमान्त word precedes as an उपपद, any root may take णसुल्—provided thereby, प्रमाण is implied. Thus द्वाङ्गुलोत्कर्षम्—' he cuts a small part by measuring it with two fingers i.e cuts a two-finger measuring part. द्वाङ्गुलेन उत्कर्षम् द्वाङ्गुले उत्कर्षम् are uncompounded णसुल् ending forms of तृतीया and सप्तमी by 'तृतीया प्रभृतीनाम्—'(284). In द्वाङ्गुलम् the breaking up

being हे अङ्गुली प्रमाणमस्य, the समासान्त affix अच् comes in by 'तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेः' (786).

मित—। प्रमाणे चेति । प्राग्वदनुवृत्तिस्तदाह—तृतीयासप्तमोरित्येवेति । तृतीयान्ते सप्तमान्ते च शब्दे उपपदे धातोर्णसुल् स्यात् प्रमाणं चेद् गमयत इत्यर्थः । द्वाङ्गुलीत्कर्षमिति । द्वाङ्गुलीन द्वाङ्गुली वा उत्कर्षा इति विग्रहः । ततः कर्षेर्णसुल् । लघूपधत्वाद गुणः । उत्कर्षेऽप्यस्य परिच्छिद्य इत्यर्थः । क्रस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायां व्याख्यातम् । तेन चुद्रखण्डम् अङ्गुलीद्वयप्रमाणमात्रेण परिच्छिद्य (विभज्य) क्षिप्ति इत्यर्थः । द्वाङ्गुलमित्यत्र हे अङ्गुली प्रमाणमस्येति विग्रहः । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलीः—' (७८२) इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । 'तृतीयाप्रश्नतौ न्यतरस्याम्' (७८४) इति समासविकल्पादाह—द्वाङ्गुलीनेति । द्वाङ्गुलीन उत्कर्षम् इति द्वाङ्गुली उत्कर्षमिति चान्वयः ।

३३७१ । अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३।४।५२ ॥

दी—। परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । * एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

If a word ending in the ablative case stands as an उपपद and the sense of परीप्सा or hurry (त्वरा) is implied, any root may take णसुल् । Thus 'शय्योत्थायम्—' he runs the moment he leaps up from bed i.e he hurries so much that he does not take notice of his binding duties even as washing the face etc ; so that he waits for rising up only.

मित—। अपादाने इति । तृतीयासप्तमोरिति निवृत्तम् । परीप्सात्वरेति । रुद्रिशब्दोऽयमिति भावः । तेन अपादाने उपपदे धातोर्णसुल् स्यात्त्वरायां गमयमानाया-मिति सूत्रार्थः । शय्योत्थायं धावतीति । शय्याया उत्थाय इति विग्रहः । किञ्च ताऽत

त्वरित्य आह—एवं नामेति शब्देन्दुशेखरकारः । नापेक्षते न गणयतीत्यर्थः । शब्दोत्पत्तिमात्रमिति । शब्दाया उच्चाय एव धावनात् ।

३३७४ । द्वितीयायां च ॥ ३।४।५३ ॥

दी—। परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यते । लोष्टग्राहम् ।

If a द्वितीयान्त word also stands as an उपपद a root may take णमुल्, but in the sense of hurry. 'यष्टिग्राहम्—'they fight taking anything handy say—stricks or pebbles. Also यष्टिग्राहम् by 'द्वितीया प्रथतीनि—'(784).

मित—। द्वितीयायां चेति । अतः चकारिणः पूर्वसूत्रात् परीप्सायामित्येवानु-
कृष्यते न तु अपादाने इत्यत आह—परीप्सायामित्येवेति । द्वितीयांते उपपदे
परीप्सायाञ्च गम्यमानायां धातोर्धमुल् इत्यर्थः । 'यष्टिग्राहम्—'इति । यष्टिं
गृहीत्वेति विग्रहः । एवं नाम त्वरते यद् यष्टिं वा लोष्टं वा यदेव सन्निहितं पश्यान्ति
तदेवादाय युध्यन्त इत्यर्थः । पक्षे यष्टिं ग्राहम् । लोष्टग्राहम् इत्याद्यपि । समास
विकल्पात् । अतः "परीप्सायाम्" इति तु प्राथिकमिति हरदत्तः । "अनुदात्तपदमेक-
वर्जम्" इति सूत्रकारव्यवहारात् । एवञ्च गौतमीवर्जम्, तद्यीवर्जम्, रसयवर्जम्
इत्यादि सुव्याख्यातं भवति ।

३३७५ । अपगुरो णमुलि ॥ ६।१।५३ ॥

दी—। 'गुरो उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत् स्याणमुलि ।
अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् ।

आत् or आकार is optionally substituted for एच् or ओकार of the root गृ (to hold up—तदादि) when णमुल् follows. Thus 'अस्यपगोरम्—'they fight holding up swords. 'अस्यपगारम्—'this is due to option of आ of ओकार । Here the root receives णमुल् by

‘पुगन्त—’ (2189). Break up (विग्रह) in this case as असिम् अपगूर्थ by ‘द्वितीयायां च’ the preceding rule.

मित—। अपगुरी इति । अपपूर्वस्य गुरी इत्यस्य षष्ठा एकवचने रूपम् ।
तौदादिकोऽयं धातुस्तदाह—गुरी उद्यमने इति । ‘आदिचः—’ (६।१।४५) इत्यत एव
आत् इत्यनुवर्तते । ‘विभाषा लीयते.’ (६।१।५६) इत्यसौ विभाषेति च । तदाह—एच
आत् वेति । अस्यपगोरमिति । द्वितीयायां चेति असिम् अपगूर्थेत्येव विग्रहः ।
असिसुद्धमीत्यर्थः । आत्वाभावपक्षे लघूपधगुण इत्याह—अस्यपगोरमिति । पक्षे
अस्यपगोरम्—असिमपगोरमिति द्रष्टव्यम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३।४।५४ ॥

दी—। द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते
धातोर्णमुल् । भ्रुविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे
किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तदध्रुवम् ।

When an अध्रुव (non-vital) limb (of the speaker) stands, taking द्वितीया, as an उपपद a root takes णमुल्. ‘भ्रुविक्षेपम्—’
speaks with a frowning, अत्—भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् = शिर उत्क्षिप्य
—the term शिरस् (head) being one of the vital parts, without which one cannot live उत् क्षिप् takes ल्यप् only and not णमुल्, although शिरः is द्वितीयान्त.

मित—। स्वाङ्गे इति । ‘द्वितीयायाम्—’ (३।४।५३) इत्यसौ द्वितीयायामिति
मात्रमनुवर्तते न तु परीप्सायामित्यपि । तदाह—द्वितीयायामित्येति । अतो
व्याचष्टे—अध्रुवे इत्यादि । भ्रुविक्षेपमिति । भ्रुवे विक्षिप्यति विग्रहः । ‘द्वितीया—’
(७०५) इत्यनुसारादाह—भ्रुवं विक्षेपमिति । शिर उत्क्षिप्यति । शिरसोऽध्रुवत्वात्
स्वाङ्गत्वेऽपि द्वितीयायामेति उत्क्षिप्येणमुल् न । ननु अङ्गेषु किं ध्रुवं किमध्रुवमित्यनु-
पपत्तिः । तदाह—येनाङ्गेन विनेति । तेन येनाङ्गेन विनापि जीवनं तदध्रुव-
मित्यथांदायाति । ततो भ्रुवोऽध्रुवत्वात् प्रत्ययः ।

३३७७ । परिक्रिश्यमाने च ॥ ३१८।५५ ॥

दौ— सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्तं णमुल्
स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पौडयन्त इत्यर्थः ।
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्यमिदम् ।

When any vital limb of a person which undergoes trouble or affliction all over precede as a द्वितीयान्त उपपद, then also a root may take णमुल्. Thus उरःप्रतिपेषम्—i.e they fight troubling their breasts all over, 'उरोविदारम्' etc. he threw down or pierced through another with his nails after penetrating the opponents breast all over—उरस् + वि द + णमुल्. प्रतिचस्करे = प्रति—कृ + कर्त्तृणि क्तिप्—here सुट् comes in by the rule 'हिंसायां प्रत्ये' (2540) where the Vartika 'अङ्गस्यासव्यधायेऽपि सुट् क्तात् पूर्वइति वक्तव्यम्' stated under 'किरतौ लवने' (2539)—takes effect and सुट् is prefixed to क although the अन्त्य चकार intervenes. This rule is to provide for णमुल् when a ध्रुव अङ्ग or vital limb such as उरः etc precede and therefore it is not superfluous as the previous rule refers to अङ्ग व limbs.

मित— परिक्रिश्यमाने चेति । चकारिण 'द्वितीयायां च' इत्यतो द्वितीयायामित्यनुकण्ठ्यते । परिक्रिश्यमानत्वं परितः समन्तात् क्रिश्यमानत्वं पौडयमानत्वमतो व्याचष्टे—सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे इति । विबाध्यमान इति । विशेषेण बाध्यमान इत्यर्थः । स्वाङ्गे इति पूर्वस्वादिति बोधम् । उरः प्रतिपेषमिति । परिक्रिश्यमानार्थत्वमाधिष्करोति—कृत्स्नमुर इति । कृत्स्नमिति सर्वम् । पक्षे उरःप्रतिपेषम् इति विच्छिद्य पठनीयम् । उरोविदारम्—इति साधकावात् गृहीतमेतत् कृत्स्नमुरो विदार्येत्यर्थः । 'अथो जिघाति' (२५४) इति वृद्धिः । प्रतिचस्करे नखैरिति । नखैः प्रतिविचिचेप इत्यर्थः । प्रतिपचमिति शेषः । प्रतिचस्कर इत्यत्र

प्रतिपूर्वात् कृ विक्षेपे इत्यस्यात् कर्मणि लिङैकवचनम् । 'हिंसायां प्रतिष' (२५४०) इति सुडागमः । स च 'अङ्भ्यास व्यवायेऽपि सुट् क्तात् पूर्वं इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् अभ्यासचकारव्यवधाने सत्यपि ककारात् पूर्वं एव प्रयुज्यते । ननु 'स्नात्रोऽध्ववे' (३३७६) इति पूर्वेष्वेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—ध्रुवार्थ-मिदमिति । नहि उरोऽध्ववम् । किन्तु ध्रुवमेव । तेन विना जीवनासम्भवात् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
॥ ३।४।५६ ॥

दी— द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्वादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थगम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्वादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः-पुन्यमासेवा । 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि * असति ह्रासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्येणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इत्यत्र संग्रहाभावात् * उपपदसंग्रार्थमा-मेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनु-प्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

Here 'द्वितीयाम्' follows from 'द्वितीयायाङ्—' (3374). Thus when a द्वितीयान्त word stands as an उपपद, the roots विश् पत् पद and स्कन्द take णमुल्. The णमुल् is allowed when the sense of व्याप्यमान—being pervaded—and that of आसेव्यमान—recurrence of the verb or action—are implied by such deri-

vatives, व्याप्ति or pervasion is comprehensive connexion of objects like गेह etc (see the illustrations below) with the verbs or actions expressed by विद् etc. आसीवा is frequency or repeated occurrence of an action. Thus it is important here to note that व्याप्ति relates to things expressed as objects and that आसीवा relates to verbs e.g. in the example below—गृहानुप्रवेशम् आसी—here the breaking up (of विग्रह) of गृहानुप्रवेशम् may be effected in two ways according as णसुल् is to be appointed in the sense of व्याप्यमानत्वं or in that of आसीवामानत्वं ; if the affix is sought to be employed in the former implication (व्याप्यमानता —व्याप्ति) the term which is the object here will be doubled—गेहम्, गेहम्, अनुप्रविश्य implying thereby that the person enter each and every house and not a single house only. If on the other hand, you want to appoint the affix णसुल् in the latter sense (आसीवामानता or आसीवा) then the verb अनुप्रविश्य only will be duplicated—गेहम्, अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य indicating here by that the person enters the house concerned again and again. This sense of pervasion (व्याप्ति) or recurrence (आसीवा), present in the dissolution stage (विग्रहावास्था) is expressed, however, by the compound (उपपद Samasa) in गृहानुप्रवेशम्— for a Samasa naturally or rather generally (नित्यसमास etc being excluded) is made in just the same sense as is expressed by the component parts or members, otherwise known as the विग्रहवाक्य or विग्रह etc ; the term (णसुल्लेखेण) गृहानुप्रवेशम्, again, cannot undergo further duplication (द्वित्व) like आरं आरम् etc by the rule 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०). समासेन etc—. For वीक्षा etc is

said by विश्ववाक्य। Here 'तयोः' refers to pervasion and frequency as we have explained : Here you may argue as follows—well वसुल् in the sense of pervasion or व्याप्ति not being spoken of before hand, the सूत्रकार may provide for it (वसुल्) here in this sense. But how can he deal with the affix in the sense frequency or आसिचो also for he has already done with it under the rule 'आभीक्ष्ण्ये वसुल् च' (3343) where आभीक्ष्ण्ये—is but another name of आसिवा (frequency) ? So replying to this rejoinder the author (Dikshita) taking the side with the सूत्रकार first accepts the rejoinder by saying 'यद्यपि etc.—and then ends the question with तथापि...—पुनर्विधिः'. His idea here when put into English stands thus—Indeed वसुल् has been already dealt with in the sense of आभीक्ष्ण्य (frequency). But yet वसुल् enjoined in the sense of आभीक्ष्ण्य does not fall under "द्वितीयाप्रभृतीनि—' (784) which provides for उपपद Samasa ; as the rule आभीक्ष्ण्ये—takes वसुल् and क्ता jointly and therefore the prohibition or restriction 'असौवावायेन' (783) applying you cannot have उपपद Samasa in the sense of आभीक्ष्ण्य वसुल् (or वसुल् taking place in the sense of frequency)—whereas there must be, at the instance of us a provision for such an उपपद समास (उपपदसमासायम्) in such a sense (frequency). Hence it is that वसुल् has been, for the second time, provided for in the sense of frequency (आसिवा). Thus गीहानुप्रवेशमास्ते etc.—this is the instance of विश्व। गीहं गीहम् अनुप्रवेशम्—here there is no Samasa by 'द्वितीयाप्रभृतीनि—' (785) hence गीह has been doubled in the sense of pervasion (व्याप्ति). गीहम् अनुप्रवेशम्, अनुप्रवेशम् —

here also there is no Samasa by the same rule 'द्वितीयाप्रभृतीनि—' in the sense of frequency (आसिवा) which applying to the verb only, the term (i.e. verbal-form) अनुप्रवेशम् has been duplicated. Similarly गीहानुपातम् etc—the instances respectively of पत्, पद and क्लृप्. In these cases also understand गीहं गीहम् अनुप्रपातम् ; गीहम् अनुप्रपातम् अनुप्रपातम् etc. For when there is no samasa (असमासेतु) then the term गीहं and the term taking गीहम् (e. g. अनुप्रपादम् etc) will be doubled here i.e. once गीह will be doubled and at other time the णसुल् ending form according as the sense is pervasion (व्याप्ति) or frequency (आसिवा). To help memory you may get by heart the verse (below) of Bhatti (2. 11) :—

लतानुपातं कसुमान्यष्टात् स नयवचन्दमुपास्पृशच ।

कुतुहलाचारुशिलीप्रवेशम् काकुतस्थ ईषत् समयमान आस ॥

This is an exact reflection of the instances of the rule except of पद only.

मित—। विशिपतिपदिक्लृप्तामिति । व्याप्यमानश्च आसिब्यमानश्च इति द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । अर्थपरमितत्र तूपपदपरमसम्भवात् । तदाह—व्याप्यमाने आसिब्यमाने चार्थे इति । 'द्वितीयायाम् च' (३।४।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयायामित्येवेति । तथैव च व्याचष्टे—द्वितीयान्ते उपपदे इत्यादि । विद्यादयस्त्रय 'इक्तिपौ—' इतीका निर्दिष्टाः । तेन विश्पत् पदामख्यानानामेव ग्रहणं न तु ख्यानानाम् । व्याप्यमानार्थत्वं तावद् व्याप्तिरासिब्यमानार्थत्वं च आसिवा । तेन व्याप्तेरार्सेवायार्थमाह—गीहादि द्रव्याणामिति । क्रियाया इति च । तथाच गीहानुप्रवेशम् आसि इत्यादौ व्याप्तिपञ्चे—गीहं गीहमनुप्रविश इत्यर्थः । सर्वाणि गृहाणि अनुप्रविशति यावत् । अस्मिन् पञ्चे द्रव्यस्य गीहस्य विशिक्तियया साकल्येन सम्बन्धः । अनुप्रवेशस्य सर्वगीहाग्रयत्वात् । अतएव गीहस्यैव द्वित्यनुप्रपद्यते ।

आसीवापञ्च 'तु' गेहम् अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य इति गेहम् पुनः पुनरनुप्रविश्य इति
 वार्थः । अस्मिन् पञ्चे क्रियाया अनुप्रवेशस्य 'पौनःपुन्यम्' इति तस्यैव द्वित्वम् ।
 अतएव सर्वं गेहम् अनुप्रविश्य इत्येवम् तार्थाभावादव गेहस्य न द्वित्वम् । असमास-
 दशायां (विग्रहावस्थायाम्) एव 'नित्यवीप्सयोरिति' (२१४०) द्वित्वं विधीयते ।
 समासो विहिते तु न पुनर्नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् इत्याह—नित्यवीप्सयोरिति । कुत
 इयं व्यवस्थेत्यत आह—समासेनैवेति । तथा च यदि समासेन विग्रहाद्यो नोच्यते
 तदायमसमर्थसमासो भवेत् । साधारणतो विग्रहाद्यै समासेन उक्ते एव हि समासो
 विधीयते 'समर्थः पदविधि' रित्यनुसारात् । अत्र च समर्थ एव समासः । ततश्चात्र
 समासेन विग्रहाद्यै उक्तत्वाद् यस्मिन्नर्थविशेषे (व्याप्तो आसीवायां वा) समासो
 विहितस्तदर्थस्य न पुनरुक्तिः सङ्गच्छते इति नित्यवीप्सयोरिति न द्वित्वाङ्ग इति भावः ।
 स्वभावत इति साधारणतः, प्रायेणेति वार्थः । नित्यसमासादौ विग्रहाद्यैस्यादर्शना-
 दित्यभिप्रायः । तयोरिति व्याप्तेरासिरायाथेत्यर्थः । नन्वेवं समासादङ्गु द्वित्वं
 नाऽस्तु अस्तु च विग्रह एव द्वित्वम् । तथापि अत्र 'विशि—व्याप्यमाने' त्येवं सूचि-
 तव्यम् । न तु 'विशि—व्याप्यमानासीव्यमानयो' रिति । आसीव्यमानार्थत्वं तावदा-
 सेवित्युक्तम् । आसीवा च पौनःपुन्यमेव । पौनःपुन्यञ्च आभीक्ष्ण्यञ्च भिद्यते ।
 विहितश्च आभीक्ष्ण्यार्थे णमुल् 'आभीक्ष्णे णमुल् च' (३३४३) इत्यत्र । न च तत्र
 चकारिण तत्र क्ताया अपि सङ्गहादत्र च तन्निवृत्तेरिष्टत्वादासीव्यमानार्थे पुनर्विधिरिति
 वाच्यम् । अत्रापि पञ्चे क्ताप्रत्ययस्यापीष्टत्वात् । तस्मादासीव्यमानयङ्गत्वं वार्थमिति
 प्राप्ते आह—यद्यपीति । समाधानमाह—तथापीति । आसीवार्थकणमुलि असति
 इत्यन्वयः । आसीव्यमानार्थे णमुलीत्यर्थः । भावलक्षणात्तत्तमी । अयमभिप्रायः—
 सत्यसामीक्ष्णे णमुल् विहितः । न तु तत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरन्याम्' (७८४)
 इत्युपपदसमासो भवति । अत्र तु 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तेर्द्वितीयान्ते उपपदं इति
 तदर्थत्वाच्च 'द्वितीया प्रभृतीनि—' इति समासो भवत्येव । द्वितीयाद्यन्तमुपपद-
 संश्लेषत्वात् । तस्माद् विशिष्यति सूत्रे आसीवाद्यै द्वितीयात्तानामुपपदत्वमादाय 'द्वितीया
 प्रभृतीनि—' इति समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् आभीक्ष्ण्यार्थक्यायामासीवायां पुन-
 रेणमुल् विधीयते । न च 'आभीक्ष्णे णमुल् च' इत्यत्रापि 'तत्रोपपदं' सप्तमीस्त्वम् ।

इत्यनुसारादुपपदसमासो भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र त्वं द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशाभावात्तदप्रवृत्तेः । तस्मात् 'द्वितीयाप्रभृतीनि—' इत्येव समासो विधेयः । स चाभीच्छन् शमुलं न प्राप्नोति । तत्र ज्ञाया अपि संग्रहान् 'अमैवावायेन' (७८२) इति निधनसाम्याप्राप्तेः । तदेव सिद्धमासेवायामिह शमुल् यद्वयं कर्तव्यमिति । गेहानु-प्रवेशमात्रे इति । अर्थः प्रागेव विशदीकृतः । अत्र द्वितीयेति समासविकल्पादाह—गेहं गेहमनुप्रवेशमिति । असमासत्वाद् व्याप्तिपक्षे इदमुदाहरणम् । तेन गेहपद-स्यैव द्वित्वम् । आसेवायामुदाहरति—गेहमनुप्रविश्य अनुप्रविश्येति । आसेवा क्रिया-निष्ठा पौनः पुनरम् । तेन क्रियावाचकस्य अनुप्रवेशशब्दस्यैव द्वित्वम् । एवं गेहानु-पातमित्यादि । एवमपि उदाहरणेषु असमासपक्षे यथापूर्वं गेहं गेहमनुप्रपातम् । गेहमनुप्रपातम् अनुप्रपातम् इत्येव प्रतिस्थलं बोध्यम् । पृष्ठदेवाह—असमासे त्विति । व्याप्तिपक्षे गेहस्य आसेवापक्षे शमुलन्तस्येत्येवमत पर्यायः क्रमो विवक्षितः । गेहानुस्कन्दमित्यत्र 'स्कन्दि गति शोषणयोः इति भौवादिको धातुः परस्मैपदी । एतत् सूत्रस्य सुखेन मनसि धारणार्थं 'लतानुपात कुसुमान्धगृह्णात्' इत्याद्याङ्क्ल व्याख्याया-मुदाहृतो भट्टिस्थः श्लोकः द्रष्टव्यः ।

३३७८ । अस्यतिल्लषोः क्रियान्तरं कालेषु ॥ ३।४।५७ ॥

द्वौ—। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन् धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीया-न्तेषूपपदेषु शमुल् स्यात् । इग्रहात्यासंगाः पाययति । इग्रहमत्या-सम् । इग्रहतर्षम् । इग्रहं तर्षम् । अतः सनेन तर्षणेन च यथा पानक्रिया व्यवधायते । अथ पाययित्वा इग्रहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

The term क्रियान्तर in the rule means that which intervenes the action (and not another action by अन्धाक्रिया = क्रियान्तरम्.) Thus (the rule means)—when this sort of sense is expressed

by अस्वति (the root अस् दिवादि) and दृष्यति (the root दृष् दिवादि), they may take समुल् if a द्वितीयान्त उपपद expressing time precedes such roots. Thus 'वाह्यासम—'He causes the cows to drink (water) again after causing them to drink it today and ceasing to do so for two days i.e he causes the cows to drink water today, stops to do so for two days and then again lets them have water. Here by अत्यसन the act of drinking water on the part of the cows is being postponed (for वाहम्—two days). Thus वाह्यासम—अति अस् takes समुल् and the कर्तृवाचक word वाह preceding it. वाह is formed with समामान्त टच् attached by 'रजाहः सखिभ्यः—' (788) in the sense of वायोरङ्गोः समाहारः (वाहः) where अङ्गादेश is barred by 'न संख्यादः समाहारः' (793). The term is masculine by 'रावाङ्गाङाः पुंसि' (814). वाहम् अत्यासम्—alt. by 'द्वितीयाप्रभृतीनि—' (781). वाहतर्षम्—He causes them (the cows) have water this day, stops doing so for two days (in which he causes them to long for it) and then again causes them to drink it. Here by तर्षण or making to long for water (i.e without allowing it) the act of drinking is being barred or intervend. वाहं तर्षम् as before.

मित—। अस्वति दृषोरिति । क्रियान्तर इत्यत्र अन्याक्रिया क्रियान्तरमिति नार्थः । तादृशक्रियाया अवानुपलब्धेः । न चानुप्रयोगधातुरनेन विवक्षितः । तच्चैतादृशवचनाभावेऽपि प्रयोगादतो वाच्ये—क्रियामन्तरयति वाचयते इति क्रियान्तर इति । क्रियावाचकायक इत्यर्थः । बाहुलकात् कर्मणश्च । अत्र क्रियाया अन्तर क्रियान्तर इत्यपि न विग्रहीतव्यम् । क्रियावाचकायकार्थत्वात् इदत्वात् क्रिया-वाधानाथकानिमित्तपक्षीसमासानामप्रयोजनात् । अत्र अस्वतिद्वौ दिवादी । दृष्-

इति भिन्नं पिपासायाम् इति धातुः । तस्मिन् धात्वर्थे इति । क्रियान्तरे (क्रिया-
वाचकायके) धात्वर्थे क्रियावाचकायिकत्वं चेद धातोरर्थो भवतीत्यर्थः । कालेषु इत्यस्य
विवरणं कालवाचिषु इति । तच्चोपपदविशेषणम् इत्याह—कालवाचिषु द्वितीयान्तोऽप्यु-
पपदेष् इति । अत्र 'द्वितीयायाम्—' (३।४।५२) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानु-
वृत्तिरिदम् । द्वाह्यायाम् इति । कालवाचिद्वाहोपपदपूर्वान् अति पूर्वादध्यतेः द्वाहम्
अस्य (अतिक्रम्य) इति विग्रहेणम् । 'अत उपधायाः' (२९८२) इति वृद्धिः ।
'द्वितीया प्रभृतीनि—' (७८४) इति समासाभावपक्षे आह—द्वाहमत्यासमिति ।
द्वाहोपपदात्तर्पतेराह—द्वाहतर्षम्—द्वाहं तर्षम् इति । द्वाहं तर्षयित्वा
इति विग्रहः । अत्रापि गाः पाययतीति शेषः । नन्वत्र अत्यसनस्य
तर्षणस्य च कथं कृत्वा (मूले) क्रियावाचकायिकत्वमित्याशङ्क्य आह—अत्य-
सनेन तर्षणेन वेति । तदेव विवृणोति—अयं पाययित्वेति । द्वाहमतिक्रम्येति ।
द्वाहं (व्यापार) पानमकारयित्वेत्यर्थः । अत्राद्या 'पुनरित्यस्यानुपपत्तेः । तथाच प्रति
द्वितीयदिवसे पाययतीत्यर्थः । एवम् द्वाहतर्षमित्यत्रापि अयं पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य
पनः पाययतीत्यर्थो बोध्यः । तत्रापि द्वाहं तर्षयित्वा दृष्टावतीः कृत्वेति 'अतिक्रम्य'
पदस्यार्थः । तेनात्राद्याद्वाहणे प्रतिद्वितीयदिने एव गवां पानमिति बोध्यम् । अस्य-
तिष्ठयोः किम् ? द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे किम् ? अहरत्यस्य इयुणा
गतम् । नात्र गतिर्वाचनीयते । कालेषु किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति इति
नानेशः ।

३३८० । नाम्नादिशिग्रहोः ॥ ३।४।५८ ॥

टी— द्वितीयायामिति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राह-
माह्वयति ।

When the word नामन् stands taking द्वितीया, as an उपपद,
the roots आ दिश् and गृह take शमूल् । Thus "नामादेशम्—"
speaks calling the name and 'नामग्राहम्—' calls by the name.

मित— नाम्नीत । नाम्नि + आदेश यदोरित्यवयवः । 'द्वितीयायाम्—'

(३३५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानुवृत्तेः—द्वितीयान्ते नामशब्दे उपपदे आङ्-
पूर्वाद् दिशेः यद्वेद्यं यमुल् । नामादेशमिति । नाम आदिश्येति नाम गृहीत्वेति च
यथाक्रमं विग्रहः । पच्चे नाम आदेशम् इति । नाम ग्राहमिति च ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुली
॥ ३१४१५८ ॥

दी—। अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य
च नीचैः कथनम् । उच्चैः कृतम्—उच्चैः कृत्वा उच्चैः कारमप्रिय-
माचष्टे । नीचैः कृतम्—नीचैः कृत्वा नीचैः कारम् प्रियंव्रूते ।

The term अयथाभिप्रेताख्यानम् in the rule means loud utterance of what is not loved or displeasing and low utterance of what is loved or pleasing i.e non-utterance of what is intended. Thus when this sense is implied and an indeclinable leads as an उपपद the root कृच् may take क्वा as well as यमुल्. Thus उच्चैः कृत्य etc ; when by 'द्वितीयाप्रभृतीनि—'(784) Samasa is effected then ल्यप् comes in by 'समासेऽस्यपूर्वो ल्यप्' (3332) otherwise क्वा. यमुलending forms are the same though the samasa is effected or not the only difference being in accentuation (खरे भेदः).

सित—। अव्ययेऽयथेति । अभिप्रेतस्य उच्यते वाख्यानं कथनम् अभि-
प्रेताख्यानम् । अभिप्रेताख्यानमनतिक्रमा—यथाभिप्रेताख्यानम् । तत्र तथा
अव्ययाभिप्रेताख्यानम् । यथा अभिप्रेतं यते तथैव कथनं । नित्यर्थः । तच्च अप्रियस्य
उच्चैः कथने प्रियस्य च नीचैः कथने सम्भवति । ततो वाच्ये—अयथाभिप्रेताख्यानं
नामेति । तेन एवम्भूतकथने गम्य अव्यये चोपपदे करोतेः क्वा यमुल् च स
इत्यर्थः । अतः द्वितीयायामिति नानुवर्तनीयम् । अव्ययाधिकारे तस्य प्रयोजना-

भावात्। उच्चैः कक्षेत्यादि। 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (७८४) इति समासे कृते 'समासेऽनञ् पूर्वे ङो ल्यप्' (३३३२) इति करोतेः ङो ल्यवादेशः। समासेऽकृते च ङा। णमुत्पत्तेः समासे कृतेऽकृते वा नास्ति विशेषः (केवलः स्वरभेदः)। तदाह—उच्चैः कारं नीचैः कारमित्येव।

३३८२। तिर्य्यचपवर्गे ॥३।४।६०॥

दी—। * तिर्य्यक्शब्दे (तिर्य्यक्शब्दे ?) उपपदे कृजः क्वा-
णमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम्। तिर्य्यक्कृत्य गतः। तिर्य्यक्-
कारम्। समाप्य गत इत्यर्थः। 'अपवर्गे' किम् ? तिर्य्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः।

When the indeclinable तिर्य्यच् stands as an उपपद the root कृज takes क्वा as well as णमुल् provided the derivative signifies completion. Thus तिर्य्यक्कृत्य and तिर्य्यक्कारम् (completing) ; अतः तिर्य्यक्कृत्वा तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः—went throwing aside the wood ; here क्वा only but no णमुल् ; for there is no sense of completion.

मित—। तिर्य्यचोति। तिर्य्यच् इति शब्दस्य सप्तम्यां 'तिरश्चि' इत्येव पदम्। तेन तिर्य्यच् इत्यत्र अव्ययम्। अतएव 'तिरश्चि' इति भवितव्ये सौवी निर्देशः। अनवायव्ये तिरश्चीत्येव ब्रूयादिति तदर्थः। अपवर्गः कालप्राप्तिरिति 'अपवर्गे तृतीया' इत्यत्र व्याख्यातम्। इह तु तस्य समाप्तिरर्थः व्याख्यानात्। 'भवापवर्गो भवतो यद भवेद्—' (यीमदभागवतम्) इत्यादौ दर्शनाच्चैति। तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक्कारम् इति। समाप्तपत्ते इदम्। तदभावे तिर्य्यक् कृत्वा तिर्य्यक् कारमिति। समाप्येति। तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक् कारमिति समुदायस्यैव समाप्तिरर्थ इति नागेशः। तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठमिति—अथतः स्थितं काष्ठं पार्श्वतः कृत्वा गत इति तत्त्वबोधिनी। अथ क्वा एव न तदादेशो ल्यप् न वा णमुल्। समाप्तार्थाभावात्।

[* तिर्य्यक्शब्दे इति तत्त्वबोधिनीः पाठः।] :

३३८३ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभोः ॥३।४।६१॥

दी—। सुखतः कृत्य गतः । सुखतः कृत्वा । सुखत कारम् ।
सुखतोभूय । सुखतो भूत्वा । सुखतो भावम् ।

If a word signifying one's own limb precede as an उपपद after it has been affixed with तस् then the roots कृ and भू take कृ as well as णमुल्. Thus सुखतः कृत्य सुखतः कृत्वा—सुखतः कारन् सुखतः कारस् (गतः)—went facing some thing. Similarly सुखतोभूय etc. Apply 'तृतीयाप्रभृतीनि—'(784).

मित—। स्वाङ्गे इति । तस् चासौ प्रत्ययचेति तस्प्रत्ययः । तस्मिन्नित्यर्थः । ततस्तदन्तपरिभाषया ('यिन विधित्तदन्तस्' इत्यनया) तस्प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । स चैवं स्वाङ्गे इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा तस्प्रत्ययो यस्मादिति विग्रहः । एवमपि तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यर्थः । तस्प्रत्यये परतो यत् स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे इति प्राचा व्याख्यानं तु न सृष्टुं प्रतिपत्तिकरम् । तदर्थं सूचार्थः—तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे करोतिर्भवतिश्च क्वाणमुलौ स्तः इति । कृभोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठौद्विवचनम् । सुखतः कृत्येति । समापेऽनञ्पूर्वे—' इति कौ व्यप । पक्षे सुखतः कृत्वेति । 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (७८४) इत्यसमासः । कमपि देशमभिमुखीकृत्य भवति इत्यर्थः । सुखतोभूय = कृप् । सुखतोभावम् = णमुल् ।

३३८४ । नाधार्थप्रत्यये चरथे ॥३।४।६२॥

दी—। नाधार्थप्रत्ययान्ते चरथविषये उपपदे कृभोः क्वाणमुलौ स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा—नानाकारम् । विनाकृत्य—विना कृत्वा—विनाकारम् । नानाभूय—नानाभूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—

एकधा कृत्वा—एकधाकारम् । ‘प्रत्ययग्रहणं’ किम् ? हिरुक्-
कृत्वा । पृथग्भूत्वा ।

When ना प्रत्ययान्त (word affixed with ‘ना’) and धायं प्रत्ययान्त (word affixed with धा प्रत्यय implying the sense of धा or धसृज्) word stand as उपपदs in the sense of च्चि or अभूततद्वाव, the roots कृ and भू take कृत्वा as well as चसृज्. Thus अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य etc. substituting something for nothing or separating that which was not separate (see below). Also ल्यप् for क्ता comes in by ‘समासिनञ्पूर्वे—’ (3332) as the समास is optionally effected by ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (786). अतः नाना कृत्वा in the same sense (च्चार्थं). Similarly नानाकारम्—नाना कारम् takes चसृज् । विनाकृत्य etc—वि is affixed with ना and नाञ् or न (in the preceding instance) is affixed with नाञ् in the sense of separation (नसृज्) by the rule “विनञ्भ्यां नानाञी नसृज्” (1828). नानाभूय etc., similarly विनाभूय etc., for here no respective order of the उपपदs and the roots or affixes is intended. एकधाभूय etc.—एक takes धा by ‘संख्याया विधायं धा’ (1288). Similarly विधाकृत्य—विधाकृत्य—विधाकारम् । विधाकृत्य विधाभूय, विधाभूय etc., हिरुक् कृत्वा—वृथक् कृत्वा both mean the same thing viz. separating ; cp.—‘पृथग्विनान्तरेणैते हिरुक् नाना च वर्जने’—Amara. Here (in the last two instances) there is sense of ना or धा but not such affixes. Hence ल्यप् etc., as before do not apply.

मित—। नाधार्थप्रत्यय इति । ना च धा च नाधी प्रत्ययौ । तयोरर्थः नाधार्थः । नाधार्थः (नाधार्थकः) प्रत्यय इति कर्मधारयः । ततो ‘वेन विधिः—’ इति तदन्तपरिभाषया नाधार्थप्रत्ययान्ते इत्यर्थसंदाह—नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नाधार्थप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते वेत्यर्थः । ‘इन्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते’

इत्यसौर्ध्वस्य प्रत्येकं योगः । इह 'धाय' धाप्रत्ययस्य अर्थः इव अर्धाधिक्य सः धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थक्य प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिरिति केचित् । तत्र । बहुव्रीह्यर्थग्रहणं मूलोक्तार्थाग्रहणपुरःसरव्याख्यानयोमादिति नीपादयमेतद् व्याख्यानमिति दिक् । सूत्रे चार्थे इति विषयसप्तमी । तदाह—चार्थविषये इति । अभूततत्वात् इत्यर्थः । चार्थं विषयत्वं प्रदर्शय उदाहरति—अनाना नाना कर्त्तुं इति । प्राग्वत् 'तृतीया प्रभृतीनि—' (७७४) इति समासपक्षे 'समासोऽनञ् पूर्व—' (५३३१) इति कौ लावादिशः । तदभावे क्ता । क्ताभावपक्षे यमुल् । तत्रापि उदाहरणद्वय-सम्भवेऽपि केवलं स्वरे मेदादौभयमुदाहृतम् । किन्तु एकमेव । एवं विनाकृत्वाविना कृत्वित्यादावपि अनेन क्रमेण चत्वारि रूपाणि बोध्यानि । नानाकृत्य विनाकृत्य इत्यादौ वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रत्ययस्य ना इत्यस्य 'वि' इत्यस्माद् 'नञ्' इत्यस्य असङ्घाते पृथग्भावे विहितत्वात् । तथाच सूत्रम् 'विनञ्भ्यां नानाञ्चौ नसङ्' (१८२८) इति । अत्र विइत्यस्माद् ना, नञ् (न) इत्यस्माद् नाञ् (जित्) प्रत्ययः । प्रत्ययस्य जित्वाद् 'अघो जिणति' (२५४) इति न इत्यस्य वृद्धिः । एवं नार्थप्रत्यये करोति रूपं प्रदर्शय भवतेराह—नानाभूयेत्यादि (ह्राप्) । एवं विना भूयेत्याद्यपि उदाहार्यम् । एवञ् यथासंख्यं निष्पत्त इति विभावनीयम् । एवं नार्थप्रत्यये उभयोरुदाहरणानि प्रदर्शय धार्थप्रत्यये आह—अनेकं द्रव्यमीकं भूत्वा एकधा भूयेत्यादि । एवंपि स्थलिषु प्राग्वत् चत्वारि उदाहरणानि इति बोध्यम् । धाप्रत्ययस्तावत् 'संख्याया विधार्थेधा' (१८८८) इत्यनेन विहितः । एवं विधाकृत्य—विधाभूय विधाकृत्य—विधाभूय इत्याद्यादाहरणीयम् । धार्थं इत्युक्तत्वाद् 'एकादौ ध्यसुजन्त्यतरसाम्' इति (१८८८) ध्यसुजोऽपि संयज्ञात् पक्षे ऐकाध्यकृत्य ऐकध्याकृत्वा इत्यादयो बोध्याः । तदा 'द्विवीथ धसुज्' (१८८१) इति धार्थक्यं धसुज पक्षे द्वैधकृत्य द्वैधं कृत्वा द्वैधं कारम् द्वैधं भूय द्वैधंभूत्वा इत्यादि ज्ञेयम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणप्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति—प्रत्ययग्रहण किमिति । समाधानमाह—हिरक् कृत्वा पृथग्भूत्वेति । प्रत्ययग्रहणादिवन्विध-स्थलिषु नाथेक धार्थक्य प्रत्ययाभावात् क्ता एव यमुल् तु नेति बोधम् । केवलम् अर्थ-साम्राट्पदयोः प्रत्ययादाहरणत्वं द्रष्टव्यम् । तथा चामरः—'पृथग्विनाऽन्तरिणो हिरङ् नाना च वर्जने' ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः ॥३।४।६३॥

दी—। तूष्णीं शब्दे उपपदे भुवः क्ताणमुलौ स्तः । तूष्णीं-
नूय तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्तार्थम् ।

When तूष्णीम् (the indeclinable) leads सू (only and not क्ता also) takes णमुल् and क्ता । क्ता is not to follow from the acceptance of सू here. तूष्णींनूय etc., keeping silent.

मित—। तुष्णमिति । व्याख्यातम् । ननु सूत्रे 'भुवः' इति भूयहणं व्यर्थम् । तूष्णीमि इत्येव भूवित्यम् । 'कृजोः' (३३८३) इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति चेन्नैवम् । तथा सति कृजोरुभयोरपि यहणं विज्ञायेत । तस्माद् भुवएव प्रत्ययौ यथा स्यादिति यथान्यासनीय रमणीयमित्याह—भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थमिति । उत्तरार्धं धेतदित्यपि द्रष्टव्यम् ।

३३८६ । अन्वचानुलोम्ये ॥३।४।६४॥

दी—। *अन्वक्षब्दे (अन्वच्छब्दे) उपपदे भुवः क्ता-
णमुलौ स्त आनुकूले गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्-
भूत्वा—अन्वग्भावम् । अयतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो
भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् ? अन्वग्भूत्वा
तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरकदन्तप्रकरणम् ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रौढ्यै भूयाद् भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्त-

कौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

When the word (indeclinable) अन्वच stands as an उपपद the root भू takes both क्ता and शसुल् provided favourableness is implied by the whole (or the derivative). Thus अन्वग्भूय आसी = remains favourable whether before, behind or by side. Here क्ता has been replaced by ल्यप्. अन्वग्भूत्वा—अन्वग्भावम् as before. अन्वग्भूत्वा तिष्ठति—Remains behind. Here there being no sense of favourableness (आनुलोमा) क्ता only takes place and not शसुल्.

Here ends the subsequent (latter half of) कृदन्त section of the Siddhanta Kaummudi. Thus we have (in this treatise) shown the synopsis or compendium of words used in classical language ; a further comprehensive treatment, however, has been attempted, in conformity with the (actual order and implication of the) rules, in (my work named) Shabdakaustubha or the Kaustubha-like gem of words.

Let this Siddhantakaumudi or the moonlight of (grammatical) solutions, composed by Bhattoji Dikshita be (dedicated) to the delight of the venerable Bhavani and Viswanatha (i.e. Shiva).

मित—। अन्वचीति । 'अनुचि' इति वक्तव्ये अव्ययत्वदीप्तनार्थं तथोक्तिः सोढी, 'तिर्यञ्चपर्वणे' (३३२) इतिवत् । पूर्वसूत्राद् भुव इत्यनुवर्तते । तदाह—भुव इति । 'अवाये—' (३३२) इत्यतः क्ताणमुक्तौ । आनुलोमीया इत्यस्य विवरणम्—आनुकूल्ये गम्यमाने इति । आनुकूल्यं परचित्तानुसरणमिति शब्देन्दुशेखरकाराः । अन्वग् भूयेत्यादि । प्राग्वत् कौ ल्यप्, क्ता शसुल् च बोध्याः । अन्वग् भूयेत्यादेरर्थं माह—अयत् इत्यादि । यद्येच्छमासनं भवेत् किन्त्वानुकूलीकरणमेव प्रयोजनमिति बोधायम् । अन्वग् भूयेति । अतः आनुलोमाद्याभावात् शसुल् न किन्तु क्ता एव । इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् । अनेन प्रकरणेन लौकिकशब्दानाम्

अवैदिकानामिति यावत् दिङ्मात्रं संचेपमात्रमिह अभिन्नं सन्वे दशितम्
अस्माभिरिति शेषः । शब्दकौस्तुभे तु तदाख्ये कौस्तुभमणिसमी मदोद्यपाणिनि-
शास्त्रवाखा्यानयन्वान्तरे [बहुपरिचमसाध्यात्वाद मूलप्रवत्वाच्च कौस्तुभसादृश्यम्]
विस्तरः प्रपञ्चः यथाशास्त्रं, शास्त्रम् अष्टाध्यायीम् अनतिक्रमोपपत्त्यर्थः (तेन तत्क्रमतो
निगूढार्थं तत्र वाखा्यानं गम्यते । एतेन स्वकपोलकल्पितवाखा्यानस्यापि चिरामः)
दर्शितः अस्माभिरिति शेषः ।

दर्शित इत्युक्तेः शब्दकौस्तुभः प्राङ्निवद्ध इति न प्रतिपत्तव्यम् । तस्य निवन्धस्य
समाप्तेः प्रागेव सत्यकर्तुं सिरोधानात् । तेन दर्शयिष्यत इत्येवार्थे तौ बोधाः ।

इति मितभाषिण्यां सिद्धान्तकौमुद्या उत्तरार्द्धम् ।

अथ वैदिकप्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

[अथ शब्दोऽव आरम्भे महलार्थे वा प्रयुक्तः । तथाचोक्तं “ओङ्कारवार्थशब्दश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कण्डं भिक्षा विनिर्यातौ तन्मात्राङ्गलिकावभौ” ॥

३३८७ । छन्दसि पुनर्वस्त्रोरिकवचनम् ॥१२॥६१॥

दी—। द्वयोरिकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसु
वा । लोके तु द्विवचनमेव (स्यात् ?) ।

In Vedic literature, the dual word पुनर्वसु (denoting two
constellations) optionally takes the singular number, e.g.,
पुनर्वसु नक्षत्रम् । But in classical language (लोके), the word
is always used in the dual.

मित—। अत्र सूत्रे ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्तते । अत आह—“इयोः एक-
वचनं वा स्यात्” । ‘पुनर्वसु’ इति इयोः नचतयोरिकतयहणात् द्विवचने प्राप्ते
‘ऊन्दसि’ विकल्पो विधीयते । “नचत्वे” इत्येव—पुनर्वसु माणवकौ । ऊन्दसि इति
किम् ? पुनर्वसु इति लोके ।

३३८८ । विशाखयोश्च ॥१२।६२॥

दी । प्राग्वत् । विशाखा नचत्रम् । विशाखे (? वा) ।

In the Vedas the word विशाखा too denoting two constella-
tions optionally take the dual number.

मित—। ‘ऊन्दसि’ इत्यसौव । विशाखा इति इयोनानाम् । अतः द्विवचने
प्राप्ते ऊन्दसि विषये विकल्पेन एकवचनमपि विधीयते । अतः आहः—“विशाखे
नचत्रम् । विशाखा वा नचत्रम्” ।

३३८९ । षष्ठीयुक्तऊन्दसि वा ॥१४।८॥

दी—। षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः ऊन्दसि घिसंज्ञो वा
स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् ॥ इह “वा” इति योगः विभज्य
‘ऊन्दसि’ इत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयः ऊन्दसि वैकल्पिकाः ।
“बहुलं ऊन्दसि” इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

The base पति being united with a षष्ठ्यन्त word optionally
becomes घिसंज्ञक in case of असमास as well (see the rules “शेषो
घसखि” and “पतिः समासः एव”) in the vedic literature, e.g.,
क्षेत्रस्य पतिना etc. Here the word “वा” is separated from the
rule and is taken as a separate योग, and then ‘ऊन्दसि’ comes
down here also from the original rule. Then we get “ऊन्दसिवा”
i.e., all rules are optional in the case of the vedas ; and
injunctions like “बहुलं ऊन्दसि” are mere elaborations of this.

मित—। ‘पतिः’ इत्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रेण असमासे पतिशब्दस्य चिसंज्ञा न प्राप्नोति इति अयमारम्भते—“षष्ठान्तयुक्तः पति शब्दः” इत्यादि । “वा” इत्यंशस्य योगविभागं कृत्वा, ततश्च सूत्रात् “हृन्दसि” इत्यनुवर्तते—“वा हृन्दसि” इति सूत्र-शरीरं लभ्यते । तस्य अर्थो यथा—‘सर्वविधयः हृन्दसि विकल्पन्ते’ । एवञ्च “बहुलं हृन्दसि” इत्यादीनि सूत्राणि अस्यैव प्रपञ्चः इति फलितार्थः ॥

दी—। “यचिभम्” । नभोज्झिरोमनुषां वेत्तुपसंख्यानम्” (वा)—नभसातुल्यं नभस्वत् । भत्वात् सत्वाभावः । अङ्गिरस्व-दङ्गिरः । मनुष्यदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥

“वृषणस्वश्वयोः” (वा) । वृषन् वर्षकं वसु यस्य स वृषणस्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणस्वः । इहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तः, भत्त्वादाय्यते । अतएव ‘पदान्तस्य’ इति शत्वनिषेधोऽपि न । “अल्लोपोऽनः” इति तु न, अनङ्गत्वात् ।

Here follows भाधिकार (jurisdiction of “भ”) by the rule “यचिभम्” (see ante). Then the words नभस् अङ्गिरस् and मनुस् are optionally treated as भ ; thus we get नभस्वत् (without ह्रस्व in Sandhi by the rule “ससुजधीरः”, for नभस् is treated as a “भ” and not as पदान्त), अङ्गिरस्वत् and मनुष्वत् । मनुष् is got as मन + उसि—the affix उसि coming after the root irregularly on the analogy of उसि after जन established by the unadi rule “जनेरुसिः” ।

The word वृषन् is also treated as a “भ” when वसु and अश्व follow and so we get वृषणस्वसु and वृषणश्व and not वृषवसु or वृषाश्व with नलोप । नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” will apply if

इषण् is a पद or mere word and not a “भ”. The elided विभक्ति after इषण् also must not give it the character of a पद, for here it is distinctly said as “भ” when वसु and षन् follow. Hence Bhattoji says—“शलोपः प्राप्तः भत्वात् वाच्यते”. Hence also the शलनिषेध by the rule “पदान्तस्य” (ante) cannot apply to इषण्, for it is a “भ” here. For this very reason also the rule “अलोपोऽनः” (ante) can not be applied here, for there is no अङ्गाधिकार here, but we have भाधिकार only.

मितं— सुगमा । अत्र “यचिभम्” “ससजुषोरः” “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” “पदान्तस्य” “अलोपोऽनः” इत्यादिसुवाणि प्राग्वाखात्रातानि द्रष्टव्यानि ॥

३३८० । अयस्मयादीनि क्न्दसि ॥१४१२०॥

दी—। एतानि क्न्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथाच वार्तिकम्—“उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्” । ससृष्टुभा स ऋक्वतागणेन—पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भस्वसामर्थ्यात् न वाधात् ॥ नैनं ह्रिन्वन्तापि वाजिनेषु—अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भत्वात् कुत्वाभावः ।

The words अयस्मय etc., are irregularly formed in the Vedic literature (by taking अयस् as a “भ” and not a पद) । In this rule both “भ” and “पद” come down (i.e., there is both भाधिकार and पदाधिकार) and both or either take place according to requirements of the words listed under अयस्मय etc. So the varttika runs—उभयसंज्ञानि etc. Thus in ऋक्ता of the above instance, the base ऋक् first becomes ऋक् being a पद (पदत्वात् कुत्वम्) by the rule “बोः कु” । Then ऋक् + वत् gives ऋक्वत् and

not जश्त् by जश्त् (by the rule “भलां जशोने”) for now it is treated as a भ (भलात् जश्त्वाभावः)। In fact direction of भ bars here पदसंज्ञा which only can enjoin जश्त्। Similarly in वाजिनेषु (वाच् + इन्) we have जश्त्—it being treated as a पद (पदत्वात् जश्त्वं) — and वाच् itself being regarded as a “भ” we do not get कुत्वं in वाच् yielding वाक्। And अयस् + मय = अयस्य by treating अयस् as “भ” only. But in classical literature the form is अयोनय only.

मित—। अयस्ययादोनि शब्दस्वरूपाणि कृन्दसि विषये एव साधूनि भवन्ति। भसंज्ञाविधानात् ‘अयस्य’ इति। लोके तु ‘अयोनयः’ स्यात्। अव सूत्रे क्वचित् भाधिकारः, क्वचित् पदाधिकारः, क्वचित् उभयमपि भवति। अतः दीक्षितो वदति “भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोधम्”। एवं “चकत्” “वाजिन” इत्यादयस्तु भपदाधिकारात् सिद्धाः। अन्यत् सुगमम्॥

३३८१। कृन्दसि परेपि ॥१४॥८१॥

दी—। “तेप्राग्धातोः” (इति सूत्राधिकारि सति आह)

३३८२। व्यवहृताश्च ॥१४॥८२॥

दी—। हरिभ्यां याज्ञोक्त आ। आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिर्याहि।

The गति and उपसर्ग that are put before a verb in grammar by the rule “तेप्राग्धातोः” are made to be put after a verb (परे) or are placed at a long interval (व्यवहित) as will be clear from the instances “याहि ओक्त आ” and “आ इन्द्रमन्द्र हरिभिः याहिः” etc here.

मित—। सुगमा।

३३८३। इन्धिभवतिभ्यां च ॥१२॥६॥

दी—। आभ्यां परोऽपि क्तिट् कित् स्यात्। समीधे दस्यु-

हन्तमम् । पुत्र ईधे अयवर्णः । वभूव ॥ इदं प्रत्याख्यातम् ।
इन्धेः कृन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिट्ः
किङ्चनानर्थक्यमिति ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अपित् लिट् affix after the root इन्ध and भू are regarded as कित् ।
Thus in समीधे etc., the लिट् affix being कित् causes गुणनिषेध and
also नलोपः of इन्ध by “अनिदितां हल उपधायाः किङ्त्ति ।” Similarly वभूव
without गुण । Now Bhattoji says that this rule is rejected ;
for इन्ध is restricted to the vedas only and can have its derived
form without आम् in लिट्, and वुक् after भू is always obligatory
and bars गुणवृद्धि (compare “नित्यत्वात् गुणवृद्धो वाचने”—ante.),
so further किलविधान after these for गुणनिषेध becomes
unnecessary.

नित—। इन्धिभवतिभ्यां परः अपित् लिट् प्रत्ययः कित् भवति । वस्तुतस्तु इन्धः
कृन्दोमात्रविषयत्वात् कृन्दसि लिटि आमोऽप्रयोगात् भुवो वुको नित्यत्वेन गुणवृद्धि-
वाचनात् इदं सूत्रं न युक्तम् विनापि सूत्रेण इष्टसिद्धत्वात् । तदेतत् सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । इति कारस्तु—“इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतः पिदर्थम्” इत्याह—
तन्मते अव पूर्वसूत्रात् (“असंयोगाङ्गि ट् कित्” इत्यतः) “अपित्” न अनुवर्तते ॥
इति शब्दोव समाप्तिद्योतकमन्ययम् = प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

३३८४ । तृतीया च होम्बन्दसि ॥२॥३॥

दो—। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च ।
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषिवर्तते ।
'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्यते' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ।
अग्नये ह्ययते इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन
त्यक्त्वा प्रचीपतीत्यर्थः ।

The accusative of the root *हु* takes द्वितीया as well as तृतीया in the Vedic language. Thus यवाग्वा (तृतीया) and अग्निहोत्रम् (द्वितीया) in the instance यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति—offers the offering (of clarified butter) called यवागू. The word अग्निहोत्र here stands in the sense of हविस्, or clarified butter which is generally offered to fire; for the (mode of) derivation is 'अग्नये ह्ययते इति अग्नि + हु + व. This sort of sense of the word is corroborated by instances like 'यस्याग्निहोत्रम्—' whose अग्निहोत्र (हविः) that has been resorted to (for oblation) becomes impure—etc. Thus the sense is यवाग्वाख्यम् etc :—देवतोद्देशेन means with a view to pleasing the gods.

मित—। तृतीया चेति । 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यव्ययसूत्रं पूर्वसूत्रम् । ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति सर्वमपानुवर्तते । तदाह—जुहोतेः कर्मणीत्यादि । यवाग्वा चेति । यत्किञ्चिद् देवतोद्देशेन अग्नौ प्रचिप्यते तदेवम् इत्युच्यते तेन प्रचीप-
द्रव्यमात्रं हविः । अग्नये ह्ययत इत्यग्निहोत्रशब्दव्युत्पत्तिः । ततश्चाग्निहोत्रशब्दो
हविष्वचनः । अत आह—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र चेति । तत्र प्रमथमाह—यस्याग्निहोत्रमिति ।

अधिश्रितम् आश्रितम् इति । अमेध्यम् अपवित्रम् । आपद्यते भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रयोगदर्शनाद् व्युत्पत्तेश्चानुकूलत्वादग्निहोत्रशब्दस्य हविरर्थः । ततश्च यवाग्न्या अग्निहोत्रेण यज्ञा यवाग्नौ अग्निहोत्रम् जुहोतीत्युदाहरणार्थः सम्यग्यते । ततो यवाग्न्याग्निहोत्रञ्चाभिन्नम् । यदेव यवाग्नौ देवाग्निहोत्रम् । अत आह—यवाग्न्याख्यं हविरिति । अत्र यवाग्न्यशब्दात् द्वितीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीयेत्युदाहरणसङ्गतिः । यवाग्न्या जुहोति, अग्निहोत्रं जुहोतीति भेदेनापि उदाहृतं शक्यते । भार्गव्यं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

३३८५ । द्वितीया ब्राह्मणे ॥२।३।६०॥

द्वी—। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप्रवादः । गामस्य तदहः सभार्या दीव्येयुः ।

In the matter of application or use in respect of the Brahmanas (a subdivision of the vedas), the कर्म of दिव् meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' takes द्वितीया. This rule supersedes षष्ठी directed by 'दिवस्तदर्थस्य' (619). Thus 'गामस्य—' they might that day state his धर्म in the assembly.

मित—। द्वितीयेति । सूत्रे ब्राह्मण इति विषयसप्तमी । तदाह—ब्राह्मण-विषये इति । ब्राह्मणो वेदविभागान्तरम् । 'मन्त्रब्राह्मणयो वेदनामधेयम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । दिवस्तदर्थस्येति । 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यतः स्तदनुवृत्तेरिति भावः । स (पूर्वोक्तः) अर्थः अस्य तदर्थः । तस्य द्युतव्यवहारार्थकस्य दीव्यते-रित्यर्थः । यत् कर्म तस्मिन् द्वितीया विधीयते । न तु 'दिवस्तदर्थस्य' (६१९) इति सूत्रेण षष्ठी । तदाह—षष्ठ्यप्रवादः । 'षष्ठी शेषे' (२।३।५९) इत्यतः षष्ठीत्यनुवृत्तेः तत् सूत्रप्राप्ता षष्ठ्या प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । गामस्येति—अत्र गामिति दीव्यतेः कर्म । 'सोपसर्गस्यदिविविभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरूपसर्गाद्येयमारभः' ।

३३८६ । चतुर्थार्थं बहुलं कन्दसि ॥२।३।६२॥

द्वी—। षष्ठी स्यात् । पुरुषस्यैव चन्द्रमसः । गोधाकालका-

दावाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठार्ये चतुर्थीति वाच्यम्' (वार्तिक) । या खर्वेण पौवति तस्यैखर्वः ।

In Vedic literature genitive (षष्ठी) is variously used in the sense of dative (चतुर्थी). Thus 'पुरुषस्यः—' where चन्द्रमसि the dative was due. वनस्पति means a huge tree bearing fruits. 'षष्ठार्ये—' varttika. It has to be said that चतुर्थी takes place in the sense of षष्ठी ; e.g. या खर्वेण—where 'तस्याः' was due for तस्यै.

मित—। चतुर्थ्ये इति । 'षष्ठी शेषे' (३।३।५०) इत्यतः षष्ठीत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—षष्ठी स्यादिति । छन्दसि विषये चतुर्थ्यै बहुलं षष्ठीस्यादित्यर्थः । पुरुषस्य इति । चन्द्रमसि इति । वनस्पतिभ्य इति । 'अपुथाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' इति मनुः । षष्ठार्ये चतुर्थीति वार्तिकमिदम् । या खर्वेणेति । तस्या इति प्राप्ते तस्यै इति ।

३३८७ । यजेश्च करणे ॥२।३।६३॥

दी—। इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

Here i.e., in the function of करणकारक of यज, षष्ठी is variously used in the vedic literature.

मित—। यजेशेति । प्राग्वत् षष्ठी अनुवर्तते । पूर्वसूत्राद् 'बहुलं छन्दसि' इति च । तदाह—इह छन्दसीत्यादि ।

३३८८ । बहुलं छन्दसि ॥२।४।३८॥

दी—। अदो घञादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । लङि 'मन्त्रे घस—' (३४१२) इति चेल्लुक् । अडभावः । सन्धिश्च मे ।

The substitute घञ् variously replaces अद् (the root) in the vedic literature. Thus 'घञाम्—'. Indeed they two etc.—घञाम्

is the dual of लुङ् परस्मैपदस्य चित् by 'चित् लुङि' has disappeared due to 'मन्त्रे घञ्—' (3402) and the augment अद्, although there is no माङ् preceding has been prohibited by 'कन्दसमाङ्-योगेऽपि' (3346). But this घञ्भाव of अद् might have been effected by 'लुङ्-सन्तोः—' whether 'मन्त्रे घञ्—' exists or not ; anticipating this rejoinder the author (Bhattoji) illustrates सन्धिव्य मे, my co-eating i.e. eating with you or another— 'सन्धिः स्त्री सहभोजनम्'—Amara. सन्धि (eating) is derived as अद् + क्तिन् = घञ् ति by this rule 'बहुलम्—' = घञ् ति elision of penultimate (उपधा) by 'घसिभसोऽलि च' = घ् ति—elision of स् by 'भलो भलि' (2281) = घ् धि—त् is changed into घ् by 'भ्रष्टार्थोः—' (2280) = 'सन्धि = धि by जश्त्व. Here the elision of the penultimate अ is not to be apprehended as स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (50) as there runs the prohibition 'न पदानादिवेचनवरेणोपस्तरस्ववर्णदीर्घजश्—' (50) with ref. to जश्त्विति । Thus समाना ग्धिः = सन्धिः, समान being changed to स by 'समानस्यकन्दस्यमूर्धप्रभगुदकेषु' (1312).

मित—। बहुलमिति । 'अदोऽगन्धिः—' (२४११६) इत्यतोद् इत्यमुवर्तते । 'लुङ्-सन्तोः—' (२४१३७) इत्यतो घञ् इति च । तदाह—अदो घञ्मादेशः स्यादिति । बहुलं कन्दसि विषये इति शेषः । उदाहरति घञ्मासिति । अदो लुङ् तसस्तामादेशे रूपम् । अनेन घञ्मादेशः । 'चित् लुङि' इति प्राप्ते आह—मन्त्रे इति । अञ्भाव इति—बहुलं कन्दस्यमाङ् योगेऽपीत्यनेन (३५४६) इति भावः । नन्वेतद् 'लुङ्-सन्तोः—' इत्यनेनैव सिद्धे 'बहुलं कन्दसो'ति व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—नन्विति । अदन् ग्धिः । अदधातोः क्तिन्प्रत्ययेपरतोऽनेन घञ्मादेशः । 'घसिभसोऽलि च' इति घञ्स्वरूपधालोपः । ततो 'भलो भलि' (२२८२) इति स लोपः । पश्चाद् 'भ्रष्टार्थोर्धोऽङ्' (२२८०) इति प्रत्ययतत्कारस्य धकारे घञ् जश्त्वेन गकारे च रूपम् । न च 'अचः परस्मिन् पूर्वत्रिषी' (५०) इत्यनेन अङ्गोपस्य (उपधास्यस्य अकारस्य

लोपस्य) स्थानिवत्त्वमाशङ्कनीयम् । जश्त्वे कर्तव्ये तद्विवेधात् । तथाच सूत्रम्—
'न पदान्तद्विवचनवरीयलोपस्तरसवर्ण दीधे जश्चर्विधिषु' (५१) इति । ततः
समानशब्देन निध इत्यास्य समासः । 'समानस्य छन्दसमधुप्रभृतादर्थेषु' (१०१२)
इति सः । 'सन्धिः स्त्री सहस्रोजनम्' इत्यामेरः ।

३३८८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥२॥४॥२८॥

द्वौ—। इन्द्रः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्त-
शिशिरौ । अहोरात्रे ॥ 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३)—

The preceding two rules here are 'परवलिङ्ग' इत्यतत्पुरुषयोः' (2.4.26) and 'पूर्ववद्वचवौ' (2.4.27). Hence this rule means that in vedic language the dvanda compounds in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे are to be guided by पूर्ववलिङ्गता or the gender of the preceding members in such compounds will determine the gender of the compound. Thus in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे of vedic use, we have हेमन्तशिशिरि (neuter) and अहोरात्रौ or अहोरात्रः in भाषा (if समाहार is intended). Although Amara has 'हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम्' yet authorities are of opinion that शिशिरि is neuter generally. Hence by 'परवलिङ्गम्'—we have (in भाषा) हेमन्त शिशिरि the autumn and the winter season. In the case of अहोरात्र समासान्त चच् comes in the sense 'अह्यरात्रिषु' by—अहः सर्वकदेशसंस्थिति-पुण्याश्च रात्रेः । इकार of रात्रि eliding and पुल्लिङ्गता of the compound being determined by 'रात्राद्वाहः पुलि' । अहोरात्राणि (plural) is also to be met with in the vedic language. Hence अहोरात्रे in the rule simply determines the gender and not the number also. 'अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनाम् इह । अपयन्तायुः' in Ramayana is thus an archaism in classical language.

—मित—। हेमन्तशिशिराविति । ‘परवह्निङ्’ इन्द्रतत्पुरुषयोः’ (२।४।२६) इत्यतो हन् इत्यनुवर्तते । ‘पूर्ववदञ्चवङ्गौ’ (२।४।२७) इत्यतः पूर्ववदिति च । तदाह—हन्ः पूर्ववदिति । क्न्दसि विषये हेमन्तशिशिरशब्दयोरहोरात्रशब्दयोश्च हन्ः पूर्ववह्निङ्ग इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्यवयवः (छेदः) । हेमन्तश्च—शिशिरश्चेति तत्त्वबोधिनीस्योऽयं सम्यक् पाठः । अत्र शिशिरशब्देन पठनीयम् न तु शिशिरश्च । अन्यथा पूर्ववह्निङ्गतावचनवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । न च “हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरस्य अस्त्रियामित्युक्तः शिशिरशब्दस्य उभयलिङ्गत्वात् पुलिङ्गनिर्देशोऽपि सङ्गच्छत इति वाच्यम् । प्रमादोऽयममरकृति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । एवं लोके परवह्निङ्गतायाम् हेमन्तशिशिरे इति प्राप्ते क्न्दसि हेमन्तशिशिराविति । एवम् अहयरात्रिचेति लोके अहोरात्र इति अहोरात्रौ इति वा प्राप्ते अहोरात्रे इति क्न्दसि । पूर्वपदस्य अहः शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् समसस्य नपुंसकलिङ्गशेषता । लोके अहोरात्र इत्यव ‘अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याचरात्रेः’ इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । ‘यञ्चेति च’ रात्रिशब्दस्य इकार लोपः । ‘रात्राङ्गाहः पुंसि’ इति (८१४) रात्रान्तस्य पुलिङ्गता ॥ ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ (२४२३—२।४।७२) इति क्न्दरूपि शपो लुकि प्राप्ते ‘बहुलं क्न्दसि’ (३४००) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण वेदे तस्य बहुलं लुक् विधीयत इति प्रदर्शनार्थम् ‘अदि प्रभृतिभ्यः—’ इति सूत्रमत्र आरयति—

२४०० । बहुलं क्न्दसि ॥२।४।७३॥

दी—। ह्वन् हनति ह्वन्हा । अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्चिल्लुक् । त्राभ्वं नो देवाः ॥ ‘जुहोत्यादिभ्यः श्लुः’ (२४८६)—

The elision (लुक्) of the विकरण शप् after अदादि roots is variously effected in vedic language. Thus ह्वन्ति (without elision of शप्) in place of ह्वन्ति in secular language in the instance ह्वन् हनति ह्वन्हा—Indra killed हव, So also शयते (श्री + शट्ते) in place of शेते in ‘अहिः शयते—’ The demon (अहि which refers to

हत्) lay on the ground. लुङ् न (i.e. लुक् + न) i.e. of शप् । अदादिभिर्विभ्रसि i.e. शप् after other (भ्रादि) roots also elides irregularly in vedic literature as in वाध्वम् by 'आदेवः—' (2370) as there is no शित् affix whereas in classical language we have वायध्वम् with शप् attached to त्वै (भ्रादि) and आयादेश in connection with शप् । 'जुहोत्यादिभ्यः—' This is cited for the solution of the next rule—

मित—। बहुलमिति । 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (३१४७२) इति प्रातिश्रुत्य शप् क्कन्टसि विषये बहुलं लुगित्यर्थः । तदुदाहरति—इव हनतीति । लोके तु शप्लुक् इति इत्येव । उदाहरणान्तरमाह—अहरिति । शयते इत्यत्र शीप्रकृतेः शपो लुगभावे गुणायादेशौ । लोके तु शप्लुकि श्येते इत्येव । अहरिति इत्यत्र निर्देशः । उपपत्तिस्तुपरि इत्यर्थः । बहुलग्रहणादन्यत्रापि (भ्रादावपि) शपोलुग् बहुलं भवतीत्याह—अदादिभिर्विभ्रसि इति । वाध्वमिति । वैष्णोपालने भीवादिकः । तस्य ध्वमि शपो लुकि शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्, 'आदेवः—' (२३७०) इति आत् रूपम् । लोके तु शपो लुगभावात् वायध्वमित्येव । अत्र शपि परे आयादेशे रूपम् । क्कन्टसि जुहोत्यादाकस्य च विकरणस्य बहुलं विधिरिति दशेनार्थं आरयति जुहोत्यादिभ्य इति ।

३४०१ । बहुलं क्कन्टसि ॥२१४७६॥

दी—। दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि—पूर्णा विवष्टि ।

The श्च of शप् of the affix शप् after जुहोत्यादि root is variously effected. Thus 'दाति—' etc दा + लट्ति—here श्च, not having replaced शप्, duplication by श्चो (2490) does not apply, consequently ददाति (as in भाषा) is not the resultant form. अन्यत्रापि i.e. श्च attaches itself after other roots where it was not expected to take place—Thus पूर्णा विवष्टि । Thus वश

ति = वृष् + श्रु, ति = वृष्, वृष्, ति by 'झी' (२४९०) = व + वृष् by 'हलादिः—'
= विवृष् by 'बहुलं कन्दसि' (७४७७). Then वृत् and वृत् and we
get विवृष्टि ।

मिल—। बहुलमिति । कन्दसि विषये जुहोत्यादि (२१४७५) प्राप्तस्य शपः
इ बहुलमित्यर्थः । दातीति—दाधातोः शपः झोरभावे श्वाभिति हित्वाभावाद् ददाति
(लौकिकं रूपम्) इति न । अन्यथापीति—जुहोत्यादिभिरेऽपि क्वचित् झुरिति भावः ।
विवृष्टि इति । लोके तु वृष्टि । वृष् कान्ती अदादिः । तस्य 'झी' हिले, 'मृजामित्'
(७४७७६) 'बहुलं कन्दसि' (७४७७७) इति सति 'वृष्—' इत्यादिभिर्यथोक्तं रूपम् ।

३४०२ । मन्त्रे घस-ह्वर-णश-वृ-दहाद-वृज्-क्-गमि-
जनिभ्यो लेः ॥२११४८०॥

दी—। लिरिति चलेः प्राचां संज्ञा* । एभ्यो लेर्लुक्
स्यान्मन्त्रे । अक्षत्रमौमदन्त हि । घस्तादेशस्य 'गमहन—'
(२३६३) इतुप्रधालोपे 'शासिवसि—' (२४१०) इति घः ।
माहर्मितस्य । धूर्तिः प्रण्ड्, मर्तप्रस्य । 'नशेर्वा—' (४३१)
इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आ धक् । आदितग्रा-
कारान्तग्रहणम् । आ प्रा द्यावापृथिवी । परावर्गं भारभृद्
यथा । अक्षत्रुषाणः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्र-
ग्रहणं ब्राह्मणस्यापुत्रपलक्षणम् । अक्षत वा अस्य दन्ताः ।
विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह—न ता अगृभ्णन् अजनिष्ट द्विषः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

लि is the technical name for लि used by the old grammarians.
In the matter of मन्त्र or vedic hymns, लि elides when
coming after the roots घस् (the substitute for क्), ह्वर (i.e. ह्)

कीटिली भादि), यश् (नश्), व (both वज्रवरणे and वृङ् संभक्तौ) दृङ्, आन् (i.e. आकारान्त roots); वज् (or वजीवर्जने) क्, गम् and जन्. Thus 'अचन् etc.—' अद् + लुङ् = अट् घस् = अच् स् + अन् by 'गमहन—' (2363) = अगस् अन् by जश्त्व = अक् स् अन् by चर्त्वं = अक्प् अन् = अचन्, पत्त्व by 'शासिवसिघसीनां च' (2410). It is important to note here that लि or च्चि having disappeared by this rule, अङ् in place due to लुदित्व of घस् (घरल्ल) by 'पुषादिद्युतादि लुदितः—' does not take place. In classical language the form is अघसत् । 'माङ्—' Instance of वृ ; मा prohibits the अट् here. वृङ् + लुङ् तिप् (ट्) or स्, च्चि disappearing by this rule, सिच् by 'लूः सिच्' ceases to take place. गुण by 'साविधातुकार्द्ध—', रपरत्वं + विसर्गे, स् or ट् is dropped by 'हलङ्ग्राभयः—' (252). 'धूर्तिः प्रणङ्—' Instance of नश् in लुङ्, प्र preceding it लोप + तिङीप् as before. शत्व by 'उपसर्गादसमासीपिणोपदेशस्य', कुल (क्) as in the text. मुरुचो वेन etc—here आवः = आ + व + लुङ् तिप् । मा न आधक् here आधक् is आ + दङ् + लुङ् + द—ङ् is first changed into घ by 'दादिधातोः—' then to ग् by जश्त्व then to क् by चर्त्वं (खरिच) and द to ध by 'एकाचोवशो भष्—' । 'आप्रा—' etc Instance of an आकारान्त root प्रा with आ leading in लुङ् । 'परावर्क—' from वज् with परा preceding in लुङ् सिप्, गुण by 'पुगन्—' (2189) रपरत्वं कुल by चोः कुः etc. 'अक्रन्—' Instance of क् (डुकञ्करणे) in लुङ् भि (अन्), अकार्षुः in secular language by सिच् वृद्धि जुस् etc. 'जायट्—' etc—Here अनुगमन् is the instance of गम् in लुङ् भि (अन्) with अनु preceding. No अङ् by पुषादि rule and च्चि elides. Elision of उपधा by 'गमहन—' (2363). The लौकिक from is अन्वगमन् । मन्त्रयहणम् etc—the term मन्त्रे in the rule includes ब्राह्मण also. 'अज्जत etc.—' His teeth grew indeed (वा अज्ज) = वै अस्य, here

अञ्त is the instance of अन् in लृङ् अन्—उपधा eliding by समहन् = अञ् न् अत = अञ्त । The classical form for अञ्त is अजनिष्ट. Note that the vedas are subdivided into two parts—मन्त्र also called संहिता and ब्राह्मण. The former deals with the Riks or hymns and the latter with the prose part explaining the implication of the Riks as well as the sacerdotal functions. मन्त्र includes both these. 'विभाषानुवृत्तेः—' Here the term विभाषा from the rule विभाषा प्राप्तिदेशाच्चासः (2.4.78) being carried down we have अजनिष्ट also as the alternative of अञ्त cp—'न ता अष्टभून्—'. Here (in अजनिष्ट 'चि' or 'चि' not having disappeared optionally सिच् takes place वृत्त and वृत्त। अष्टभून् is the vedic form for अष्टवृत्त (यङ् + लृङ् अन्) by 'हयहोर्मन्कन्दसि'.

मित—। मन्त्र इति । 'यज्ञविधायिजितो यूनि लुगणितोः' (१।४।५८) इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । एभ्यो लेलुगिति । एभ्य इति घसादिभ्यः परस्मैत्यर्थः । घस इति 'लृङ् सनोः—' इति प्राप्तिदेशादिघसादिशस्य यङ्गणं न तु प्रकृत्यन्तरम् । इव इति इह कौटिल्ये इत्यस्य भौवादिकस्य शपा निर्देशः । अश अदर्शने । इ इति इङ् वरणे, इङ् संभक्तौ इत्यभ्योरेव सामान्येन निर्देशः । इङ् भङ्गीकरणे । आदिति आकारान्तानां धातूनां यङ्गणम् । इज इति इङ्गी वर्जने । इङ् करणे । गङ् गतौ । जनी प्रादुर्भावे इत्येभ्यः । लेरिति 'चि लृङि' इति लङादिशस्य चुरित्यर्थः । प्राचामिति पूर्वाचार्याणाम् । मन्त्रे इति—संहितायां (विषये) इत्यर्थः । मन्त्र इति ब्राह्मण-स्वायुपलक्षणम् इति वक्ष्यति । तेन कन्दसि इत्येव वक्तुमुचितम् । घसादिभ्यो लेलुङ् कं क्रमेणोदाहरति—अचन्नित्यादिना । अचन्नित्यत अतिलुङि चुरिः (अन्) । 'लृङ् सनोः—' इति घसादिशेऽङादिशे च लृङित्वात् 'पुषादि—' (२।३।४३) इत्यनेन चुरिङ् प्रातः सोऽनेन चुरिर्लोपाद् वार्यते । तदेवम् अघस् अन् इति स्थिते उपधा-लोपार्थमाह—घसादिशस्तेति । तदेवम् अ घस् अन् इति जाते 'भलां जश्—' इति घस्य जश्त्वेन नः तस्य 'छरि च' इति चत्वेन कः । यत्पार्थम् आह—

शासिवसीति। लोके तु अघसत् इत्येव। ह्वरसुदाहरति—माह्वरिति। मा
इति माङ्—‘माङ् योगेऽपि’ (३५४६) इति माङ् योगेपि विद् कश्चित्
अडागमः। तथा चोदाहरिष्यते ‘मा वः खेते’ परवीजान्वापसु’रिति।
हृत् + लुङ् तिप्। अनेन चूर्लुकि सिजभावः। ‘सर्वधातुकार्ध—’ (२१६८)
इति गुणः। रपरत्वम्। ‘हृङ्ग्रावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’ (२५२)
इति अपृक्तस्य तकारस्य लोपः। अङ्त्वाधीत् इति लोके। ‘धृतिः प्रणङ्—’ इति
नशेरुदाहरणम्। प्र + नश् + लुङ् + तिप् इति स्थितेऽनेन चूर्लुकि पुषादिलोपः।
तत नशेवेति कुत्वम्। ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति णत्वम्। ‘हृन्द्समाङ्
योगेऽपि’ इति माङ्भावेऽपि अडागमप्रतिषेधः। लोके तु प्राणशत् इति।
सुखो वेन आव इति। अत्र आव इति आङ्पूर्वाद् वृजो रूपम्। आ—ह + लुङ्
तिप् गुणरपरत्वापृक्तलोपसिज् लोपाः। अवारीदिति लोके। मान आधगिति। अत्र
आधक् इति आङ्पूर्वाद् दङ्लुङ् तिपि अनेन चिल्लोपात् सिजभावे ‘दादेधातोर्धः’
इति ह्रस्व धः। ‘वाऽवसाने’ इति तस्य चत्वविकल्पात् कः। दकारस्य तु चत्व-
विकल्पात् प्राक् ‘एकाचो वशीभष्—’ इति भयभावेन धः। अधाचोदित्येव।
आकारान्तसुदाहरति—आप्रेति। प्रापूरणे इत्यम्माद् आङ्पूर्वाद् लुङ्
रत्वसिर्गो। आप्रासीरित्येव लोके। परावक् इति—परापूर्वाद् वृजलुङ्
तिप्। लघुपधगुणः रपरत्वम्। चोः कुरिति कुत्वम्। चत्वम्।
चिल्लोपात् सिज् न। आवर्जोत् इति लोके। अकन्निति। करोति लुङ् भेरन्।
भेङित्वाद् गुणाभावे यण्। अकार्षीदिति लोके। अनुम्निति। अनुपूर्वाद् गमेर्लुङ्
अन्। ‘गमहन—’ (२३६३) इत्युपधालोपः। चिल्लोपादङ्भावः। अन्वगमन्
इति लोके। मन्त्रयहणमिति। तेन ऐतरेयब्राह्मणस्यसुदाहरति—अजत वेति।
जनेर्लुङ् भि। ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति भेरतादेशः। ‘गमहन—’ इत्युपधालोपे
‘सोद्युना—’ इतिशुलेन नख अः। अस्य दन्ता अजत वै इत्यन्वयः। अजनिष्ट
इत्यर्थः। विभाषानुवृत्तेरिति—‘विभाषा ब्राधेष् शाक्कासः’ (२४७८) इति पूर्वं
स्त्वम्। ततो विभाषानुवृत्तेरिति बोध्यम्। नेहिति—न ता इत्युदाहरणे अजनिष्ट
इत्यव लोर्लोपो नित्यर्थः। तथाच लोर्लोपाभावात् ‘चुः सिच’ इति सिच्। तस्य

‘आदेशप्रत्यययो’रिति पत्वम् । अष्टभुनिति । यहेकंङि बहुवचनम् । ‘सहिजा—’
(३४१२) इति सम्प्रसारणम् । ‘दृष्टोर्भक्त्यसि’ इति हकारस्य भकारः ।
अष्टभुनिति लोके । इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः
पावयांक्रियाद् विदामक्रान्तिरुन्दसि ॥३१॥४२॥

दी—। आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च ।
अभ्युत्सादयामकः । अभ्युत्सादसीषददिति लोके । प्रजनयामकः ।
प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम्
द्विवचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरौरमत् । पावयांक्रियात् ।
पाव्यादिति लोके । विदामक्रान् । अवेदिषुः ।

In vedic literature these six words are optionally formed by निपातनम्. In the first four examples the augment आम् is affixed in लुङ् and the form अकः is added to each of them afterwards. अकः is the लुङ् form of क् in first person singular where चिल् eliding by the previous rule ‘भक्ते चस—’, सिक् does not take place then दक्षीप गुण and अपरत्. Thus अभ्युत्सादयामकः etc. अभि उत्सद् + णिच् + आम् + लुङ्, then अकः—इति गुण अयादेशः । Hence लुङ् disappears by ‘आम्’ (2238). The classical form corresponding to this is अभ्युत्सादसीषदद—अभि—उत्—सद् + णिच् + लृङ् (लृङ्) तिप् अभ्युत्सादि + चङ् + द अभ्युत्सादसीषद by लृङ् चङ् + णिच् + लृङ् and चिरमिति, then द्विवचनं

सद by चङि ; then apply 'हलादि शेषः' 'सन्वत्तुनि—' 'सन्वतः' and 'दीर्घलिघोः'। यत् by 'प्राक् सितादङ्यवायेऽपि' (2276) and 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277). प्रजनयामकः—प्र जन् + णिच् + आम् + लुङ् then अकः, no इङि due to णिच् by 'जनिवध्योश्' (2512), लुङ् disappears as before—गुण and अयादेशः। प्राजीजनत् = प्र—जन् + णिच्—लुङ् तिप्—इङिनिषेध, हिल etc. चिकयामकः—चिज् + आम् (No णिच्) चि चि आम् हिल irregularly = चि कि आम्—कुल irregularly = चिकयाम् by गुण अय and आम्। अचैषोत्—चि + लङ् द by सिचि इङिः परस्मैपदेषु etc. रमयामकः—रम् + णिच् + आम् + लुङ्—No इङि by 'मितां ह्रस्वः' as रम् is मित् by 'जनीनृषक्रसुरञ्जोऽमन्ताश्' (गणसूत्र) due to its अमन्तत्व। अरीरमत् = रम् + णिच् लुङ् द। पावयाक्रियात्—पू + णिच् + आम् (in आशी लिङ्) then add क्रियात् (ङ् + आशीलिङ् यात्)। पाव्यात्—पू + णिच् आशीलिङ् + यात्। विदामकन् विद् + आम् (in लुङ्) now the अकन् = ङ् + लुङ् अन् by यञ् due to want of गुण, as अन् of भि is ङित्। अवेदिषुः—विद् + लङ् + णि (भेजुस्)। Note that the forms अभ्युदसीषदन् etc which are used in the classical language (भाषा) are the alt. forms of अभ्युत्सादयामकः etc in vedic language ; for the term 'अन्यतरस्याम् from 'विदाङ् कुर्वन्निचत्वन्तरस्याम्' (3.4.41) the preceding rule is carried down here.

मित—। अभ्युत्सादयामिति। 'विदाङ् कुर्वन्निचत्वन्तरस्याम्' (३।१।४१) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। तेन अभ्युत्सादयामक इत्यादयः षट् विभाषा निपात्यन्ते ह्रस्वसि विषये इत्यर्थः। पक्षे यथा अभ्युदसीषदित्यादयो लोके तथा वेदेऽपि। एवं वेदविषये रूपद्वयम्। लोके तु एकमेवेति बोध्यम्। अक इत्यस्य न सर्वत्र योग इत्याह—आद्येषु चतुर्षु इति। अपूर्णित्वस्य तु सर्वत्रैव योग इति श्रेयम्। अक इति करोतिर्लुङि प्रथमैकवचनम्। 'मन्त्रे अस्य' (३४०३) इति कुर्लुक्। 'सार्वधातुकार्ध' (२१६८) इति गुणः। रपरत्वम्। विप इत्येतिङ्कारलोपे सकारस्य

‘ह्रस्वावभ्यः’ (२५२) इति लोपः । अभ्यात्सादयामक इति अथ अभ्यात्-
 सादयामित्यत्र अभ्यात्पूर्वात् षडङ् विशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्माद् यन्ताङ् ।
 ‘आमः’ (२२३८) इति लुङ् लुक् । ततो गुणायादेश्योः कृतयोराम् । ततोऽकः
 अनुप्रसृतः । अभ्यादसौषददिति—अभ्यात् पूर्वात् सदर्शनाङ् । ‘णिश्चि—’
 (२३१२) इति च्चिङ् । ‘शेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपः । ‘शौचव्युपधाया—’
 (२३१४) इति ङस्वः । ‘चङि’ (२३१५) इति हितम् । ‘सन्वत्तुनि चङ्परि—’
 (२३१६) इति सन्वदभावे कृते ‘सन्वतः’ (२३१७) इति अभ्यासस्य इत्वम् । तस्य
 ‘दीर्घोक्तयोः’ (२३१८) इति दीर्घः । ततः ‘प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि’ (२२७६)
 इत्यङ् व्यवधाने ‘स्यादिजभ्यासीन चाभ्यासस्य’ (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधाने च
 सत्यपि ‘सदिरप्रतेः’ (२२७९) इति षत्वम् । प्रजनयामक इति प्रपूर्वाद्
 जनयतेत्यङ् । आमः । प्राग्वङ् लुक् । ‘जनिवध्योश्च’ (२५१२) इति
 उपधाङ्प्रतिषेधः । ततोऽकः । प्राजीजनदिति प्रपूर्वावजनयतेत्यङ् ।
 हित्वादि प्राग्वत् । चिकयामकः—चिञ्चयनेऽस्मादिः । तस्मादयन्तात् लुङि आमः ।
 अथ धातोर्हितम् । ततोऽन्तिमांशस्य कुलं निपात्यते । गुणायादेश्यो । अचैषीदिति—
 चिनीतेर्लुङि ‘सिचिङ्प्रतिः परस्मैपदेषु’ इति ह्रस्वादि । रमयामक इति रमयते-
 त्यङ् । आमः । रमोऽमन्तत्वेन ‘जनीजूषक्तमुरद्धोऽमन्ताश्च’ (गणसूत्र) इति
 मित्वात् ‘मितां ङस्वः’ इत्युपधाङ् । शेषं प्राग्वत् । अरीरमन् इति लोके
 यन्ताङ् । इत्यादि । पात्रयांक्रियादिति । पवतेः पुनातेर्वायन्ता-
 दाशीर्लुङ् । आमः । गुणायादेश्यो । क्रियादिति आशीर्लुङि प्रत्ययस्य कित्वाद्
 गुणाभावे ‘रिङ्प्रत्ययकल्लिङ्’ इति रिङ् । ततोऽस्यानुप्रयोगः । विदामकमिति ।
 विदिः यङाङ् । आमः । अकमिति करोतेर्लुङि भि (अन्) । तस्य ङित्वाद्
 गुणाभावे यणः । तदर्थस्तु अवेदिप्रतिविदिर्विदेर्लुङ् भिः । सिजभ्यस्तुविदिभ्यश्चेति
 भेर्लुङ् गुणः । इट् । षत्वम् ।

३४०४ । गुपेङ्गन्दसि ॥३१५०॥

दी—। चेलसङ् वा । गृह्णानजुगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ।

चङ् in place of चि is optionally affected when it (चि)

comes after the root गुप् in vedic language. 'रुहान्—'You two guarded our houses. अजूगुपतम्—गुप् (गुपूरचणे भ्रादि) + लुङ्, (चङ्) + घस् (तम्)—हित्व etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'तुजादीनां दीर्घः—' (3302). अगौप्तम्—alt of अजूगुपतम्; here there is no चङ् but सिच् takes place in place of च्। वृद्धि by 'वदन्नज—' (2267) taking effect we have अगौप् स् तम् = अगौप्तम्—स्, of सिच् being dropped by 'भल्लो भलि' (2281); गुप् is ऊदित् and hence वेट् by 'स्वरतिसृति—' (2279). Therefore the form with इट् is अगोपिष्टम् here गुष् takes place by 'पुगन्त—' (2189) वृद्धि being barred by 'नेटि' (2268). Here आय after गुप् being optional by 'गुपुधुप्—' (3303) we have another alt.—अगोपायिष्टम्. Thus in vedic language there are four forms and in secular we have three forms only—चङ् being wanting there.

मित—। गुपेरिति । 'चूः सिच्' (३११४४) इत्यतश्चैरित्यनुवर्तते । 'शिथि-
द्वयुभ्यः—' (३११४८) इत्यतश्चङ् इति । 'विभाषा घेट्द्योः' (३११४९) इत्यतो
विभाषा इति च । तदाह—चूश्चङ् वेति । कन्दसि इति शेषः । अजूगुपतम् इति
अरक्षतम् इत्यर्थः पुत्रमिति ब्रह्मकान्दसः । गुपूरचणे—ऊदित् । तस्मान्न लुङि चूश्चङ्
पक्षे हिलेऽभ्यासकार्यादुत्तरम् 'तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य' (३५०९) इति दीर्घः ।
यस्यमादेशः । चङ्भावे चूः सिच्—अगौप्तम् इति च रूपम् । ऊदित्वात्
'स्वरतिसृति—' (२२७९) इति इङ्गिकत्वादिविभावपक्षे इदम् । 'वदन्नज—'
(२२६७) इति वृद्धिः । 'भल्लो भलि' (२२८१) इति सिचः सलोपः । इट् पक्ष
—अगोपिष्टम् इति । अथ 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तेति (२२८९)
इति गुष् । 'गुपुधुप्—' (२३०३) इत्यायविकल्पादायपक्षे अगोपायिष्टम्
इति । तदेवं वैदिकपक्षे चत्वारि रूपाणि । लौकिकपक्षे तु चङ्भावादीन्वेति
बोध्यम् ।

३४०५ । नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥३१॥५१॥

दी—। चेल् चङ् न । मा त्वायतो जरितुः कामभूनयीः । मा त्वाग्नि ध्वनयीत् ।

चङ् is not to replace चि when coming after the causative roots कनि, ध्वनि, इलि and अर्दि in vedic language. Note that the affix चङ् which is barred before was due by णिञि—(2312). 'मा त्वायतः—' Be graciosously pleased (oh fire) not to lessen or dispense with the desire of (myself) the panegyrist of thyself. There in कनयीः there is no चङ्. कनि + णिच् + सिप् = कनेष्ट्. स् ईट् (by 'असि सिचः—' 2225) स् = कनयीः, स् of सिच् eliding by 'इट् ईटि' (2266). Here the augment आट् by आङजादीनाम् does not take place due to precedence of माङ् by 'न माङ् योगे' । 'अननत्' is the form with चङ् in भाषा । मा त्वा etc—let not fire scare you away (with sound). ध्वनयीत्—as before. The form corresponding to this in भाषा is अदिध्वनत् (if ध्वन is घटादि) or अदध्वनत् (if ध्वन is चुरादि). Similarly ऐलियीत् is in Vedas but ऐलिलत् in भाषा and अर्दयीत् in वेद but अर्दिदत् in भाषा.

मित—। नोनयतीति । 'न + कनयति—' इतिच्छेदः । प्राग्बदतुङिति सदाङ्—चूँ चङ् नेति । कनयतीत्यादयश्चारी यन्ताः । तेन 'णिञि—' (२३१२) प्राप्तयाव निषिध्यते । कन परिहृसि । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अदेगती याजनेच । तन्नोनयत्येलयती चुरादिष्यन्ती । ध्वनयतेषु चुरादिरदन्तः घटादिषु । अर्दयतिर्हेतुमण्यसः । मा त्वायत इति । हे अग्ने त्वायतेतामिच्छतः जरितुः स्वीतुर्मम कामम् अभिलाषम् । मा कनयीः कनं लघु मा कामीः कित् कामं मे बहुलं नित्यं पूरयेत्यर्थः । अभिमेतत् । कनयोरित्यत्र कनेष्यन्तङ् च णिच् सिप् । वलादिलचण इट । 'असिसिचः—' (२३१५)-इति ईट् च । तत 'इट् ईटि' (२३६६)

इति सिज् लोपः । 'न माङ् योमे' इत्याङलादीनामिति प्राप्स्याटः प्रतिषेधः । लोके तु चङि—धौनदित्येष । मालेति । अग्निः त्वा त्वाम् मा ध्वनयीत् ध्वननेन भीतं मा कार्षीत् । न माङिति अट् प्रतिषेधः । प्राग्वत् णिचिरूपम् । लोके तु अदिध्वनत् इति घटादिपक्षे, अदध्वनदिति तु चुरादिपक्षे चङि रूपम् । एवं ऐल्यीदिति वेदे ऐलिलदिति लोके । अदिधीत् इति वेदे आदिददिति लोके इति बोध्यम् ।

३४०६ । कम्पट् रुहिभग्नच्छन्दसि ॥३॥१५८॥

दौ—। चुरेङ् वा । इदं तुभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत् सानोः सानुमारुहत् ।

अङ् in place of चि is optional when चि takes place in vedic language after the roots कृ सृ हृ and रुह्. Thus 'इदम्—' etc. अकरम् = कृ + लुङ् (अङ्) अम्—गुण etc. अकार्षम्—corresponding form without अङ् but with सिच् in classical language. अमरत्—सृङ् प्राणव्यागे—अङ्—परस्मै by 'व्यत्ययो बहुलम्'. अमृत—in भाषा सिच् here elides by 'ऋसादङ्गात्'. अदरत्—but in भाषा अदारीत् । यत्सानोः—That he got up one valley after another. The corresponding form in भाषा is अरुचत्.

मित—। कृ सृ इति । 'चुः सिच्' इत्यतश्चेति । 'अस्सतिवक्तिष्याति-भ्योऽङ्' इत्यतोऽङ् इति । 'इरितो वा' इत्यतो वेति ज्ञानुवर्तते । तदाह—चुरेङ् वेति । इदमिति । अकरम्—करोतेर्लुङ् अम् । अङिरूपम् । 'सृङ् शोऽङि—' इति गुणः । अमरदिति । सृङ् प्राणव्यागो अङ् व्यत्ययेन परस्मै पदम् । अमृत इति लोके । ऋसादङ्गादिति सिज् लोपः । अदरत्—द विदारणे । अङ् । अदारीदिति लोके । अरुहदिति । अङ् । अरुचदिति लोके ।

३४०७। कृन्दसि निष्टवर्ष देवह्वयप्रणीयोनीयोच्छिष्यमर्य-
स्तर्याध्वयखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीवब्रह्मवाद्यभाव्यस्ता-
व्योपचाय्यपृडानि ॥३११२३॥

दी—। कृन्ततेर्निःसंप्रवात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयो-
र्विपर्यासो निसः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देव-
शब्दे उपपदे ह्वयते जुं होतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ
देवह्वये । प्र उत्—आभां नयतिः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः ।
उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् उच्छिष्यः । मृडस्त्रृड् ध्वञ्भो
यत् । मर्यः । स्तर्या—स्त्रियामेवायम् । ध्वयः । खनेर्यत् ण्यतौ—
खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुभ्रञ्च दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।
आड् पूर्वात् पृच्छेः काप् । आपृच्छ्यं धरणं वाज्यर्षति । सौव्यतेः
काप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् ।
लोके तु 'वदः सुपि काप् च' (२८५४) इति काप्यतौ । भवतेः
स्तौतिश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेण्येत् आया-
देशश्च पृडे उत्तरपदे—उपचाय्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्'
(वार्तिकः) । उपचेयपृडमन्यत् । 'मृड सुखने पृडच' इत्यस्मा
दिगुपध-लक्षणः कः ।

These words viz निष्टक्य, देवह्वय, प्रणीय, उनीय, उच्छिष्य, मर्य, स्तर्या,
ध्वय, खन्य, खान्य, देवयज्या, आपृच्छा, प्रतिषीव्य, ब्रह्मवाद्य, भाव्य, स्ताव्य,
and उपचाय्यपृड are irregularly formed in vedic literature with
ण्यत् or यत् or क्यप् as shown below. कृन्तते, etc.—निस् + कृत् (तुदादि
to cut) + कृन् irregularly in place of क्यप् which was due here by
'अदुपधाञ्छाकृत्पिचुतेः' (2859). Now by निपातन the root being

reversed we have निस्-लृक्+य=निष् तर्क् य-यत् by निपातन, गुण by 'गुगन्-' (2189) = निष्कर्ण by 'टुना-' । देवहृद्य-देव + हृद् or हृ + क्त्वाप् here दीर्घ of उकार is by निपातन and therefore no तुगागाम; by 'ऋस्स पिति कृति-' (2841). In the case of हृत् the root gets सम्प्र. due to किल of the affix. मयः-सु + यत्-a mortal person. सयां=सु + यत्, ध्वयं-ध्व + यत् । खन्य-यत् । खान्य-खत् । देवयज्या-देव + यज + य + आप् । आपृश-आ + प्रच्छ् + क्त्वाप्-सम्प्र. by 'गृहिज्या-' (2412). लोके तु etc-and the form is बभ्रौच by सम्प्र. of बृह्. प्रतिधील्य-दीर्घ by 'हलिच्' (354). उपचायपृङ्म्-उप + चि + णात् इङ् by 'अचोञिणति' (254)-आयादेश=उपचायम् then उपचायं तत् पृङ्-कर्मधारयः । 'हिरण्य-' Varttika. It must be stated that उपचायपृङ्म् is allowed to take खत् provided the derivative (उपचायपृङ्म्) means gold. Otherwise उपचयपृङ्म्-with यत् । The word पृङ् is derived with क added by the rule 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' to the root पृङ् meaning to give pleasure.

नित-। कन्दसीति । निष्कर्णदयः समदश शब्दाः खदादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कन्दसि विषये इति सूतार्थः । अथ क्रमतो निपातनप्रकारं दर्शयिष्यन्नाह-कृन्तते-रिति । एवं च कृन्तते कृदन्ते इति सौदादिकस्य निर्देशः । न तु कृन्तते चेदन्ते इति सौदादिकस्य । क्वपि प्राप्ते ऋदुषधन्तेन खत् विधीयते अनेन सूत्रेणैव भावः । आदान्तयोः विपर्यास इति । विपर्यासो वैपरीत्येनावस्थानम् । नन्वेवं कृत् इति वक्तुं वैपरीत्येन लृक् इति भवति । ततो निस्ः घले धातोर्लृप्पधगुणे च तस्य टुलिन टकारः । 'निष्कर्णं व्यत्ययं विद्यान्निघः घलं निपात्यते' इत्यभियुक्तोक्तिं प्रमाणीकृत्येदमिति बोध्यम् । देवहृद्यशब्दं व्याकरोति देवशब्द इति । हृद्यतिः क्वपि सम्प्रसारणम् । तदेवम् उभयत्र देव + हृ + क्त्वाप् इति स्थितिः 'ऋस्सपिति-' (२८४१) इति तुकि प्राप्ते आह-दीर्घश्चेति । निपातनादिति भावः । ततश्च तुक् न । देवहृद्य इति द्वित्रल्लभम् । उत्तपूर्वाब्धिर्वेति । शब्दं नुशेखरे-तु आदेशश्च क्वपि एतत् साधितम् । मयः मनुष्यः

धियत् इति ऋङ् प्राणत्यागे + यत् । सार्थं कृञ् आच्छादने + यत् । ध्वयः—ध्वृ
 ऋच्छं ने + यत् । खन्ध—यत् । खान्ध—यत् । देवयज्यापदं व्याचष्टे—यजोद्ये
 इति । देवशब्दे उपपदे इति शेषः । स्त्रीलिङ्गे एवेदं निपातनम् । आङ्पूर्वादं
 पृच्छेरिति । प्रच्छन्नीसायाम् । 'यद्विज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
 सिव्यतेरिति । प्रतिपूर्वादिति शेषः । प्रतिषीव्य इति । 'हलि च' (३५४) इति
 दीर्घः । ब्रह्मणि इति—उपपदे इति शेषः । कृन्दसिं यद्वदेव निपात्यते । लोके
 क्वप् यद्वेत्याह—लोकैत्विति । क्वपि सम्प्रसारणेन ब्रह्मोद्यमिति । यति ब्रह्मव्य-
 मित्वेव । अवक्वपय्यतौ इत्यपपाठः । “वदेः सपि” इत्यत्र यत् विधानात् ।
 उपचाय्यपृङ्मित्येतद्वचयति उपपूर्वाच्चिनोतेरिति । उप + चि + यत् इति
 स्थिते ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धौ सत्यामायादेश इत्यर्थः । तत उपचाय्य
 चतत् पृङ् चेत्युपचाय्यपृङ्म् कमधारयः । ‘हिरण्य इति—’ वार्तिकमिदम् ।
 हिरण्ये (सुवर्णे) एवार्थे उपचाय्यपृङ्मिति निपात्यते इति वाच्यमित्यर्थः । अन्यतार्थे
 तु यदित्याह—उपचय्यपृङ्मिति । ननु पृङेति किमित्यत्र आह—मृङ् सुखने पृङ्चेति ।
 सुखने एवेत्यर्थः । इत्तुपधेति । ‘इत्तुपधञाप्रौकिरः कः’ इत्यनेनेत्यर्थः ।

३४०८ । कृन्दसि वनसनरक्षिमयाम् ॥ ३।२।२७ ॥

दी—। एभ्यः कर्मण्यपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः ।
 चतुर्वृक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ।

When any word in the accusative stands as an उपपद these roots viz—वन्, सन्, रक्ष् and मयः take the affix इन् in the matter of vedic language. ‘ब्रह्मवनिम्—etc—’ (I pray to) you who are devotedly attached to the Brahmanis and the Kshatriyrs. ब्रह्म वनति इति ब्रह्म वन् + इन्. गोषणिम्—गो + सन् + इन्—here वत्, according to commentators of the vedas, is, says Nagesha, in the संहिता पाठ only and not to be found in पदपाठ. Hence it is wrong

to say: 'सुषामादित्वात् षत्वम्' । पथिरचयः—पथानम् रचति इति + पथिन् रच + इन । हविर्मयति इति हविर्मयी ।

मित—। कन्दसि वनसनेति । 'सम्बशक्ततीरिन्' (३।२।२४) इत्यत इन् इत्यनुवर्तते ('कर्मण्यण्' इत्यतः कर्मणि—उपपदे सप्तमीनिर्देशात्) इति च । तदाह—एभ्य इति । वन सन संभक्तौ इति सहनिर्दिष्टयोर्भावादिक्तयोरेव ग्रहणं न तु वनं याचने, घणु दाने इति तानादिकयोः । 'निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्य' इति निषेधात् । ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म (ब्राह्मणं) वनति (संभजति) इति विग्रहः । एवम् चतवनिमित्यादौ । इन इकारः शिष्यते । नित्यमादादाचार्यम् । ब्राह्मणं वा चविधं संभक्तारं मत्वा (त्वां) हवामहे इति शेषः । यद्वा ब्रह्म-चतशब्दौ मानसशरीरशक्तिवाचिनी । गोर्षणिमिति । गां सनतीति विग्रहः । अत दन्तास्तेव (सकारस्य) मूर्धन्यवत् पाठो वैदिकसम्प्रदायसम्मतः । अतएव पदपाठकाल दन्तामेव पठति । यत्तु सुषामादित्वात् षत्वमिति सुबोधिनो तत्र । 'सनोरन' इति सूत्रतद्विभाषाविरोधादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ये पथमिति । पथानं रचतीति विग्रहः । हविर्मयीनामिति । हविर्मयतीति विग्रहः ।

३४०८ । कन्दसि सहः ॥ ३।२।६३ ॥

दौ—। सुप्रपपदे सहेर्षिः स्यात् । पृतनाषाट् ।

सुवन उपपद preceding, सह takes णि in vedic language. पृतना सह णि = पृतनाषाट्, इति—due to णिल by 'अत उपधायाः' (2282) then षत्व by 'सहः साढः सः' (335). ह being first changed into ह्र by 'हो ढः', then ड or ट् by 'वाड्वासाने'. Decline—पृतनाषाट् (ड्), पृतनाषाहौ पृतनाषाहः इत्यादि—षत्व being due where षाट् वा साड् is present. 'तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः' here this application of Kalidasa (in Kumar—2nd) is objectionable—so says Haradatta, as णि is restricted to सह in vedic language (कन्दसि) only. See also our notes under "सहः साढः सः" ।

मित—। इन्दसीति । वह् सधेयः—‘भञी पिङ्’ इत्यतो लिखित्यनुवर्तते ।
 ‘सुपिप्पः’ (३।२।२) इत्यतः सुपील्यनुवर्तते । तदाह—सुप्रापपदे इति । पुतनां
 सहत इति विग्रहः—‘सहः साङ्’ सः इति पलम् । ‘अत उपधायाः’ (२२८२)
 इत्युपधाहतिः—‘होङ्’, ‘वावसाने’ इति कश्चिच्चत्वे । पुतनायाट् (ङ्)
 पुतनायाहौ पुतनायाह इत्यादि । साट् (ङ्) रूपस्यैव पत्वमिति बोध्यम् । कथं
 तर्हि—‘पुरायाहम् पुरोधाय’ (कुमार २५) इति लोके । चित्तोऽयं प्रयोग इति
 हरदत्तः । ‘विच् प्रत्ययान्तोऽयमित्येके । भट्टोजिदीक्षितस्य ‘सहः साङ्’ सः’
 (३३५) इत्यत्र लोके तु साहयतेः (सह + णिच् इत्यध्याह) कृप् । ‘अन्वेषाम्—’
 (५२६) इति पूर्वप्रदस्य दीर्घ इत्याह इति तत्राग्राभिरुक्तम् ।

३४१० । वहञ्च ॥ ३।२।६४ ॥

दी—। प्राग्वत् । दिव्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

When a सुबन्त उपपद precedes, वह् in the vedas takes लि—
 दिव्यवाट्—as before-इङि, etc. The separation of वह् from सहः is for
 the next two rules where वह् only will follow and not सह also.

मित—। वह इति । अनुवर्ततेः प्राग्वत् । प्राग्वदिति । सुप्रापपदे वहलिः
 साच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । दिव्यं वहतीति विग्रहः । इन्द्रादयः प्राग्वत् । ननु
 ‘इन्द्रसि सहिवहो’ रित्येक एव क्रियतां योगः । उभयोरिव खेर्विधानात् । तदाह—
 योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसुत्तार्थ इत्यर्थः । तथाच ‘कव्यपुरीष—’ इत्यत्र
 ‘हञ्च—’ इत्यत्र च वहरेव यथानुवर्तिः स्यादतु सहैरपीति भावः ।

३४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु जुट् ॥ ३।२।६५ ॥

दी—। एषुवहर्जुट् साच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीष-
 वाहनः । पुरीषावाहनः ।

When the words कव्य पुरीष and पुरीष lead as उपपदस वह् takes
 in the vedic language, the affix जुट् (= जुन् by ‘युवोरनाकौ’).

ज् for इङि and ट् for डीप् and खल् कव्यवाहन etc इङि by 'अत उपधायाः' ।

मित—। कथेति । 'इन्दसि सहः' इत्यश्चन्दसीति । वहयेत्यतो वह इति चानुवर्तते । तदाह—एष्वित्यादि । कव्यवाहन इत्यादि । युवीरनाकी । जित् 'अत उपधायाः' (३२८२) इति वृद्धार्थम् । टित्त्वं स्वरार्थं डीवर्थश्च ।

३४१२ । हवैरऽनन्तःपादम् ॥ ३।२।६६ ॥

दी—। अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' (३४२०) इति खिरेव । हव्यवालग्निरजरः पिता नः ।

When the word हव्य (an offering of ghee) leads as an उपपद, the root वह् takes जुट् in the vedic language provided the derivative is not used in the middle (अन्तः) of a foot (पाद). Thus अग्निश्च—where हव्यवाहन is at the end of the foot. But हव्यवाट्—' here हव्यवाह् being in the middle of the foot we have खि after वह् by 'वहश्च' (3410). वाङ् = बाल्, ड is equivalent to ख in प्रातिशाख्य (Vedic grammar).

मित—। हव्येऽनन्तरिति । अत्र अन्तःशब्दो मन्त्रवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहैर्जुट् स्याच्छन्दसि पादमध्ये चेदयं प्रयुज्यते शब्दः इत्यर्थः । तदाह—अग्निश्चेति । अनन्तरिति किम् ? तदाह—पादमध्येत्विति । हव्यं वहतीति विग्रहः । हव्यवाङ् इति जश्लविकल्पात् प्राप्ते डल्योरेकत्वात् डस्यलः । एतत् प्रातिशाख्ये लोके च प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं 'डल्यो वैवयो रभेद' इति ।

३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ३।२।६७ ॥

दी—। 'विड्वनोः—' (३८८२) इत्याख्यम् । अज्ञाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'सनीतेरनः' (३६४५) इति

षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दधिक्षाः शवसा
पञ्च कृष्टीः । अये गाः ।

When any उपसर्ग or a सुवन word leads as उपपद, the root, —जञ्, सञ्, खञ्, क्रञ् and गञ् take the affix विट् in vedic language. The affix विट् retains nothing (सर्वलोपी) and when it follows the nasal of the root becomes आ by 'विड्नोः—'(2982). श्वजाः born in water—lotus etc. Similarly गोजाः । 'गोषा इन्द्रः—'O Indra you are the giver of cows and men. Here सञ् is सञ् दाने—तनादि. विसखा—That which digs out the lotus bulbs (विसानिखनति). दधिक्षा=दधि + क्रञ् + विट् । अयेगाः—अये + गञ् + विट्—सप्तमी in अये is not dropped by 'हलदन्तात्—'.

मित—। जनसनेति । उपसर्गे सुपि चोपपदे एभ्यो धातुभ्यश्चन्द्रसि विट् इत्यर्थः । विट् इत्यस्य वेरङ्गलोपाङ्गोपः । टकारः विशेषणार्थः । तैनायं सर्वलोपः । अयं विटि धातोरनुनासिकस्य आत्वं खादिति आरयति—विड्नोरिति । अजा इति । अपं मुजायत इति वियङ् । प्रत्ययस्वरैरानोदात्तता । एवं गोजा इति । गोषा इति । गाः सनति इति वियङ् । नः सनति इति च । अतः सनः 'षण् दाने' इति तानादिकश्चैव यङ्गं न तु सन संभक्तमित्यस्येति ध्वनयद्वाह—सनोरन इति । हे इन्द्र त्वं गोषाः गवां दाता दृष्ट्वा अपत्यलक्षणां च दातेति मन्तार्थः । सम्बुद्धौ सुलोपाभावाच्चन्द्रसः । विसखा इति । विसाखि खनतीति वियङ् । शुष्मेभिर्वैलैः । दधिक्षा इति । दधि क्रामतीति वियङ् । अयेगा—अये गच्छतीति । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्याचलुक् । सर्वतात्त्वम्—प्रत्ययस्वरैरानोदात्तता च ।

३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहीक्यशसुपुनोडागो ण्विन् ॥३१॥३१॥

दी—। 'श्वेतवहादीनां डस्वदस्येति वक्तव्यम्' (वार्तिक) यत् पदस्य भावि तत्र ण्विनोऽपवादोऽस्ववक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः

श्वेतवाह्यै । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः
यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरोदाश्वते दीयते
पुरोडाः ।

In vedic literature खिन् is affixed to वृह preceded by the word श्वेत as an उपपद in the nominative case, to शस् preceded by the term उक्ख as an उपपद in the accusative or instrumental and to दाश् (दाशदानि) preceded by पुरस् as an उपपद. 'श्वेतवहादीनाम्—' (Varttika). It has to be stated that the affix डस् supersedes खिन् whenever there is chance of पदत्व of such derivatives of श्वेतवह् etc. Thus श्वेतवाः—श्वेत वृह् + डस् = श्वेतव् अस by 'डित्सामध्यादभस्यापिटेलोपः' = श्वेतवस् = श्वेतवाः (The Sun) by 'अलसन्तस्य चाधातोः' (425). Similarly उक्थशाः and पुरोडाः (wherein द of दाश् is changed into ड by निपातन). The importance of खिन् is in the case of address of the forms arrived at with डस् here. This is clear in 'अवयाः—' (3416).

मित—। मन्त्रे श्वेतैति । संहितायां विधये श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो खिन् स्यादित्यर्थः । अत्र अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम् । तथाच श्वेतशब्दकर्तृ-
वाचिग्यपपदे वृहः कर्मणि खिन् । उक्खशब्दे कर्मणि करणि वोपपदे शंसतिः खिन् ।
पुरस् उपपदाद् दाश् दानि इत्यस्मात् कर्मणि प्रत्ययः । 'श्वेतवहादीनाम्—' वातिक-
मिदम् । श्वेतवहादीनां मध्या यत्र पदत्व भावितव्यं खिनपवादो डस् वक्तव्य
इत्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेताः (अश्वाः) यं वहन्ति स इतुपपदसमासः डित्स-
सामध्यादभस्यापि टेलोपात् श्वेतव् अस् श्वेतवस् इति स्थिति 'अलसन्तस्य—'
(४२५) इति दीर्घः एवमुक्थशाः पुरोडा इति । पुरोडा इत्यत्र दस्य डत्वं
निपातनात् । खिन्प्रत्यस्य प्रयोजनम् सस्त्विव तत्र 'अलसन्तस्य—' (४२५)
इत्यस्मादभ्येति अवया (३४१६) इत्यत्र वक्ष्यते ।

३४१५ । अवे यज् ॥ ३।२।७२ ॥

दी—। अवयाः । अवयाजी । अवयाजः ।

यज् takes लिन् when preceded by अव. The separate mention (योगविभाग) of यज् is to the effect that यज् only may have a part in the next rule 'विजुपे—'(3417) and not अतवङ् etc.

मित—। अव इति । अवोपपदे यजेष्विन् स्याच्छन्दसि । योगविभाग सत्तारथः ('विजुपे—' इत्येतदर्थः) । अतवङ्गादीनां ना भूतवानुवृत्तिरिति ।

३४१६ । अवयाः खेतवाः पुरोडाश्च ॥ ३।२।६७ ॥

दी—। एते संवङ्गी कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्त्यथाः ।

These are irregularly framed, in the vocative case, with उपधा lengthened after लिन् has been attached for here 'अलसन्तस्य—'(425) does not apply.

मित—। अवया इति । कृतदीर्घा इति । निपातनादिति भावः । तथाचेषु उस् प्रत्यये सति 'अलसन्तस्य—'(४२५) इत्यस्याप्राप्ते दीर्घो न स्यात् । असन्वङ्गी इति तत्र निषेधात् ।

३४१७ । विजुपे क्न्दसि ॥ ३।२।७३ ॥

दी—। उपे उपपदे यजेष्विच् । उपयट् ।

उप preceding; यज् takes विच् in the Vedas. उपयट्—उप यज् + विच्—विच् retains nothing (सर्वलोपी like क्षिप्) for इकार is for facility in pronunciation, य् dropped by 'विरुक्तस्य' and ज becomes ञ् by 'व्रथ—'(294) and उ and ट् by ष 'भ्रशां जश्च—' and 'वाऽवसाने'.

मत—। विजुपे । विच् + उपे इतिच्छेदः । 'अवे—'(३४१५) इत्यतो

यज इत्यनुवर्तते । वदाह—उपे इत्यादि । उपयङिति । विच् सर्वलोपी क्त्वादि-
वत् । इकार उच्चारणार्थः । चकारस्तु स्वरार्थः । व्रथेति (२८४) पत्वे 'भ्रशः—'
'वावसाने' इति—जश्लवत् । सत्त्वं इत्यनुवर्तमानेऽपि ह्रन्दीयह्रणं ब्राह्मणादि-
संयहार्यम् । मन्त्रप्राक्पठयोः वेदनामधेयमित्युक्तम् ।

३४१८ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ॥ ३।२।७४ ॥

दो—। सुप्रापसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्योधातुभ्यश्चन्द्रसि
विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः सुप्रः । चाङिच् । सुदामा ।
सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । छतपावा । विच् । कीलालपाः ॥
'ब्रह्मभूणवत्तेषु क्तिप्' (२८८८)—।

When a सुप् or an उपसर्ग precedes any आकार-ending root
in the Vedas these may take any of the affixes मनिन्,
कनिप् and वनिप् as well as विच्. सुदामा=सुं दा मनिन् (मन्) highly
charitable. सुधीवा=सुं धा कनिप् (वन्)=सुधीवन् by 'घुमास्या—'
(2462) etc. Similarly—सुपीवा=सुप्राकनिप्—a good preserver and a
good drinker. भूरिदावा—भूरि + दा + वनिप् (वन्)=भूरिदावन् (the
base)—वनिप् not being क्तिप् 'घुमास्या—' does not apply—a giver
of abundance (of wealth). Similarly छतपावा—छत् + पा + वनिप्—a
giver of clarified butter. कीलालपाः—कीलाल + पा + विच्—drinker
of water (कीलाल) । 'ब्रह्मभूणवत्तेषु—' This is for the next rule which
follows upon it (3.1.41.)

मित—। आतो मनिन्निति । 'सपिस्थः' (३।२।४) इत्यतः सुपीति उपप्रदायकं
सप्तम्यन्तमनुवर्तते । 'सत्सुडिष—' (३।२।६१) इत्यतः 'उपसर्गेऽपी'ति । 'विजुपे—'
इति पूर्वस्वात्विति चन्द्रसीति च । तदाह—सुप्रापसर्ग चेत्यादि । सुदामेति । सुह्रु-
ददातीति विग्रहः । सु + दा + मनिन् (मन्)—सुदामन् इति प्रातिपदिकम् ।

सुवीवा सुपीवेति—सुहृ, दधातीति सुहृ, पीवतीति च वियह उभयवैव
 कनिष्ठा तस्य (प्रत्ययस्य) किञ्चाद् 'धृमास्त्रागापा' (२४६३) इत्यात् ईस्त्वम् ।
 वनिपि एव सिद्धे कनिषयहर्ष किञ्चार्थम् । तथाच भूरिददतीति घृतं पिवतीति च
 वियह वनिपि परे भूरिदावन्, घृतपावन् इत्यत्र आतईस्त्वं न । कौलालपेति ।
 कौलालं जलम् । तत् पिवतीति वियहः । विच् । कौलालममशतं जीवनं
 भुवनं वनम्—इत्यमरः ॥ ब्रह्मभूतेति उत्तरव किपोऽनुष्ठम्भमेतत् ।

३४१८ । बहुलं हृन्दसि ॥ ३।२।८८ ॥

दी । उपपदान्तरस्य हन्तेर्बहुलं क्तिप् स्यात् । माढहा ।
 पिढहा ॥ 'हृन्दसि लिट्' (३०८३)—भूतसामान्ये । अहं
 द्यावापृथिवी आ ततान ॥ 'लिटः कानजवा' (३०८४) । 'क्सुश्च'
 (३०८५) । हृन्दसि लिटः कानच्क्त्स्वा वा स्तः । चक्राक्षा वृष्णिम् ।
 यो नो अग्ने अररिवां अघायुः । 'णेश्च हृन्दसि' (३११७) ख्यन्ताद-
 धातोश्च हृन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥
 'भुवश्च' (३११८)—अस्मात् केवलात् प्राग्वत् । भविष्णुः ।
 'हृन्दसि परेच्छायां काच उपसंख्यानम्' (वार्तिकः) ।
 'काचहृन्दसि' (३१५०)—उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरज-
 धिकारे जवसवौ हृन्दसि वाचौ' (वार्तिकः) । जवेयाभिर्यूनः ।
 जवर्मिं जवः । देवस्य सवितुः सवे ।

क्तिप् is attached irregularly after हन् etc if other उपपदं than
 ब्रह्म, सूच and हव precede. Thus माढहा, पिढहा etc. भूतसामान्ये—i.e.
 लिट् in the vedas is used in the past sense in general.
 'चहम्' etc Here आततान—in लिट् । चक्राक्षा—क् + कानच् ('आन')
 optionally in place of लिट्—hence दित् etc. यच् due to

want of गुणह्रि as the affix is कित्. यो नो—Here अररिवा (or अररिवान्)=रा (to give)+कसु (वस्) in place of लिट्, hence हित् etc, इट् comes in by 'वस्तेकाजाद घसाम' (3096). Then न ररिवान्—नञतत्. पारयिषवः—पृ+णिच्+इण्वच् in the sense of तच्छील तद्धर्म etc, 'येच्छन्दसि' (3117). भुवश्— भू also, when stands by itself, takes इण्वच् in the sense of तच्छील etc in vedas—भविष्य. 'छन्दसि'—(Vartika) This Vartika is in connection with 'स्य आत्मनः काच्' (2659) and means that कच् has to be enlisted as having taken place after a base even in the sense of 'other's wish' (and not only) of one's. Thus अचायुः—wishing sin on the past of others. अच काच् अघाय by 'अघाचस्यात्' (3590) then add उ by 'काच्छेन्दसि' (3150). 'एरजधिकारे'—(Vartika) under the scope of (the rule) 'एरच्' (3231) words जव and सव has to be included as having taken अच् (जु+अच्, सु+अच्) in the matter of vedic language. जव and सव could have been formed with अप् by 'कृदोरप्' (3232) but their inclusion under अच् is for अनौदात्तता by 'चित्' (3710) which is clear from the instance herein.

मित—। बहुलमिति । लोके 'ब्रह्मादिष्वेव किवेव इति द्विविधो नियम इति भाष्यम्' इति 'ब्रह्मभूषणव्रतेषु क्विप्' इति सूत्रे उक्तम् । तेन तादृश नियमादप्राप्तः क्विप् छन्दसि विषये प्रतिप्रसूयते । तदाह—उपपदान्तरेपीति । ब्रह्मभूषणव्रतभिन्नेऽनुपपदे इत्यर्थः । मातरं हन्ति, हतवान् हनिष्यति इति वा मातृह्णा एवं पित्रह्णा । 'बहुलयङ्गणात् कश्चिन्न पित्रघातः' इति नागेशः । आततान—आत्पूर्वात्तनोर्तेलिट् । 'यलुत्तमो वा' इति पाक्षिकह्रिः । पक्षे ततन इति । चक्राण्येति । करोतेर्लिट् कान्च् । लिङादिश्रुत्वाद् हित्वादि । कित्त्वाद् गुणह्रिगोरभावे यण । अररिवा इति—न ररिवान् इति नञ् समासः । तव ररिवान् इति रादाने इत्यभ्यालिङ् कसौ हित्वादेरुक्तम्—'आतो लोपः—' इत्याहोपात् 'वस्तेकाजाद—'

(३२६) इतीडागमेन निष्पन्नम् । 'दीर्घादिति' इति नस्यत्वे आतोऽटि नित्यम् । इति रीः पूर्वस्थातो नित्यमनुनासिकः । 'बेःछन्दसि' इति एतत् पूर्ववत् न व्याख्यातमिति आह—अन्तास्तोरित्यादि । 'अलङ्कार निराङ्कार'—(३१।१२६) इत्यत इणचोऽनुवृत्तिः । 'आकेशच्छीलतर्जम'—(३१।१२७) इति तच्छीलानुवृत्तिश्च । प्रागवदिति । छन्दसीणच—तच्छीलानुवृत्तिः शेषः । पृ + णिच् + इणच, भु + इणच् । 'छन्दसि पदेच्छायाम्' इति वार्तिकमिदम् । 'सुप आत्मनः क्वच्' (२६५७) इति सूत्रस्यमिदम् वार्तिकम् । अघायुरिति । परस्य अघ' (पापम्) इच्छतीति वियङ् । अघ + क्वच्—इति स्थिते 'अन्धाघस्यात्' (३५८०) इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशे अघाय इति । ततः 'क्यात् छन्दसि' इति उः । 'एरजधिकारे'—इति वार्तिकमिदम् । छन्दसि विषये जव इति सव इति च शब्दौ अचप्रत्ययेन निपात्येते इति 'एरच' (३२३१) इति सूत्राधिकारे वाच्यमित्यर्थः । 'ऋदोरप्' (३२३२) इति प्राप्ते वचनम् । जु इति सौवो धातुः । धूङ् प्राणिवर्गविमोचने । पु प्रसवेत्यर्थयोः । आभ्यामपि कृते अन्तोदात्ततान स्यात् । अचि तुकृते 'चितः' (३७१३) इत्यन्तोदात्तं भवति । तदुदाहरात्—जवे यामिरिति । सवितुः सवे इति च ।

३४२० । मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीराः उदात्तः ॥ ३।३।८६ ॥

दी—वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात् स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुन्नमिष्टये । पचात् पक्तोरुत् । इयं ते नवप्रसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आयाहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ।

In respect of मन्त्र or 'vedic hymns' क्तिन् after वृष्, इष्, पच, मन्, विद, भू, वी and रा come and the affix is उदात्त ।

मति— मन्त्रे वृषेपेति । वृष् वचने । इष् इच्छायाम् । पचपाकि, मन् ज्ञाने मनु वचने इतुभयोरपि यङ्गम् । विद ज्ञानादिषु । भू सत्तायाम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्तासमन्तादिभ्यः । रा दाने । सूत्रे पचमन्त्रे प्रथमा । तदाह—वृषादिभ्यः इति । वृष्टिं दिव इत्यादि । वृषादिभ्यः क्रमेण क्तिन्मुदात्तः । एषुदाहरणेषु क्तिन् उदात्तत्वं स्पष्टम् । क्तिन् इति स्त्रियां क्तिन् इत्यतोऽनुवर्तते इति बोध्यम् । नवप्रसी नवतरा ।

मतिरिति । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपः । अन्यत्र यथायथं किञ्चात्र गुणः । 'वीतये' भक्षयार्थम् । 'गृणानो' इत्यदातयिनीहोता सत्सि बर्हिषि' इति मन्त्र-शेषः । सामवेदस्यायं मन्त्रः ।

३४२१ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभाक्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूषसदनोऽग्निः ।

ईषद्-etc i.e. ईषत्, दृग् and स preceding the roots implying motion take युच् in vedic literature this (युच्) supersedes खल् due by 'ईषद्ःसुषु' । सूषसदन—fire who is easy of access—सु + उप + सद + युच् ।

मित—। छन्दसि गतीति । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु खल्' (३।३।१२६) इत्यत 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु' इत्यनुवर्तते । 'आतो युच्' (३।३।१२८) इत्यतो युजिति च । तदाह—ईषदादिषु इति, कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु योजनीयम् । सूषसदन इति । सुखेन उपसद्यते इति विग्रहः । अकृच्छ्रायै युच् । एवं दुरुपसदन ईषदुप-सदनः । खलितु सूषसद इत्यादि स्यात् ।

३४२२ । अन्योभ्रोऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

दी—। गत्यर्थेभ्रो येऽन्ये धातवस्तेभ्रोऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोद्व्रज्जणे गाम् ।

Roots other than those of motion take युच् in the vedas in the senses as above. 'सुवेदनाम्—'You made a speech or praise of Brahman that is easily understood or highly lucid. सु + विद् + युच् + आप् भिद्याम् ।

मित—। अन्येभ्योऽपीति । प्रागवदनुवृत्तिस्तदाह—गत्यर्थेभ्य इत्यादि । ईष-

दादिषु उपपदिषु कृच्छ्र, कृच्छ्र, येषु इति योजनीयम् । सुवेदनाम् इति । सुखं विद्यते
(जायते अर्थो यस्याः) इति विग्रहः । उपपदाद् विदेयु च । लघुपधगुणः । एवमीष-
दादिषुदाहर्त्तव्यम् । अकृषीत् = कृतवान् त्वमिति शेषः—गणकार्यमभित्यमिति
कृतवान्ययी बहुलमिति वा शपः श्रुः ।

३४२२ । कृन्दसि लुङ् लङ् लिट् ॥ ३।४।६ ॥

दी—। धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेति वा सुप्रः । पक्षे
यथास्व प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोटर्थे लुङ् । इदं
तेभ्योऽकारं नमः । लङ्—अग्निमद्य होतारमवृषीतायं यजमानः ।
लिट्—अद्य ममार, अद्य म्रियत इत्यर्थः ।

These affixes viz लुङ्, लङ् and लिट् are employed optionally after roots as far as their senses are concerned under all times. In the alternative cases they are used in their own particular ways i.e लुङ् is used in the past sense in general, लङ् in अनद्यतन past sense and लिट् in परोच past sense. 'देवो देवेभिः—'Let the deity (fire) come with the gods'—here in आगमत् लुङ् has been used in the sense of लोट्. देवेभिः = देवैः by 'बहुल कृन्दसि' (7.1.10) under 'अवी भिष ऐष्' (7.1.9). 'इदं तेभ्यः—'Let this be my obeisance to them'—here लङ् has been used in the sense of लोट्. अकरम्—कृ + लुङ् see under 'कृन्दसि' (3406). अग्रिमदा—'This sacrificer (यजमान) chooses fire to-day as the priest (for him); here लङ् has been used in the sense of लट्. अद्या ममार—लिट् in the sense of लट्. अद्या is the संहितापाठ is accounted for by 'अन्येषामपि दृश्यते' (3539)

मिति—। कृन्दसि लुङ् इति । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (३।४।६) इत्येतत्

सर्वमप्यनुवर्तते । 'समुच्चये सामान्यवचनम्' (३।४।४) इत्यतः सामान्यवचनस्येति च । तद् व्याचष्टे—धातुधानां सम्बन्धे इत्यादि । धातुर्धसम्बन्धश्च प्रागेव तत्रैव सूत्रे (धातुसम्बन्धे—इत्यत्र) विशदीकृत इति तत्रैव द्रष्टव्यः । एते इति । लुङ् लङ् लिट् इति प्रत्ययाः वा सुप्ररिति । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (३।४।५) इत्यतोऽन्यतरस्या-मित्यस्यानुवर्त्ततेरित् । पचे यथास्त्विति । तथाच यथा लोके (सर्वकाले) 'लुङ्' 'अनद्यतने लङ्', 'परोक्षे लिट्' च तथा छन्दस्यपि प्राप्नोतीति भावः । देवी देवेभिरिति । अत्र आगमदिति आगच्छतु इत्यर्थः । तदाह—लोडर्थे लुङ् इति । अग्नवेदस्यादिमाग्निस्तस्यमिदम् । देवोऽदेवेभिरन्वेदैवैः साहसमागच्छत्विति मन्त्रार्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति अतो भिन्न ऐसभावः । इदं तेभ्य इति—अत्रापि अकरमित्यत्र लोडर्थे लुङ् । अकरमिति 'कृच्छदृक्लिभ्यः छन्दसि' (३००६) इत्यत्र साधितम् । 'अग्निमद्य'—अत्र अद्वयत इति लङर्थः । इषोतीत्यर्थः । इवरश्चे क्र्यादिः । तस्मात्तङ् । 'क्र्यादिभ्यः श्रा' 'ई हल्यञोः' इतीचम् । लिट्सुदाहरति अयेति समारिति । 'सिद्यते लुङ् लिङोश्च' इति लिटि तङ्भावः । 'अचो ऋणिति' (२५४) इति वृद्धिः । अद्या इत्यत्र 'अन्वेषामपि दृश्यते' (३४३८) इति संज्ञितायां दीर्घः ।

३४२४ । लिङर्थे लेट् ॥ ३।४।६ ॥

दी—विध्यादौ हेतुहेतुमदभावादौ च धत्तोर्लेट् स्याच्छन्दसि ।

In vedic literature the affix लेट् (the fifth लकार) is employed after a root in the senses of injunction (विधि) etc 'cp—विधिनिमन्त्रण—' (2208) and in the sense of cause and effect (cp—'हेतु हेतुमतोर्लिङ्' 2813).

मित—लिङर्थे इति । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टमप्रश्रप्राचनेषु', 'हेतु-हेतुमतोर्लिङ्' इत्यत्र च स्पष्टम् । तदाह—विध्यादाविधादि । पूर्वमन्त्रादि छन्दसीति । लेङिति पञ्चमो लकारः ।

३४२५ । सिव्वहुलं लेटि ॥ ३।४।२४ ॥

The विकरण सिप् is variously used after roots in लेटि i.e. it is somewhere used and somewhere not. : Note that सिप् retains स् only and is followed by शप् and then by तिप्, तस् etc.

मित—। 'सिव्वहुलमिति । सिप् इति विकरणः । स च लेटविषये बहुलं प्रयुज्यते । सिप् 'सकारमात्रं' शिष्यते । सिप् परं शप् ततस्तिवादय इति बोधम् । सिवभावे तु यदापूर्वं शपतिवादयः ।

३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

In the cases of परस्मैपद, इकार of the तिङ् affixes optionally disappear when लेट follows.

मित—। इतयेति । 'तिप् तस् कि—' (३।४।७८) इत्यतस्तिङामित्येवाङ्गमर्थः । 'वितोऽन्यत्र' (३।४।२६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । 'लेटोऽङाटी' (३।४।२४) इत्यतो लेट इति च । तदाह—लेटस्तिङामिति । इत इति इकारस्थैर्यः ।

३४२७ । लेटोऽङाटी ॥ ३।४।२४ ॥

दी—। लेटः षट् षाट् एतावागमौ स्तस्तीच पितौ । 'सिव्वहुलं णिङ्गत्तव्यः' (वार्तिक) । वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्कारति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप् इलोपस्यचाभावे—पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवाति ।

षट् and षाट् are the augments of लेट् i.e. of its substitutes तिप् etc and they are पित् । 'सिव्वहुलम्—' Varttika.—It has to be said that सिप् is variously पित् (this is for वृद्धि) . 'प्र ण—तारिषत्—

तृ + सिप् + अट् + तिप् = तारिष्ट् सञ्जत्—इद्धि due to शिस्त of सिप् and इट् by 'अर्द्धावतुक्छ' + इलोप by former rule = तारिषत्—प्रत्य by 'आदेशप्रत्ययोः' (213). करति—कृ + शप् (instead of छ) + तिप्। जोषिषत्—जुष् सिप् + अट् + तिप् = जोष् + इस् अत्—इट् as before गुण by 'पुगन्त—' (2189). Break up as आसाविषत् + अर्शसानाय। आसाविषत्—आ—सु सिप् + अट् तिप् इद्धि and इट् as before. When सिप् as well as elision of इ is wanting we have the augment आट् e.g. पताति = पत् + शप् + आट् तिप् and भवाति—भू + शप् + आट् तिप्,

मित—। लोट इति। छेडादेशस्य अट आडित्यागमौ क्रमेण भवतः। क्वचिदट न तु युगपत्। तथा च सिपि इलोपे च सति प्रायेण अडागमः। तदुभयाभावे तु प्रायेण आडागम इतुदाहरणेन विशदीकरिष्यते। तौ च पिताविति। 'आहुत्तमस्य पित्रे' (१।४।६२) इत्यतस्तदनुत्तरिति बोधम्। 'सिचवहुलम्—' वार्तिकमिदम्। सिपि सति धातोषित् कायं बहुलं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। इद्धिरिति। तारिषदित्येव 'अचो जिषति' (२५१) इति इड्कार्यमिदम्। तू प्रबनतरणयोः इत्यस्मात् सिप् अट् तिप् इति स्थिते अनेन इद्धिः। सिप इट आर्धधातुकत्वात्। आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्। कर्तरि शप् 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलवचनादत्र शब्दः। इत्येतीकारलोपः। करतीति। 'तनादिक्कजभ्यः—' इतुप्रत्ययस्य व्यत्ययेन शप्। गुणः। जोषिषत्—जुषी प्रीतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। प्राञ्जवत्। सिपि अटि कृते गुणः। इट्। इत्येति प्रत्ययस्येकारलोपश्च। आसेति। आसाविषत् + अर्शसानाय इतिच्छेदः। आत्पूर्वात् सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्मात् सिपि (इटि) अटि तिपि च कृते इड्कारादेशे प्रत्ययेकारलोपे च आसाविषदिति। सिप इति। सिपः अभावे इलोपस्य चाभावे इत्यन्वयः। आडिति भावः। तथैवोदाहरति—पताति इति। पत्तुल पतने अस्मात्सिप्। धातोरुत्तरं शप्। प्रत्ययस्त्राडागमः। एवं भवति इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या। सिप् इति वचनं प्रायिकाभिप्रायम्। इलोपे सत्यपि आडागमस्य दर्शनात्। तथाच मन्तः—विभः पतात् (१।१।६३) इति।

३४२८ । स उत्तमस्य ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। लोटुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव—
करवावः । टरेत्त्वम् ।

Elision of the सकार of the first person (वस् or मस्) of लोट् is optionally effected. Thus करवाव करवावः (कृ + वस् = कृ + उ (by तनादिक्त्वभ्याः) वस् = कृ (by गुण) + आटवस् = करो आवस्—गुण of उ आट being पितृ = करव आवस् then the forms as above. कृ + आताम् (लोट्), here आताम् being आते by—टित आत्मनेपदानां टरे we look ahead—

मित—। स इति । 'इत्यथ लोपः—' (३।४।८७) इत्यतो लोप इति । 'वैतोऽन्व' (३।४।८६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—लोटुत्तमसकारस्येत्यादि । करवाव—करवावः इति । कृवो लोटो वस् । 'तनादिक्त्वभ्याः—' इति उः । तस्य सार्वधातुको गुणः । रपरत्त्वम् । 'लोटोऽङाटौ' इत्याट् । तस्य पितृ न ङित्त्वाभावाद् उन्निकरणस्य गुणः । अवादिशः । 'बहुलं कन्दसि' इति 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यस्या-प्रवृत्तिः । कृ + लोट् आताम् इति स्थिते 'टितः—' इति एत्वमित्याह—टरेत्त्वमिति । एवं कृ + आते इति जाते—

३४२९ । आत ऐ ॥ ३।४।८९ ॥

दी—। लोट् आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ।

ऐ is the substitute for the आकार of लोट्. There are two आकारs in लोट् one of आताम् and the other of आट. This rule refers to आकार of the affix आताम् and not of the augment आट

for otherwise the सूत्रकार could say ऐट in stead of आट. Thus this result is arrived at on the force of the injunction of आट्. (आङ्विधिसामर्थ्यात्—). For example यजाते in 'यो यजाति—' यज + आट्. यजाति is with आट् and तिप्. 'सुतेभिः—' Let them two enjoy delight with sons as well as enjoyables (प्रदः = अन्नः). Here मादयैते—मद + णिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् = मादि + आ ऐते (by 'टितः—' and the present rule, then गुणः, अयादेश etc).

मित—। आत इति । 'लिटोऽङाटौ' (३।४।८४) इत्यतो लिट् इत्यनुवर्तते । तदाह—लिट् आकारस्येति । सुतेभिः शोभनाग्नेन च मादयैते मायताम् सुखातिशय-मनुभवतामिति सन्तर्थाः । अत्र मद + णिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् (आते) इति अनेन सूत्रेण मादि आ ऐते इति भवति (आतामाकारस्यैव ऐत्वविधानात्) । ततो गुणादिना रूपम् । ननु कुत आतामेवाकारस्य ऐत्वं न तु आट् इति प्रश्नः । तदाह—विधिसामर्थ्यादिति । आङ्विधि सामर्थ्यादित्यर्थः । आट् एव विधित्सितत्वे तु खाद्यवाक् 'लिटोऽङाटौ' इत्येव ब्रूयादित्याह—अन्यथा हीति । आट्करणफलमाह— यो यजाति—इति । अत्र यजात इत्यत्र यजेरात्मनेपदे आटते । ऐटि सति यजेत इति स्यात् ।

३४३० । वैतोऽन्यत्र ॥ ३।४।८६ ॥

दौ—। लिट् एकारस्य ऐ स्याद्वा । 'आतऐ' (३४२८) इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशे । ग्रहा गृह्यान्तै । 'अन्यत्र' किम् ? सुप्रयसा मादयैते ।

ऐ is the optional substitute for the affix ए of लिट् excepting the pervuew of that of the एकार to be met with in the rule 'आत ऐ' (3429). 'पशूनाम्—' Let me be the lord of animals. ईश + ङट् = ईश + ए by 'टितः—' । Then ऐकार by this. ग्रहाः—Let the planets be accepted. गृह्यान्तै—गृह् + यक् + आट् अने (कर्मणि)

सम्भ. by 'यदिज्या—' (2412), then 'ऐकार ; optional forms—इमे, नृत्तान्ते ।

मितं—। 'वैत इति । वा + एत; + अन्यत इतिच्छेदः । 'लेटोच्छाटी' इति पूर्व सूत्राच्छेद इति । एत इत्यस्यार्थ एकारस्त्विति । अन्यत्वस्य विवरणम्—आत ऐ इत्यस्य विषयं विनिति । तथाच तत्सूत्रविषये ये एकारान्ताः प्रत्ययाः (टेरत्वविधिना) उपप्लव्यन्ते तेषाम् एकारस्य लेङन्तभूतत्वे ऽपि नानेन ऐ विकल्पः ।

३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

दी—। पणवन्श्च आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशे । नेज्जिज्जायन्तो नरकं पताम । 'हलः श्र शानज्भौ' (२५५७) ।

लेट् is appointed when any conditional contract (पणवन्श्च) or possibility (of something wrong) implied. 'अहमेव—' I can do this for you on the condition—that I alone shall lord it over the animal world. 'नेज्जिज्जायन्तः—' We wish that we should not possibly fall into hell for our wishing sin or sinful conduct towards others. जिज्जायन्तः—जिज्ज (sin or vicious act) + क्वच by 'कन्दसिपरेच्छायामपि', दीर्घ by योगविभागे of 'अन्नाद्यस्मात्' (3546). Then शब्द । न + इत् + जिज्जायन्तः = इत् implies possibility. 'हलः श्रः—' This is for the next rule—

मितं—। उपसंवाद इति । उपसंवाद पणवन्श्च । स च भवानिदमदर्थं कुर्याच्च तदा करिष्याम्यहमेतद भवदर्थ इत्येव रूपः समर्थः । अहमेवेति । अहमेव पशूनामीशे इति चेद् भवति तदा त्रिपुरं विजिष्येऽहमिति त्रिपुरविजये दीर्घः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशूनां जीवाः संसारिण इत्यपरे । उपसंवादे उदाहरणं निदम् । अथ आशङ्कायासुदाहरति—नेज्जिज्जायन्त इति । न + इत् + जिज्जायन्त इतिच्छेदः । एव इदिति आशङ्काद्योक्ततायेन । जिज्ज प्रापम् । तत् परस्य इच्छति

इति विग्रहः 'कन्दसि परेच्छायाम् कच उपसंख्यानम्' । 'अत्रायस्यात्' (१५४६)
इति योगविभागादाक्षम् । ततः शब्दः । अन्यस्य पापेच्छां मास्तु इत्यर्थः । यदा जिह्वीति
जिह्वाचरणम् । अन्ये तु उपमानादन्यथापि कान्दसत्वादाचारः कचमाहुः । 'हलः प्रः'
इति उत्तरार्थमिदम्—

३४३२ । कन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

दौ—। अपि शब्दात् शानच् । 'ह्रस्वहोभ्रश्चकन्दसि' (वार्तिक)
इति ह्रस्व भः । गृभाय जिह्वया मधु । वधान देव सवितः ।
'अनिदिताम्—' (४१५) इति वध्नाते नलोपः । गृभामि ते ।
मध्वा जभार ।

शायच् as well as शानच्, in vedic literature is employed
in place of श्वा । 'ह्रस्वहोः—' Varttika—ह्र of ह्र and गृह is
replaced by 'भ' in the vedas. Thus 'गृभाय—etc—Take honey
with the tongue. गृभाय—गृह + श्वा + हि = गृह + शायच् by
'गृहिज्या—' = गृभाय and—गृहाण (with शानच्) । 'वधान—' alt. वधाय ।
The instances of ह्र and गृह with ref. to the Varttika
are—गृभामि ते and मध्वा जभार (ह्र + लिट् च) in places of गृभामि
and जभार ।

मित—। कन्दसौति । कन्दसि विषये हलन्ताद्धोतोः परस्य आधिकरणस्य शायच्
शानच् च स्याद् हो परे इत्यर्थः । 'ह्रस्वहोभ्रश्चकन्दसि' इति वार्तिकमिदम् । ह्रस्वहोभ्रश्च
ह्रस्व भः स्याच्छकन्दसि विषये इति तदर्थः । गृभाय इति गृहाण इत्यर्थः । गृह +
श्वा + हि इति स्थिते 'गृहिज्या—' (२४१२) इति आप्रत्ययस्य डित्वात् सम्प्रसारणे
कृते तस्य शायचि अतो हेरिति हेलोपे ह्रस्वहोरिति भः । पक्षे गृभाय इति । वधान
इति । श्वा प्रत्ययस्य डित्वात्त्रलोपार्थमाह—अनिदितामिति पक्षे शायचि वधाय
इति । प्रसङ्गाद् वार्तिकमुदाहरति—गृभामि ते इति । अत्र गृहह्रस्वभः ।
गृभामि इति लोके । आप्रत्ययस्य डित्वात् सम्प्रसारणम् । नत्वम् । जभार =

अङ्गारिति लोके । हरतेर्लिट् चल् । 'अचो विणति' (२५४) इति इहो ह्रस्वः ।
सुतेऽपि शब्दाद् द्विप्रत्ययाभावोऽपि शायच् ।

३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

दी—। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । आण्डा
शुष्मस्य भेदति । भिनत्ति इति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः ।
स्त्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतिः लोट्
शपसिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
तरमेत्यर्थः । तरतेः विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति
त्रयो विकरणाः ।

“सुप्तिङ्पग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपिच सिध्यति बाहुलकेन ॥

(इति भाष्यम्) ।

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये
अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मने-
पदे । ब्रह्मचारिणमिच्छति । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमण्य
कर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन
इति प्राप्ते । नरः = पुरुषः । अधा सवीरैर्दंशभिः वियूयाः ।
वियूयादिति प्राप्ते । कालः = कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीना-
धास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् ।
अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते ।
स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथाच
तद्वचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अस्मादाय । अण्विषयेऽच् ।

अवश्ये विशेषः । यङो यञ्भदादारभ्य 'लिङ्गशिष्यङ्' (३४३४) इति ङकारिण प्रत्याहारः । तेषां वाच्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

Additions and alterations (व्यत्यय) of affix as (of विकरण) are variously effected in the vedic literature. Thus 'आख्या—' the root भिद् being रुधादि, the विकरण 'अम्' which was due by 'रुधादिभ्यः—' has been replaced by the विकरण शप् and consequently शप् being पित् the root gets गुण by 'पुगन्त—' (2189). सरते here सृङ् प्राणव्यानि being तुदादि, विकरण श् was due by तुदादिभ्यःशः but it has been replaced by शप् and consequently the root gets गुण by 'सार्वधातुकार्ध—' (2164). नेषतु—this in place of the लौकिक form नयतु. Here (in नेषतु) there are two विकरणसः शप् and सिप्. सिप् is followed by शप्—नी + सिप् तु, (खोटः) 'एरु'—सिप् being पित् the root gets गुण, षत्व by आदेशप्रत्यययोः (213). तरुषेम—of this again the लौकिक form इतरुषेम. Here (in तरुषेम) there is लिङ् in the sense of विधि etc which (लिङ्) is followed by the विकरणसः—ङ्, शप् and सिप् whereas शप् only was due ; as तृ is भृदि । That the term बहुल in the rule is to indicate violation of each and every injunction is clear from the verse below which has been quoted from the Bhashya—सुमिङ् etc—

The author of the treatise of अष्टध्यायी intends change or replacement (व्यत्यय), in multifarious ways. (बाहुलकेन) ; cf this—viz सुप् (सु, श्री, जस etc), तिङ् (तिप्, तस मि etc) उपयङ् (technical name for परस्मैपद and आत्मनेपद), लिङ् gender, person (नर = पुरुष—1st, 2nd and 3rd), काल = tense, consonants and vowels, accent (स्वर), कर्त्तृ (i.e. कारकवाची affixes such as अङ् and

तद्धित) and यङ् (this is not the frequentative affix but it is the प्रत्याहार beginning with the य here) and ending in ङ in the next rule 'लिङ्गशिष्यङ्' (3.1.86) and thus includes all—?). The व्यत्यय of the affixes सुप् etc. enumerated in the verse are respectively dealt with in the instances as will follow :—

धुरि—सुप् व्यत्यय—यही in place of सप्तमी । तच्चति—तिङ् व्यत्यय—sing. for pl. । इच्छति—युध्यते—change of पद. मधीः—लिङ्गव्यत्यय—masculine in place neuter. वियूयाः (वि + यु + आशीलिङ् याच्) —change of person—and instead of 3rd. आधास्मानिन (आ + धा + छट् शान् + सुगागम्) here छट् has been appointed in place कुट् । अदुच्छत्—change of हल् (हलव्यत्यय) here धु in place of दृ was due by 'एकाधीशोमथ—' । मित्र वयम्—change of अच् (अजव्यत्यय), here मित्रा with दीर्घ was due by 'अन्वेषामपि दृश्यते' (3539). स्वरव्यत्यय or change of accent will be considered under स्वर प्रकरणम्. The word कर्तृ in the verse is for कारक which again implies the affixes such as कृत् and तद्धित employed in the senses of कर्त्ता, कर्म etc (वाच्य). Thus अन्नादाय—the dative (चतुर्थी) of अन्नाद (अन्न अद् + अच्) which is irregularly derived with अच् where अण् was due by 'कर्मण्यङ्'. The distinction between the form (अन्नादाय) derived with अण् and with अच् is evident in अवयव or पदपाठ i.e. if अन्नादाय is derived with अण् then its breaking up in पदपाठ is अन्न आदाय whereas if it is the dative of अन्नाद (derived with अच्) the dissolution in पदपाठ is अन्न अदाय. The व्यत्यय of तद्धित affix is clear from illustrations like 'लं बोध यति ते जातवेदः' । Where the base यत् takes the affix अत which is restricted to the base क्तिम् only. Similarly

‘विश्वे देवासोमरुतो यतिष्ठान्’ etc. : यत्नो यश्चात् etc.—explained in connection with the explanation of the verse— from the भाष्य above.

मित—। व्यत्यय इति । व्यतिक्रम्य एति गच्छतीति व्यत्ययः । व्यतिपूर्वादिभ्यो भावे भजिति शब्दे न्युशेखरः । व्यतिक्रम्य गमनञ्च क्वचित् विषयान्तावगाहनम् । क्वचिद् विषयवये प्रवृत्तिः क्वचिच्च विषयवये इति अधस्तनोदाहरणेषु स्फुटीभविव्यति । भेदतीति । भिदे रुधादित्वात् ‘रुधादिभ्यःअम्’ इति अग्नि प्राप्ते शप् । भरते इति । शङ् प्राणत्यागे तुदादिः । तस्मात् ‘तुदादिभ्यः शः’ इति शं प्राप्ते शप् । नेषत्विति । नीज प्रापणेभूदिः । हौ विकरणाविति । तत्र शपः प्राक् सिपः प्रयोग इति विवेकः शिपः पिप्प्लेन सार्वधातुकेति धातोर्गुणः । ‘आदेश—’ इति पत्वम् । नयत् इति लोके । तरुष्वेन इति तु प्रवनतरनयोः भूदिः । तयो विकरणा इति । एषु विवरणेषु उविकरणस्य प्राक् प्रवृत्तिः ततः सिपः ततः शपः इति ज्ञेयम् । एवम् तु + उ + सिप + शप + मस विधिलिङ् । व्यत्यय इत्येव सिद्धेवहुल-ग्रहणं सर्वोपाधिब्यभिचारार्थमिति भाषासंवादः पुरस्कृत्याह—सुप्तिङ् इति । शास्त्रज्ञान अष्टाध्यायीप्रणेता पानिनिरेव सुपां (सु औजसादीनाम्), तिङां (तिप् तसादीनाम्), उपग्रहस्य (परस्मैपदात्मनेपदयोः) लिङ्गस्य (पुंस्त्रीत्वादिः) नरस्य पुरुषस्य (प्रथममध्यमोत्तमलक्षणस्य) कालस्य कालवाचिनो लकार-जातस्येत्यर्थः, हलो व्यञ्जनस्य, अवः स्वरस्य (उदात्तादिः), कर्तुः (तदपलक्षित कारकवाचिनः कृतः तद्धितस्य च प्रत्ययस्येत्यर्थः) । यङ्श्च यङ् इति प्रत्याहारः । स चाच्चादेव यश्चादादिभ्यः ‘लिङ्गा शिष्यङ्’ इत्युत्तरस्वस्वरङ्कारेण नियम्य इति वक्ष्यति । ततश्च सर्वविधविकरणस्य व्यत्ययं व्यतिक्रमम् इच्छति । सः च व्यत्ययः बाहुलकेन बहुलानयान् लाति आदत्त इति बहुलः । तस्य भावी बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद् बुध । तेन तादृशेन बहुलभावेन सिध्यतीत्यर्थः । सुवादिव्यत्ययं केनेषोदाहृत्य दर्शयति—धुरि दक्षिणाया इत्यारभ्य । अतः सप्तम्यां प्राप्तायाम् व्यत्ययेन यष्टी । तच्छतीति । भौ प्राप्ते व्यत्ययेन तिप् । युध्यति इति । युध दिवादिस्वनेपदी । मधुन इति । अमृत क्षीरयो वाचको मधुशब्दो नित्यं क्षीवम् इति नागेशः । व्यत्ययेन

पुंस्त्वम् । विद्यया इति । युमिश्ये विपूर्वः । आशिषि लिङ् । प्रथमपुरुषे प्राप्ते
 व्यत्ययेनः मन्त्रम् । आधास्त्वमानेनेति अत्र कालव्यत्ययः । कालाय तद्याची
 लकार इत्युक्तम् । आङपूर्वाद् दधातेर्लृट् । 'लृटः सुहा' इति तस्य शानच् ।
 आने सुमिति सुक् । आधाता इति लृटि प्राप्ते इदम् । अदुचदिति । अत्र
 हलव्यत्ययः । 'एकाचो वशी भव—' भवभावेन धकारे प्राप्ते ढकारः । मित्
 वधमिति । अत्र स्वरव्यत्ययः । 'अन्वेषामपि दृश्यते' (३४३८) इति दीर्घे प्राप्ते
 ऋस् । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यत इति । उदात्तादिव्यत्ययः स्वरप्रकरणे दर्शयिष्यते ।
 कर्तृशब्द इति । तेन 'दीव्यति—' इत्यादौ विधीयमानानां उगादीनां देवनादिकर्तृत्वा-
 देवमुक्तम् । न लिङ् कारकवाचित्वेऽप्यायङ् । कृतकृतमिति तात्पर्यात् ।
 तथाच किमो विहितोऽतिप्रत्ययः व्यत्ययेन यच्छदादपि भवति । 'त्वं बोधयति
 ते जातवेदः' इति 'विद्ये देवासी मरुतो यतिष्टन' इति च । एवमत्र तद्विहितव्यत्ययो
 द्रष्टव्यः । कृदव्यत्ययमाह—अन्नादायेति । अन्नमदति इति अन्नादः । तस्मै =
 अन्नादाय । [अणितु 'कर्मयण' इति सूत्रेण चतुर्थ्यन्ताभावेऽपि आदाधातोः आतो गुकि
 अन्नादाय इत्येव ।] तत्र को विशेष इत्युक्ताह—अवयङ्गे विशेषः । अवयङ्गः = पदपाठः ।
 तथाच यदातं अणं विधीयते तदा अन्न आदाय इत्यवयङ्गः । यदि तु अच तदा अन्न
 आदाय इति । अन्न आदाय इत्येव चावयङ्गे दृष्टान्तमादाय कृतप्रत्ययव्यत्ययः । यङ्
 इति प्राग्वीक्ष्यम् ।

३४३४ । लिङ्गाशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

दी— आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छन्दसि 'वचउम्'
 (३४५४)—मन्त्रं वोचेमात्मने । 'दृशेरग्वक्तव्य' (वातिक) ।
 पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (२४०६)
 इति गुणः स्यात् ।

In vedic literature अङ् after roots in आशीर्लिङ् is employed.
 Thus 'मन्त्रम्—' I should utter a hymn (मन्त्र = सुति) for अग्नि-
 'दृशेः—' Vartika. It has to be said दृश् takes अङ् in आशीर्लिङ्

(and not अङ्). Thus पितरं च etc—may I have a sight of my parents. इङ् is not allowed गुण due to क्त्वि of अक् but incase of अङ् it would come by 'सृङ्—'(2406).

नित—। लिङीति । लिङि + आशिषि अङ् इति च्छेदः । कृन्दसि इत्यनुवर्तते । तत्र लिङि इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—आशीर्लिङि पर इति । बोधेनेति । इतिरिति वार्तिकमिदम् । आशीर्लिङि परे इतिधातोरक् स्यात् तत् अङिति वाच्यमित्यर्थः । गुणाभावाद्यमिदम् इत्याह—पितरं इतिधमिति । अङितु गुणः स्यादित्याह—अङितिति ।

३४३५ । कृन्दस्यभयथा ॥ ३।४।११७ ॥

दी—। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभय-
संज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वधयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातु-
कत्वाखिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात्श्रुः श्रुभावश्च ।
'इश्रुवोः—(२३८७) इति यण् । 'आट्टगमहनजनः किकिनी
लिट् च' (३१५१) । आदन्ताट्टवर्णान्ताद् गमादेश किकिनी
स्तस्ती च लिङ् वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
जग्मिर्युवा । जघ्निर्युवममित्रियम् । जघ्निः । लिङ् दभावादेव सिद्धे
'अच्छल्युताम् (२३८३) इति गुणवाधनार्थं क्त्विम् । 'बहुलं
कृन्दसि' (३५७८) इत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ।

In vedic literature affixes which have been dealt with under the jurisdiction of roots (धात्वधिकार) are to be considered as both सार्वधातुक्स and आर्धधातुक्स. Thus—इङ् + णिच् लोट् अनु where णिच् elides due to its being regarded as आर्धधातुक । विशृण्विरे—वि श्रु + लिट् (इरे), श्रु is भूदि । Hence लिट् here being considered as a सार्वधातुक, 'स्वादिभ्यः श्रु' takes place

and अ being डित् by 'सार्वधातुकमपित्' the root is replaced by अ by 'युवः श्च'. Thus वि + श् + नु + इरे = विश्लिरे by यष् by 'इद्गुवीः सार्वधातुके'। 'अट्टगमहनजनः—' Although this rule has been explained in the कृदन्त section yet its vedic character has caused its being laid down and explained here also. आकारान्त rules, अकारान्त roots and गन्, हन् and जन take both कि and किन् (the affixes) in vedic language and these affixes are to be treated as लिट्. Thus वधिः = वृ + कि or किन्, हिल etc The distinction between कि and किन् with reference to account the former is अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वर and the latter आद्युदात्त by नित्स्वर। Similarly—पपिः—पा + कि, ददिः—दा + कि, जग्मिः—गम् + कि उपधालोप by 'गमेहन—' (२१६६). जग्मिः—जन + कि। जघ्निः—हन कि, उपधालोपादि, and कुल by 'हो—'. Although the analogy 'लिङ्गुत्' would suffice, for लिट् also is कित् by 'असंयोगाह्लित् कित्—' yet the किलकरण of the affixes is to bar the गुण due by 'अकृतताम्' (2383)। ततुरिः etc—तृ + कि—हिल etc उत्त्व of the root (अट्) by 'बहुलं छन्दसि' after गुण has taken place.

मित—। छन्दसीति। 'तिङ्गित् सार्वधातुकम्' (१।४।११२) इत्यतः साव-
धातुकसंज्ञ इति 'आर्षधातुकं शेषः' (१।४।११४) इत्यत आधधातुकसंज्ञ इति च
प्राप्तम्। 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (१।४।१) इति चाधिकृतं वर्तते। ततो व्याचष्टे—
धात्वधिकारे उक्तः प्रत्यय इत्यादि। वर्धन् इति स्पष्टं पुल्लिङ्गम्। सुष्ठु उच्चारिताः स्तुतयः
प्रशस्तिवाचकाः तां तां स्तुतिविषयदेवतां वधयन्तु इक्षिमन्तं कुर्वन्ति मन्त्रार्थः। 'स्तुतस्ती-
मयीच्छन्दसि' (८।१।२०५) इति षत्वम्। विश्लिरे इति। विपूर्वात् श्चोतेर्लिङ्ग-
बहुवचनम् (इरे)। सार्वधातुकत्वादिति। अत्र लिङ्गिभूतिरिति यावत्। अरिति।
युधातोः स्वादिलात् 'स्वादिभ्यः अरिति अः'। श्भाक्थेति। 'युवः श्च' इत्यनेन
शभावः। तदेव विश्लिरे इति स्थिते आह—इद्गुवीरिति। 'आट्टगमहनजनः—'

(३।२।१७१) यदाप्येतत् सूत्रं पूर्ववत् (उत्तरकृदन्तप्रकरणे) व्याख्यातं तथाप्यस्य हन्दी-
विषयत्वात् अतोपन्यासो व्याख्यानस्य । किंकिनाविति । इयोरपि किञ्चनेन सामेयि
विशेषःस्वरः । तथाच क्वन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । किन्नन्तस्य तु नित्स्वरेण
आद्गुदात्तत्वमिति बोध्यम् । वञ्चिरिति । लिङ् वदभावाद्विदादि । भ्रजः किः । ‘न
लोकाव्यय—’ इति निषेधाद् वञ्चमिव्यव न षष्ठी । लिङ् वदिति कार्ष्यातिदेशार्थमेव
न तु स्वरुपाद्यर्थमपि । तेन लिटि परे यथा णलादयः स्य सद्या किनि परे न । सूत्रे
आत् + ऋ इतिच्छेदः । अत ऋदन्तसुदाहृत्य आदन्त सुदाहरति । पपिः सोमं ददिर्गा
इति । उभयत्रापि किप्रत्ययः । पा + किः । दा + किः । जम्भिरिति जम्भिरिति च ।
गमेईन्त्येव किः । ‘गमहन—’ इत्युपधात्लोपः । द्विदादि । ‘होहन्ते—’ कुत्वम् ।
जम्भिरिति । जनेः किः । धातोरुपधात्लोपः । ननु लिङ् वदभावे सति ‘असंयोगाल्लिट्
कित्’ इत्येव लिटः किञ्चमादाय ‘स्थानिवदादेशः—’ इति न्यायात् लिङादेशस्यापि
किञ्चे सिद्धे उक्तप्रत्यययोः ककारानुबन्धकरणं व्यथमित्याशङ्क्य समाधत्ते—लिङ् वद-
भावेनैव सिद्धे इत्यादिना । इति गुणबाधनार्थम् इति । किंकिनोर्लिङादेशत्वेन अनेन
प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थमिति भावः । सूत्रे आद् इत्येव उच्चारणसौकर्यार्थः दकारी
न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद् दोषस्यापि ऋकारस्य गृह्यणम् । अत एवोदा-
हरति—ततुरिः इति जगुरिरितिइत्याहुः । तू गु अनयोः किः किन्वा । लिङ्-
वदभावेन द्वित्वे प्राप्ते द्वित्वात् परत्वात् ‘वहुलं हन्दि’ इत्युच्चं प्राप्तम् । ‘द्विर्वचनेऽचि’
इति निषेधात्तु द्वित्वात् प्राग् गुणो न भवति किन्तु द्वित्वात् परमेव द्वितीयस्त्वैव
(अङ्गस्त्वैव) उच्चम् । रपरत्वम् । पूर्ववत् अभ्यासकार्यम् । तृप्पवनतरणयोः
गुनिगणने ।

३४३६ । तमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनधैअधैन् कधै कधैन्
शधै शधैन्तवेड्त्वेनः ॥ ३।४।८ ॥

दी—। से । वच्चे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे ।
शरदो जीवसे धाः । असेन्—निष्वादादुदात्तः । क्से । प्रेषे ।
कसेन् । गवामिव श्रियसे । अधै । अधैन् । जठरं पृणधै ।

पक्षे आद्युदात्तः । कधै कधैन् । आहुवधै । पक्षे नित्स्वरः ।
 शध्यै । राधसः सह मादयधै । शधैन् । वायवे पिवधै ।
 तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ।

In vedic literature, these fifteen affixes, से, सेन्, असे, असेन्, क्ते, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कधै, कधैन्, शधै, शधैन्, तवै, तवेङ् and तवेन् are employed after roots in the sense of तुम् (or तुमुन्) i.e. in the sense of भाव ; cp the dictum (of भाष्य) 'अव्ययकृतो भावे'. वक्षे (to speak) वच्+से=वक् से by 'चीः कृः' (378)=वक् षे by 'आदेशः—' (210) then च । वह् (to carry) ; वह्+से=वढ् से by 'होढः' (324)=वकसे by 'षटोः कः सि'. Then as before. एषे—इ (to go) + सेन् =गुण 'सर्वधातुकाङ्' (2164) and षत् । The distinction between से, सेन् ; असे, असेन् etc is that the former affix in each case makes the derivative अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वर whereas the latter makes the same आद्युदात्त by 'जिनव्यादिर्नित्यम्'. जीवसे (to live) जीव=असे or असेन्. प्रेषे (to proceed) प्र+इ+क्से—कित्. त्रियसे (to have recourse to) त्रि+कसेन्—गुण barred due to कित् of कसेन्. पृथधै—(to fill up)—पृ+अधै or अधैन्—here गुण being barred by बहुलं रुन्दसि । आ by 'क्रादिभ्यः—' takes place. ङस् of the root by पृादीनां ङस्. and आकार of आ (ना) disappears by 'आतोलीपः—' then add अधै. आहुवध्यै to offer आ+हु+कध्यै or कधैन् each of them (the affixes) being कित्, गुण by 'सर्वधातुकाङ्' is forbidden and consequently उवङ् by 'अचि श्रु—' (272) takes place. Or (to call up) आ+हृ+कधै or कधैन् सम्—by 'वक्षिषि—' (2409) as हृव belongs to वक्षादि class then as before. Nagesha holds that as आहुवध्यै and such other forms might be arrived at

with the help of अथ्यै or अधेन् only as बाह्यलक rules supreme in respect of rejecting गुण etc; there was no need of adding कथ्यै, कथ्यैन् and शथ्यै शधेन् to the rest of the affixes से, सेन etc, and that this is also perhaps the opinion of the author (Bhattoji) himself. मादयथ्यै—मद + णिच + कथै = मादि + कथै now कथै being (भाववाचि) सार्वधातुक यक by 'सार्वधातुके—'becomes due but व्यत्ययोवहलम् takes effect and यक being rejected शप takes place causing गुण and अयादेशः। मादि + शप + अधै मादय—अथ्यै = मादयथ्यै by 'अतो गुणे' (191). पिवथै—पा + कथैन् here also कथैन् being a भाववाचि सार्वधातुक, यक though due, is forbidden to take effect as above and शप intervening पा is replaced by पिव by 'पान्ना—' (2360). Then 'अतो गुणे'। दातवै + छ = दातवाछ or दातवायु by 'लोपः शाकल्यस्य' (67). दातवै = दा + तवै (to give for दातुम् the secular from) सू + तवेङ्—no गुण due to ङित्व—for लौकिक सीतुम्। कर्तवै to reform, कृ + तवेन्—गुण by 'सार्व—' ; in place of कर्तुम्।

मित—। तुमुन इति। तुमः (तुमुनः) अर्थः तुमर्थः। तस्मिन् एते पञ्चदश प्रत्यया धातोर्भवन्तीत्यर्थः। तुमर्थस्य भाव एव। 'अव्ययकृती भावे' इति भाष्यनिर्देशात्। न चैवं तर्हि लाघवात् 'भावे'—इति कथं न सुत्रितमिति शङ्कितव्यम्। भावो विविधः सिद्धावस्थापन्नः साध्यावस्थापन्नश्च। तत् सिद्धावस्थापन्नो भावः 'भावे' इत्युच्चार्य विहितः। साध्यावस्थापन्नाख्यः भावः यत्प्रत्ययनिमित्तं भवति तमेव प्रत्ययस्य उच्चार्य विधीयते इति विवेकः। तस्मात्तुमर्थे इत्यैवोक्तं न तु भावे इति। पञ्चदश क्रमेणोदाहरति—वच्चे इत्यादिना। अव वच् + से इति वङ् + से इति व्युत्पत्तिप्रकारः। आद्ये 'चोः कुः' (३०८) इति कुत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' (२१३) इति षत्वेन रूपम्। द्वितीये 'हो ठः' (३२४) इति ठत्वे तस्य 'षट्ठीः कः—' इति कत्वे प्रागवत् षत्वेन रूपम्। वक्तुं वोढुं चेति लोके। प्रेषे इति प्र + इष् गतौ तस्मात् क्क् इत्यस्मिन् परे षत्वे रूपम्। यद्यपि से सेन् असे असेन् इत्यादि प्रतिप्रत्ययगतव्युत्पत्तिं प्रति न

किञ्चिद् विशेषप्रतिपत्ति करं तथापि स्वरविशेषादनयोः (प्रत्येकं) विशेषः 'तथाच
 से' असे इत्यादीनां प्रत्ययस्वरान्तादात्तत्वं विधीयते सेन्, असेन् इत्यादीनां तु
 'अनित्यादिर्मित्यमि'ति आद्यादात्तत्वमेव विधीयत इति विभावनीयम् । जीवसे इति ।
 जीव् + असे—जीवितुम् इति शेषः । असेन्निति । अवापि जीवसे इत्येव रूपम् ।
 केवलं स्वरविशेष इत्याह—निदिदि । त्रियसे इति । त्रि + कसेन् इति स्थिते
 कित्वाद् गुणाभावे 'अचिश्च'—(२७२) इत्योयङ् । पृथधै—पृ पाठनपूरणयोरस्मात्
 अधै प्रत्ययः । बाहुलकाद् गुणाभावे आ । 'पादीनां ऋस्वः' इति धातोः
 ऋस्वादेशः । आलोपः । पूरितुमिति लोके । पचे अधेनपचे इत्यर्थः । आहुवधै
 इति आ—हृव् + कधै इति स्थिते कित्वाद् गुणाभावे 'वचिस्तपि'—
 (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । 'अचिश्च'— इत्युवङ् । यद्वा—आहु + कधै इति
 स्थिते प्राग्बुदुवङ् बोधः । अव बाहुलकेनैव किञ्चकार्यं सिद्धे (पिवधै इत्यादी-)
 कधै, कधेन् ; शधै, शधेन् इति तुमर्थकप्रत्ययचतुष्टयं न कर्तव्यम् । उक्तरीत्या
 अधैअधेनभ्यामेव सिद्धेरिति शब्देन्दुशेखरकारणमाशयः । तत्र दीक्षितपादाना-
 मपि मतमिति आहुवधै इत्युदाहरणादेव सूच्यत इति । आहुवातुम् इति
 आहोतुमिति वा लोके । पचे नित्स्वर इति । कधेन पचे इत्यर्थः । मादयधै
 इति । मदीहर्षे तस्माद्यान्तात् शधैप्रत्ययः । तस्य तुमर्थ प्रत्ययत्वेन भाववाचित्वात्
 शित्वाच्च 'तिङ् शित्'— इति सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुके यक्' इति यक् प्राप्तेः । स
 'व्यत्यये बहुलम्' इति न भवति । किन्तु शवेव प्राप्नोति । तस्य पिच्चात् 'सार्वधातु-
 कार्त्त'— इति गुणेऽयादेशे च मादयधै इति जाते 'अतो गुणे' (१८१) इति
 पररूपे रूपम् । मादयितुम् इति तु लोके । पिवधै इति । पा पाने शधेन इति
 शधेनप्रत्ययस्यापि भाववाचित्वात् सार्वधातुकत्वात् यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
 'प्राप्ते'—(२३६०) इति पिवादेशः । ततोऽतो गुणे यथोक्तं रूपम् । शित्वादाद्यादात्तः ।
 पातुमिति लोके । दातवा उ इति । दातवै उ इति स्थिते लोपः 'माकल्यस्' (६७)
 इति पात्रिका लोपः । पचे दातवायु इति । दातुमिति लोके । न स्ते श्वितवै इति
 भाष्यम् । सूतवे इति । प्रत्ययस्य कित्वाद् गुणः । सोतुमिति इति लोके । कर्तव्ये
 इति । कर्त्तुं गुणः । कर्त्तुमिति लोके ।

३४३७ । प्रयै रोहिष्यै अय्ययिषै ॥ ३।४।१० ॥

दी—। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमवयितु-
मित्यर्थः ।

These three are irregularly arrived at with the affixes कै and इष्यै in the sense of तुम् in the Vedas. प्रयै—प्रया + कै—आलोप by 'आतो लोपः—'to go (प्रयातुम्). रोहिष्यै—रुह इष्यै to ascend (रोढुम्). अय्ययिषै नञ् व्यङ् + इष्यै not to feel pain (अवयितुम्).

मित—। प्रयै इति निपात्यन्ते इति । छन्दसीति । प्रयातुमित्याद्यर्थ इति शेषः ।

३४३८ । दृशे विष्ये च ॥ ३।४।११ ॥

दी—। द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

These two also are irregularly found with the affix कै in the vedas against the classical forms द्रष्टुम् and विख्यातुम् । दृशे = दृश् + कै—no गुण due to कित्त्व of कै । विष्ये—वि + ख्या (प्रकथने) + कै 'आतो लोपः—'applying आ of ख्या disappears.

मित—। दृशे इति । एतौ तमर्थे निपात्यन्ते छन्दसि । अथ लोकपरिगतं रूपमाह—द्रष्टुमित्यादि । दृश् कै इति स्थिते कित्वाद गुणाभावे रूपम् । अथ योगविभागःअस्तिइत्याहुः । बाहुलकनैव गुणाभावे आलोपे—च 'तुमर्थे—'दी—' इति यप्रत्ययेनैव यथोक्त—रूपमिहैरिति तेषामाशयः ।

३४३९ । शक्ति णमुलकमुली ॥ ३।४।१२ ॥

दी—। शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तमपलोसु मित्यर्थः ।

If the root शक् is a contiguous word then these two are affixed to roots in the sense of तुम् in the Vedas. Thus

विभानम् etc.—was unable to divide; वि+भञ्ज+कमुल्—इति due to शित् by 'अत उपधायाः' (2282). 'अपलुपम्'—was unable to remove or deface—अप+लुप्+कमुल् (अम्) no गुण or इति due to कित्त्व of कमुल्।

मित—। शक् इति। शक् इति धातावुपपदे इत्यर्थः। तुमर्थे इत्यनुवर्तते। तदाह—शक्नोतावित्यादि। विभानमिति—विपूर्वाद् भजेर्णसुल्। 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाइति। विभक्तुमिति लोके। अपलुपमिति। अपपूर्वात् लुप्, छेदने इत्यध्यात् कमुल्। तस्य किच्चाद् गुणहङ्गोरभावः। अपलोप्तमिति लोके। अशक्दित्यत्र बहुलं कन्दसीति त्रौ प्राप्ते शः। लङि, रूपम्।

३४४०। ईश्वर तोसुन्कसुनौ ॥ ३।४।१३ ॥

दी—। ईश्वरो विचरितोः। ईश्वरो विलिखः। विचरितुं विलेखितमित्यर्थः।

When the term ईश्वर precedes as an उपपद any root in Vedic language may take (तोसुन्) and कसुन् (अस्) in the sense of तुसुन्। Thus ईश्वरः etc.—Able to move and to dig out (विलिखः) (वि+चर तोसुन्=तोस्) वि+लिख+कसुन् no गुण due to कित्त्व of कसुन्।

मित—। ईश्वर इति। अत्रापि तुमर्थे इत्यनुवर्तते। तेन ईश्वरशब्दे उपपदे तुमर्थे धातोस्तोसुन् कसुन्प्रत्ययौ सन्कन्दसि विषये। ईश्वरो विचरितोरिति। विचरितुं समर्थ इत्यर्थः। तोसुन् उकार, उच्चारणार्थः। ओकारः स्वरार्थम्। तोस् इति शिघ्रते। चरिष्ट् तोसुनि। ["विचारितोः" इति पाठे तु बाहुलकाद् इति]। विलिख इति। विपूर्वाङ्गिखेः कसुन् (अस्)। किच्चाद् लघुपधगुणः।

३४४१। कर्त्तार्यै तवैकेतकेत्यत्वनः ॥ ३।४।१४ ॥

दी—। न लोच्छित्तवै। अवगाहे। दिदृक्षेष्टः। भूर्यस्पष्ट कर्त्तव्यम्।

These four affixes तवै, केन्, केन्थ and त्वन् are appointed after roots in the sense of कृत्य i.e. also in the sense of भाववाच्य and कर्मवाच्य as there runs the rule 'तयोरेव कृत्यकखलर्थाः'. Thus स्नेच्छितवै ; add अस्माभिः as the अनुक्तकर्ता । That is—we should not act like Mlechhas. स्नेच्छ (भ्रादि) + तवै = इट् ; this is from the Bhashya. The remaining portion is 'इत्यधायम् व्याकरणम्' (cp. Introduction to महाभाष्य). Although this form could have been arrived at with तवै under 'तुम्ये सेसिन्—' yet the importance of applying here is to have such a form in the भाव or कर्मवाच्य. अवगाह—अवगाह—केन् (ए) should bathe. दिहक्षेणः—हृश् + सन् + केन् = दिहक सेन् etc. कर्त्तुम् कृ + त्वन्—गुण by 'सार्व—' (2168), should be done (कर्तव्यम् is the classical form).

मित—। कृत्यार्थे इति । कृत्यानामर्थः कृत्यार्थः । स च भावकर्मणोः । 'तयोरेव कृत्यक—' इति भावकर्मणोरिव कृत्यविधानात् । तेन भावे कर्मणि च वाच्ये छन्दसि धातोरिति चत्वारः—तवै, केन्, केन्थ, त्वन्—प्रत्ययाः सुरित्यर्थः । यद्यपि 'भव्यगीय—' इत्यादी कर्तरि 'स्नानीयम् चूर्णम्' इति करणादौ च कृत्य-प्रत्यया विधीयन्ते तथापि स्वरूपेणैव तत्र कर्त्रादिविधानं न त कृत्यत्वेनेति नात्र तेषां संशय इत्याहुः । न स्नेच्छितवै इति—भाष्यादिहम् इत्यधायं व्याकरणमिति भाषापस्पशस्यायं शेषः । स्नेच्छ भ्रादिः तस्मात् तवै । 'तुम्ये सेसिन्—' इत्येव सिद्धे कृत्यार्थे इदम् । अस्माभिर्न स्नेच्छितव्यमित्यर्थः । अवगाह इति । अवगाहमिति लोके । अवपूर्वादगाहः केन्प्रत्ययः । दिहक्षेण इति—हृश्ः सम्रतात् केन्थः । दिहक्षणीय इत्यर्थः । कर्त्तुमिति । कृजः त्वन्प्रत्ययः । काव्यं कर्तव्यं चेत्यर्थः । गुरुरूपम् ।

३४४२ । अवचक्षे च ॥ ३४४१५ ॥

दी—। रिपुणा नावचक्षे । अवस्थातव्यमित्यर्थः ।

One form अवचचे in वेद is irregularly formed in sense of भाव or कर्मवाच्य। रिपुणा etc—I should not be stated by a foe. अव् + चचिङ् + एश् = अवचच्ए—एश् being शित् and सार्वधातुक 'चचिङ्' ख्याज् does not apply.

मित—। अवचचे इति। कृत्यार्थेयम् एश्प्रत्ययान्तो निपात्यते छन्दसि। अवचचे इति। अवपूर्वात् चचिङ् बाह्यायां वाचीत्यस्मात् एश्प्रत्ययः। एशः शित्वेन सार्वधातुकत्वात् 'चचिङ्' ख्याज् इत्यस्याप्रसङ्गे रूपम्। लोके तु अवख्यातवागमिष्वेव। तवास्याङ्धातुकत्वात्।

३४४३। भावलक्षणे स्थण्कुञ्ज्वदिचरिद्भुतमिजनिभग्रस्तोसुन् ॥ ३।४।१६ ॥

दी—। आसंस्थातोः सीदन्ति। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्तोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। 'आतमितोः। काममाविजनितोः संभवामः' इति श्रुतिः।

When any characteristic of भाव is implied by the derivative, the roots स्था, इष्, कृ, वद, चर्, हु, तम् and जन take तोसुन् in the vedic literature. आसंस्थातोः—आ + सम्—स्था + तोसुन् until completion. Thus here भावलक्षण implies limit (सीमा); उदेतोः उद् + तोसुन् गुण by 'सार्व'—। अपकर्तोः—अप कृ + तोसुन्, होतोः—हु + तोसुन् by गुण (सार्वधातुकार्धे), आतमितोः आ + तम् (तमुन्वासे) + तोसुन् इट्। 'कामम्—'आ + वि जन् + तोसुन् इट्। Indeed are we born before delivery? (आविजनितोः आप्रसवात् = Nagesha).

मित—। भावलक्षण इति। भावो भावना क्रिया सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थः। स लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्णमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तोसुन् स्याच्छन्दसि। अत्र कृत्यार्थे इति निवृत्तमिति मन्यमानम्। अव तमर्थे इत्यनुवर्त्य तमर्थे एभ्यः तोसुन्निति केचित्। तत्र। भावलक्षणस्य विधानात् सिद्धावस्थापन्नस्यैव धात्वर्थस्य प्रतिपत्तेः

साध्यावस्थापन्नधात्वर्थे विधीयमानतोमुनोऽव प्रसक्तैः दीर्घादेतच्च 'तुमर्थे सेसेन्—' इति शब्देन्दुयेश्वरे समुद्भूतं विशदीकृतव्याख्याभिरपि तत्रैवेत्यास्तां विस्तरः । भाव-
लक्षणताव अवधिभूतार्थे वर्तते इत्याह—आसमातेरिति । यावत् समाप्तिमित्यर्थः ।
आ + सम्—स्था + तोमुन् । उत् + इ + तोमुन् । अप—कृ + तोमुन् । हीतोः—
हृ + तोमुन् 'सार्धधातुकाङ्' इति विश्वछुदाहरणेषु गुणः । आतमिती—आ—
तसु + तोमुन्—सत्त्वादिङागमः । एवमाविजनितीरित्यव—आविजन् + इट् तोमुन् ।
आप्रसवादिति तदर्थ इति बोध्यम् ।

३४४४ । सृपितदोः कसुन् ॥ ३४१७ ॥

दी—। भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विस्वपो
विरपिस्सन् । पुरा जदुभ्यः आहृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

When भावलक्षण or completion of an action is implied the roots सृप् and हृद् take the affix कसुन् in the vedic literature. 'पुरा—etc.'—'Thou soundest till the disappearance (विस्वपः) of the rogue. वि + सृप्—कसुन् (अस्) no गुण due to क्त्वि । आहृदः = आ + हृद् + कसुन् = molestation.

मित—। सृपितदोरिति । सृपेः हृदेः कसुन् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि भावस्य
लक्षणत्वे सतीत्यर्थः । क्रूरस्य गमनात् प्राक् भवान् विरपिशी शब्दकर्मा भवतीति
तस्य सम्बुद्धिः । आहृद इति । आहृपूर्वाद लृट्दिर् हिंसनादरथोरित्यस्मात्
कसुन् । यावद्विंसनमित्यर्थः । क्त्विञ्छुपप गुणाभाव इति शम् ।

इति मितभाषिणा तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रिञ्चाजसौ ॥ ३।१।३१ ॥

दी—। रात्रिशब्दाद् डीप् स्यात् अजस्विषये छन्दसि ; रात्रौ वषट्पदायती । लोके तु 'कृदिकारात्—' (गणसूत्र) इति डीप्पत्तोदात्तः ।

The affix डीप्, in vedic literature, is appointed after the base रात्रि but not in connection with जस्. Thus 'रात्रौ वषट्पदायती' The night when coming revealed etc. But रात्राः (रात्रि + जस्) where डीप् does not take place. The लौकिक form by 'कृदिकारात्—' (गणसूत्र under 'वह्वादिभ्यश्च' 503) with डीप् is always रात्रौ which is thus अनोदात्त by प्रत्ययस्वरः ।

मित—। रात्रेरिति । रात्रेः + च + अजसौ इतिच्छेदः । न जसिः अजसिः नञ् समासः । तच्छ्रित्ति विषयसप्तमी । सु, औ, जस् इत्यस्य जस इकारान्तेनोच्चारणम् । अजसि इत्येव वक्तव्ये तथाविधोच्चारणं वैचित्र्याद्यम् । 'संख्याव्ययादौर्लोप' (४।१।२६) इत्यतो जीवमुवर्तते । तदाह—रात्रिशब्दादित्यादि । छन्दसीत्यनुवृत्त्यभावेऽपि अर्थादापतति लोके 'वह्वादिभ्यश्च' (५०३) इत्यत्र 'कृदिकारात्—' इति सूत्रादेव सिद्धेरित्याह—लौकेत्यिति । तत्रासंज्ञाविषये इति बोधम् । संज्ञायां तु लोकेऽपि अनेन जीवन्त इव । इत्थी संज्ञाछन्दसोरित्यनुवर्तनात् । 'राशदिभ्यां विप्' (उणादि) इति विवन्त आद्युदात्तो रात्रिशब्दः ।

३४४६ । नित्यं छन्दसि ॥ ४।१।४६ ॥

दी—। वह्वादिभ्यश्च छन्दसि विषये नित्यं डीप् । वक्ष्ये हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

ङीष् is persistently affixed to बहु etc in the Vedas. The acceptance of नित्य in the rule is for the next rule ; for the injunction instructed by 3446 is persistent from the very fact of its being enunciated (आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वम्).

मित—। नित्यमिति । 'बहुवादिभ्यः' (४।१।४५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तदाह—बहुवादिभ्यः इत्यादि । ननु आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धेऽत्र सूत्रे नित्यग्रहणं निरर्थकमित्याशङ्क्य आह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । 'सुवसे'त्येतदर्थमित्यर्थः ।

३४४७ । भुवस ॥ ४।१।४७ ॥

दी—। ङीष् स्याच्छन्दसि । विभू । प्रभू । 'विप्रसंभः—' (३१६०) इति ङुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशसु सौत्रः ॥ 'मुदगलाच्छन्दसि लिच्च' (वार्तिक) । ङीष्ो लिच्चमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुदगलानी ।

ङीष्, in vedic literature, is affixed to bases formed with ङु added to सू by the rule 'विप्रसंभः—' (3160). Thus विभू etc. The from भुवः in the rule is an imitation i.e utterance of भू formed with by ङु by 'विप्रसंभः—'. This is inferred from the following here (अनुवृत्ति) of उत्तुः from the rule 'वीती गुणवचनात्'. Thus there is no doubt that 'भुवः' in the rule is the fifth caseending of 'भू' an imitation of the finals of विभू, प्रभू etc. And that it (भुवः) has not been replaced by 'भोः' by 'चिङिति' (245) is due to irregular appearance of उवङ् with reference to this very form in this rule only (सौत्रः) । 'मुदगलाच्छन्दसि—' (Varttika). ङीष् in छन्दस्, is affixed the base मुदगल (a sage or seer) and it (ङीष्) is then considered to be as लिच् (ल—dropping for the purpose of accentuation) and to the

base must आनुक् (आन्) has to be joined when ङीष् follows. Thus 'रथीः—'The wife of सुदगल became a charioteer. [This Vartika is read under the rule 'इप्रकरणे' in अष्टाध्यायी or भाष्य].

मित—। सुवञ्चेति । 'विप्रसंभ्यो ङुसंज्ञायाम्' (२१६०) इति ङुप्रत्ययान्त-
 आनुकरणं भुरिति । तस्य पञ्चम्या निर्देशोऽत्र । तेन ङुप्रत्ययान्ताद् भुवो ङीष्
 स्याच्छन्दसीत्यर्थः । तदाह—विभूतयादि । न च भू इति दीर्घस्यैव पञ्चम्या
 निर्देशोऽयम् इति वाच्यम् । स्वयम्भूरित्यादावपि ङीष् प्रसङ्गादिति व्याज्जटे—विप्रसंभ्य
 इत्यादि । ननु कुत एतज्ज्ञायते ङुप्रत्ययान्तमीवानुक्रियते न तु भू इति पाक्षिक
 पञ्चम्यानिर्दिश्यते तत्राह—उत इत्यनुवृत्तेः । 'वीतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 वर्तते । तस्मादुत इत्यनुवृत्तं भू इति दीर्घपक्षे तु नैतत् सम्भवति । तस्माद् ङु
 प्रत्ययान्तमीवानुक्रियत इति निर्णयः । 'नन्वेवमपि ङुप्रत्ययान्तस्य 'वेङ्ङीति' (२४५)
 इति गुणेन 'भोः' इत्येव स्यान्नतु भुव इति । अत्र उवङादेशस्य दीर्घभावात् तत्राह—
 उवङादेशश्चिन्ति । अथिमेव निपातनादुवङ् आश्रीयत इति भावः । सुदगला-
 च्छन्दसीति । 'इन्द्रवरुण—' इति सूत्रस्यमिदं आर्तिकम् । ततो व्याज्जटे—ङीष्
 लिप्त्वमानुकञ्चेति । सुदगलाद् ङीष् तस्य (प्रत्ययस्य) लित्स्वरः । सुदगलशब्दा-
 नानुगिति विवेकः । सुदगलो भाम कश्चिद्वृत्तिः । तस्य पत्नी सुदगलानी । लित्स्वरस्य
 आनुक आकार उदात्तः ।

३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ४।१।५८ ॥

दी—। संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । आसुरी
 वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ।

In छन्दस् the term दीर्घजिह्वी is irregularly found with ङीष् which would, otherwise, not have come as the term (दीर्घजिह्व) is संयोगोपध (having the conjunct letter 'ह्व' for its उपधा) and consequently ङीष् by 'साङ्गाद्योपसर्जनात्—'(610) can not

take place after it due to the prohibition 'असंयोगोपधात्' running in the said rule (510). यञ्वाट—यञ् + वह् + लिः by 'वह्य'.

मित— दीर्घजिह्वेति । कृन्दसि दीर्घजिह्वशब्दो ङीष्प्रत्ययः । कुतो निपातनमित्यवाह—संयोगोपधत्वादप्राप्त इति । 'स्त्राज्ञाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' (५१०) इति हि ङीष् विधायकं सूत्रम् । तच्च दीर्घजिह्वशब्दस्य संयोगोपधत्वात् प्रसज्यत इति निपातनाश्रयणम् । यञ्वाडिति । यञ् वहतीति 'वह्य' (३४१३) इति लिप्रत्ययः ।

३४४८ । कद्रु कमण्डल्वोऽकृन्दसि ॥ ४।१।७१ ॥

दी—। ऊङ् स्यात् । कद्रूय वै कमण्डलूः । 'गुग्गुलु-
मधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । गुग्गुलूः ।
मधूः । पतयालूः ॥ 'अव्ययात्तत्रप्' (१३२४) । 'आविष्टस्थोप-
संख्यानं कृन्दसि' (वार्तिक) । आविष्टो वर्धते ।

ऊङ् as a feminine affix (स्त्रीप्रत्ययः) is used after the bases कद्रु and कमण्डलु in कृन्दस्. Thus कद्रू + कमण्डलूः । 'गुग्गुलु—' Varttika—It has to be said that the feminine affix extends to these bases also. Thus गुग्गुलूः etc. 'आविष्टस्य—' This is the second Varttika here. In respect of कृन्दसि the word आविष्ट has to be enlisted as having ल्यप् under 'अव्ययात्तत्रप्' (1324). Thus आविस् + ल्यप्, घल by 'ऋस्त्रात्तादौ—' (1325) then apply 'दृनाष्टः' (113). आविष्ट— that which has appeared (आविर्भूतः).

मित—। कद्रु इति । 'ऊङ्' (४।१।६६) इत्यत ऊङ् इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पुरयन्नाह—ऊङ् स्यादिति । कृन्दसि कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च ऊङ् स्यात् स्त्रियामित्यर्थः । 'गुग्गुलु—' वार्तिकमिदम् । एषां व्यत्ययेन स्त्रीत्वं कृन्दसि इत्याहः । पतयालु इति विशेषालिङ्गम् । अत्र 'सृष्टिगृहि—' इत्यादिना आलुचप्रत्ययः । गुणयादेशौ ॥ अव्ययात्त्वाविति । एतदन्यत्र व्याख्यातमपि आविष्ट-

वार्तिकानुरोधादिह पुनरुपन्यस्तम् । आविष्टोऽपि त्यप् प्रत्ययनिष्पन्न इति परि-
गणनं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः । आविष्टोऽवर्धत इति । आविर्भूतो वर्धत इत्यर्थः । आविस्-
+ त्यप् इति स्थिते 'अस्मादादौ तद्धिते' (१३२५) इति सकारस्य णत्वं तस्य टुत्वे च रूपम् ।

३४५० । छन्दसि ठञ् ॥ ३।४।५० ॥

दी—। वषाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरि भेदः । वार्षिकम् ।

In vedic language ठञ् is affixed to the base वर्षा. Although the result with regard to the form (वार्षिक) is the same in each case (ठक् or ठञ्) yet this supersedes 'वर्षाभ्यष्टक्' (4.4.18) as there is distinction between the two affixes with reference to accent (स्वर) ; for ठञ् is आद्युदात्त by 'अनित्यादिर्नित्यम्' whereas ठक् is अन्तोदात्त by 'कितः'. ठ = ठक् by 'ठसीकः' !

मित—। छन्दसीति । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।१८) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततो व्याचष्टे—वषाभ्यष्टकोऽपवाद इति । ननु ठक्ठञोः को विशेषः । 'ठसीकः' इत्यनुसारादुभयोरपि परतो रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । समाधत्ते—ठञो अनित्याद 'अनित्यादिर्नित्यम्' इत्यनुशासनबलाद् ठञ् प्रत्ययान्तस्य आद्युदात्तत्वम् । ठक्ः कित्त्वान् 'कितः' इति ठक् प्रत्ययान्तस्य अन्तोदात्तत्वमिति विशेषः ।

३४५१ । वसन्ताच्च ॥ ४।३।२० ॥

दी—। ठञ् स्याच्छन्दसि । वासन्तिकम् ।

After वसन्त (the base) also ठञ् is used.

३४५२ । हैमन्ताच्च ॥ ४।३।२१ ॥

दी—। छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग

उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१४८६) णिनिः प्रोक्तोऽर्थः ।
ह्याणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।
छन्दसि किम् ? शौनकीया शिष्टा ।

In vedic literature ठञ् is used after हेमन् (the base) ; so हेमन्तिकम् । 'योग—' i.e. instead of enunciating as 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' the separate handling of the term is to the effect that हेमन् only may be carried down to the उत्तरसूत्र 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' (4.3.22). 'शौनकादिभ्यः—'explained before. This णिनि (इन्) supersedes क् and षण् due by 'तेन प्रोक्तम्'. शौनकिन्ः—The base is शौनकिन् (शौनिक + णिनि). वाजसनेयिनः—break as वाजसानयेनप्रोक्तमधीयते. शौनकीया—शौनिक + क् by 'ह्रस्वाच्छः' । This is the classical form, hence णिनि does not take place.

मित— हेमन्तादिति । 'छन्दसि ठञ्' (४।३।१२) इत्यधिकृतं वर्तते । हेमन्तिकमिति । 'तद्धितेष्वचामादे'रिति ठञ् निष्ठादादिदृष्टिः । ननु 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' इत्येक एवाभूत् योगः साकं योगद्वयम् । लाघवात् । उभयोरिव ठञ् विधानाच्चैत्याशङ्क्य आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' (४।३।१२) इत्येदर्थ इत्यर्थः । तथा तत्र हेमन्तस्यैव अनुवृत्तिः स्यात् न तु वसन्तस्यापि । 'शौनकादिभ्यः—' (४।३।१०६) इति एतत् तद्धितप्रकरणे बाध्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् अस्य पुनरुपन्यासः । 'काश्रपकौशिकाभ्याम्विभ्यां णिनिः' (४।३।१०३) इत्यतो णिनिरित्यनुवर्तते । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यतः प्रोक्तस्येति लभ्यते । काणोरपवाद इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्राप्तयोरिति भावः । शौनकिन् इति । शौनकिन् इति णिन्तस्य प्रथमावहवचनम् । छन्दोभावगोचरोऽयमपवादः । तेन लोके शौनकीया इति ह्रस्वाच्छः प्रत्ययेन निषेधत एवेत्याह—छन्दसि किमिति ।

३४५३ । ह्यचच्छन्दसि ॥ ४।३।१५० ॥

दी— विकारि मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्यपर्णमयी जुहुः ।

The affix मयट् in the sense of विकारि is employed after

bases having two vowels only (४५८)। 'शरमयम्—'the fire is full of reeds. पर्णमयी जुह the vessel is made of leaves—छीप् by 'टिड्ढाणञ्—'(420).

मित—। इय इति। द्वौ अचौ यस्येति विग्रहः। 'शेषे विभाषा' इति समासान्तकवभावः। तादृशात् प्रातिपदिकात् छन्दसि विग्रहे मयट्। 'मयङ्' तयोर्भाषायामभत्याच्छादनयोः' (४।३।१४३) इति छन्दसि मयटोऽभावादधमारम्भः। पर्णमयीति। 'टिड्ढाणञ्' (४७०) इति टिच्चाद् छीप्। जुहः युक् स्त्रियाम्।

३४५४। नोत्वध्वं विल्लात् ॥ ४।३।१५१ ॥

दी—। उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिख्यम्। वर्ध् चर्म। तस्य विकारो वार्ध्नी रज्जुः। बैल्वो यूपः ॥ 'सभाया यः' (१६५३)—

The affix मयट् due by the preceding rule 'इयच्—'(3453) is not employed after a base having a उकार within and after वर्ध् and विल्लु in Vedic language. Thus 'मौञ्जम्—'a शिख्य (i. e. शिका), a rope-work generally suspended from a pole to receive burden (within) made of मुञ्ज grass. Here मुञ्ज, through containing उकार takes अण् and not मयट्। वार्ध्नी made of leather. वर्ध् + अण् + छीप् by 'टिड्ढाणञ्—'(470). बैल्वः—विल्लु + अण् a staff made of विल्लु wood. 'सभायायः' and we look ahead—

मित—। नोत्वदिति। न = उत्त्वत् + वर्ध् विशुत् इति छेदः। पूर्वसूत्रेण दाचौ मयटि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम्। उकारवतः प्रातिपदिकात् वर्ध्शब्दाद् विल्लुशब्दाच्च मयट् न स्यादित्यर्थः। मौञ्जमिति। घासविशेषः। तस्मादीत्सर्गिकोऽण्। वर्धातेऽनेनेति वर्ध् रज्जु विशेषः। वन्धरोणादिकः दृढ प्रत्ययः। इह तु चर्मायक इत्याह—वर्ध् चर्म इति। वार्ध्नीति। वर्ध्शब्दादणिक्रमे 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति छीप्। पूर्व बैल्वः विल्लुशब्दादणिक्रमे सिद्धः ॥ सभाया य इति प्राप्ते आह—

३४५५ । ढश्छन्दसि ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— सभेयो युवा ।

मित— ढश्छति । सभाशब्दाद् ढः स्याच्छन्दसि ।

३४५६ । भवे छन्दसि ॥ ४।४।११० ॥

दी— सप्तम्यन्ताद् भवार्थं यत् । मेघ्याय च विदुग्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्जवान् नाम् पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सौमस्येव मौञ्जवतस्य भवः । आचतुर्थसमाप्तेऽच्छन्दोधिकारः ।

In vedic literature यत् after a locative base is used in the sense of तत्र भवः or existing there. Thus मेघ्य and विदुग्य etc = विद्युत् + यत् etc । This यत् supersedes शैषिक अण् etc and च etc. But as all injunctions with respect to vedic literature are optional these affixes (अण् etc) also will take place as alternatives. As for example मौञ्जवतः—मुञ्जवत् (a mountain)+अण् here यत् was due by 'भवे'—i.e. this rule. The term छन्दसि used herein extends as far as the end of this fourth chapter.

मित— भवे इति । भवे सप्तम्यर्थोत्तमार्थम् । तदाह—सप्तम्यादिति । मेघशब्दाद् विदुगतशब्दाच्च यत् । यथायथमिति । वेभ्यः प्रातिपदिकैर्भ्योऽणादयः प्राप्तास्तेभ्य एव छन्दसि तदपवादो यदिति । तेऽपि इति । अणादयोऽपि । भवे छन्दसीति यति प्राप्तेऽण् । तत्र प्रमाणमाह—सौमस्येवेति ।

३४५७ । पाथोनदीभ्यां ङण् ॥ ४।४।१११ ॥

दी— तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथयः । नद्यां भवो नाद्यः ।

The affix डण् (य) is employed, in Vedic language after the bases पायस् (water) and नदी in the sense of भव. पायस्—पायस् + डण् elision of अस् (टि) of पायस् due to डित्व of डण्. चनः means once. इषा—Indra.

मित—। पायो इति । आभ्यां सतमन्नाभ्यां ऊन्दसि डणप्रत्ययः स्याद तदर्थे । डित्वात्तिलोपः । पायसि भवः पायः—पायो जलम् । 'कवत्सुदकं पाय' इत्यमरः । 'पायोऽन्तरिक्षम्' इति काशिका ।

३४५८ । वैशन्तहिमवदभ्यामण् ॥ ४।४।११२ ॥

दी—। भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ।

अण् after वैशन्त (a small pond) and हिमवत् in the sense of 'भव' is employed in the Vedas. वैशन्तीभ्यः—dative with स्वाहा । वैशन्ती—वैशन्त + अण् + ङीप् the water of a वैशन्त. हिमवत् + अण् + ङीप्—गृह्णि by 'तद्धितत्वचामादिः' ।

मित—। वैशन्तेति । 'विशेर्भञ्' (उणादि) विशन्तामिन् जलमिति वैशन्तः सुदृजलाशयः । 'वैशन्तः पल्वलं अल्पसरः' इत्यमरः । तथाहि हिमवतश्च शब्दादण् स्याद् भवार्थे ऊन्दसि विषये । वैशन्तीभ्य इति । वैशन्त भवा आपः वैशन्ताः ताभ्यः । एवं हिमवतीभ्य इति । अण् । 'डिङ्ङानञ्—' इति ङीप् ।

३४५९ । स्रोतसो विभाषा ङाङ्ङो ॥ ४।४।११३ ॥

दी—। पक्षे यत् । ङाङ्ङोसु स्त्रे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ।

The affixes ङाट् and ङा are optionally ordered to base स्रोतस् (water current) in the sense of भव. Thus स्रोत्यः—स्रोतस् + ङाट् or ङा and स्रोतस्यः—स्रोतस् + यत्. In former case टिलोप due to डित्व. The distinction bet. ङाट् and ङा is only in respect of accent.

मित—। स्रोतस इति । स्रोतो जलप्रवाहः । तस्मात् प्रातिपदिकाद् वाट्-
ङाद्य प्रत्ययौ सः भवार्थे क्न्दसि । ननु उभयोरिव प्रत्यययो हिंसाद को विशेषेण वाह-
—स्रोते भेद इति । डिच्चात्तिलोपः । स्रोतस्य इति यत् ।

३४६० । सगर्भसयूयसनुताद् यन् ॥ ४।४।११४ ॥

दो—। अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूयः । यो नः
सनुत्य उत वा जिघत्सुः । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य क्न्दसि—'
(१०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् यतोऽपवादः ।

यन् in the sense of भव is affixed after सगर्भ, सयूय and सनुत
in the Vedas. सगर्भः—a younger brother. समानयसौ गर्भय—
कर्मधारयः, समान becoming स by 'समानस्य क्न्दसि'—(1012). Then
यन्. (जिघत्सु = a foe). यन् supersedes यत् directed by. 'भवे
क्न्दसि' (3466).

मित—। सगर्भेति । गिरतीति गर्भः । 'अभिगृभ्यां भन्' इत्यौषादिको भन्
प्रत्ययः । समानयाशौ गभथेति कर्मधारयः । 'समानस्य क्न्दसि—' (१०१२)
अविसमानस्यः सभावः । युतो भवन्तस्मिन्निति युत्वं संज्ञः । औषादिक यन्प्रत्ययान्तः
तिपात्यते । विग्रहः प्राग्वत् । एवं सनुत, इति । सगर्भस्य सयूयस्य सनुतयेति
समाहारश्चात् पञ्चमीकवचनम् । एभ्यो भवार्थे यन् स्याच्छ्कन्दसि । 'भवे क्न्दसि'
(३४५६) इति यतोऽपवादः । सनुत्यशब्दस्य अनुमन्ता इत्यर्थः शब्द पर्यायजिघत्सु शब्द-
साध्न्यादिति विभावनीयम् । जिघात्रुरिति हन्तरीषादिकः कृत् प्रत्ययः । विलादि ।

३४६१ । तुग्रादघ्नन् ॥ ४।४।११५ ॥

दो—। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आवः शम् वृषभं तुग्रासु
इति वृहस्पचाः । तुग्रियास्त्रिति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवसिष्ठेषु
तुग्रशब्दः इति वृत्तिः ।

अचन् in वेद is affixed to तुय in the sense of existence. यत् forms also अचन्. Thus तुय according to the बह्वच school, but तुयि (तुय + च = इय) according to a different school or branch of the Rigveda. Kashika says तुय means wealth, sky, sacrifice or supreme.

मित—। तुयादिति। तुयण्यद्वा घन (इय) सास्त्वन्दसि भवार्थे। पक्षे
यदिति। सर्वविधानां क्वन्दसि सास्त्विकत्वदिति भावः। तुय भवाः तुयाः—
तुयियत्वात् क्वण्डत्वात् इति षष्ठ्येदोयशास्त्रमिदोवक्ष्यते। घनाकाश इति। अति-
शयेन उक्तः प्रवक्ष्येति इति। इति चिति काशिका।

३४६२ । अग्रादुयत् ॥ ४४११६ ॥

३४६३। घञ्छी च ॥ ४।४।११७ ॥

दी-। चादयत् । अग्नेभवोऽग्रः । अग्रियः । अग्रीयः ।

यत् as well as घ and ङ are affixed to अय in वेद in the sense of भव । अय—अयिय अयीय—the second is derived with घ (इय) and the third with ङ or ईय ।

मित—। अयादिति । भवे हृन्दसि अयादिति । घः कृप्रत्ययौ भवति ।
 'भवे हृन्दसि' (३४५६) इत्येव यति सिद्धे घञौ यस्यापवादौ ना भूतमिति पुनर्यतो-
 विधिः । अणीय इति । अत ऊप्रत्ययः । तस्य अयादेशः । पूर्वव घः । अहञ् भाष्य-
 कारश्च कुशरीययधियावभौ इति लोकेऽपि कचित् दृश्यते ।

३४६४ । समुद्राभ्याद् घः ॥ ४।४।११८ ॥

दौ—। समुद्रिया अप्सरसो मनोषिणम् । नानदतो
अभिनयस्येव घोषाः ।

समुद्र and चय (cloud) take च in (वेद in the sense of भव).
समुद्रिया belonging to the Sea. चयसा of water coming down
from the cloud.

मित—समुद्राभादिति । भवार्थे स्वाच्छन्दसि । समुन्नतीति समुद्रः । स्वावि-
तचोतिरक् । अपो विभर्तीत्यन्वयम् । सः । सूलाविभुजादिलक्षणः । कः । समुद्राभादिति
'अन्वाचतरम्' (६०५) इति पूर्वनिपातशान्त्वस्मानित्यलं लिङ्गम् इति व्याख्यातारः ।

३४६५ । वह्निषि दत्तम् ॥ ४।४।११८ ॥

दी—। 'प्राग्घिताद् यत्' (१६२६) इत्येव । वह्निष्येषु
निधियु प्रियेषु ।

यत् due by 'प्राग्घितात्—' (1626) is affixed to वह्निष in the
sense of तस्मिन् (or वक्ष्ये) दत्तम् (it has been offered unto him).
Note that the sense of भव (भवार्थ) ceases hence. 'वह्निष्येषु—'
etc.—admirable gems being offered unto fire (वह्निष),

मित—। वह्निषि इति । वह्निस् शब्दे उपपदु दत्ताद्यं यत् स्वाच्छन्दसि ।
तत् भव इति निवृत्तम् । वह्निस् शब्दः कुशङ्कताशयोरन्यतरत्वाच्ची । वह्निषि दत्तमिति
विग्रहे वह्निष्यमिति ।

३४६६ । दूतस्य भागकर्मणो ॥ ४।४।१२० ॥

दी—। भागोऽंशः । दूत्यम् ।

यत् is affixed after the word दूत (messenger) in the sense
of—it is his share (भाग) or action (कर्म) in the vedic literature.
Thus—दूत्यः the share or part of a messenger and दूत्यम् the
action of a messenger. Note that here अण् in the sense of
भाग was due by 'तस्मैदम्' and यत् in the sense of कर्म only (and
not that of भाग also) by the Varttika 'दूतवणिग्भ्याश्च' under 'सखुप्रत्ययः'
(1139—5. 1126).

मित—। दूतस्येति । दूतस्य भागः (अंशः) कर्म (क्रिया) वेत्यर्थे दूतशब्दाद्
यत्प्रत्ययः स्वाच्छन्दसि विधये इत्यर्थः । दूतस्य भागः दूत्यः । दूतस्य कर्म दूत्यम् ।

तत्र भागार्थे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते; कर्मार्थे 'दूतवणिग्भ्याञ्च' इति 'सख्युर्थः' (१३६१—
५।१।१२६) इति सूत्रस्यवार्तिके प्राप्ते वचनम् ।

३४६७ । रक्षीयातूनां हननी ॥ ४।४।१२१ ॥

दी— या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ।

यत् after the words रक्षस् (demon) and यातु (demon) is affixed in the Vedas in the sense of—it is the hitter or destroyer of it (हननी). Thus रक्षस्या तनूः—a body or image that keeps away demons. Similarly यातव्या तनूः—यातु + यत् + टाप्. Although एकशेष might have been applied on रक्षीयातूनां by विरुपाणामपि समानार्थानाम् so as to have 'रक्षसाम्' yet for clearance sake it has been so enunciated.

मित—। रक्षीयातूनामिति । हन्त्यतेऽनयेति हननी करणे लुट् ङीप् च । घातिकेत्यर्थः । तस्य घातिका इत्यर्थे रक्षःशब्दाद् यातुशब्दाच्च यत्प्रत्ययेऽस्याञ्चन्दसि विधये । उभावपि समानार्थकौ । एवञ्च यद्यपि 'विरुपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषे 'रक्षस्याम्' इत्येव सूत्रितव्यत्वेन प्रतिभाति तथापि स्पष्टाद्यसुभयोरपि ग्रहणमिति बोध्यम् । रक्षस्येति । 'रक्षस्' इत्यस्माद् यत् । तनूशब्दापेक्षया टाप् । एवं यातव्या (यातु + यत्—गुणावादेशौ) । रक्षीयातीरित्येव वक्तव्यं बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ ४।४।१२२ ॥

दी— प्रशंसने यद् स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनम् रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

यत् in the sense of admiration or praise (प्रशस्य) is affixed to रेवती (a wealthy person) जगती (world) and हविष्या (suitable for हविम् i.e. ghee or offering) in vedic literature. Thus रेवत्यम् = praise of रेवती etc.

मित् । रिवतीति । यदित्यनुवर्त्तमानम्—यत् स्यादिति—प्रशस्यशब्दार्थमाह—
प्रशंसने इति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वाद् शंसिर्बाहुलकाद् बाक्यम् । रविरस्यास्ति
इति रिवती । रयिशब्दान्मतम् । वत्त्वम् । 'रयिमती बहुलम्' इति संप्रसारणम् ।
'उमितथे'ति ङीप् । नचतार्थं पक्षे तु गौरादित्वाद् ङीष् । जगतीति । जगच्छब्दात्
प्रत्ययस्य उमित्त्वात् ङीप् । हविष्येति । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद् यत् ।
प्रशंसार्थे आभ्यो यत् । हविषामिति । हविषायाः प्रशंसनमिति विशदः । अतएव
'हविषान्नम्' इति लोके प्रशसान्नत्वेन प्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

३४६८ । असुरस्य स्वम् ॥ ४।४।१२३ ॥

दी—। असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

यत् in the Vedas is affixed to the term असुर (a demon)
in the sense of—it is his wealth (स्वम्). 'असुर्यम् etc—Gods spent
over the world the riches of demons.

मित—। असुरस्येति । स्वमिति धनवाचि । तस्यैवं धनमित्यर्थे असुरशब्दाद्
यत् स्याच्छब्दसि । असुररचि असुरः । यद्वा सुरप्रतिद्वन्द्वो असुरः । विरोधार्थे नञ् ।

३४७० । मायायामण् ॥ ४।४।१२४ ॥

दी—। आसुरी माया ।

When माया or delusion, is implied i.e. in the sense of 'it is
his deluding power', अण् takes place after the word असुर
(demon). आसुरी—असुर + अण् + ङीप् by 'टिडढाणञ्—' (440).

मित—। मायायामिति । मायतेऽनयेति माया । माङी यः (औषादिकः) ।
अष्टनचटनसामर्थ्यामिति तदर्थः । अस्यैवं माया इत्यर्थे असुरशब्दादण् स्याच्छब्द-
स्रोत्यर्थः । आसुरीति—अणि सति 'टिडढाणञ्—' (४७०) इति ङीप् । लोके तु
तस्यैवमित्यर्थो बोध्यः । "निमित्त्यपुर्विवासरौः पुरीः" । वेदे मायायै एवेति विशेषः ।

३४७१। तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतोष्टकासु लुक् च
सतोः ॥ ४। ४। १२५ ॥

दी— वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः ।
ऋतव्याः ।

यत् is affixed in कृन्द् after a base ending in मतुप् provided the मन्त्र meant for arrangement of the bricks (उपधान मन्त्र) which is referred to by the derivative, contains the root base (or original base) taking मतुप्, and मतुप् disappears when यत् operates. Thus वर्चस्याः—वचस्वानुपधानो यत् = वचस्वानुपधानो यत् (मत्तुप् disappears) = वचस्या (with टाप् added) meaning such bricks as have a मन्त्र, which contains the very word वर्चस् or its synonym, to be uttered at the time of the arrangement (उपाधान = विन्यास or पातन) of themselves (bricks). Similarly ऋतव्याः—ऋतुमान् + यत् = ऋतु + यत्—गुण आवादेश टाप् = ऋतव्या referring as in the previous example to bricks.

मित—। तद्वानिति । आसामित्यस्य इष्टकासु सत्त्वस्य इति शब्दः प्रकरि ।
इष्टकास्त्विति । इष्टकाश्चेत् प्रत्ययनिष्पन्नशब्दस्याभिधेयो भवति । इष्टकासु
समुदायार्थत्वेन वाच्यास्त्विति यावत् । अयं सूत्रार्थः—मन्त्रान्तात् प्रथमासमर्थात्
आसामिति षष्ठ्यर्थे यत् स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधाने मन्त्रश्चेत् स भवति—
आसामिति निर्दिष्टम् इष्टकास्ताः चेत् भवन्ति । अतोऽयं लुक् इत्याहुः । सरलार्थश्च
—यस्माद् मतुबन्ताद् शब्दाद् यत्प्रत्ययो विधीयते तस्मिन् मतुबन्तं शब्दं मतुप्
प्रकृतिभूतो यः शब्दो वर्तते स एव चेदिष्टकोपधानकालिकमन्त्र इति वर्तते तदेव
लाट्शब्दाद् मतुबन्तशब्दाद् लाट्शब्दकासु वाच्यासु यत्प्रत्ययो विधीयते इति बोद्धव्यम् ।
किञ्च यति प्रेरितमनुबन्तशब्दस्य मतुप् प्रत्ययस्य लुक् च भवतीति । अत एव एतादृशस्य
विग्रहोक्तिः—वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति । वचःशब्दो यस्मिन् मन्त्रे इति

स मन्त्रो वर्चस्वान् । तथा च कुम्भेष्टकोपाधानमन्त्रः—‘भूतं भव्यं त्वाह देवस्य वः
सवितुः प्रसवे’ इत्यादिकः । अतः वर्च आर्थिकः । उपाधीयते विरच्यतेऽनेनेत्यु-
पाधानम् । करणे लाट् । विरचने पातने वेति तदर्थः । वर्चस्या इति वर्चस्वान्
प्रत्ययभेदे यत् । ततो मतोलुकि वर्चस्यत् इति स्थिते इष्टकार्यकत्वमाद्य टाप् ।
अतव्या इति । अतुशब्दोऽपि मन्त्रेऽस्ति स अतुमान् मन्त्रः । स च मधुवसन्दाद-
भिधः । ततश्चातुसानुपाधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति अतुमान् शब्दाद् यत् ।
ततो मतोलुकि ‘ओर्गुणः’ इति गुणेऽवादेशे टापि च अतव्याः (इष्टकाः) इति ।
तद्वानिति किम् ? मन्त्रादेव समुदायान्मा भुदिति काशिका । उपाधान इति किम् ?
वर्चस्वदेभिर्मन्त्रेणासामित्यत्र भासुत् । मन्त्र इति किम् ? अश्व लिमान् उपाधानो
हस्त आसामित्यत्र भासुत् । इष्टकास्त्विति किमाह वर्चस्वानुपाधान आसा शर्कसा-
नामित्यत्र सा भूत् । इतिकरणं नियमार्यम् । अनेकपदसम्भवेकेनचित् पदेन
तद्वान् मन्त्रो गृह्यते न सर्वेषां । मनुष्यगृहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मनुष्यपद-
लुगं यथा स्वादृशो नाभूत् । इह तु मत्वनान् प्रत्ययविधानात्तद्वैव लुगं भविष्यतीति
दिक् । विस्तरस्तु पदमञ्जर्यां द्रष्टव्यः ।

३४७२ । अश्विमान् ॥ ४१४१२६ ॥

दी—। अश्विनौरुपदधाति ।

अथ after the base अश्विमान् (अश्विन् + मतृप्) is employed in
the sense as above. Thus अश्विमान् + अण् = अश्विन् + अण् । मतृप्
elides by the previous rule = आश्विन with वृद्धिः । Then add
ङौप् by ‘टिडडाणञ्—’ (690) the reference being, here also, to
bricks which are arranged with the utterance of a मन्त्र
containing the word अश्विन्—अश्व + इनि by the rule ‘अत इनिठनौ’.

मित—। अश्विमानिति । अश्वोऽस्तस्त्वित्यश्विन् । ‘अत इनिठनौ’ इति इनि
प्रत्ययः । अश्विशब्दोऽश्विन् मन्त्रेऽस्ति स मन्त्रोऽश्विमान् इत्युच्यते । तादृशः मन्त्रोऽपि
आकरेण । ‘प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठार्थे’ अण् स्यात्—यत् प्रथमानिष्टि-

मुपाधानः, मन्त्रश्चेत् स भवति । यत्तदासामिति निदिष्टम् । इष्टाकथेत्ता भवन्ति ।
 मतोर्लुक् इति काशिकादावत्र पूर्वसूत्रे अण् स्थले यत्तं निदिष्टं व्याख्यातम् ।
 सरलार्थस्तु प्राग्वद्वोधः । अश्विनोरिति । अश्विमानुपाधानोमन्त्र आसामिष्टकाना-
 मिति अश्विमान् अण् इति स्थिते मतोर्लुकि 'इनश्चनपत्ये' (१२४५) इति इनः
 प्रकृतिभावात्—अश्विन् + अण् इति जाते इत्यादि ब्रह्मै 'टिड्ढाणञ्—' (४७०)
 इति ङीप् । शस्प्रत्यये—अश्विनोरिति । उपदधातीत्यस्य कर्मणि द्वितीया ।

३४७३ । वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ ४।४।१२७ ॥

द्वी—। 'तद्धानासाम्—' (३४७१) इति सूत्रं सर्वमनुवर्तते ।
 मतोरितिषदमावर्तय पञ्चम्यन्तं वोध्यम् । मतुवन्तो यो मूर्ध-
 शब्दस्ततो मतुप् स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च वयःशब्दवन्मन्त्रो-
 पाधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन् मन्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु-
 मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ।

The rule 'तद्धानासाम्—'(3671) follows here in full and the
 and the term 'मतोः' therein has to be brought down here and
 to be understood as taking the fifth case—ending. The
 rule now, therefore, means—

मत्तुप् is affixed to the मत्तुन् (ending in मतुप्) base मूर्धन्
 and the first मतुप् e.g. मतुप् which was originally after मूर्धन् dis-
 appears provided the derivative has reference to such इष्टकासु
 or bricks as are to be arranged with the utterance of the मन्त्र
 (or charm) which contains the term वयस्. It is important
 in this connection to note that the मन्त्र must contain not only
 वयस् but also मूर्धन् for otherwise मतुप् cannot take effect as
 the previous rule 'तद्धान्—'(3471) acts upon it. It is for this

reason that Bhattoji next says—यस्मिन् मन्त्रे etc. The practical application, however, is this—सूधन्वतीः उपदधाति—holds up a pack of such bricks as deserve arrangement with the utterance of a मन्त्र which contains both the words सूधन् and वयस् (वयस्यासु in the rule is adj to 'इष्टकासु—' understood ; and सूधन् is elliptical for सूधन्वतः). Hence the meaning, in short is—“मनुवन्त सूधन् takes मनुप् if the 'वयस्या इष्टकाः' are referred to by the derivation” सूधन्वतीः=सूधन्वान् मनुप्=सूधन् मनुप् first मनुप् elides=सूधन् वतु by मातृपधाय (1898)=सूधन्वत् (सूधन्वान् etc.) Then add ङीप् by उगित्थ =सूधन्वतीः।

मित—। वयस्यास्ति। वयःशब्दो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति ससन्तोवयस्यान्। वयस्यान् उपाधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वयस्या इष्टकाः। 'तद्वान्—' (३४०१) इति मतौर्लुकि यत्। ततो वयस्यासु इष्टकासु अभिधेयासु प्रथमासमर्थाद् मनुवन्तसूधन्वत् आसामिति षष्ठ्या मनुप् स्यात्। यत् प्रथमानिदिष्टम्, उपाधानो मन्त्रश्चेत् स भवति। यत्तदासामिति निर्दिष्टम् इष्टकाश्चेत् भवन्ति इति सूत्रार्थः। सरलार्थस्तु—यथा 'तद्वान्—' (३४०१) इति सूत्रे प्रोक्तस्तथा अत्रापि यत् स्थले मनुपमादाय बोधाः। आवर्त्य इति अनुवर्त्य इत्यर्थः। तत्र मतौरिति मन्त्रेण लाक्षणिकम्। तद् व्याचष्टे—मनुवन्तो यो सूधन्वत् इत्यादि। प्रथमस्य मतौरिति। सूधन्वत् इति मनुपौ। सूधन् + मनुप्—सूधन्वत्। ततो सूधन्वत् + मनुप् एतेन सूत्रेण। अनयोः परस्मिन् आसज्यमाने पूर्वस्य लोप इत्यभिप्रायः। वयःशब्दादिति। वयःशब्दवता मन्त्रेण चेदिष्टकोपधानं विधीयते इति सरलार्थः। मन्त्रे व किं वयःशब्दमन्त्रवता मन्त्रेण इष्टकोपधानमिच्छते नपुनः सूधन्वत् इत्यपि—तत्र सूधन्वत् इत्यपि मन्त्रेणेत्याह—यस्मिन् मन्त्रे सूधन्वयःशब्दोक्त इति। तेनेति। तादृशेन मन्त्रेणेत्यर्थः। सूधन्वान् वयस्यान् च यो मन्त्रस्तेनेति यावत्। मन्त्रश्च यथा—‘सूधा वयः प्रजापतिश्चन्द’ इति सूधन्वतीरुपदधातीत्येवात्र उदाहरणमित्यभिप्रायः। सूधन्वान् + मनुप् इति स्थिते पूर्वमनुप् लोपः पुनः सूधन्

मनुष्य इति स्थिते 'मादुपधायाञ्च' (१८६८) इति मस्य वत्त्वे मूर्धन्शब्दस्य मूर्धन्वत् इत्येव भवति । ततो खौप् उगितश्चेत्यनुसारादिति बोध्यम् । वयस्यास्त्विति किम् ? केवलं मूर्धन्शब्दवता मन्त्रेणोपाधेयासु भाभूदिति नागेशः ।

३४७४ । मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४१४१२८ ॥

दी—। नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः ।

श्रोजस्या तनूः ।

यत् is affixed to a base in the sense of मनुष्य i.e., in that sense in which मनुष्य has been dealt with provided the derivative refers to month or body. Thus नभस्य—नभस् + यत्—नभस् means cloud ; hence the derivative नभस्य refers to a month of the rains wherein the clouds gather. श्रोजस् + यत्—श्रोजस् (strength)—refers to body having strength.

मित—। मत्वर्थे इति । मतोः अर्थः । तस्मिन् । यस्मिन्नर्थविशेषे (अस्त्यर्थे इति यावत्) मनुष्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययः स्याद् मासशब्दे तनुशब्दे च वाच्ये इति ।

३४७५ । मधोर्ज च ॥ ४१४१२९ ॥

दी—। माधवः । मधव्यः ।

The affix ज as well as यत् is affixed to the base मधु in the sense of मनुष्य ; both refer to the months of the spring season.

मित—। मधोरिति । मधुशब्दाद् मत्वर्थे जः स्यात् चकाराद् यञ् । ज इति सुवेऽविभक्तिको निर्देशः प्रथमार्थे ।

३४७६ । श्रोजसोऽहनि यत्खौ ॥ ४१४१३० ॥

दी—। श्रोजस्यमहः । श्रोजसीनं वा ।

यत् and ख are affixed after बीजस् in the sense of मतृप् provided the derivative refers to day. Thus बीजसम् (यत्) or बीजसीनम् (ख or ईन्) a scorching day. ३०४६

मित—। सुगन्धः । शोणः । शोणः । शोणः ।—३

३४७७ । वेशोयशश्चादेर्भगाद्यल् ॥ ४।४।१३२ ॥

दी—। यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ।

३४७८ । ख च ॥ ४।४।१३२ ॥

दी—। योगविभाग उत्तरार्थः । क्रमनिरासार्थश्च ।

The affix यल् (य) and ख are appointed after the base भग preceded by वेशस् or यशस् in the sense of मतृप् in vedic literature. Here the separate mention of ख is for the next rule where ख only may become present and not यत् also and for removing respectivity (क्रमनिरासार्थश्च). Thus वेशस् as well as यशस् leading भग may take either of the affixes. वेशस् means strength and भग means माहात्म्या (magnanimity) or कीर्ति (praise) here. Cp.—‘भगः श्रीकाममाहात्म्यावीर्यरत्नाकंकीर्तिषु’ ! ल in the affix is for accent.

मित—। वेशोयश इति । वेशश्च यशश्च वेशयश आदिरादौ वा यस्य तच्चादिति विग्रहः । वेशःशब्दपूर्वात् यशःशब्दपूर्वाच्च भगशब्दाद् यल् (उत्तररतुतस) ख च स्यातां मत्वर्थे ऋदसि विग्रहे । यथासंख्यं नेष्यते इति । एतच्च योगविभागादेव शीघ्रते इति भावस्तदाह—क्रमनिरासार्थश्च । योगविभागसु उत्तरे सूत्रे खस्येवानु-
वर्त्तिर्यथा स्याद् यत्नो माभूत् । इत्थौ योगविभागो न क्रियते । किन्तु यत्नो

चेत्येकमेव सूत्रं विधाय व्याख्यातम् इति मनोरमायां स्थितम् । तद् यथासंख्यं सूत्र-
भाष्यविरुद्धमिति शब्दरत्नम् ।

३४७८ । पूर्वः कृतमिनयो च ॥ ४।४।१३३ ॥

दी—। गभीरिभिः पथिभिः पूर्वणेभिः । ये ते पन्थाः
सवितः पूर्व्यासः ।

इन and य (as well as ख) are affixed to पूर्व ending in instru-
mental plural in the sense of कृतम्—done (by the old). Thus
पूर्विण and पूर्व्य (also पूर्वीण with ख)—पूर्व्यास is due to अस in vedic
literature by 'आज्जसिरसुक' in the plural number.

मित—। पूर्वैरिति । कृतमित्यधनिर्देशः । तृतीयावहुवचनान्तात् पूर्वशब्दात्
“कृतम्” इत्यर्थे इन इति य इति । चात् खः । पूर्विण इति । पूर्वः कृत
इति इन । तैः ‘बहुलं कन्दसी’ति भिन्न ऐसभावः । ऐकारस्वकारः इत्यादि । एवं
पूर्व्यासः । पूर्व्य इति यत्प्रत्ययान्तं पदम् । तस्य बहुवचनान्तस्य कन्दसि ‘आज्ज-
सिरसुक’ इत्यागमः । स्वपूर्वीणः ।

३४८० । अङ्गिः संस्कृतम् ॥ ४।४।१३४ ॥

दी—। यस्येदमप्य हविः ।

यत् after अप् ending in instrumental plural (अङ्गिः) is affixed
in the sense of ‘reformed’ by (or purified with it). Thus
अप्यम् हविः—the offering (हविः) purified with water.

मित—। अङ्गिरिति । तृतीयावहुवचनान्ताद् अपशब्दात् “संस्कृतम्” इत्यर्थे
यत् स्याच्छन्दसि । अपां हविरिति । हविरिति यत् किञ्चिद् यज्ञियदव्यम् ।

३४८१ । सहस्रेण * संमितौ घः ॥ ४।४।१३५ ॥

दी—। सहस्रियासौ अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या
इत्यर्थः ।

च after सहस्र is attached in the sense of likeness or similarity (तुल्यार्थे). Thus सहस्रियासः—सहस्र + च—(इय)—

मित—। सहस्रेणिति । तृतीयान्तैकवचनात् सहस्रशब्दात् सम्मितावित्यर्थः । चप्रत्ययः स्याच्छन्दसि । संमितिः सादृश्यमित्याह—सहस्रेण तुल्यमित्यर्थः । अत्र सम्मितावित्यपि पाठो दृश्यते । तस्य नेयार्थत्वात् परित्यक्तम् । सहस्रियास इति । सहस्रिय इत्येव प्रातिपदिकम् । अमुगागमः प्राग्वत् ।

३४८२ । मतौ च ॥ ४।४।१३६ ॥

दौ—। सहस्रशब्दात् मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यामतीति सहस्रियः ।

In the sense of मनुष्य-च takes place after सहस्र. मित—। मतौचेति । स्पष्टम् । 'तपः सहस्राभ्यां विनीनी' (१८००) इति सहस्रौ इत्येव तु लोके ।

३४८३ । सोममर्हति यः ॥ ४।४।१३७ ॥

दौ—। सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

य is affixed after सोम ending in accusative singular in the sense of—he deserves it, Thus सोम्य—deserving सोम or the soma sacrifice.

मित—। सोममिति । सोमशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । सोमसदाख्योगागः ।

३४८४ । मये च ॥ ४।४।१३८ ॥

दौ—। सोमशब्दाद् यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोम-मयमित्यर्थः ।

मित—। तथेति । मयडर्थे इति । मयडर्थाच्च तत्त्वारः आश्रयविकारावयव-
प्रकृता इति । तत्रागतार्थे पञ्चमी, ससर्गविसृजि । विकारावयवयोः षष्ठौ । प्रकृतार्थे
तु प्रथमा ।

३४८५ । मधोः ॥ ४।४।१३८ ॥

दी—। मधुशब्दान्मयडर्थेयत् स्यात् । मधव्यः । मधमय
इत्यर्थः ।

यत् after the word मधु comes in the sense of मयट् ।

३४८६ । वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

दी—। चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । 'अक्षरसमूहे कृन्दस
उपसंख्यानम्' (वातिक) । कृन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्
स्वार्थे यदित्यर्थः । * आद्यावयेति चतुरक्षरं 'मस्तु औष' इति
चतुरक्षरं 'यजे'ति द्व्यक्षरं 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरम्
द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरं कृन्दस्य ।

यत् after वसु is attached both in the sense of मयट् and in that
of समूह (or plural sense). Thus वसव्यः (derivation as before)
—meaning वसुमय or वसुति (riches). 'अक्षरसमूहे' (Varttika)
—i.e., यत् after the word कृन्दस् which conveys the sense of
'all alphabets' is appointed in its own sense (कृन्दस् एव इत्यर्थः).
Thus आद्यावय (or आद्यवय as बालमनोरमा reads) etc. : 4+4+2+5
+2=17 alphabets in all.

[* वल्लभादिनीसूत्रार्थं पाठः । बालमनोरमायां तु आद्यवय इति पाठः ।
तथा यजेति द्व्यक्षरम् य 'यजामहे' इत्यनेनोः स्थानविपर्ययोः कृतः । अन्यत्
समानम्] ।

मित—। वसोरिति । समूहे इत्यर्थे योततायम् । चकारोऽतस्तु समुच्चयार्थः ।

तदाह—मयङर्थे इति । तेन समुच्चये मयङर्थे च वतमावात् वसोर्यदिति सूत्रार्थः ।
वसत्य इति । वसुमयः वसवो वेत्यर्थः । वसुरन्निर्वा घनादिवाची । 'देवभेदेऽनन्तरग्नौ
वसुरन्ने घने वसु' इत्यमरः । 'अचरसमूहे' इति वाति कनिदम् । तदर्थमाह
—कन्दःशब्दात् इति । स्वार्थे इति छन्दोऽर्थ इत्यर्थः । "आश्रावये"ति । एषु अचर
गणना—आ, आ, व, य इत्यादिक्रमेण बोध्या । सप्तदशाक्षर इति । सप्तदशाक्षरानामक्षराणां
समाहारः सप्तदशाक्षरम् । तत्र अर्थ आद्याचि सप्तदशाक्षर इति । कन्दस्य इति ।

३४८७ । नक्षत्राद् घः ॥ ४।४।१४१ ॥

दी—। स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ।

मित—। नक्षत्रादिति । समूहे इति निवृत्तम् । अर्धविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थे
प्रत्यय इति मत्वा घाचष्टे—स्वार्थे इति । नक्षत्रियेभ्य इति । नक्षत्रेभ्य इत्यर्थः ।

३४८८ । सर्वदेवात्तातिल ॥ ४।४।१४२ ॥

दी—। स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणि-
देवतातिमुत्तराणः * ।

The affix 'तातिल् (ताति) after the words 'सर्व' and 'देव' is attached in their own senses. Thus 'सर्वतातिम्' means 'सर्वान् नः' and 'देवतातिः' means 'देव' । Cp.—also 'आ देवताता' 'हविषा' 'विधेम' इति आग्वेद ।

मित—। सर्वेति । सर्वशब्दाद् देवशब्दाच्च तातिल लोकादेशः । 'निल' सूत्रार्थम् । अर्धविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थेऽपि प्रत्ययः । सर्वतातिम् इति । सर्वान् (नः) इत्यर्थः । देव एव देवतातिः ।

* प्रदक्षिणिदेवतातिमुत्तराणः अपि आलोच्यते ।

३४८८ । शिवश्मरिष्टस्य करः ॥ ४।४।१४३ ॥

दो— करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ।

In शिवश्मरिष्टस्य there is षष्ठी by 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' as करः is derived as कृ + अच् by 'नन्दिगृहि पचादिभ्यो लुगिन्त्यचः' ; the form being शिवश्मरिष्टं करोति = शिवश्मरिष्टस्य करः. Thus the rule means the affix तातिल् is employed after the words शिव शम् meaning well-being and अरिष्ट (meaning good or evil) in the sense of तत् करोति—he does that. शिवतातिः—a doer of good. शन्ताती (dual of शन्ताति) the doers of well being ; ददाशुषे—dative of ददान्—& a giver. अरिष्टतातये—to the doer of good or evil.

मित— शिवश्मिति । तातिल् इति वर्तते । शिवं च शम् च, अरिष्टम् चेत्यन्तात् षष्ठीः कवचनम् । शिवश्मरिष्टं करोति = शिवश्मरिष्टस्य करः । 'उभयप्राप्तौ कर्मणो'ति ह्रदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । तदाह—करोतीति कर इति । 'नन्दिगृहि—' इत्यादिना पचाद्यच् । शिवशब्दात् शमशब्दात् अरिष्टशब्दाच्च तत् करोतीत्यर्थे तातिल्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शिवं करोतीति । शिवं भद्रं सङ्कलं वा । शन्तातीति । शन्तातिशब्दस्य प्रथमसङ्ख्येयचनम् शमित्यवयवं सङ्कलार्थे । अरिष्टतातये इति प्राग्वद् विग्रहः । अरिष्टं सङ्कलं तादृक्कृतं तातिल् 'अरिष्टे तु शुभाशुभे' इत्यमरः । यद्यपि 'गर्भागारं वासयिष्यन् अरिष्टं स्तिकायिष्यन्' इति स एव वक्ष्यामि शिवश्मसाहचर्यादिस्य (अरिष्टशब्दस्य) सङ्कलामङ्गलार्थे इतिरिति विभावनीयम् ।

३४८९ । भावे च ॥ ४।४।१४४ ॥

दो— शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तातिल् after शिव, शम and अरिष्ट is employed in the sense of भाववाच्य also in the vedic literature. Thus शिवताति; etc., in the sense of शिवता or the state of doer of good etc.

Here ends the fourth Chapter.

मित—। भावे चेति । तातिल् अनुवर्तते । शिवशमरिष्टस्येति च । तदाह—
शिवादिभ्य इत्यादि । शिवता (मङ्गलमयता) शन्ता (शुभावहता) अरिष्टता
(मङ्गलामङ्गलापरता) इति क्रमेणार्थः ॥ इति मितभाषिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

३४८१। सप्तनोऽङ्कन्दसि ॥ ५।१।६१ ॥

दी—। 'तदस्य परिमाणम्' (१६२३) इति 'वर्गे' इति च ।
सप्त साप्तानि असृजत् । सप्तवर्गानित्यर्थः * । 'शन्शतोर्ङिनि-
ङ्कन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वार्तिक)—पञ्चदशि-
नोऽङ्गमासाः । विंशिनो मासाः । 'विंशतेत्येति वाच्यम्' (वार्तिक) ।
विंशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्मदोः साट् स्ये वतुव्वाच्यः'
(वार्तिक) । त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं
विप्रस्य मावतः ।

[* एतत्तत्त्वबोधिनौयम्येन दृश्यते । अथैकप्रकटनपरत्वादयं पाठस्तु सौदव्यएव] ।

In Vedic literature the affix अङ् is attached after the word सप्तन् in the sense of 'तदस्य परिमाणम्' (1723)—this is its measure—provided the derivative thus formed, denotes the sense of

वर्ग or group. Thus 'सप्त साप्तानि—' where वर्ग is the sense of साप्त —सप्तन् + अञ्—the टि portion (अन् of सप्तन्) eliding by 'नसञ्ज्ञिते' and वृद्धि of the beginning vowel (आद्यच्) by 'तद्धितेष्वचामादेः' (1075). 'शन्शतोर्ङिनिः—' (Varttika). It has to be said that in Vedic literature the affix ङिनि (ङन्) is attached after bases (संख्याशब्द) ending in शन् and शत् (as पञ्चदशन्, विंशत् etc.,) in the sense of 'तदस्य परिमाणम्'. Thus पञ्चदशिनः—(पञ्चदशन् + ङिनि—टिलोप) in the sense of पञ्चदश अहानि परिमाणमेधाम्—fifteen days form this measure—etc. 'विंशतेः—'. This is the second Varttika here—विंशति also takes ङिनि = विंशिनः—(विंशति + ङिनि—ति elides by 'तिर्विशतिर्ङिति' and then 'अ' of विंश is dropped by 'यस्वेतिच' (311)—The Angirasas or the descendants of the Sage Angiras are twenty गोव्स in number. 'युष्मदस्मदोः—' this is the third and last Varttika here. It has to be said that the affix वतुप् (वत्) takes place after युष्मद् and अस्मद् in the sense of similarity. Thus—त्वामन्, मामान् etc.—'like you' (त्वम् इव) and like me (अहमिव).—युष्मद् + वतुप् = अस्मद् + वतुप्—युष्म and अस्म being replaced by त्व and म् by 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373) whereupon 'सप्रत्ययन्तस्य' operates = we have त्वद् + वत् and मद् + वत् = त्वामत् and मामत् by 'आ सर्वनाम्' (430).

मित— सप्तन् इति। 'तदस्य परिमाणम्' (५।१।५३) इत्यधिकृतं वर्तते। 'पञ्चदशतौ वर्गे वा' (५।१।६०) इत्यतो वर्गे इति ज्ञानुवर्तते। तदाह—तदस्येत्यादि। तदस्य परिमाणमित्यर्थे ऋदसि सप्तन् शब्दादज् प्रत्ययः स्याद् वर्गेऽन्त् प्रत्ययान्तस्यार्था भवेदित्यर्थः। सप्त साप्तानोनि। अत्र लौवमाषम्। साप्तान् इत्येवार्थः। सप्तसंख्याकान् सप्तवर्गान् (ऊनपञ्चाशत् परिमितान् पवनान्) असृजदिति सन्नाथः। सप्त परिमाण-मेधामिति सप्तन् अञ् इति स्थिते 'नसञ्ज्ञिते' इति टिलोपे 'तद्धितेष्वचामादेः' (१०७५) इत्यादिङ्ङौ साप्त इति प्रातिपदिकं विशेषानिधम्। ऋदाहरणे 'जश-

‘शसोः शिः’ इति शसः शि । तस्य ‘नपुंसकस्य—’ इति नुमागमः । ‘शन्शतोर्ङि नि—’ इमि वाविकमिदम् । ‘शन्’ इत्यन्तात् शतइत्यन्ताच्च प्रातिपदिकान् कृन्दसि विषये ङिनिप्रत्ययः स्यात्तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चदशिन इति । पञ्चदश अङ्गानि परिमाणमेवामिति विग्रहः । पञ्चदशन्+ङिनि इति स्थिते प्राग्बहिलोपे पञ्चदशिन् इति प्रातिपदिकम् । ये पञ्चदशभिदिनैर्यज्ञं समापयन्ति तेषामियं संज्ञा । एवं विंशिन इत्यत्र ‘नस्तद्धिते’ इत्यनेन न तिलोपसम्भवः तिंशदित्यत्र तदप्रसक्तोः प्रत्ययस्य ङित्करणमिति विज्ञेयम् । ‘विंशतेत्येति—’ इति वार्तिकम् । ‘कृन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे’ ङिनिरिति शेषः । विंशिन इति । वंशतिः (गोवाणि) परिमाणमेवामिति विग्रहे विंशति ङिनि इति स्थिते ‘तिर्विशतेर्ङिति’ (८४४) इति तिलोपे ‘यस्येति च’ (३११) इति विंशब्दस्य अकारलोपे च इन् इत्यस्य योगे विंशिन् इति प्रातिपदिकम् । अङ्गिरस इति । अङ्गिरस अयास्यो गार्ग्यगौतम इत्यादि प्रवरभिन्नाणि विंशतिरवान्तरगोवाणि एवामित्यर्थे इति शब्देन्दुशेखरः । ‘युष्मदस्यादोः—’ इति इदमत्र तृतीयवार्तिकम् । साहस्ये (औपस्ये) वाच्ये युष्मदशब्दात् अयादशब्दाच्च वतुप् स्वादिति वक्तव्यमित्यर्थः । त्वमिव, अहमिव इति विग्रहे युष्मद् वतुप् अयाद् वतुप् इति स्थिते ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ (१.३.७३) इति मपर्यन्तस्य “त्व” “म” इत्यादेशे ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारः । त्वावतः तत्सहस्रस्येत्यर्थः । त्वावां अन्य इत्यत्र ‘दीर्घादङि—’ (३.३.३१) इति रुत्वे ‘अतोऽङि नित्यम्’ (३.६.३२) इति अनुनासिकः ।

३४८२ । कृन्दसि च ॥ ५।१।६७ ॥

दी—। प्रातिपादिकमात्रात्तदर्थतीति यत् । सादन्यं विदथम् ।

यत् (from ‘दृष्टादिभ्योयत्’—5.1.66) is attached after any word in the Vedas in the sense of ‘deserves it’. सादन्यम्—deserves a house (सदन + यत्—दीर्घ by ‘अन्वेषामपि दृश्यते’—3537) विदथम्—deserves a sacrifice—विदथ + यत्—

मित—। कन्दसीति । 'दन्डादिभ्योयत्' (५।१।६६) इति वर्तते । 'तदहंति' (५।१।६३) इति च तदाह—प्रातिपदिकमात्रादित्यदि । सादन्यमिति । सदनं गृहम् । तदहंतीति विग्रहः । 'अन्वेषामपि दृश्यते' (३।५।३७) इत्युपधादीर्घः । एवं विदद्यो यज्ञः । तमहंती विग्रहं विदध्यम् । यस्मेति चेत्यकारलोपः ।

३४८३ । वत्सरान्ताच्छुक्कन्दसि ॥ ५।१।८१ ॥

दी—। निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ।

In Vedic literature, bases ending in वत्सर take क् (ईय) in the sense of ('तेन निर्वृत्तम्') or it is complete by that. Thus इद्वत्सरीय—इद्वत्सर + क्—a time indicated or completed by इद्वत्सर—which means an era of five years (पञ्चवर्षीय युग); similarly इदावत्सरीय, परिवत्सरीय and संवत्सरीय as these three इदावत्सर etc., are synonyms of इद्वत्सर ।

मित—। वत्सरान्तादिति । 'तेन निर्वृत्तम्' (५।१।७८) इति वर्तते । तेन शेषे पूर्ववद्वाह—निर्वृत्तादिष्वर्थेषु इति । कन्दसि विषये वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् कप्रत्ययः स्यादिति शेषः । इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरणे निर्वृत्त इति विग्रहे क् । तस्य इयादेशः । एवम् इदावत्सरीय इत्यादि । इद्वत्सरैदावत्सरसंवत्सर-परिवत्सरशब्दाः पञ्चवर्षपरिमितयुगस्य प्रत्येकं संज्ञा इति व्याख्यातारः ।

३४८४ । संपरिपूर्वात् ख च ॥ ५।१।८२ ॥

दी—। चाच्छुक् । संवत्सरीयः, संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः, परिवत्सरीयः ।

ख (ईन) as well as क् (ईय) takes place in the above sense after the bases ending in वत्सर being preceded by सम् and परि ।

मित—। संपरिपूर्वादिति । सम्पूर्वात् परिपूर्वाच्च वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् खः स्यात् । चकारात् कश्च ।

३४८५ । छन्दसि घस् ॥ ५।१।१०६ ॥

दी— ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ।

घस् (affix) in छन्दस् is appointed after the word ऋतु in the sense of 'तदस्य प्राप्तम्'—time has come to it. Thus ऋत्वियः— a share that has reached its proper time, ऋतु + घस् (इय)—here भल of ऋतु being barred by 'सिति च' (1252) which thus makes the base (ऋतु) a पद and consequently 'ओर्गुणः' (847) does not apply and we have यष् by 'इको यष्—' (47).

मित— छन्दसीति । 'ऋतोरण्' (५।१।१०५) इत्यतः ऋतोरित्यनुवर्तते । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' (५।१।१०४) इति सर्वमपि । शेषं पूरयन्नाह = ऋतु शब्दादिति । ऋतीर्घस् स्वाच्छन्दसि तदस्य प्राप्त समय इत्यर्थे इत्यर्थः । भाग ऋत्विय इति = ऋतुप्राप्ती भाग इत्यर्थः । ऋतुः प्राप्तीऽस्य इति विषये ऋतु + घस् (इय) इति स्थिते घसः सिच्चात् (सित्करणस्य इदमेव प्रयोजनम्) 'सिति च' (१२५२) इति पदत्वाद् भस्त्वस्य निवृत्तेः 'ओर्गुणः' (८४७) इति गुणोऽपि निवृत्तः । तस्य 'इको यष्—' (४७) इति यष् ।

३४८६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५।१।११८ ॥

दी— धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात् स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्गतो निवतः । उद्गताभिर्गतादित्यर्थः ।

An उपसर्ग which stands for such a साधन or verbal procedure as is marked or impregnated with the sense of a root, takes the affix वति in its own sense. Thus उद्गत् and निवत् ; Cp.—the instance 'यदुद्गतः'—उत् + वति and नि + वति etc । इकार in the affix is for pronunciation. Here उपसर्गस्य उद् and नि signify उद्गत and निगत respectively as in उद्गत् निष्क्रीडन् etc., where उद् stands for उद्गत and नि for निगत. So also is the case here and उद्

and नि thus stand for उद् + गम् + क्त and निर् + गम् + क्त (धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानः) ।

मित—। उपसर्गादिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः' (५।१।११५) इत्यतो वतिरित्यनुवर्तते । तेन 'कृन्दसि विषये उपसर्गाद् वतिः स्यात् स चेत् धत्वर्थपदं व्याचष्टे'—धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तते इति । इह धात्वर्थ इत्यत्र धातुशब्दो धत्वर्थक्रियायां लाक्षणिकः । सा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य तद् धात्वर्थम् । धात्वर्थं च साधनमेव । अतएवोक्तं धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानादिति । उपसर्गादिति शेषः । उपसर्गास्तावद् वक्ष्यद्योतकाः । तथा चोक्तम्—'उपसर्गेन धात्वर्थो वलादन्यत्र गीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ।' इति । तत्र क्रियायामनुवर्तमानायां सत्याम् एते तामन्यत्रार्थे वर्तयन्ति । यत् पुनः कापि क्रिया नैव श्रूयते तत्रैते उपसर्गाः क्रियाविशिष्टं साधनमेवाहुः । यथा 'उत्सृजम् (भवानाह—' इति भाष्यम्) । निष्कौशाभिरित्यादौ । ततश्चेतद्विज्ञातं यद् 'यत्र क्रिया कापि विद्यते तत्रैव यथा उपसर्गमाताद् वतिः स्यादित्येवमर्थं सूत्रम्' इति । 'धात्वर्थ' पदस्यैव चैवम्बिधार्थद्योतने शक्तिरिति प्रतिपत्तव्यम् इत्यास्तां तावत् । उद्यतो निवत् इति । पञ्चम्यन्तमुदाहरणमिति शेषम् । अतएवाह—उदगतात् निर्गतादित्यर्थः । उद्यत्, निवत् इत्येव वतिप्रत्ययान्तं पदम् । उद्गान् निवान् वाऽयं देश इत्यादिविशेषापदाभ्यारिणः प्रयोगः ।

३४८७ । यट् च कृन्दसि ॥ ५।२।५० ॥

टी—। नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्स्यट् स्यात्मट् च । पञ्चथम्—पञ्चमम् । 'कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (१८८८) । पर्यवस्थाता शत्रुः । अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणौ विदन् ।

The (पूरणार्थक) affix यट् is replaced or followed in the Vedas by यट् as well as मट्, when coming after a base ending in a नकार but at the same time having no numerical word at the outset. Thus पञ्चन् + यट् = पञ्च + यट् or पञ्चन् + मट्. But एकादशन् +

डट्—एकादशः—here एक preceeding दशन् a नान्त base, डट् is not re-
placed by थट् or मट्. ट् for attaching डीप् in feminine—पञ्चमी ।
'कन्दसि—' In vedic literature, the words परिपयिन् and परिपरिन् are
irregularly formed with इनि in the sense of an opponent
(पर्यवस्थाता). It is important to note in this connection that
the term परिपयिन् though copiously used in classical language
is really vedic.

मित—। थट् चेति । 'नान्तादसंख्यादिर्मट्' (५।२।४६) इत्यव्यवहितं पूर्वं
सूत्रम् । 'तस्य पूरणे डट्' (५।२।४८) इति च तत्पूर्ववर्ति । तदाह—नान्ताद-
संख्यादेरित्यादि । एवञ्च पञ्चममिति । पञ्चानां पूरणमिति विग्रहे पञ्चन्
शब्दाद् डटि कृते थट्मटौ । असंख्यादिः किम् ? एकादशः । अत्र 'तस्य पूरणे—'
इति डट् । न तु तस्य थट्मटौ । 'कन्दसि—' इति । कन्दो विषयत्वादितत् सूत्रं
यद्यपि पूर्ववत् (तद्धितप्रकरणे) उद्धृतं तथापि अत्र उपन्यस्तम् । कन्दसि विषये
परिपयिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ इन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति तदर्थः ।
पर्यवस्थाता शत्रुरिति । पतिपञ्च इत्यर्थः । एतेन 'लोके परिपयिन्शब्दो बहुशः प्रयुक्तोऽपि
न न्याय्य' इति व्याख्यातम् ।

३४८८ । बहुलं कन्दसि ॥ ५।१।१२२ ॥

दी—। मत्वर्थे विनिः स्यात् । अग्निस्ते ओजस्वी * ।
'कन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति
वक्तव्यम्' (वार्तिक)—इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् ।
शुनमष्ट्राव्यचरत् । 'कन्दसौविनिपौ च वक्तव्यौ' (वार्तिक) । ई—
रथीरमूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमौमहे ।

विनि in the sense of मनुष्य is variously used in vedic literature.
Thus अग्निस्ते etc । 'कन्दोविन्प्रकरणे—' (Varttika) : It has to be said
that under the section of विन्- (विनि) pertaining to the vedic

language, the final vowel and the bases अष्टा, मेखला, हय, उभय
 राजा and हृदय are lengthened also when they take विनि by the
 rule बहुलं कृन्दसि । Thus अष्टाव्यचरत्—अष्टावी + अचरत्—अष्टा
 (= अश् + टृष् करणे) + विनि = अष्टाविन्—having teeth. Similarly
 मेखलावी, दयावी etc. The instance 'अग्निस्ते' found in Balamano-
 rama, seems to be wrongly inserted into the text. 'कृन्दसी' etc
 (Varttika 2nd.)—Break up as कृन्दसि + ईवनिपौ. (It has to be
 said that) in कृन्दस् ई and वनिप् (affixes) are attached to bases
 in the sense of मतुप्. Thus रक्षीः—one having a car or chariot
 रक्ष ई—अ (final) of रक्ष eliding by 'यस्तेति' (311). मघवा (मघवन्
 —the base) = मघ (wealth) + वनिप्. Decline as मघवा मघवानौ
 मघवानः । मघवानम् मघवानौ मघोनः etc. In classical language,
 however, we have मघवन् also declined as मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः ।
 मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः etc., ईमहे—we pray (for riches). सुमङ्गलीः
 (सुमङ्गल ई) = highly accomplished.

[* 'अग्निस्ते' इयं तत्त्वबोधिनीयस्य नोपलभ्यते ।]

मित—। बहुलमिति । 'तदस्मात्प्रकृतिरिति मतुप्' (५।२।६४) इत्यतो
 मतुपर्योऽधिक्रियते । 'अस्मात्प्रकृतिरिति मतुप्' (५।२।१२१) इत्यतो विनिरिति
 चानुवर्तते । तदाह—मलर्धे, विनिरिति । तस्य विन् इति शिष्यते । 'कृन्दोविन्
 प्रकरणे' इति वार्तिकमिदम् । कृन्दसि विषये यो विन् (विनि) प्रत्ययः प्रकृतः
 (तस्मिन् विनिप्रत्यये परतः) अष्टा, मेखला, हय, उभय, राजा, हृदय इत्येषां शब्दा-
 नामान्तरादीर्घाः स्यादित्यपि वाच्यमित्यर्थः । इति दीर्घ इति । एतेन उभयाविनम्
 इत्याद्यं वाच्यकर्तुं (दीर्घितस्य) उदाहरणविषय इत्यनुमीयते इति अग्निस्ते इत्यादाहरणं
 प्रब्रूयन्निवाभाति । अष्टाव्यचरदिति = अष्टावी + अचरत् इतिच्छेदः । अष्टावीयन्
 मचरदित्यन्वयः । अष्टयतेऽन्येत्यष्टा दृष्टापत्त्यायः । करणे टृन् । उभयाविनम् इति ।
 उभय (कर्तृसमर्थं विद्यासाता लोकाः) अस्य सन्तीति उभयाविन् । अनेन सूत्रेण विन-

प्रत्यये वार्तिकेन दीर्घः । एवं मेखलावी । रुजावी । हृदयावी । लोके तु मेखलावान् । रुजावान् । हृदयवान् इति मनुपि बोध्यम् । छन्दसीति वार्तिकमिदमपि । छन्दसि ईवनिपौ इतिच्छेदः । मत्वर्थे प्रातिपदिकात् ईश्च वनिप् च प्रत्ययौ स इत्यर्थः । रघोरिति । रघोस्त्यस्येति विग्रहे 'यस्येति च' (३१२) इत्यकारलोपः । एवं सुमङ्गलोति । सु सुष्ठु, मङ्गलम् सुमङ्गलम् 'सुः पूजायामि'ति ततः समासः । ततः सुमङ्गलम् अस्त्रास्या इति ईः । ईमहे वयं याचामहे इत्यर्थः—घनमिति शेषः । वनिपि मघवन् इति वेदे । मनुपि मघवत् इति लोके ।

३४८८ । तयोर्दाहिं लौ च छन्दसि ॥ ५।३।२० ॥

दो—। इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ।

दा and हिंल are respectively affixed to इदम् and तद् in the Vedas. Thus इदा—इदम् + दा and इदम् is changed into इम् by 'इदम् इश्' (1949). इदा=Now. तर्हि=then. तद् + हिंल ।

मित—। तयोरिति । 'इदमोर्हिंल' (५।३।१८) 'तदोर्दा च' (५।३।१९) इति पूर्वसूत्रे । तेनात्र तच्छब्देन इदन्तदोः परामर्शः । तदाह—इदन्तदोरिति । इदमोर्दा, तदोर्हिंल इत्यर्थः । 'इदम् इश्' (१९४९) इति दाप्रत्यये परे इशादेशः ।

३६०० । या हेतौ च छन्दसि ॥ ५।३।२६ ॥

दो—। किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारि च । कथा ग्रामं पृच्छसि । कथा दाशेम ।

या (affix) is attached to किम् in the Vedas in the senses of cause or manner. 'कथा—' etc What is reason for your going about the village. किम् या, किम् is replaced by क by 'किम् कः'. कथा दाशेम how should we give ? दश् दाने भूदिः ।

मित—। या हेताविति । 'प्रकारवचने याल्' (५।३।२३) इत्यतः प्रकारवचने इति । 'किमश्' (५।३।२५) इत्यतः किम् इति चानुवर्तते । तदाह—किमस्था

स्यादित्यदि । कथा यामिति । अव हेतौ या । कथमित्यर्थः । कथा दाशेमिति ।
अर्थप्रकारे प्रत्ययः । केन प्रकारेण दद्यात् इत्यर्थः । दाश दाने इति भौवादिकाज्झिङ् ।
'किम्' का' इति विभक्तिः प्रत्यये परतः कादेशः । याल इत्यनुवर्तमाने पुनः
दाशङ्गं स्वार्थम् ।

३५०१ । पश्च पश्चा च छन्दसि ॥ ५।३।३३ ॥

दी—। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो
ते पश्चा ॥ 'तुच्छन्दसि' (२००७) । लजन्तात्तुन्नन्ताच्च इष्टनीयसुनौ
स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

These two viz पश्च and पश्चा are irregularly found in the
sense of अवर taking अस्ताति (affix) i.e अवर + अस्तात् irregularly
results in पश्च or पश्चा. पश्च हि सः he is behind or inferior. 'तु—'
This is a rule enjoying इष्टन् and ईयसुन् respectively after bases
ending in लृच् and लृन् (सरेभेदः). Thus करिष्ठः—कल + इष्टन् where
लृच् disappears by 'तुरिष्टेभ्यःसु' (2008). करिष्ठः = अतिशयेन कर्ता ।
दोहीयसी—दोग्धी + ईयसुन्, दोग्धी though feminine takes the
affix (ईयसुन्) by the परिभाषा 'प्रत्यययङ्गो लिङ्गविशिष्टस्याप्यङ्गणम्' ।
Then दोग्धी + ईयस् by पुं वदभाव (or masculineness) by 'भस्माटे—'
(Varttika); then लृच् eliding as before we have दोह + ईयस्—
च (ग) disappearing in connection with the disappearance of
लृच्. cp. the परिभाषा 'निमित्तापायि नैमित्तिकस्यापायाय' the cause
disappearing the consequence also disappears. We have दोहीयसी
with डीप्—a superior milch cow (अतिशयेन दोग्धी).

मित—। पश्च पश्चेति । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालिभ्यश्चातिः' (५।३।२६) इत्यतोऽस्तातिरिति । 'यिभाषा परावराभ्याम्' (५।३।२८)
इत्यतःवरिति चानुवर्त्य अष्टादशे—अवरस्य अस्तात्यर्थे इत्यादि । निपाताविति । पश्च

पश्चाच्चैति हावित्यर्थः । लीके तु पश्चात् इत्येव । पश्च इत्यादि ॥ तुयन्दसीति । एतत् सूत्रं पूर्ववत् (तद्धितप्रकरणे) व्याख्यातमपि पुनरपि व्यख्यायते । छ इति छन्दोः सामान्येन ग्रहणम् । करिष्ठइति । अयमेषु अतिशयेन कर्ता इति विग्रहे कर्त्तुं इष्टम् इति स्थिते 'तुरिष्ठमेयः सु' (२००८) इति छन्दोपेक्षम् । दोहोयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोष्वी इति विग्रहे—दोग्धृ इयमुन इति स्थिते 'भस्यादितद्धिते' इति वार्तिकेन तद्धितस्य कतेव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति डीप् निवर्तते । ततो दोग्धृ (दुह् + छन्) इति छन्दोनात् शब्दात् इयमुनि, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषाबलवात् छन् निवृत्तौ सत्याम् तन्निमित्तकत्व ('दादधातोर्षः' इति प्राप्ते) जश्त्वयोरपि निवृत्तिः । गुणस्तु प्रवर्तते एव । लुप्तेऽपि छनि प्रत्ययलक्षणपरिभाषया तत्प्रवृत्ते निवर्धत्वात् । तदेवं दोह् इयस् इति जाते पुनः डीपि दोहोयसीति । अत्र छन्नादिछन् छन्दोनात् इयमुन् इति यथासंख्यं प्रत्ययौ इति बोध्यम् ।

३५०२ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि ॥ ५।३।१११ ॥

दी—। इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमथा ।

याल् (affix) in the sense of इव or Similarity is attached in vedas after the words प्रत्न (antiquity), पूर्व, विश्व and इम meaning इदम्. Thus प्रत्नया etc.

मित—। प्रत्नपूर्वेति । 'इवे प्रतिक्लृप्तौ' (५।३।१६) इति वर्तते । तदाह— इवार्थे इति । प्रत्न, पूर्व, विश्व, तथा इम इति इदंशब्दार्थकः ।

३५०३ । अमू च छन्दसि ॥ ५।४।१२ ॥

दी—। किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ।

अमु (अम) as well as आमु (from the rule 'किमेत्तिङव्ययघादास्वद्व्यप्रकर्षे'—2005—5.4.11) is added after किम्, an एकारान्त word तिङन्त words (पठति, पचति etc) and an अव्यय, joined with च ('तरप्तमपौ चः') ; प्रतरम्—प्र + तर (अव्यय + च) then add अम् ।

मित—। अमूचेति । 'किमेत्तिङव्ययघादास्वद्व्यप्रकर्षे' इत्यव्ययहितं पूर्वः

सूत्रम् । ततो व्याचष्टे—किमचिङ् इत्यादि । किम्, एदन्तात्, तिङ्, अव्ययाच्च यो घसदन्तात् असु अकारादात् च स्वात् छन्दसि इति स्वार्थः । यद्यपि अद्रव्य-प्रकर्षे एव आसुलौकि विहितत्वाद्यापि छन्दसि द्रव्यप्रकर्षेऽपि उभयमपि (असुः आसुश्च) विधीयते । सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति मनसिकृत्य उदाहरति—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थकात् प्रशब्दात्तरपि प्रतर इति तस्मादनेन अम् । आमि प्रतराम् इति । एवं किंतरम्—किंतराम् इत्यादि बोध्यम् ।

३५०४ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ॥ ५।४।४१ ॥

दी—। स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं वह्निषदम् ।

The words वृक and ज्येष्ठ in their own senses take respectively तिल and तातिल in the Vedas. Thus वृकति means a वृक and ज्येष्ठताति means ज्येष्ठ.

मित—। वृकज्येष्ठाभ्यामिति । अर्थे विशेषाननुवृत्तेराह—स्वार्थे इति । वृकति । वृक एवेत्यर्थः । एवं ज्येष्ठतातिः । यदाशब्दा प्रत्यय इति बोध्यम् ।

३५०५ । अनसन्तान्नपुंसकाच्च छन्दसि ॥ ५।४।१०३ ॥

दी—। तत्पुरुषादृच स्यात् समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवछन्दसानि ।

In vedic language a neuter base ending in अन् or in अस् takes the समासान्त affix टच् when a तत्पुरुष compound is effected with any of them. Thus ब्रह्मन् + सामन् = ब्रह्मसामन् + टच् = ब्रह्मसामम् ।

देवानां छन्दस्—देवच्छन्दस् + टच्—देवच्छन्दसानि—

मित—। अनसन्तादिति । अन्तशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकात् तत्पुरुषात् समासान्तः टजिति बोध्यम् । 'समासान्ताः' (५।४।८८) इत्यधिकारसूत्रम् । 'तत्पुरुषस्य'—(३।४।८६) इत्यतस्तत्पुरुषादिति विभक्ति विपरिणामिनः । अनन्तादृच—ब्रह्मसाममिति । ब्रह्मस्य साम इति विग्रहे ब्रह्मसामन्

इति स्थिते टच् । टिलोपः । एवं देवस्य छन्दांसि इति विग्रहे देवच्छदस् इति प्रातिपदिकात् टच् ।

३५०६ । बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ ५।४।१२३ ॥

दी—। बहुप्रजा निर्वृतिमादिवेश ।

The term बहुप्रजा takes the समासान्त affix अस्मिच् in vedic language. Thus बहुः प्रजा अस्मि इति बहुव्रीहौ बहु + प्रजा + अस्मिच् = बहुप्रजाः by 'यस्येति च' then दीर्घ by 'अत्वसन्तस्य—' as in वेधस् ।

मित—। बहुप्रजा इति । 'नित्यमस्मिच् प्रजामेधायाः' (५।४।१२२) इत्यतोऽस्मिन्नुवर्तते । तेन बहुव्रीहौ 'बहुप्रज' इति प्रातिपदिकान्नित्यमस्मिच् समासान्तश्छन्दसि इत्यर्थः । बहुवः प्रजा अस्मि इति विग्रहे बहुप्रजा इति जाति अस्मिच् । 'यस्येति च' (३११) इत्यकारलोपे बहुप्रजम् इति । ततः 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः ।

३५०७ । छन्दसि च ॥ ५।४।१४२ ॥

दी—। दन्तस्य ददृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतीदतः प्रतिगृह्णाति ।

When a बहुव्रीहि compound is effected the word दन्त is replaced by the word दत् in the Vedas. Thus उभयतीदतः—having teeth both ways.

मित—। छन्दसीति । 'बहुव्रीहौ सक्खणोः—' (५।४।११३) इत्यतो बहुव्रीहौ इत्यनुवर्तते । 'यसि दन्तस्य ददृ' (५।४।१४१) इत्यतो 'दन्तस्य ददृ' इति च । ततो व्याचष्टे—दन्तस्येत्यादि । उभयतीदत इति । उभयतीः (पार्श्वयोः) दन्ता यस्येति विग्रहे उभयतीदत् इति प्रातिपदिकम् । तादृशद यजमानात् प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते इत्यर्थः ।

३५०८ । ऋतश्छन्दसि ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। ऋदन्ताद् बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

In vedic literature, a बहुव्रीहि compound ending in कृकार does not take the समासान् affix कप्. Thus हतमाता one whose mother has been killed and not हतमातृकः, which we have in classical language with कप् by 'नद्युतय' (3.4.153)

निह—। ऋत इति । ऋदिति कृकारभावस्य यादृकम् । न तु दीर्घस्यापि । 'तपरस्तत् कालस्य' इति नियमात् । ऋत इति तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । एतच्च पञ्चम्यन्तम् । तेन तदन्तपरिभाषया (येन विधिसादन्तस्येत्यनया) ऋदन्तादिति लभ्यते । 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' इत्यतः समासान्तः कबन्नुवर्तते । 'न संज्ञायाम्' इत्यतो नेति च । बहुव्रीहिरिति प्रकृतम् । तदाह—ऋदन्ताद् बहुव्रीहेरित्यादि । हतमातेति । 'नद्युतय' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयं कृन्दसि विषये । लोके तु हतमातृक इति युक्तम् । [कचित् कृन्दस्येति प्रयुज्यते—यथा काण्वलीमातः इत्यादि] । इति मितभाषिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

दीर्घाच्चा 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (२१७५) । 'कृन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । यो जागार । दाति प्रियाणि ।

It is to be said that with reference to vedic literature, द्वित्व due by 'एकाचः—' is only optionally effected. Thus जागार—जाग्र + लिट् णल्, here there is no duplication of जाग्र, but its final कृकार has been replaced by आर् (ऋद्धि) due to णित्व by 'अचो लिङ्गिति' (254). The alt. form is जजागार. दाति—दा + लट्ति दा being जुहोत्यादि, should have given ददाति by 'जुहोत्यादिभ्यः झृः' and झी ।

मित—। पूरे सुबध्यायेषु कृन्दोक्तं सुवादितद्वितानान् प्रत्ययान् प्रदर्श्य तिङन्त-प्रत्ययप्रयोगप्रकारं प्रदर्शयिष्यन्नाह—एकाच इति । इति प्राप्ति इति शेषः । 'कृन्दसि वेति—' वार्तिकमिदम् । एकाच इति प्राप्ति इति कृन्दसि विषये वा स्यादिति वाच्यम् इत्यर्थः । यो जागार इति—जाग्रणल् इति स्थितिं हित्वाभावाद णित्वाद 'अचो

अपि इति इच्छी रूपम् । प्रवे दित्वादिना जजागार इति । दाति—
दा दाने जुहोत्यादि । यस्य जुहोत्यादिभ्यः झ, 'झौ' इति द्वित्वाभावे रूपम् । पचे
ददातीति । 'दाति प्रियाणि चिदसु' इति पूर्णो मन्त्रांशः । चिदित्यतदर्थकः । यस्य धनम् ।
व्यत्ययेनैकवचनम् ।

३५०८ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥

दी—। तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्य
मामहानम् । दाधारच यः पृथिवीम् । स तूताव ।

The reduplicate (अभ्यास) of तुजादि class roots is lengthened
whenever the root is duplicated. (N. B.—तुजादि class roots
are not met with in the गणपाठ appended to तत्त्वबोधिनी etc).
'प्रभरा'—Strike surely. तूतुजान—तुज् + कानच् in place of लिट्.
प्रभरा = प्र + ह + लोट्, ह्रि—'ह्रयहोर्मः' (Vartika), आकार by ('ह्रयोऽतसिङः'
(3537). मामहानम्—मह् + कानच् in place of लिट् ; मह means to
worship. दाधार—धृ + लिट्, अ against दधार the classical form.
तूताव—तु (सीतधातु) + लिट्, अ ।

मित—। तुजादीनामिति । तुजप्रभतीनां तुजादिगणोक्तानां धातुनामभ्यासस्य
दीर्घः स्यात् । आकृतिगण इति । तत्त्वबोधिनीस्यगणपाठे तुजादीनामुक्ते खो
नास्तीति नावोपस्थाप्यते । प्रभरिति । अथ तुजेलिटः कानच् । किच्चाद् गुणाभावः ।
लिङादेशत्वाद् द्वित्वादि । प्रभरिति प्रपूर्वाद् हरतेलौङुत्तमैवचनम् । 'ह्रयहोर्मः—'
इति वार्तिके काद ह्रय भः । 'ह्रयोतः—' (३५३७) इति दीर्घः । मामहानमिति ।
मह पुजायाम् अभ्यासितः कानच् । दाधारिति—धरते लिट् । दधार इति लोके ।
तूताव इति । तुः सीतो धातुः । तच्चाकृति । इन्द्रावादेशो ।

३५१० । बहुलं कृन्दसि ॥ ६।१।२४ ॥

दी—। ह्रवः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव उतये । 'अचि
त्रे रुत्तरपदादिलोपश्च 'कृन्दसि' (वार्तिक) 'अच्यशब्दे परे त्रैः

संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपेति वक्तव्यम् । त्वचं सूक्तम् । क्वन्दसि
किम् ? त्वृचानि । 'रयिमंती बहुलम्' (वार्तिक) — रेवान् ।
रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।

सम्प्रसारण of the root कृच् is irregularly effected in vedic literature. Thus 'इन्द्रम्—' etc I invoke Indra for help or protection. आहुवे = आ कृच् + लट् by 'बहुलं क्वन्दसि', सम्प्रसारण has been effected by this rule then उवङ् by 'अचित्रधातुम्—' (271). The instance being vedic where nearly everything is irregular, there is no sense of challenge although आत्मनेपद takes effect by 'स्यर्हायमाङ्' or आत्मनेपद due to its उभयपदित्व । It has to be said that when the word ऋच् follows, the word त्रि (three) gets सम्प्रसारण and the disappearance of the beginning letter (ऋ) of the subsequent member (ऋच्) is effected. Thus त्वचं सूक्तम्—a hymn containing there ऋक् or verses of the ऋग्वेद । Explain as—तिस्रः ऋचः यस्मिन् (सूक्ते तत्—the समासान् affix अ comes in by 'ऋक्पूर्वधूपयामानचे') It is neuter in connection with सूक्तम् which is neuter. त्वृचानि—the exposition is as before but सम्प्र. being wanting there is अच् due to combination by 'इक्षीयन्—' (47). 'रयिमंती—' (Varttika). सम्प्रसारण in the case of the word रै (wealth) is optional when मतुप् follows. Thus रेवान् wealthy also रयिमान् ।

भित—। बहुलमिति । 'इ वः संप्रसारणम्' (६१३२) इत्येतत् सर्वमप्यवानु-
वर्तते । तदाह—इ वः सम्प्रसारणमिति । आहुवे इति । आहुः पूर्वाद् ई वङ्गी लटुत्
मेकवचनम् । 'बहुलम्—' इति शपो लुकि अनेन सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च 'अचित्रधातुम्—'
(२७१) इत्युक्तमस्ति । 'अचित्—' इति वार्तिकमिदम् । अर्थमाह—ऋचशब्दे

परे इति । उत्तरपदादेरिति । उत्तरपादस्यादेरिति विग्रहः । ऋक् ऋकारस्य लोप इत्यर्थः । ङञं सूत्रम् । तिस्रः ऋचो यवेति बहुव्रीहिः । अनेन सम्प्रसारणे वि इत्यस्या ङ इति । ततः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो रिति ङ ऋच् इति स्थिते ऋक् ऋकारस्य लोपः 'ऋक् पूरवधुः—' इति समासान्तः अप्रत्ययः । सूत्रापेक्षया क्लीबत्वम् । वृत्तानि इति । प्रागवत् समासान्तः अप्रत्ययश्च । अतः सम्प्रसारणीत्तरपदादिलोपी न । 'रघेःमर्तौ—' इति इदमव द्वितीयं वार्तिकम् । रयिगण्डस्य विकल्पेन (बहुलम्) सम्प्रसारणं स्यान्नतु प्रत्यये परे इत्यर्थः । सम्प्रसारणे रेवानिति । तदभावे रयिमानिति विवेकः ।

३५११ । चायः की ॥ ६।१।३५ ॥

दी—। न्यन्यं चिकुरान् निचिकुरन्यम् । लिटि उस्ति रूपम् । बहुलयहणानुवृत्तेर्नह—अग्निं ज्योतिर्निचाय ।

The root चाय (चायृ पूजानिश्चनयोः भादि) is variously replaced by की in vedic language. Thus चिकुरः—चाय + लिट्, उस्—की + उस् then duplication and अभ्यासकार्यं and 'कुहोयु' etc. No guna due to लिल of उस् । निचाय्य—नि + चायृ + ल्यप् here की does not replace चायृ because of the following of the term 'बहुलम्' from the preceding rule of this.

मित—। चाय इति । 'बहुलं कन्दसो'त्यनुवर्तते (६।१।६४) । ततोऽयमर्थः—चाय इति धातोर्बहुलं कीभावः स्याच्छन्दसीति । चिकुरिति । प्रक्रियामाह—लिटि उस्तिरूपमिति । चाय उस् इति स्थिते कीभावे तस्य द्विले 'कुहोयु'रिति च रूपम् । एवं निचिकुरिति । चायृ पूजादौ इति भौवादिकौ धातुः । निचाय्य इति लापि क्वादेशो न बहुलयहणस्य सर्वविधिव्यभिचारद्योतनार्थत्वात् ।

३५१२ । अपसृधेयामानृचुरानृश्चिचुरावेतित्वाजश्राताश्रितमाशिराशीर्ताः ॥ ६।१।३६ ॥

दी—। एते कन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपसृ-

धैयाम् । सधैर्लङि आधाम् । अर्कमानृचुः । वसून्वानृङ् ।
 अर्चैर्हञ्च लिट्प्रसि । चिचुषे । चुषडो लिटि थासि । यस्मिन्त्याज ।
 त्यजेर्णलि । आतास्त इन्द्रसोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ्
 पाके निष्ठायाम् ।* आशिरंदुहरे । मध्यत आशीर्तः । श्रीञ्
 एव क्तिपि निष्ठायां च ।

[* तत्त्वबोचिनी reads आशीर others illustrate आशिरम् (आशिरम् according to Balamanorama)].

These nine words viz अपस्पृधेयाम्, आनृचुः, आनृङ्, चिचुषे, तित्याज, आतास्त, श्रिता, आशीर्तः and आशीर्तः are irregularly formed with the affixes shown below, in vedic literature. इन्द्रश्च विश्वः—That which Indra and Vishnu challenged. There are two schools of opinion regarding the formation of the word अपस्पृधेयाम्—(1) According to the author (Bhattoji) it is derived as स्पृध् + लङ्, आधाम्. In his view the root is duplicated, then अट् before आधाम् takes place. Then—सम्प्रसारण of रेफ़; these operations take place on the strength of irregularity or निपातन, (2) According to Nagesha, however, it is derived as अप + स्पृध् + लङ्, आधाम्. In this method, सम्प्रसारण and अकारलोप only are irregularly effected. अट् is absent by the rule 'बहुलं हन्त्यस्मादधीगेऽपि'. In the former case the secular form is अपस्पृधेयाम् and in the latter अपास्पृधेयाम् । अर्कमानृचुः—worshipped the sun, अर्च + लिट्, उस्—After application of सम्प्रसारण and अकारलोप by निपातन as before; so आनृङ् in लिट्, उस् । The secular forms are respectively—आनृचुः and आनृङ् । चिचुषे—चु + लिट्, से, सम्प्रसारण of अन्धास and want of इट् before से by निपातन. तित्याज—त्यज् + लिट्, षल्, सम्प्रसारण

of अभ्यास by निपातन ; तत्प्राज is the classical-form. श्रुताः—श्री + कृ—श्री is replaced by आ by निपातन । श्रिताः—श्री + कृ plural here, श्री is placed irregularly by श्रि. आशिरम्—आ + श्री + कृप, here श्री has been replaced by श्रि by निपातन. आशीर्तः=आ + श्री + कृ—शिर in place of श्री as also absence of नत्त्व of निष्ठा by निपातन ।

मित—। अपस्पृधेयामिति । अपस्पृधेयाम्, आनृचः, आनृहः, चिचुषे, तित्याजि, आताः, श्रितम्, आशिर, आशीर्तइत्येने नव निपात्यन्ते । स्पृधेर्लेङि आधामिति । ततो निपातनात् धातोर्बिबचनम् अङ्गागमस्य अभ्यासात् प्राक् प्रवृत्तिः, रेफस्य सम्प्रसारणम्, धातोरकारस्य लोपश्चेति प्रक्रिया । मनोरमास्थेयम् । अत्र पक्षे अपस्पृधेयाम् इति भाषायाम् प्रत्युदाहरणम् । शब्देन्दुशेखरमते तु अपपूर्वात् स्पृधेर्लेङि इति विशेषः । 'कन्दस्यमाङ्ग्योनेऽपि' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । निपातनाद् रेफस्य सम्प्रसारणम् अकारलोपश्च धातोः प्राग्वत् । अग्निन् पक्षे अपास्पृधेयाम् इति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । अपस्पृधेयाम् इत्यस्य इन्द्रो विश्वं समुज्जितकन्तारी इति बोध्यम् । 'विष्णोर्धृद्' इति सन्धिःकन्दसः । अर्चैरर्द्धं लिटि उप्ति इति । आनृचरिति अर्च धातोर्लिटि रूपम् । अत्र रेफस्य निपातनात् प्राग्वत् सम्प्रसारणेन ऋकारः । अकारस्य लोपश्च । तत ऋच् इत्यस्य धितम् । उरदत्तादि । 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'तस्मान्नुद् द्विजलः' इति नृङ्गागमस्य । आनृचरिति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । आनृहुरिति अर्हलिटि उप्ति रूपम् । प्राग्वद् रेफस्य सम्प्रसारणम्, अकारस्य लोपश्च । ततो द्विजादि । आनृहुरिति भाषायां प्रत्युदाहरणम् । चिचुषे इति । प्रक्रियाम् आह—चुङो लिटि धास्यति । अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, प्रत्ययस्य वलादिलेऽपि इडाभावश्च निपातनादिति भावः । प्रत्युदाहरणम्—चुचुषे इति लोके । तजैर्लेलि रूपम् । अभ्यासस्य निपातनात् सम्प्रसारणम् । तत्प्राजेति प्रत्युदाहरणम् । आता— श्रित इति । श्रीञ् प्राक् इत्यध्यात् क इति स्थिते—श्रीञ् क्रमात् आभावः श्रिभावश्च । आशिरम् इति । आङ् पूर्वान् श्रीञ् कृपि धातोः शिरादेशः । आशीर्तः इति—अत्रापि तस्यैव धातोः शिरादेशः । 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य निपातनाद् नकाराभावः । 'हलि चेति' (३५४) दीर्घश्च भवति इति

३५१३। खिदेच्छन्दसि ॥ ६।१।५२ ॥

दी—। खिद दैन्धे । अस्मैच आ वा स्यात् । चिखाद ।
चिखेदेत्यर्थः ।

The root खिद signifying improverishment gets the substitute आ for its एच् or एकार optionally in vedic literature. Thus चिखाद (खिद + लिट्, च) in place of चिखेद the corresponding vedic form by 'व्यत्ययो बहुलम्'. For खिद दैन्धे being read (in the दिवादि class) as आत्मनेपदी should have given चिखिदे only in लिट्. आत्व of एकार as above is by 'आदेचः—' (2370) and when आत्व is absent गुण takes place.

भित्त—। खिदेरिति । 'आदेचः—' (३।१।४५) इत्यतः 'आत् एच्' इति । 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । धातुश्च दिवादिर्ध्व-
स्यानात्तदाह—खिद दैन्धे इत्यादि । चिखाद इति । पथे चिखेद इति । अथ
कषुपधगुणः । उभयमपि वैदिकं मन्तव्यम् । अत्र हि व्यत्ययो बहुलम् इति
परस्मैपदम् । लोकेन चिखिदे इत्येव इति विभावनीयम् ।

३५१४। शीर्षेच्छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥

दी—। शिरःशब्दस्य शीर्षेण स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णी
जगतः ।

शीर्षेण is the substitute for शिरस् in the vedas. Thus शीर्ष्णः
of the head of the universe. Both the terms are in the
genitive. Apply the rules 'अलोऽप्ठोन्—' (234) and 'एषाभ्याम्—'
(255). Nagesha says that all injunctions in the vedic litera-
ture being optional or rather various in character, शिरस् some-
times is not substituted by शीर्षेण ।

मिय—। शीर्षन्ति । स्पृष्टोर्धः । शीर्ष इति । शिरस् इत्यस्य शीर्षन् भावे जाते षष्ठी । 'अज्ञोपोऽनः' (२३४) इति अज्ञोपः । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति णत्वम् । 'पूर्वस्वादिपि विधौ स्थानिवडावः' इति पञ्चे तु 'अट्कुत्राळ—' इत्यनेन णत्वमित्याहुः ।

३५१५ । वा कृन्दसि ॥ ६।१।१०६ ॥

दी—। दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही वाराह्यौ । मानुषीरीलते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मीं च शर्मं च । सूर्मं सुषिरामिव । 'संप्रसारणाच्च' (३३०) इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः—यज्यमानः ।

पूर्वसवर्णदीर्घ or lengthening of the vowel homogeneous with the preceding is optionally effected in vedic literature when the सुवन् affix जस् or affixes beginning with an इच् vowel i.e vowels, save and except अ+आ, follow a दोर्ध्व base (दीर्घात्) : Thus वाराही वाराह्यौ. Note that both वाराह्यौ and वाराही are the optional dual forms of the base वाराही which is derived as वराहस्य विकारः—वराह + अच् by 'प्राणिरजतादिभ्यः' (1532) or वराह + अच् in the same sense by 'अवयवे च प्राणौषधिद्वयेभ्यः' (1515). Then add ङीप् by 'टिड्ढाणञ्—' 1470. In the former case therefore there is पूर्वसवर्णदीर्घ and in the latter there is यण् (वाराही + औ) when पूर्वसवर्णदीर्घ is wanting. This is the illustration when an इच् letter follows. Now the illustration in जस्, मानुषीः ईलते विशः = subjects born of मनु i.e men in general, worship (Him): ईलते = ईडते—ईल् लट्, अन्ते. मानुषीः—मनु + अच् (जातार्थे) + ङीप् + षक् 'मनोजातावक् यतीषुक् च'. Alternative मानुष्यः when पूर्वसवर्णदीर्घ is

wanting. This rule 'वा इन्दसि' as a separate connective adds itself to the two subsequent rules also. These two rules are 'अमिपूर्वः' (6.1.107) and 'सम्प्रसारणाच्च' (6.1.8). Thus 'अमि पूर्वः' = now पूर्वरूप is optional, in vedic language, when अम् follows e.g. शमीम् (by पूर्वरूप) and शम्यम् (without it). And 'सम्प्रसारणाच्च' means पूर्वरूप after सम्प्र. is optional in vedic language; e.g. इज्यमानः by पूर्वरूप, when सम्प्र. of य (of यञ् + यक् + शानच् कर्मणि) has been effected. But इज्यमान without पूर्वरूप।

मित—। वेति। 'नादिचि' (६।१।१०४) इत्यत इचि इत्यनुवर्तते। 'दीर्घाञ्सि च' इत्यतो दीर्घादिति जसि इति च। ततो व्याचष्टे—दीर्घाञ्सि इचि चेति। दीर्घात् जसि, दीर्घात् इति चित्यन्वयः। पूर्वसवर्णे दीर्घ इति। एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०२) इत्यतः अनुवर्तितव्यम्। दीर्घाद् इचि उदाहरति—वाराहो वारहो इति। वाराहस्य विकार इति वाराहशब्दाद् 'अवयवे च प्राख्यौषधि-इत्येभ्यः' (१०।१५) इत्यञ् प्रत्यये वाराह इति खन्वे तस्माद् 'टिङ् ङाणञ्—' इति ङीप् वाराहो इति प्रातिपदिकम्। यद्वा तस्मिन्नेवार्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (१५।२२) इत्यञ्चि विहित पूर्ववद् ङीप् वाराहोति। ततो वाराहो + औ इति स्थिते पूर्वसवर्णे दीर्घो वाराहो इत्येव तिष्ठति औ विभक्तिर्लुप्यते। पूर्वसवर्णस्य दीर्घाभावे तु यथा—पूर्व-यण्—वाराहो इति। औ इति इच् प्रत्याहारोयमिति श्रेयम्। जसि उदाहरति—मानुषीरिति 'मनोर्जातावन्नयती सुक' च' इति मनुशब्दाद् जाल्यर्थे अञ् प्रत्ययः पुगलग्नश्च। ततो 'टिङ् ङाणञ्—' (५।०४) इति ङीप्। एवं मानुषीशब्दात् प्रातिपदिकाद् जसि—तु पूर्वसवर्णे दीर्घपक्षे इदम्। मानुषीः मानवीयाः विशः प्रजाः मनुष्या इत्येभ्यः ईदृशे ईदृशे पूजयन्ति तां दिवतामिति शेषः। ईदृशुती इति घातः। तस्य खटि लङ्प्रत्ययः। लङोरेकत्वस्यकारः। अग्निमीक्षे इत्यादौ यथा। पक्षे यथापूर्वं मनुष्य इत्यत्र। एतत् सूत्रव्याख्यानसर्वत्र परिनिष्ठितम्। एतस्मानुवर्त्ता उत्तरसूत्रद्वयमपि व्याख्यातमिति मन्वान् भाष—उत्तरसूत्रद्वयेऽपीति। उत्तरसूत्रद्वयं—तावत्—'अमि पूर्वः' (६।१।१०७) इति 'सम्प्रसारणाच्च' (६।१।८) इति च। तयोः पूर्वं व्याचष्टे

स्वयमेव—तेनेति । पूर्वत्वमिति पूर्वरूपत्वमित्यभिप्रायः । वा स्यादिति । छन्दसि इति शेषः । लोके तु यथा स्यात्तथा पूर्ववैवोक्तम् । शमीं च शम्यं चेति । पूर्वरूपपक्षे शमी अम् इति स्थिते शमीम् इति । पूर्वरूपाभावे तु यथापूर्वं यणि शम्यम् इत्येव । न चात पक्षे पूर्वरूपत्वाभावाद् पूर्वसर्वशब्दौघं आशङ्कनीयः । विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वसर्वशब्दौघस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । नहि विद्यतेऽनयोः कश्चिद् विशेषः । तस्माद् यमेव प्रवर्तते । सम्प्रसारणाद्येति द्वितीयं सूत्रं व्याचष्टे—इति पूर्वरूपमपीति । सम्प्रसारणादपि परे पूर्वरूपैकादेशश्छन्दसि विषये वेत्यर्थः । यज्यमान इति । यज् कर्मणि शानच् इति स्थिते यकि सुगामे च यज् यक् मान् इति जाते यकारस्य सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वं च । यज्यमान इत्यत्र पूर्वरूपाभावे इ + अ य्यमान इति स्थिते यणि यज्यमान इति विवेकलम् ।

३५१६ । शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।७० ॥

दौ—। लोपः स्यात् । याते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं व्यक्तव्यम्' (वार्तिक) । अपां त्वेमन् । अपां त्वोन्नन् ।

Elision of शि is in various ways effected in the Vedas. शि is the technical name for 'जस्' and 'शस्' the सुप् विभक्ति after a neuter base, cp. 'जस् शसोः शि' (312). This is in gram. taken or known as सर्वनामस्थानम्—'शि सर्वनामस्थानम्' (313). 'या ते—'Here या is elliptical for यानि the nominative plural of the pronominal base यद्. यत् + जस् = यत् + शि = यत् elision of शि by 'यदादीनम्' which applies on the injunction 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' = य + नुम् by 'नपुंसकस्य भलचः' (314) = या न् by 'सर्वनामस्थाने च—' (250), then elision of नकार by 'हलङ्गावभ्यो दीर्घात्—' (252). Similarly 'ताता—' = 'तानि तानि—'. एमन्नादिषु—This is a Varttika. It has to be said that in vedic language एमन् etc following,

that vowel, in the matter of combinatin predominates which is subsequent i.e. the एकार of एमन् etc only is retained when any sandhi is sought. Thus लैमन्—त्वा + एमन् and लौघ्नन्—त्वा + ओघ्नन्. Note that without this Varttika the forms would have been लैमन् etc by 'हृद्विरिचि' (72).

मित—। शेरिति । 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । ततो व्याचष्टे लोपः स्यादिति । कृन्दसि विषये शैः बहुलं (विभाषा) लोपः स्यादित्यर्थः । शिरिति नपुंसकात् प्रातिपदिकात् परवर्तिनोर्जसृशसोः संज्ञा । 'जसृशसोः शिः' (३।१२) इत्युक्तेः । तच्च सर्वनामस्थानमिति कथ्यते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सूत्रानुसारात् । या ते इति—यानि ते इति प्राप्ते । यत् जस् इति स्थिते तस्य यत् शि इति जाते अनेन शैः लोपः । ततो 'यत्' इति मावं स्थिते 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति शिलोपेऽपि तल्लक्षणमादाय प्रत्ययकार्यं 'त्यदादीनाम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः 'य' इति भवति । ततो 'नपुंसकस्य भ्रूलचः' (३।१४) इति तुम् । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (२०) इति दीर्घे कृते 'हल्ङावभ्यो दीर्घात्—' इति न् लोपः । ततो या इति । एवं ताता इत्यत्र । तानि तानि इति लोके । वेदेऽप्यन्त बहुलमित्युक्तेः । 'एमघादिषु कृन्दसि—' इति वार्तिकमिदम् । एमन् प्रभृतिषु शब्देषु परेषु कृन्दसि विषये पररूपं वर्तते इति वक्तव्यमित्यर्थः । लैमन्निति । त्वा + एमन्, त्वा + ओघ्नन् इतिच्छेदः । एतद्वार्तिकाभावे अत्र 'हृद्विरिचि' (७२) इति वृत्त्या लैमन् लौघ्नन् इति स्यात् ।

३५१७ । भयप्रवये च कृन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥

दी—। विभेत्यस्मादिति भयः । वेतेः प्रवयया इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । कृन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । 'हृदयया उपसंस्थानम्' * (वार्तिक) । हृदे भवा हृदयया आपः । भवे कृन्दसि यत् ।

[* 'हृदयया उपसंस्थानम्' इत्यन्यत्र वार्तिकपाठभेदः ।]

The words भय्य and प्रवय्य are irregularly formed (with यत्) in vedic literature (in the अपादानवाच्य). Thus भय्याः—भौ + यत् by 'कृत्यलुटोबहुलम्' with गुण and अयादेश. प्रवय्याः—प्र + वी + यत् as before. This is fem. by निपातन. The classical forms of the two are भेयम् and प्रवेयम् । 'ऋदय्याः'—This is a Varttika. The term ऋदय्या also has to be enlisted under this निपातन. (as this also is found with यत् by 'भवे कन्दसि' 3456). The final अकार of ऋद, it must be noted, is replaced by अय by निपातन, fem. due to आपः following. So Another reading is—'ऋदय्य आप उपसंख्यानम्' means ऋदय्या is irregularly formed with यत् when it refers to water (आप्).

मित—। भय्यति । एतौ यत्प्रत्ययान्तौ कन्दसि निपात्यते । त्रिभौ भये । वी गतिप्रजनकान्तासनस्त्रादनेषु । भय्य इति । गुणे कृते निपातनादयादेशः । ततो यत् । प्रवय्या इति । प्रपूर्वाद् वी इत्यस्माद् यत् । गुणेकृतेऽयादेशः । प्रवेय-मित्यन्वयेति । लोके इत्यर्थः । एवं भेयमिति लोके । तत् गुणेनेष्टसिद्धिः । ऋदय्या इति वार्तिकमिदम् । ऋदय्यशब्दोऽपि यत्प्रत्ययान्तौ निपात्यते इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयं विरट्ज्ञाति—ऋदे भवा इति । यति परे ऋदशब्दस्य द्वितीयाकारस्य अयादेशे निपातनात् । [ऋदय्य आप उपसंख्यानमिति पाठे यत्प्रत्ययान्तौ ऋदय्यशब्दो निपात्यते आपश्चेद् गम्यन्ते इत्यर्थः] ।

३६१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥

दी—। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अव्यपरे । सुजाते अव्यपरे । अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् ? तेऽवदन् । तेऽयजन् * ।

[* तेऽयजन् इति तत्त्वबोधिना नोपलभ्यते] ।

एङ् letters i.e ए and ओ occurring within the foot of a ऋक् (Vedic verse) stand singularly or remain as they are by nature (i.e are not joined by rules of combination with what follows) when अत् or अकार exists after it ; but this प्रकृतिभाव (or standing unconnected) does not apply when अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus 'उपप्रयन्तो—' and मुजाते where the ओकार and the एकार stand unconnected. But 'एतेऽर्चन्ति' here there is no प्रकृतिभाव or standing unconnected for the term 'एते—' forms the last part of the ऋक्—'कथा मती कृत एतास एतेऽर्चन्ति' and not the interior portion of the same. तेऽवदन्, तेऽस्यन् here in both the cases there is no प्रकृतिभाव of एकार as अकार in each case has been followed either by वकार or by यकार। Note carefully the meaning of the expressions 'अन्तःपादम्' and 'अन्तरपरे'—अन्तर here means inside or middle hence (occurring) in the middle or inside of a (vedic) foot ; whereas अव्यपर means not followed by व or य (व् + य् = व्य् = व्य—अकार being added for the sake of facility in pronunciation).

मित्र—। प्रकृत्येति । प्रकृत्या + अन्तःपादम् + अव्यपरे इतिच्छेदः । पादं = पदस्य मध्ये इत्यन्तःपादम् । अव्ययीभावसमासः । अन्तरित्यव्ययं मध्यार्थकम् । वा-पादस्य अन्तः इति अन्तःपादम् राजदन्तादिवाच्यं सिद्धम् । 'वा छन्दसि' (६।१।१०६) इत्यती मण्डूकब्रूया कन्दसीत्यस्य इहानुवृत्तेः कन्दो विपयकमिदं सूत्रम् । तेनात पादस्यन्दो छन्दोगतपादमाप्तिपाति न तु लौकिकम् । तदाह—ऋक् पादमध्यस्य इति । एङ् इति । एतस्मि 'एङ्' पदान्तादिति (६।१।१०६) इत्येत एङ् इति पदमध्यस्य प्रथमाविभक्तौ विपरिणामाद्भवति । प्रत्यासत्त्या तस्मात् काथित्वा-वगमात् । अति परे इति । एतदपि तत एवानुवर्तते । अव्यपरे इत्यस्माद्यमर्थः । व् च य् च व्य् । ततो व्य इति अकार उच्चारणार्थः । औ वकारयकारौ परौ

यस्मात् स व्यपरः । न तथा अव्यपरः । तद्धिन् । एतदनुवर्तमानस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणम् । ततो व्याकरोति—न तु वकारयकारपरि अति इति । प्रकृत्या स्वादित्यस्य स्वभावेन तिष्ठेदित्यर्थः । सन्निरूपविकारं न भजेदिति यावत् । एङ् इति एकार ओकारश्च । उपप्रयन्ती अध्वरमिति । 'सुजाते अय' इति च । 'सभयव' एङ् पदान्तादिति इति प्रातः संहिताकार्यं न प्रवर्तते । एतास इति । अथ एतेऽर्चन्ति इत्यंशस्य ऋक्पादत्वेऽपि तन्मध्यपतितत्वाभावाद्भाव प्रकृतिभावः । तथाच पूर्णो मन्त्रः—'कथा मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणी बभूया' इति । अथ एवाङ् 'एङ् पदान्तात्—' इति प्रवर्तते । अव्यपरे किमिति ? वकारयकार परे अति किमित्यर्थः ? [तेऽयमिति तत्त्वबोधिन्यामनुक्तमपि प्रकृतोपयोगित्वेन मूलान्तरादाहृत्यसंनिवेशितम्] ।

३५१८ । अव्यादवद्यादवक्रमुरब्रतायमवन्त्वंवस्युषु च

॥ ६।१।११६ ॥

दी—। एष व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अब्रत । शतधरो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि वङ् वृचैः—ते नोऽवन्तु रयतूः सोऽयमगात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ।

एङ् letters or एकार and ओकार stand unconnected (प्रकृत्या) when these words अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अब्रत, अयम्, अवन्तु and अवसु follow—even if अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus वसुभिर्नो अव्यात् (let him save us with wealth and cattle) etc. Although the वङ् वृच school do not allow प्रकृतिभाव i.e effect सन्धि in such cases as ते नोऽवन्तु etc, yet they may be defended by having recourse to बाहुलकविधि or 'सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पने'. The vedic Grammar (प्रातिशाखा), however, expressly pronounces

this thing (अव्यात्—अव + आशीर्लिङ् यात्) । अवद्यात्—अवद्य + ५मी । अवद्य defective. अवक्रसुः—अव + क्रम + लिट् उत्सु ; अत्रत = इ लुङ् त) ।
 मित—। अव्यादिति । 'अव्यपरे' इति नियन्त्रणारहितेऽपि प्रकृतिभावाद्यं
 सूत्रमिति व्याचष्टे—एषु व्यपरेऽपाति इति । एषु इति अव्यादादिषु सप्तसु शब्देषु
 परतो वर्तमानेषु इत्यर्थः । वसुभिर्ना अव्यादित्यादि स्पष्टम् । क्रमेषोदाहृतम् ।
 अव्यादिति । अवः रचणे इत्यस्याशीर्लिङ् प्रथमैकवचनम् । अवद्यादिति । अवद्य-
 शब्दस्य पञ्चम्यन्तं पदम् । अवद्यं गच्छाम् । निन्दितमिति यावत् । 'अवद्यपण्यवर्था
 गच्छामिनिरोधेषु' (२८४८) इति सूत्रेण वर्धनेऽपि उपपदे 'वदःसुपि—'
 इति यत्त्वपेयः प्राप्तयोर्यति एव विहिते गच्छायां निपात्यते । कापि तु अनुद्यमिति,
 अवक्तव्यमिति तदर्थः । अवक्रसुरिति । अव पूर्वात् क्रमिर्लिङ् टि प्रथमबहुवचने (उसि)
 रूपम् । 'हृन्दसि बहुवचनम्' इति हित्प्रकरणस्यवार्तिकनियमादत्र हित्वाभावः ।
 अव्येधक्रसुरिति षाठान्तरम् । ततः निगमोऽन्वेषणीयः । रूपसिद्धिस्तु पञ्चे भवत्येव ।
 अत्रत इति । ङङो ङङो वा लुङि प्रथमैकवचनम् । 'मन्वे चसङ्वर—'
 इति लौक्यम् । 'आत्मनेपदीव्रतः' इति अदादेशे यण् । कृतवन्त इत्यर्थः ।
 अयमिति । इदम् नपुंसकलिङ्गरूपम् । 'इदोऽय पुंसि' इति अयादेशः । अवन्विति ।
 अव्यरचणे इत्यस्य लोटि अन्तुविभक्तौ रूपम् । अवस्यव इति । अवरीणादिकं असुन्
 प्रत्यये अवस् इति प्रातिपदिकम् । ततोवस्थति रचयामिच्छतौत्यर्थे कञ्चि—अवस्य इति
 नामधातुः । तस्मात् 'काञ्चन्दसि' इति उपप्रत्ययः । मतान्तरसिद्धेऽयं प्रकृतिभावः ।
 बहुवचान्तु नेमं प्रकृतिभावमनुमन्यते इत्याह—यद्यपि बहुवचैरित्यादिना । नन्वेवमत
 कृतमः पञ्चः श्रेयानित्यत्र उभयमपि सङ्गच्छत इत्यादिपरिग्रहाह—बाहुलकात् समाधेय-
 मिति । 'सर्वे विचयश्चन्दसि विकल्पन्ते' इति नद्यादिति शेषः । उभयमपि साधित्यनेन
 दृष्टव्यम् । प्रातिशाखीत्विति । प्रातिशाख्ये वैदिकव्याकरणमित्युक्तं प्राक् ।

३५२० । यजुषुरः ॥ ६।१।११७ ॥

दौ—। उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो
 अन्तरिचम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

In the matter of यजुस् (यजुर्वेद) the एङन्त or ओकारन्त word चरस् (breast) stands by itself and not joined in सन्धि by 'एङ्: यदान्तादति'. Thus 'चरो—' It is breast is the sky or air. This rule is to effect प्रकृतिभाव of the एङन्त from of चरस् even when the word falls at the beginning or at the end of a sentence, for यजुस् forms no foot. यजुस् is prosaic (गद्य) in character and not metrical like Rik.

मित—। यजुषीति । प्राग्बदनुवृत्तिः । ननु 'प्रकृत्यान्तः पादम्—' (३११८) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यजुषि पादाभावादिति । तस्य गद्यमयप्रबन्धत्वादित्यर्थः । ऋचश्छन्दोनिबद्धा यजुषि तु गद्यानि इति बोधम् ।

३५२१ । आपो जुषाणो वृष्यो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व ॥ ६।१।११८ ॥

टी—। यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः * शुद्धयन्तु । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्यो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ—' (२६७) इति ह्रस्वो न ।

When these words viz आपः, जुषाणः, वृष्यः, वर्षिष्ठे, अम्बे, अम्बाले and अम्बिके precede the अत् or अकार following remains as such in यजुस्. This 'आपो अस्मान्—' (let waters the mothers of ours purify) etc. जुषाणः—जुष् + शानच् । वृष्यः—वृषन् + शस् (२५५ बहुवचन) । वर्षिष्ठे—वृश् + इष्ट loc-sing. अम्बे अम्बाले and अम्बिके are the voc. singulars of अम्बा, अम्बाला and अम्बिका—all meaning woman of those names etc. On the strength or authority of this utterance the word अम्बे etc is not short (ऋक्) by the

rule 'अभ्यर्थनयोर्ज्ञसः' (267) which applying we would have got अभ्व etc as the vocative singular and not अम्वे as we have here.

मित— आपो इति । आपो इत्यादिशब्दा यद्येव वेदे प्रयुक्तान्तथैव इह अनुकरणपूर्वकम् पृथक् पृथक् उच्चार्य निबद्धाः । आप इति अप् शब्दस्य जमि रूपम् । जुषाथ इति जुष प्रीतिसेवनयोरित्यस्माच्छानचि प्रथमैकवचने सुचिभक्तौ निष्पन्नम् । वृषण इति वृषन् शब्दस्य द्वितीया बहुवचनान्तम् । वर्ष ष्टे इति वृह शब्दादिष्ठनि निष्पन्नस्य सप्तम्यन्तम् । इतरे (अम्वे इति वयः) सम्बुद्धो निष्पन्नाः । जुषाथो वृषो वर्षिष्टे इत्येते शब्दाः अम्बिके शब्दात् पूर्वा यो अम्बेअम्बालिशब्दौ तौ च अति परतः प्रकृत्या स्फुरिति साम्प्रदायिकाः । तव 'अम्बिके पूर्वे इत्येव अस्मादेव निपातनात् पञ्चमी समास इति शब्दे न्दुर्गखरः । अम्बिकेति । अम्बा एव अम्बिका । स्वाद्ये कन् । 'प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः' इति इकारः । नन्वेव अम्बे इति कथं निष्पन्नम् । 'अभ्यर्थनयोर्ज्ञसः' (२६७) इत्यनुशासनवलाजि अम्ब इत्येव स्यात् । तदाह—अस्मादेव वचनादिति । सूतकारवचनप्रामाण्यादिति गृह्याणेति भावः ।

३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च ॥ ६।१।११८ ॥

टी— अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सीति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् ।

In the matter of यजुस् प्रकृतिभाव is enjoined for both the एङ् letters that which exists in the term अङ्ग (अङ्गे) and that which precedes the beginning letter अकार of the same (अङ्गे) when अत् or अकार follows. This is clear from the illustration 'प्राणो अङ्ग अङ्गे' etc.

[अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् इत्याधिकम् अन्वयं दृश्यते] ।

मित— अङ्ग इति । अङ्गे इत्यादौ चेतिच्छेदः । इति शब्दस्यच्छब्द समानार्थः । तदाह—अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य इति । तस्य अङ्ग शब्दस्य आदि-

सदादिः । अर्थादकारः । तस्मिन् अकारे परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । एतेन अङ्गशब्दस्य द्वित्वं विवक्षितमित्यर्थादायाति । सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । 'अङ्ग' इत्येकम् । 'इत्यादौ च' इत्यपरम् । 'अङ्गशब्दे य एङ् सोऽति परे प्रकृत्या यजुषि विषये' इति पूर्ववक्तव्यार्थः । 'अङ्गशब्दस्यादिभूते अकारे च परे य एङ् पूर्वः सोऽपि अति परे प्रकृत्या स्याद यजुषि विषये' इत्यपरवाक्यार्थः । अत्र (सूत्रे) असति चकारे 'अङ्गशब्दस्य एव एङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्' । ततश्च 'अङ्गे अङ्गे' इत्यत्रैव स्यात् । 'अङ्गे अदीव्यत्' इत्यत्र न स्यात् । सति तु अस्मिन् (चकारि) अङ्गशब्दस्य य एङ् स यत्र कुतचिदति परे प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदीङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन 'अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' । 'प्राणो अङ्गे' इत्यभयत्रापि भवतीत्याहुः । एवमङ्गं अङ्गे आशोचिषम् इत्यत्र ।

३५२३ । अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६।१।१२० ॥

दी—। कवर्गं धकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सौ अग्निः । अयं सौ अध्वरः । अनुदात्ते किम् ? अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आदुपदात्तः । कुधपरे किम् ? सोयमग्निमतः * ।

• एङ् letters in the matter of यजुस् remains as such when अत् or अकार follows an अनुदात्त sound having कवर्ग letters or धकार after it.

Thus अयं सौ अग्निः here एङ् in सौ is in प्रकृतिभाव (original) as अ of अग्नि is low-pitched (अनुदात्त which is usually indicated by this (—) undersign) and is followed by स् a letter of कवर्ग । Similarly 'सौ अध्वरः' where ध् follows the अनुदात्त sound, in अ of अध्वरः.

[* 'अधी—' इति वाल्मनोरमाख्यः पाठः । * 'अग्निमतः' इति तत्त्वबोधिनीख्यः पाठः] ।

मित— अनुदात्ते चेति । कु इति कवर्गः । ध इति धकारः । अकार उच्चारणार्थः । कुधौ कवर्गधकारौ परौ यस्मात् स कुधपरः । अनुदात्त इत्यस्य विशेषणमिदम् । तदाह—कवर्गधकारपरं अनुदात्तं इति । शेषमनुवृत्तिप्रत्ययम् प्राग्वत् । अयं सो अग्निरिति । अग्नेरकारोऽनुदात्तम् । तच्च (—) इत्याकारोऽधःस्थ-
चिह्नेन आप्यते । तस्मादननुदात्तात् परो गकारः कवर्गोऽधः । एवं सो अध्वरः इत्यत्र अनुदात्तात् परो धकारः तेन सो इत्यत्र एङ् प्रकृत्या तिष्ठति । अग्निशब्दस्तावत् ‘अङ्गोर्निर्लोपय’ इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरण-
अन्तोदात्तः । आदुदात्त इति—‘अङ्गोर्नि’ इत्यादिना अयमशब्दस्य आदुदात्तत्वं निपातितम् । कुधपरं किमिति स्पष्टम् ।

३५२४ । अवपथासि च ॥ ६।१।१२१

दी— अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । वी रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि ‘तिङ्ङितिङ्’ (३८३५) इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? यद्वृद्धेभ्योऽवपथाः । ‘निपातैर्यद्यदि—’ (३८३७) इति निघातो न ।

When the term ‘अवपथाः’ with its beginning letter अकार declared as अनुदात्त follows in a sentence of यजुस्, the एङ् letters preceding it remains unconnected or attains प्रकृतिभावः. Thus ‘वी रुद्रेभ्यो—’ scatter it three for the Rudras. Here अवपथाः is derived as वप् + लङ् + यास्, and this being तिङन्त is declared to be अनुदात्त by ‘तिङ्ङितिङ्’ (3238). वि + रुद्रेभ्यो = वीरुद्रेभ्यो by ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (174). Why bring down the term ‘अनुदात्त’ from the preceding rule ? Witness, ‘यद्वृद्धेभ्यो—’ where अवपथाः not being declared अनुदात्त as before, due to existence of यद्, cp ‘निपातैर्यद्यदि’ (3937), the एङ् letter preceding it is not in प्रकृतिभावः । निघात means अनुदात्त ।

मित—। अवपथासीति । अनुदात्ते इति पूर्वसुवादननुवृत्तिलभ्यम् । अकारादाविति 'एङ्' पदान्ताद्—इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणमिदम् । अवपथाः—वपैलङि थासि अङागमिरूपम् । तस्य सप्तम्याम् 'अवपथासि' इति । तदाह—अवपथाः शब्दे इति । यजुषीति । 'यजुषारः' (६।१।११७) इत्यत इदम् । अन्यत् प्राग्वत् । वीरुद्रेभ्यो इति । 'दलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । अवपथाः शब्दस्य तिङन्तत्वेन 'तिङ्ङतिङ्' इति अनुदात्तत्वम् । इति निघातो नेति । अनुदात्तं नेत्यर्थः । निहन्यतेऽधः क्रियत इति निघात=नि पूर्वाङ्गान्तेः सैणिक घञ् । निघात इति अनुदात्तस्वरस्य प्राचां संज्ञा ।

३५२५ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१॥१२६ ॥

दी—। आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । 'ईषाअच्चादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्य' (वार्तिक) । ईष अच्चो हिरण्ययः । या इयम् । पूषा आविष्टु ।

In vedic literature the particle आङ् or आ (which is डित्) gets nasal sound (अनुनासिक) and stands unconnected (प्रकृत्या) when an अच or vowel follows. Thus अभ्रआ अपः (waters are in the cloud. अभ्र आ=चभ्रे locative) etc.—Note that the डित् sound of आङ् is expressed by the nasal (ङ). 'ईषा अच्चादीनाम्—' This is a Varttika. प्रकृतिभाव of words like ईषा अच्च etc has to be stated. Thus 'ईषा अच्चो—' etc. Here there is no combination as ईषाच्च by 'अकः सवर्णे—'. Similarly ज्या इयम् etc.

मित—। आङोऽनु इति । 'प्रकृत्या—' (६।१।१२५) इत्यतः प्रकृत्या इत्यनुवर्तते । 'इतु प्रगृह्या अचि नित्यम्' (६।१।१२५) इत्यतोऽचि इति च । तदाह—आङोऽचि परे इति । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतांभ्यो डितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥" इति भाष्यात् वाक्यस्मरणयोर्ङित्वं नास्ति इति

अप, आ, अप इत्यादी आलोकाकारणार्थत्वं नापादनीयम् । सप्तमार्थस्यैव
द्योतकोऽवभास् इति प्रतिपत्तयम् । अन्ते निम्ने अपः इत्यर्थः । अतएव विभक्त्या
होतरालोऽव सङ्गमिति हरदत्त तथा शब्दद्वयेऽखरः । एवं गभीर इत्यव । आङो
ङिऽवम् अनुनासिकस्वरेण ज्ञापाने इति बोध्यम् । 'ईषा' आवादीनाम्— इति ।
वार्तिकमिदम् । प्रकृतिभावत्वं तन्मन्त्रत्वेनावस्थानम् । एषां प्रकृतिभावाभावे तु
'अकः सवर्णे—' इत्यनेन 'ईषाचो' इति 'पूर्वाविष्टु' इति च स्यात् । तथा आदयुगेन
'ज्येयम्' इति च स्यादिति बोध्यम् ।

३५२६ । स्यश्चन्द्रसि बहुलम् ॥ ६।१।१३३ ॥

दी— स्य इत्यस्य सोलोपः स्यादिति । एष स्य भानुः ।

When a हल् or consonant follows the सुविभक्ति after the स्यः
(सन् + सु = सः ; like तद् + सु = तः) disappears. Thus 'एष स्य—'
'This is the same sun' and not 'एष स्यो भानुः'.

मित— स्य इति । 'एतत्तदोः सुलोपोऽकीरनञ् समासे' इति (६।१।१३३)
इत्यतः 'सुलोपः' इति 'हलि' इति चानुवर्तने । तदाह—स्य इत्यस्येत्यादि । स्य इति
स्यत् इति सर्वनामशब्दस्य सूचिभाक्तान्तस्य अनुकरणम् । सुलो'स्यः' इति 'सुपां
सुलुक्—' इति षष्ठी विभक्त्या प्रथमा । अतः स्य इत्येत्याह । एष स्य भानुरिति ।
स एवायं सूर्य इत्यर्थः । 'एतत्तदोः सुलोपः—' इत्येष इत्यस्य सुलोपः ।

३५२७ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ ६।१।१५१ ॥

दी— ह्रस्वात् परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः
स्थान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुदगणः । सुचन्द्र दक्ष ।

In सन्ध or in the matter of vedic hymns, the augment सुट्
is prefixed to the subsequent member चन्द्र coming after a
short vowel (in the preceding member पूर्वपद). Thus हरिश्चन्द्र
and सुचन्द्र—स changed ष by sandhi.

मित—। ऋखाच्चन्द्रेति । 'सुट् कात्पूर्वः' (६।१।१३५) इत्यतः सुडित्यनु-
वर्तते । वदाह—सुडागमः स्यादिति । स च सुट् किं ऋखस्यैव भवेदुत उत्तरपदस्य
चन्द्रशब्दस्येति सन्देहे व्याचष्टे—ऋखात् परस्य चन्द्रशब्दस्येति । तेन चन्द्रशब्दस्यैव
सुडागम इति लभ्यते । एतच्च 'उभयनिर्देशे पञ्चमो निर्देशो वलीयान्' इति परिभाषाबलादव-
गम्यते । हरिश्चन्द्र इति । हरिश्चासौ चन्द्रस्येति विग्रहे हरिचन्द्र इति जाते इकारात्
परं चन्द्रशब्दस्य सुट् । 'आयन्तौ टकितौ' । एवं शोभनश्चन्द्रः । तत्सम्बुद्धौ सुश्चन्द्र
इति । दस्य इति । दर्शनीय इति उपचायितरिति वार्थः । दसु उपचये । तस्मान्मक्
प्रत्ययः (औणादिकः) ।

३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।१।३३ ॥

दी—। इन्धे निपातः । आ मा गन्तां पितरा-मातरा च ।
चाहिपरीतमपि । न मातरा-पितरा नू चिदिष्टी ॥ समानस्य
छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' (१०।१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने
उत्तरपदे । सगर्भः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम्' (वार्तिक) ।
विश्वग्देवयोरद्रादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्वीचीं
नयत देवयन्तः । सा कद्रीची * ।

This द्विवचन compound is irregularly formed in vedic literature.
Thus 'आ मा—' Let my parents come to me (connect आ with
गन्ताम्). The चकार in the rule is to suggest the reverse
order of the terms मातरापितरा in the same sense against the
classical form 'मातरपितरौ', cp 'मातरपितराबुद्धीचाम्' (6.3.32). 'समानस्य
छन्दसि—'(6.3.84) this rule is purely vedic. Hence though
explained before it is again set here and explained.
समान in the Vedas is replaced by स when the subsequent
member is other than मूर्धन, प्रभृति and उदक. Thus सगर्भः—born
in the same womb as a younger brother. Break-up as

समानः गर्भः—सगर्भः. Then add वत् by 'सगर्भस्य वत् सनुवाद् यत्' in the sense of तत्र भव (born there). Similarly स्युष्वा and सनुव but समानसूधा, समानप्रभृतयः and समानोदकाः। 'हृन्दि'—This is a Varttika has been misplaced here. For it should have been read under the rule 'विश्वन्द्देवयोश्च ढेरद्राचतावप्रत्यये' (5.3.92), for it means—The substitute 'अद्रि' for the 'टि' portion of विश्वक् and देव and of a सर्वनाम is seen variously to take effect in the matter of feminine form in the vedic literature, when अच् with क्तिप् or क्तिन् follow. Thus in विश्वाची there is no substitution of 'अद्रि' for the 'टि' of विश्व which being a सर्वनाम necessitated the same. This is so by the force of the word 'बहुलम्' in the Varttika. The formation of the word विश्वाची is then विश्वम् अच्तीति क्तिन् then add ङीप् by the rule 'विहितम्'—अकार् eliding by 'अच्' and दीर्घ effected by 'ची'. Similarly धृताची. देवद्रीची—Here 'अद्रि' replace the 'टि' or अकार of देव. The method of exposition etc the same here also. कद्रीची—expound as कुतस्मितमच्तीति as before—The 'टि' i.e. इम् of क्तिम् is replaced by 'अद्रि' when अच् is followed by क्तिन् then add ङीप्, drop the अकार of अच् and effect दीर्घ as before. नकार of अच् everywhere is dropped by 'अनिदिताम्' (4.17). In these bases 'अद्रि'भाव is effected on the strength of the term 'बहुल' in the Varttika.

मित— पितरामातराचेति। इह समासनिषेधः 'पितरामातर'शब्दो निपात्यते हृन्दि विधौ इत्यर्थः। पिता च माता चेति स्थिते उभयोरपि पूर्वोत्तरपदयोर्बहुवचनम्। पूर्वपदस्याङ्देशः। उत्तरपदस्य तु 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्योराकारादेशः। 'अतो हि सर्वनामस्थानयोः' इत्याभयम गुणः। आ मा गन्तामिति।

पिता माता च मा सां प्रति आगताम् आगच्छतामित्यर्थः । युपे बहस्य यनः-
 शेषस्तोजिरियम् । सुत्रे चकारफलमाह—चाद् विपरीतमपीति । पूर्वोत्तरपदविपर्य-
 येनापि समास इत्यर्थः । मातरापितरेति । प्राग्वद् विग्रहोऽर्थश्च । समानस्य
 कृन्दसीति । एतत् सूत्रं प्राक् समासाश्रयविधिप्रकरणे व्याख्यातमपि अस्य
 कृन्दोविषयत्वादिहोपन्यासः । तदर्थश्चकारणार्थं पुनर्व्याख्यानञ्च क्रियते । समानस्य सः
 स्यादिति । 'सहस्य सः संशायाम्' (६।३।७८) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 मूर्धादि इति । आदिपदेन प्रभृत्युदकयोः रुग्णः । सगर्भः इति । समानः गर्भः
 कर्मधारयः । तत्र भवः सगर्भः । एवं समानः युष्मः सयुष्मः । तत्र भवः सयुष्मः ।
 अनुसखेत्यर्थः । तथा समानः नुतः (नुतिः) सनुतः । तत्र भवः सनुत्यः । यो नः
 सनुत्य इति निगमश्च भवति । अत्र सवत् 'सगर्भं सयुष्मसनुताद् यत्' (३४०१) इति
 भवार्थे यत् । अमूर्धप्रभृत्युदकेषु इति किम् ? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः ।
 समानोदकाः । 'समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपचः साधर्मा सजातीयमित्यादि
 सिद्धमिति काशिकायां स्थितम्' । भट्टोजिस्तु तत्र प्रकारान्तरेण (नित्यसमासाश्रयनेन)
 समाहितमिति स्पष्टमस्माकरे । कृन्दसि स्त्रियामिति । वार्तिकमिदम् । एतश्च 'विश्व-
 देवयोश्च टेरद्राक्षतावप्रत्यये' (६।३।८९) इति सूत्रात् एव समुपन्यस्तं युज्यत इति
 मन्त्राह । अतएव 'विश्वग्देवयोर्द्रादिशः' इति शेषमात्रं पूरयन् व्याख्येयम् । अयं
 वार्तिकार्थः—विश्वग्देवशब्दयोः सर्वनाम्नश्च टेबहुलम् अद्रादिशः स्यात् स्त्रियां वाच्यायां
 कृन्दसि विषये इति वक्तव्यमिति । विश्वाचीति । विश्वमश्नतीति विग्रहः । एवं विश्व
 अश्नं किन् इति स्थिते किन् प्रत्ययस्य सर्वलोपितत्वात् विश्व अश् इति जाते 'अनिदिताम्—'
 (४१७) इति नलोपे विश्व अच् इति भवति । ततो विश्वशब्दस्य सवनामत्वाद्
 वार्तिकेनानेन प्राप्तः 'अद्रि' इत्यादिशो बहुलवचनाद् भवति । तत 'उगितश्च' इति ऊङ् ।
 'अचः' इत्यश्नतेरकारलोपः । चाविति दीर्घः । एवं धृतमश्नतीति धृताच्चेत्यत्र
 प्रक्रिया । देवद्रीचीति । देवानश्नतीति विग्रहः । बहुलवचनाद्देव शब्दस्य
 टेरद्रादिशः । एवम् देवद्रि अच् इति स्थिते ऊङीकारलोपदीर्घाः प्राग्वत् ।
 कद्रोचीति । कुतमितमश्नतीति विग्रहः । किंशब्दस्य टेरद्रादिशे कद्रि अच् इति किन्-
 प्रत्ययनलोपाभ्यां भवति । ततो ऊङीबलोपदीर्घाः ।

३५२८ । सह मादस्थयोगच्छन्दसि ॥ ६।३।८६ ॥

दी—। सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परतः ।
इन्द्रत्वा अिन् सधमादे । सोमः सधस्थम् ।

In vedic literature सह is replaced by सध when 'माद' and 'स्य' follow. Thus in the मन्त्र 'इन्द्र त्वाअिन्—' O Indra we invoke thee in this sacrifice (सधमाद) ; सहमायन्ति अिन्—they rejoice here jointly. सह + मद + घञ्—अधिकरणे by 'हलश्च' (3300). सधस्थम् सह + स्या + क by 'आतोऽनुपसर्गेकः' (2915).

मित—। सधेति । 'सहस्य सध्रि' (६।३।८) इत्यतः सहस्य इत्यनुवर्तते । तदाह—सहस्य सधादेशः सधादिति । सधेति सूत्रेऽविभक्तिको निर्देशः । मादशब्दे स्यशब्दे चोत्तरपदे सहसा सधादेश इत्यर्थः । इन्द्र त्वाअिन् इति । हे इन्द्र अिन् पुरोवर्तिनि सह मायन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादे यज्ञे त्वा त्वाम् इवामहे इति शेषः मन्त्रार्थः । सहमाद इति स्थिते 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययप्राप्ते 'अज्ञपाभ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इति तस्य बाधितत्वाद् 'हलश्च' (३३००) इति घञ् । सूत्रेण मादेल्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः किवन्त्स्य मादिति यदृपं तवापि भवति । 'आ त्वा इहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वाग्निन् सधमादो वज्रतु' इत्याहुः । सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।

३५३० । पथि च छन्दसि ॥ ६।३।१०८ ॥

दी—। पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः—
कापथः—कुपथः ।

When the term पथिन् in the Vedas, is the subsequent member, the preceding member क is replaced optionally by कव and का. Thus कवपथः (evil path) etc.

मित—। पथि चेति । 'कोः कपत्पुरुषेऽपि' (६।३।१०१) इत्यतः कोरित्यनुवर्तते । 'का पथस्थयोः' (६।३।१०४) इत्यतः का इति । 'विभाषा पुरुषे' (६।३।१०६)

इत्यतो विभाषेति । 'कवं चोपे' (६।३।१०७) इत्यतः कवमिति च । ततो व्याचष्टे—
पथिषब्दे उत्तरपदे कोरित्यादि । विभाषेति शेषः । कुन्दसि इति च । पथे यथाप्राप्तं
कुरिति । तदुदाहरति—कवपथ इत्यादि । कुत्सितेः पन्था इति विग्रहः । 'सृक् पूर्वपुः
पथमानसि' (२४०) इति समासान्तः अप्रत्ययः ।

२५३१ । साटैर साढा साढेति निगमे ॥ ६।३।११३ ॥

टी— । सहेः ज्ञापत्यये आदेश इयम् ढनि ढतीयं निपात्यते ।
मरुद्भिर्यः घृतनासु साङ्गा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्यलः ढस्य
ज्ञश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

द्वयोच्चास्य स्थरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।

इलकारतामिति स एवं चास्य ढकारः सवूष्मणा संप्रयुक्तः ॥ इति ।

In the vedic literature these terms साटैर, साढा and साढा are
irregularly formed. Of these the first two साटैर and साढा are
formed with the affix ज्ञा added to the root सह and the last
or third साढा is formed with the affix ढन् added to the same
root. Thus the vedic hymn runs—'मरुद्भिर्यः—'Here साढा is
equivalent to साङ्गा । साढा(ढन्) = सद् ढ by 'हो ढः' = सद् घृ = भयस्तयोः—
= सद् ढृ by 'हृनाहुः' = सद् ढृ by 'ढो ढे लोपः' and 'दृलीपेपूर्वस्य दीर्घोणा'
(174) meaning able, enduring. Similarly get साढा—सह+
ज्ञा having subdued ; and साटैर—सह+ज्ञा = सह+घैर here ज्ञा being
replaced by घैर by निपातन. The vedic grammar प्रातिशाख्य
instructs that ड falling between two vowels is replaced by ल
and that under the same condition ढ is replaced by ज्ञ also
written as इल. For it has been said (in the प्रातिशाख्य)—

The author (or the Acharyya of the प्रातिशाख्य) holds that डकार
intervening two vowels becomes लकार and that the same डकार

when joined with the कप् letter क् and thus figures as a new letter 'द' is replaced by ङ (or ङव).

नित—। साट्टै साट्टेति । एते त्रयः शब्दा निपात्यन्ते क्त्वन्सि विषये इत्यर्थः ।
निगमो वेदः । सूत्रे इतिशब्दः प्रकारवचनः । तेन निपातनप्रकारमिवाह—सहः
ज्ञाप्यत्ये इत्यादिना । साट्टै साट्टा इति इयम् सहः ज्ञाप्यत्ये परतो निपात्यते ।
तथात्र—सह् का इति स्थिते निपातनात् ज्ञाप्यत्यस्य 'ध्व' इत्यादेशः । ततः सह्
ध्व इति स्थिते 'हो ङः' इति ङः । 'हुना हुः' इति ध्व इत्यस्य 'टै' इत्याकारः ।
ततो 'ढो ङे लोपः' इति पूर्वपठस्य लोपे 'दुलोपे' पूर्वस्य दीर्घाणः' (१७४) इति
दीर्घः । ततः साट्टै इति । अभिभूयेत्यर्थः । सह् का इति स्थिते 'ध्व' इत्यादेश-
भावे ढत्वादि प्राग्वत् । किंवलं 'अवका दीर्घोऽधः' (२२२) इति तकारस्य धकारः ।
तस्य 'हुले' न ङकारः । ढलोपदीर्घो प्राग्वत् । तस्यापि शब्दस्य स एवाधः ।
साटा इति तु ङन् प्रत्यये । प्राग्वत् प्रक्रिया—अभिभवेति । तदर्थः ।
अव निगमं दर्शयति—मरुद्भिरिति । तव साटा इति वक्तव्ये 'साट्टा' इति
कप्रसुदाहृतं तवाह—अधोर्नध्यस्येति । प्रातिशाख्ये वैदिकव्याकरणे । तव
विनिगमकसाह—साट्टेतीति । प्रातिशाख्यप्रवर्तकभाष्यार्थे इति शेषः । इत्येवेति ।
अस्य ज्ञाप्यत्यस्य (प्रातिशाख्यस्य) मतेनेति अध्याहारः । इयोः स्वरयोः अधोः मध्यम्
एव (स्थित इति शेषः) स प्रसिद्धः (यथा उपक्रान्तः) ङकारः लकारतां सम्पद्यते
लभादो भवतीत्यर्थः । तत्रा इयोः स्वरयोर्मध्यमेव स्थितः (इत्यध्याहारः) स एव
ङकारः कप्रमाङ्कारेण सम्प्रयुक्तः । युक्तः । सन् अर्थाद् ङकाररूपेण परिणतः सन्
ङकारताम् एति सम्पद्यते ङकारो भवतीत्यर्थः । 'खे' इति 'ख' इत्यपि लिख्यते
इति शब्देऽह्नु मेखरो द्रष्टव्यः ।

सूत्रे इतिशब्दस्य प्रकारवचनत्वाभिधायामपि निपातनात् साट्टा (साट) इति
भवति । 'अप्राप्ती अर्थो उपगत' इति निगमादित्याहुः ।

— निपातनात् साट्टेति । इति शब्दस्य निपातनात् साट्टा (साट) इति
भवति । 'अप्राप्ती अर्थो उपगत' इति निगमादित्याहुः ।

२५३२ । क्त्वन्सि च ॥ ६।३।१२६ ॥

दी—। अष्टन भास्व स्यादुत्तरपदे । अष्टावदी ।

When an उत्तरपद or subsequent word follows अ is the final substitute of अष्टन् in the Vedas. Thus अष्टापदी—it has to be dissolved as अष्टौ पादायस्य—it has eight feet—then apply 'संख्यासु पूर्वस्य' (379) and 'पादोऽन्यतरस्याम्' (457). दीर्घः by this rule.

मित—। इन्द्रसि चेति । 'द्वलीपे पूर्वस्य दीर्घः—' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इत्यतोऽष्टन् इति । तदाह—अष्टन आत्वमित्यादि । नलोपे कने टकाराकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्य इति बहुव्रीहौ 'संख्यासु पूर्वस्य' (८०८) इति पादशब्दस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४५७) इति ङीप् ।

३५३३ । मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥६।३।१३३॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावती सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ।

In the matter of vedic hymns the final of the terms सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व and देव्य is lengthened when मतुप् follows. Thus अश्वावती सोमावती etc (having a horse, having soma) etc with म of मतुप् changed into व by मादुपधायाः—and दीर्घ by this, so we have अश्वावत्, सोमावत् etc ; then ङीप् by 'उगितश्च'.

मित—। मन्त्रे सोमिति । मन्त्रविषये सोम, शब्द, इन्द्रिय, विश्व, देव्य इत्येषां पञ्चानां शब्दानाम् अन्त्यस्वरस्य दीर्घः स्यान्मत्तुपप्रत्यये परत इत्यर्थः । दीर्घ इति 'द्वलीपे—' इत्यतः प्रागवदनुवर्तते । अश्वावतीमिति । अश्वोऽस्यासीति मतुप् । 'मादुपधायाश्च—' इति मतुपोमस्य वः । तेन 'उगितश्च' इति ङीप् । अनेन दीर्घः । एवमभ्यव ।

३५३४ । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥६।३।१३४॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्वोषधीषु ।

3. The final of the term षोडश also is lengthened when a सुबन्त affix other than those of the first case-ending follows in the matter of vedic hymn; thus षोडशीभ्यः etc.

मितः—।। ओषधेरिति ।। 'मन्त्रे—' इत्यस्यादिभ्यश्चितं परत्रति । सुप्रमिदम् ।
 श्रागवदनुवृत्तिः ।। ततो व्याचष्टे—दीर्घः । स्यान्मन्त्रे इति । ओषधि शब्दस्य कार-
 सत्वर्थः । प्रथमाभिप्रायां सुविविक्तौ परत इति वाक्यशेषः । विभक्तौ + अग्रथमासा-
 मितिष्वेदः ।। ओषधीभ्य इति ।। न च 'हृदिकारादक्तिनः' इति वार्तिकेणैव सिद्धं
 सुप्रं व्यर्थमिति वाच्यम् ।। तथाहि सति अन्वोदात्तत्वमेव स्यात्तत् आह्वोदात्तत्वम् ।
 इत्येतत्तु 'लघावन्ते—' इति फिट्-सुबोणाह्वोदात्तत्वं यथा तथा स्यादिति ।।

३५३५ । अचि तुनुधमचतइवोरुयाणाम् ॥ ६।३।१३३ ॥

दीर्घः स्यात् । आ तु न इन्द्र । नू मर्त्यः । उतवा
घा स्यालात् । मघ्नः गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् ।
तडिति यादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न—शृणोत
ग्रावाणः । कृमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नशक्रा । उरुस्थानः ।

In the matter of vedic hymns (ऋच) the final of the eight words तु, नु, च, मनु, तड्, कु, त and उरुष्य becomes दीर्घ । Thus 'आतूनः--' etc. च is here explained to be the निपात and not the technical one for तरप and तमप (तरपतमपौचः) ; स्वालात्—from the brother-in-law. तु, नु and मनु mean—swiftly. भरता—भृ + लोट त. दीर्घ by this rule as it includes तड् which here stands for च the लोट् second person plural. च is replaced by त by 'तस्यस्यनिपातात्तमतामः' as च is डित् by 'लोट लङ् वत्' । Thus in 'ग्रथोत—'Let the stones hear—there is no दीर्घ giving ग्रथोता. For although तप् which is affixed after the root कु (कु + लोट च + तप्) is the plural substitute for the लोट् second person, by the rule 'तप्तनप्ततप्तनाय'

(3567) yet it (तप्) is not कृत् but पित्. Hence the rule does not hold good here. कृमनाः—कृ कृतस्मिन् मनो यस्य—of impure heart. अवा यवा instance of व. उरुषाणः—This is a combination of the two terms उरुष्य + नः meaning 'save us'. उरुष्य— is a कण्ठादि root. उरुष्य + लोट हि = उरुषा, हि being dropped by 'अतो हेः' न being changed into ण by 'नञ धातुस्योरुपुभ्यः' (3649).

नित— अचि तुन्विति । वेदमन्त्रविषये तु, नु, च, मनु, ऊँ, ऊँ, व, उरुष्य इत्येवामष्टानां दीर्घः स्यादित्यर्थः । दीर्घ इति प्राग्वद् 'द्वलोपे—' (६।१।२११) इत्यतः प्राग्वदनुवृत्तिलभः । यथासंख्यमुदाहरणम्—आतून इत्यादि । तु, नु, मनु इत्येति चिप्रवचनाः । उत वा चेति । सूते घ इति निपातस्य यङ्गणम् । न तु 'तरप् तमपी घ' इति इति कृतिमस्य 'कृतिमाङ्गविमयोः कतिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति । स्यालादिति । श्वालाकादित्यर्थः । ईमहे याचामहे । भरता जातवेदसमिति । विभर्तेर्लो मध्यमपुरुषवहुवचने शीः शपि गुणे च रूपम् । सूते 'तङ्' इति न सर्वेषां तङादेशानां यादृकम् । किन्तु 'डित्सोषामेव' तथाच न लोट् घ इति स्थिते 'लोटो लङ्' इति लोटो लङ् इव कार्याभ्युपगमात् यादेशस्य लिङ्भात् 'तस् यस्' इति निपातितं तामः' इति यस्य तः । ततोऽनेन सूतेऽपि दीर्घः । एतेन ये तङादेशाः पित्सोषां दीर्घाः नेति कृतितम् । अत आह—तेनेहनेति । श्रुतेति । लोन्मधमवहुवचने यस्य तङादेशे रूपम् । तथाच—नु लोट् घ इति स्थिते 'युवः श्रवः' इति श्रुत्य इति जाते 'ततनप्रत्ययनाय' (३५७६) इति यस्य तवादेशः । तस्य पिच्छाद् 'सार्धधातुकार्ध—' (२६८२) इति गुणः । ततो रूपम् । श्रुतेत्यर्थः । यात्राणः प्रसूराः । अतएव तपः पिच्छे न लिङ्भाभावान्नेनेन दीर्घ इत्यभिप्रायः । कृमना इति । कृतस्मिन् मनोऽस्येति बहुव्रीहिः । अवा यवा इति । व इत्यस्य दीर्घः । उरुषाण इति । उरुष्य इति कण्ठादिको धातुः रङ्गणार्थः । तस्य लोट् मधमेकवचने 'अतो हेः' इति हेलुक् । उरुष्य इति रूपम् । तस् रल्लित्यर्थः । उरुष्या + नः इति च्छेदः । अत न इत्यस्य नकारस्य 'नञ धातुस्योरुपुभ्यः' (३६४८) इति णत्वम् ।

३५३६ । इकः सुञि ॥ ६।३।१३४ ॥

दी—। ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् ।
'सुञः' (३६४४) इति षः । 'नञ धातुस्योरुपुभ्यः' (३६४८)
इति णः ।

In the matter of ऋक्, the इक् letters of a term is lengthened when सुञ् or सु follows ; सु is an अव्यय । Thus 'अभीषुणः—' Dissolve as अभि + सु + नः, इक् of अभि is lengthened by this, स of सु is changed to ष by 'सुञः' (3644) and नः to णः by 'नञ—' (3649).

मित—। इक इति । प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः । पूर्वसूत्रादचि इति चानुवर्तते ।
तदाह—अचि दीर्घ इति । सुञि परत इति शेषः । अत्र मन्वानुवर्तनपरं हरदत्त—
मतमेव ज्याय इति नागेशः । प्रत्यासत्त्या ऋक्षीत्यस्यानुवर्तनमेव साधीयः प्रतिभाति ।
अभीषुण इति । अभि + सु + नः इति छेदः । अभ्यीत्यस्य इको दीर्घः । सु इति
सुञ् । तत्राव्ययम् । तस्य पत्वार्धमाह—'सुञः' (३६४४) इति । न इत्येव णत्वं
दर्शयति नरेति ।

३५३७ । द्वयोः तस्तिङः ॥ ६।३।१३५ ॥

दी—मन्त्र दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ।

In a मन्त्र or ऋक् (संहिता reading) the अकार of a तिङन्त
verb containing two vowels only is lengthened ; thus—'विद्मा हि'
The word here is विद्म—विद् + लट् मस्—where मस् has been
replaced by न by the rule 'विदी लटीवा' (2464). Similarly
in 'चक्रा जरसम्'—here the word is चक्र—कृ + लिट् च—the second
person plural.

मित—। द्वय इति । 'द्वयोः' (६।३।१३५) इत्यतः प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः ।
'मन्त्रे सोमाद्' इत्यतो मन्वानुवृत्तिः । एतच्च हरदत्तानुसारेणेति प्रागेवोक्तम् ।
प्रत्यासत्त्या तु 'अचि' (३६४५) इत्यतः ऋक्षीत्यस्यानुवर्तनमेव युक्तं प्रतिभाति ।

इचकसा तिङन्तसा अकारस्य दीर्घः, सान्ध्यान्वविषयसंहितायाम् इत्यर्थः। विप्रा हि चक्रेति। संहितापाठविषय एवायं दीर्घः। पदपाठे तु विद्महि। चक जरसम् इत्येव। विप्रा इति। विदेज्ञाणाद्यंतः लटि असि रूपम्। 'विदो लटो वा' (२४६४) इति मादेशः। चक्र इति। करोति लिटि मध्यामपरुषवहुवचने रूपम्। द्विलाभ्यासकार्यम्। इच इति किम्? अत्राभरत वाजिनः इति नागेशः।

३५३८। निपातस्य च ॥ ६।३।१६६६ ॥

दी—। एवा हि ते।

The अकार at the end of a निपात or अव्यय also (which contains two vowels only) is lengthened in a मन्त्र, Thus 'एवा हि—'.

मित—। निपातस्येति। प्राग्वदनृत्तिः। इचकसा निपातस्य च अतो दीर्घः सान्ध्यान्वे। संहितायाम् इत्येव। एवाहि इति। पदपाठे तु एव हि इति एव शब्दश्चादिषु पठितत्वाद्निपातसंज्ञो भवति।

३५३८। अन्येषामपि दृश्यते ॥ ६।३।१६६६ ॥

दी—। अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात्। पुरुषः। दण्डादण्डि।

In a मन्त्र otherwords also have the final vowel of the preceding members lengthened in the संहितापाठे। Thus पुरुषः etc.

मित—। अन्येषामपीति। अनुवृत्तिः। प्राग्वत्। दृश्यादृशे, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेन इज्ज्भिन्नस्यापि दीर्घः इत्याशयेन व्याचष्टे—पूर्वपदस्थानामिति। पुरुष इति। 'सुः पुनांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः' इत्यमरः। दण्डादण्डीति। 'तव तेनेदम् इति संक्षेपे' (८४६) इति समासः (बहुव्रीहिः)। दण्डेय दण्डेय प्रहृत्य इदं युजं प्रहृतमिति विग्रहः। 'इच् कर्मव्यतिहारः' (८६६) इति समासान्त इच्प्रत्ययः। एवं केशकीश। मटौमुष्टि इत्यादि द्रष्टव्यम्।

२५४० । कन्दस्युभयथा ॥ ६।४।५ ॥

दी— नामि दीर्घा वा । धाता—धातृणामिति वद्द्वाः ।
तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

In vedic literature, the final of a base, when the सुप् विभक्ति नाम् (genitive pl.) follows, may or may not be lengthened. Thus धातृणाम् according to the वद्द्वा school but also धातृणाम् according to the तैत्तिरीय school.

मित— कन्दसीति । 'द्वलोपि' (६।३।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
'नामि' (६।४।१) इत्यतो नामि इति च । तदाह—नामि दीर्घो वेति । वेति
उभयथा इत्यस्य विवरणम् । दीर्घो इत्येतदुभयथापि नामि भवतीत्यर्थः । धातृ-
णामिति । 'इति कृतसिञ्चतस्त्वीरतानुक्तिसिञ्चयुक्तेति भाव' इति शब्देन्दुशेखरः ।

२५४१ । वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ६।४।८ ॥

दी— षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनाम-
स्थाने परे । ऋभुच्चाशम् । ऋभुच्चणम् । निगमे किम् ? तच्चा ।
तच्चाणौ ।

The penultimate of an षच् (vowel), having a षकार preceding, is optionally lengthened when a सर्वनामस्थान, other than सम्बुद्धि or vocative singular follows. By सर्वनामस्थान is meant the five सुप् विभक्तिसु beginning form सु and ending in औ (सुधौ, नष्ट, चम्, औ) which are added to masc. and fem. bases only, op—'सुडनपु सकल' (229). By सम्बुद्धि is meant the vocative singular cp 'एकवचनं सम्बुद्धिः' (102). ऋभुच्चाशम्—The base is ऋभुचिन् irregularly formed with रन् under उणादि class. The इकार of ऋभुचिन्, when a सर्वनामस्थान affix follows is re-

placed by अकार by the rule 'इतोत्सर्वनामस्थाने' (366). Thus कमुचिन् + अम् = कमुचाणम्—कमुचणम् । Why say निगमे in the Vedas ? Witness तच्चा etc. which are classical forms and therefore there is no chance of दीर्घविकल्पाः.

मिति—। वा. षपूर्वस्येति। 'द्वलोपे' (६।१।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । कस्य दीर्घः इत्यपेक्षायाम्—अस्य इत्यपीपतिष्ठते । दीर्घश्रुत्या अच उपस्थिति-नियमादिति 'अचञ्च' इति सूत्रे स्पष्टम् । 'नीपधायाः' (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्येतत् सर्वमपि सूत्रम् च । ततो व्याचष्टे—षपूर्वस्याच उपधाया इत्यादि । षः षकारः पूर्वा यस्यादिति विग्रहः । कमुचाणम्—कमुचणमिति । कमुचिन् अम् इति स्थिते 'इतोऽन् सर्वनामस्थाने' (१६६) इति कमुचन् अम् इति जाते 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्यनेन नित्यं दीर्घं प्राप्ते सूत्रेण संहिकल्पी विधीयते । कमुचिन्निति इन् प्रत्ययान्तो निपातित इति उणादिषु द्रष्टव्यम् । 'अमिति 'सुङनपुंसकस्य' (२२८) इत्यनेन सर्वनामस्थानसञ्च भवति । कमुचा इन्द्रः । 'आखण्डतः सदस्याचः कमुचा—' इतौन्द्रपर्यायेभ्यः । असंबुद्धौ किम् ? 'कमुचन्' । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' (१८२) निगमे किमिति । निगमो वेदः । तच्चा तच्चाणां इति । लौकिकावेतो शब्दौ ।

३५४२ । जनिता मन्त्रे ॥ ६।४।५३ ॥

दी—। इडादौ ह्रस्वि णिलोपो निपात्यते । यी नः पिता जनिता ।

In the matter of मन्त्र the term जनिता is irregularly formed with the disappearance of ज् or the affix णिच् when ह्रस्व- beginning with णट् follows. Thus जनिता—जन् + णिच् + ह्रस्वो the progenitor. The classical form of this is जनयिता. For

in that case the शिलोपdirecting rule 'शेरनिटि' (2313) does not apply as हच् is सेट्.

मितं—। जनितेति । निपात्यतेऽयं शब्दसृजनी मन्त्रविषये । निपातन-
प्रकारमेवाह—इडादी हचि इति । शिलोप इति तु 'शेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतीनुर्तेते ।
इडादाविति 'निडायां सेटि' (६।४।५२) इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यस्य विवरणम् । जनितेति ।
जनयितेत्यर्थः । लौकिकमेतत् । अत्र 'शेरनिटि' (२६।१२) इत्यस्याप्रवृत्तौ नान्यादेशी ।
'जनिवधो' चेति उपधावहोभावेः ।

३५४३ । शमिता यञ् ॥ ६।४।५४ ॥

दी—। शमयितेत्यर्थः ।

The term शमिता with reference to a sacrifice is irregularly found with हच् beginning with इट् । It means a consolator शमयिता । Here in शमयिता the rule 'शेरनिटि' (2313) does not hold good ; hence शि does not elide ; the penultimate of शम् however is not lengthened due to the prohibition 'मितां प्रसृज' ।

मितं—। शमितेति । शमितेति शब्दो यञ्प्रविषये इडादी हचि परे शिलोपेन निपात्यते । अत्र लौकिकमाह—शमयितेत्यर्थ इति ।

३५४४ । युधुवोर्दीर्घप्रकृत्यसि ॥ ६।४।५५ ॥

दी—। व्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विमूय ॥ आडजादी-
नाम् (२३५४)—

The vowels of यु and ड् are lengthened in the Vedas when व्यप् follows. Thus वियूय etc. 'आट्'—This is for the next rule—

मितं—। युधुवोरिति । व्यपि लघुप्रातः (६।४।५६) इत्यतो व्यपीत्यनु-
वर्तते । तदाह—व्यपीति । व्यपि परे युधातोः प्रधातोश्चोदीचः साकन्दसि

विषये इत्यर्थः । विद्युद्व्यादि । लोके तु 'ह्रस्वस्यः पितृकृतिः' इति तुक्तिः विद्युत्विद्युत् इत्येव । आडजादीनामिति उत्तरार्थमिदम्—

३५४५ । ह्रस्वस्यपि दृश्यते ॥ ६।४।७३ ॥

दो—। अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ न माङ् योगे ।

In vedic literature, however, it is seen that roots not beginning with an अच् also take the augment आट्. Thus आनट्—नङ् + लुङ् द = आट् नङ् द—here the substitute च्चि for लुङ् being dropped by 'मन्त्रे चसङ्घर'—(3402) and 'नशेर्वा' (431) not having applied 'ब्रथभसज्'—(294) applies giving आनङ् द = आनङ् + द (or न्) being dropped by 'हल्ङ्गावभ्यः'—(254) = आनङ्—आनट् by 'भलां जशोने' and 'बावसाने'. आवः—आट् + व + लुङ् द or स elision of च्चि as before and that of द or स. गुण and विसर्ग of रेफ ॥ न माङ् योगे—This is for the next rule—

मित—। ह्रस्वपीति । आडजादीनामिति पूर्वं सूत्रम् । तत आडिति अजादीनामिति चानुवर्तते । तत आह—अनजादीनामित्यर्थः । अजादीनामनजादीनां च धातूनां ह्रस्वसि विषये लुङ्लुङ् लुङ्क्षु आडागमः सादित्यर्थः । तत उदाहरति—आनडिति । नशेर्लुङि प्रथमैकवचने 'मन्त्रे चसङ्घर'—(३४०२) इति जैलुङि 'हलङ्गावभ्यो दीर्घात्'—(२५४) इतितलोपे 'नशेर्वा' (४३१) इति कवर्गादिशाप्रवृत्तौ 'ब्रथ'—(२९४) इति शब्द षः । तस्य 'भलां जशोने' 'बावसाने' इति जश्त्वचने रूपम् । विनश्यतिस्त्वर्थः । आवरिति—वज्रो लुङि प्रथमैकवचने मध्यमैकवचने च रूपम् । चुरदृक्स्य च लोपः प्राग्वत् । सार्वधातुकैति गुणः रेफस्य विसर्गः । अनजादिकयोर्दोषाहरणे । अजादेस्तु—'सुरुचौ वेन आव' इति मन्त्रः । तत आवः इति अवतेर्लुङि सिप्तिरूपम् । आवः रक्षितवानसौति तत्रत्य सायनाचार्यभाष्यम् । 'न माङ् योगे' इति उत्तरार्थमिदम्—

मित— बहुलं छन्दसीति । ‘लुङ्लङ्लङ्चुङ्दानः’ (६।४।७१) इत्यतोऽङिति अनुवर्तते । ‘अडाजादोनाम्’ (६।४।७२) इत्यत आङिति । ‘न माङ्योगे’ (६।४।७४) इत्यतो नेति माङ्योगे इति चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे— अडाटी नक्त इति छन्दसि विषयेऽमाङ्योगेऽपि बहुलमिति शेषः । माङ्योगेऽपीति । अडाटी इति शेषः । अयमर्थः—माङ्योगे सत्यपि छन्दसि विषये बाहुलकादडाटीनः । पुनर्माङ्योगेऽसत्यपि उक्तविषये बाहुलकादडाटी न क्त इति । एतदुक्तं भवति यज्ञोक्तिकार्यविपर्ययासिनात् माङि असत्यपि अडाटी नक्तः—सत्यपि तस्मिंस्तौ क्त इति । असत्यपि माङि अडभावसुदाहरति—‘जनिष्ठाः—’ इति । जनेलुङि रूपम् । जातवानित्यर्थः । अत्र माङ् नास्ति । तथापि ‘लुङ् लङ्—’ इति प्राप्तः अङपि नास्ति । अथ माङि सत्यपि अडागमसुदाहरति । भाव इति । ‘अप्रमत्ता रक्षत तनुम् एतम्’ इति मन्त्रस्यास्य पूर्वाहम् । अयमर्थः—अप्रमत्ताः सावहिताः सन्तः एतम् वक्ष्यमानमालोच्यमानं तनुं युक्तं रेत इति यावद्रक्षत अवत असदाचरणेन मा दीपौरित्यर्थः । वीर्यधारणलक्षणं ब्रह्मचर्यं चरेति निर्गलितार्थः । कुतस्तवाह—मारक्षति । वो युष्माकं चेतो दारासु परवीजानि परिषां रेतस्मि मा अवाप्सुः उग्रा मा भुवन्नित्यर्थः । चोर्ध्वं हि ब्रह्मचर्यव्रते भवन्तो रमण-समर्था भवेयुरिति भवद्वारा नान्यान् कामयिष्यन्त इति तात्पर्यम् । अत्र माङि सत्यपि अवाप्सुरित्यत्र ‘न माङ्योगे’ इति निषेधं बाधित्वा वपतेर्लुङि स्त्री अडागमः । ‘वद्वज्रजङ्गलन्तस्याचः’ (१२६७) इति इङि । मेजुस् । अवाप्सुरिति काशिका-कृतदुर्गोचेन । भावः चेतो परवीजानि वाप्सुरित्यपि पाठ उपलभ्यते । तथाले माङि उदाहरणान्तरं वेदेषु द्रष्टव्यम् ।

३५४७ । इरयो रे ॥ ६।४।७६ ॥

दी— प्रथमं गर्भं * दध्न आपः । रेभावसप्राप्तोयत्वेना-
सिद्धत्वादाजोपः * । अत्र रेशब्दस्येष्टि कृते पुनरपि रेभावस्त-
दर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ।

(The लिट् third person plural affix इरे (or इरेच् by 'लिट्-सङ्गभयोरिगिरेच्'), in vedic literature, is replaced by the word रे. Thus 'प्रथमं गर्भम्—'The water first conceived; the classical form against it is दधिरे. दध्ने—धा + लिट् इरे = द धा + इरे by duplication (द्वित्व) etc. Now here two rules apply simultaneously viz (1) 'आतो लोप इति च' (2372—6.4.64) and 'इरयो रे' (this rule). By 'विप्रतिषेधे परम्—'the latter supersedes the former; whence we get दधा + रे without the elision of आ of the root धा. But if आ is not dropped we cannot have दध्ने. To effect the elision of आ therefore Bhattoji says 'रेभावस्य आभीयत्वेन—' etc. That is—both the rules 'आतो लोपः—' (6.4.64) and 'इरयोः—' (6.4.72) fall under the purview of 'भस्य' (6.4.129) or भाधिकार and consequently by 'असिद्धवदताभात्' (6.4.29) the injunction of रे becomes invalid (for reason see the elaborate expl. of the rule 'असिद्धवत्—' 6.4.29 under our भादि section). Thus the substitute रे being invalid or असिद्ध, इरे although dropped is regarded present and as if (इरे) is an अजादि आह्वयतुक so 'आतो लोपः—' takes effect and finally we have the form दध्ने (दध् + रे). Now there exists another rejoinder viz the substitute रे can have by the restriction, referred to under 'कस्यभट्' (2293), the augment इट्, prefixed to it, for the substitute रे although invalid here was valid elsewhere namely under 'कस्यभट्—' and in that case it can demand the augment इट्. This he (the author) agrees to and therefore says—अत्र रेण्वस्य इति ह्येति. But if इट् is prefixed to रे then we have दधिरे and not दध्ने. To solve this he says—पुनरपि रेभावः i.e रे after it has been prefixed with इट्

would again be replaced by 'रि' and consequently we will have the form दध्ने. But how do you know that रि after having been prefixed with the augment इट् would again be set aside by 'रि'? To answer this he says 'तदर्थम् च सूत्रं— etc. That रि with इट् prefixed to it is again replaced by रि is inferred from the dual number 'इरयोः—' in the rule. For इरयो रि is not to be broken up as इरयः but it is to be dissolved as इरयोः + रि with इ and रि combined (where इ stands for इट्) = इरयो रि by 'रोरि' (173).

मित— इरयोरिति । इरि इति लिट् प्रथमवहुवचनस्य 'रि' इत्यादेशः स्याच्छ्रुत्वा इत्यक्षराद्यः । विवक्षिताद्यस्तु इट् सङ्गितस्य रि इत्यस्य यदा इटश्च रि इत्यस्य च स्थाने रि इत्यादेशः स्यादिति । 'इ' इति इटो यादृकम् । एतद् द्वितीयं व्याख्यानमनुपदमेव विशदीकरिष्यते मूले । अत्र सूत्रस्य व्याख्यानद्वयसङ्गतं संहिताफलमेवेति विभावनीयम् । इरे इत्यस्य षष्ठोक्तवचने इरयः + रि इतिच्छेदे कृते यथा 'इशि च' इति 'इरयो रि' इति भवति तथा इरे = इरयो, तयोः 'इरयोः + रि' इतिच्छेदेऽपि 'रो रि' (१७३) इति रेफलोपे इरयोरि इत्येव । एतत् सर्वमनुपदं स्वयमेव वक्ष्यति 'तदर्थं सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टम् इरयोरिति' । प्रथमं गर्भमिति । ओपः प्रश्नं गर्भं दध्ने दधिरि इतवन्त इति मन्त्रार्थः । अत्र दध्ने इति धा इत्येतस्य लिटि प्रथम बहुवचने रूपम् । तथाच धा इरि ('लिटस्तज्भयोरेशिरिच') इति स्थिते, 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इति 'इरयोरि' (३५४७) इति वेति स्वद्वयं प्राप्नोति । तव 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परिभाषया 'आतो लोपः—' (६।४।६४) इति याचित्वा परत्वाद् 'इरयोः—' (६।४।७३) इत्येव प्राप्नोति । तदेवम् इत्वाभ्यासकार्यपूर्वकम् दधा रि इति लब्धे धा इत्यवस्थस्य आकारस्य लोपाभावाद् दध्ने इति न सिध्यति । अतस्तत्सिद्धार्थमाह—रेभावस्याभीयत्वेनेति । 'असिद्धवदताभात्' (६।४।२९) इत्याभीयम् सूत्रम् । तस्य 'भस्य' (६।४।२८) इत्येष सूत्राधिकारो विद्यते । तदेवमतं 'समानाश्रयत्वात् तन्निष्कर्तव्यं तदसिद्धम्' इति व्याख्यानवलात् 'असिद्धवत्—' इति सूत्रदृष्ट्या 'इरयोः' इति विहितो रेभावोऽसिद्धो भवति । ततः किमिष्यत्

आह—असिद्धत्वादालोप इति । रिभावस्य असिद्धत्वाद् इरे इत्यस्यैव तत्र सत्त्वाद् अजायाईधातुकपरकत्वात् 'आतो लोपः' इति प्रवर्तताम् । दधातेराज्ञोपस्य भवति । ततो दधे इति रूपं सिध्यति । नन्वेवमपि रिभावस्यैव क्रादिनिष्पादिडागमः प्राप्नोति । न चेत्पक्षेऽपि रिभावोव्यर्थ इति वाच्यम् । 'कृष्टभृह—' (२२८३) इत्यत्र लिटि क्रादिष्वनित्सु तस्य चरितार्थत्वात् । तदेवं 'रे' इत्येतस्य इडागमप्रसङ्गात् पुनः इरेभावे जाते दध् + इरे = दधिरे इत्येव भवति । न लिटम् दधे इति तदेतदिडागमं स्वीकृत्य समाधत्ते—अत्र रिभावस्य इटि कृते पुनरपि रिभाव इति । इट् संहितस्यैव रिभावस्य 'इरे' इत्येतस्य पुनरपि रिभाव इति भावः । कृत एजज्ज्ञाद्यते । तदाह—तदर्थं च सूत्रे द्विवचना 'निर्दिष्टम्' इति । तदेतत् वचनं प्रागेव व्याख्यातमस्माभिः । ननु तत्रापि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' इत्येतया परिभाषया 'इरे' इति लिट् प्रथमबहुवचनस्यैव प्रतिपदोक्तस्यैव अत्र 'रे' इडादेशः क्रियते । न तु लक्षणेन उक्तस्य 'इट् संहितस्य रिभावस्य' रे इत्यादेशः इति चेन्न । अत्र सूत्रकवचनेनैवास्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति भावः ।

३५४८ । कृन्दस्युभयथा ॥ ६।८।८६ ॥

द्वौ— भूसुधियोऽयं स्यादियङ् वडौ च । वनेषु चित्रं विभुम् । विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियो वा । 'तन्वादीनां कृन्दसि बहुलम्' (वार्तिक) । तन्वं पुषेम । तनुवं वा । तम्बकम् । त्रियम्बकं वा ।

In vedic literature it is seen to act bothways i.e. भू and सुधी have there ककार and ङकार replaced both by यण् and by इयङ्—उवङ् also (when any अच् follows). Thus विभुम् with यण् (विभु + अम्) or विभुवम् with उवङ्. The classical form against this is 'विभुम्' by 'अग्नि पूर्वः' (194). सुध्या with यण् (सुधी + इङ् genitive singular) or सुधियः with इयङ् सुध्याः and सुधियः

both qualify अथः सुधियः is also the classical form of सुधी in genitive sing. 'तन्वादीनाम्—'This is a Varttika. यण्, इयङ् and उवङ् are variously effected in the cases of तनु etc. Thus तन्वम् with यण् and तनुवम् with उवङ्—the classical form being तनुम् by 'अभिपूर्वः' । वास्वकम् with यण् and त्रियम्बकम् with इयङ्. Dissolve as वीणि अम्बकानि (निवाणि) यस्यासौ वास्वकः or त्रियम्बकः—तम्, having three eyes. Hence the use of the term त्रियम्बक in classical language as in 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—3044) is indefensible. Kalidasa uses vedic forms and make other evident violations also as 'प्रभंशया यो नहर्षं चकार' etc—which go a great way to indicate that he flourished in an age when non-adherence to the rules of gram. was not necessarily considered a blemish on the part of at least celebrated writers.

मित—। छन्दसीति । 'अचिन्नुधातुभूवां यीरियङुवङौ' (६।४।७७) इत्यत 'इयङुवङौ' इत्यनुवर्तते । 'इको यण्' (६।४।८१) इत्यतो यणिति । 'न भूसुधियोः' (७।४।८५) इत्यतो भूसुधियोरिति च । तदाह—भूसुधियोर्यण् इत्यादि । विभुं विभवं चेति । विभु + अन् इति स्थिते यणि विभुमिति । उवङि तु विभुवमिति । लोके तु 'अभि पूर्वः' (१८४) इति पूर्वरूपस्यैकादेशे विभुम् इत्येव । सुध्यः सुधियो वेति । सुधीशब्दस्य षष्ठां सुधी + ऊस् इति स्थिते यणि सुधी + अस् = सुध्य इति । इयङि तु सुधिय इति । लोके 'अचि य्' (२७२) इतीयङि सुधिय इत्येव । 'तन्वादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । तनुप्रभतीनां शब्दानां छन्दसि विषये बहुलं यणि इयङुवङादेशाः सुपरित्यक्तः । तन्व तनुवं वेति । प्राग्वत् 'अभि पूर्वः' इति प्राते 'वा छन्दसि' इति यण् । वार्तिकादुवङ् च । वास्वकं त्रियम्बकं चेति । वीणि अम्बकानि लोचनान्यस्येति बहुव्रीहौ वास्वकः (त्रिलोचनः) इति लोके । वेदे तु क्रमाद् यण् इयङ् च । [एतेन 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—३०४४) इति प्रयोगस्य लोके असाधुत्वमेव ज्ञाप्यते । न चात्र त्रिलोचनमित्येव पाठः ।

वाङ्मयपाठकल्पनस्य साहसमावृत्तमेवेति साम्प्रदायिकाः । अत्र 'तं वाङ्मयकम्' इति वज्रीघाः पठन्ति ।

३५४८ । तनिपत्योश्चन्दसि ॥ ६।४।८८ ॥

दी—। एतयोरुपधालोपः किङ्ति प्रत्यये । वितविरि कवयः । शकुना इव पक्षिम् । भाषायां वितेनिरि । पक्षिम् ।

The penultimate of these two roots viz तन् and पत् disappears in vedic literature when a किङ्त् (क—eliding, ग्—eliding or ङ eliding) affix follows. Thus 'वितविरि—the poets spread. Here वितविरि is derived as वि तन् + लिट् with duplication of तन् and then the elision of the penultimate of the second stem. Although the elision of the penultimate (अकार) of तन् is invalid by 'असिद्धवदवाभावात्' (6.4.26) yet the injunction of एत्व by 'अत एकहलमध्यऽनादेशादेर्लिटि' does not take effect because of the strength of the arrangement of the elision of the penultimate by this rule. The classical form, therefore, against this is 'वितेनिरि' by अभासलोप and एत्व by 'अत एकहलमध्ये—' (which see ante), 'शकुना इव—' we fall or fell like birds. पक्षिम्—पत् + लिट् म् with षट् added to it. Proceed as before ; the classical form is पक्षिम् against this.

नित—। तनिपत्योरिति । 'ऊदुपधाया गोहा' (६।४।८८) इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते । 'गमुहनजनखनघसां लोपः किङ्त्वनङि' (६।४।८८) इत्यतो 'लोपः किङ्ति' इति च । सदाह—एतयोरुपधालोपः इत्यादि । वितविरि इति । विसरं प्रसिद्धाभापुरित्यर्थः । विपूर्वस्य तनेर्लिटि इरेप्रत्यये रूपम् । तत्र इरे इत्यस्य पिछाभावाद् किञ्चाद् इत्यात् परमब्रह्म उपधा लोपः । न च अलोपस्य 'असिद्धवत्—' इत्याभेयत्वे नासिद्धत्वाद् 'अत एकहल मध्ये—' इत्येत्ताभासलोपी

इति शङ्कनीयम् । लोपविधिसामर्थ्यादेव तस्मात्प्रवृत्तेः । लोके तु 'अत एकङ्क्षमधो—' इत्येवभासलोपी = वितेतिरे इति । शङ्कना इवेति । पक्षिण इव प्रताम इत्यर्थः । अपतम इति वा । 'हृन्सि जुङ् लङ् लिट्' वर्तमानवत् प्रयोगात् । पतल् इतिलिटि भप्रत्यये पूर्ववदेवभासलोपाभावि इडागमे च रूपम् । पेतिस इति लेखाभासलोपात् लोके रूपम् ।

३५५० । घसिभसोर्हलि च ॥ ६।४।१०० ॥

दी—। सन्धिश्च मे । बभ्यां ते हरी धानाः । 'हुभल्भ्यो हेर्धिः' (२४२५)—

The penultimate of the roots चस् (the substitute of अद् to eat) and भस् (भर्त्सनदीप्तौ: जुहोत्यादि) disappears when a हलादि or अजादि किङन्तु affix follows. Thus सन्धिः—अद् + क्ति = चस् + ति by 'बहुलं हृन्सि' = घ्सति—elision of अकार or उपधा by this rule = च्ति—disappearance of सकार by 'भलोभलि' = घ् धि by 'भयसाधोर्धोऽधः' = ग् धि by 'भलांजश् भशि' = ग्धि. Then समाना ग्धिः = सन्धिः (eating together)—कर्मधारय compound ; समान being replaced by 'स' by the rule 'समानस हृन्सामूर्ध्वप्रभृत्यदकौषु' (1072). Note that ग्धि may also be arrived at as a classical form with the disappearance of the penultimate in that case by the rule 'जनखनघसां खोपः किङल्नङि' and then सन्धि as before. It is therefore that Amara says—'सन्धिःस्त्री सहभोजनम्'. ववधाम्—भस् + लोट् ताम् the root being of जुहोत्यादि class, लु (which is नित्य) takes place first effecting duplication भस् भस् ताम् = वभस् ताम् by अभ्यास operation = वभस् ताम् by the disappearance of उपधा by this rule = वभ् धाम् elision of स् by 'भलोभलि' and replacement of त by ध by 'भयसाधोः—' = ववधाम् by 'भलांजश् भशि'. 'हुभल्भ्यः—'

This is brought down as it is necessary with respect to the explanation of 'शुश्रूणु—' the next rule.

मित—। वसिभसोरिति । 'अधि शुधातुभुवान्—' (६।४।७७) इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । 'ऊदुपधायाः—' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति । 'गमहनजनघनघसां लोपः क्ङिति—' (६।४।८८) इत्यतो 'लोपः क्ङिति' इति च । तदादिविधिः । तेनायमर्थः—घसेभसेष धातोरुपधाया लोपः स्याज्जलादौ अजादौ च प्रत्यये परत इति । सगिधिति । अद क्तिन् इति स्थिते 'बहुलं छन्दसि' इति अदो घसादेशे घस्ति इति जाति अनेन उपधालोपः—घस्ति इति । ततो 'भलौ भलि' इति सलोपः । 'भषस्तयोर्धोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । 'भलां जश् भक्षि' इति घस्य जश्च नवः । ततोऽगिधः—भोजनमिति तदर्थः । ततः समाना गिधः सगिधरिति कर्मधारयः । 'समानस्य छन्दसि—' (२०१२) इति समानस्य सभावः । गिधरिति लोकेऽपि 'जनखन—' इत्यपधलोपात् साधयितुं शक्यते । ततः सामाना गिधरिति पूर्ववत् सगिधरिति च । अतएवाह अमरः—'सगिधः स्त्री सहसोजनम्' इति । वभामिति—'भस भत् सनदीपरोः' इति जौहोत्यादिको धातुः । तस्य लोटि तसस्त्वामादेशे रूपम् । तदेवं भस् ताम् इति स्थिते धातौर्जौहोत्यादिकत्वात् 'जुहोत्यादिभ्यः श्रुरिति श्रुः । 'श्रौ' इति द्वित्वभ्यासकार्यञ्च । एवं वभस् ताम् इति जाति अनेनोपधालोपे वभस् ताम् इति । ततो 'भलौ भलि' इति सलोपः । भस्य प्राग्वद् जश्च नवः । प्रत्ययतकारस्य च धकारः । ततो यथोक्तं रूपम् । हुभलभ्यः इति उत्तरार्थमिदम् ।

३५५१ । शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्छन्दसि ॥ ६।४।१०२ ॥

दी—। शुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायसूधि ।
उरुपास्तधि । अपावधि * ।

In vedic literature, the Substitute धि coming after शु, शृणु, पु, क् and व is replaced by धि. Thus शुधी हवम्—

[* 'अपावधि' इति सर्वत्र न दृश्यते ।]

Deign to listen to our call (हवस्—हृ + अप्). शुधी—शु + हि (लोट्) here श्प् elides by 'बहुल' इन्दसि' and श्प् being dropped शु by 'सादिभ्यः—' does not take place and consequently श् for शु fails to apply, as 'शुवः श् च' does not now hold good. Then हि is replaced by धि. The lengthenation (दीर्घ) of इकार is effected by 'अन्वेषामपि दृश्यते' (3539). श्णुधीगिरः—hear words please—Here 'श्णु' is arrived at as in the classical forms. Then हि after it is replaced by धि for, on the strength of the injunction of धि for हि the rule 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (2334) fails to take effect here and hence the substitute हि does not disappear. Then दीर्घ here also is as before. 'रायः—etc' Fill up (the deficit of) our riches. पूरधि—पृ (to fill etc) + हि—पृ belongs to जुहोत्यादि class. Hence श्प् was to make room for शु but this does not occur as श्प् disappears by 'बहुल' इन्दसि' as before. ऋकार of पृ gets उत् or उकार by 'उदीष्टापूर्वस्' then apply 'उरर्णपरः', दीर्घ ऊकार by 'हलि च' (364) and हि is replaced by धि by this. 'उरुणः—' make profuse (wealth) of ours. Break-up as उरु + नः (= उरुणः); न being changed ण by the rule 'नयधातुस्योरुधुम्' (3449). Then उरुणः कृधि—उरुणस् कृधि by 'कः करत्करतिकृधि—' (3635). कृधि—कृ + लोट् हि here also श्प् elides and 'उतश्च प्रत्ययात्—'etc does not apply as before. Consequently हि is not dropped but replaced by धि. The classical form is कुरु against this. अपाठधि—अप + ठ + हि (लोट्) श्प् eliding as before, शु fails to operate and therefore 'उतश्च—'not applying हि is replaced by धि. Lengthenation of अत् by 'अन्वेषामपि—'. The classical form against it is अपठशु.

सित—। युञ्जु इति । ‘हुक्लभ्यः—’ (६।४।१०१) इति वतते । तेन
 जु, ञ्जु, झ, ञ, ङ इत्येतेभ्यः परतोऽङिर्धिः स्यादित्यर्थः । युधी हुवमिति । हुवइति
 छ्वङः अपि प्रत्यये सिद्धम् । तेन आह्वान् शणित्व्यर्थः । युधी इति स्थिते ‘बहुलं छन्दसि’
 इति शपो लुकि ‘स्वादिभ्यः—’ इति श्रौरभावः । सिरपित्वाद् गुणाभावः—ततो ङिर्धिः ।
 ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (३५३८) इति दीर्घः । ञ्जुधीति । ञ्जित्व्यर्थः । अवापि
 जु+ङि इति स्थिते लोकरत् ञ्जु इतिजाते अत्र सूत्रे विधिसामर्थ्यात् ‘उतश्च
 प्रत्ययात्—’ (२३३४) इत्यस्याप्रवृत्तेर्हि विभक्तौ लोपो न । ततो धिः । दीर्घः प्राग्वत् ।
 ‘रायः—’ इति—धनानि पुरय—धनाभावमपगमयइत्यर्थः । पू पालन पूरणयोर्जौहीत्यादि ।
 बाहुलकाच्छ्व लुकि श्रौरभावे हिलादिन । ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ इत्यात्वम् । रपरत्वम् ।
 ‘ह्रस्विच’ (३५४) इति दीर्घश्च । उरुणः—इति । नः अस्माकम् उरु प्रचुर
 धनमिति शेषः कृधि कुर्विति मन्यार्थः । उरु नः इति स्थिते ‘नश्च धातुस्योरुभ्यः’
 (३६४८) इति णत्वम् । तत उरु णः+कृधि इति स्थिते ‘कः कर्तृकरति
 कृधि—’ (३६९५) इति विसर्जनीयस्य सः । कृ ङि इति स्थिते बाहुलकाच्छ्वलुकि
 श्रौरभावे ‘उतश्च—’ इत्यस्याप्रवृत्तौ हिलोपाभावे च धिरित्यादिशः । अपाङ्गि इति ।
 अपङ्गु इति लोके । अपपूर्वाद् इधातोर्ङिः । तस्यापित्वाद् गुणाभावः । शपः, ‘उतश्च—’
 इत्यादीः प्रागवदप्रवृत्तौ ङिर्धिरादिशः । ‘अन्येषामपि—’ इति दीर्घोऽपि प्राग्वत् ।

३५५२ । वा छन्दसि ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। हिरपिट्वा ॥

The substitute ङि (for चिप् in लोट्) is optionally पित् or प—
 eliding in vedic literature, i.e ङि following, the root is
 optionally gunnated.

मित—। वेति । ‘सिद्धं पिब’ (३।४।८७) इत्यस्य ङिङ्गितात् पूर्वसूत्रात् ‘सिः ङि
 अपित्’ इत्यनुवर्तते । ‘लोटो लङ्त्वत्’ (३।४।८५) इत्यतो लोट इति च । तेन
 छन्दसि लोटः सिद्धं अपिट् वा स्यादिति पूर्णोऽर्थः । एवं स्थिते उक्तस्माद्—

३५५३ । अडितश्च ॥ ६।४।१०३ ॥

दौ—। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् ।
शपः स्मुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मि प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः ।
यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः स्मृः । 'अडितः' किम् ? प्रणौहि * ।

When again the substitute हि is not डित् (and therefore पित् by 'सर्वधातुकमपित्') then also it is replaced by धि in the Vedas. Thus रारन्धि—Let you enjoy—रम् + लोट् हि. The root रम् to hold sports (क्रीडायाम् भ्रादि) being अनुदात्तेत् is आत्मनेपदी but here it is परस्मैपदी by 'व्यत्ययो बहुलम्' (3423). Being भ्रादि, शप् after it was due by 'कर्त्तरि शप्', but this also by 'व्यत्ययो बहुलम्' is replaced by 'य्' which causes the duplication of the root—the duplicate or अभ्यास, being lengthened by the rule 'तुजादीनां दीर्घोऽभासश्च' (3509). Thus we now have रारम् हि = रारम् धि by the present rule = रारन्धि by 'मोऽनुस्वारः' and 'अनुस्वारस्ययधि—' the substitute हि being अडित् or पित् the elision of the अनुनासिक (म्) is not effected as the rule 'अनुदात्तोपदेशवनतितनीत्यादीनामनुनासिकलोपः किङ्कि' in that case, does not hold good here. प्रयन्धि—प्र + यम् + लोट् हि. The विकरण (शप्) after यम् is dropped by the rule 'बहुलं चन्दसि' then हि being अडित् पित्, the rule 'अनुदात्तोपदेश—' does not effect अनुनासिकलोप and consequently by अनुस्वार and परसवर्ण we have प्रयन्धि. युयोधि—यु + लोट् हि—यु is अदादि, yet शप् by 'बहुलं चन्दसि' has been replaced by स्मृ, consequently हित् etc takes place. The root (अङ्) is allowed

[* 'अडितः—' इत्यंशो न. सार्धविक्रः पाठः] ।

गुण due to पितृ of हि here. The classical forms against these are रमस्व, प्रयच्छ and युहि respectively.

मित— अङित इति । 'बहुलभ्यो हिधिः' (६।४।१०१) इत्यतो हिधिरित्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयद्वाह—हिधिः स्यादिति । अङित इति हिर्विशेषणम् । तेन अङिद्वयो हिर्भवति तस्यापि धिरादेश इत्यर्थः । अनेन क्तिञ्च हिधिरादेश सक्त एवेति द्रष्टव्यम् । रारन्धि इति । रसु क्रीडायां भ्रादिः । अनुदात्तत् । ततः 'अनुदात्तङितः—' (२५५७) इत्यात्मनेपदनियमादाह—अत्ययनेति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेति भावः । यद्वा अनुदात्तेल्लक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदमिति मन्तव्यम् । शपः झुरिति म्यतयेन । अभ्यासदीर्घं चेति । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (३५०६) इत्ययेन । अथ हिरेङिच्छ्वेन पित्वात् 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यस्याप्रवृत्तेरनुनासिकलोपाभावाद्-
नुस्वारपरसवर्णौ । रमस्व इति लोके । प्रयन्धि इति । प्र + यम—हि इति । 'बहुलं छन्दसि' इति शवविकरणस्य लुक् । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यस्याप्रवृत्तौ प्राग्वदनुस्वारपरसवर्णौ । प्रयच्छ इति भाषायाम् । अस्मै इत्यत सम्प्रदानात्वाच्चतुर्थौ । युद्योषि इति । प्रयक् कुर्वित्यर्थः । अथ धातोर्विपरीतार्थे वृत्तिः (युमिप्रथे इत्यादा-
दिकोऽयम् । यु + हि इति स्थिते 'बहुलं छन्दसि' इति शपः झु । 'झौ' इति हित्वम् । 'पितृसुगुणः' इत्युक्तेः हिर्विकल्पेन पित्वाद्वद्वाङ्गस्य गुणः । धिरादेशः । लोके तु 'युहि' इत्येव ।

३५५४ । मन्वे आङ्गादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

दी— आत्मन्यन्वदस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्वना देवेषु ।

In the matter of मन्त्र or vedic hymns the beginning letter of the word आत्मन disappears when आङ् (or the सुबन्त affix टा) follows. Thus त्वना in place of आत्मना = by himself.

मित— मन्त्रे ऽपि । आत्मन्यन्वदस्येति । मन्त्रेषु-विषये इति शेषः । मन्त्रेषु + आङि + आदेः + आत्मन इत्यवयवः (हेतुः) । आङ् इति 'टा' इति सुविभक्तेः प्राचां संज्ञा । त्वना इति । आत्मना इति प्राप्ते आलोपः । आङोऽन्यथापि (विभक्ती) लोपदर्शनादिह

अहि इति वचनं व्यर्थम् । तस्य 'आतो धावीः' (६।४।१४०) इत्यस्य आसः इत्यस्यानुवृत्त्या एवेष्टसिद्धौ पुनर'रादे'रिति वचनमपि व्यर्थम् इति शब्दन्दुशेखरे स्थितम् ।

३५५५ । विभाषर्जोऽकृन्दसि ॥ ६।४।१६२ ॥

दी—। ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु ।
त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ।

The letter 'र' in place of ऋ of the word ऋजु is optionally substituted when इष्ट (इष्टन्), इम i.e. इमनिच् and ईयसुन् follow in the Vedaś. Thus ऋजु + इष्ट = रजिष्ठ or ऋजिष्ठ (plainest or straightly, उ of ऋजु being dropped by 'टि' (1786). Similarly रजिमा—ऋजिमा and रजीयान्—ऋजीयान् when इमनिच् and ईयसुन् in order follow.

मित—। विभाषर्जोरिति । विभाषा + ऋजोः + कृन्दसि इति क्तेदः । 'र ऋतो ह्लादिल्लघोः' (६।४।१६१) इत्यतो 'र ऋतः' इत्यनुवर्तते । 'तुरिष्टेमेयस्सु (६।४।१५४) इत्यत 'इष्टेमेयस्सु' इति च । ततो व्याचष्टे—ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने र इत्यादि इष्टेमेयस्सु इति । इष्टेनि, इमनिचि, ईयसुनि च प्रत्यये परत इत्यर्थः । रजिष्ठम् ऋजिष्ठम् इति । ऋजु इष्ट इति स्थिते 'टि'-(१७८६) इत्याकारलोपे रादेशविकल्पः । एवम् इमनिजीयसुनोः क्रमेण = रजिमा—ऋजिमा, रजीयान्—ऋजीयान् इति बोध्यम् ।

३५५६ । ऋत्वग्रवास्त्वग्रवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कृन्दसि

॥ ६।४।१७५ ॥

दी—। ऋतौ भवन्मृत्वग्रम् । वास्तुनि भवं वास्त्वग्रम् ।
वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।
माध्वीनः सन्त्वोषधोः । हिरण्यशब्दाद् विहितस्य मयटो मशब्दस्य

लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ।

These five words viz चत्वा, वास्तु, वास्तु, माध्वी and हिरण्ययेन are irregularly formed (as shown below), in vedic literature. Thus चत् + यत् (भवार्थे) = चत्वाम् here no guna takes place due to निपातन । The combination (सन्धि) also is by निपातन. The classical form is चतव्य. Similarly वास्तु + यत् = वास्तु pertaining to 'the site of a paternal dwelling'. But वास्तु = वास्तु + अण्. माध्वी = मधु + अण् = माध्व by यण् (in connection with सन्धि) by निपातन । Then ङीप् by 'टिङ्ढाणञ्' (470). The classical form against it being माधवी । 'माध्वीर्नः—' Let the liquor made of honey be our medicine. हिरण्य—हिरण्य + मयट्—Here elision of 'म' of मयट् is by निपातन effected. The classical form is हिरन्मयः । हिरण्ययेन etc—The Rik in full is—

“आ हव्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नसृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥”

मिति— चत्वावास्तु इति । एते पञ्चशब्दात्पञ्चसि निपात्यन्ते । निपातन-
प्रकारं दर्शयति । चत्वा भवमित्यादिना चत्वामिति । अत्र यणादेशो निपात्यते ।
चतव्यमिति भाषायाम् । वास्तुमिति । यति यणादेशः प्रागवन्निपात्यते । वास्तव्यमिति
प्राते वास्तुमिति च । अत्र भाषार्थेऽण् वास्तवमिति प्राप्ते निपातनाद् यण् । मधुशब्दा-
दिति । अणि निपातनाद् यण् । ततो 'टिङ्ढाणञ्' इति ङीप् ।
माधवीति भाषायाम् । हिरण्यशब्दादिति । हिरण्यं भुवर्कम् । मयब्दस्य लोपो
निपात्यत इति । एवो हिरण्यय इति ।

॥ ४७० ॥ टिङ्ढाणञ् । ङीप् । इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

दौ—। 'शीङो रुट्' (२४४२)

३५५७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।८ ॥

दौ—। रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (३५६३)
इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्ने । लोपाभावे—दृत्तं दुह्रते ।
अदृश्यमस्य ॥ 'अतो भिस ऐम्' (२०३)—

In vedic literature, the augment रुट् (which is prefixed to अत् the substitute of भि of शो only) takes place variously i.e the substitute अत् is prefixed with this augment also when it follows other roots. Thus दुह्ने—दुह् + भि (अते) = दुह् + रुट् अते = दुह् र् अते = दुह् र् ए, त here being dropped by 'लोपस्त—' (3563) = दुह्ने by 'अतो गुणे' (211). But 'लोपस्त—' being optional we get दुह्रते as the alt. form. अदृश्यम्—दृश् + लुङ् अम् (irregularly in place of भि or अन्) = अदृश् अङ् रम्—अङ् replaces लुङ् as दृश् is दृश्ति (and the rule runs 'दृश्ति वा'), then रुट् = अदृश्यम् by निपातन । Here 'अदृशोऽङिगुणः' which gives the form अदृश्यम् in classical language, does not take place बाहुलकात्. 'अतो भिसः—' This is of service in the next rule.

मित—। बहुलमिति । 'शीङः—' (७।१।६) इत्यतो रुडिव्यनवर्तते । तेन शेषमात्रमाह—रुडागमः इति । छन्दसि विषये न केवलं शीङः अपि त्वन्ध्वीऽपि धातुध्वी भादिशस्वातो अन्यस्य च प्रत्ययस्वातो इहलं रुडागमं इत्यर्थः । यथा दुह्नेभादिशस्वातो रुडागमे दुह्ने दुह्रते इति । दुह् + रुट् अते इति स्थिते 'लोपस्त—'

(३५६३) इति तलोपविकल्पात् तलोपपक्षे 'अतोयुगे' (१२१) इति दुर्ज्जे । तलोपाभावे तु दुर्ज्जते इति । अथ दृशेःरुटि उदाहरति अदृश्यमिति 'दृशिर प्रेक्षणे' तस्मात्तुङ् । व्यत्ययेन भेरमादिभ्यः । 'इति' वा इति लुङोऽङ् । बाहुलकात् 'अदृश्योऽङि गुणः' इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणाभावे निपातनात् संहितायाम्—अदृश्यमिति । अदर्शमिति भाषायाम् । 'अतो भिसः—' इति उत्तरार्थमिदम्—

३५५८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१० ॥

दी—। अग्निर्देवेभिः ।

The substitute ऐस् in place of भिस् after an अकारान्त base is variously effected in vedic literature i.e. somewhere it is substituted for भिस् and, somewhere not etc ; thus देवेभिः (for the classical देवैः) देव + भिस् = देवेभिः by 'बहुवचने भस्त्रात्' (205).

मित—। बहुलमिति । छन्दसि विषये अतो भिसो बहुलम् ऐस् भाव इत्यर्थः । देवेभिर्मिति । देवैरिति प्राप्ते । बहुलयङ्गणात् कचिदन्ततोऽपि भवति । नदीः । नदीभिर्मिति प्राप्ते ।

३५५९ । नेतराच्छन्दसि ॥ ७।१।२६ ॥

दी—। स्वमोरदङ् । वात्प्रमितरम् । छन्दसि किम् ? इतरत् काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् (३३३२)—

In vedic literature, the substitute अदङ् is not enjoined for सु and अम् (सुप् affixes) being after the base इतर when it is neuter. Thus इतर + अम् = इतरम् and not इतरत्, as we have in classical language. 'समासेऽनञ्पूर्वे—' is for the next rule—

मित—। नेतरादिवि । 'स्वमोरपुं सकात्' (७।१।२३) इत्यतः स्वमप्यनुवर्तते । 'अदङ्गतरादिभ्यः पङ्क्त्यः' (७।१।२५) इत्यतोऽदङ् इति च । तदाह—स्वमो-

स्त्रियादि। नपुंसकादितरशब्दात् परयोऽच्छन्दसि इति शेषः। अमि उदाहरति—
इतरमिति। इतरमिति तु लोके। 'समासेऽनञ्—' इति उत्तरार्थमिदम्।

३५६०। ज्ञापि छन्दसि ॥ ७।१।३८ ॥

दी—। यजमानं परिधापयित्वा।

When an other than नञ् समास is effected with a root and ल्यप् for ज्ञा is substituted in classical language then both ज्ञा and ल्यप् may replace ज्ञा in vedic language. Thus परिधापयित्वा—
परि + धा + णिच् + ज्ञा for परिधापा. Also उद्बल्य where ल्यप् replaces ज्ञा (Nagesha).

मित—। ज्ञापीति। अनञ्पूर्वे समास ज्ञा ल्यप् ज्ञा च 'स्याच्छन्दसि' विषये।
परिधापयित्वेति। परिपूर्वाद्दधातेर्णान्ताज्ञापि प्राप्ते ज्ञा। अपिना ल्यवपि। 'उद्बल्य
तान् जुहोतीति' नाशेषः।

३५६१। सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाद्यायाजालः

॥ ७।१।३८ ॥

दी—। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते सुः।
परमे व्योमन्। व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक्। धीती। मती।
सुष्टुती। धीत्या मतया सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या
सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा अश्विना। यौ सुरथौ
रथीतमौ दिविस्पृशावित्वादौ प्राप्ते आ। नतार्द्धाङ्गणम्।
न तमिति प्राप्ते आत्। या देव विद्म ता त्वा। यमिति
प्राप्ते। न युष्मे वाजवन्धवः। अस्मे इन्द्रावृहस्पती। युष्मासु
अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया धृष्ण्या। उरुणा धृष्णुनेति
प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। ता

अनुष्ठोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङो
 व्या । साधुया । साध्विति प्राप्तं याच् । वसन्ता यजेत ।
 वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ 'इयाडियाजीकाराणामुमसंख्यानम्'
 (वार्तिक) । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्तं
 इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्तं डियाच् । दृतिं न
 शुष्कं सरसी शयानम् । डरीकार इत्याहुः । तत्रादुग्यात्ते पदे
 प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वसुतस्तु डीषन्ताद् डेलुक् ।
 ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । 'आडयाजयारासुप-
 संख्यानम्' (वार्तिक) । प्र बाहवा सिद्धतेति बाहुनेति प्राप्तं
 आडादेशः । 'वेडिति' (२४५) इति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति
 प्राप्ते अयाच् । सः नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्तं अयार् ।
 रित् स्वरः ।

In the vedic literature, in place of सुप् affixes the substitu-
 tes viz सु, लृक् (elision of सुप् affixes), पूर्वसवर्ण (or पूर्वसवर्णदीर्घ
 lengthening of the preceding vowel) आ, आत्, शे (आ +
 आत् + शे = आच्छे), या, डा, डी, याच् and आल् are employed.
 Thus चजव, सन्तु पन्था—Let the routes be straight—Here पन्थान्
 for पन्थाः was due, the process being पथिन् + जस. Thus the
 सुप् affix जस here is replaced by the सुप् affix सु. परमे व्येसन्—In
 the great aerial region—Here व्योधि व्योमनि from व्योमन् + डि was
 due but डि eliding by this, व्योमन् only is retained. धीती, मती
 and सुष्टुती—the procedere being धीति + टा, मति + टा and सुष्टुति + टा
 (instrumental sing.) they are effected by पूर्वसवर्णदीर्घ (leng-
 thenation of the preceding vowel) against the classical forms

धीत्या, मत्या and सुष्ट्या. (=by a fine prayer). या सुरया etc the process being यद् + औ (first or second case-ending dual). here औ has been replaced by आ and the classical form against these are यौ सुरयौ देवौ दिविस्पृगौ अग्निनौ। Note that this change of आ for औ is very frequent in vedic language. नतात्—नत + अम् (Second case ending sing.)=नतात् in place of नतान् (the classical form), अम् being replaced by आत्. या—ता the cases being यद् + अम् and तद् + अम्, यम् and तम् were due but अम् in each case has been replaced by आत्. युष्मे and अस्मे here in the first instance the dissolution being युष्मद् + सुप् (the locative plural), सुप् has been replaced by शे or ए and in the second instance the breaking up being अस्मद् + भ्यस्, भ्यस् has been replaced by शे. The classical forms against these are युष्मासु and अस्मभ्यम् (by 'भ्यसौ भ्यम्' 395). उरया and धृषया from उर + टा and धृष + टा, उरया and धृषया were due by 'आङोनास्त्रियाम्' (244); but टा in each case has been replaced by या. नामा—from नामि + ङि, नामौ was legitimate by the rule 'औत्' (256); but ङि has been replaced by the substitute डा which taking place, the टि portion or इकार of नामि disappears due to हित्व of the substitute. ता अनुष्ठायोच्चावयतात्—Break up as ता: + अनुष्ठाय + उच्चावयतात्. Let yourself make them (ता:) separate (उच्चावयतात्) by counting in proper order (अनुष्ठाय) which is equivalent to अनुष्ठानम् meaning अनुष्ठानपूर्वकगणनेन। Thus अनुष्ठाय is equivalent to अनुष्ठाय + टा (which is the procedure here) अनुष्ठया was due by 'आङि आपः' (289), but टा or आङ् (as it is so designated) has made room for the substitute डा. Derive अनुष्ठाय as अनु + स्था +

अङ् like the term 'व्यवस्था' which Panini himself has used in the rule 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्' (218—1.1.34) on the testimony of which अङ् by 'आतस्योपसर्गे—' will bar even the particular injunction 'स्यामापापचोभावे' (which directs क्ति in place of अङ्) and not itself be barred or superseded by the same although this indeed is the legitimate process in the cases of others roots as in the rule viz पा, गा and पच्. साधुया—साधु+सु vocative singular, here by 'एङ्ङ्स्वात् सम्बुद्धेः' (193) which directs the elision of affix सु, the form साधु was due, but सु has to make room for the substitute याच्. वसन्ता—वसन्त+ङि locative singular, by 'आदगुणः' वसन्ते was due, but ङि has been substituted by आल्.

N. B.—Note that the injunction 'सुप् सुलुक्' is but an elaboration of the general rule 'व्यत्ययो बहुलम्'; for each and every division that has been or may be effected by it could have been accounted for by 'व्यत्ययो बहुलम्', but प्रपञ्चार्थे पृथगुक्तिः.

'इयाडिधाञीकाराणाम्—'This is a Varttika. It must be noted down that the elision or replacement of सुप् affixes is effected in connection with the substitutes इया, डियाच् ईकार. Thus उविया and दाविया; the mode of action being उरु+टा and दारु+टा, उरुणा and दारुणा by 'आङो नास्त्रियाम्' were due; but टा being replaced by इया by यथादेश we have उविया and दाविया. सुचेविया—The mode of treatment here being सुचीविन्+टा, सुचेविणा was expected but टा being set aside by the substitute डियाच् (इया) we have the form सुचेविया with the elision of टि (i.e. इन् of सुचेविन्) due to डित्त्व of the substitute.

डिवाच् । 'इति न युष्कम्—'lying in the lake like a dry piece of wood (इति न युष्कम्, न is equivalent to इव in the Vedas). Here सरसि from सरस्+ङि (locative Singular) was expected but the commentators of vedic literature hold, then ङि has, by this Varttika, been replaced by the substitute ईकार. In that case the beginning letter of सरसी was expected to be उदात्त or of high pitch but the final claims the same sound by 'व्यत्ययो बहुलम्'. Strictly speaking, however, this is not the instance of the substitute of ईकार (of the Varttika). On the other hand the mode here is सरसी+ङि for सरसो is asynonym of सरस् as Amara has 'कासारः सरसी सरः' whence by the rule 'सुपो सुलुक्—'the elision of ङि is carried out and we have सरसी in the sense of सरसि; we therefore, are hereby advised to search out a different word illustrating the use of the substitute ईकार of this Varttika (from the Vedas). 'आङ्योञ्जयाराम—'This is a second varttika here. The substitute आङ्, अयाच् and अयार have to be included in the list of affixes causing disappearance or replacement of the सुप् affixes. Thus प्र बाहुवा—Here (in बाहु+टा) the substitute ना in place of टा is to effect बाहुना (the classical form) as was expected by the rule 'आङो नास्त्रियाम्'. But आङ् instead replacing टा we have बाहु+आङ्=बाहो आ गुण by 'घिङिति' (245)=बाहुवा by अवादिश् by 'एचोऽयवायावः' (61). बाहुनेति प्राप्ते etc—But Kashika explains as 'प्रबाहुनेति प्राप्ते'—But this is evidently objectionable for प्र being an उपसर्ग must needs be connected with verb and not with a noun, although the intervention of a noun is by

‘इन्दसि व्यवहृताय’। खप्रया—Here (खप्र+टा) टा has been replaced by अयाच्। Thus खप्र+अयाच्=खप्रया by ‘अतो गुणे’ (191). But with टा the form (as in classical language) would have been खप्रैन् by ‘टाङ्सिङ्साम इनात्स्याः’ (201). Here it is important to take notice of the fact that the substitute याच् (included in the rule ‘सुपां सुलुक्—’) could not carry out the purpose served by अयाच्. For खप्र+याच् would give खप्रया (and not खप्रया) by the rule ‘सुपि च’। Hence it is that वकार had been added to याच् (to make it अयाच्). नावया—Here (in नौ+टा) टा has been replaced by अयार and by ‘एचोऽयवयावः’ we have नावया, with टा retained however the form is नावा (the classical form). Note that अयार could not serve the purpose of अयाच् which being चित् would make the term अन्नोदात्त (high-sounding at the end) whereas अयार being रित् makes it उदात्त in last but one letter (मध्योदात्त).

नित—। सुपां सुलुगिति। ‘क्वापि इन्दसि’ (७१।१८) इत्यतश्चन्दसीलनुवर्तते। तेन ‘इन्दसि विषये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्णः (पूर्वसवर्णदौर्घः), आ, आत्, शे (आच्छे = आ+आत्+शे इतिच्छेदः) या, डा, ड्या, याच्, आल् इत्येते आदेशाः सारित्यर्थः। सुपां स्थाने सु लुगादय आदेशाः क्रमेण प्रदर्शयितुमाह = ऋजवः सन्तु पन्था इत्यादि। पन्थान इति प्राप्त इति। जसः स्थाने सुरादेश इत्यर्थः। यदापि सुरित्यत उकारस्य उच्चारणार्थत्वेन आदेशस्य एकात्सावत्येन ‘अलोऽन्तासु’ इति अन्तर्गतेन सकारादेशः प्राप्नोति तथापि चान्दसत्वात् सोरनेकाल्पमात्रित्य सर्वादेश इत्याह। व्योमप्रति। व्योमन् छि इति लुगिति छेर्लोपः। तदाह—व्योमनि इति प्राप्त इति। यदापि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इत्यनेनैव सुपां सुलुक् सिध्यति तथापि सुपां सुलुगिति वचनं प्रपञ्चार्थमिति शब्देन्दुशेखरादौ स्पष्टम्। धीवौ, मती, सुहृतीति। अस क्रमेण धीति टा, मति टा, सुहृति टा इति स्थिते टकारापन्नात्

धीति, आ, मति आ, सुहुति आ इति जाते सवेव पूर्वसवर्णदीर्घः ।
लोके तु धोव्या सव्या सुहुव्या । आ सुरथेति । यद् औ, सुरथ औ इत्येवं
स्थिते सर्वत्र औकारस्थाने आकारादेशः । तदाह—यौ सुरथौ दिविस्पृशौ इत्यादौ
प्राप्त इति । आदिपदात् रथीतमी उभौ द्वौ अग्निनी इत्येषां संयङः ।
पक्षे यथाप्राप्तमपि । तथाच मन्त्रः—‘ऋतेन मिवावकृणावतावधादिविस्पृशा—’ इति
(ऋग्वेदः—१।४।९) । नतादिति । नत + अम् इति स्थिते अमः स्थाने आदादेशः ।
तदाह—नतमिति प्राप्ते इति । दादिब इति । अत्र क्रमेण यद् + अम्, तद् + अम् इति
स्थिते अम आकारादेशः । तदाह—यमिति प्राप्ते इति । युष्मि इति अस्मि इति च—
युष्मद् + सुप् (सप्तमी बहुवचनम्) इति अस्मद् + भ्यस् इति च स्थिते यथाक्रमं सुप्ते
भ्यस्य स्थाने श्रे आदेशः । तदेवं युष्मद् + श्रे, अस्मद् + श्रे इति स्थिते ‘श्रेषे लोपः’
(३८५) इत्यनेन उभयत्र दकारलोपे ‘अतो गुणे’ (१८१) इति पररूपे च यथोक्ते
रूपे । सुप्ति तु परे ‘श्रेषे लोपः’ इति लोपे ‘सुप्ति च’ इति दीर्घे च युष्मासु इति स्यात् ।
तथा भवति ‘भ्यसो भ्यम्’ (३८५) इति अस्मभ्यमिति स्यात् । उरुया छण्वा इति ।
उरुटा इति छण् टा इति च स्थिते । ‘आङी नाऽस्त्रियाम्’ इत्याकारस्य नादेशे प्राप्ते-
ऽनेन या । तदाह—उरुणा छण्नेति प्राप्ते इति । नाभा इति—नाभि + ङि इति
स्थितम् । तत्र ‘औत्’ इति ऊरौदादेशे प्राप्ते ‘यस्येति च’ इति दकारलोपे च नाभौ
इति स्यात् । अनेन तु ऊरौदादेशः । तस्य च ङिच्चात्राभि शब्दस्य ऐर्लोपाद्
नाभा इति । ता अनुष्ठेति । ‘यङ्विञ्छतिरस्य वङ्क्त्रय’ इति प्रक्रम्य इदमभ्युपेक्षे
इति पठितम्—ताः (वङ्क्तीरित्यनेन सम्बन्धः) अनुष्ठ्या अनुक्रमेण गणनया
अप्यावयतात् विगसनं करीतु भवानिति शेषः । विगसनं नाम प्रत्ययकरणमिति
मन्त्रार्थ इत्याहुः । अत्र अनुष्ठा इति स्थिते ‘आङि चापः’ (१८८) इत्यनुष्ठा-
शब्दस्वाकारस्य एकारादेशे गुणेन अनुष्ठया इति प्राप्ते आह—आङी ङ्या इति ।
ततश्च अनुष्ठ्या इति सिद्धम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । ननु अनुष्ठेति कथं
निष्पन्नम् । अनुपूर्वात् तिष्ठतेः ‘स्यापागापचौभावे’ इति क्तिन् प्रत्यये अनुष्ठितिरित्येव
स्यात् । न च ‘आतद्योपसर्गे—’ इत्यङ् प्रत्ययोऽवशङ्क्यः । तस्य विङ्गविहितेन
क्तिना बाधितत्वादप्राप्तेः । वासरूपन्यायात् अस्त्रियामिति निषेधान्नात्र प्रवर्तिष्यत

इति मत्वा व्याचष्टे—व्यवस्थावदङ् इति । यथा, व्यवस्थाशब्दोऽङि निष्पन्नस्तथा
 अत्रापि अङ् बोध्य इति भावः । व्यवस्थाशब्दश्च आचार्येण स्वयमेव 'पूर्वपरावर'
 दक्षिणोत्तरापवाधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (२१८—१।१।१४) इत्यत्र व्यवहृतः ।
 तस्मादाचार्यव्यवहारात् प्रापकादत्र अङ् इति तात्पर्यम् । साधुया इति ।
 साधु + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते 'एङ् कृत्वात् स'बुद्धेः' इति सुलोपे साधु इति
 स्यात् । अत्र सुपामिति लोपाभावात् तस्य याच् इत्यादेशः । चित्त्वं सरार्थम् ।
 वसन्ता इति—वसन्त + ङि इति स्थिते अलाटेशः । लिच्त्वं सरार्थम् ।
 यथाप्राप्तं तु आदगुणेन वसन्ते इत्येव स्यात् । 'इयाडियाजीकाराणाम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । 'सुपां सुलुक्—' इति सूत्रे इया, डियाच्, ईकार इत्येषाम्
 आदेशानामपि परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । उर्विया दर्विया इति । अनेन
 इयादेशः । सुर्वोर्विया इति—शोभनः चेत्येव इति विग्रहे सुचेतिन् इति
 प्रातिपदिकम् । तस्मात् प्राग्वत् टाप्रत्यये परतः 'डियाच्' इत्यादेशः । प्रत्ययस्य
 ङिच्चाङ्लोपे सुचेतिव्या इति । याच्प्रत्यये तुल्यतेः ङिच्चाभावादिदं न स्यादिति
 डियाच् उपसंख्यानम् । इति शक्यमिति । देवेशो निलीय अप्सु निमग्नमग्निं
 प्रतीदं वचनम् । अथं इति काठखण्डम् न (इव) सरशी कंदे धानम् निलीनमित्यर्थः
 इति मन्त्रार्थः । तत्र सरसीति ईकारादेशोदाहरणमिति वेदभाष्यकाराः । तदाह—
 ऊरीकार इत्याहुरिति । सरस् + ङि इति स्थिते इति शेषः । अदुदात्ते पदे प्राप्ते
 इति । ङिप्रत्ययोदेशत्वेनेति शेषः । व्यत्ययेनेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन ।
 समतमह—वस्तुतांस्त्विति । सरसी इति ङीष्त्वं प्रातिपदिकम् । तथाचामरः—
 'कासारः सरसीसर' इति 'ताम्रससर सरसीरुहलोचन या तत्र हरति विषादम्' इति
 जयदेवश्च । नन्वेवमीकारादेशस्योदाहरणं कौट्टिकम् । तदाह—ईकारादेशस्येति ।
 सम्बन्धमिति । वेदेषु अत्रैषण्यमित्यर्थः । शास्त्रान्तरं आदुदात्त परमिदमेवेति
 भाष्यस्वरस इति शब्दे नुशं खरः । 'आङ्याजयराम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुपां
 सुलुक्—' इति सूत्रे अङ्, अयाच्, अयार् इत्येषामपि सुपादेशानां परिगणनं
 कर्तव्यमित्यर्थः । प्रबाहवा इति । बहुना इति प्राप्ते प्रत्ययस्य आङादेशः । ततो
 'वेङिति' (२४१) इति गुणे अवादेशे च बाहवा इति । तदाह—बाहुनेति ।

काशिकावर्त्तौ तु 'प्रवाङ्मना' इति प्राप्तं इतरक्तम् । तत्रभसात् । पदपाठे 'प्र' इत्यस्य विच्छिद्य पाठात् । समस्तत्वेन पाठाभावाच्च । ततयास्य 'हृन्सि व्यञ्जिता' इति धातुनैव योग इति भावः । स्वरया इति—अयाजादेशः । ततः स्वर + अया इति जाते 'अतो गुणे' (१८१) इति पररूपेण सिद्धम् स्वरया इति । न च याच् प्रत्ययेनैवेतद् भवति इति वार्ति कऽयाजादेशग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वप्न + याच इति स्थिते हि 'सुपि च' इति प्राप्नोति । ततश्च दीर्घप्रवृत्त्या स्वप्नाया इत्येव स्यात् तु स्वप्नया इति । तदर्थं 'सुपि च' इति दीर्घप्रसक्तिं वारयितुम् एव 'अयाच्' इत्यकारपूर्वी 'याच्' इत्यादेशः स्वीकृतः । नाकया इति—नो + टा इति स्थिते आवादेशे आया इति प्राप्ते आयार् आदेशः । आयार् इति रित्करणं स्वरार्थम् । तदाह— रित्स्वरः । 'उपोत्तमं रिति' (३७३२) इत्यनेन रित्प्रत्ययान्तस्य उपान्तामुदात्तमित्यर्थः ।

३५६२ । अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

द्वौ—। मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिच्चात् सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः—' (२२२५) ईट् । वर्धो वृत्रम् । अवधिषम् इति प्राप्ते ।

In vedic literature (the final substitute) मश् (म) replaces अम् the substitute for मिष्. The अकार in मश् is for the sake of facility in pronunciation. And it (मश्) being शित् or म्, dropping, by 'अनेकालशित्सर्वस्य' it replaces अम् entirely (and not the final portion of it only which would have been the case had it been mentioned as 'म' only, by 'अलोऽन्त्यास्य'). Thus वधीम्— हन् + लुङ् अम् = वध सिच् by 'इनो वध लिङि, लुङिच' = वध इम् ईम्—सिच् takes ईट् by 'आर्द्धधातुकस्येड्—' (२१८४) म् (the substitute of अम्) being अष्टक or a single consonant as also having सिच् (अस्तिसिच्) the augment ईट् is prefixed to it by 'अस्तिसिचोऽष्टके' (२२२५) = वधीम

for सिच् or स् elides by 'इट ईटि' (2266). Here the augment षट् by 'लुङ्लङ्' does not apply due to 'बहुलं छन्दसि' after it. वधीम् इवम्—I killed इव or he killed—by interchange of person (पुरुषव्यत्यय). The classical form against वधीम् is अवधिषम्.

मित—। अम इति । 'क्तापि—' (७१।३८) इत्यतश्छन्दसीत्यनुवर्तते । यद्यपि 'मुपां सुलक्—' इति सुबिभक्तिविषयकं पूर्वस्व' वर्तते तथापि अम् इति द्वितीयैक वचनस्य सुबिभक्तिर्न गृह्यम् । छन्दसि इष्टानुविधानात्तदाह—मिवादेशस्याम इति । लुङि लङि वा उत्तमपुरुषैकवचनस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति । मशो मकारादकार उच्चारणार्थ इत्यर्थः । शिखात् सर्वादेश इति । 'अनेकालशित्सर्वस्य' इत्यनेनेत्यर्थः । इहशित्करणाभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति अमो मस्यैव मकारादेशः स्यादिति शिखं प्रयोजनम् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् तात्पर्य-पर्यालोचनया सर्वादेशो भविष्यति वाच्यम् । 'मो राजिसमः कौ' इत्यत्रेव अवापि अनुस्वारनिवृत्त्यर्थमेव मकारस्य मकारवचनं स्यादित्यवधेयम् । वधीमिति । हन्तेलुङि अमि परतो 'हलोवध लिङि' 'लुङि च' इति हन्तेर्वधादेशे, षुः सिचि, अमो मशि चादेशे वध् सिच् मश् इति स्थिते 'आर्द्धधातुकस्येड्—' (२२८४) इति षट् । मशः अकारश्चकारनिवृत्त्या 'म्' इत्येकालत्वेन अष्टकत्वात् धातोः 'अस्तिमिच्' स्वाङ् 'अस्तिमिचोऽष्टके' (३२२५) इति ईडागमः । तदेवं 'वध इस् ईम्' इति जाते 'इट ईटि' (२२६६) इति सलोपः । ततः सवर्णेदीर्घे वधीम् इति रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इति 'लुङ् लङ्' इत्यङागमो न । लौकिकरूपं स्मारयति अवधिषम् इति । इवम् अवधिषम् इति तु मन्वाद्यर्थः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति पुरुषव्यत्ययोवा ।

—३५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ७।१।४१ ॥

दी—। छन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । श्रेते इति प्राप्ते । 'आत्मने—' इति किम् ? वत्सं दुहन्ति ।

In vedic literature, the तकार that which is to be met with under आत्मनेपद affixes, disappears when following a root under operation. Thus 'देवाः—' The gods milked. This is the लङ् plural form of the root दुह् against अदुहत्—अ दुह् + लङ् भ् = अ + दुह् + लङ् अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258) and then by 'बहुलं छन्दसि' and अतो गुणे = अदुह after the elision of तकार by this rule. Lastly रुडागम। शये—श + लट्, ते = शी + ते by 'शीङ् सार्वधातुके गुणः' (2441) = श + ए—तकार being dropped = शये by 'एचोऽयवायावः' (63). This rule does not hold good when तकार existing in परस्मैपद affixes follows—Thus वत्सं दुहन्ति।

मित—। लोपस्त इति। 'क्तापि छन्दसि' (७।१।३८) इत्यतन्मन्दसीत्यनुवर्तते। तेन शेषं पूरयन्नाह—छन्दसीति। अयमर्थः—आत्मनेपदेषु प्रत्ययेषु सन्ध्ये यत्तत्कारस्तस्य लोपः स्याच्छन्दसि विषये इति। अदुह इति। अदुह् लङ् भ् इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भस्म अदादिशे अदुह् अत इति स्थिते 'शीङो रुट्' बहुलं छन्दसि' (३५५७) इत्यकारस्य (प्रत्ययाकारस्य) रुडागमे अदुह् रत इति जाति अनेन तकारलोपे अदुह् रश्च इति। ततश्च 'अतो गुणे' (११८१) इति पररूपे अदुह् = अदुह इति। शये इति—शी + लट् ते इति स्थिते 'शीङ् सार्वधातुक—' (२४४१) इति गुणे शेति इति जाति अनेन तकारलोपः। शे ए इति च स्थितम्। तत 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्यथादिशे शये इति। दुहन्ति इति। अत्र तकारस्य परस्मैपदविषयकलाञ्छोपाभावः।

३५६४। ध्वमो ध्वात् ॥ ७।१।४२ ॥

दी—। ध्वमो ध्वादित्यादिशः स्याच्छन्दसि *। अन्तरिवो-
भाणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते।

In vedic literature ध्वम् (the affix) is replaced by the substitute ध्वात्.

मित—। ध्वम् इति । प्राग्वच्छन्दसीत्यनुवर्तते ।

२५६५ । यजध्वैनमिति च ॥ ७।१।४३ ॥

दी—। एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । 'वकारस्य यकारो निपात्यत' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ।

When the term 'एन' follows, the final (न्) of the affix 'ध्वम्' disappears irregularly in the vedas. Thus 'यजध्वैनम्—' Oh you, the lovers of sacrifice, perform sacrifice for him i.e. to worship him by holding a sacrifice). यजध्वम् + एनम् = यजध्व + एनम् यजध्वैनम् । The author of *Itihāsa* or *Kaṣika* has wrongly said that यकार in place of वकार (of ध्वम्) also takes place irregularly, the reading here of वृत्तिकार being यजध्वैनम्.

मित—। यजध्वैनमिति । यजध्व + एनम् + इति इतिच्छेदः । तत्र यजध्व इति कृतान्तलोपो विधीयते । इतिशब्दः परवर्तितलोपनाथम् । तदाह— एनमित्यस्मिन् परे इति । अन्तलोपो मलोपः । प्रियमेधा इति—प्रियः मेधा यज्ञः येषामिति विग्रहः । वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति—यजध्वैनमिति वकारस्थाने यकारपाठः प्रमादकारणमिति बोध्यम् (३८)—कन्दसि 'यजध्वैनम्' इति वकारयुक्तः एव पाठः । अनेन सूत्रेण मलोपमात्रं निपात्यते न तु वकारः ।

२५६६ । तस्य तात् ॥ ७।१।४४ ॥

दी—। लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात् स्यात् । गात्रमस्थानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्तं । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्तं ।

The substitute तात्, in vedic language, is allowed to take place in place of the second person plural affix (त) of लोट्. Thus कृवि+लोट् त (the root is कृदि which being वृद्धि takes नुम् by 'इदितौ नुम्—' and figures as कृण्—=कृण्+उ+त—व disappearing and making room for च as well as the affix उ in place शप् taking place, by the rule 'धिविह्वलोरच' (2332)=कृण्+उ+त—अकार disappears by 'अती लोपः' (2308) as it is an आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः'. Now although कृण् is of short penultimate (लघूपध) yet will not have guna by 'पुनन्' (2180) as the elision of अकार is be treated as not having taken place (अलोपस्यस्थानिवत्तात्) by 'स्थानिविदादिगः—' for the prohibition 'अनल्विधी' does not apply here as the अकार was not originally added to the root. Thus we now have कृण्+त=कृणुतात्—त being replaced by तात्, उकार of कृणु cannot have गुण by 'सार्द्धधातुकाई—' (2168) as त being डित् तात् also is so. The classical form is कृणुत. गमयतात्—गम्+णिच्+त (लोट्) —गम् being 'मित्' due to its ending in अम् and thus falling under 'जनोजृक्षसुरज्जोऽमन्ताय' (गणसूत्र) the penultimate of the same cannot have वृद्धि in connection with णिच् by 'अत उपधायाः' (2282) as the rule runs 'मितां ज्ञस्वः'. Now शप् coming in we have गमि+शप् त=गमय अत=गुण in connection with शप्=गमयतात् तात् for त being substituted. The sense of the मन्त्र is—'fix your eyes to the sun!'

मित्—तस्येति । तस्ये 'तस्य' इत्यस्यार्थमाह—लोटीमध्यमपुरुषतत्त्ववचन-
सेति । अथ तस्य इत्यनेन 'तुल्योच्चातङ्'—इत्यनेन प्रथम मध्यमपुरुषयोरेक-
वचनस्य तात् (तातङ्) इतिवत् प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनस्य वा

स्थाने 'तात्' इत्यादेशो न विधीयते । कृन्दि-हृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां
लोपधामबहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च त्रि-नामिशादी स्पष्टम् । कृणुतादिति । कृवि-
हिंसाकरणयोरेति भौवादिकी धातुः । तस्य इदिच्चात् नुमिकृते कृण् इत्याकारो
भवति । ततश्च कृण् + लोट् इति स्थिते भौवादिकलाच्छपि प्राप्ते 'धिविकृण्वोर-
च' (२३३२) इति कृणोतेर्वकारस्य स्थाने अकारोऽन्तादेशः । उपप्रत्ययश्च शब्दविषये ।
ततश्चैव कृण् उत इति स्थिते 'आहं धातुकं शेषः' इत्यकार इत्यस्य आहं धातुकत्वात्
'अतो लोपः' (२३०८) इति लोपः । ततोः कृन् उत इति स्थिते
उपप्रत्ययस्य शब्दादेशत्वेन 'पुगन्त—' (२१८६) इति लघूपधगुणः प्राप्नोति । स तु न
भवति 'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्यङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वादकारस्य उपधात्वापगमात् ।
न च 'अनलविधौ' इति तत्र निषेधादङ्गोपस्य स्थानिवदभावाभावीत्यत्र शङ्कनीयः ।
न ह्ययम् अकारान्तोपदेशो धातुर्वेत्तीकृतिनिषेधोऽत्र प्रवर्तते । तस्मादनलविधाविति
निषेधाप्रवृत्तेः अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेन लघूपधगुणाभावेन उकारप्रत्यययोगिन च कृणु त
इति ज्ञाति तस्य तात् । कृणुतात् इति च प्राप्तम् । ते प्रत्ययस्यापि च 'सार्वधातुकमपित्' ।
इति डिच्चात् 'तात्' इत्यादेशस्यापि तथात्वात् 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८)
इत्युकाराभ्यापि न गुणः । लोके तु कृणुतेति । गावमस्य अनूनम् अङ्गो न पूर्यमित्यर्थः
कृणुतात् कुरुतेति मन्त्रार्थः । स्यै चक्षरिति । अर्थः स्पष्टः । अत्र लौकिकं रूपं स्मारयति
—गमयतेति ।

३५६७ । तप्तनप्तनयनाच्च ॥ ७।१।४५ ॥

दी— । तस्येत्येव । शृणीतः प्रावाचः । शृणुतेति प्राप्ते
तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे ।
तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्वसिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मै-
पदं श्रुच्च । विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन् । यत्संख्याकाः
स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसोऽति । अस्तेस्तस्य यनादेशः ।

The term तस्य follows from the preceding rule. The rule
therefore means—The substitutes तप्, तनप्, तन and यन are

thereby introduced to take place in the room of second person plural affix (त) of लोट् after any root. Thus ग्रथोत—ग्रु + लोट् त = ग्रथु तप् by 'ग्रुवः ग्रव' and तप् for त by this rule = ग्रथोत by गुण of the उकार of थु by 'सर्वधातुकार्द्ध' (2168) as तप् is पित् (and not डित्). ग्रथुत is the classical form. The mantra means—Let the stones listen to (our speech). सुनोतन—सु + लोट् त = सु + तु + तनप् by 'स्वादिभ्यः रुः' and this rule = सुनोतन by 'सर्व' (2168) due to पित्त्व of तनप्—squeeze and cook (it) for the god so called. दधातन—धा + तन in place of लोट् त = दधातन—the root धा being of जुहोत्यादि class, duplication and the operation there of अभ्यासकार्य take place; आकार of धा does not disappear as 'झाभ्यस्तयोरातः' (2483) ceases to operate here due to पित्त्व of तनप्. But the classical form again it is धत्त। जुजुष्टन—जुष + लोट् त = जुजुष तन् = जुजुष्टन—by 'हुनाट्' (113). The root जुष being आत्मनेपदी जुषध्वम् was due and not जुषत. But it has been made into परस्मैपद by 'वातायो बहुलम्'। यतिष्ठन—यति + स्थन. Derive यति as यद् + डति = य् + अति by elision of टि (अद्) due to डित्त्व of डति which takes place after यद् in vedic language and hence irregularly derive स्थन as अस् + त लीट् = अस् + थन = स् + थन—disappearance of अ of अस् by 'असोरलोपः' (2469) as थन is डित् (for it is अपित्) = स्थन. Then यति + स्थन = यतिष्ठन due to षत्व by 'सुषामादिषु च' (1022). यतिष्ठन means 'as many as you are in number'—यति implies the number and स्थन the verb to be. The classical form against स्थन is स्त।

मित—। तननविति। तप् + तनप् + तनघनाः + च इति ऋदः। एते चत्वार आदेशाः लोटो मधमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने सुप्रतिषेधः। पूर्वसूत्रात्तस्यैवस्थानात्-

असिद्धादाह—तस्यैत्येवेति । श्रूयते इति । हे प्रसूराः श्रूयतेति मन्वाद्यः ।
 (अस्माकं वष इति शेषः) । सुनीतनः इति । पुञ् अभिषवे इति ।
 सीवादिको धातुः । ततः पूर्ववद् लोटसंप्रत्यये स्थिते तस्य तनवादेशो प्राग्वद् गुणेष्व-
 रूपमिति । सुनुतेति लोके । ब्रह्मवाहसे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तदाख्याय देवाय-
 इत्यर्थः । दधातन इति—दधाति औहोत्यादिकः । धा + त इति स्थिते तस्य
 तनपि धातोः औहोत्यादी च कृते दधातन इति । अथ तनादेशस्य पित्वेन छिन्वा-
 भावात् 'ग्राम्यसायोरातः' (२४८२) इत्यस्याप्रत्यया आहोपी न । घत्त इति
 भाषायाम् । अथ 'दधस्तघोय' (२५०१) इति भयभावः । ग्राम्यसायोरिति आहोपस्य
 तत्प्रत्ययस्यापित्वेन छिन्वात् । जुजुष्टन इति । जुष् प्रीतिसिक्वयोः । तप्तात्तत्प्रत्ययस्य
 तन्मादेशः । टुना टुरिति षत्वम् । अन्यत् सर्वं मूलि स्पष्टम् । यतिष्ठन इति ।
 यति + तन इतिच्छेदः । 'सुधामादिषु च' (१०२२) इति षत्वम् । यतिशब्द-
 व्युत्पादयति—यच्छब्दादिति । छिन्वात्लोटोपः । यति शब्दस्यार्थमह—यत्सं खगाका-
 इति । यावन्त इत्यर्थः । स्वनः इत्यस्यार्थमाह—अस् + लोट् त इति स्थिते
 तस्य यनादेशः । तस्यापित्वेन छिन्वात् 'अशोरहोपः' (२४६६) इत्यहोपे स्वन इति ।
 स इति तु भाषायाम् ।

३५६८ । इदन्तो मसि ॥ ७।१।४६ ॥

दो— मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः ।
 'मस्' इत्ययमिकाररूपचरभावयवविशिष्टः स्यात् । मस इमागमः
 स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तवस्मसि ।
 'इमः' 'स्मः' इति प्राप्तौ ।

The term 'मसि' in the rule has been mentioned without any case-ending added to it. The इकार in it is for the sake of facility in pronunciation. The rule (thus) means—the affix मस् (first person plural of लट्) figures in vedic literature.

with इकार as the final part or letter of it i.e. the augment इम् is added after it i.e. मस्. Thus 'नमो भरतः—' we have come to you respectfully (lit. performing salutation). इमसि (इ+लट् मस् whence 'इमः' is the form in classical language). 'त्वमस्माकम्—' You are ours and we are yours. असि—अस्+लट् मस्=स्+मसि by 'असोरलोपः' (२४६९) अ of अस् is dropped as मस् is क्तृ by 'सार्वधातुकमपित्' =असि against 'अः', the classical form.

भित—। इदम् इति । इदिति तपरकरणमसन्देहार्थम् । अन्तश्चन्द्रेण अन्तावयवो गृह्यते । इत् इकारः अन्तः अन्तावयवो यस्या तथाभूतो लट उत्तमपुरुष बहुवचनः मस् इति प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । मस् इति कुत इति चेदन्ताह—मसीत्यभिहितो निर्देश इत्यादि । इमागम इति । तेन 'मिद्वोऽन्तात् परः' इति सकारादेव सकारो भवति । नमो भरत इति । 'उप त्वाग्ने दिवेदिवे दीषावन्तर्धिया वयम् । नमो भरत एमसि' ॥ (ऋग्वेद—१।१।७) इति पूर्णो मन्तः । नमोभरतः नमस्कारं संपादयन्तः (वयमगुहातारः ऋत्विजः) दिवे दिवे प्रतिदिनम् दीषावन्तः रात्रौ अहनि च त्वा त्वाग्ने (उपसमीपे) एमसि आगच्छान् इति मन्तार्थः । एमसि इति—आरूपपूर्वादिष्यतायित्वाङ्गटोः मस् । तस्या मसि आदेशः । इम इति भाषायाम् । असि इति—अस्+मस् इति स्थितेऽसेन मसो मसि । तस्या अपिचने क्त्वात् 'असोरलोपः' (२४६९) इत्यलोपः ।

२५६८ । क्त्वा यक् ॥ ७।१४७ ॥

द्वौ—। दिवं सुपर्णो गत्वाय ।

क्त्वा in the Vedas is affixed with the augment यक् or य (य+क् and not य् only). गत्वाय—गम्+क्त्वा+यक् ।

भित—। क् इति । 'क्त्वा' इत्यस्य कृताकारलोपस्य षष्ठ्या निर्देशः । 'क्त्वापि छन्दसि' (७।१।२६) इत्यन्तेच्छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्ययस्य यमागमः स्यादित्यर्थः ।

३५७० । इष्टीनमिति च ॥ ७।१।४८ ॥

दी—। ज्ञाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्टा इति प्राप्ते ।

The term इष्टीनम् also in vedic language is irregularly formed with the augment 'ईनम्' as the final substitute of the affix ज्ञा i.e. आकार of ज्ञा is replaced by ईनम्. Thus 'इष्टीनम्'—after having worshipped the gods with a sacrifice—यज् + ज्ञा = इज् + ज्ञा—सम्प्रसारण of य being effected by 'वचिस्वपि—' (2406) due to किल्ब of ज्ञा = इय + ज्ञा—ज being replaced by य by 'व्रश्भुसृजयज्—' (264) = इष्टा by 'दुनादुः' (113) = इष्टीनम् with आकार replaced by ईनम् by this rule.

मित—। इष्टीनमिति चेति । निपात्यत इति शेषः । तत्र इति शब्दस्य प्रकारवाचित्वादे निपातनप्रकारमाह—ज्ञाप्रत्ययस्येति । यजेः ज्ञायाम् प्रत्ययस्य कित्वादे 'वचिस्वपि—' (२४०६) इति धातूरादेः सम्प्रसारणे [एवम् इज्यमान इत्यादी 'वचिस्वपि—' इत्यनेनैव यजेः सम्प्रसारणम्], 'व्रश्भु—' (२६४) इति जस्य यत्वे, 'दुना—' (३१३) इति प्रत्ययतकारस्य दुत्वे च इष्टा इति ज्ञानाम् । तस्य आकारभा ईनमित्यादेशे यथोक्तत्वसिद्धिः । (३३४०)

३५७१ । स्वात्वाद्यस्य ॥ ७।१।४९ ॥

दी—। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । खिन्नः स्वात्वी मालादिव । पीत्वी सोमस्य वातृधे । स्वात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

The terms स्वात्वी etc. in vedic language are irregularly formed with ईकार in place of आकार of स्वात्वा etc. Thus स्वात्वी

(having bathed) etc. पोली—पा + ली (in place of ला) the आ of पा is replaced by ई by 'धुमास्यापा—'(2462).

मित—। स्नात्यति । स्नात्वी आदित्येषाम् इति बहुव्रीहिः । प्रकारार्थे इति । स्नात्वी इत्येवमादय इत्यर्थः ।

३५७२ । आज्ञसेरसुक् ॥ ७।१।५० ॥

दी—। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात् ।
देवासः । ब्राह्मणासः ।

The augment असुक् (अस्) in vedic literature, is affixed to the सुप् affix जस् coming after a nominal base (अङ्ग) which ends in an अवर्ण. Thus (देवासः) the gods देव + जस् = देव + असस् with the elision of ज and the addition of असुक् (अस्) after it. Similarly ब्राह्मणासः.

मित—। आदिति । आत् + जसः + असुक् इतिच्छेदः । आदित्यवर्णत् । तेन च अकारान्तमङ्गमप्याशिष्यते । जसेरिति प्रथमबहुवचनसुवविभक्तेर्जस इकारान्तेन पूर्वाभिर्देशः । तदाह—अवर्णादङ्गादिति । असुकि उकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । ककारस्य इत्त्वम् । देवास इति । देव जस् इति स्थिते 'बुट्' (१८८) इति प्रत्ययादेर्जस्य लोपे असुगागमे कृते देव असस् इति जाते यद्योक्तमपसिद्धिः । उभयास इत्यादौ तु परत्वादसुकि कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यदवाधितं तद्वाधितमिव' इति न्यायेन पुनः शी न ।

३५७३ । औग्रामण्योऽमुक्न्दसि ॥ ७।१।५१ ॥

दी—। आमो नुट् । औणामुदारो धरुणो रयौणाम् ।
सूतग्रामणीनाम् ।

In vedic literature the augment नुट् (न्) is prefixed to the सुप् affix आम् when following the bases औ and यामची. Thus

श्रीशाम् and यामनीशाम्—शब्द by 'रशाम्'—(841). Nagesha holds that this rule fails as श्रीशाम् could have been effected by the rule 'यामि' (304). Others, however, opine that this (श्रीशाम्) being the instance when श्री does not come to the category of नदी then the rule is not superfluous.

मित—। श्रीशाम्छोरिति । 'यामि सर्वनाथः सुट्' (७१।५२) इत्यत 'यामि' इत्यनुवर्तमानं प्रयोजनानुरोधात् षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—याम इति । 'इस्-नद्यापो नुट्' (७१।५४) इत्यतो नुडनुवर्तत इत्याह—नुडिति । श्रीशाम्छोः परस्य आमोनुट् छन्दसौत्थः । श्रीशाम् इति अनेनामोनुटि नामिति जाते तस्य शब्दे रूपम् । 'यामि' (३०४) इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति शब्देन्दुशेखरः । अन्ये तु अस्मि 'यामि' इति नदीत्वविकल्पनात् नदीत्वाभावे उदाहरणं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'इस्नद्यापो नुट्' (२०८) इत्यनेनैव सिद्धम् इत्याहुस्तदुपेत्यम् । नदीत्वाभावपक्षकल्पने प्रयोजनाभावात् ॥ सूताय यामश्च इति इतरतरङ्गः ।

३५७४ । गोः पादान्ते ॥ ७१।५७ ॥

दी—। विश्वा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम् । पादान्ते किम् ? गवां शता पृथग्यामिषु । पादान्तेऽपि क्वचिन् । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ।

The augment नुट् in vedic literature is prefixed to the सुप् affix याम् following the base गो provided the end of a foot (vedic foot) is concerned. Thus गोनाम् at the end of the foot ; 'विश्वाहितो—' विश्वा is lengthened by 'इचोऽतसिद्धः' गवां शता—no नुट् due to गवाम् existing at the beginning of a foot. But as everything in vedic literature is optional so नुट् ceases to take place in a few cases even when the end of a foot is concerned.

मित—। गोरिति । प्राग्वदनुवृत्तिः । लेनायमर्थः—गोशब्दात् परस्य आभो
नुबोधमः स्यात् पादान्ते छन्दसि इति । विद्वाहि लेति । अत्र पादान्तवर्तित्वाद्
गोनामित्यत्र नुद् । विद्वा इत्यत्र 'द्व्यचोऽतः—' इति दीर्घः । गवामिति । पादादित्वाद्
नुबोधभावः । पादान्तेऽपीति । स्पष्टम् ।

३५७५ । छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७।१।७६ ॥

दी—। अस्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ।

The preceding rule is 'अस्थिदधिसक्ख्यचणामनङ्दात्' (322—7.1. 75). Thus the present rule means—अनङ् is the final substitute of अस्थि etc in vedic language also. The term दृश्यते in the rule is to indicate violation of all other injunctions (सर्वोपाधिब्यभिचारार्थम्). Thus अनङ् takes place after the final vowels of अस्थि etc by 'अस्थिदधि—'(322) only when अजादि affix follows (as असृष्टा दध्रा etc) but not when a हलादि one follows (as अस्थभिः अस्थिभ्यः etc). But here in violation to this we have अस्थभिः—अस्थि + भिस् = अस्थन् भिस् by अनङ् = अस्थ भिस् by elision of न by 'नलोपः—' and by 'न लोपः सुप्रस्वरसंज्ञातुन्विधिषु कृति' (353) this elision of न being invalid (असिद्ध) the rule 'अतो भिस् ऐस्' (262) does not apply and consequently we have अस्थभिः.

मित—। छन्दसपीति । 'अस्थिदधिसक्ख्यचणामनङ्दात्' (३२२—७।१।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम् । तत्र सर्वमिहानुवर्तते । तदाह—अस्यादीनामिति । अत्र 'छन्दस्यपि' इत्येव सिद्धे दृशिसङ्गं सर्वोपाधिब्यभिचारार्थम् । तेन 'अस्थिदधि—' (३२२) इत्यनेन टादावधि एव परतेऽस्यादेरनङ् इति विहितम् । इह तु हलादावपि परतो भवति । तेनोदाहरति—अस्थभिरिति । अस्थिभिस् इति स्मितेऽनेन अस्थिशब्दस्य इकारस्य स्थाने अनङ्कृते अस्थन् भिस् इति भवति । ततो नलोपः ततश्च अस्थभिम् इति जाते भिचोऽकारात् परत्वात् 'अतो भिस् ऐस्' (२६३) इति भिस्

ऐसादेशे प्राप्ते सुबन्विधौ नलोपस्यासिद्धात् स न भवति । एतच्च 'नलोपः सुपस्यरः' (३४त) इत्यत्र स्पष्टम् । एवम् अस्थभिरिति सिद्धम् । एवं दधभिः सकृभिरित्यादि छन्दसि । लोके तु दधिभिरित्यादि ।

३५७६ । ई च द्विवचने ॥ ७।१।७७ ॥

दी—। अस्थप्रादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।

In vedic literature the final vowel of अस्थि etc is replaced by the substitute 'ई' when the dual number is concerned. Thus अक्षीभ्याम् against अक्षिभ्याम् in classical language. Note that here अक्षभ्याम् is not the result as the present rule supersedes others concerning duality.

मित—। इ चेति । 'अस्थिदधि—' इति वर्तते । तदाह—अस्थप्रादीनामित्येवेति । छन्दसि विषये अस्थिदधिसकृष्यणाम् ईकारोऽन्तादेशः स्याद् द्विवचन-विभक्तौ परत इत्यर्थः । अक्षीभ्यामिति । अनङोऽपवादः । तेन अक्षभ्यामिति न । एवमन्यत्र ।

३५७७ । टक् स्ववस् स्वतवसां छन्दसि ॥ ७।१।८३ ॥

दी—। एषां नुम् स्यात्सौ । कौटुङिऽङ्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥ उदोष्ठपूर्वस्य (२४६४)—

In vedic literature, the augment नुम् is affixed to the first case-ending sing affix सु coming after the base ending in-ट् and after स्ववस् and स्वतवस्. Thus कौटुङ्—किम् + ट् + किन् by 'त्यदादिषु ट्प्रोऽनालोचने कच' (429)—कौटुङ् as किन् drops everything for the नकार herein is for the sake of pitch (स्वराद्यर्थः), ईकार for the sake of facility in pronunciation, क for किल (अनुवन्धार्थः)

is dropped by 'विरपृक्तस्य' (375); किम् has been replaced by 'की' by 'इदं किमोरोशकी' (1078). Now the form standing कौडन्नुश् + सु = कौडन्नुश् = कौडन्नु by 'हल्ङ्यावभ्यः—' (354) = कौडन्—श्, eliding by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) = कौडङ् by 'किन् प्रत्ययस्य कुः' (377). Then कौडङ् + इन्द्रः = कौडङ्ङिन्द्रः duplication by 'ङ्मो ङ्खादचिङ्सुचिल्यम्'. खवान्—The base is खवस् (सु अवस् रचणम् अस्य). Thus खवस् + स = खवन् सु, in connection with नुम् = खवनस् with the elision of सु, as before = खवान् with the lengthening of the penultimate by 'सान्तमहतः संयोगस्य' (371). There the संयोग letter नस् must be considered as one letter. खवान् with the elision of स्, as before (संयोगान्तस्य लोपः). खतवान्—The base is खतवस्, hence the procedure is just the same as in the case of खवस्. 'उदोष्टा—' This is for the next rule.

मित—। इकस्त्रवसिति । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७१।८०) इत्यतो नुम् इत्यनुवर्तते । 'सावनङ्ङहः' (७१।८२) इत्यतः सौ इति च । तदाह—एषां स्त्रीनुमित्यादि । छन्दसि विधये इति शेषः । कौडङ् इति । किम् शब्दोपपदाद् द्विगोः 'त्यदादिषु द्विगोऽनालोचने कश्च' (४२६) इति चाद् किन् प्रत्ययः । तस्य कनाबितौ । इकार उच्चारणार्थः । वकारस्य 'विरपृक्तस्य' (३७५) इति लोपः । एवं प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् किम् द्विगु इत्येव स्थिते 'इदं किमोरोशकी' (१०१८) इति किम्, 'की' इत्यादिशः । ततः सो विहिते कौडङ् सु इति स्थिते नुम् । तदेवम् कौडङ् सु इति जाते 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिष्ठपृक्तं हल्' (३५४) इति सुलोपः । शकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति लोपः । ततः कौडन् इति स्थिते 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (३७७) इति नकारस्यऽनुनासिकी ङः । ततः कौडङ्ङ् + इन्द्रः = कौडङ्ङिन्द्रः 'ङ्मोङ्खादचि—' इत्यनेन । खवान् इति—सु (शोभनम्) । अवः रचणमस्येति बहुव्रीहौ खवस् इति प्रातिपदिकम् । (अवतरोणादिकेऽनुनि

अवस् इति । ततः सौ स्ववस् सु इति स्थिते नुम् । एवं स्ववन्स् सु इति जाते प्राग्वत् सुलोपः । ततः 'सान्तमहत्—' (३१७) इत्याधादीर्घः । ततः प्राग्वत् सुलोपसंयोगान्नलोपाः । तस्यासिद्धत्वात्प्रलोपो न । एवं स्ववान् इति सिद्धम् । स्वतवान् इति । स्व स्वानुकूलं तवः इद्विर्यस्येति वियद् स्वतवस् इति प्रातिपदिकम् । तवस् इति तुधातोर्द्धायात् सौत्रात् असुनप्रत्यये सिद्धम् । एवं स्वतवस् + सु इति स्थिते प्राग्वत् । 'उदोष्टा—' इति उत्तरार्थमिदम् ।

३५७८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१०३ ॥

दी—। ततुरिः । जगुरिः पराचैः * ।

The substitute 'उत्' directed in place of च by 'उदोष्टापूर्वस्य' (2494) takes place irregularly (i.e. may or may not take place) in connection with vedic language (and again may take place when such चकार is not औष्ठपूर्व or preceded by labial). Thus ततुरि—तृ + किन् by the rule 'आह्वगमहन—जनः किक्विनौ लिट् च' (3151). Duplication etc (due to लिङ्लुत्) taking effect we have ततृ + इ then उत् or उकार in place of च = ततृ इ (by उरण् रपरः) = ततुरिः here चकार is दन्त्यपूर्व and not औष्ठपूर्व and yet उत् operates. The term means—(he) crossed (तीक्ष्णवान् or ततार). Similarly जगुरिः—जृ + किन् (he) uttered sounds (जगार) किन् makes the words आहुदात्तः.

नित—। बहुलमिति । 'उदोष्टापूर्वस्य—' (२४९४—७।१।१०२) इति यदोष्टापूर्वस्य चकारस्य उद्विधीयते स (उत्) तस्य चकारस्य स्थाने बहुलं भवति छन्दसि विषये । चकारस्य (उदोष्टापूर्वत्वाभावेऽपि) भवति इति यावत् । तेन औष्ठपूर्वत्वाभावेऽपि चकारस्य उदादेशं दर्शयति—ततुरिरिति । तृप्त्रवनतरणयोर्भाविः ।

तस्माद् (चङ्कारान्तत्वाद्) 'आहुममहनजनः किकिमी लिट् च' (३१५१) इति किन् प्रत्ययः। लिट् चेतुर्लुके लिङ्गभावाद् द्वित्वादि। तदिवं तत्तु इति स्थिते उदादेशः। 'उरण्—' इत्युकारस्य रपरत्वम्। तीर्थवान् ततार इत्यर्थः। किन्प्रत्ययस्य निच्चादादादात्तत्वम्। किमप्येव तु कृते यद्यपि रूपं तुल्यं तथापि प्रत्ययस्वरिणो अन्तोदात्तत्वादिदिति न विहितम्। अत्र चङ्कारस्य 'त' इति हन्तापूर्वत्वेन औष्ठापूर्वत्वाभावेऽपि उदादेशः। जगरिरिति। ग शब्दे क्रयादिकः। तस्मात् प्राग्वत् किनि द्वित्वादिना रूपम्। जगार (शब्दं कृतवान्) इति तदर्थः।

३५७८। हु, ह्वरेच्छन्दसि ॥ ७।२।३१ ॥

दी—। ह्वरेर्निष्ठायां 'हु' आदेशः स्यात्। अहुतमसि हविर्धानम्।

In vedic literature, substitute 'हु' is ordered in place of the root हु (कौटिल्ये भूदि) when the affix निष्ठा (क्त and क्तवतु) follows. Thus अहुतम् in place of अहुतम्.

मित—। हु इति। हु इत्यभिक्तिको निर्देशः। 'शीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इत्यत्रो निष्ठायामित्यनुवर्तते। तदाह—ह्वरेर्निष्ठायामिति। ह्वरिति 'हु' कौटिल्ये इति भौषादिकश्लोका निर्देशः। अहुतमिति। अहुतमिति लोके।

३५७९। अपरिहृताय ॥ ७।२।३२ ॥

दी—। पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिहृताः सनुयाम वाजम्।

The term अपरिहृता (नेज + परि + हृ + क्त—मा बहुव) in vedic language is irregularly formed with the absence of the substitute हु in place of हृ due by the previous rule.

मित—। अपरिहृता इति। निपात्यतेऽयमिति निपातनप्रकारं दर्शयति—

पूर्वेण प्राप्तस्येति । 'ङ्' इत्यादिशस्येत्यर्थः । कन्दसि बहुवचनान्त एवायं शब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ।

३५८१ । सोमे ह्वरितः ॥ ७।२।३३ ॥

दी—। इङ्गुणौ निपात्यते । मा नः सोमो ह्वरितः ।

The term ह्वरितः (ङ् + क्तः) with reference to सोम is irregularly formed with गुण of the root and इट् prefixed to the affix and also absence of the substitute 'ङ्' for ह् ।

सित—। सोम इति । सोमविषये ह्वरित इति निहायां निपात्यते । इङ् गुणाविति । धातोर्युगः प्रत्ययस्येडिति बोध्यम् । अत्र ह्वरिः 'ङ्' इत्यादिशाभावश्च निपात्यते ।

३५८२ । ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृ-
शंस्तृ-शास्तृ-तरुट-तरुट-वरुट-वरुट-वरुटोरुज्ज्वलिति-चरितिव-
मित्यमिताति च ॥ ७।२।३४ ॥

दी—। अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'ग्रसु' 'स्कभु' 'स्तम्भ' एषामुदिच्छाविष्टायामिटप्रतिषेधे प्राप्ते इट् निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् । विक्रभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा मूदिति । 'चते याचने' । 'कस गता' । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्तो इतश्चत्तासुतः । त्रिधा ह् श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया ह्दयं यद्विकस्तम् । निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनम् 'विकस्ता' इति । तेनैकवचनास्तोऽपि प्रयोगः साधरेण । 'ग्रसु' 'ग्रमु' 'शासु' एभ्यस्तच्च

इडभावः । एकस्तुष्टरश्चस्याविशस्ता । आवशाभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्हृङ् वृजोश्च टच 'उट्' 'जट्' एतावागमौ निपात्यते । तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । वरुतारम्—वरुतारम् । वरुव्रीभिः सुशरणी नो अस्तु । अत्र डीवन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुवृशब्दो हि निपातितः । ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' 'क्षर सञ्चलने' 'टुवम् उद्गिरणे' । 'अम गत्यादिषु'—इह क्षरितौल्यस्थानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित् पठन्ति । तत्र 'क्षमूष सहने' इति धातुर्वीध्यः । भाषायां तु यस्त-स्तव्ध-स्तव्योत्तव्य—चतित विकसिताः । विशसिता । शंसिता शासिता । तरीता—तरिता । वरीता—वरिता । उज्ज्वलति । चरति । पाठान्तरे—क्षमति (? क्षमते) * । वमति । अमति ॥ 'बभूथाऽततन्य जगृभ-ववर्थेति निगमे' (२५२७) । विशा तमुत्सं यत आवभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य । जगृभ्राते दक्षिण-मिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमोववर्थ । भाषायां तु वभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम—ववरिथेति ।

These eighteen words (but nineteen, with 'चमिति' added by others after the term चरिति in the rule) viz यमित, स्तमित, क्षमित, उत्तमित, चत्त and विकसत्त ; as well as विशङ्कु, यङ्कु, शाङ्कु, तङ्कु, तङ्कुट, वङ्कुट, वङ्कुव, उज्ज्वलिति, चरिति (also चमिति), वमिति and क्षमिति

॥ [* The printed editions of Si-kau-kasika have all चमति here through copyist's slip. Make it चमते, for चमूष सङ्घने is भ्रादि आत्मनेपदी] ।

are irregularly formed in vedic literature. Of these first six are formed with the affix क्. Of them, again, the roots of the first four being उदित् or उदेलिङ् viz यसु स्तम्, सन्म् and उत् + स्तम्, arrangement of इट् before निष्ठा (क्) is irregularly effected for इट् was prohibited to the affix by 'यस्य विभाषा' (3325) as the roots are allowed इट् only optionally by 'उदितो वा' (3328). Thus according to this restriction we have in classical language यसु, स्तम्, सन्म् and उत्तम् without इट्. In the cases of स्तम्, सन्म् and उत्तम् the elision of नकार existing in the roots स्तम् and सन्म् is effected by 'अनिदिता इल उपधायाः क्तिङलि' (415) as क् after them is क्तिङ् or उदेलिङ्. यत्न in the case of विकृति is accounted for by 'विः स्तभातेनिलम्'. In the case of उत्तम्—उत् + सन्म् + क् = उत् यत् न इत् here सकार of सन्म् is changed into य् by 'उद् स्यात्तयोः पूर्वस्य' (118) and 'आदिः परस्य' (44). Then this यकार also disappearing (optionally) by 'भरो भरि' (71) नकार eliding by 'अनिदिताम्' and इट् taking place, we now have उत्तम् (see 'उद् स्या' in Vol. I of our edition); here (in the rule) the utterance of 'स्तम्' for 'उत्तम्' sufficing, the addition of the उपसर्ग उत् before it is to the effect that स्तम् will not result from सन्म् + क् in case of any other उपसर्ग (save and expect उत् preceding the root). यत्—यत् + क् without इट् against उदित् the classical form with इट् by 'आर्द्धधातुकस्य'। विकृतिः—विकृत् + क् without इट् against विकृति the classical form with इट् as before. By the mention of 'विकृति' the plural of विकृति it is not to be understood and that the term has got to be used in the plural number only; on the other hand, the plural form

is in view of the many निपातनः (beginning from शसित and ending in विकस) so that the application of the term in the singular number also is grammatical. The terms शंसु, शंसु and शासु are derived with the affix लृच् (कर्तरि) added to the roots शस, शंस and शास. Here the absence of इट् being prefixed to the affix लृच् is irregularly effected. Thus the vedic forms are शसा, शंसा and शासा whereas with इट् in classical language we have शसिता, शंसिता and शासिता respectively—एकलृट् etc—Dissolve as एकः + लृट् + अशस + विशसा. The final has been lengthened by the rule 'अन्धेषामपि दृश्यते' (2539). The terms तरुह, तरुह, वरुह and वरुह are derived with the affix लृच् added to the roots तृ and वृड or वृच्. When the affix लृच् follows the roots take irregularly the augments उट् and कट् by term गुण of the roots being effected by 'सार्धधातुकाई' (2168) in connection with the affix लृच् which is an सार्धधातुक. Thus तरुता (तरुह + सु) with उट् and तरुता (तरुह + सु) in connection with कट्. Similarly वरुता वरुता. In classical language we have with इट् in places of उट् and कट् तरिता तरीता and वरिता वरीता the augment (इट्) being lengthened optionally by the rule 'वृत्ती वा' (2391—7.7.38). The term वरुती in the rule is derived with the affix डीप् added after the base वरुह (वरुह + डीप्) and is illustrated in the मन्त्र 'वरुतीभिः सुशरणः'—But this mention of the term वरुती under the list of these irregularly formed words so as to direct डीप् by निपातन is only for an elaborate utterance. For when by निपातन we get the word वरुह we could have already

got वरुत्री also by adding डीप् after it (वरुत्री) by the rule 'ऋन्नेभ्योडीप्' (306). The classical form against the term (वरुत्री) is either वरित्री or वरीती. The four terms (but five, if the reading of the term 'चमिति' is included in the list) उज्ज्वलिति, चरिति, (चमिति) चमिति and चमिति are derived with the irregular substitute of इकार in place of the विकरण शप् following the roots (उत् + ज्वल, चर, (चम्) वम् and चम). The meaning of the roots is expressed in the text. The procedure is thus—उत् ज्वल + शप् + तिप् = उज्ज्वल इति = उज्ज्वलिति। In the Similar way चरिति, चमिति etc. The classical forms against them are, however, उज्ज्वलति चपति, 'चमति' (चमते)* चमति and चमति respectively. इह चरितीत्यख्यानन्तरम् etc explained before. 'बभूयात्तत्' (2527). This rule belongs to the vedic section. Hence, though explained it has been brought down here (in the vedic section) for the sake of illusion. 'विद्या—' Lengthenation of the final vowel (अकार) of विद् is by 'हाचोऽतल्लिङः'. आवभूथ—आ + भू + लिट् यल् against the classical form आवभूविथ (with इट्). येनान्तरिच—Break up as येन + अन्तरिचम् + उरु + आततय, the prose-order being येन उरु अन्तरिचम् आततय—आ + तन् + लिट् यल् against चातेनिय the secular form. 'जगृन्धाते —' We get hold of, Oh Indra, your right hand. जगृन्धा = दीर्घ by 'अन्वेषामपि इश्यते' the form being जगृन्धा—यङ् + लिट् स (first person plural) after duplication etc the root gets सप्तसारण by the rule 'प्रहिज्या—' (2412) as the affix स is लिट्, इ of यङ् is replaced by भ् by the Vartika 'इयङोर्भङ्गदसि' and interchange of places of भ् and स due to the absence of the augment (इट्) by 'बभूयात्तत्'—The classical form with इट् is जगृद्भिम्। ववर्ष—इ

+ लिट् यल्—गुण by 'सार्वधातुकाङ्क्षे' (2168) then duplication and absence of इट्. The from, against this in भाषा being ववरिथ with इट्.

मित— यसितस्त्वमितेति । यसित, स्त्वमित, सत्वमित, उत्तमित, चत्त, विकस्ता, [विकस्त इत्येव (बहुवचनमविहितमिति वक्तव्यनुपदमेव)], विशस्व, शंस्व, शास्व, तरुट्, तरुट्, वरुट्, वरुट्, वरुवो, उज्वलिति, चरिति, (चमिति इत्यधिकः पाठोऽन्यत्र । स च भट्टोजिनापि स्वीकृत एवेति सूत्रे स्पष्टम्), चमिति, अमिति (इति अर्थाद् एवमादयोऽन्ये च शब्दाः) छन्दसि निपात्यन्त इत्यर्थः । एषु क्रमिणं यस्व अदने, स्त्वम्, सत्वम्,—रोधनाथौ सौवौ—('स्त्वम्, सत्वम्, स्त्वम्'— (२५५५—३(१)८२) इति सूत्र एव तथोरुह्येखदर्शनात् । गणपाठोऽदर्शनाच्चेति बोधम्), चत्त, कस गतौ, यस्व हिंसायाम्, शंस्वभूतौ, शास्व अनुशिष्टौ, तू प्रवर्ततरणयोः, इड् सभक्तौ (इड् वरणे वा), ज्वलदोतौ, चर सज्जलने (पाठान्तरे चमूप् सहने) टुवम् उत्त्रिरणे अस्म गत्यादिषु इति धातवः । अष्टादश इति । चमितेरपि संयष्टात् कनविंशतिरिति विवेकः । उदिच्छाप्रिष्ठायामिट् निषेधे प्राप्ते सोऽत निपातनाद् भवतीत्याह—इन् निपात्यन्त इति । ततो यसित इति । लोके तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधादिङभावे यस्य इति ['वोपदीवमहायाहययो वामनादगगजः । कौर्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः । इत्यभियुक्तोक्तिः] लोके सत्वमित इति । सत्वमित उत्तमित इति । ततः पुनरुत्तमितेत्यस्य ग्रहणं व्यर्थम् इत्यत्राह—स्त्वमितेत्येव सिद्धे इति । अन्योपसर्गपूर्वस्य इति । स्त्वमितेति शेषः । मासूदिति—निष्ठाया इडिति शेषः । चत्त इति—चत्ते (चत्) + क्त इति स्थिते निपातनादिङभावे जाते रूपम् । लोके तु चतित इत्येव । विकस्तमिति । विष्णुवात् कसेर्निष्ठा । निपातनादिट् । लोके तु विकस्तमितित्वेव । तिष्ठा—हीत्येव ग्रावमिति कर्त्तृपदम् । अश्विनेति कर्म । तस्या च अश्विनी इत्यर्थः । सुपां सुलुक्—(३५६१) इति विभक्तोरात् आदेशः । ननु सूत्रे विकस्ता इति बहुवचनान्तं पदम् । तत् कथमिह । विकस्तमितिकवचनान्तमुदाह्रियते । यत्राह—निपातन-बहुलापेचमिति । यसितेत्यारभ्य बहुवोक्तं निपातितोः शब्दाः संरुद्धन्ते । तेषां बहुलोपनिपातनस्यापि बहुलोपे विकस्ता इत्यन्तं बहुवचनम् । न तु बहुवचनान्त

पवायं स्यादिकवचनान्तीऽसाधुरित्यर्थो विवक्षित इति भावः । शसादिभ्यः विभ्यः कर्तृरिति विहितस्य 'लृच्' इति प्रत्ययस्य इत्यर्थः । इडभाव इति । निपातनादिति भावः । एकस्त्वृरिति । एकः + लृट् + अन्त्यस्य + विशस्ता इति पदच्छेदः । लृट् इति । विशक्तसंवाचक—लृट् इति ऋकारान्तस्य शब्दस्य षष्ठ्यामेकवचने रूपम् । अन्त्यस्या इति । 'अनेग्रामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । लोके तु इडागमिनो विवक्षिता । शंसिता । वन् + वरुट् इति निपातज्ञात् मिहम् । ततश्च तस्मादेव 'चन्नेभ्यः—' इति ङीप् विवक्ष्यतीति लभ्यतएव । ततश्च 'वरुवी'ति वचनं व्यर्थं तवाह—प्रपञ्चार्थमिति । बाहुल्येन प्रदर्शनार्थम् निपातनद्वयमपि स्वीकृतमिति भावः । वरुवी + उज्ज्वलिति इत्यव सन्धिर्यः । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्थ्य इति । अत्र चतुर्थः रुण्डः । लोके तु कसेण उज्ज्वलति चरति, वसति, वसति इति । भाषायां लिति । [अत्र सर्वत्र यन्मे मूलं चसति] इति प्राप्तः पाठः लिपिकरप्रमादात् । चमते इति युक्तम् । चमीरात्मने- पदत्वात्] । वभूया ततस्येति । निगुमो वेदः । तत्र वभूय, आततस्य, जगृभ, ववर्ध इत्येतानि पदानि प्रत्ययस्य इडाभावेन निपातितानीत्यर्थः । लोके तु आत्रभूविश इति । येनेति । येन + अन्तरिचम् + उरु + आततस्य इतिच्छेदः । येन उरु त्रिस्त्रीणम् आन्तरिचम् अवकाशम् आततन्त आतनोतीत्यर्थः । वर्तमाने लिट् प्रागवत् । आत्मेपूर्वात् । वक्तोतेलिटि यलि इडभावे रूपम् । अत्र एत्वाभ्यासलोपयोरभातोऽपि इति बोध्यम् । लोके तु 'अत्र एकहल्सन्धौ—' इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोऽिति च आतिशय इति । जगृभाले इति । हि इन्द्र ते तव दधिषे हसं जगृभ्रा वरं जगृभीम जगृहिम इति वेत्यर्थः । कान्दसत्तायै तत्त्वकथनेऽपि उक्तमपुरुषे लिट् प्रयोगः । 'अनेग्रामपि दृश्यते' इति जगृभ्रा इत्यस्य दीर्घः । यद् + लिट् + म इति स्थिते विलि 'ग्रहिष्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'ग्रहोर्भश्चन्द्रसि' इति (वार्तिकात्) ह्रस्व भक्त्यादिभ्यो निपातनदिडभावे भक्त्यात्मकारयोः स्थानेभ्यश्च यच्च जगृभ्रा इति । जगृहिम इति तु भाषायाम् । ववर्ध इति । वक्तोतेलिटि यलि प्रत्ययस्यापिश्चाद 'सर्वधत्तुकार्ज' इति युगे, रपरत्वे विलि, हलदिश्ये, इडभावे च रूपम् । भाषायां लिटि चररिधेति । २५८३ । सनिं ससनिवांसम् । ७।२।१६ । सनिमितीति पूर्वपदस्य दी— । सनिमितीति पूर्वपदस्य दी

एवाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ (अञ्जिताग्ने सनिससनिवा-
सम्) ॥ 'पावकादीनां कृन्दसि प्रत्ययस्थात् कादित्वं' नेति
वाच्यम् (वार्तिक) । हिरण्यवर्णा शुचयः पावकाः ।

The augment इट् in vedic literature is irregularly prefixed to the affix कसु following the root सनति or सनीति i.e. either वष or सणसंभञ्जौ (भृदि) or वषु (सन) हानि तनादि as also the absense of एल and अभ्यासलोप are effected when the root is preceded by the term सनिम्. As for example the मन्त्र runs 'अञ्जिताग्ने—' where सनिससनिवासम् is the accusative singular of the term (प्रातिपादिक) सनिससनिवस् declined as सनिससनिवान् सनिससनिवांसौ सनिससनिवासः । The term सनिससनिवस् is derived with कसु ('वस्') thus सनिम् + सन् (भृदि वा तनादि) + वस् = सनिम्—ससन्—इवस् by duplication by 'लिटः कानञ्वा' (3994—3.2.108) 'कसुय' (5.5.107) and the augment इट् prefixed to वस् by निपातन in this rule. Here एल and अभ्यासलोप were due by 'अतएकहन्मन्थे' (2260). पावकादीनाम्—This is a Varttika here. It has to be said that in vedic literature the state to qualify or the state of having the substitute इकार in place of the अकार preceding a क which remains in an affix in respect of the terms पावक etc does not apply. In other words the terms पावक etc, when the feminine affix टाप् follows will not have अकारs, existing before their ककारs, replaced by इकारs by the rule 'प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्थात् इदापासुपः' (463) Thus पावकाः and not पाविका according to 'प्रत्ययस्थात्—' as पावक is derived as पू + पावि (पू + णिच्) + ण्वल् ।

The final i.e. आकार (after duplication) of the roots designated as वृ (i.e. दा and धा ; cp 'दा धा वृदाप्') disappears optionally when the vedic affix लोट् takes place. Thus 'दधत् रत्नानि—' holding gems in hand for the sacrificers (यजमान is दाशान्). Here in the case of दधत् the आकार of the root धा disappears after duplication—धा + लोट् तिप् = दधाति by duplication etc by 'झौ' as धा (and दा) are of जुहोत्यादि class. Then आकार eliding by this we have दधति. Now the 'षट्' by 'लेटोऽडाटौ' takes effect giving दधति whence we have दधत् with the इकार of तिप् dropped by 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'. दाशये is the dative singular of the term दाशान् (दाश् + कसु) derived irregularly with कसु or वस् by 'दाशान् साध्वान्मौढाश्च'. Similarly the term ददत् in 'सोमो ददत्—' Soma gave her (i.e. an unmarried girl) to Gandharva. When आकार of the roots (after duplication) is not dropped we have the forms (दधात् and) ददात् as in 'यदग्निः—' But these (दधात् and ददात्) could have been formed with आट् (the augment) also by 'लेटोऽडाटौ'.

नित—। धोर्लोप इति । रुन्दसिः विषये घुसंशकानां (कृतवितानां) धातूनाम् अन्तास्य (आकारस्य इत्यर्थः) लोपो वा स्वाङ्गेऽपि परतः इत्यर्थः । 'दधद्रत्नानि—' इति । अथ दधत् इति दधातेलेटि तिपि रूपम् । 'झौ' विले, अभ्यासकार्ये च कृते दधाति इति जाते अनेन सूत्रेण ('धोर्लोपः—' इत्यनेन) धातोरालोपः । तस्यै दधति इति स्थिते 'लेटोऽडाटौ' इति अटिविहिते दध अटति दधति इति जाते 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तिप् इकारलोपपूर्व 'दधत्' इति रूपं सिध्यति । 'धोर्लोपः—' इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् लोपाभाव पक्षे तु 'दधात्' इति रूपम् इति विवेचनायाम् । दाशवेदविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रसमयीयानि धनानि मन्त्रादोन्नेव वा दधत् दायाश्च धारयन् स्थितः (अग्निविति शेषः) इति

समाधेः । दाधये इति दाधान् इत्यस्य सन्तुष्येकवचने रूपम् । दाधान् शब्दस्तु—
 “दाधान् साहवान् मीदाधे” इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । सोमो दददिति । दाधाखेलेति
 रूपम् । दधदितिवदत् प्रक्रिया बोध्या । सोमो दददिति अजातसम्भोगेच्छाकन्याविषयायाः
 कस्यचिद्वपेर्मन्त्रः । तथाच श्रूयते ‘सोमो दददगन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्रये अधिग्र
 त्वामाददात्—’ इति । अस्त्र अंशान्तरम् ऋग्वेदे सामेनीयम् । अथ ददत् इत्यस्य
 पचे (लोपाभावपचे) रूपं दशयति—ददादिति ।

३५८५ । मीनातेर्निगमे ॥ ७।३।८१ ॥

दी— शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ॥

‘अस्तिसिचोऽष्टके—’ (२२२५)—

In vedic language, the दीर्घ ईकार of the root मीष् (मीष् हिंसायांक्रादिः) becomes ङस्त्र when अंशित् or शकारeliding affix follows. As for example प्रमिणन्ति—प्र+मी+लट् अन्ति=प्रमि श्रा (by क्रादिभ्यः श्रा) अन्ति=प्रमिन् अन्ति, आकार of ना or श्रा disappearing by ‘श्राभ्यस्तयोरात्’ (2486)=प्रमिणन्ति—णत् by ‘हिनुमीना’ (2530). The classical form against this is प्रमीणन्ति. ‘अस्तिसिचः—’ (2253) This is for the next rule which follows upon it—

मित—मीनातेरिति । ‘हिबुक्तमुचसां शिति’ (७।३।८२) इत्यतः ‘शिति’ इत्यनुवर्तते । ‘प्रादीनां ङस्त्र’ (७।३।८३) इत्यतो ‘ङस्त्रः’ इति च । तेन शेषं मुख्यक्राह—शिति ङस्त्र इति । मीनातेरीकारस्य ङस्त्रात् शितिप्रत्यये परतश्चन्दसि इति समुदायायैः । मीनातेरिति श्राबिकरणस्य (क्रायादिकस्य) मीष् हिंसाया-
 मिदस्य यङणम् । प्रमिणन्ति इति । हिंसन्तीत्यर्थः । प्र+मी+श्रा+अन्ति इति स्थिते
 अनेन प्रमिना अन्ति इति जाते । ‘श्राभ्यस्तयोरात्’ (२४८६) इत्युक्त्या
 प्रमिणन्ति इति । ततो ‘हिनुमीना’ इति अस्त्रम् । लोके स्थितिः । सेव ङस्त्राभावादिति
 भावः । ‘अस्तिसिचः—’ (२२२५) इति उक्त्यायमिदम् ।

३५८६ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।३।८३ ॥

दी—। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते ॥ [अस्तेलङ्तिप्
इडभावः । अपृक्तत्वाङ्लङ्गादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां
तु—‘भोभगो—’ (१६०) इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य
(६७) इति यलोपः । गोभिरक्षाः । सिच् इडभावश्छान्दसः ।
अट् । शेषं पूर्ववत्] ॥ ‘द्वस्वस्य गुणः’ (२४२) । ‘जसिच्’
(२४१) ‘जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङुप्रधायाः’
(वार्तिक) ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पञ्चे नृभ्यो
यथा गवे । पशवे ॥ “नाभयस्तस्याचि”—(२५०३) इति निषेधे
बहुलं छन्दसोति वक्तव्यम्” (वार्तिक) ॥ आनुषङ्गं जुजोषत् ।

The augment ईट् directed by the rule ‘अस्तिचिचः—’(2225) takes place variously i.e. may or may not take place in vedic literature. Thus ‘सर्वमाः—’All this was present (आः being equivalent to आसीत्), The procedure is thus—अस् + लङ् तिप् = आ अस् ति by ‘आङजादीनाम्’—शप् being dropped as अस् belongs to the अदादि class. Then by ‘अकः सवर्णे—’we have आस ति. Now the augment ईट् is to be added before ति by ‘अस्तिचिचः—’ is barred by ‘बहुलम्—’this rule. Then ‘इतश्च’ taking effect we have आस् त् of which the तकार being ‘अपृक्त’ disappears by ‘हलङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्रपृक्तं हल्’ (254). The resultant form then is आस् which again is transformed into ‘आर्’ by ‘ससन्नुषोक्तः’ (162) and then into ‘आः—’र making room for a विसर्ग. But in the संहितापाठ (as in the text) this र or ऋ is changed into य by ‘भोभगो—’(167) which (the यकार) again is dro-

pped by 'लोपः शाकल्यस्' (67). गोभिरुवाः—Break up as गोभिः + अवाः (you live or lived with i.e. possessed with cows). अवाः is the second person singular in लृङ् of the root चि निवासगत्योः (भादि). Thus अट् + चि + सिच् + सिप् = अचैस्—इहि of चि being due by 'सिचि इहिः परस्मैपदेषु'. Now the augment इट् due before सिप् by 'असि सिचः—' (2225) being barred by 'बहुलम्—' (the present rule) the (last) सकार disappears by 'हल्ङादिभ्यः—' (252) whence we now have अचैस्. The augment इट् due before सिच् by 'चाईधातुकस्येडवलादि.' (2243) does not operate due to vedic character of the form (छान्दसलात्). Then अवाः by 'लोपः शाकल्यस्' etc as before ; for इट् disappears after having its own place and thus अवाः is done irregularly (?). 'अस्वस्य गुणः' (242) and 'असिच' (241) these two rules were expected to operate on the base शतक्रतु (dealt with herein)—But this operation is barred by the Varttika 'असादिषु कन्दसि वावचनम्—' which means 'the operation intended by the rule 'वा कन्दसि' (3515—6.1.106) when जस् (सु, औ, जस्) etc follow extends as far as the rule i.e. before the rule 'शो चङापधायाः इस्' (7.4.1). Thus in अवा शतक्रतौ युयम् (शतक्रतवः + युयम्) the term शतक्रतवः is first case ending plural of शतक्रतु. The form thus standing शतक्रतु + जस् the only result expected was शतक्रतवः by गुण by 'असिच' (241). But by this Varttika we have शतक्रतवः (by यथादेश—शतक्रतु + अस् = शतक्रतवस् = शतक्रतवः) also as an optional one against शतक्रतवः पश्चे—पश्चत + ऊ = पश्च + ए = पश्चे (by यथादेश) and पश्चवे by गुण by 'वेङ्किति' (245). Now, in the case of the root जुष which is here of जुहोत्यादि class (for जुषी प्रोतिषिवतयोः—इदादि), the Varttika

runs. 'बहुल' क्न्दसीति वक्तव्यम् directing thereby that the गुण as above may or may not operate with reference to vedic language. Thus—जुजोषत् = जुष् + श्रु (क्कान्दस) + लोट् तिप् = जुजुप् ति + जुजोप् ति by गुण by this Varttika जुजोष् त् by 'इतश् लोपः—' = जुजोषत् with अट prefixed before त् by 'लोटोऽडाटौ'.

मित—। बहुलमिति । 'अस्ति सिचः—' (७।१।८६) इति वर्तते । तस्य चायमर्थः—विद्यमानात् सिचः अस्तेय परस्य अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यादिति । एवम् अस + लङ् तित् इति स्थिते । 'इतश्—' इति तिप् इकारलोपात् 'आडजादीनाम्' इति धातोराडागमे च आ अस त् इति जातेऽनेन अपृक्तस्य (तकारस्य) ईडागमे प्राप्ते 'बहुलं क्न्दसि' (७।१।८७) इति प्रवर्तते । तेनापृक्तस्य ईडागमो न । ततश्च 'हलङ्गाविद्भ्यः सुतस्यपृक्तं हल' (२४२) इत्यपृक्तलोपात् 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णेदीर्घाच्च आस इति स्थिते क्त्वविसर्गोः । तत्र 'आ' इति पदम् । अथ 'सर्वमाः—' इति संहितापाठे विशेषमाह—संहितायां त्विति । यलोप इति । पचे इदम् । पचान्तरे तु यलोपाभावात् 'सर्वमायिदम्' इति विभाव्यम् । इदं सर्वम् आः आसीदिति मन्वार्थः । गोभिरच्चा इति—गोभिः + अच्चाः इतिच्छेदः । चि निवासि भ्रादिः । तस्य लुङि सिपि 'सिचि हङ्गिः—' इति हङ्गौ आयादेशे ततः सिच इडभावे अडागमे च क्कान्दसम् रूपम् । शेषं पूर्ववदिति । क्त्वविसर्गादि आ इत्यत्र यथा तथावापीति भावः ॥ 'ऋस्यस्य गुणः' (२४२) इति 'जसि च' (२५१) इति च । उभयमपि गुणविषयकं शास्त्रम् । तदेतदुभयमपि वैदिक विभागे वैकल्पिकतया प्रवर्तत इत्याह—'जसादिषु क्कान्दसि वाचचनम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'वा जसि' (२५१५—६।१।१०६) इति यच्चास्त्रं विहितं तत् 'गौ चङ्गुपधाया ऋस्' (७।४।१) इत्यस्मात् प्रागेव प्रवर्तते नान्यत्वेति वाच्यमिति शेषः क्कान्दसि विषये इत्यर्थः । शतक्रत्वो यूयमिति । शतक्रत्वः + यूयम् इतिच्छेदः । शतक्रत्तु + जस् इति स्थिते 'जसि च' (२४१) इति प्राप्तस्य गुणस्याभावे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः प्राप्तः । सोऽपि 'वा क्कान्दसि' इति वचनादत्र न प्रवर्तत इति यथादेशः । पचे गुणेन शतक्रत्वव इति । जसादिभिरित्यादि शब्दादन्वताह—पचे इति पशु ले

‘वी चङुपधायाः—’ (७४१) इत्यतो नो चङुपधाया इति च तदाह—कन्दसि विषये षाविद्यादि । अवीवधदिति । इध् षिच् इति स्थिते ‘षिचि—’ इति कतरि चङः । ततश्चङि इति द्वित्वं प्राप्नोति । एवमिह कार्यद्वयं प्रसज्यते । षिचि परतो लघुपधस्य वधेः गुणः इत्येकम् । ‘नित्यं कन्दसि’ इति चङ् परे नो कदुपधस्य कदुपधत्वमेवेति द्वितीयम् । तत्र ‘पुगन्तलघुपधस्य च’ (७३८) इत्यस्य प्राप्ती ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया ‘नित्यं कन्दसि’ (७४०) इत्यस्य परत्वाच्चन्दसि विषये नित्यत्वाच्च कदादिशः । ततो इध् इत्यस्य द्वित्वम् । अङागमः । ‘वीरमिठि’ (२३१३) इति णिलीपः । ‘उरत्’ (२२४४) इत्यभ्यासस्य गुणे ‘उरण्—’ (७०) इति रपरत्वे हलादिशेषे, चङ् परतया सन्वद्भावात् ‘सन्वत्’ (२२१७) इत्यभ्यासस्य इच्छे तस्य दीर्घो लघोः (२२१८) इति दीर्घे इतथेति प्रत्ययेकारलोपे च अवीवधत् इति सिद्धम् । लोके तु ‘उरुत्’ (७४४) इत्यत्र ‘जिप्रतेर्वा’ (७४४) इत्यतो वेत्यस्यानुवर्तनात् अवीवधत् अववधत् इति शेषद्वयम् इति विवेचनीयम् ।

३५८८ । न कन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७४३५ ॥

दी—। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्वचि ईत्वदीघौ न । मित्रयुः । ‘क्वाच्चन्दसि’ (३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वार्तिक) ॥ जनोयन्तोऽन्वग्रवः—जनमिच्छन्त इत्यर्थः ।

इच्छ i.e. ईकार (दीर्घ) and दीर्घ do not replace the प्रकार final in a base other than ‘पुत्र’ when the affix क्वच् is appointed after the same in vedic literature. Thus मित्रयुः (wishing a friend). The procedure is this—मित्रम् आत्मनः इच्छति इति मित्र + क्वच् gives मित्रय (and not मित्रीय the classical one by क्वचि च २६५०), as the vedic क्वजन्त form; then मित्रय + उ by क्वाच्चन्दसि (३१५०). पुत्रीयन्तः पुत्र + क्वच् + यञ् plural. Here च (final) or पुत्र has been replaced

by ई by 'कचि च' (2658). 'अपुत्रादीनाम्—' (Varttika). It has to be said that the term अपुत्रस्य in the rule presents a narrow scale and therefore should be replaced by the more comprehensive term अपुत्रादीनाम् । Thus 'जनीयन्तः' etc.

मित—। न कन्दसि इति । 'अकृतसर्वधातुकयोः दीर्घः' (७।४।२५) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्धते । 'ईप्राप्नोः' (७।४।३१) इत्यतो ई इति । 'अस्य चूँ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तमानम् 'अदन्तस्येत्यर्थकम् 'येन विधिः' इति न्यायात्तथा 'कचि च' (७।४।३३) इत्यतः कचि इति चानुवर्तते । तदेतत्सर्वं परिभाष्य विवक्ष्यति—
पुत्रभिन्नस्य 'अदन्तस्येत्यादि । कन्दसि विषये इति शेषः । अपुत्रस्येत्यत्र पर्युदास-
विधिरिति 'पुत्रभिन्नस्येत्यनेन दर्शितम् । 'इह यदि आनन्त्याद् ईत्वसावं प्रतिषिध्यते
तदा 'अकृतसर्व—' इति दीर्घः स्यात् । अपवादो पुनरकृतसर्गस्थितेः । अतः
ईत्तदोर्ध्वं उभावपि नेतृत्वात् इत्याहुः । मितयुरिति । मितमात्मन इति मित-
कच इति स्थिते 'कचावितौ' इत्युक्ते 'कचि च' इत्यस्याप्रवक्ष्या अकारस्य ईत्वाभावात्
मितय इति नामधातुः । तस्मात् 'क्याकन्दसि' इति उपत्ययः । पुत्रीयन्त इति ।
पुत्रसात्मन इच्छतीति लटः शब्दादेशे पुत्र कच शब्द इति स्थिते कचिचेति ईत्वे 'उनि-
दचाम्—' इति तुम् । 'अपुत्रादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । सर्वे अपुत्र-
स्येत्यपनीय अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् इत्यर्थः । ततश्चास्य सूत्रस्य अप्यामिदीषापहार-
परमेतद् वार्तिकमिति द्रष्टव्यम् आदिपदानामपि संयत्नात् । हरदत्तादयस्तु
'आदिपदस्य प्रयोजनान्तरं सृज्यमित्याहुः । जनीयन्त इत्येवद्वयज्ज' वार्तिकोक्तस्य
उदाहरणान्तरदर्शनादेवमुक्तम् । हरदत्तादिभिरिति द्रष्टव्यम् । जनीयन्त इति ।
पुत्रीयन्त इतिवत् ।

३५८८ । दुरस्यद्र विणमुगृह षण्यतिरिषण्यति ॥ ७।४।३६ ॥

टी—। एते कचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावात्
दृष्टीयति । द्विणीयति । तृणीयति । रिष्टीयति ।

These words viz दुरस्य, दृष्टीयति, द्विणीयति and रिष्टीयति are irre-

gularly formed in vedic literature in conjunction with the affix क्वच्. The method of treatment in each is as follows—

The base दृष्ट् in 'दृष्टम् आत्मन इच्छति' is replaced by the term दुरस्. Hence दुरस् + क्वच् = दुरस्व is the nominal root (नामधातु). Then by 'क्वाच्छन्दसि' (3150) we have दुरस्व + उ = दुरस्वुः wishing an evil (person) for himself. In the same sense as above द्रविण + क्वच् = द्रविणस् + यु = द्रविण being replaced by द्रविणस्. Then द्रविणस् (नामधातु) + उ as before = द्रविणसुः wishing wealth for himself. इषम् आत्मन इच्छति इति इष + क्वच् = इषण + यु = इष being replaced by इषण । Then इषण नामधातु + लट् तिप् । Similarly रिषण्यति where the original base रिष्ट् (meaning good) has been replaced by रिषण in connection with क्वच्. Then लट् तिप् (= wishes good for himself). As in भाषा language, the affix उ after a base taking क्वच् is wanting which is clear from 'क्वाच्छन्दसि', we have then दुष्टीयति, द्रविणीयति etc. in order (as in the text), ईकार in each case being accounted for by 'क्वचि ज्ञ' (2658). The sense of the vedic दुरसु and द्रविणसु however may be attained by adding ङच् or ङन् to the nominal bases दुष्टीय and द्रविणीय (दुष्टीयता and द्रविणीयता).

मित—। दुरसुरिति । एते इति । 'क्वचि—' (७४१३३) इत्यधिकृतं वर्तते । तेनैवमुक्तं क्वचीति । दुरसुरिति । दृष्टमात्मन इच्छति इति विग्रहे दृष्ट् + क्वच् इति स्थिते दृष्टशब्दस्य दुरस् इत्यादेशः । ततो दुरस् + इति जाते 'क्वाच्छन्दसि' (३१५३) इत्यु प्रत्ययः । एवम् द्रविणशब्दस्य द्रविणस् इत्यादेशे द्रविणसुरिति । तदा इषमात्मन इच्छति इति विग्रहे इषशब्दस्य इषण् इत्यादेशः । ततो इषण्य इति जाते लट् तिप् ॥ रिषण्यन्तो मङ्गलवाची । तस्य प्राग्वदर्थे क्वचि परे रिषणादेशो निपात्यते । भाषायां त्विति । एतच्च 'क्वाच्छन्दसि' इति

सुखं ध्यातुं प्रवृत्तः । एवम् । दुर्योधनीत्यादि । दुरस् इत्याद्यादिशाभावात् 'कचि च' इति इल्ले रूपम् । एवमन्वयः । दुरसुरादिभ्योऽपि । दुरयिता इत्यादिना लङ्गन्तेन लङ्गन्तेन वा पठितं लभ्यत एवेत्यन्वयः ।

३५८० । अश्वायस्यात् ॥ ७४१३७ ॥

दी—। 'अश्व' 'अच' एतयोः कचि आत् स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवः । 'न छन्दसि—' (३५८८) इति निषेधः नेष्टमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेतत् सूत्रं प्रापकम् ।

In vedic literature, 'आत्' is the final substitute after the words 'अश्व' and 'अच' when the affix कच् follows (them). Thus अश्वायन्तः अचम् आत्मन् इच्छन्ति gives the forms अश्व कच् (लट् अन्ति) = अश्वा य + शङ् (by लट्: 'शङ्शानधी—') = अश्वायन् + रमा बहुवचनम् । अचयन्तः (wishing sin for others) अच परेषाम् इच्छन्ति gives अच + कच् = अचाय् (नामधातुः) । Note that here कच् takes place in the sense of 'others' wish by 'छन्दसि परेकार्या कच उपसंख्यानम्' under the rule 'बहुलं छन्दसि' (3419—3.2.88). Then अचाय् (with आत्) + कच् by 'कचिच्छन्दसि' (3450) we have अचायः (then plural).

'न छन्दसि—' etc. That is, the prohibition expressed by the rule 'न छन्दसि—' (here) applies not only in the case of इल्ले but also in the case of दीर्घ (which see ante). And this is indicated by this very rule.

मिति—। अचायति । 'कचि च' (७४१३७) इत्यतः 'कचि' इत्यनुवर्तते । 'न छन्दसि' (७४१३७) इत्यतश्छन्दसि इति च । ततो मिति शेषः—। अचः अचः एतयोः आधीत्यादि । अचायन्त इति । अश्वायन्तः इच्छन्तीति । अच + कच् लट् तिप् स्थितिः अनेन तस्य शब्दस्य आत् (आकारः) इत्यादिभ्यः । ततो लटः

शश्वेतचौ—' इति शवादेशः । प्रथमावहुवचनम् । अघासन् इति । अघासन्
पापवाचौ । [अस्त्री पङ्क्तं पुमान् पापमा पापं किञ्चिप्रकृतसप्तम् । कलषं वर्जि नैनी-
ऽघसंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ इत्यमरः] । अघं परेषाम् इच्छति इति विग्रहे अघ + क्यच्
इति क्यचिविहितेऽनेनाघन्दस्यादादेशे अघाय इति नामधातुः । 'कन्दसि परेच्छायां
उपसंख्यानम्' इति 'बहुलं कन्दसि' (३४१९—३११८८) इति वार्त्तिकात्
अघशब्दात् परेच्छायां क्यच् । ततः क्यचन्तात् अघाय इत्यस्मात् 'क्याच्छन्दसि' (२१५०)
इत्युप्रत्ययः ।

न कन्दसीति । अयं भावः । ननु 'अश्वाघस्यात्' इत्येतत् सूत्रं व्यर्थम् । अत्र हि
अश्च क्यच, अघ क्यच इति स्थिते क्यचः सार्वधातुकत्वाभावेनार्द्धधातुकत्वात् 'अकृत-
सार्वधातुकयोः' (२२९८) इति दीर्घप्राप्त्या अश्वाय अघाय इति नामधातुद्वयस्यापि
उपलभ्यात् इति चेदत्राह—इति निषेधो, नेत्त्वमावस्य किन्तु दीर्घस्यापि इति । ततश्च
'अकृतसार्व—' इत्यस्याप्राप्त्या 'अश्वाघस्यात्' इति सूत्रं सार्थकमेव । ननु चैवमपि
विनिगमनाभावादितत् चिन्त्यफलम् । किञ्च 'न कन्दसि—' इत्यत्र ईत्त्वमावस्यैव
निषेध उत 'अकृतसार्व—' (२२९८) इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापीति सन्देहः ।
तत्राह—अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । यदि तत्र ('न कन्दसि—' इत्यत्र) ईत्त्व-
मावस्यैव निषेधो विवक्षितः स्यात् न पुनरकृत— इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापि तदा
'अश्वाघस्यात्' इति व्यर्थः स्यात् । तेनैवाच्चस्य सिद्धेः । यदेवं सिद्धे सति पुनरिह
आत्वं विदधाति तज् ज्ञापयत्याचार्यः 'न कन्दसि—' इत्यत्र 'ईत्त्वदीर्घयो'रुभयोरपि
निषेध इति भावः ।

३५८१ । देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ७।४।३८ ॥

दी—। अनयोः क्यचि आत् स्याद् यजुषि कठशाखायाम् ।
देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो
न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकोऽपि मन्त्रो
यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्नान्तो
यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ? देवान् जिगाति

सुन्नुयुः । बह्वचानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवति प्रसूदाहरणम् इति हरदत्तः ।

The term काठके (कठ + बुक्) in the rule denotes the Katha school (or कठशाखा) of the Yajurveda. The Yajurveda has four main Subdivisions or schools viz (1) Katha (कठ or काठक) (2) Kalapa or Maitrayaniya (कलाप (कालापक) or मैत्रायणीय) (3) Taittiriya (तैत्तिरीय) and (4) Vajasaneyinas (वाजसनेयी). Of these four schools the Katha school is here spoken of; the rule means—

In the Katha school of the Yajurveda, 'आत्' is the final substitute of the terms देव and सुख (wealth) when the affix कश् follows. Thus 'देवायन्तः—' (Sacrificers wishing gods by themselves) and 'सुखायन्तः—' (We invoke the gods with a view to having wealth). Proceed, for the method as before.

इह etc—here (in the rule) the term यजुस् does not signify मन्त्र only i.e. such मन्त्र as are to be met with in the Yajurveda only, but it comprehensively means the whole of the Vedas. Thus if a मन्त्र, or a शब्द as it is usually called when occurring in the ऋग्वेद is to be found in the यजुर्वेद (as also in the सग्वेद which is the origin of all मन्त्र or शब्द) then the substitute आत् provided for by this rule will hold good in the cases of the words (देव and सुख). Moreover, the rule will also apply in the cases of such words appearing in the ऋग्वेद provided the मन्त्र (or शब्द) containing such terms are to be met with in the Katha school (also) of the यजुर्वेद. Why 'यजुस्' in the rule? Witness—सुखम्, without आत्, as the final substitute of सुख.

although taking the affix कच् (and then उ by—आच्छन्दसि). The term सुख here does not take 'आत्' because although the मन्त्र 'देवान् जिगाति—' (one desirous of wealth goes to gods i.e. prays to them) occurs in the Katha school yet the latter (Katha school) not belonging to the Yajurveda but to the school of the बृहत्तस (followers of the ऋग्वेद), according to Haradatta, with a subdivision called the Katha school. Hence the term सुखयुः forms the counter-example here.

मित—। देवसुखयोरिति । क्वचि वेत्यतोऽनुवृत्तिः प्राग्वत् । पूर्वसूत्रात् 'आत्' इति चानुवर्तते । तदाह—अनयोः क्वचि आदिति । सूत्रे काठके इत्यस्य विवरणम् । कठशास्त्रायामिति । कठानाम् एव धर्मः समूहो वा इत्याद्यर्थे काठकम् । वृत्त [“चरषेभ्यो धर्मवत्”] । यजुर्वेदसावच्चतुर्धा प्रधानतो विभित्रः—काठक-काण्वपक-मीमांसीय वाजसनेयीभिदात् । तत्र यजुर्वेदस्य काठकशाखायां दृष्टयेन्नन्तो भवति तदा तस्मिन् मन्त्रे प्रयुक्तयोर्देवसुखयोः शब्दयोः क्वचि परत आदित्यन्तादेशः विधीयते नान्यत्रेति स्पष्टार्थः । देवायन्त इति । देवान् आत्मन-इच्छन्तीति विग्रहे प्राग्वत् । एवं सुखायन्त इति । सुसुमिति धननाम । तेन धनम् इच्छन्तः इवामहं याचामह इत्यर्थः । इहेति । इह अस्मिन् सूत्रे इति शेषः । न मन्त्रमात्रपर इति । यजुःशब्दस्य मन्त्रमात्रं नार्थः किन्तु सामान्येन वेदार्थोऽपि इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ऋगात्मकोऽपि मन्त्र इति । मन्त्रो हेधा भिद्यते । तत्र एक ऋगाख्यः । द्वितीयो यजुराख्यः । अवदमवधेयम्—प्रायेण सर्व एवमन्त्रा ऋग्वेदस्याः । यजुर्वेदादिष्वपि तु ततः संगृह्य पठिताः । तथाह, यो मन्त्रः (ऋगाख्यः) ऋग्वेदे पठ्यते स चेद यजुर्वेदे दृश्यते तदा तादृशमन्त्रस्य देवसुखयोः क्वचि आत् स्यादिति वाक्यशेषः । नन्वेवं यदि ऋग्वेदस्य एव मन्त्रो यजुर्वेदस्य सन् स्वकार्यभाक् भवति तर्हि ऋग्वेदस्योऽपि किं तथाभूतफलभाक् न स्यादित्यत्राह—किं चेति । किमविशेषेण ? नेत्याह—स चेन्नन्त इति । ऋग्वेदस्यो मन्त्रो यजुर्वेदीयः कठशाखास्येत तदायं मन्त्रो न केवलं काठके अपि तु ऋग्वेदेऽपि सूत्रफलभाक् भवति । किन्तु यो मन्त्र ऋग्वेदे

एव हेतुः न पुनर्यजुर्वेदस्य कठशाखायामपि तादृशे मन्त्रे वर्त्तमानाः देवसुमुशब्दो
 क्वचि आत्वं न प्राप्नुत इति सरलार्थः । अतएव उदाहरति देवान् जिगाति—
 इति । सुमुयुर्धनमात्मनः इच्छन् देवान् जिगाति गच्छतीति मन्त्रार्थः । 'बहुलं ह्यसि'
 इति गमेः सूरभ्यासकार्यम् । अनुनासिकलोपः । 'लोटोऽडाटौ' इत्याट् । अव-
 सुमुयुरित्यत्र क्यजन्तादुपत्ययः । तत्र क्वचि परे 'देवसुमूयोः' इत्यनेन आत्वं प्राप्तम् ।
 तत् कथं नैत्यत्राह—वहृचानामप्यस्ति कठशाखिति । वहृच इति ऋग्वेदीय
 शाखाभेदः । ततश्च मन्त्रस्य यजुर्वेदीय कठशाखायामदर्शनात् आच्चाप्राप्त्या सुमुयु-
 रिति न । एवञ्च 'यजुषि' इति सूत्रे सार्धकमेवेति दक्षितम् । प्रतुप्रदाहरणमिति ।
 विरुद्धोदाहरणमित्यर्थः ।

३५८२ । कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः ॥ ७।४।३८ ॥

टी—। 'कवि' 'अध्वर' 'पृतना' * एषामन्त्रस्य लोपः स्यात्
 क्वचि ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युः वा
 मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतनुरम् ॥ 'दधातेर्हि' (३०७६) ।
 'जहातेश्च द्वि' (३३३१)— ।

In the matter of क्वक् or vedic hymn, the final (vowel) of
 the words कवि, अध्वर and पृतना disappears when the affix क्वच
 follows. Thus कव्यतायोः—Break up as कव्यत + आयोः and derive
 कव्यत as कव्य + लोट् (second person plural)—कव्य being the nomi-
 nal root after the elision of the इकार of कवि and the addition
 of य of क्वच. अध्वर्युः—The term अध्वर means यज्ञ (a sacrifice).
 Then अध्वरमात्मन इच्छति gives अध्वर + क्वच = अध्वर + य = अध्वर्युः
 the nominal root after the elision of the final अकार. Then
 अध्वर्युः + उ = अध्वर्यु (one desirous of a sacrifice) with the affix उ

[* 'कवि' इत्यादिशब्दोन्ने सपूर्वक आख्यानं न सर्वत्र दृश्यते]

by 'क्याच्छन्दसि' (3159). But, the term अथर्व्य meaning the priest, of the यजुर्वेद is rather derived irregularly with the affix कृ under 'सगुणदयश्च', । प्रतन्यम् (one (obj. case) desirous of प्रतना or an army) प्रतनाम् आत्मन इच्छति gives प्रतना + कश्च् = प्रतन्य with the elision of आ. Then प्रतन्य + उ as before. दधातेहिः etc.—Both these rules are to act upon the next rule—

मित—। कन्यधरेति । कवि + अध्वर प्रतनस्य + कश्चि इतिच्छेदः । प्रतना-
शब्दः सेनावाची । तस्य सृते 'प्रतन' इत्यकारान्तेन निर्देशः । अनुवृत्त्या प्राग्वत्
कश्चि इति लभ्यते । तदाह—कवि, अध्वर, प्रतना एषामित्यादि । कन्यतायोरिति ।
कन्यत + आयोरितिच्छेदः । तव कन्यतेति कविमात्मन इच्छतीति वियङ् कश्चि
कविशब्दस्यान्तलोपात् कन्य इति नामधातोर्लोपि मध्यमपुरुषवहुवचने रूपम् ।
अथर्व्ये वेति । अथ अथर्व्य इति अध्वरमात्मन इच्छतीति कश्चि अन्तलोपात्
(अथर्व्ये) इति नामधातोः काच्छन्दसीति उपप्रत्यये सिद्धम् । 'यङ्गेच्छम्' इति तदर्थः ।
यजुर्वेदीयं पुणेहितवाची तु अथर्व्यं शब्दः सगुणादिगणपाठात् कुप्रत्ययसिद्ध इति
समीरमा । प्रतन्यमिति । प्राग्वत् प्रतन्य इति नामधातोरुपप्रत्यये सिद्धमेतदिति
द्रष्टव्यम् । 'सेनाभिलाषिणम्' इति च तदर्थः ।

दधातेहिरिति । अस्यात् स्वाहिरित्यनुवर्त्य 'जहातेय—' इति तदव्यवहितपरवर्ति-
मृते तदुपस्थितेः ज्ञायां हितभावस्य-नित्यत्वे प्राप्ते छन्दसि विकल्पाद्यमाह—

३५८३ । विभाषा छन्दसि ॥ ७।४।४४ ॥

दी—। हित्वा शरीरम् । हत्वा वा * ।

In vedic language the substitute हि only optionally re-
places the root ह् when the affix कृ follows. Thus हित्वा or
हत्वा (leaving). Here some reads 'हीत्वा' in place हत्वा. It

(this reading) however is more grammatical as it is accounted for by the rule 'धुमास्यामापाजहातिसाहलि' (2462) directing the substitute ई in place of हा as क्वाच् is कित् । The form हात् therefore is formed by vedic irregularity (छान्दस) ।

मित—। विभाषेति । 'दधाति हिः' (७४१४२) 'जहातेरुक्लि' (७४१४३) इत्यती हिः, जहातेः, क्लि इत्यस्य चानुवृत्तेः—जहाति हिंरादेशो वा स्यात् क्वाप्रत्यये परतश्छन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । हात्वा इति आदेशामावपक्षे इदम् । तत्र 'धुमास्या—' (२४६२) इति ईत्वं प्राप्तम् । प्रत्ययस्य कित्त्वात् । छान्दसत्वात् तत्र क्रियते । 'हीत्वा' इति अपि पाठः । स एव च ज्यायान् । व्यवस्थान्तिहाव्यवस्थान्तिहायोः पूर्वतरस्यैव युक्तत्वाद् स्त्रीकाराच्च । तत्र धुमास्येतीत्त्वम् ।

३५८४ । सुधितवसुधितनेमधित धिष्व धिषीय च ॥७४१४५॥

दी—। 'सु' 'वसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातिः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भे माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नी । नेमधिता न पौस्था । क्लिन्यपि दृश्यते । उत श्वतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आग्नीर्लिङि इट् । 'इटोऽत्' (२२५७) । धासीयेति प्राप्ते ॥ 'अपो भि' (४४२) । 'मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । माङ्गिः शरङ्गिः ॥ 'स्ववःस्वतवसोरुपसंश्लेष्यते' (वार्तिक) । स्ववङ्गिः । अवते रसुन् । शोभनमवो येषां ते । तु इति सौलोधातुः । तस्मादसुन् । स्वतवो येषां तेः स्वतवङ्गिः । समुषङ्गिरजायथाः । 'मिथुनेऽसिः' । 'वसेः किच्छे'त्यसिप्रतयः इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु 'उवः कित्' इति प्राग्वशाख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (२६४१)— ।

Of the five words enumerated in the rule the first three (सुधित, वसुधित and नेमधित) are irregularly formed with इकार substituted for the आकार of धा when followed by the affix क्त and preceded by the terms सु, वसु and नेम respectively ; and the last two धिष् and धिषीय, however, are formed with इकार substituted for आ of धा when the root is followed by स् of लोट् (second person sing), and by सीय of आशीर्लिङ् (first personsing). 'गर्भं माता—' The mother (preserves) foetus held well (सुधित) within her womb (वक्षणा). सुधित=सु धा + क्त against सुधित the classical form ; धा being changed into हि by 'दधाते: हि:' (3076). वसुधितम् a कर्मधारय compound वसु (धनं च) तदधितं (हितं च) = वसु + धा + क्त. Similarly नेमधित half-held ; नेम (अर्धं च) तदधितं च कर्मधा. Both these words make a कर्मधा comp—according to Haradatta which (method) has been accepted by all including Nagesha. But the vedic commentator (Sayana who is otherwise known as Madhava) explains the term वसुधित as वसुनां धातारं प्रदातारम् (the giver of wealth)—Whence it is not clear that he takes it in the way of a वही compound which is otherwise known as 'शेषवही समास' (according to Kaiyata and others), for this is an explanation only and not the expounding. आ of धा, however, is replaced by इ when क्तिन् also follows. Thus वसुधिति—वसु + धा + क्ति (भावे). 'धिष्—etc' hold up, oh Indra, the thunder bolt in your right hand : धा + लोट् स्—प्लव by 'इष्की:' and 'आदिशप्रत्यययोः' (213—13). This form is against धत्स् the classical one of धा + स्. 'सुरिता रितः—'one of pure sex-energy should preserve the seed (from being contaminated) ;—धिषीय =

धा + प्राश्लिङ् वट् then 'प्रत्' by 'प्रतोऽत्' (2257) whence we now have धि + प्रत् (प्रत् by this rule) = धि + सौयुट् (प्रत् by 'लिङ्' सौयुट्' (2255) = धि सौय = धिषीय, by प्रत् directed by 'धण्योः' and 'मादेश—'. The classical form against this, however, is धासीय ॥ 'अपी मि' (442) The sense of this rule is to act upon 'मासश्चन्दसि—' (Varttika). It has to be said (under the rule 'अपीमि') that the final of the substitute सास् (for मास) is replaced by त् when मि follows. Thus मास + मि = सास् + मिस by 'पद्मोमास—' (228) = मात् + मि = मादमि by जश्त् 'सुवः स्वतवसोः—' This is the second Varttika here. This result viz. तकार replacing सकार when the affix मि follows is intended to take effect in connection with the terms स्ववस्, स्वतवस् and उपस् also. Thus स्ववदि = स्ववस् + मिस who have excellent protection i.e. protect well. Similarly स्वतवदि = स्वतवस् + मिस where तवस् is formed with the (उणादि) affix वस् न added to the root त् (a root seen in the rule तुरुस्तुय्यमः साधातुके' and hence सौव or belonging to roots mentioned in the सूत only). 'समुषदमिः—' you were born with your companionous Haradatta (the author of पदसङ्घटी) derives the term उपस् prefixed with सम् from the root वस् taking the affix वसि by the उणादि rule 'वसिः किव'—which means that the root वस् takes the affix वसि following from the rule (उणादि) 'सिष्टुनेसिः पूर्ववत् सर्वम्' (उणादि ६७२) and that the affix (वसि) is here to be regarded as किव. From the fact of this procedure we get सम्यसारण for वस् by 'वसिस्वप्ति—' as वस् belongs to the यञादि class. Then by प्रत् as before सम् + उपस् = समुपस्. Then समुपस् + मिस = समुषदमिः by the second Varttika. But the fact is that the present उणादि

rules do not read the rule 'वसेः किञ्च' under the rule 'मिथुनेऽसिः पूर्ववत् सर्वम्' (4.672). Thus the illustration of Haradatta is obscure if not objectionable. It is therefore that Bhattoji says पञ्चपादौरीत्या तु etc.—. That is, the unadi rules as they are presented to us contain five chapters. (And in the full text of these five chapters the rule वसेः किञ्च is nowhere to be met with. On the other hand), it contains the rule 'उषः कित्' (4.683) after a few intermediate rules under 'मिथुनेऽसिः—' (4.672). And we have explained it accordingly. According to the vedic commentary (वेदभाष्य), however, the sentence 'समुषहिः—etc' means—you (fire) were born with you blazing rays सम्—उषद्गृहे (भ्रादि) + शब्द, where शप् being irregularly (व्यत्ययेन) replaced by श् we have समुषत् without गुण (लघुपक्ष) as श is झित्. But this explanation does not, tally with the reading of the Varttika 'उषसः' in 'स्ववःस्वतवसः—'. Thus reluctantly we are to return to Haradatta. 'नकवतेः—' This is to supply 'न' and 'यङ्' for the next rule—

मिद—। सुधितः वसुधितेति । एते पञ्च शब्दान्दसि निपात्यन्ते । तव वयाणां निपातनप्रकारमाह—सु, वसु, नेम इति । गर्भमिति । माता वचनासु कुचि-प्रदेशेषु सुधितं सुधु धितम् धृतमित्यर्थः गर्भम् रक्षति काली सोचयति इति शेषः । सु + धा + क् इति स्थिते दधातेराकारस्य इकारादेशः । लोके तु 'दधानिर्हि' (३०७६) इति सुहितमिति स्मात् । वसुधितमिति । वसुशब्दपूर्वादृष्टधातेः आग्वत् । वसु (धनं) च तदा धितं चेति कर्मधारयः । वसूनां धातरं प्रदातार-मित्यर्थ इति वेदभाष्यमिति मनोरमायां स्थितम् । एतेन वेदभाष्यस्य वसुधितमिति शेषश्रुतौ समासनिष्पन्न इति न भ्रमितव्यम् । वसूनामित्यादिरर्थमावप्रकाशने-परकत्वेन विग्रहवाक्यत्वायोगादिति विभावनीयम् । नेमधितेति । नेमशब्दपूर्वादृ-

दधातेः कप्रत्ययः । ततश्चाप् । पौंस्वा इति । पुंसि भवा इति तत्र भव इति यत् ।
 अत्र ह्रस्विष्य ह्रस्वसौ । नेमशब्दसु अर्द्धं वाची । क्तिन्पि दृश्यत इति । सुब्रह्मादिपूर्वाद्
 दधातेराकारस्य स्थाने इकार इत्यर्थः । अत एवोदाहरति—वसुधितिमिति । धिष्ण
 वजुमिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । धिष्वेति दधातेर्लोपि कप्रत्यये रूपम् । व्यत्ययेन
 अत्रैव वा निपातनाद् हित्वाद्यभावः । ततो षत्वम् । लौकिकमत्रोदाहरति—धत्स्वेति ।
 धारयेति तदर्थः । सुरिता इति । शोभनं पवित्रमिति यावत् रेतोवीथ्यं यस्य स रेतः
 युक्तं धिषीय धारयेदिति मन्त्रार्थः । तत्र धिषीयेति पदं साधयति । आशीलिङि
 षट् इति । षट् इति प्रत्ययः । आत्मनेपदीय षट् बहि मङिङ् इति उचमपुरुषविकस्य
 प्रथमः । तदेवं धा + लिङ् षट् इति स्थिते उत्तरमाह—‘इटोत्’ इति । धा + अ
 इति जाते ‘लिङ्ः सौयुट्’ इति अकारप्रत्ययस्य सौयुटि (सीय् इत्यस्मिन्) कृते सीय
 इति प्राप्ते आकारस्य निपातनाद् इकारे धिषीय इति । प्राग्वत् षत्वम् ॥ ‘अपो भि’
 (४४९) इति सूत्रमिदम् । एतत्सूत्रस्य वार्तिकमुपन्यस्यति—‘मासः ऋन्दसि—’
 इति । यथा भकारादौ प्रत्यये परतः ‘अपोभि’ इत्यपः अन्तास्य (पकारस्य) तकारो-
 ऽन्तादेशः क्रियते तथा मास इत्यस्यापि भवतीति वाच्यमित्यर्थः । तदेवं मास
 भिस् इति स्थितु पचे ‘पद्मनोमास’ इति मास् भिस् इति जाते अनेन वार्तिकेन सकारस्य
 तकारः । ततो ‘भक्तं जग्—’ इति जश्त्वे रूपम् । खवः खतवसोः—’ इति इदमत्र
 द्वितीयं वार्तिकम् । इदमपि ‘अपोभि’ इति सूत्रस्यम् । तेन भादौ सुप् प्रत्यये परतः
 खवसुशब्दस्य खतवसुशब्दस्य उषसुशब्दस्य चान्तास्य तकार इत्यत इत्यर्थः ।
 खवदभिरिति । खवस् + भिस् इति स्थिते तकारो जश्त्वं च । खवस् इत्यव सु
 शोभनं अबः रत्नचम् अस्मेति वियङ् । तत्र अबस् शब्दं व्युत्पादयति अवतेर-
 सुप्रिति । एवं खतवस् इति व्युत्पिपादयिषुराह—तु इति सौवी धातुरिति । ‘तुरुक्षु
 शम्यसः सार्वधातुके’ इति सूत्रेण वास्त्वोपलभ्यमादिति भावः । वियङ् दर्शयति । स्मिति ।
 खकोयमित्यर्थः । खनिष्ठम् इति यावत् । ततो बलमित्यर्थः । समुषदभिरिति ।
 समुषस् भिस् इति स्थिते प्राग्वत् । अथ ‘उषस्’ इति पदस्य व्युत्पादने हरदत्तं
 प्रमाणमिति—मिथुनेऽसिरितुपक्रम्य इति हरदत्त इत्यनेन यद्येन । ‘मिथुनेऽसि पूर्ववच्च
 सर्वस्’ इत्यादि (४४७९) सूत्रम् । यत्र ‘उपसर्गविशिष्टो धातुर्निधुनं तदासुनी-

ऽपवादीऽसि स्वरायः । येस्य प्रातीयेत् कायेमसुन् प्रत्यये उक्तम् अत्रापि तदभवतीत्यर्थः इति व्याख्योक्तम् । वसेः किञ्च इति । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रादसि प्रत्ययेस्तन्निष्ठकायं च उपतिष्ठति इति हरदत्तमतम् । किञ्च वसेयं जादित्वात् प्रत्ययस्य च कित्त्ववचनाद् 'वचिस्वपि—' (२४०८) इति सम्प्रसारणे उपसृ इति सिध्यति । परं 'वसेः किञ्च' इत्येतत् सूत्रं 'सिधुनेऽसिः—' इत्यवान्यत्र वा पञ्चपादपरिमितेषूणादिस्त्रेषु नोपलभ्यते । तत्र 'उषः कित्' इत्येव सूत्रम् । न तु 'वसेः किञ्च' इति । अत आह— पञ्चपादीर्येत्या लिति । उणादयः पञ्चभिः पादैर्विभज्य विवेचिता इति पञ्चपादीतुक्तम् । अतः (समुषदभिरित्यतः) हरदत्तमतेन वसन्तीति उषसः । समुषसः सहवासिनः । तैः संसूय अजायथा इत्यर्थः । वेदभाष्ये तु उषदभिर्ज्वलदभिः रश्मिभिः । उषदाहो लटः शवादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श इत्युक्तम् । तद् व्याख्यानमन्त्रं न तु व्युत्पादनपरमिति हरदत्त एवात्र आशयणीय इति सर्वे ॥ न कवतेरिति । उत्तरानुवृत्त्यर्थमस्य इहोपस्थासः ।

३५८५ । कृषेऽकृन्दसि ॥ ७।४।६४ ॥

दी— यङि अभ्यासस्य चत्वं न । करीकृष्यते ।

In the vedic language चत्वं i.e चकार does not replace the ककार of the अभ्यास of कृष् when the affix यङ् follows. Thus करीकृष्यते (ploughs frequently)—कृष् + यङ् + लट्, ते (apply duplication etc, then गुण of the अभ्यास by 'गुणो यङ्लुकोः' and the augment रीक् (री) prefixed to the same (अभ्यास)—'कृहोयु' being barred ; करीकृष्यते against चरीकृष्यते the भाषा form.

मित—। कृषेरिति । 'कृहोयुः' (७।५।६२) इत्यतश्चरित्यनुवर्तते । 'न कवतेः—' (७।४।६१) इत्यतो नेति यङ् इति च । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति च । ततः शेषं पुरयन्नाह—यङि अभ्यासस्येत्यादि । करीकृष्यते इति । पुनः पुनः कर्षति इति । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः इति ।

३५८६ । दाधति-दधति-दधर्षि-बोभूतु-तेतिक्तेऽलर्थाऽऽपनी-
फणत्-संसनिष्यदत्-करिक्तत्-कनिक्रदृज्जरिभृदृ-दविध्वतोदविदु-
तत्तरिक्तः-सरीसृपतं-वरीवृजन्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च॥७।४।६५॥

दौ—। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृजो
धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां
गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयतेर्लटि हलादिः
शेषापवादोरेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि गुभ
खजक्तत् पुरन्दर । सिपा निर्देशेन तन्त्रम् । अलर्ति दत्त उत् ।
फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य कर्तरि अभ्यासस्य नीगागमो
निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि
अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोति यङ्लुगन्तस्या-
भ्यासस्य चुत्वाभावः—करिक्तत् । क्रन्देर्लुङि च्लैराङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदृज्जनुषम् ।
अक्रन्दौदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः—वि यो
भरिभृदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो
धातोर्क्कारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दुरतेरभ्यासस्य
संप्रसारणाभावोऽल्व विगागमश्च । दविदुतद्दीदुयच्छोश्चानः ।
तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरिक्तः ।
सृपेः शतरिश्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
श्वावभ्यासस्य रौक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातो
युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च ।
वच्च्यन्ती वेदागनीगन्तिकर्णम् ।

These eighteen words viz दाधति, दर्धति, दर्धषि, बोभूतु, तेषिक्ते, अलषि, आपनीकणत्, संसन्धिदत्, करिक्तत्, कनिक्तदत्, भरिभत्, दविधत्, दविद्युतत्, तरितत्, सरीक्षपतम्, बरीहजन्, समृज्य and आगनीमन्ति etc. are irregularly formed in vedic literature. The irregularity in the treatment of each term is being dealt with in order in the text. In the first three instances (दाधति, दर्धति and दर्धषि) the underlying root is either धृ (धृङ् अवस्थाने तुदादि or धृङ् अवबन्धने भादि) or धृ+णिच्. Thus if in the case of दाधति the root is धृङ् भादि then the procedure is thus—धृ+शप्+तिप् (लट्) = धृ+झु+तिप् by 'व्यत्ययो बहुलम्' (3433). Here the परस्मै affix तिप् irregularly for ते, for धृङ् being क्तिन्, आत्मनेपद affixes by 'अनुदात्तङितः—' were due after it. Then after हित्व by 'झौ' the अभ्यास retains 'द' only by 'उरत्' 'उरण्—' and 'इलादिः शेषः'. Thus we now have दधति=दर्धति by गुण due to तिप् by 'सार्वधाकाङ्क्षे—' 2168 =दाधति, the अभ्यास being lengthened irregularly. If the root धृङ् (अवस्थाने तुदादि) then श only is replaced by झु and the rest is alike. If on other hand the root is धारि (धृ+णिच्) then also शप् is replaced by झु and णि disappears by 'शेरनिटि' (2313). Then as before. दर्धति—धृ, धृ or धारि+झु, (in place शप् or श)+तिप् (लट्) the process is as before excepting the irregular lengthening of the अभ्यास and the addition of the augment रुक्=र् after the अभ्यास (द). दर्धषि—धृ धृ or धारि+सिप् proceed as in the second case above. Note that all these forms might be arrived at according to the procedure in यङ्लुक् also. For in यङ्लुक् also the root receives duplication (हित्व) and गुण etc. by 'सन्धङो' and 'गुणो यङ्लुको' etc. The अभ्यास in the first

case (दाधति) is irregularly lengthened as before without the persisting (नित्य) augment रुक् due by the rules 'रुचिकी च लुकि' (2652) and 'अतश्च' (2653). But the next two cases are regular instances of यङ्लुक् excepting the want of आत्मनिपातन as in the case of the first (दाधति) of these cases. बोभूतु is an instance of यङ्लुक् (भू + यङ्लुक् + तु लोट्) without गुण of the root भू through irregularity; (proceed in accordance with 'सन्वडोः' गुणोयङ्लुको; etc.)

तेन भाषायाम् etc.—The drift is this—The prohibition of गुण here (in the case of यङ्लुक् etc) could have been effected by the rule 'भूसुबोक्तिङि' (2241) and consequently there was no need of effecting the form बोभूतु through the introduction of irregularity. But this rule ('भूसुबोक्तिङि') is not brought down here to the effect that the introduction of this irregularity as regards want of गुण may serve as an indication (ज्ञापक) which would not otherwise be had; had the want of गुण been accounted for by 'भूसुबोः—'; for it would apply alike in both cases vedic and classical, and accordingly would effect (without गुण) the vedic forms बोभूतु etc and would be alike in the cases of the classical forms = बोभवीति—बोभोति etc. (यङ्लुक् forms of भू in लट् तिप् with optional ईट् by 'यङ्नी वा' (2651) which also see in this connection. Hence it is that the rule 'भूसुबोः' is not laid down here and that बोभूतु is effected with the introduction of irregularity as regards want of गुण of भू. Now what is formed by निपातन in the case of vedic forms cannot be expected to be so formed in classical language also. Thus the ushering

of the 'irregularity suggests' that in such cases there will be गुण when classical forms are concerned.

In the instance तेतिने proceed as तिज् + यङ्लक् + ते (लट्) addition of आत्मनेपद affix is by निपातनः हिल and गुण of the अभ्यासः of तिज् = ग by 'चोः कः' (378); क by the rule 'खरि च' (121). तिज् receives no गुण as the affix 'ते' is क्तिन् by 'सार्वधातुकमपित्'.

अलधि—गृ (to go) + श् + सिप् (लट्)—by हिल due to 'ह्री' and गुण of अभ्यास as also गुण of the verbal stem (अङ्) by 'सार्वधातुकाङ्'—we have अर् अर् सि... Now by 'हलादिः शेषः' we would have अ अर्सि or अ अर्षि (घल) but निपातन superseding the rule 'हलादिः शेषः', we have the letter 'ल्' in the room of र्. Thus we now have अल् अर्षि. Then again by 'अतिविपर्ययो' (2423) the अकार in the अभ्यास was to be replaced by इकार but this (इकार) also being set aside by this निपातन (here spoken) we have अलर्षि. From the use of अलर्षि in the rule is not to be understood that the root 'गृ' meets with so many निपातन in respect of the form अलधि only and this (अलर्षि) is the only instance of the root in the vedic language; on the other hand there are other resultants also such as अलर्ति (गृ + लट् ति) etc.

अन्वापनीकण्ट—Break up as अनु + आपनीकण्ट. The term आपनीकण्ट is derived as आ फण् (भादि) + यङ्लुक् + शङ्. See text for irregularity here.

'सन्निधत्—सन् + स्यन्द् (सन् प्रसवणे भादि.) + यङ्लुक् + शङ्. Note the नकार of the root (स्यन्द्) disappears by 'अतिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415) as the affix (शङ्) following is क्तिन्, for शङ् being शित् or श eliding, is to be considered a सार्वधातुक by the rule

‘तिङ् शित् सार्वधातुकम्’ and consequently it is to fall under the rule ‘सार्वधातुकमपित्’ and receives the designation of क्तिन्.

करिकत्—कृ + यङ्लुक् + शत = कर् + कृ + अत् by ‘उरत्’ and ‘उरण’ after duplication = करि कृ अत् with augment रिक् or रि added after the अन्धास by the rules ‘रयिकौ च लुकि’ (2652) and ‘शतश्च’ (2653). Then करिकत् by ‘इको यणचि’ (49).

कनिकदत्—कन्द् (to weep) + लुङ् तिप् = कन्द कन्द लुङ् तिप् by duplication effected through निपातन = See Text.

The classical form against the vedic कनिकदत् is अकन्दीत् with सिच् for चिल् and इट् and इट् prefixed to सिच respectively, then causing the elision of सिच by the rule ‘इट् ईटि’ (2266).

भरिषत्—भृ + यङ्लुक् + शत as in the text. By the force of निपातन the rule ‘अन्धासि चर्च’ (2182) does not operate, although the rule is presistent and therefore obligatory, and consequently the अन्धास (भ) is not replaced by व and is not गुण. The classical forms against this are बर्षत्—वरिभृत् and वरीभृद् respectively with षक् (र), रिक् and षीक् by ‘रयिकौ’ etc. ‘वि शी भरिषत्—’ Render it into prose form as—यो विभरिषत्—who nourished or is nourisher of the medicinal plants repeatedly; वीषधीषु being equivalent to वीषधीः (accusative pl.) by व्यत्ययो बहुलम्.

दविष्यत्—The form is first case ending plural of the प्रातिपदिक दविष्यत् and derived as दविष्यद् + जस् where the augment नुम् (न) has been prohibited from taking effect by the rule ‘नाभ्यस्ताच्छतः’ (427) as the affix शत comes after द् (वि) षद् षद् which receives the designation of ‘विष्यत्’ by ‘उभे अश्रयम्’—426. Derive दविष्यत् as (षद् षद्ने मादि) + यङ्लुक् + शत in place of लट् तिप्.)

by हित्, हलादिशेषः, अभ्यासगुण and जश्त्व etc the form is दध्व् अत्. Then add the augment विक् or वि after द the अभ्यास and drop by force of निपातत् the सकार of the root ध्व् and then add अत्. The classical forms, however, against this are दध्व् त्, दरिध्व् त् and दरीध्व् त् with the augment रुक्, रिक् and रीक् respectively as before. 'दविध्वतो रश्मयः—'The rays of the sun fall (or are) frequently crooked or unstraight outwardly (हृच्छंण = कीटिला crookedness).

दविद्युतत्—द्युत् + (दीतो भादि आत्मनेपदी) + यङ् लुक् + शब्द ; after duplication etc the form standing as द्युत् द्युत् अत् the अभ्यास गुण due by 'गुणो यङ्लुको' is superseded by the special rule ('अपवाद सूत्र') 'द्रातिस्त्राप्पुः संप्रसारणम्' (2344) which again is superseded or set aside by निपातत् (here) consequently the अभ्यासवकार is left whence द् द्युत् अत् results. Then again by निपातत् the उकार of द् (in the अभ्यास portion) is replaced by अ and the form is द द्युत् अत्. Then add the augment (irregular) विक् to form दवि द्युतत्—'लघूपधगुण' due by 'पुगन्त—' (2189) not having taken place as शब्द is क्ति. 'दविद्युतत्...etc' break up as दविद्युतत् + ईद्यत् + शोशचानः.

तरिवत्—तृ + झ् in place शप् by '—वङ्लम्' + शब्द = हित्, 'उरत्' etc. त तृ अत् = तरिवत् with the augment रिक् added after त (the अभ्यास) and यणादेशः. Then तरिवत् + जश् (first 'ease-ending plural) = तरिवत्; the augment नुम being prohibited by 'नाभ्यासात्' (427) as before.

सरोरुपतम्—रुप् + झ् (in place of शप्) + शब्द + रया sing. After duplication etc, as before, the augment रीक् has been added

to the अभ्यास (व), गुण of सप् being prohibited. The augment वम् due by 'शपश्चनोर्नित्यम्' has been prohibited by निपातन. बरोहजव्—हज (हजी वर्जने रुधादि) + झ् (in place of शप् by 'वहुलम्' + शब् with addition of रीक् to अभ्यास etc as before.

मस्यञ्—सज् (सज् गृही अदादि) + लिट् शल्, after duplication गुण of अभ्यास च् (by उरत्) etc it stands as म सज् च—No इति due to निपातन. Then add the augment रुक् or र after म the अभ्यास and the augment युक् = य after the root itself. The classical form is मसार्ज.

आगन्तौगन्ति—आ गम् + झ् (in place शप् by 'वहुलम्') + लट् तिप् = आय्. गन्ति—आग (नीक्) गन्ति, after duplication etc नीक् (augment) has been added after the अभ्यास (ग) which does not turn to ज by 'कुहोद्' on the strength of निपातन or thus आ + गम् + झ् + लट् चन्ति in this case the मकार वा अनुनासिक of गम् eliding by 'अनुदात्तोपदेश—' due to डित् of चन्ति, 'अतीगुणे' (191) takes effect giving the same आगन्तौगन्ति. The classical form is आगच्छत वा आगच्छन्ति.

The word इति in the rule indicates that there are other words of vedic origin as these and are irregularly formed in their particular ways. This reflection of Panini on the vedas is enough to show that vedic words are so multifarious in character that they cannot be fully systematised like the classical ones and therefore the rules he sets forth herein explain only a very few of the larger part of the same remaining unexplained before the reader.

मित—दाधति दधति इत्यादि । दाधति, दधति, दधति, रोमुत, तेतिक्ते

अलपि आपनीफणत्, संसनिभ्यदत्, कृत्क्रत्, भरिस्वत्, दक्षिष्वात्, दक्षिद्विस्वत्, वरिवत्, सरीसृपत्, वरीहृजत्, मसृज्य, आगनीगन्ति इत्यष्टादश शब्दाश्चन्दसि निपात्यन्ते । सूवे इतिशब्दोऽनुज्ञासमुच्चयार्थः । तेनैवमादयोऽन्येऽपि शब्दा यथायथं निपात्यन्त इति बोध्यम् । एतेन वैदिकशब्दानां नियमतन्त्रत्वं बहुलत्वं चोपदर्शितम् । एतेषु सूवोत्तिष्ठितेषु पुनरष्टादशसु शब्देषु केचिद् बाहुलकात्तद्वगण्य विकरणवर्जं केचित् पुनर्यङ्सुग युक्तं निपात्यते । अतएवैषु प्रत्येकं निपातनप्रकारं दर्शयितुमाह—आयासस्य इति । सर्वं मूलं स्पष्टम् । आङ्गलभाषायां विशदोक्तञ्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३५८७ । समुवेति निगमे ॥ ७।४।७४ ॥

दी—। सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः समुव स्वविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ।

The term समुव is irregularly formed in the निगम. That is सू + लिट्, णल् of which सू is आत्मनेपदी gets by निपातन the injunction of परस्मै, the augment वुच् and the reading of the substitute अ in place of उ of the अभ्यास 'सु'. गृष्टिः—An once-calved cow gives birth to an old. The classical reading against समुव is सुषुवे for which see.

मित + । समुवेति । निगमे (चन्दसि) विषये एतन्निपात्यत इत्यर्थः । अथ निपातनप्रकारं विशिनष्टि—सूतेर्लिटि इत्यादिना । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वम् । षृङ् प्राणिगर्भविमीचने इति लुग्विकरणस्थो धातुः । परस्मैपदमित्यादि । तयोऽपि निपातनात् । समुव + इति इतिच्छेदः । गृष्टिरिति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । सा स्वविरम् सूखलं सुषुष्टमिति यावत् (वत्सं) समुवे सूते इत्यर्थः । चन्दसि 'लुङ् लङ् लिट्' इति वर्तमाने लिट् । सुषुवे इति भाषायाम् इति । 'स्यादिव्यासीन चाभ्यासस्य' इति त्रित्वम् । सूवमिदम् 'दाधति' दर्शयति— इत्येवैव पठितुं युक्तमिति शब्देन्दुशेखर-कारादयः । 'योगविभागस्य इष्टसिद्धार्था' सेनात् इष्टस्य कस्त्वपिदध्यदर्शनाद् योगविभागो- न कर्तव्य इति तेषामाशयः ।

३५८८ । वहलं हृन्दसि ॥ ७४७८ ॥

दो—। अभ्यासस्य इकार स्याच्छन्दसि । पूर्णं विवष्टि ।
वधेरितद्रूपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

In vedic literature it is irregularly the substitute for वच्च् occurring in a reduplicate (अभ्यास) when the affix च् follows. The term च् was a carrying word we get from the rule 'निजा वयाणां गुणः द्वौ' (7.4.75). Thus विवर्द्धि-वच्च् + च् + तिप् whence by द्वित्व etc ववर्द्धि was due. The root वच्च् means to wish (काम्नी) and is read in अदादि section (वर्द्धि, उद्धः उश्नति). The classical form against this is वर्द्धि (वच्च् + तिप्).

मित— बहुलमिति । 'निजां वयाणां गुणः श्रौ' (७४।७५) इत्यतः श्रौ इत्यनुवर्तते । 'सृजामित्' (७४।७६) इत्यत इत् (इकार) इति च । 'ततो व्याचष्टे—अभ्यासस्य इकार इति । श्रौ परत इति योजनीयम् । विवटि इति । वश् काशौ (कान्तिरिष्ठा) इत्यादादिको धातुः । वश् + श् + तिप् इति । वटि इति भाषायाम् । पूर्णमिति । अङ्गीनां काङ्क्षतीत्यर्थः । सुप् बहुल्यहणादित्वमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमित्याहुः । इति मितभाषिणां सप्तमोऽध्यायः ।

१. १९१८ : १९ अष्टमोऽध्यायः

अथ अष्टमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

१९१८ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ८।१।६ ॥

दी—। एषां हे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः ।
संसमिदुवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ।

The particles or उपसर्ग प्र, सम्, उप and उद् are reduplicated with a view to filling up the foot (of the veda). Although no rule among the preceding five rule of the eighth chapter containing the term 'ह्रस्वसि' yet that the rule is for vedic application is inferred from the fact that classical literature has no such applications as प्र प्र, सम् सम्, उपोप etc although there are such applications as उपर्धपरि, अधोऽधः etc, cp—'नवानधोऽधो ब्रह्मतः पयोधराम्' (शिशुपाल 1st.) and 'अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचोयते' and 'उपर्धपरि पश्यन्तः सर्व एव' etc. Hence Bhatoji has placed the rule in this (vedic) section of the grammar.

नित—। प्रसमुपोद इति । प्रथ, सम् च, उपथ, उद् च इत्येषां कृतसमाहार-
इत्यादीं वक्ष्यामि कवचने प्रसमुपोदः इति । तत्र 'ह्रस्वाच्च दधहानात् समाहारे'
(६३०) इति समासान्तरः च प्रत्ययोऽत्र न क्रियते । समासान्तरास्मानामनित्यत्व-
शेषनात् । 'सर्वस्य हे' (८।१।१) इत्यतो हे इत्यनुवर्तते । तदाह—एषां हे स्तः
इति । ह्रस्वसि विषये इति शेषः । न च 'सर्वस्य हे' (८।१।१) इत्यादि पञ्चसूत्रां
'ह्रस्वसि' इति प्रदादर्शनादिह 'ह्रस्वसि' इति योजनं चित्तामिति वाच्यम् । अत्र
उपोप इत्यादीनां कवचित्त्वानां घदानां भाषायां कृताप्रदर्शनाद् वेदे चोपलभ्ये ।

३६०० । छन्दसौरः ॥ ८।२।१५ ॥

दी—। इवर्णान्ताद्देफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ।
हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ।

In vedic literature, म of मतुप् is replaced by व when the (मतुप्) comes after a base containing an इकार or रेफ (रकार). Thus 'हरिवते—etc' (Dedicated to Indra who have हरि or horses of that name). हरि + मतुप् + ४थो sing. गीर्वान् having speech ; गिर् + मतुप् = गोर्वेत् = गीर्वान्, दीर्घ of इकार of गिर् being accounted for by 'बो रूपधाया दीर्घ इकः' (433).

मित—। छन्दसीति । छन्दसि + इरः इतिच्छेदः । इहरश्च हरम् इति समाहारद्वन्द्वः । ततः पञ्चमा एकवचनम् । तस्य च सुप्रपञ्चस्य विशेषणत्वाद् 'विं विधि—' इति तदन्तस्य यद्वचनित्वाद्—इवर्णान्ताद् रेफान्ताच्चति । 'मतोर्मस्य च इति । एतच्च 'मादुपधायाच मतोर्वः—' (८।२।८) इत्यतोऽनुवर्तते इति बोध्यम् । हरिवत् इति । हरयः सन्ति ज्ञेयति हरिश्चन्दान् मतुपि मस्यवः—हरिवान् । तस्यै । इव्यश्वाय इन्द्राय इत्यर्थः इत्यादि स्वष्टम् ।

३६०१ । अनो नुट् ॥ ८।२।१६ ॥

दी—। अवन्ताम्मतोर्नुट् स्यात् । अचखन्तः कर्णवन्तः ।
अस्यत्नन्तं यदन्तस्या ।

The augment नुट् (ण), in vedic literature, is prefixed to मतुम् when coming after a base ending in णे (Thus चखन्तः those having eyes चणि + मतुप् = चखन् + मतुप्, the substitute चण्ड् having replaced the इकार of the term चणि by the rule 'छन्दसपि इच्छते' under 'चण्डिदपिमजस्यवन्तामनुवर्तते' (322-7: 175). Then in connection with नुट् by this rule we have

अचन् + न्वत् (न + मत्), म. of मतुप् being changed into व. Now by the rule 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1) the augment नुट् is invalid or असिद्ध towards अनङ्, the नकार of अचन् is dropped. But despite this change the base अच् has to be considered as अचन् towards the matter of prefixing नुट् to मतुप् on the force of the dictum भूतपूर्वगत्या सिद्धम् or 'It is allright on assumption of the very form which it had previously'. Thus अच् + न्वत् = अचन्वत् यत् by 'रषाभ्याम्' (8.4.1). Then अचन्वत् + जस् (Nom. pl.) = अचन्वन्तः in connection with नुम् by 'उगिदचां'—The term कर्णवन्तः is evidently a concomitant here; अचन्वत् is derived as अस्ति + मतुप् as before. The classical forms against the two are अचिमन्तः and अस्त्रिमन्तम् respectively.

मित—। अन इति । 'मादुपधायाश्च मतोः' (८।२।८) इत्यतो मतोरित्यनुवर्तते । सूते 'अन' इत्यस्य पञ्चम्ये कवचनम् । तेन च तदन्तपरिभाषया तदन्तत्वं लक्ष्यते । तदाह—अग्रन्तादिति । अचन्वन्त इति अचन्वत् इति प्रातिपदिकम् । तस्य जसि 'उगिदचाम्' (३६१) इति नुम् । एवम् अचन् वत् इति इति जाते 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति 'अनः' (८।२।१६) इति विहितस्य नुटः असिद्धत्वाद् 'अचन्' इत्यस्य नकारस्य लोपः । एवं नकारे लुप्तेऽपि भूतपूर्वगत्या 'अचन्' इत्यग्रन्तम् एवेति विभावनीयम् । अतएव मतोनुट् च भवति । अन्वधात्र अग्रन्तत्वाभावेन नुटिध्वेर्व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ततो अचन्वत् इति सिद्धम् । 'रषाभ्याम्' (८।४।१) इति चत्वं । अचिसान् इति तु भाषायाम् । कर्णवन्त इति प्रासङ्गिकमिदम् । तेन नायं नुटो हटान्तान्तरम् । अचन्वन्तम् इति—एतद्वद्विहितस्य नुटो द्वितीयसुदाहरणम् । अत्र नुटा व्यवहितस्यापि मतुपोमस्य 'मादुपधायाश्च' इति च । कायमिति चैचधैव स्थितमाकर इत्यलम् ।

३६०२ । नादुघस्य ॥ ८।२।१७ ॥

टी—। नाम्नात् परस्य घस्य नुट् । सुपयिन्तरः ॥

‘भूरिदावन्स्तुडाच्यः’ (वार्तिकः) । भूरिदावत्तरो जनः ।
 ‘ईद्रयिनः’ (वार्तिक) । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ।

The augment नुट् in vedic language is prefixed to ‘त्’ when coming after a base ending in नकार. च is the technical name of the suffixes तरप् and तमप्, cp. ‘तरत्तमपौ च’ (2003). Thus सुपथितरः = सुपथिन् + तर, तर is added to the word by ‘दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ’ (2005). Then सुपथिन् + तर । Now the नकार of सुपथिन् is dropped as before and सुपथि + तर is formed. It means ‘a better way’. ‘भूरिदावः—’ (Varttika) It has to be said that the augment नुट् (न्) (and not नुट्) takes place after तर and तम coming after भूरिदावन् (a giver of plenty). Thus भूरिदावत्तरः । भूरिदावन् (भूरि + दा + वनिप्) + तर = भूरिदाव + तर elision of न् by ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and addition of नुट् । ‘ईद्रयिनः’ (Varttika)—It has to be said that the aug. इन् (ई) is prefixed to च (तर or तम्) when coming after the base रथिन्.

मितं— नादिति । पूर्वसुमाश्रुडनुवर्तते । नादित्यनेन तदन्तर्ल्लेख्यम् । तदाह—नानादिति । च इत्यनेन ‘तरत्तमपौ च’ (२००३) इति तरतमौ गृह्यते । तदुदाहरति—सुपथितर इति शोभनः पन्था इति । विग्रहे चकृत्पूर्वसुपथाम् च अनचे (२४०) इति समासान्ते प्राप्ते न पूजनात् इति निषेधात्, सुपथिन् इति प्रातिपदिकम् । तत्तरप् । तस्य नुट् सुपथित्तिल्यस्य नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति लोपः । ततो रूपम् । इयोरतिशयेन सुपन्था इति ‘दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ’ (२००५) इति तरप् प्रत्ययो विधीयते । अथ सूतस्य ‘अतिव्यतिदीपकारणायाव’ कर्त्तिकमवतारयति भूरिदावन् इति । (नानादपि) भूरिदावन्शब्दाद् यस्य तृतीयामी (ननु तृतीयामी) वाच्य इति शेषः । भूरि बहु वृत्तवतीति (भूरि—दा + वनिप्) ‘प्रातीमन्निनकनिप

वनिषत् इति वनिष् । वयोरतिप्रथमं भूरिदावा इति । भूरिदावन् + तरप् इति स्थिते
तरप्सुट् । नकारलोपय प्राग्वत् । ईदयिन् इति । ईदमन् द्वितीयं वाचिकम् ।
(नान्तादपि) रथिन्शब्दाद् इत् (ईकार) इत्यागमो वाच्य इति शेषः । न तु नुट् ।
रथीतरः—रथीतम् इति ।

३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूतसूतगूतानि कन्दसि

॥ ८२॥६१ ॥

दी—। सदेनैजपूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपा-
त्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषत्तमिति
प्राप्ते । उन्देनैजपूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति—खरतः 'तुवी'
इत्यस्य वा । सूतमिति 'सू' इत्यस्य । गूतमिति 'गू' इत्यस्य ।

These six words viz नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूत, सूत, गूत in vedic literature, are irregularly formed in connection with the affix क्त in each case. Thus नसत्त as in नसत्तमञ्जसा (not settled to speak the truth); नञ् सद् + क्त here the replacement of the निष्ठावकार by नकार by the rule 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च दः' (30x6) is not effected through निपातन. Consequently दकार also is not changed into नकार by the same 'रदाभ्याम्' but to तकार by चर्त्त by 'खरि च' (12x). Thus the vedic form is नसत्त against the classical असन्न. The form निषत्त differs from the former in that it is preceded by the उपसर्गे 'नि' and the स of सद् is changed into ष in connection with नि by 'सदिरप्रते'. The classical form against this is निषत्. The term अनुत्त derived as नञ् + उन्दे (उन्दोक्तदने) + क्त with the elision of न् of the

root उन् which not being इदित the rule 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415) takes place due to कित्त of the affix (क्). Then absence of नल of निष्ठा etc being effected the resultant form without इट् due by 'श्रीदितोनिष्ठायाम्' (2039) is अनुत् with the augment नृट् added to the subsequent term and the elision of न of नञ् by 'नलोपो नञः' (956) and 'तत्प्राप्तुडचि' (757). The classical form against this is अनुत्तम् but not अनुत्तम् also by the rule 'नद्विदीन्तान्नाङ्गीभ्योऽन्यतरस्याम्' (3036) which the commentators confirm, will not take place when नञ् will precede the root—(निपातनारम्भासां यथात् विकल्पोऽन) । प्रवृत्तम्—Derive as प्र + लृ + क् or as प्र तुर्वी (हिंसायाम्) + क्. In the first case लृ is changed into लृ due to the replacing of व् of लृ by 'अरलरल्लिख्यविमवासुपधायाश्च' (2664—4.6.4.20) whereas in the latter case the वकार of the root तुर्वी वा तुर्व is dropped by 'राज्ञोपः' (2695) whence the form now standing as प्र—तुर् + क् and युष् being prohibited due to कित्त the affix also prohibiting इट् being effected, the form resulting is प्रवृत्त without निष्ठासकार being changed by 'रिदाभ्याम्' and the दीर्घ ककार of the penultimate of the root (तुर्) being effected by 'हलिच' (354). सृत्—सृ + क् = सुर + त where ककार by निपातन is changed into क or उर् by 'उरश्च रपरः' (70). Then सृत् by 'हलिच' as before. गृत्तम् = गृत् (गुरीउद्यमने) + क्. The classical form against the last three are प्रवृत्तम्—प्रलरितम् (but प्रवृत्तम् only in case तुर्वी), सृत् and गृत् respectively.

मित—नसुप्रतिपत्तेति । एतेषां षट् शब्दाः क्तप्रत्ययान्ताश्चन्दसि विषये निपात्यन्त इत्यर्थः । तत्र प्रत्येकं निपातनं प्रदर्शितं सूत्रे—सर्देनेञ् पूर्वदिन्यादि ।

३६०४ । अन्नरुधरवस्तुभयया हृन्दसि ॥ ८।२।७० ॥

दौ—। रुर्वा रीफो वा । अन्न एव—अन्नरेव । ऊध एव—
ऊधरेव । अवएव—अवरेव ।

In vedic literature स् after the terms अमृस्, ऊधस् and अवस् is treated both ways i.e is either replaced by रु or by रीफ when the terms अवस् etc are followed by words beginning with a vowel. Thus अमृस् + एव = अमृ एव or अमृरेव. In the former case स् is replaced by रु which again is replaced by र् by 'भोभगो अधो अपूर्वस्य योऽग्नि' (167). Then this यकार is dropped (optionally) by 'लोपः शाकल्यस्य' (67) whence the resultant form is अमृ एव (also अवरेव optionally). In the latter, the सकार of अमृस् has been replaced by रीफ—अमृर् एव = अमृरेव, the term अमृस् is an indeclinable and means 'a little'. Similarly ऊधस् + एव and अवस् (अव + अमृस्) + एव give ऊध एव also ऊधरेव etc.

मित—। अवर्धरति । 'ससजुधोः' (८।२।६९) इत्यतो रुरित्यनुवर्तते । 'रीऽसुपि' (८।२।६९) इत्यतो रुः (रीफः) इति च । ततो अपेक्षितमात्रं पूरयन् व्याज्जटे—रुर्वा रीफोवेति । एतच्च सूत्रे उभयधेयस्य विवरणम् । अमृः + ऊधः + अवः + इति उभयथा इति सूत्रगतपदच्छेदः । तत उदाहरति अमृएवेत्यादि । अमृस् इत्यव्ययम् ईषद्धे इति व्याख्यातरः । ततः अमृस् + एव इति स्थिते कृतपक्षे अमृरु एव इति जाति 'भोभगो अधो अपूर्वस्य'—(१६७) इति रोयकारादेशे अमृन्य एव इति 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपात् अमृन् एव इति भवति । तत्र 'लोपः' इति यलोपस्य पाक्षिकत्वात् पक्षे अमृन्येव इत्यपीति विभाव्यम् । अव 'ससजुधोः रुः' (१६९) इति त्रित्यं कृत्वे प्राप्तं वेदे विकल्पाधोऽयमारम्भः । अथ रीफपक्षे आह—अमृरेवेति । प्राप्तं वद अमृन्स् + एव इति स्थिते सकारस्य रीफत्वे रूपम् । एवम् ऊधस् + एव अवस् + एव इति स्थिते ऊध एवेत्यादि बोध्यम् । तत्र ऊधस् शब्दो

नपुंसकस्त्रीत्ववाची च । नपुंसकस्त्रीत्वसमीपनिमित्तम् । भवस् शब्दोऽपि नपुंसक-
मसुन्नमोरचणवाची च ।

३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतः ॥ २।१७१-॥

द्वौ—। भुव इति । भुवरिति ।

N. B. (There are three महाव्याहृतis viz भूः (earth) भुवस् (Air or aerial region) and स्वर् (Heaven). The second महाव्याहृतis is meant here. Thus the rule being :—The सकार of the term भुवस् signifying a महाव्याहृतis is to be treated bothwise i.e. it is replaced by ह् or र्ह् where an अच् or vowel follows. Thus भुवस् इति=भुव इति (also भुवधिति see ante) and भुवरिति । But it is important to note in this connection that if 'भुवः' is a verbal form of भू + सिप (लङ्), as shown below, and not a महाव्याहृतis this will not hold good and consequently ह् or र्ह् will not follow. भू + सिप (लङ्) give भुवस् or भुवः and not 'अभवः' as the root in connection with शप् is not irregularly allowed मुष् by 'साविधातुकाङ्'—(2108) and च has been prohibited by 'बहुलं कन्दसमाङ्योऽपि'. Then by 'कन्दसिलुङलङलिट्' भुवः means भवसि or bring out the sense of present tense as in 'भुवी विद्येयु सवनेयु' (see शब्द-द्वन्द्वेखर) where 'इति च' (166) applies and not this 'भुवश्च'.

मित—। भुवयेति । तिस्रो महाव्याहृतयः भूरिति, भुवरिति, स्वरिति च । तत्र भुवरित्येवाव विवक्षितम् । येनायस्यैः—अन्तरिक्षवाचिनो महाव्याहृते भुवस् इत्येतस्य सकारस्य कन्दसुरभयया अर्थात् शर्वा र्हिती वां स्वात् । तत्र रूपस्य र्हिपस्य च अनेयोदाहरणे प्राग्वत् । लोपः—आकस्यस्य इति रूपस्य लोपस्य पार्श्विकत्वाद् भुवधिति इत्यपि इति विभाज्यम् । ननु भुवस् इत्येतस्य किवलं महाव्याहृतिवाचकत्वेन

अन्यवानुपलभ्यात् सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं व्यर्थमिति निश्चितं । भवति क्वन्दसि
विषये भू + शप् सिप इवि स्थिते 'बहुलं क्वन्दसमाख्योगेऽपि' इत्यत्र भावे 'बहुलं क्वन्दसि'
इति शप्प्रत्युक्तगुणाभावे च 'भुवः' इति भवति । तच्च 'भवसि' इत्येतदयकम् ।
'क्वन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्युक्तेः तद्याद्यास्य 'भुवो विद्मेषु सवनेषु' ('भुवनेषु' इति
पाठान्तरमप्यत्र दृश्यते) इत्यत्र महाव्याहृतिगुणाभावेन 'रुलविकल्पो' न भवति । किन्तु
'इति च' (१६६) इति नित्यमेव रीतुलम् । अतः सूत्रे 'महाव्याहृते'रिति विशेषणम् ।
नन्वेवमपि क्रियावाचकस्य 'भुवः' इत्येतस्य लाचणिकत्वात् 'लक्षणप्रतिपदी-
कृतयोः प्रतिपदीकस्यैव' (परिभाषा) इति महाव्याहृतिमेतदस्य 'भुवः' इत्येतस्यैव ग्रहणं
स्यान्न तु लाचणिकस्य तस्येति चेत् । सत्यम् । परमत महाव्याहृतिग्रहणादेव तस्याः
परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याहुर्विषयस्य विस्तारः ।

दी—। ओम् शब्दस्य पुतः स्यादास्मि ॥ ओम् शब्दस्य अग्निमीलं
सुरोहितम् । अभ्यादाने किम् ? ओमित्येकाक्षरम् ।

In vedic literature the word ओम् receives the *पुतस्वर* or high-
accentuation (prolated sound) where it occurs at the outset of
rik or vedic hymn. Thus 'ओम् अग्निम्—' (I pray to fire with the
utterance of the word ओम्). 'Why say at the outset (अभ्यादाने) ?
witness 'ओमिति—' This is not a rik ; cp—'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म-
व्याहरन्मासुपाश्रितः यः प्रयाति त्यजन् देहं सं याति परमं नित्यम्' (गीता) ।
मित—। ओम् अभ्यादानं इति । अभ्यादानशब्दस्य चारम्भार्थं इति काशिका ।
'वर्कस्य' टोः पुतः उदात्तः (५१५२) इत्यतः पुतः इति (उदात्त इति
चेत्यन्ये) अनुवर्तते । ततो व्याचष्टे—ओम् शब्दस्य पुत इत्यादि । अभ्यादाने किमिति ।
ओम् शब्दस्य वाच्येनेति दर्शयति—ओमित्येकाक्षरम् इति । नैयं शब्दः वा
आदात्तश्चेति नावः पुतोदात्तकृतिरिति द्रष्टव्यम् । विस्तारस्तु औपट्यागिभक्षयोः
द्रष्टव्य इति दिक् ।

३६०७। ये यज्ञकर्मणि ॥ ८।२।८८ ॥

दी— ये यज्ञमहे । यज्ञेति किम् ? ये यज्ञमहे ।

The term ये (यद्, masc. plural) in vedic language is used with reference to a sacrificial performance.

मित—। य इति । पुन इत्यनुवर्तते । तेन 'ये' इत्येतस्य यञ्छब्द पुं बहुवचना-
त्स्य पुनोदात्तवृत्तिः स्याद यज्ञकर्मणि गम्ये इत्यर्थः । ये इति । पूर्वम् यज्ञसम्बन्धो-
ऽन्वय तदभावः ।

३६०८। प्रणवष्टेः ॥ ८।२।८९ ॥

दी— यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि
जिन्वतोम् । टेः किम् ? हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ।

In a sacrificial performance, dealt with in the Vedas, चोम्
(the meaning of प्रणव) is the substitute for the ṭi-portion of
a word (verbal form) of a sentence of a rik. Thus 'अपां
रतांसि—' । Here जिन्वतोऽम् is the illustration. The root is जिन्वि
or जिन्व (to please भूदि) by 'इदितो नुम् धातोः' taking the augment
नुम् = जिन्व + षट् तिप् would give जिन्वति. But इकार being replaced
by चोम् we have जिन्वतोम् (irregular Sandhi). Why say टेः of the
final vowel along with a consonant if any (अपोऽप्यादि ṭि)—
witness that the final letter of a word ending in a consonant
may not be allowed to undergo the operation.

मित—। प्रणव इति । 'ये यज्ञकर्मणि' (८।२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि
इत्यनुवर्तते । प्रणवशब्दस्य चोम्शब्दपर्यायः । तदाह—यज्ञकर्मणि टेरोमित्यत्र
उदाहरति—अपां रतांसि इति । अत्र 'जिन्वतोम् उदाहरणम्'—जिन्वि प्रीतिम् इति

भौवादिको धातुः । तस्य लटि विधिः जिवन्ति (इदितो नुम् इति नुम्) इति प्राप्तम् । तस्य टेरिकारस्य षीम् इति प्रणवादेशे रूपम् । सन्धिरार्षः । ननु 'वाक्यस्य टः' पुन उदात्तः' (८१।८२) इत्यतोऽनुवृत्त्या टेरित्यस्य लाभात् 'प्रणवः' इत्येव सूत्रात् । टेरित्यस्य व्यर्थत्वादिति चेदत्र समाधानमाह प्रथमपूर्वकम्—टः किमिति । हलन्ते अन्तरस्य माभूदिति समाधानम् । अयमाशयः—यदि तावदत्र टेरित्यस्य विशिष्ट-ग्रहणं न क्रियेत तदा यद्यपि 'वाक्यस्य टः—' इत्यतोऽनुवृत्तिबलात्तद्वन्मते तथापि 'अलोऽन्तास्य' इति हलन्तस्य अजन्तस्य चेत्याभयोरप्याविशेषादन्तरस्य प्रणवादेशः आपद्यत । इत्यते तु अजन्तस्यैव यथा स्यादिति न तु हलन्तस्यापीति । तदेतज् आपयितुं सूत्रं पुनरेतः ग्रहणं कृतमिति मन्वेन्दुमेखरादौ विस्तरः ।

३६०८ । याज्यान्तः ॥ ८।२।८० ॥

दो—। ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्तरस्य टः पुनो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहाम् । अन्तः किम् ? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टः स्यात् । सर्वान्तरस्य चैष्यते ।

In the matter of sacrifice spoken of in the Vedas the टि portion is regarded as पुनो of a word that is final in the मन्त्रस्य which are technically known as याज्यमन्त्रस्य or मन्त्रस्य a sum total of which are to be uttered in the course of a sacrificial performance. Thus 'जिह्वामग्ने—' This is one of the sacrificial incantations (याज्यमन्त्रस्य). The last word 'हव्यवाहा' of the sentence is the sphere of operation of the rule ; well why add the term 'अन्तः' here into the rule ? For had it been enunciated as 'याज्याः' then also the term 'टि' would in that case, apply only where the final letter is a vowel of the word, also the याज्यमन्त्रस्य being an aggregation of terms or words the

final of every term or word would have been identified to have the phras-operation (प्रत्येकार्थं). Whereas it is intended that that word only which is the last of the यान्यमन्त sentence may receive the वृत् accent as directed.

मित— याज्यान्ति इति । याज्यमनुवाकान्तमित्यत्र समाख्याता मन्ता याज्यमन्ता इत्याचने । इज्यन्त एभिरिति णात् । 'वाक्यस्य टेः वृत् उदात्तः' (८२।८२) इत्यतएरिति वृत् इति चानुवर्तते । 'ये यज्ञकर्मणि' (८२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि इति च । ततो व्याचष्टे—ये याज्या मन्ता इत्यादि । जिह्वामिदं— इति याज्यमन्तस्योपम । हव्यवाहाम् इति जिह्वामित्यस्य विशेषणम् । तदेव च तत्र अन्ताम् इति अत्रैव सूत्रप्रवृत्तिर्नान्यत्र इति द्रष्टव्यम् । ननु कुतोऽप्रसङ्गः ? ये तावदेव याज्यमन्तासिद्धां प्रतिवाक्यमन्तत्वात् तेषां प्रत्येकमन्तासिद्धिः स्यात् अन्तात्वाविशेषात् । तस्माद् 'ये याज्या मन्तास्तेषामन्तस्य' (अन्ताग्रन्धस्य) इत्यत्र व्याख्यानमप्राप्त्याख्यानम् । किञ्च सूत्रेऽप्राप्तं अन्तरङ्गं व्यर्थम् । 'वाक्यस्य टेः—' इत्यत्र टेःरनुवृत्तौ च टेः सिद्धेः । तदेतत् सकलं समाधितुम् । पृच्छति—अन्तः किम् ? इति । टिस्रावदनुवर्तमानोन्तास्यैव नलन्धस्य व्यभिचाराभावात् । तथापि सूत्रे अन्तरङ्गं कथमिति प्रश्नः । याज्यमन्तगतशब्दानां प्रत्येकं याज्यमन्तत्वात् प्रतिशब्दानां वृत्तयतिः स्यात् । अन्तान्तरङ्गणात् तद्विवर्तते । किञ्चैवमन्तायइत्यात् अजन्तस्यैव वृत्तश्रुतिरित्युपायः न भवति । तस्मादन्तरङ्गं सार्थकमेव । ततश्च 'ये याज्यामन्ताः—' इति व्याख्यानमपि सम्यग्ज्ञानम् । यच्च शब्दात्मको याज्यमन्तः सर्वान्तवर्तो भवति तस्मिन्नेव सूत्रप्रवृत्त्या तस्यैव टेः वृत्तश्रुतिरित्यन्वयविचारः ।

३६१० । ब्रूहिप्रेथयौषधीषडावहानामादिः ॥ ८२।८१ ॥

टी— एषामादिः वृत्तो यज्ञकर्मणि । अन्नयेऽनुब्रूहि । अन्नये गोमयानि प्रेथ । अस्तु यौषट् । सोमसप्राग्ने ब्रीहो यौषट् । अग्निमायह ।

In the matter of sacrifice in the Vedas the beginning letter (vowel) is accounted as वृत् in pitch of the words: वृद्धि, प्रथ, वीषट्, वीषट् and आवहः. But आवहः देवान् यजमान—here the beginning letters आकार does not receive वृत् pitch as all injunctions are optional in the matter of the Vedas—says Nagesha.

मितः। वृद्धिः प्रथेति। 'वाक्यस्य टेः—' (८।१।८२) इत्यतः वृत् अन्वेष्टव्यं वर्तते। न तु टे रित्यपि अत्रादिरित्यस्य यदृणात्तदसम्भवत्तादाह—एषामादेः सुत इति। एषामिति वृद्धिः, प्रथये (प्रथ इत्यर्थः)। वीषट्, वीषट्, आवहः एषां पदानामित्यर्थः। 'ये यज्ञकर्मणि' (८।१।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणीति। वीषडिति। अत्र वीषडिति वीषड्, वीषडित्वेन विधानाः सर्वेषां वषट् कारणा-मुपलक्षणमिति हरदत्तोपस्थाः शब्देन्दुशेखरः। आवहेति। आवहः देवान् यजमान इत्यादौ तु न वृत्। इन्द्रसि सर्वविधीनां वैकल्पितत्वादिति त्वं च एव।

३६११। अग्नीत्-प्रेषणे परस्य च ॥ ८।१।८२ ॥

ओ दी-। अग्नीत्-प्रेषणे आदेः वृत्तस्तस्मात् परस्य च। ओश्रावय। निह। अग्नीत् अग्नेन्विहर। वृद्धिस्तृणीहि।

In vedic usage the beginning vowel in a word as well as that which follows upon it receive the वृत् provided the sense of despatching the lighter of fire is present. ओश्रावय (oh, you cause (them) attend to hear)—ओ is an indeclinable and it is, in accordance with, the manner of vedic expression (छान्दस प्रयोग) along with the term श्रावय (श्रु + णिच् + लोट् + णि). If however, the despatch of an अग्नीत् or lighter of fire is meant along with the utterance of the term, (अग्नीत्) then the rule will not hold good. 'अग्नीत्—etc' O lighter of fire, walk up to i.e serve fire; or, the non-application of the rule in

this illustration as well as in the latter—वहिसृजोहि spread Kusha grass—may be defended by the परिभाषा 'सर्वविधयश्चन्दसि विकल्पने' अघोश्च = अघि + इत् + क्तिप्—त् of the root disappearing due to कित् of the affix by 'अनिदिताम् हलउपधायाः कित्ति' (415).

मित—। अघीतप्रवेण इति । अघिम् इत्येः प्रज्वालयति इति अघीध् । किम् भेति क्तिप् । कित्वात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति धातोरुपधाभूतनकारस्य लोपः । ततः अघीधः प्रवेणमिति यत्प्रोक्तमाहः । 'त्रुहिप्रोषा—' (५१३८१) इति पूर्वप्रात् आदिरित्यनुवर्तते । तदाह—अघीधः प्रवेणे आदिरित्यादि । ओ आद्य इति । ओ इति आदेशार्थको निपातः । तस्य संहिता पाठे तिल्लोने समावेशश्चान्दसः । आद्य इति अघीतेष्वन्ताजोङ्मध्यमैकवचनम् । 'सर्वे विधयः चन्दसि विकल्पने' अतएव च वहिसृजोहि (विसारय कुशमित्यर्थः) इत्यादिषु अघीतप्रवेणार्थे विद्यमाने सत्यपि आदेशतत्परस्य वा पुतपुतिर्नास्ति ।

३६१२ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हि । ॥ ५१३८२ ॥

दो—। पुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षी हि । अकार्षी हि । पृष्टेति किम् ? कटं करिष्यति हि । क्रेयं किम् ? कटं करोमि ।

In vedic language when a reply to a query is signified, the vowel of the particle हि receives the पुत accentuation optionally. Thus अकार्षी हि (of course I performed) because it is a reply to the query अकार्षीः किम् (did you perform); अकार्षी हि—optional case of पुत pitch. Why add पृष्ट to the term

पृष्ट—। हि इत्यतो वाच्यदत्तं च सार्धविवः पाठः । 'करोमि' इति पाठान्तरम् । तद्व्यस्यदिकम् । उतारस्य उतमपुत्रयोवलात् अतमपुत्रयोमिवमितिपयोनामौचित्यादिति विभाषणीयम् ।

प्रतिवचने and do not say प्रतिवचने only ; witness कटं करिष्यति हि, where हि is not प्रुत for the sentence denotes futurity only and not a reply to a query. Well why add हि and do not enunciate as विभाषा पृष्ठप्रतिवचने ; witness कटं करोमि ननु—where ननु implies the sense expressable by हि and the sentence is evidently a reply to the query 'कटं करोषि किम्' understood—yet there is no application of the rule. For 'कटं करोमि ननु' does not contain हि.

मित—। विभाषेति । 'वाक्यस्य टेः प्रुतः—' (८१।८२) इत्यतः प्रुत इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूर्यन्नाह—प्रुत इति । पृष्ठ इत्यस्या नपुंसके भावे कः । किञ्चाह 'यद्विद्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'वयं—' (२८४) इति षत्वम् । 'हुना—' (११३) इति छत्वञ्च । पृष्ठशब्दस्य च प्रश्ने शक्तिग्रहः । प्रतिवचनशब्दस्य तु उत्तरं शक्तिः । पृष्ठस्यप्रतिवचनम् इति षष्ठीसमासः । प्रश्नोत्तरमिति च तदर्थः । 'तेनायं स्वायं—' वाक्यस्य छः (टेः) विभाषा प्रुतः स्यात् प्रश्नोत्तरच्छेदनात् इति । अकार्षीः कटमिति प्रश्नोऽयम् । त्वमकरोः किमिति तदर्थः । अकार्षमिति द्विविधसुत्तरम् । पूर्ववत् प्रुतश्रुत्या । उत्तरवत् तदभावेन । अहं कृतवानेव इति उभयवार्थः । ननु 'विभाषा प्रतिवचने छः' इत्येव स्वमेव माऽस्य पृष्ठति गौरवादिति चेन्नति दर्शयति । कटं करिष्यतीति । एतद् भविष्यदर्थप्रकाशनमात्रपरम् । न तु 'पृष्ठप्रतिवचनम्' । तेन सत्यपि हिशब्दे प्रुतश्रुतेः अभावः । नन्वयमपि हि शब्दो व्यर्थ एवेत्येवाह—कटं करोमिनित्येति । अथ सत्यपि पृष्ठप्रतिवचनाय हिशब्दाभावात् प्रुतश्रुत्यभावः । ननुशब्दः हिशब्दसमानार्थः । 'हि कृतावधारणे' 'प्रश्नावधारणानुज्ञानयामावर्णे ननु' । इत्याभ्युपगमः । तेनार्थभेदमाश्रित्य स्वाप्रवृत्तिनाशदनीयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

३६१३ । निगृह्यानुयोगे च ॥ ८१।८४ ॥

टी—। अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्रुतो वा । अयामावासे-

त्याल्यः । अमावासेत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रच्याव्य
एवमनुप्रयुज्यते ।

The term निरुद्धा in the rule means refutation or falsifying whereas अनुयोग denotes repetition (of the very word or sentence used by the other party). Thus the rule means—

The १८ portion of the last word (in a sentence of the other party or the opponent) is accentuated as one of इत pitch in the optional way, provided a refutation of the view of the opponent is implied by pronouncing the very words or sentence used by the opponent or the other party. Thus 'अद्या—' (अद्य + अमावास्या + इति + आल्य) —you say that today is the new Moon-day—Here the other party uttering the term 'अमावास्या' is being made to deviate, with logical argument from his (the opponent's) own view by replying thus in the very words used by him.

मित—। निरुद्धेति । निपूर्वाद् यद्दः को ल्यवादेशे 'रहिण्या—' (२४१२) इति सन्तसारणे रूपम् । स्वमतात् प्रच्यावनं चतुर्थः । अनुयोगः प्रत्ययः । 'प्रत्ययानुयोगः प्रच्याव' इत्यमरः । १८ तु प्रत्ययपूर्वकं तदुच्चरितवाक्यानुप्रयोगपुरःसरमस्याविशकरणे इति । एतेन च तन्मन्त्रवाक्यमनुयोगे प्रतिपाद्यते इति विवक्षितार्थः । सुवाक्यं— स्वमतप्रच्यावनपूर्वकमनुयोगे सति अनुप्रयुज्यमानवाक्ये योऽन्ताग्रन्थः तस्य टोः प्रती वा स्यादिति । 'विभाषा—' इति पूर्वमुदाहरिष्येति चानुवर्तते इति बोध्यम् । संक्षेपादाह— अथ यथाकामिति । निरुद्धानुयोगविषये यदवाक्यमिति तदर्थः । उदाहरति— अद्यामेति । अद्य + अमावास्या + इति + आल्य इति पदानामवयवः । अतः प्रतिपद्येच 'अद्य अमावास्या' इति वाक्यं उच्चारिते अथ तावदमावास्या अत्र अवतीति अस्मिन्मन्त्रे उदाहरणं यत् वाक्योच्चारणपूर्वकं तन्मन्त्रवाक्यमस्ति इति । आल्य इत्यस्य

त्वमिति । कटं पदमित्यध्याहारः । अतोदाहरणे कथं कृत्वा नियदस्य कस्यन्ययोगो भवतीत्याशङ्कं विहस्येति—अमावास्याख्ये वादिनमिति । युक्ता इति । यस्तु द्विवचनं अथ अमावास्यातुल्यं तेनानुयोगकारिणा युक्तिवलेन इत्यर्थः । समतात्—तस्य प्रतिपक्षस्य आत्ममतात् तं प्रच्यव्य स्वमतपरित्यागे वाध्यं विधाय निवृत्तौत्यर्थः । एवमनुप्रवृज्यत इति । तस्य प्रतिपक्षस्य वाक्यमन्तरं उपादीयत इत्यर्थः ।

३६१४ । आम्ने दितं भर्तुं सने ॥ ८१॥८५ ॥

दी—। दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्ने दित-
ग्रहणम् द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर३ चौर३ ।*

The final of each of the words reduplicated (आम्ने दितं) receives the optional "pluta-accent" provided the sense of deprecation or reproach is implied thereby. Thus 'दस्यो दस्यो'—Thief! Thief! I will kill you (घातयिष्यामि—हन् + णिच् + लट्, स्यामि) । Here the word दस्यो (vocative) has been reduplicated by the rule वाक्यादेरामस्त्रितस्याप्यासंमतिकोपकृतसर्गभर्तु-सनेषु (2143). Well by the rule 'तस्य परमान्ने दितम्' (८३) the second only of the reduplicated words being designated as आम्ने दितं and not both of them, how is it that the final of both the words (दस्यो दस्यो) has been stated pluta, when the last only is legible to have the operation? To reply to this rejoinder he says 'आम्ने दितग्रहणम्—etc'. That is, the term, 'आम्ने दित' here stands for द्विरुक्ति only and suggests pluta scansion of both the words and not of the last only.

मित—। आम्ने दितमिति । भर्तुं सने तमे यदा मे दितं तस्य देः पुनो वा स्यात्

इति सूत्रार्थः—‘अस्मिद्धितो द्विस्त्रिरुक्तम्’ इत्यमरः—सूत्रमते तु; ‘तस्य परमास्मेद्धितम्’
 (८२) इति द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव—‘आस्मेद्धितसंज्ञा; दस्यो दस्यो’ इति—
 घातयिष्यामीति—मारयिष्यामीत्यर्थः—अथ वाक्यन्देरास्मन्निवत्स्यामुयामन्वितस्य ‘दस्यो’
 इत्यस्य द्वित्वम् । ननु सूत्रमते ‘तस्य परम्—’ इति द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव
 प्रुतयतिः प्रसूयते न तुभयस्यापि इत्यत्राह—‘आस्मेद्धितयङ्गं द्विरुक्तोपलक्षयामिति ।
 तेन यः शब्दो द्विरुच्यते तस्य प्रत्येकं टः प्रुतयतिरिति भावः । एतेन ‘दस्यो
 दस्यो’ ‘चौर इत्यत चौर’ परभागस्यैव प्रुतयतिरिति परास्मन् । ‘सर्वे प्रुतो वैकल्पिकः’
 इति पक्षे तु ‘दस्यो दस्यो, चौर चौर’ इत्यादि प्रुतयतिवर्जमपि प्रुडितुं शक्यम् ।

३६१५ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८२।८६ ॥

टी—। अङ्गत्वेनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज
 इदानीं ज्ञास्यसि * जालम् । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या
 वदसि । आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
 भर्तृसत् इत्येव—अङ्गाधीष्णु भक्तं तव दास्यामि ।

When a तिङन्त verb is in syntactical connection with any
 other verb (‘तिङन्त’) then it (the verb) is accented as प्रुत provi-
 ded the said verb is joined with the term अङ्ग (expressing anger
 or reproach). Thus—‘अङ्ग कूज—Well make sound in your own
 way (but) now, oh fool, you will have a (good) lesson—Here
 the verb कूज (कूज + कृट्/टि) bears syntactical relation with the
 verb ज्ञास्यसि and is joined with the term अङ्ग which expresses
 anger, and thus the rule applies—‘अङ्ग देवदत्त—Well
 Devadatta you are telling a lie—Here अङ्ग implies anger but
 it is connected with the noun देवदत्त and not with a Verb.

[* यत्र ‘ज्ञास्यसि’ इति वाक्यमनोरमाख्ये पाठो नास्तीत्यादि । अथैवमिति ।]

Hence the rule does not apply although देवदत्त is related with the verb वदसि । 'अङ्ग पक्'—well you may cook ! Here also 'अङ्ग' implies anger but yet the rule does not apply because the Verb (पक्) is not in relation with any other verb. 'अङ्गा-धीव'—Why child, you may read and I shall take charge of your maintenance (भक्त means 'rice' or अन्न). Here in अङ्ग the sense of anger not being present the rule does not hold good ; for the sense of reproach (भर्त्सने) follows from the previous rule.

मित— अङ्गयुक्तमिति । अङ्गयुक्तम् + तिङ् + आकाङ्क्षम् इत्ययमहः । तत्र अङ्ग इति अन्यथम् । तस्य चामर्षे अनुनये च शक्तिरहः । तत्र यदास्य अमर्षे शक्ति-
सादेव सूतप्रवृत्तिर्नान्यथेति उदाहरणेषु स्फुटीभविव्यति । तेन अङ्गेन अङ्गशब्देन युक्तम् अङ्गयुक्तम् इति । न तु 'यथात् प्रत्यय विधिसादादिसिद्धिन् प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्येवं संज्ञितस्याङ्गशब्दस्यात्र ग्रहणम् । तस्य लाक्षणिकत्वात् 'लाक्षणेतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैव' इत्यत्र तस्य ग्रहणायोगात् । अङ्गयुक्तमिति पदम् तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । तिङ् इत्यनेन च 'येन विधिः—' इति न्यायात् तदन्तस्य ग्रहणम् । अतएवाह—
अङ्गैत्यनेन युक्तं तिङन्मिति । सूत्रे आकाङ्क्षमित्यपि तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । आकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् (पचाद्यच्) इति व्युत्पत्तेः । तेनायं सूत्रार्थः—अङ्गशब्देन युक्तं साकाङ्क्षं च तिङन् प्रत्ययानुतिभाक् भवति भर्त्सने चेद् (अङ्गशब्देन इति यावत्) गम्यते इति । अङ्ग कूजेति । कूजेति कूज अव्यक्ते शब्दे (भ्रादिः) इत्यस्य लोभ्याध्यमैक-
वचनम् । आत्ममिति । आत्मोमुखैस्तत्सम्बुद्धिः । इदानीं शास्त्रसीति । कूजन-
फलमिति शेषः । अर्थात् 'यदि कूजनाद् न विरमसि तदा चपेटाघातादिना त्वां ततो विरमयिष्यामीत्यर्थः । एवञ्चात्र भर्त्सने च गम्यते इति कूजशब्दान्ते प्रत्ययानुतिः ।
तस्याङ्गेन युक्तत्वाद् शास्त्रमीत्यनेन साकाङ्क्षत्वाच्चेति बोध्यम् । तिङ् किमिति । तिङन्ग्रहणं कथमित्यर्थः । अङ्गदेवदत्तेति । अत्र देवदत्तपदस्य वदसीत्यनेन साकाङ्क्षता । परं तस्य (देवदत्तपदस्य) विशेषणत्वेन तिङन्तात्वाभावादभेदाविना

अङ्गशब्देन योगे सत्यपि न पुनरुक्तिः । एतेन 'अतः अङ्गशब्दोऽनुनये' इति
 निषादिद्वितीः परास्ता । तथाहि सति अत्र 'विङ्' किम् ? इत्यनुष्ठा 'भर्तृसन' इति
 किम् ? इत्येव अवस्यत् । तस्मान्मूलविरोधात्तदुपेक्षमिवेत्यलम् । अङ्ग पचेति । अत्राङ्गेन
 पचति इत्यस्य योगः परमितरतिङन्तेन साकाङ्क्षतेति पचेति न भवति इत्याह—
 नैतदिति । अपरमिति—तिङन्तमिति यावत् । इदानीं पूर्वसूत्राद् 'भर्तृसन' इति
 अस्यानुवृत्तिं स्वीकुरुते—भर्तृसन इत्येवेति । अङ्गाधीष्तेति । अङ्ग अधीष्य इतिच्छेदः ।
 वत्स अधीष्य त्वामन्नदानेन पालयिष्यामीत्यर्थः । अत्र अङ्गेति अनुनये । तेन
 भर्तृसनाद्याभावेन तिङन्तस्य (अधीष्तेत्यस्य) अङ्गयुक्तत्वसाकाङ्क्षत्वयोर्विद्य-
 मानयोरपि न प्रवर्तमानतेति विभावनीयम् ।

३६१६ । विचार्यमाणानाम् ॥ ८३।८७ ॥

द्वौ—। वाक्यानां टः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृह्णाद्
 (गृहे इति—?) । न होतव्यमिति । होतव्यं न होतव्य-
 मिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

The term विचार्यमाण means 'a subject under consideration
 of judgment'. But by transference of epithet (लक्षणा) it refers
 to the sentences leading to such consideration of judgment.
 Hence it is that Dikshita says वाक्यानाम् etc—

The टि portion in vedic literature of the last word of
 sentences having reference to judgement (विचार) is accen-
 tuated as pluta. Thus the last terms गृह्णा and होतव्यम् are प्लुत
 of the sentences होतव्यं दीक्षितस्य etc. Whether or not any sacri-
 ficial performance may be arranged in the house of him
 who has been (recently) initiated (दीक्षितस्य). The meaning
 of the sentences he explains thus—होतव्यम् न होतव्यम्—etc. विचार

for judgment) he adds is, however, scrutinising or examining by the help of evidences.

मित— विचार्यति। विचारो नाम प्रमाणैः विषयविशेषस्य यथार्थनिर्धारणम्। यथ विषयः तद्विचारविषयोभूतो भवति स विचार्यमाण इत्युच्यते। तदुक्तं भट्ट-हरिणा—कोटिद्वयस्युक्तं विज्ञानं विचार इति कथ्यते। विचार्यमाणस्य ज्ञान-विषयोभूत उच्यते—इति। इह तु जहत्स्वार्थलक्षणया विचार्यमाणशब्दस्य विचार-विषयोभूते वाक्ये तात्पर्यम्। न हि वाक्यानि विचार्यन्ते किन्तु वाक्यैः विषयविशेषः। यथोदाहरणे (इहस्य) दीक्षितस्य (प्राप्तदीक्षस्य) गृहं (गृहे इति यावत्) होतव्यं स्वस्त्रायनायनुष्ठानं कर्तव्यं नवेति विचार्यते। तदेतत् सकलं समालोच्य विवक्षीति—वाक्याणामिति। विचार्यमाणानां वाक्याणामिति यावत्। टः प्रत इति। एतच्च वाक्यास्य टः पुतः (८२५८) इत्यतोऽनुवर्तते इति ज्ञेयम्। गृहा इति होतव्यमिति। उभयोरेव वाक्ययोर्विचारविषयपरामर्शत्वात् तद्वतस्य शब्दयोः टः पुतनुत्तिरिति विवेकः। गृहा इ इत्येव पाठः सुबोधनीयात्मनोरमाकाररहितमूलयोः दृश्यते। तव इ शब्दस्य विशेषप्रतिपत्तये 'एचोऽप्रगृहास्व' (३६२६) इति सूत्रमेव द्रष्टव्यम्। तव आकारोऽपि विचारशब्दं स्वयं व्याचष्टे—प्रमाणैरिति स्पष्टम्।

३६१७। पूर्वं तु भाषामाम् ॥ ८२।८८ ॥

दी—। विचार्यमाणानां पूर्वमेव लवते। अहितं रज्जुं। प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम्। भाषाग्रहणात् पूर्वप्रयोगशब्द-सीति ज्ञायते।

In classical language, however, (as opposed to vedic) the टि portion of the last word of the first sentence only of the two or more sentences which have clear reference to judgment (विचार) deserves to have the पुत form of accentuation (and not the टि of the last word of last sentence also which form of

accentuation is restricted to, vedic language only). Thus the rule is for restriction regarding vedic method and classical method of accentuation with reference to sentences in respect of विचार or judgment. Thus नु in the first sentence only receives pluta accentuation and not in the last also. भाषा-यदृशात्—That is, from the acceptance of the the term 'भाषायाम्' here it is understood that the injunction expressed in the previous rule (पूर्वयोगः) is restricted to vedic literature only.

—मिष—। पूर्व लिखि । अतः तु शब्दोऽवधारणार्थः पदान्तरयोतनार्थोवा । स भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । पूर्व भाषायामिव इत्यन्वयः । कयोः केषां पूर्वम् इति आशङ्क्य आह—विचार्यमाणानां पूर्वमिति । पूर्वसूत्राद् विचार्यमाणानामित्यनुवर्तते । 'वाक्यस्य टेः पुतः' (८।१।८२) इति च प्राग्वत् । तदाह—प्रवत् इति । टिरित शेषः । अहिर्नु इति । तुरिति वितर्कयोतनार्थम् । अत्रान्तिमनुशब्दस्य पुतप्रतिर्वाध्यत् इति द्रष्टव्यम् । अतः पूर्वग्रहणम् न सावत् 'अन्तारादितरर्तेदिक् शब्द—' इति दिक् शब्दत्वद्रोतनार्थः किन्तु अस्माकं ये पूर्वाः (पूर्वापुरुषाः) इतिवद् विशेष्यत्वे न प्रयोगः । 'ओमभ्यादाने' इत्यारभ्य एतदन्तं याः काचित् पुतयतयो विद्विषास्तः सर्वापेक्षया किमव पूर्वग्रहणमुत 'विचार्यमाणानाम्' इत्येकमावापेक्षमित्याशङ्क्य समाधानमाह—भाषायदृशात् पूर्वप्रयोगः कन्दसि—इति । पूर्व योगः 'विचार्यमाणानाम्' इति पूर्वसूत्रम् । तस्यैव कन्दोसावविधयत् सञ्जात इत्यर्थः ।

३६१८ । प्रतियवणे च ॥ ८।२।८८ ॥

दो—। वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने यवणाभि-
मुख्ये च । गां मे देहिभीः । हन्त ते ददामिश् । नित्यः शब्दो
भवितुमर्हतिश् । दत्त किमात्थश् ।

In any sentence, in the vedic literature, the portion of

the last word is accented as pluta—provided that the sense of consent, promise or listening to in expectation of an answer, is referred to thereby. Thus in the matter of consent i.e., 'अभ्युपगमः' = 'इत्त ते—'. In the matter of promise (प्रतिज्ञानम्)—'नित्यः शब्दः—' (A word deserves to be permanently present—This is a proposition accepted in a general way without giving proper reasons to establish the truth of the same). In the matter of listening to (श्रवणाभिमुख्यः) = 'दत्त—' well, Datta, what have you got to say here (i.e., let me demand your opinion about the matter).

मित—। प्रतिश्रवणे इति । प्रतिश्रुयते इति प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः । भावे लुट् । तस्य च अभ्युपगमः (स्वीकारः), प्रतिज्ञानम् (सप्रमाणमिदमहं करिष्यामीति प्रतिश्रुतिरित्यर्थः), श्रवणाभिमुख्यः (श्रवणार्थमनुकुलंतेति यावत्) इति त्रिविधोऽर्थः । ततो व्याचष्टे—वाक्यस्य टेरित्यादि । तत्र अभ्युपगमे प्रतिज्ञाने चार्थे । प्रतिज्ञानमित्यत्र गतिसमासः । श्रवणाभिमुख्यार्थे तु—'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासः (अव्ययीभावः) । क्रमेणोदाहरति—इत्यन्ते इति । अत्र अभ्युपगमः । नित्यः शब्दः इति । एतत् प्रमाणार्थं प्रतिज्ञायते । दत्त किमिति । अत्र किन्ते मतमिति तत्रातश्रवणाभिमुख्यं श्रूयते ।

३६१८ । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ८।२।१०० ॥

दी—। अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमावमनेन विधीयते । अग्निभूतश्च । पटश्च । 'अग्निभूते' 'पटो' एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ।

In vedic literature, a द्रुत vowel is to be regarded as अनुदात्त

(and not उदात्त as here previously done) in such cases as the final letter of a word in a query and as that of a word used in a sentence to bring forth the sense of admiration (or respect). This rule, though occurs in the midst of such rules as are enjoying the वृत्त system, does not here advise the injunction of वृत्त but it seeks to enjoin the state of being अनुदात्त (or low pitch) on the part of a वृत्त vowel which has elsewhere, i.e. in the cases of calling form a distance etc, been instructed to have the उदात्त or high-sounding pitch (cp—‘वाक्वस्य टेः वृत्त उदात्तः’ ‘दूरावृत्ते’ etc) अग्निभूतइ, पट उ—These illustrate अनुदात्तत्वं here in the case of a final in a query (प्रश्नात्ते). The original words are अग्निभूते and पटो and the final letters of them are enjoined to be अनुदात्त by this rule (as also स्वरित pluta by—प्रश्नाख्यानयोः). Now ‘ए’ and ‘ओ’ are final letters here which being diphthongs can be broken up as अ + इ and अ + उ. Hence it is that इ and उ are regarded as final letters and also treated as such. The instance of अग्निपूजित or expression of admiration is ‘शोभनः खलुचि—’ you are good indeed, oh boy. The present rule enjoins the अनुदात्तत्वं of the वृत्त vowel (which is the अकार here of the final term भाषवक) and the plutas of the same has been enjoined by the rule ‘दूरावृत्ते च’.

मिति—। अनुदात्तमिति । अनेन अग्निप्रसेनावधेयं यथा नेन । मुखेण । यथा पूर्वं वृत्तस्य विधीयते । किन्तु पूर्वेषु विहितस्य वृत्तस्य अनुदात्तस्य विहितम् । साच (अनुदात्तस्युतिः) ‘दूरावृत्ते च’ इति ‘—प्रश्नाख्यानयोः’ इति च विहिता । तेनात्र पुनः वृत्तविधिर्न युज्यते । अतएवाह—अनुदात्तः वृत्तः स्यादिति । वृत्त इति न विधेयम् । किन्तु उद्देश्यवत्ते कर्तव्यमेव । अनुदात्त इत्यत्र तु विधेयमिति विवेकव्यम् । अत

प्रश्रान्ताभिपूजितयोरिति वाक्यार्थः । अथ का प्रश्रान्तशब्दार्थः कोवा अभिपूजित-
शब्दार्थ इति चेदुच्यते । प्रश्रवाक्ये यच्चरसं प्रयुज्यते । स प्रश्रान्तः । तथा अभिपूज्यत
इत्यभिपूजितम् । नपुंसके भावे क्तः । प्रश्रस्रमिति यावत् । ततः प्रश्रान्तस्य अभि-
पूजितचेति इत्ययोः सप्तमीद्विवचननिर्देशः । ततश्चायं समुदायताः सूतार्थः—
प्रश्रान्ते विषये यः पुतस्रो विहितः दूरादूत च इति अभिपूजितविषये
यस्य पुतस्रोविहितः तस्य तस्य इयोरपात्त अनुदात्तत्वे विधीयते
इति । अत एवेदानीं स्पष्टीकरोति—दूरादूतादिव सिद्धस्य पुतस्येति ।
अनुदात्तमात्रम् इति । अनुदात्तत्वमेव अनुदात्तमात्रम् इति मयूरवा-
सकादित्वात् समासः । पुतस्य अनुदात्तत्वमेव विधानविषयः । न तु पुतस्यापि
विधिरिति भावः । तस्य अन्यतः सिद्धेरिति । अग्निभूते इति । पठउ इति च ।
'अगमः पूर्वान् यामान्' इत्येतद्वाक्यम् 'अग्निभूते पठो' इत्यनन्तरण समासम् । तदेवम्
अग्निभूते, पठो इत्यनयोः प्रश्रगतचरभाव्यवे सिद्धे तत्त च एकारस्य ओकास्य च युक्त-
वर्णत्वाद् विज्ञेयेष अ + इ, अ + उ इत्याकृतिसम्प्रादनसामर्थ्यात् 'प्रश्राख्यानयोः'
इत्यनन्तास्य अ इत्यस्य पुतस्य अनुदात्तत्वयुतिः । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाचष्टे—
अग्नीभूते पठो एतयोः प्रश्रान्ते इति । प्रश्रान्ते यः 'अग्निभूते' शब्दः यच्च 'पठो' शब्द-
स्तदुभयोरित्यभिप्रायः । अथ अभिपूजितविषये उदाहरति—शोभनः खलसि इति ।
प्रशंसनीयाकृतिचारित्र्योऽसि बालक (माणवक) इति प्रशंसायां समासयोः 'दूरादूते च'
इति पुते च सिद्धे तस्य पुतस्थानेनानुदात्तत्वम् ।

३६२० । चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने ॥ ८२१०१ ॥

दी— वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भायात् ।
अग्निरिवभायात् । उपमार्थं किम् ? कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने
किम् ? अग्निर्माणवको भायात् ।

In vedic language, the पुत vowel will be regarded as of
अनुदात्त pitch provided it is the टि portion of a word in such
a sentence as contains the particle चित् used in the sense of

उपमा or simile. Thus 'अग्निचित्'—'(shines like fire'; भायात् = भा (दीप्ति) + विधिलिङ् यात्) Here the final आ of the term भायात् is इत and at the same time अनुदात्त. Why add the term 'उपमाद्ये' in the rule? For in instances like कथञ्चिदाहुः (said somehow), here the final vowel of the last term is neither इत nor अनुदात्त as चित् is here used in the sense of 'difficulty' and not similarity. Well, what is the force of the term 'प्रयुज्यमाने' in the rule? Witness अग्निर्माणवको भायात् (he burns like fire) where the sense of similarity is present but yet the absence of the use of 'चित्' in that sense bars the final vowel of भायात् to be इत + अनुदात्त as well.

मित—। चिदिति । 'वाक्यस्य टेः' इतः । उदात्तः' (८१८२९) इत्यतः 'उदात्तवर्जं सर्वमपाहवर्तत इति व्याचष्टे—वाक्यस्य डेरिति । 'चित्' अनिवार्य-योतक्रमव्ययम् यदुपमाद्ये प्रयुज्यत इति वाक्यशेषः । यद्यपि अन्येषामपि इवादीनामस्ति उपमानार्थे प्रयोगस्तथापि तेषामत्र न यद्वयं किन्तु उपमानार्थे प्रयुज्यमानस्यैव चिदित्यस्य यद्वयम् नत्वप्रयुज्यमानस्य अतएव प्रयुज्यमाने इत्युक्तम् । सूत्रे च शब्देनैव पुनस्तस्यार्थः । 'एतद्वै आपद्यति पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति बोध्यमित्याहुः' । इह तु सुप्यत इति तेषामाशयः । सूत्रे इतिशब्दस्यायमभिप्रायः । यदस्य यद्वयमत्र न क्रियेत तदा उपमानार्थे कश्चिद्विच्छन्दे प्रयुज्यमाने चिच्छन्दः इत इत्येवमर्थो विज्ञायेत । इति शब्दे तु सति, प्रयुज्यमाने इत्येतद्विच्छन्दस्य विशेषणम् । इतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवति । तदेव पर्यालोच्य उदाहरणोपदेशेनाह—अग्निचितिति । अत्र चिच्छन्दस्य न इतः किन्तु भायादित्यस्यैव । अत्रोपमानार्थे पुनरितिशब्दे चिच्छन्दस्यैव इतः स्यादित्यभिप्रायः । चिच्छन्दस्य उपमानार्थत्वं दर्शयति—अग्निरिविति । भायादिति—भाधातोः लिङिविधौ । दीपात् इति तदर्थः । कथञ्चिदिति—अत्र कश्चिच्छन्द इति नात्र सूत्रप्रवृत्तिः । प्रयुज्यमाने किमिति । 'चिदिति उपमाद्ये' इत्येव सूत्रमस्ति । त्वयतां प्रयुज्यमान

इत्यनुयोगः । तदाह—अभिर्माणवक इति । माणवकः (चालकः) अपि रिक्त-
दीप्यत इत्यर्थः । अत्र उपमानार्थोऽस्ति । ततश्च चिच्छब्दस्यापि प्रतीतिरसौव-
तस्यापि उपमानार्थाभ्युपगमात् । किन्तु प्रतीतिमात्रं न सूत्रप्रवृत्तिगमकम् । किन्तु
साक्षात्प्रयोग एव । अतः सत्युपमानार्थे यदि चिच्छब्दस्य स्पष्टतः प्रयोगोऽस्ति
तदा सूत्रं न प्रवर्तिष्यते इत्येतद् आपयितुं 'प्रयुज्यमाने' इति स्पष्टीतम् ।

३६२१ । उपरिस्विदासीदिति च ॥ ८२१२ ॥

दो—। टः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासीत् ।
अधःस्विदासीदित्यत्र तु 'विचार्यमानाणाम्' (३६१६) इत्युदात्तः
प्लुतः ।

In vedic language the *pu* vowel, enjoined for the *ṭi* portion
of the last word in the sentence 'उपरिस्विदासीत्' also, is to be
regarded as अनुदात्त in pitch (and not उदात्त). Thus—'उपरि—'
(It (the supreme soul) was above all). But from this clear
mention of 'उपरि—' the final vowel in the case of the sentence
'अधःस्विदासीत्' (as scanned in the text) has to be regarded as
'उदात्त *प्लुत*' by the rule 'विचार्यमानाणाम्' (3616) and not 'अनुदात्त *प्लुत*'.

नित—। उपरिस्विदिति । स्विदिति निरर्थकमव्ययम् । एतेन 'उपरि'
इत्यस्यैवाव्ययस्य अर्थोऽधीत्यते । 'वाक्यस्य टेः प्लुतः—' (८२१२) इत्यनुवृत्तेः सप्त-
प्लुत इति । 'उपरिस्विदासीद्' इति वाक्यस्य अन्तिमशब्दस्य टेः प्लुत अनुदात्त इत्यर्थः ।
'अनुदात्तम्—' (३६१८) इत्यतोऽनुदात्त इति । उपरि इति—अत्र प्लुतस्यानुदात्त-
श्रुतिर्मुक्त्या एव स्पष्टा । ननु तत्रापि प्लुतं गभीरत्वद्वयोक्त्यार्थम् 'उपरिस्विदासीत्'
'अधःस्विदासीद्' इति वाक्यार्थे कन्दसि (अन्वेदि) उच्यते । तत्र यदि प्लुतस्य प्लुतानु-
दात्तश्रुतिरनेन विधीयते तदा परस्यापि सा स्यादित्याशङ्क्याह—अधःस्विदासीदित्यत्र
त्विति इत्युदात्तः प्लुतः इति । विचार्यमानाणामित्यत्र प्लुतस्य अनुदात्तश्रुतेर्विधाना-

भावादयेथा पूर्वमुदात्तगुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यामि वाक्यस्य (अधःसिद्धित्वस्य) यथा पूर्वमुदात्तगुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यापि वाक्यस्य (अधःसिद्धित्वस्य) एतच्च हरदत्तमतमिति शब्देऽनुग्रहरे स्पष्टम् । एकस्यैव ब्रह्मणः समकालसुधावस्थानमर्थोऽवस्थानस्य सङ्गच्छत इति तस्यातिगभीरत्वावाङ्मनसगीचरत्वं च दर्शयितुमेव सुक्तम् उपरिस्थितिः, अधःस्थितिः—चेति साम्प्रदायिकाः ।

३६२२ । स्वरितमाम्ने इतिऽसूयासंसलिकोपकुत्सनेषु

। इतिऽसूयासंसलिकोपकुत्सनेषु ॥ ८२१४०३ ॥

दी—। स्वरितः भूतः स्यादाम्ने इति परेऽसूयादौ गण्ये ।

असूयायाम्—अभिरूपकः अभिरूपक रित्ते ते अभिरूपकम् ।
संसती—अभिरूपकः अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे—
अविनीतकः अविनीतक इदानीं घ्रास्यसि जात्यम् । कुत्सने—
शस्त्रीकः ३ शस्त्रीक रित्ताते शक्तिः ।

In vedic literature, the pluta vowel enjoined for इ portion of a word is to be regarded as also स्वरित in pitch (and not अनुदात्त or उदात्त) provided a term designated as आम्ले इति follows and also the sense of malice (असूया), appreciation (संसति), anger and censure are implied. Thus अभिरूपक etc.—Hallow nice-looking fellow ! Your nicety is of no avail. शोभनोऽसि—I appreciate or admire your beauty. अविनीतक = स्वार्थे or भयकथायां कः । शस्त्रीक—one holding शक्ति (a kind of weapon) शक्ति + ईक by "शक्तियजोरीकम्" । Similarly धानुक धानुक रित्ते वे धनुः etc. Note that this injunction of भूतः being optional we may also use अभिरूपक अभिरूपक etc with duplication only enjoined by इतिऽसूयासंसलिकोपकुत्सनेषु सन्नेषु ।

मित्र—। स्वरितमिति । 'वाक्यस्य टेः पुत' इति वर्तते । तदाह—स्वरितः पुत इति । एतेनापि सूत्रेण अस्याद्यर्थे पुतस्य स्वरितत्वमेव विधीयते न तु टेः पुतत्वमिति पूर्ववद बोध्यम् । किञ्च पुतस्य स्वरितत्वात् विधीयते न त्वनुदात्तत्वं न वा उदात्तत्वमित्यपि विभाव्यम् । आम्ने डितशब्दार्थः पूर्ववत् 'आम्ने डितं भर्तृसने' (२६१४) इत्यत्र उक्तः । अभिरूपक अभिरूपक इति । अस्याद्यामिदमुदाहरणमिति ज्ञापयितुम् 'अस्याद्याम्' इत्यात्मम् । एवं क्रमोदाहरणानि बोध्यानि । संसर्गः भुपगमः । अभिरूपः सुन्दरः ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । अयं सर्वत्र 'वाक्यादेरामन्त्रितस्याः स्यास'मिति कोप-कृतसन्भर्तृ सनेषु' (२१४६) इति द्वित्वम् । पुतश्रुतिस्तु वैकल्पिकी इति दीक्षितेन उक्तम्, तेन अभिरूपक इत्यपि प्रयोगः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

३६२२ । चियाशीः प्रैषेषु तिडाकाङ्क्षम् ॥८२॥१०४॥

दी—। आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः पुतः स्यादाचारभेदादौ । आचारभेदे—स्वयं ह रथेन यातिश्च उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्टश्च धनं च तात । व्यापारणे—कटं कुरु ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि ; अग्नीदग्नीन्विहर ।

If violation of custom (चिया), benediction or prayer (आशीः) and despatch (प्रैष) are implied, the ति portion is pluta and of स्वरित character of the तिङन्त verb which is in syntactical connection with any other तिङन्त verb in the sentence expressing the said sense (of violation of custom etc). Thus 'स्वयं ह रथेन याति'—'Himself travels by a car whereas causes his preceptor to walk on foot. This is the instance of चिया or violation of manners. चिया—जित्तु भावे चियाम् । 'पुत्रांश्च'—'May you child have wealth and children'—This is the instance of आशीः

or benediction. Here प्रार्थनायाम् is in the sense of आशीः । The term तात is a term of endearment, cp—‘पूर्वपितरिपुत्रे च तातः शब्दः अतो वृद्धे’ (यादवप्रकाशे) । व्यापारणे i. e. in the sense of प्रैष or despatching as a servant etc we have—‘कटं कुरु’— । Note that in the last two examples also the verbs लप्सीष्ट and कुरु in the first sentences taking the puta pronunciation of स्वरित character (समाहारः स्वरितः) are in relation with the verbs लप्सीष्ट (understood) and गच्छ respectively. Hence Bhattojidikshita asks ‘अकाङ्क्षम् किम्’ ? why say provided the verb is in syntactical relation with (any other) ? Witness ‘दीर्घायुः—’ you are possessed of longevity ; o the kindler of fire (अग्नीत्) serve all the (three) fires (देविष, आहवनीय and गार्हपत्य). Here the verb असि in the first sentence is independent, for it has no connection with the verb विहर in the following sentence ; see also the rule ‘अग्नीतुप्रपञ्चे—’ (3611).

मित—। चिदाशीरिति । चिदातुरव भौवादिकः । अन्नभावितायाश्चिदाश्याम् । अयति चयं गमयति इति चिदा । बाहुलकात् कञः शचेति शप्रत्ययः । आशीरिति लङ्प्रत्ययः । तदर्थः इति सान्निदायिकोः । चयः प्रत्ययः इति त्वाभिधानिकाः । तथा चामराः चये चिया इति । ततश्चि (चये) अकर्मक इति निमित्तवनीयम् । आशीर्मनसाशेसनम् । आशीः चेमपुण्यादी इत्यमरः । प्रेषति इति प्रैषः प्रेरणम् । तिङ् + अकाङ्क्षम् इतिच्छेदः । अत आकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् । अकाङ्क्षमिति तदर्थः । तिङ् इति तदन्ते साचणिकमिति तिङन्त इत्यर्थकम् । तदाह—अकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य इत्यादि । इत्थं अत्र साधितं च अकाङ्क्षम् । अकाङ्क्षं टी. पुतः— (दाशदर) इत्यतो वाक्यस्य टी. पुत इत्यनुवर्तते । तत्र साकित्यं नात्र स्वार्थः—अश्या आशीः प्रेषेणु गम्येणु वाक्यगतसाकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टी. स्वरितः पुतः साधितः । स्वरित इति पूर्वसूत्रात् । अथ चिदाश्यासुधाहरति—

आचारभेदे इति । आचारोऽङ्गुलि इदमुदाहरणमिति भावः । स्वयं इति ।
 'ह' इति मन्त्रस्य गदामयले (यजुर्वेदीयले) लिङ्गम् । एतच्च वाक्यालङ्कारमाचार्यकं
 निरर्थकं वा । अथोदाहरणे यातीति साकाङ्क्षम् । तेन तस्यैव स्वरितः
 भूतः न तु गमयतीत्यस्य । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । प्रार्थनायामिति—आशिषि
 उदाहरणद्योतनार्थमिदम् । पुत्रांश्च लप्सौष्ट—इति । अत्र चकारेण क्रियान्यदित्या-
 काङ्क्षयां धनंचेति । तत्र लप्सौष्ट इति क्रियापदमध्याहरणीयम् । तत्र पूर्वस्य
 साकाङ्क्षत्वात् स्वरितः भूतः । व्यापारणे इति । व्यापारश्च प्रेरणम् । अतएव प्रैषे
 उदाहरणद्योतनार्थमिदम् । कटं कुर्विति स्पष्टम् । दीर्घायुरसि इति । अत्र
 'असि' इति निरा-काङ्क्षम् । तेनात्र स्वरितः भूतो न । 'अघोदघीन्—' इति अत्र
 'अघीत्प्रपञ्चे—' (३६११) इति द्रष्टव्यम् । 'सर्वः इतो वैकल्पिक' इत्युक्तं
 तत्रैव सूत्रे इत्यलम् ।

३६२४ । अनन्तास्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ ८।२।१०५ ॥

दी—अनन्तस्यान्त्यस्यापि पदस्य टिः स्वरितः भूत एतयोः ।

अगमः३ पूर्वाश्न् ग्रामाश्न् । सर्वपदानामत्रम् । आख्यानि—
 अगमश्म् पूर्वाश्न् ग्रामाश्न् ।

The pronunciation is a *भूत* vowel in the character of *स्वरित* pitch with reference to the 'टि' portion of a word whether the same (word) is last or last but one (अन्त) in a sentence expressed in the mode of a query or in that of a reply. Thus 'अगमः पूर्वांश्न्—' Did you go to the villages (lying) in the eastern quarters? Here in this instance (of प्रश्न) the टि of all the words is 'स्वरितः भूतः—' pronounced as *भूत* in the *स्वरित* character—For the term अनन्त (here) includes all the words in the sentence excepting the last. And the टि of last shares the

injunction on the force of 'अपि' in the rule. The reply (to the query) is—'अगमम्—'I went there. Here also all are 'स्वरितः पुतः'।

मित—। अनन्तस्वापीति । तेन अन्तेवर्जं सर्वस्यैव पदस्यानेन यद्वृणम् इत्यादा-
हरणयोर्विशदीभविष्यति । अपिशब्दबलेन अन्तोऽपि पदमाहियते । प्रश्नाख्यानयोरिति ।
प्रश्ने आख्याने (गम्ये) इत्यर्थः । अत आख्यानसुत्तरम् । ततो व्याचष्टे—
अनन्तस्य अन्तस्वापीति । एतयोरिति प्रश्नाख्यानयोगमायोरित्यभिप्रायः । तत्र प्रश्ने
उदाहरति—'अगमः पूर्वान्—' इति । अगम इति—गमैर्लुङि सिपि रूपम् ।
अतोदाहरणे सर्वाणामपि प्रदानां टः स्वरितः पुत इत्याह—सर्वपदानामयमिति ।
अयमिति स्वरितः पुत इत्यस्य निर्देशः । एतच्च अनन्तोऽपि पदस्य व्याख्यानान् गम्यात्
इति । पूर्वान् पूर्वदिगवस्थितान् सामान् अगमः त्वम अगच्छः किमिति प्रश्नः ।
अतोत्तरमाह—अगमम्—इति । अत्रापि सर्वपदानां टः स्वरितः पुतश्रुतिः ।
प्रश्नान्ते अन्तस्य अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति इति वृत्तौ स्थितम् ।

३६२५ । सूतावैच इदुतौ ॥८२।१०६॥

दी—। दूरादुतादिषु प्लुतो विहितः । तत्रैव ऐच्
प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐश् तिकायन । औश्
पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपदेते ।

That the टि portion of a word in a sentence is पुत (as well as उदात्त) has been arranged when some one has to be address-
ed from a distance under rules 'दूरादुते च' (95) ; 'गुरोरदुतोऽनन्त-
स्वापेककस्य—' (97) etc. In that very connection when there is
question of पुत on the part of ऐच् (ऐ औ) letters, then इत् or इकार
and उत् or उकार which form a part and parcel of ऐ and औ
respectively receives the पुत injunction. Thus ऐतिकायन and

औपगव—' Here both ऐ and औ constitute four मात्रा each. For ए being declared व्रत has got three मात्रा and अ has one. Thus ऐ has four मात्रा, similarly उकार being declared व्रत has got three मात्रा and अ has got one. Consequently औ gets four मात्रा.

मित—। तावैव इति । पुता + ऐचः + इत् + उती इतिच्च् दः । ऐच् इति
 ऐकारस्य औकारस्य च यौक्तिकम् । इदिति ईकारभावस्य । उदिति उकारत्वस्य ।
 तस्य तस्य ऋस्त्वैवत्यर्थः । दूराज्ज्ञादिविधि—दूराज्ज्ञेत् । (१८५) 'गुरोरेष्ट्वो-
 ऽनन्तरापाठकस्य प्राचाम्' (१७) इत्यदौ इत्यभिप्रायः । तव इतमिति सम्बोधने
 लाचणिकम् । दूरम् इति तत्स्य लाचणिकम् । यावता प्रयत्नेन सम्बोधनं क्रियते
 ततोऽधिकप्रयत्नसाध्यं दूरस्य साहचर्यम् । ततः यद् वाक्यमुच्चार्यते तस्य टः प्रत
 उदात्त इति दूराज्ज्ञादिषु विहितः । तस्य किमित्यपेक्षायां माह—तत्रैव ऐचः । तत्रेति
 दूराज्ज्ञादौ । तत्र यदा ऐचः ऐकारस्य औकारस्य वा पुतः प्राप्नोति तदा तस्य
 ऐकारस्य औकारस्य च अवयवयोः इकारोकारयोरेव (उदात्तः) पुत विधीयते इति
 बोध्यमित्यर्थः । ऐति कायन इति । इतिक्स्यापत्यं पुमान् ऐतिकायनः । फक्प्रत्ययः ।
 एवमुपगोरपत्यं पुमान् औपगवः । अतः अष्प्रत्ययः । चतुर्मात्री + अत ऐच् इतिच्च् दः ।
 अतस्तः मावा अनयोः इति चतुर्मात्री । अयं स्त एतार्थः—इदतोः पुते कृते तयोस्तिष्ठो
 मावाः । अवर्णस्य च प्रतिस्थलम् (ऐकारस्थले च) एका मावा इति मिलित्वा
 चतुर्मात्रः ऐकारः औकारश्चेति ।

३६२६। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद् ते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्ये-
दुतो ॥ ८२॥१०७॥

दो—। अप्रमृद्यस्य एचोऽदूराद्व ते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्ध-
स्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः॥
'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयान्त्वान्तेष्वेव—(वार्तिक)
प्रश्नान्ते—अगमः३ पूर्वाश्न् ग्रामाश्न् । अग्निभूत ३६ ।

अभिपूजिते—करोषि पठार उ । विचार्यमाणे—होतव्यं
 दीक्षितस्य गृह्णार इ । न होतव्य इति । प्रत्यभिवादे ।
 आयुषानिधि अग्निभूता इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नया
 इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् ।
 अदूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह
 मा मूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् ? शोभने
 मासि ॥ 'आमन्त्रिते कन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः' ।
 (वार्तिक) । अन्नाइ पत्नीवः ।

In the matter of वृत् pronunciation with reference to an address from a neighbouring place—of an अप्रगृह्य एच् (ए, औ) letter, the आकार is pronounced as वृत् in the first half and the इकार or the उकार is written separated in the last half. 'प्रश्नान्ताभिपूजितयोः—' (Varttika). It has to be remarked that this method of treatment (of वृत् pronunciation) applies in the cases of प्रश्नान्त, अभिपूजित, विचार्यमाण, प्रत्यभिवाद (saluting in return) and व्याख्यान्त only (but nowhere else). Thus अग्रमः—etc in cases in order of प्रश्नान्त etc. For explanation of प्रश्नान्त and अभिपूजित see the rule 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' (3619). For the explanation of विचार्यमाण see 'विचार्यमाणम्' (Rufi—3616), for the explanation of प्रत्यभिवाद see 'प्रत्यभिवादे शूद्रे' (94) where the टि portion is both वृत् and उदात्त, and for याज्यान्त see the rule 'याज्यान्तः' (3609). 'आयुषानिधि—' It means 'Be possessed of long life by Agni' (अग्निभूते) is the vocative singular of word अग्निभूतः where ए being an एच् letter has been broken up into ए (आ ?) इ.

परिगणनं किम् etc.—why a list is being made of प्रधान, वसिष्ठ, etc. with reference to the application or execution of the rule? Witness 'विशुभूते'—I shall get you killed. Vismubhūti. Here in the instance there has been made an address to विशुभूति from an adjoining spot as also there is one of the अक्षरा एच् letters present. But because it does not fall under any of the cases प्रधान etc. said in the Varttika, therefore the एच् letter (ए) has not been broken up into ष and र nor has ष (or षा) been pronounced as वृत्त in उदात्त अनुदात्त or सरित character. Here you may argue thus—'well 'विशुभूते' is not evidently an address from a distance. For in that case it would have pluta pronunciation of उदात्त character of the vocative only by the rule 'दूराद्वृत्ते च' (95). Then it is doubtless an address from the vicinity. But in that case the rule 'एचोऽप्रत्यक्षस्य' (5626) must need apply as it contains the very words 'अदूराद्वृत्ते' (अदूरात् + वृत्ते—addressing from the neighbourhood). Then how can you say that because it (the instance विशुभूते) does not fall under any of the cases of प्रधान etc. of the Varttika so it will not be allowed the operation spoken of in this rule?

To meet this rejoinder Bhartojidikshita says 'अदूराद्वृत्ते इति नवतन्त्रम्'—or the phrase 'with reference to an address made from the close quarters' under प्रधान etc. (these instances are intended by the सूत्रकार also) there is the sense of 'अदूराद्वृत्ते' or calling from near as there is a separate rule dealing particularly with 'दूराद्वृत्ते' calling from afar. Thus the sense of 'अदूराद्वृत्ते'

remains in the form of a suggestion or indication (चापक) in the cases of प्रदान etc. Moreover, the provision of 'अनुदात्त इत' and 'स्वरित इत' spoken of is opposed to 'उदात्त इत' which has been provided in the case of 'दूरादुत'; and all kinds of इत pronunciation whether it is उदात्त इत, अनुदात्त इत, or स्वरित इत is optional, comp the remark of Bhattoji, 'इह प्राचाम् इति योयो विभज्यते । तेन सर्वे इतो विकल्प्यते' under 'गुरोरन्तर्गतान्तासाधोर्कस्य प्राचाम्' (Rule 97). It therefore goes without saying that a list only of those particular cases wherein the present rule ('एवोऽग्रगृह्यस्य—') has been intended to take effect will suffice and consequently the intervention or rather interference of the phrase 'अदूरादुत' is a clear redundancy.

It is important to note in this connection, as Nagesha suggests, this view belongs to the authorship of Jayaditya (the author of काशिकावृत्ति).

And it is by no means less important to note here that Nagesha himself rejects this view (although he explains the same) and forms an explanation of 'अदूरादुत' in a quite novel method (the sum and substance of his view may be found in sanskrit in the नितनाषिणी below).

But we may add with Bhattoji that परिगणन system should be adhered to and the exclusion of the phrase 'अदूरादुत' in the rule should not be followed as a rule, for भाष्य is silent on the point.

पदान्तरादुत इत etc.—But instead of 'अदूरादुत' the term 'प्रदान' was proper to be inserted in the room of the term 'दूरादुत' in the

rule. For otherwise the scope of the rule is narrowed. Compare 'भद्रं करोषि—' Oh fool you are doing well—where the term गौः is vocative singular of गौ and derived as गौ + सु. Now 'गौ' contains एच् letter 'औ' but it (गौ) is not a पद when सु, which is a सर्वनामस्थान affix, follows; cp. the rule 'सादिष्वसर्वनामस्थाने' (230). And when it is not a पद the अकार lying at the end of it (for औ = अ + उ) cannot be regarded as existing in the पूर्वपद. Thus it does not become हुत whereas its pronunciation is हुत (N. B. the text does not read the हुत vowel whereas some commentary has read as 'भद्रं करोषि गौश्चरिति').

[Nagesha, however holds that it is alright as पद is seen sometimes to be a synonym of वाक्य] ॥ शोभने नालि—two nice garlands. There ए is प्रगृह्य hence no हुतविधि.

'आमन्त्रिते—'Varttika. The हुतविकार or the change of plural pronunciation has to extend to the vocative singular here in the vedic language. अग्ने etc.—It being an instance of address from a distance the rule would not apply here.

मित—। एचोऽप्रगृह्यसीति । एचः + अप्रगृह्यस्य + अदूरात् + इति । इति पूर्वस्य + अर्धस्य + आत् + उत्तरस्य + इत् + उत्तौ इति । चच्छेदः । अप्रगृह्यस्य इति एचो विशेषणम् । प्रगृह्यसंज्ञा तावत् 'ईदृदेददिवचनं प्रगृह्यम्' (१०१।११) इत्यारभ्य विहितः । अतथाभूतस्य एच इत्यभिप्रायः । अदूरात् इति । समीपाद्वाह्वानि सतीत्यर्थः । यद्वा अदूरात् इति अनुवर्तमानस्य हुतस्य विशेषणम् । तथात्वे अदूरात् इति यः हुतविषयस्य अभिव्यर्थः । पूर्वसीति । वाक्यान्तास्यप्याहारः । वाक्यान्तस्य पूर्वस्य पूर्वप्रदस्य अर्धस्य ('टेरिति यावत्) अर्धभागस्य आत् आकारः ।

भुतः स्यात् (परमुदाहरणेषु अकारोऽपि क्वचित् दृश्यते) । उत्तरसीति । उत्तरपदसीति यावत् । अपदेशिवदभावेन यदेव उत्तरपदम् तदेव उत्तरार्हम् । अक्षरमावाय-
वत्तासीति विभाज्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजितः' इति वार्तिकमिदम् । अत्र सूत्रे
यावत्तः भुता विधीयन्ते तेषां सर्वेषां परिगणनार्थमिदम् वार्तिकमारभ्यते । प्रश्नान्ते,
अतिपूजिते, विचार्यमाणे, प्रत्यभिवादि, याज्यान्ते चैव सूत्रविहितः भुतः प्राप्नोति
नाम्येति वार्तिकार्थः । तत्र प्रश्नान्ते अनुदात्तः स्वरितो वा भुतः इति 'अनुदात्तं
प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' (३६१८) इत्यत्र 'अनन्तरस्यापि प्रश्नाख्यानयो' रित्यत्र च
स्पष्टम् । अभिपूजिते तु अनुदात्तः भुतः स च 'अनुदात्तम् प्रश्नान्ताभिपूजितयोः'
रित्यत्रैव विहितः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति उदात्तः भुतः । प्रत्यभि-
वादि चोदात्तः भुतः । स च 'प्रत्याभिवादिऽयद्रे' (८७) इत्यत्र विहितः । याज्यान्ते
चोदात्तः भुतः । स च 'याज्यान्तः' (३६१८) इत्यत्र विहितः इति तत्रैव
द्रष्टव्यम् । अग्निभूतः । हे अग्निभूते इत्यग्निभूतिशब्दस्य सम्बोधनम् । अत्र एकारस्य
द्विवचननिष्पन्नत्वाभावाद् अग्र्यत्वेने भुतः प्राप्नोति । स चाकारिकारसमाहारवर्ण
इति । (अकारस्य) आकारस्य पूर्वस्थले अनुदात्तः भुतः । उत्तरस्थले लिङ्कारमातम् ।
करोषि पठे । उ इति । हे पठो करोषि किमिति प्रश्नः । प्राग्वदस्यापि ।

परिगणनं किमिति । प्रश्नान्ताभिपूजितादिष्वेव 'एचोऽग्र्यत्वात्' इति सूत्रेण
इतिविधिनोक्त्येति निवृत्त्येति किमर्थमिति प्रश्नः । विष्णुभूते इति । अस्योदाहरणस्य
वार्तिकोक्तप्रश्नान्तादिव्यतिरिक्तत्वेन विष्णुभूते इत्यत्र सत्यपि अग्र्यत्वे एचि, विद्यमाने
चादूरादूतत्वे सूत्रोक्त—'पूर्वस्यार्हस्य आकारः भुतः स्यादुत्तरस्य इदुतौ सः' इति नियम-
न्यवस्था न प्रवर्तते इति सूत्राप्रतिरिति भावः ।

न चात 'दूरादूते च' (८५—८१२८४) इति उदात्तः भुतो भविष्यति इति
वाच्यम् । तत्र अग्र्यत्वाच्चो यद्व्याभावात् । तत्र च अदूरादूतमेवाव गम्यते । किञ्च
दूरादूतस्य 'गुरोऽदूतोऽनन्तरस्यापि कैकस्य आचाम्' (८७—८१२८५) इत्यादावेव
अनुवृत्तिः । तदुच्यते । एचोऽग्र्यत्वात् । इत्यनेन च अदूरादूतविषये
उदात्तामुदात्तस्वरितभेदानामेकत्वम् । भुतो विधीयते तत्रोक्तम् । (अदूरादूतत्वम्)
गम्यत्वेन किं तत्र स्पष्टत्वेनेन । किञ्च स्पष्टस्य उक्त्यापि प्रश्नान्तेऽप्यत्र वा कृतस्य

प्रवृत्तिरिति नियमयितुमुचितम् । तस्माद्दूरादुक्तत्वेनैव मोक्षो प्रतिज्ञातः । कर्तव्यमेव ।
तथाच 'विषाभूते' इत्यस्य प्रयोगादिव कर्तव्यत्वप्रतिज्ञाभिप्रायः सुमेधस्यैव
प्रवर्तते । तस्माद् 'अदूरादुक्त' इति परिहाय परिगणनेव व्याय इत्यभिप्रायः ।
लाघवात्तेनैवेष्टसिद्धेः ।

तदेतद् 'अदूरादुक्त' इति न वक्तव्यमित्येतत् कारिकाकृतो मतम् इति शब्देन्दु-
शेखरे स्थितम् । तदेतन्मतानु गौरीशानुमन्यते । तस्य भाष्यानुकूलमेव तदयहण-
ऽरुचिवीजम् । तन्मतस्येदम्—'सत्यपि परिगणने इदं कार्यमेव (अर्थात् परिगणनस्य
कर्तव्यतां स्वीकृत्यापि अदूरादुक्तयहणं कर्तव्यमेव इति) । न हि दूरादुक्तपद-
सम्बोधनमात्रोपलक्षणं किन्तु यथानुमतमपि । दूरादुक्तविशिष्टेषु अभिप्रेक्षितेषु
आगच्छ भो भाष्यवकाशिभूने इत्यादी नास्त्यप्रवृत्तिः । तस्य परिगणनेन (हेतुना)
प्रत्याख्यातं न युक्तम् । अदूरादुक्त इति न वक्तव्यमित्यस्य भाष्येऽनुतोक्तवैवाचलाभात्
(स्ववर्णितरूपार्थलाभात्) इतिदक् ।

पदान्तयहणं तु कर्तव्यमिति—सूत्रे 'पूर्वस्य' इत्यनुक्ता तत्स्यैव 'पदान्तस्य' इति
वाच्यम् इति हृदयम् । कुत इत्यत आह—इह माम्बुदिति । तथाच भद्रं करोषि
गौरिति इत्यत हे गौः (गोसङ्ग्रहमुखं इति यावत्) भद्रं युक्तं करोषि इत्यर्थः ।
लक्षितार्थस्तु—'सूत्रं अयुक्तं करोषि' इत्येव । गो + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते गो-
इत्यत एच् अप्रगृह्यतः । परं सी परतः गो इति अपदान् ततश्च चकारस्य पूर्व-
पदस्यत्वाभावात् सूत्रीकृत्यवस्था न प्रवर्तते । ततश्च पदान्तत्वमादायः 'दूरादुक्त' इति
उदात्तपुनः प्राप्नोति । 'भद्रम्'—इत्यादाहरणे गौरित्यस्य उदात्तपुनःपुनित्वात्
नास्ति परमन्त्र हस्यते इति तथैव व्याख्यातम् । शब्देन्दुशेखरे त्वेदं समुचितम्
प्रकारान्तरेण विशदीकृतम् । विसर्गमिधा नाम्नाभिसिद्धयर्थे उद्दिष्टते । जिज्ञासु-
भिरात्रैव द्रष्टव्यमित्यस्यां विसर्गः । शीभने माली इति—'इदं दृष्टं विवेचनम्—'
इति एकोऽयं प्रगृह्यसंश्लेषः (दिक्पञ्चननिष्पन्नेत्वात्) न सूत्रप्रवृत्तिः ।

'आमन्त्रित'—वार्तिकमिदम् । आमन्त्रितं सम्बुद्धिः । तत्रैव हृदसि विषये
सूत्रीकृत्यवस्था इति । अप्राप्ते पुनर्विकारो इदम् । दूरादाह्वानमेषत्वात्
परिगणनायाप्राप्तिः ।

३६२७ । तयोर्यावचि संहितायाम् ॥ ८।२।१०८ ॥

दी—। इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्नाश्
याशा । पठाश्वाशा । अग्नाश्चिन्द्रम् । पठाश्बुदकम् । अचि
किम् ? अग्नाश्च वरुणौ । संहितायां किम् ? अग्नाश्च इन्द्र ।
'संहितायाम्' इत्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादय-
मारभः सवर्णदोषत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्ध-
त्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६५७ वा ८।२।४)
इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

In the matter of संहिता or euphonic combination, यकार and वकार are respectively ordered in the rooms of इकार and उकार when an अच् or vowel follows. अग्रयाशा—अग्ने + आशा = अग्ने + आशा by 'एचोऽग्र्यहास—'the previous rule = अग्ना य + आशा = अग्ना याशा by the rule under discussion. पटावाशा—पटो + आशा = पटो + आशा by the previous rule = पटव् + आशा = पटवाशा by the present rule etc. Why add the term अचि in the rule? Witness अग्रववरुणौ (अग्ने + वरुणौ—आकार here by the previous rule and this injunction of आकार being vedic irregularity or optional you do not find it in the first two cases). Here व (a consonant) following the rule does not apply. But why add 'संहितायाम्' (in the matter of euphonic combination). Witness अग्नाश्चिन्द्र (अग्ने + इन्द्र) where the previous rule 'एचोऽग्र्यहास—' only takes effect and not the present rule as 'संहिता' is not intended here.

संहितायाम् इति etc.—The term 'संहितायाम्' in the rule extends as far as the end of this (eighth) chapter. Hence in the

cases of अग्र + आशा and पठउ + उदकम् etc (which result from अग्र + आशा and पठो + उदकम् etc respectively), the rule 'इको यण्—' (47—6.1.77) which occurs in the first foot of the sixth chapter might direct यकार in place of इ and वकार in that of उ, for the injunction of यण् is present when the term 'संहितायाम्' follows being carried down from the pervading rule (अधिकारसूत्र) 'संहितायाम्' (6.1.72) occurring in the same chapter. But the इकार and the उकार (इदुती) spoken of herein viz by the rule 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (3626—8.2.107) which is the one hundred seventh rule of the second foot of the eighth chapter are to be considered as invalid or असिद्ध with reference to the injunction of यण् provided for in the rule 'इको यणचि' on the force of the regulating rule (पारिभाषिकसूत्र) 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1). It is therefore that the term 'यौ—' meaning यकार वकारौ has been inserted with this aphorism 'तयोः—'. Thus Bhattioji Dikshita Says इदुतीरसिद्धत्वात् अयमारम्भः—This rule (तयोः—) has been coined because the इकार and उकार (तयोः) spoken in the previous rule is invalid with ref. to यण् in इको यण्—।

Here there may be raised another rejoinder viz this system of वृत्त pronunciation has been dealt with in the second foot (पाद) of the eighth chapter whereas the treatment of euphonic combination in respect of vowels (अच् सन्धि) has been spoken of in the first foot (पाद) of the sixth chapter i.e under the rules 'वृत्तप्रगृह्यस्व अचि नित्यम्' (90—6.1.125) etc. this implies that the system of pluta pronunciation is to be understood as valid or सिद्ध with

respect to यच् सन्नि for "otherwise the rules 'पुतप्रगृह्याः—', 'इकोऽसवर्णे' (6.1.127) etc are meaningless. Thus it is clear the system of पुत pronunciation, though dealt with under the chapter dealing with the invalid cases (असिद्धकाण्ड) i.e. under 'पूर्वासासिद्धम्', is valid in the cases of यच् सन्नि. Thus from this suggested sense or आपकन्याय we are safe to generalise the truth and extend the same (आपकन्याय) to the case in hand viz the case of इदुती (spoken of) and conclude that 'इदुती' also, though dealt with in the 'invalid chapter (असिद्धकाण्ड)' under 'एचोऽप्रगृह्यास' (8.2.107), are valid (सिद्ध) with respect to यच् expressed in 'इको यच्—' (6.1.77). This being the case the insertion of 'यौ' and the rule 'तयोः—' (3627) becomes unnecessary.

Bhattoji agrees with the force of this rejoinder and thinking that even if इदुती are considered to be valid with respect to यच् then also the form standing अघर इन्द्रम् or पट उलदकम् the said यणादेश will not operate for it will be superseded by सवर्णेदीर्घ advised under the rule 'अकः सवर्णे दीर्घः' (85—6.1.107) which is subsequent to the rule 'इको यच्—' (47—6.1.77); moreover the प्रकृतिभाव (or remaining as it is) will supervene which has been instructed under: 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य उलद' (91—6.1.127). It is therefore that Bhattoji agains remarks in short 'सवर्णेदीर्घस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः' i.e. the rule is for the cessation or prohibition of the operation of सवर्णेदीर्घ and that of प्रकृतिभाव under 'इकोऽसवर्णे—' which he elliptically puts as 'शाकल्यस्य'. The previous यणादेश (इको यच्) having been thus

of no use here this rule ('तयोद्यावचि—'), therefore carries its weight for it bars both 'सर्वदीर्घ' and 'शाकल्यस्य'. But again another statement in favour of the said यणादेश may be made in cases like भी विन्द्रम् (भी इ इन्द्रम्)—यणादेश indeed takes effect superseding both 'सर्वदीर्घ' and 'शाकल्यस्य' although the vowel of भी has got a pluta pronunciation spoken of in vedic language (छान्दस) and the निपात (ई) follows upon the said pluta, so प्रकृतिभाव was due here. If there fore यणादेश comes in such cases then undoubtedly it will be so in these (present) cases also. If so then what is the good of the commencement of this (the present) rule. To reply to this argument he puts forward the last and conclusive reflection—

ययोरसिद्धत्वात् etc—or because यकार and वकार spoken of in 'तयोः—' are invalid, so the rule is necessary to bar the application of the (स्वर or accent spoken of in the) rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः'—(3657). The idea is that—on the score of the exposition 'त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रम् असिद्धम्' under 'पूर्वशास्त्रम्' (8.2.1) this 'यौ'—(or य् and व्) is invalid towards the arrangement of svarita pitch (स्वरितस्वरविधि) under the rule 'उदात्तस्वरितयोः—' 'for the present rule 'तयोद्यावचि' (8.2.1.08) follows upon or is subsequent to the rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः—' (8.2.4). If so the arrangement of स्वर i.e. the injunction of स्वरित in place of अनुदात्त following a यच् letter will not hold good in the present case, although here also the said अनुदात्त pitch comes after यच् letter यकार or वकार. But on the other hand, had the said यणादेश been adhered to in such cases also then the स्वरित pitch re-

placing the यन् following अनुदात्त pitch could have hardly been barred or set aside. This, at last therefore i.e. the carrying of the स्वरित pitch, taking effect in place of a यन् following अनुदात्त pitch, is the reason lying at the root of enunciating this rule 'तयोर्धावचि—'. And it is therefore that the rule is not unnecessary but necessary as otherwise the said स्वरितस्वर would, without doubt, take effect in these cases also.

Here ends the pluta-section dealt with from the rule 'धोमभ्यादानि' (3606—8.2.87). [These rules might have been considered under rules dealing with classical forms also as the said pluta system is optional and common, to both the procedures classical and vedic. But seeing that the various pluta pronunciations are not generally adhered to by classical writers and yet profusely met with in the vedic hymns, Bhattojidikshita has dealt with them almost entirely under the vedic section and not the classical one].

मित— तयोर्धावचि । तयोः + धौ + अचि (संहितायाम्) इति च्छेदः । अतः तयोर्धौ नित्यम् एवोऽप्रत्यक्षम्— (८२११००) इति पूर्वसूत्रस्थितौ इदुतौ परासृश्येति । अतः पाठ— इदुतोरिति । वचनपरिणामिनायमव्यक्तामः । सूत्रे 'धौ' इत्यत्र य् च व् च धौ इतीतरितरुद्धः । संहिता— सम्भिः । स चाव अजविषयएवेतदाहरणेषु स्थष्टम् । अग्रधाया इति । अग्र + आधा इति स्थिते 'अग्र' इत्यत्र एचः अप्रत्यक्षत्वात् एवोऽप्रत्यक्षम्— (८२१२६) इति नियमात् । अग्राह आशा इति जाते अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारादेशः । ततः अग्रय आशा = अग्रयाशा इति रूपम् । एवम् पटवाशा (पटो + आशा) बोधा । संहितायां किमिति । पदपाठविषये (सम्भिकार्ये अङ्गते इति यावत्) सूत्रमिदं मा प्रवर्तमानमिति ज्ञेयम् । दग्धवति— अग्र इन्द्र इति । अस्य इकारस्य पदपाठस्यत्वात् यकारादेशो न ।

संहितायामिति । 'तयोयीवचि—' (८२।१०८) इति अष्टमाध्यायगतद्वितीय-
पादस्थानिमसूत्रम् । ततश्च 'संहितायाम्' इति तदध्यायस्य परवर्तिपादस्य प्रतिस्व-
मनुवर्तत इत्यर्थः ।

इदुतोरसिद्धत्वादिति । अत्रायमचरायैः—यतः (पूर्वस्वविहितौ) इदुतौ असिद्धौ
भवतस्ततः अयम् आरम्भः अस्य वर्तमानसूत्रस्य आरम्भः प्रक्रमः क्रियते इति शेषः
इत्येकं वाक्यम् । किमर्थमयमारम्भस्तदाह—सवर्णदीर्घत्वस्तेति । सवर्णदीर्घत्वस्य
निवृत्त्यर्थः शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थ इत्यन्वयः । तदेतदुभयविधविधाननिवृत्तये सूत्र-
सिद्धसुपस्थापितम् इति ।

अत्र निर्गलिताधेय्यम्—इदुतौ तावत् 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (८२।१०७) इति
सूत्रे विहितौ । तच्च सूत्रमष्टाध्याय्या अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथम सूत्रात्
'पूर्वत्वासिद्धम्' (८२।१) इत्येतस्मात् परवर्ति । ततश्च पूर्वत्वासिद्धमिति नयान् तत्र
विहितं कार्यं सपादसप्ताध्यायीं प्रत्यसिद्धम् । तदेवम् यद्यपि 'संहितायाम्' (८१।७९)
इत्यधिकारसूत्रात् 'संहितायाम्' इत्यनुवर्त्य 'इको यणचि' (४७—८१।७७) इति
इकारोकारयोः स्थाने यणादेशेन यकारवकारयोर्विधानं सम्भवति तद्यपि
तत्रत्ययणादेशं प्रति अवलौ इदुतौ असिद्धौ इति 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' इति
सूत्रानुसारेण अत्र अग्रइ इन्द्र, पट उ उदकम् इत्यादौ स्थिते 'इको यणचि' (४७)
इति न प्रवर्तते । ततश्चात्र यणादेशं प्रति योगान्तरमारम्भनीयम् इति 'तयोयीवचि—',
इत्येतद् वर्तमान सूत्रारम्भबीजम् ।

ननु यदुक्तं यणादेशं प्रति एचोऽप्रगृह्यस्वइदुतावसिद्धाविति नैतद्रमनीयं वचः ।
कृतः । सिद्धावेताविदुतौ ? कथमिव । ज्ञापकत्वात् । किमिव तज्ज्ञापकमिति
चेदन्नोच्यते—विधिसावदष्टमाध्यायस्य असिद्धकान्धे विहितः । तथा चाधिकार
सूत्रम्—'वाक्यस्य टः पुत उदाचः' (८२।८२) इति । तच्च 'पूर्वत्वासिद्धम्'
(८२।१) इत्येतस्मात् परतो वर्तते । तथा सति तस्य सपादसप्ताध्यायीं प्रति
असिद्धत्वमेव न्याय्यम् । किन्तु 'पुतं प्रगृह्या अचि नित्यम्' (८२।२२५) इति
षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादगतं सूत्रम् । तत्रैव तु अष्टमाध्यायस्य पुतस्य प्रकृतिभावो
विधीयते । ततश्च ज्ञायते—प्रकरणीयकार्यस्य (प्रकृतिभावस्य) स्वरसन्धिषु

सिद्धमिति । अर्थाद् आष्टमिकोक्तकार्यस्य षष्ठिकविषयेऽपि प्रवर्तते इति । एवं
सति आप्तकस्या सामान्यापेक्षत्वादित्यावपि यथादेशं प्रति सिद्धावेवेति प्राप्तम् । तथा
सति 'इको यण—' इत्येव सिद्धे नार्थोऽनेन सूत्रेण विहितेन इति प्राप्ते तदेतदुक्तं य-
थाशार्थं पणालोच्य 'तयोर्गुर्वचि—' इति सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह—

सवर्णदीर्घत्वस्य च निवृत्त्यर्थं इति । नन्वेवमस्तु यणि सिद्धौ इदुतौ । अत्र 'अकः
सवर्णदीर्घः' (८५—६।१।१०१) इति दीर्घः क्रियाताम् 'इको यणचि' (४७—६।१।७७)
इति यण क्रियतां वा । किमत्र कार्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परिभाषया 'अकः
सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घः प्राप्नोति । तस्य यथादेशशास्त्रापेक्षया परत्वात् । तथा
सति नार्थो यथादेशाश्रयणेन । अस्मिन् सूत्रे विहिते इदयोः सिद्धत्वमाश्रित्य सवर्णदीर्घो
निवृत्तिरस्यते । तस्मात् 'तयोर्गुर्वचि—' इति योगः सवर्णदीर्घ निवृत्त्यर्थः । किञ्चाद्यं
शाकल्यस्य निवृत्त्यर्थं । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्त्व' (८१—६।१।१२७) इत्यस्य
संक्षेपात् 'शाकल्यस्य' इति पदेनोपादानं क्रियते । तथाच अघयाशा इत्यादौ
'इकोऽसवर्णे—' (६।१।१२७) इति परत्वात् प्रकृतिभावश्च प्राप्नोति । तस्मात् कृतेऽपि
यथादेशे नार्थमिति । एतेन यथादेशस्य सिद्धत्वज्ञापकस्वीकारवलादेव प्राप्नोतीति
'ज्ञापकसिद्धं न सवर्ण' इत्येव न्यायमित्यन्वयः दर्शितमिति वेदितव्यम् । तदेवं
ज्ञापकप्राप्ते षष्ठिकम् यथादेशम् बाधित्वा 'तयोर्गुर्वचि—' इति सूत्रारम्भ एव विधेय
इति स्थितम् ।

ननु पुनरपास्तु यणः सिद्धः । कथमिति चेदुच्यते । भो इन्द्र इति स्थिते भोशब्दस्य
काल्दसे पुते विहिते भोइ इन्द्र इति स्थिते पुतभोशब्दाद् अथ्यबद्धितपरवर्तिन इकारस्य
निपातत्वेन प्रकृतिभावः प्राप्नोति । एवं स्थितेऽत्र इति कृतः आह—'यथादेशार्थम्
इति । पुतपुतस्य यथादेशो वक्तव्यः । सवर्णदीर्घ निवृत्त्यर्थः शाकल्यनिवृत्त्यर्थश्चेति ।
तथासमैव सवर्णदीर्घं शाकल्यनिवृत्त्या भोयिन्द्रम् इति यणि कृते सिध्यति । न च
तत्रापि यथादेशं बाधित्वा सनेन सूत्रेण (तयोर्गुर्वचि इत्यनेन) कार्यमिति वाच्यम् ।
पुतनिकारि सत्येव हि 'तयोर्गुर्वचि—' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ननु पुतपुतैऽपि । प्र-
वृत्तिकारो नाम् पुतस्य अवस्थान्तरापि । तस्मात् अपि इन्द्र इति स्थिते अयं इति
यदि पुतोच्चारणम् इति विधीयते तदतस्त परवर्तिन इकारस्य पुतपुतैकम् भवति । अथ

‘अग्रे’ इति प्रतीतिवारणं विभज्य अग्र इन्द्र इति विधीयते तदात्र प्रुतविकारो भवति इति सिद्धान्तः । विभागेन प्रुतस्थावस्थान्तरसंपादनादित्येव प्रुतपूर्वप्रुतविकारयोर्विवेकः । तथाचैवंभो इन्द्र इत्यादि स्थले तथोयूवाचि—इति निष्फलमिति प्राप्ते सिद्धान्तान्तरमुपपन्नमिति—यवयोरसिद्धत्वादित्यादि बाधनार्थो वेत्यनम् ।

यवयोरसिद्धत्वादिति । तथाहि ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः—’ (३६५७—८२।४) इत्यत्र उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यण् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो विहितः । स च ‘तथोयूवाचि—’ (८२।१०८) इति सूत्रस्थोदहरणे अग्रायाशा इत्यादावपि । यकारवकारात्मकयणदेशस्य अत्रापि सच्चात् । परमतु स्वरितः स्वरौ नेष्यते । तदेवं तर्हि तत्स्वरप्रत्याख्याने प्रयत्नः कर्तव्यः । स च प्रयत्नो यकारवकारयोरसिद्धत्वाग्रयः । असिद्धौ च यकारवकारौ ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्येतत्कार्यं प्रति । व्याख्यातं ‘पूर्वत्वासिद्धम्’ (८२।१) इत्यत्र विपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमिति । एवं चानयोयकारवकारयोरसिद्धत्वादनुदात्तस्य यण् परकलाभावात् स्वरितस्वरौ निवर्तिष्यते । ततश्चाह—इत्यस्य बाधनार्थो वेति । इत्यस्येति—स्वरितस्वरस्य इति बोध्यम् । प्रागुक्त्यणादेशाग्रयणे तु ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः—’ इति स्वरितो दुर्वारः स्यादिति यणादेशबाधनार्थम् (स्वरितस्वरबाधनाच्छब्द) ‘तथोयूवाचि—’ इति सूत्रारम्भः ।

३६२८ । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ ८२।३ ॥

दी—। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च रुः स्यात् । ‘अलोऽन्तरस्य’ (४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा—‘छन्दसीरः’ (३६००) इसि वत्वम् ।

The word ‘रु’ in the सूत्र is mentioned without any case ending and it stands for ‘रुः’ । The rule means—(In the matter of संहिता) in the vedic literature, रु is the final substitute in

vocative singular of a word ending in the affix मत् (मत्पृ) and वस् (वसृ/कसृ). By the परिभाषा 'अलोन्नासा' (it has to be understood that) कृ is the substitute for नृ only in both the cases. Thus 'इन्द्र मरुत्वः—' Thou, Oh Indra, who hast gods (मरुत्) as your own, dost drink the soma-juice here; पाहि=पा + लोट् हि by बहुलं छन्दसि' शप् is dropped and consequently no पिवादेश is effected by 'मात्रा—' 2360. Here the term 'मरुत्वः' is the instance. It is derived as मरुत् + मत्पृ = मरुत्वत्, म has been replaced by व by the rule 'भयः' (1878) त् however is not changed into द as it is not प्रदान्तः. Now मरुत्वत् in सम्बुद्धि or vocative singular is मरुत्वन्. The final नकार of this is replaced by कृ whence we have मरुत्वस् and मरुत्वः + इन्द्र = मरुत्व इन्द्र । He puts forth another instance of 'मत्पृ—', 'हरिवः—' To thee on Indra who have got मेदिनम्— (मेद + इनि मत्वयं) and हरि or horses for thy self—हरि मत्पृ = हरिवत्—म of मत्पृ changing into व by the rule 'छन्दसीरः' (3600) Then as before. Now Bhattoji to illustrate कृत्व in the case of वस् of कसृ प्रत्यय beings down the next rule—

मित—। मत्पृवसीरिति । मत्पृवसीः + कृ इति कृदः । मत्पृव वस् चेति इतर-तरङ्गानां षष्ठी द्विवचनम् । मत्पृविति मत्पृपो षष्ठ्यन्तम् । वस् इति अनुबन्ध परि-त्यागेन उकारान्तस्य कसोः । वस् इत्यस्य अर्द्धाच्चतरत्वेऽपि परिनिपातः सौतः । मत्पृवसीरिति । तदन्तत्वे लाघविकम् । तदाह—मत्वन्तस्य कः स्वादिति । छन्दसि विषये सम्बुद्धौ परतः संहितायामिति शेषः । संहितायामिति पूर्वस्मादनुवर्तते । सम्बुद्धाविति सम्बोधनस्यैकवचने इति बोध्यम् । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति निर्देशात् । ननु मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य कस्य वर्णस्य स्थाने 'कृ' इत्यादेशश्च बाह—अलोऽन्धेति । अन्धत्वं स्पष्टम् ।

तच्चैव मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य दत्तं पठ्यध्यायगतं कसृप्रत्ययवटिः सुवमवारयति—

३६३८ । दाश्वान् साह्वान् मीढान् ॥ ६।१।१२ ॥

दी—। एते क्लृप्ता निपात्यन्ते । मीढस्तोकाय तनयाय ॥
‘वन उपसंख्यानम्’ (वातिक) । कनिववनिपोः सामान्य-
ग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहा-
निर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिप् ।

(Both in the vedic literature and in the classical one), the words दाश्वान्, साह्वान् and मीढान् are irregularly formed with the affix कसु added to them. The procedure in दाश्वान् is as follows दाश्—(दाने—भादि)+कसु=दाश्+वसु the affix कसु being लिट् substitute by ‘लिटः कसु’, the root was expected to be duplicated as also the augment of इट् by ‘आर्द्धधातुकसंज्ञा’ (2185). But both these operations do not take affect on the strength of निपातन here. The base (प्रातिपदिक) is दाश्वस् thence दाश्वान् when the nominative sing affix सु follows, Note that here उपधादीर्घ or lengthenation of the penultimate takes place before the operation of नुम् although the latter (नुम् by “उगिदृचां—”) is subsequent to the former (उपधादीर्घ) as also persisting (नित्य); for if नुम् on the ground of its being subsequent as well as persistent (पर and नित्य) takes place before उपधादीर्घ, then the base will cease to be असन्त or ending in अस् and consequently the injunction of उपधादीर्घ will fail. Thus the very appearance of the rule suggests that उपधादीर्घ will appear first; for the subsequence (परत्वं) and precedence (पूर्वत्वं) of the rules compare ‘अत्वसन्तस्य—’ (6.4.14)

and 'उमिद्वाम्—' (7.1.70). दात्रान् one who has given or giver comp. "दात्रान् सुप्रवाशिषम्"—Rag. XIV. 71.

साह्वान्—is derived as सह (सहमर्षणे भ्रादि) + कसु. Here कसु takes effect and not कानच् which is expected after आत्मनेपदी roots because by निपातन the root is here परस्मैपदी (cp—Shabdendu shekhra). Then we have सह + कसु = साह्वस् by force of निपातन the operations refered to above takes place here.

Now the instance of the rule 'मतुवसोः—' with reference to वस् is the term मीढः of the sentence 'मीढः—' 'Oh thou the giver of plenty to your children and grand children (लोक). मीढन् is Voc. singular (सम्बुद्धि).

'वन् उपसंख्यानम्—' a Varttika meaning 'It has to be mentioned in the rule 'मतुवसोः—' (3628) the final of the terms ending in वन् i.e the affixes कनिप् and वनिप् is also replaced by रु, in the vedic literature when सम्बुद्धि follows. वन् includes कनिप् and वनिप्। अनुबन्धपरिभाषा तु etc—The drift is this—It cannot be argued here that the term 'वन्' in the Varttika refers to the affix वनिप् only and not to कनिप् as there runs the regulation (परिभाषा) 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' as much as वन् represents वनिप् in form; the परिभाषा means that when something is enjoined in connection with an affix having particular indicatory to it, then (such) injunction or enjoining is valid with ref. to that very particular affix only and not that (affix) also which has got any other indicatory affected to it (notwithstanding the substantial part of both the affixes being alike). This being the case Bhattoji says

that there being no mention of वन् in the Varttika this परिभाषा will not hold good here, consequently वन् is a common term for वनिप् and कनिप् (as also of इनिप् see the rule 'वनोरव' 456). 'यस्मायन्तम्—' (Oh thou who art a habitual comer in the early morning—प्रातरिल्:) ; त्वायन्तम् wishing you शुभम् + कश्च— दीर्घ by 'अकृतं सार्वधातुकयोः' (2898) and युष्म being replaced by त्व). प्रातरिल्:—प्रातर + इ (6090) + कनिप् (वन्) by 'अन्तेभ्योऽपि ङश्चते'.

मित—। दाशानिति । निपात्यन्त इति । एषु प्रत्येकं निपातनं भाष्ये दक्षितम् यथा—
“दाशानिति किं निपात्यते । 'दाशेः कसौ हिलेट् प्रतिषेधौ' (वार्तिक) । दाशेः कसौ हिलेट् प्रतिषेधौ निपात्यते” । दाश् दानि (भ्रादि) + कसु इति स्थिते 'लिटः कसु'रिति कसोल्लङ्घादेशत्वेन हिले प्राप्ते प्रत्ययस्य वलादिलेनेटि च प्राप्ते निपातनार्थमयमारम्भः । नदेवं दाशस् इति प्रातिपदिकम् । तस्य असन्तत्वेन 'अत्वसप्तस्य चाधातोः' (४२५) इति उपधादीर्घः । ततः 'उगिदचाम्—' (३६१) इति तुम् । सूत्रे दाशानित्येकवचनमतन्त्रम् । दाशांसो दाशयः सुतम् इति भाष्योदाहरणदर्शनात् ।

साह्वानिति । सह मर्षये इति धातुः (भौवादिकः) । तस्य अतुदात्तत्व- निबन्धनमात्मनेपदित्वनियमादत्र परस्मैपदमिति निपात्यते । हिलेट् प्रतिषेधनिपातनं प्राग्वत् ।

मीढानिति । मिह सेचने भ्रादिः । अत्र प्रत्ययस्य भलादित्वाभावेन 'होढः' (३२४) इत्यस्याप्राप्तेरपि हस्य ढत्वविधानम् निपातनात् । उपधादीर्घहिलेट्- प्रतिषेधा यथापूर्वमवापि निपात्यन्ते ।

दाशान् प्रदाता । मीढात् प्रदाता सेचको वा । यद्यपि दाशान् इति सूत्रं लोकसाधारणं तथापि लोके तत्प्रयोगप्राचुर्याभावादवोपन्यासः । 'मीढस्तोकाय—' इति । अत्र मीढस् इति वसन्तस्य सम्बुद्धौ कृत्वे उदाहरणम् ।

वन उपसंज्ञासमिति । वार्तिकमिदम् । 'मनुवसोः—' इत्यत्र वनोऽपि परिगणनं कर्तव्यमिति शेषः । वन् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यते । तेन वन्नन्तस्य सम्बुद्धौ कृत्वे- विधिरिति द्रष्टव्यम् । ननु वार्तिके वन् इति किं वनिप्मात्रं गृह्णाति उत अधिकमपि

किञ्चित् । तदाह—कनिवनिपोरिति । कनिपमध्यं गृह्णाति । नन्वेतदयुक्तम् । वन् इत्यत्र (वार्तिके) एकतरानुबन्धकस्य यङ्ग्यादन्यतरानुबन्धकयङ्ग्यायोगात् 'तदनुबन्धकयङ्ग्ये नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया वनिप एव यङ्ग्यं न तु कनिप इति ग्राप्ते परिहरति—अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठत इति । न तु 'निरनुबन्धक यङ्ग्ये—' इत्यपि । तस्यात्र नियमेनाप्रवृत्तेः ततश्च तेन कनिवनिपोरयोरिव यङ्ग्यम् । एतच्च 'वनोर च' (४५६) इत्यत्र विशदतरीकृतम् । लत्यानुरोधाद् कनिपोऽत्रायङ्ग्यम् । यद्वायन्तं वसुनेति ।

३६३० । उभययत्तु ॥ ८३।८ ॥

दी—अम्परि छवि नकारस्य र्वा । पशून्तांश्चक्रे ।

In the matter of riks (छच्) and the vedic literature, the नकार is optionally replaced by र् when छव् (छ, ठ, य, च, ट, त) letter is followed by अम् (अ, इ, उ, ए, ओ, ऐ, औ, औ, ङ, य, व, र, ल, क, म, ङ, ष, न) letters. Thus 'पशून्—' (पशून् + तान् + चक्रे—he made them as beasts)—In the case of पशून् + तान्, the first नकार i.e नकार of the term पशून् is not, due to option, declared with र्. Hence पशून् + तान् = पशून्तान्. Then in the case of पशून्तान् + चक्रे here we have र् in place नकार (of तान्) whence we get पशून्तार् + चक्रे. Now by the rule 'अनुनासिकः पूर्वस्य वा' (136—8.3.2) which directs optional अनुनासिकत्व of the letter preceding र् we have (पशून्तार् + चक्रे as well as) पशून्तार् + चक्रे. In the case of the second form acts the rule 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' (137—8.3.4) directing the augments अनुस्वार before the substitute र् or र्. Thus we get in the latter case the form पशून्तां र् + चक्रे. Actually, therefore we now get the forms पशून्तार् + चक्रे and पशून्तां र् + चक्रे. Now upon

पशुन्तार् + चक्रे act the rules 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (76) replacing
रु by a विसर्ग and 'विसर्जनीयस्य सः' (138) changing विसर्ग into
सकार. The resultant form is thus पशुन्तांश्चक्रे in connection
with the (final) operation of श् changed into श् due to the
existence of च by the rule 'स्तोमुनाशुः' (111).

मित—। उभयथेति । उभयथा + ऋचु इतिच्छेदः । अत्र उभयथेति
विकल्पार्थकः । ऋचु इति ऋचां विषये इत्यर्थः । 'पुमः खय्यम् परे' (८३६)
इत्यतोऽम् परे इत्यनुवर्तते । 'नञ्छब्दप्रश्नान्' (८३७) इत्यतो 'नः' इति 'कृवि' इति
चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे—अम्परे कृवीत्यादि । कुरिति 'मनुवसोः—' (८३२)
इत्यतोऽनुवर्तते । पशुन्तांश्चक्रे इति । इयं काचिदृक् । अत्र रुतविकल्पात्
पशुन्तान् इत्यत्र पूर्वभागे पशुन् इत्यस्य नकारस्य कुरित्यादेशो न । यद्वा नात्र
संहिता कार्या । किन्तु नकारतकारयोर्युक्तवर्णतयैव स्थितिरिति बोधायनम् । उत्तर-
भागे त्वेवं पशुन्तान् चक्रे इति स्थिते अनेन नकारस्य (अन्तिमस्य) कृत्वे पशुन्तार्
चक्रे इति जाते 'अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (१३६—८३२) इति रोः
पूर्वस्य आकारस्य अनुनासिकविकल्पात् पशुन्तार् चक्रे—पशुन्तार् चक्र इति
लब्धे 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' (१३७—८३४) इति द्वितीयपक्षे रोः
पूर्वस्यानुस्वारे प्राप्ते पशुन्तार् चक्रे—पशुन्तां र् चक्रे इति लभ्यते । तस्य
रकारस्य (रोः) 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (७६) इति विसर्जनीयः (विसर्गः) ।
तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' (१३८) इति सकारः । ततः इति सकारस्य श्रुत्वेन शः ।
एवं पशुन्तांश्चक्रे इति सिधति । ["पशुन्तांश्चक्रे इत्यपि पाठो दृश्यते] ।

३६३१ । दीर्घादटि समानपादे ॥ ८३८ ॥

दी—। दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यौ
स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महौ इन्द्रो य ओजसा ।
उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ।

When any of the अट् letter (अ इ, इ, उ, झ, ल, ए, ओ, ऐ, औ,

ह, य, व, र्) follows then र is the substitute for नकार coming after a long vowel provided such नकार and अट letter exist in the self-same foot only. Thus देवां अच्चा etc—Here देवान् + अच्चा = देवार् अच्चा (as also देवार अच्चा remaning without change) = देवार अच्चा by 'आतोऽटिनिव्यम्' (3632). Now in this case, apply the rules 'भोभगोअघोअपूर्वस्योऽग्नि' (167) which changes र or रेफ to यकार giving देवाय अच्च्, and 'छोपः शाकल्यस्य' (67) drops the यकार optionally. Thus we have forms here देवा अच्च्—देवायच्च् of these the first case is generally seen in the vedic literature. The final (अकार) of अच्च् has been lengthened by the rule 'निपातस्य च' (3538). The term 'उभयथा' occurring in the previous rule follows to this rule also. And it means 'optionally', so नकार in other cases may not be replaced by र. As for example 'आदित्यान्वाचिषामहे' we begged or shall beg of the Adityas आदिनान् + आचिषामहे—याच् + लुङ् महे—सिच् and इट्. The augment अट् being absent due to 'बहुलं ह्रस्वसमाङ्गयोगेऽपि'.

सितः—दीर्घादटोति। 'सुतवसो हः—' (८३१) इत्यतोऽलोऽन्त्यप-
विभाषया नकारस्यैति ह इति चेद्भानुवर्तते। 'अत्रानुनासिकः—' (८३२) इत्यतो
वा इति च। ततो व्याचष्टे—दीर्घान्नकारस्य न्वेति। अत्र सूत्रे 'समानपादं'
इत्यत्र समानशब्दस्य एकशब्दार्थे इति। तत्र च 'यस्य च भावेन—' इति भाव-
लक्षणासप्तमी। तत्रार्थं नियमाद्यः। तदाह—तो चेन्नाटो एकपादस्थौ स्याताम्
इति। नान्यथेत्यभिप्रायः। नाटाविति। नकारस्य अट् चेत्यर्थः। 'देवां अच्चा—'
इति। सुमती—सुमत्या शोभनमन्युक्तयामत्या इति शेषः। सुमतीत्यत्र 'सुपां
सुलुक्—' (२५६१—७१३८) यथादिष्टं माधित्वा पूर्वसवर्णेदीर्घः देवान्
अच्च् अस्मिल्लस्य गार्ह इति शेषः। तान् प्रीणयति स्तोत्रं कश्चिदिति

अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्यं वर्तते । तस्य 'निपातस्य च' (३५१८—६।२।१३६) इति
संहितायां चरमस्वरदीर्घः । अत्र दीवान् अच्छ इति स्थिते नकारस्य रुत्वविकल्पः ।
तत्र रुत्वपक्षे इदम् । तथाहि एवं रुत्वे कृते 'आतोऽटि नित्यम्' (३६३२) इति रोः
पूर्वस्य आकारस्य नित्यमनुनासिकः । तदेवं दीवार अच्छ इति रूपे जाते 'भोभगो
अघो अपृवेस्य योऽशि' (१६७) इति रीर्यकारः । ततो दीवाय् अच्छ इति । पश्चात्
'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपविकल्पाज्ञोपपक्षे इदम् । लोपाभावे तु
दीवायक्का इति बोधम् । अवैब रुत्वविकल्पात्वपक्षे रूपवयम् । अभावपक्षे तु
दीवानच्छेत्येकमेव रूपम् । एवं 'महो इन्द्रः—' इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या । यः इन्द्रः तेजसा
कायवलेन महान् इति मन्वार्थः । समानपादे इति नियमार्थमित्युक्तम् । तेन समान-
पादत्वाभावे नास्य सुवस्य प्रवृत्तिरित्याकलनीयम् । नन्वेवमस्तु एतन्नियमार्थम् ।
तदेतत् सूत्रम् तु सुवजम् । तथाहि यदि उभयथेत्यनुवर्तते तदा 'उभयथचु'
(८।३।८) इत्येवास्तु लाघवात् । न च तत् समानासमानोभयपादविषयम् इदं
समनपादविषयमेवेति नियमादस्ति प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'सर्वे विधयश्चन्द्रसि
विकल्पने' इति पारिभाषिकशास्त्रवलेन तत्रापि संहिताकार्यस्योपस्थानात् । किञ्च
बह्वृषाः समानपादेऽपि रुत्वाभावं स्वीकृत्य पठन्ति—'महान् हि सः' इति । ततोऽपि
त्रायते 'दीर्घादटिः—' इति सूवारम्भेऽपि न चतितरिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
दीर्घतोऽप्याह—उभयथा इत्यनुवृत्तेरिति । आदित्यामिति । आदित्यान् याचिषामहे
इतिच्छेदः । अत्र नकारस्य समानपादेऽपि रुत्वाभावः । रुत्वे तु आदित्या याचिषामहे
इति स्यात् । याचिषामहे इत्यत्र याचतेर्लुङि महिङ् प्रत्यये सिचि तस्य इटि रूपम् ।
'बहुलं चन्द्रस्यमाङ्ग्योरेऽपि' इत्यसत्यपि माङि अङ्भावः । एवञ्च उभयथेत्यनेनैव
सिद्धे दीर्घादटोति न कर्तव्यमिति तदाशयः ।

३६३२ । आतोऽटि नित्यम् ॥ ८।३।३ ॥

दी—। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः ।
महो इन्द्रः । तैत्तिरीयासु अनुस्वारमधीयते । तत्र चान्दसो
व्यत्ययो इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्ताम् ।

In vedic language the substitute अनुनासिक i.e. a nasal आकार

in place आकार preceding र is persisting when any षट् letters follow. Thus महाइन्द्रः in place of महान् इन्द्रः । There the Taittiriya school, however, reads अनुस्वार thus महा इन्द्र (and not the usual reading महाइन्द्रः). The old commentators (the authors of Kashika etc?) Account to the change on the score of (the pervading character of) the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' (3433—3.1.85) spoken of in vedic literature (छान्दस). If so, then the result i.e. importance of the rule is obscure. The idea—If the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with these cases also viz the variance of अनुस्वार and अनुनासिक sound then it is to all intents and purposes somewhat uncalled for, then rather have recourse to 'व्यत्ययो—' (3431). In other words the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with many such cases whereas 'आतोऽटि—' is serviceable in some particular cases which again have to be explained by the help of the former as the latter is of little help and therefore deserves to be left out altogether. Note that 'आतोऽटि—' is of no use in view of the परिभाषा 'सर्वविधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' also.

मित—। आतोऽटि इति । 'मनुवसो हः—' (८३१) इत्यतो 'ह' इत्येवानुवर्तते । न तु नकारस्य इत्यपि । असम्भवात् । 'अतान नाकिः पूर्वमा तु वा' (८३२) इत्यतोऽनुनासिक इति पूर्वस्य इति च । तदाह—अटि परतो रोरित्यादि । तैत्तिरीयामिति । तैत्तिरीयो यजुर्वेदीयश्चास्त्राभेदः । अनुस्वारमधीयत इति । महा इन्द्र इत्यधीयत इत्यर्थः । न तु महा इन्द्र इति । न तु तर्हि सूत्रं व्यर्थम् अथवा तैत्तिरीयाणामिवायं प्रमादस्तथाह—तत्र छान्दसो व्यत्यय इति । प्राञ्च इति काशिकदादयोपि । 'व्यत्ययो बहुलम्' (३४३२—३.१.८५) इति हेतुमादित्य अत्रापि अनुनासिकस्थाने व्यत्ययेन अनुस्वार इति तेषां मतमिति भावः ।

एवं चेति । अयमभिप्रायः । यदि तावद् 'व्यव्ययो बहुलम्' इति आश्लिष्य एवम्बिध (स्वरविधि) स्थलेऽपि विरोधपरिहारः क्रियते तदा विरोधसूलमेव व्यवहृतम् । किमत्र विरोधपरिहारप्रक्रमेण । तथाहि यदि 'आतोऽटि—' इति सूत्रं नारभ्यते तदा 'महो इन्द्र' इत्यनुस्वारपाठे 'महो इन्द्र' इत्यनुनासिकपाठे वा ना काचिदनुपपत्तिः । कृते तु सूत्रेऽनुपपत्तिर्विरोधश्च । एवं तर्हि लाघवात् 'आतोऽटि—' इति सूत्रमेव मास्तु । तथा सति 'व्यव्ययो बहुलम्' इत्यनुसारात् 'सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते' इति नयाद् वा सर्वं सुसम्पादं च भवेदिति विरोधपरिहारकेशो न कर्तव्य इति ।

३६३३ । स्वतवान् पायौ ॥ ८३।११ ॥

दी—। र्वा । भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने ।

The substitute र् optionaly replaces the नकार of the term स्वतवान् when the term पायु follows. Thus 'स्वतवाः पायुः' in the instance 'भुवस्तस्य—'. The original form स्वतवाः पायुः=स्वतवान् पायुः where the procedure is as in देवा अच्चा etc with the only exception that the rules 'भोभगो—' (167) and 'लोपः शाकल्यस्य' (67) do not apply as the पकार of पायु is not an अच् letter. Consequently the rules 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः' (76) applies effecting विसर्ग in place of र् ।

मित—। स्वतवानिति । 'मनुवसोः—' (८३।१) इत्यतो 'र' इति । 'अवा-नुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (८३।२) इत्यतो वेति चातुर्वर्तते । तेन शेषं पूरयन् व्याचष्टे—रुर्वेति । अयमर्थः—स्वतवान् इति शब्दस्य नकारस्य स्थाने 'र' इत्यादिशो वा स्यात् पायुशब्दे परतः । भुवस्तस्येति । अत्र स्वतवाः पायुरित्यादाहरणम् ।

३६३४ । छन्दसि वाऽप्राप्ते ङितयोः ॥ ८३।४८ ॥

दी—। विसर्गस्य सो वा स्यात् कुपोः प्रशब्दमाम्ने ङितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्त्वविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह ।

वसुनः पूर्यःपतिः । अग्नेत्यादि किम् ? अग्निः प्रविद्वान् ।
पुरुषः पुरुषः ।

In vedic literature, the letter स् is an optional substitute for the विसर्ग followed by क्त and पु i.e any letter of कवर्ग and of पवर्ग; This arrangement, however, will cease to take effect when the word 'प्र' or an 'आम्नेङित' follows (despite the said. 'आम्नेङित' contains any of the letters of कवर्ग and पवर्ग at the outset). अग्ने—etc. वातः + ऋतः + कविः; (Oh fire the saviour the true poet—(ऋतः कविः)) । This is the instance in the case of 'क्त' following. The alt. is ऋतः कविः without स्. Why add 'आम्नेङितयोः' into the rule ; compare अग्निः प्र etc where the rule not applying you cannot expect to have स् in place of the विसर्ग in such cases. In पुरुषः पुरुषः the subsequent term is आम्नेङित by the rule 'तस्य परमांनेङितम्' (83).

मित—। छन्दसि वेति सुगमा । अग्नेत्यादि किमिति । समाधत्ते—
अग्निः प्र इति । पुरुषः इति । अव पूर्वतः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वेन विसर्गस्य
सत्त्वाभावः । उत्तरतः 'तस्य परमांनेङितम्' इति वीप्सायां द्विरुक्तस्य पुरुष शब्दस्य
परभागस्य आम्नेङितत्वाद् तस्मिन् परतो विसर्गस्य सकाराभाव इति विभावनीयम् ।

३७३५ । कः-करत्-करति-कृधि-कृतेष्वनदितेः ॥ ८।३।५० ॥

दो—। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो
वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्सृधि । सोमं न चारुं
मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नो
अदितिः करत् ।

In the vedic literature a विसर्ग is replaced by a सकार when

it (विसर्ग) is followed by any of the terms कः, करत्, करति, कृधि and कृत ; but the विसर्ग of the term अदिति is not replaced by स in any case. The term कः is to be derived as कृ + लुङ् तिप् where the affix चि which has to replace लुङ् by 'चिलुङि' ceases to operate here by the rule 'मन्त्रे घसङ्हरणशब्दहावृत्तगमिजनिभ्योः' (3402—2.4.80). Then we have कृ + तिप् which gives कर् तिप् by गुण in connection with तिप् by 'सावधातुकाङ्—'(2168), र् having come in by 'छरण्' (20). Then इकार of तिप् eliding by 'इतय—' and तकार disappears by 'इलङ्गावभ्यो दीर्घात् सूतिस्त्वृत्तं हल' (252). Whence we now have कर् = कः by 'छरवसानयोः—'(78). Note that the augment अट् has not been added before the root here (due by 'लुङ्लङ्—') as there is the prohibiting rule 'बहुलं इन्द्रमाङ्योगेऽपि' (ante). The combination here being अपः + कः ; the term अपः is the accusative plural of the base अप् (water).

It is important to note here that notwithstanding the 'विभाषा' expressed in the previous rule here is no arrangement of option although the beginning letter of every word following a विसर्ग is of कृ or कवर्ग i.e ककार.

वससः + करत्, * here करत् also has to be derived as कृ + लुङ् तिप् but in a different way, for here the rule 'मन्त्रे घसङ्हर' (3902) does not apply on the other hand here applies the rule 'कृसङ्हरहिभ्यश्चन्द्रसि' (3406—301.59) which enjoin अङ् in place of चि.

सुपेशकरति—सुपेशः + करति (कृ + लङ् तिप् where by 'बहुलं चन्द्रसि'

the rule 'तनादिकृञ्भ्यः' does not apply but 'कर्तरि णप्' applies appointing णप् after the root).

उरुणसृक्षि—उरु + नः + कृक्षि. Here the term कृक्षि has been formed as कृ + लोट् + हि. Then हि is replaced by क्षि by the 'सुप्रणुपृक्तभ्यश्चन्द्रसि' and we have कृक्षि. In the matter of the combination of उरु + नः apply the rule 'नञ् घातुस्थोरुभ्यः' (3649) which makes the नकार cerebral (ण) here.

Why say अनदितेः (न + अदितेः), but not on account of the following of the term अदिति ? ; witness अदितिः करत् (but not अदितिस्करत्) as the rule here does not apply.

यित—। कः करदिति । 'विसर्जनोयस्य सः' (८।३।३४) इत्येतत् सर्वमप्यनुवर्तते इत्येतत् प्रापयद्वाह—विसर्गस्य स इति । छन्दसि इति शेषः । 'छन्दसि वा—' (३६३४) इति पूर्वसूत्राच्छन्दसि इत्येवानुवर्तते नान्यदिति बोध्यम् । तेनातसल-विकल्पो न । किन्तु नित्यमेव सः । तेनोदाहरति प्रदिवश्चस्करिति । अपः + कः इति स्थिते विसर्गस्य सकारः । स्रजे कः, करत्, करति, कृक्षि, कृत एषाम् इतरैतरद्वन्द्वं विधाय सप्तमी बहुवचनम् । एषु परतो विद्यमानेषु इति च तदर्थः । अनदितेरित्यस्य अदितिश्चन्द्रस्यपठ्युदासः । तेन अदितिश्चन्द्रस्यस्य विसर्गस्य कः करदित्यादिषु परतो न सकारः । 'कः करत्—' इत्यादिषु प्रत्येकं कर्मणोदाहरणम् । तच्च मूले स्पष्टम् ।

३६३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ८।३।५१ ॥

दी—। पञ्चमोविसर्गस्य सः स्यादुपरिभ्रंवार्ये परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जप्ते । अध्यर्थ किम् ? दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ।

In vedic literature a विसर्ग, growing at (the end of) the पञ्चमोविसर्ग, is replaced by सकार provided the word परि follows

in the sense of 'generating from'. Thus 'दिवस्पृ' was first of all born from heaven. Herethe original form is दिवः परि where विसर्ग has been replaced by स because परि implies sense of अधार्थ = उपरिभवार्थ (being born from). Why add अध्यर्थे in the rule ? For if परि is not used in this sense then विसर्ग will not be replaced by सकार. Cp.—'दिवस्पृथिव्याः'—(His) prowess or majesty extends or pervades over all the heaven and the earth ; (Break as परि + ओजः—पर्योजः where ओजम् means strength). Here the विसर्ग of the term पृथिव्याः which is in the fifth case-ending is not turned into सकार because the indeclinable परि here does not denote the sense of अधि or 'growing from' but it denotes extending all over or pervading through. The term 'दिवस्पृथिव्या' is not the effect of द्वन्द्व compound by 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (92) for in that case we should have here दिवस्पृथिवीभ्याम् (ablative dual) and not दिवस्पृथिव्याः (ablative singular). It is therefore a combination of the words दिवः पृथिव्याः both ending in the ablative singular. सत्त्व in place of the विसर्ग of दिवः being provided by 'विसर्जनौयस्य सः' (138).

मित—। पञ्चम्या इति । 'कन्दसि—' (८३१४८) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते । 'विसर्जनौयस्य सः' (८३१३४) इत्यतस्ति सर्वम् । सूत्रे पञ्चम्या इति सम्बन्धमात्र विवक्षया षष्ठी । सम्बन्धानुवर्तिष्यमानेन 'विसर्ग' इति पदेन । तदाह—पञ्चमी-विसर्गस्य सः भ्यादिति । सूत्रे परावध्यर्थे इत्यत्र परौ अध्यर्थे इत्यवगहः । तत्र अध्यर्थे इति उपरिभवार्थे वर्तते । तच्च सूत्रगतस्य परावित्यस्य विशेषणम् । ततो व्याचष्टे—उपरिभवार्थे परिशब्दे परत इति । दिवस्पृ इति । अत्र दिवः इति पञ्चम्यन्तम् । तेनास्य विसर्गस्य सकारः । अधार्थे किमिति । अधार्थाभावे सत्यपि परिशब्दे परतः पञ्चमोविसर्गस्य सकारो माभूदित्येवमर्थमत

अथर्वे इत्यस्य समावेश इत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—दिवस्पृथिव्याः इति । परिशब्दः सर्वतोभावात्ते वर्तते । तथाच दिवः पृथिव्याय सर्वतः षीजः शक्तिरस्य विद्यत इति । अत्रापि उभयत्रापि व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पञ्चमी । तद्वाचैवम् पृथिव्याः परि इति स्थिते परिशब्दस्य अन्धार्थकत्वाभादुक्तसुखेणात्र 'पृथिव्याः' इत्यस्य पञ्चमीविसर्गस्य सकारो न । दिवस्पृथिव्या इत्यत्र 'दिवसस्य पृथिव्याम्' (८२७) इति इन्द्र इति न भवितव्यम् । तथा सति दिवस्पृथिवीभ्यामित्येवावच्छेत् । तेन दिवः इति पृथिव्याः इति च पृथक् पञ्चभ्यन्तम् । 'विसर्जनीयस्य—' इति सः ।

३६३७ । * पातौ च बहुलम् ॥ ८।३।५२ ॥

दो—। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यानी दिवस्पातु ।

In vedic literature the विसर्ग at the end of a word ending in the fifth case-ending is irregularly replaced by स when the word पातु (or प्रति—if 'पतौ', ? as some say is the reading) follows. Thus 'सूर्यो नः—' Let the sun from heaven protect us.

मित—। पातौ चेचि । पूर्वसूत्रात् पञ्चम्या इत्यनुवर्तते इत्येतत् स्मारयन्नाह—पञ्चम्या इत्येवेति । 'विसर्जनीयस्य सः' (८।३।३४) 'इन्द्रसि वा—' (८।३।४८) इत्येतदुभयतो विसर्जनीयस्य सः इति इन्द्रसि इति चानुवर्तते । तेनायमर्थः—पञ्चम्याः स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य बहुलं सः स्यात् पालनार्थकस्य पातेर्लोटेप्रथमैकवचने पातुशब्दे परत इति । [पतावित्यत्र पाठ इत्येके तथा सति पतिशब्दे परत इति व्याख्येयम्] । सूर्यो न इति । दिवस्पातु इत्यादाहरणम् । पातु इत्यस्य पालयलित्यर्थः ।

३६३८ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु ॥ ८।३।५३ ॥

दो—। वाचस्पति विश्वकर्माणम् । दिवस्पृथिव्याय सूर्याय ।

दिवस्पृष्टं भन्दमानः । तमसस्सारमस्य ॥ * परिवीत इलस्पदे ।
दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्वीषं यजमानेषु ।

In vedic literature the विसर्ग standing at the end of a word ending in the sixth case-ending is replaced by स provided the terms पति, पुत्र, प्रह, पार, पयस् and पौष follow in the rear. Thus 'वाचस्पतिम्—' वाचः + पतिम्, the sixth case-ending is retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' or it is retained by this very rule perhaps in कृन्दस्. Similarly दिवस्पृष्टाय, इलस्पदे । इहःपदम्—इहस्पदम् = इहस्पदे—ङकार in प्रातिशाख्य has been advised to be replaced by ल । दिवस्पयः etc—दिवः + पयस् + दिधिषाणाः holding the water of heaven. Derive दिधिषाणाः as धृ + यङ् लुक् + कानच् irregularly. रायस्वीषम्—रायः is the sixth case-ending of the base रै meaning wealth.

N. B.—The rule does not seem necessarily to refer to compounds only, for vritti says "षष्ठ्याः किम् ? मनुःपुत्रेभ्यो दाद्यं व्यभजत्" ।

मित—। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति । पति, पुत्र, प्रह, पार, पद, पयस्, पौष एतेषाम् इतरितरङ्गं कृत्वा सप्तमीबहुवचनम् । 'विसर्जनीयस्य सः' (८१३४) इत्येतत् सर्वमपानुवर्तते । 'कृन्दसि वा—' (८१३४८) इत्यतःकृन्दसि इति च । तेनायमर्थः—कृन्दसि षष्ठ्याः (विभक्तेः) स्थाने जायमानस्य विसर्जनीयस्य सादेशः स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । वाचस्पतिम् इति । वाचः पतिर्वाचस्पतिस्तम् । 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' इति षष्ठ्या अलुक् । एवं दिवस्पृष्टाय इत्यादिषु बोद्धव्यम् । दिधिषाणा इति—धारयन्त इत्यर्थः । दधाते धारयतेर्वा यङ् लुगन्ताद् व्यत्ययेन कानच्प्रत्ययः । यद्वा दिधीषेव इत्यर्थः । तथा सति त्रिषतेः सन् । सप्तम्याश्च तस्माद् व्यत्ययेन कानच् । षकारस्य इकारादेशश्च निपातनात् । रायस्वीषम्—इति । रै इति प्रातिपदिकम् । धनशब्दापरपदार्थस्य तस्य षष्ठ्या रायः इति । अचि परत आयादेशः । ततः तत्पूर्वात् पुष्पातिः णमुल् ।

३६३८ । इडाया वा ॥ ८।३।५४ ॥

दी—। पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पृशः—इलोयाः पुत्रः ।
इलायास्पृशे—इलायाः पदेः । 'निसस्तपतावनासेवने' (२४०३) ।
निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।
'अनासेवने' किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

In vedic literature the विसर्ग occurring at the end of the term 'इडाया' which is in the sixth case-ending is optionally replaced by स when पत, पुत्र etc (enumerated in the previous rule) follow. Thus इलायास्पृशः etc. Note that here the term इडा refers to the daughter of मनु (the imaginary offspring of Brahman). Compare 'इडा मानवी—'etc under the commentary of Sayana explaining the rik 'न्याविध्यदिलीविद्यस्य—'etc in Astaka 1st. 'निसस्तपतावनसेवने—' (2403) This rule, is explained before under भूदि section, has been laid down here again as it is common to both the classical and the vedic portion of the grammar. The meaning is this—If आसेवन or frequency is not implied by the root, the सकार of the उपसर्ग निस् becomes cerebral (ष) when the root तप follows. Thus 'निष्टप्तम्—' The demon has been troubled once only (and not repeatedly) तकार has been changed into टकार by 'दुनादुः' (113). Similarly निष्टप्ताः—Foes has have been troubled once. Why say अनासेवने ? For if frequency is implied षत्व of स will not follow e.g. निस्तपति—shining frequently.

मित—। इलाया दीव । इन्दसि विषये यथाज्ञाया इडाया स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य सकारो वा स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । अत्र इडायान्दः सौलिकः ।

तेन मनोरपव्यस्य स्थिः सञ्चितत्वात् । एतच्च 'इडा नाम मानवी—' इति 'न्याविध्यदिलौविशस्य—' इति मन्त्रव्याख्याने साधवीयवेदभाष्यम्, अत एवाव इडाया इत्युक्तिः । पूर्वतु पुल्लिङ्गान्तस्य उदाहृतम् ।

निसप्तपताविति । लोकेवेदसाधारणमिदं सूत्रम् । तेन पूर्वव व्याख्यातमपि पुनरुपपन्नम् । तदेतद् व्याचष्टे—निसः सकारसीति । अनासीवनं पौनः पुन्यम् तव तु नैवमिप्राय इति बोध्यम् । निष्ठमिति । निष्ठपताति । अतः तपनेरासीवनाथं कलत् निसः सकारस्य यत् न ।

३६४० । युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम् ॥ ८।३।१०३ ॥

टी—। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेत्तवाः । त्रिभिष्टुं देव सवितः । तेभिष्टु । आभिष्टु । अप्सवन्ने सधिष्ठव । अग्निष्टुद्विष्टम् । द्यावापृथिवी निष्टतत्तुः । 'अन्तः पाद' किम् ? तदग्निस्तदयमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराहार्जातवेदा विचक्षणः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

N. B.—Break up the rule as युष्मत् + तत् + तत्तुषु + अन्तःपादम्. Of these the term 'अन्तः पादम्' means the middle part in of a foot. Thence by transference of epithet (लक्षणा) it refers to the word or letter standing in this part. By the term 'युष्मत्' in the rule is understood the substitutes of युष्मत् and not the self same word. The substitutes of युष्मत् again are restrictive and not comprehensive i.e a few only out of a good many. Thus by the substitutes of युष्मत् we mean त्वम्, त्वा, ते and तव only (and not त्वया, त्वयि etc) all of which have तकार at the very outset. Thus the rule means—

—तत्तुषु सकार standing at the end of a word which constitutes

the middle part of the foot of a rik (in vedic literature) is replaced by a वकार (cerebral) provided (some) limited substitutes of वृषत् which have a तकार at the beginning, and the terms तत्, and तत्तु follow. Thus 'त्रिभिद्वम्—' (oh god Savita (sun) thou art moving in three ways). Break up त्रिभिद्वम् as त्रिभिः + त्वम् = त्रिभिस् त्वम् = त्रिभिद्वम्—तकार is replaced by टकार by 'युगाष्टः' (112). Note that although the term त्रिभिः forms the beginning part of the rik yet the सकार at the end of it falls neither at the beginning nor at the end of the foot but at the middle of the same. Hence the rule applies. Similarly तैमिद्रा—तैभिः + त्वा (तैभिः stands for and brings out the sense of तैः as the substitute ऐस् optionally or irregularly replaces भिस्. चाभिष्टे—चाभिः + ते। सधिष्टव—सधिः + तव = Your companion): 'अग्निद्वद्—' (Fire forms or stands for the same universe). अधिः + तत्। आवाष्टयिवी—' (contrived the heaven and the earth in full)—निस् + तत्तुः (तत् + लिट्, डस्)।

'अन्तःपादम्—' Why add the term अन्तःपादम् into the rule ? for if this term (meaning in the middle part of a foot) is not added then सकार coming in other parts of the foot would have been turned into cerebral when followed by तत् etc. Thus in the above example—the सकार of the term 'अग्निः' is not turned into वकार although the तकारादि term, 'तत्' follows invariably upon it; for अग्नि here is not in the middle of the foot but at the end of it. Therefore the rule does not hold good here etc.

सिद्ध—। वृषत्तदिनि । वृषत् + तत् + तत्तु + अन्तःपादम् इति सङ्गत—

पदानामवयवो बोध्यः । युष्मच्च तच्च ततश्च इत्येषाम् इतरेतरदन्तः । अथैकैवं युष्मच्छब्दे, तच्छब्द, ततश्च शब्दे च परत इति लभ्यते । तत्र युष्मच्छब्दस्य नात्र अचरशोऽनुकरणं क्रियते । अनौचित्यात् । तथाहि 'इच्छाचादौ' तद्धिते' (८।३।१०१) इत्यतः 'तादौ' इति 'पदमनुवर्तते' । तच्च युष्मच्छब्दस्यैव विशेषणं नेतरयोः । तादाविति विशेषणसम्बन्धात् युष्मदादेशा आचिपान्ते । ततश्च युष्मच्छब्दस्य आदेशभूताः ये तकारादयः शब्दाः तेषु परतः (तच्छब्दे ततश्चुश्चब्दे च परतः) इति चार्थो भवति । युष्मदादेशावाव चत्वारः एव गृह्यन्ते—त्वं, त्वा, ते, तव इति । नाधिकं व्याख्यानात् । अतएव त्वया, त्वयि इत्येषामत्र न गृह्यम् । तस्मात् त्वं, त्वा, ते, तवेति चत्वार एवात्र युष्मदादेशा विवक्षिता इति सुष्टु उक्तम्—युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवा इति । त्वं च त्वा च ते च तव च इति इतरेतरदन्तं कृत्वा प्रथमावहुवचनमुपात्तम् । सर्वे अन्तःपादम् इत्यत्र छन्दःपादः गृह्यते । न तु लौकिकश्लोकपादः । 'छन्दसि वा—' (८।३।४८) इत्यत्र छन्दसि इत्यनुवृत्तेस्तवान्वयासम्भवात् । किञ्चात्र अन्तःशब्दो न चरमवाची । किन्तु मध्याध-वाची एव । एवञ्च मध्यपादमित्यर्थो भवति । ततो 'मन्त्राः क्रोशन्ति' इति वदन् निरुद्धलक्षणया अन्तःपादस्यः (मध्यपादस्यः) चेदित्यर्थः सम्पद्यते । ततश्च 'विसर्जनोयस्य सः' (८।३।३४) इत्यतोऽनुवर्तमानः 'सः' इति तस्य 'अपदानस्य सुधन्यः' (८।३।५५) इत्यनुसारात् यस्य मूधन्यादेशोऽत्र विधीयते ततो मध्यपादस्य इति वचनविपरिणामिन—मध्यपादस्यस्य इत्यर्थे पर्यवस्यति । अनुवर्तमानसकारं प्रति तस्य विशेषणत्वादित्येतत् सकलं सुविभाव्य व्याचष्टे—पादमध्यस्यस्य सस्य मूधन्यः स्यादित्यादि । अत्र इदमप्रावधेयम्—सर्वे ततश्चुस् सु इति स्थिते सकारान्तानुकरणात् ततश्चुस् शब्दात् परस्य सुविविभक्तिगतस्य सकारस्य 'नुम्विसर्जनोयस्यैवायेऽपि' इति शब्दवायेऽपि षत्वम् । अथेदानीं प्रतिस्थलं षत्वं दर्शयिष्यन्नुदाहरति—विभिष्टमित्यादि । अत्र त्वं, त्वा, ते, तव, तत्, ततश्च इति क्रमेण उदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ।

अन्तःपादे किमिति । अन्तःपादत्वाभावे तकारादिष्वेषु परतोऽपि पूर्वस्य सकारस्य षत्वं यथा न स्यादित्येवमर्थं तदिति मत्वा उदाहृत्य दर्शयति—तदप्रतिरिति । अत्र 'तदपि' इत्येकस्य ऋक् पादस्य अन्तावयवमात्रं न तु तदभिन्नावयव इति बोधाम् ।

तथा 'तदर्थमा' इति तत्रैव ऋचि द्वितीयपादस्य आद्यावयवमावम् । तदेवमव ऋचि-
द्वित्यस्य पादान्तत्वेन तदन्तस्थस्य सकारस्य पादमधस्थत्वाभावात् यत्वं न विधीयते ।
तथा 'यन्म आत्मनः—' इत्यवापि ऋचिशब्दस्य पूर्वपादस्य 'यन्मे आत्मनः मिन्दा-
भूदग्निः' इत्यस्य त्वरमावयवत्वेन तदस्थस्य सकारस्यापि यत्वं प्रतिषिध्यते । तस्यपि
पादमधस्थत्वाभावादिति विभावाम् ।

३६४१ । यजुष्येकेषाम् ॥ ८।३।१०४ ॥

दो—। युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चि-
भिष्टम् । अग्निष्ठे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्व-
मित्यादि ।

Here in the rule the term 'एकेषाम्' (according to some) implies optional character of the injunction. Thus the rule means—

In the matter of यजुस् however, in the vedas (any) सकार (whether standing at the beginning, middle or end of a sentence) is optionally changed into cerebral (ष) provided that the said words viz the substitutes of युष्मत्, the word तत् as also ततक्षु follow upon it. Thus अर्चिभिष्टम् etc.

मित—। यजुषीति । अत्र यजुषि + एकेषाम् इति ष्वेदः । तत्र एकेषां यद्वयं विकल्पार्थम् । प्राग्वत् 'विसर्जनीयस्य सः' (८।३।३४) इत्यतोऽनुवर्तमानस्य सस्य 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यधिकारसूत्रस्य मूर्धन्यापेक्षया षष्ठ्या विपरिणामात् सस्य मूर्धन्य इत्यर्थो लभ्यते ।

३६४२ । सुतस्तोमयोश्चन्दसि ॥ ८।३।१०५ ॥

दो—। नृभिष्टुतस्य * । नृभिः सुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोयम् । 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

* नृभिष्टुतसा इति पाठान्तरमपि दृश्यते ।

In vedic literature a सकार is optionally cerebral (ष) when

followed by the terms स्तुत and सोमः. Thus नृभिष्टुतस् (prayed by men like sacrificers) : नृभिः + स्तुतस्—Here first सकार i.e. the सकार at the end of the term नृभिस् is turned into ष् and the सकार at the outset of the term स्तुतस् is dropped. Then त is replaced by ट by 'टुना—'(113). Hence the reading 'नृभिष्टुतस्' is evidently erroneous ; Similarly गोद्योमन् गोक्षोमम् (a prayer meant for cows).

पूर्वपदात् etc.—The next rule 'पूर्वपदात्' (2643) could have answered the requiremants here and yet the enunciating of the present rule (स्तुत—) is only for illustration. For the compound term 'पूर्वपदात्' generally means viz—पूर्वपदम् इति पूर्वपदम् (कर्मधा) तस्मात्. Then by transference of epi-thet (लक्षणा) it means 'पूर्वपदस्यात्' (standing in the previous foot). If so then the rule is redundant this could have been got by the following rule 'पूर्वपदात्' (3643) making it 'पूर्वपदाच्छन्दसि'.

मित— स्तुतस्सोमयेति । अत्र 'छन्दसि' यद्व्यात् 'यजुषि—' (८३१०४) इति सूत्राद् 'यजुषि' इति नानुवर्तते । एकैषाम् इति तु अनुवर्तत एव । विसर्जनोपसर्गः (८३११४) 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३१४५) इत्येतयोर्द्वयोः सः मूर्धन्य इति च प्राग्वत् । तेनायां सूत्रार्थः—छन्दसि विषये स्तुतशब्दे सोमशब्दे च परतः सस्य मूर्धन्यादिशो वा स्यादिति—नृभिष्टुतस्तेति । नृभिः स्तुतस् इति स्थिते मूर्धन्यपचे इदम् । अत्र नृभिःपदस्यस्य सस्य पत्वे कृते स्तुतशब्दस्यादिः सकारस्य लोपः । तेन मन्वे नृभिष्टुतम् इत्यपपाठः । टुनाटुनिति टुलम् ।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे इति । तत्र हि पूर्वपदम् इति सामान्यं आश्रीयते । न तु समासावयव एवेतिवाक्येऽपि तेनैव पलस्य सिद्धेः । तथाच पूर्व पदम् इति समास-विषये लक्षणा आश्रीयते इत्यपि । ततश्च पूर्वपदस्यादित्यर्थो भवति । व्याख्यातं हि 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्यत्र पूर्वपदस्याभिनिष्ठात् परस्य सस्यशो वेति । ततश्च पूर्व पदम् मूर्धन्यपदम् तस्मात् इत्यर्थो भवतीति । अत्र स्वे स्तुतस्सोमशब्दयोर्व्याहृणं प्रपञ्चार्थम् छन्दसि इति

तु प्रयोजनमेव । तस्य 'यजुषि' इत्यस्य निवृत्ताद्यं आवश्यकतात् । ततश्च 'छन्दसि'
इति 'पूर्वपदात्' इत्यवसत्य 'पूर्वस्य' सुपरिव्यञ्जमित्याशयः ।

३६४३ । पूर्वपदात् ॥ ८।३।१०६ ॥

दी—। पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य सस्य षो वा ।
यदिन्द्राग्नी दिविष्टः । (पूर्वपादात् किम् ?) युवं हि स्यः स्वर्पती ।

From the rule 'यजुष्ये केषाम्' (83.104) the term 'एकेषाम्' which refers to option and nothing else follows here and from the rule 'सुत—' (83.103) the term 'छन्दसि' also follows. Thus the rule means—

In the vedic literature, a सकार standing after a निमित्त a cause (षत्व) lying in the preceding member (of a compound word) is replaced optionally by a cerebral ष । Thus 'यदिन्द्राग्नी—' etc. Here the illustration दिविष्ट is an instance of षलुक् समास—दिविक्लिष्टवीति दिविष्टः = दिविष्टः by षत्व and ष्टुत्व. The term 'निमित्त' in the explanation is got from the इकार as it (इकार) falls under the rule 'इण्कोः' (212). Here 'दिविष्टी' was expected with reference to इन्द्राग्नी (dual) but it is alright by the dictum 'सर्वेविधयः—' or 'व्यत्ययो बहुलम्' । 'युवं हि स्यः—' You two are the Lords of heaven—Here स् of स्य is not turned into ष as the निमित्त standing in 'हि' is not a preceding member of a compound.

मित्त—। पूर्वपदादिति । सस्य लक्षणेन पूर्वपदस्यादित्यर्थः इति पूर्ववृत्तम् ।
तस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षत्वनिमित्तमेवेति गम्यते । तदाह—पूर्वपदस्यान्निमित्तादिति ।
सस्य षो वेति । सस्य ष इति विकल्पाद्यसु 'यजुष्ये केषाम्' (८।३।१०४) इत्यतो विकल्पाद्यस्य एकेषाम् इत्यस्यानुष्ठाना विभाव्यम् किञ्च पूर्ववृत्तात् 'सुतस्योन्मयी—

(८३१०५) इत्यतश्चन्दसोति चानुवर्तते इति सत्यम् । अत्र प्रत्याहारमाह—
युवं हि स्थः—इति । हि इत्यस्य सत्यपिनिमित्ते तस्य पूर्वपदत्वाभावात् षत्वाभावः ।

३६४४ । सुजः ॥ ८३१०७ ॥

दी—। पूर्वपस्थान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्यषः ।
जषं जषुणः । अभौषणः ।

In vedic literature, the सकार of the निपात (indeclinable) सुज् (सु) coming after a निमित्त lying in the preceding member (of a compound word) is persistingly—(नित्य) turned into ष । (Here the term 'एकेषाम्' from 'यजुषि—'(8.3.10.) does not follow). Here जषुणः is the illustration intended. Originally this was उसुनः. The particle 'उ' has been lengthened by the rule 'इकः सूत्रि' (3536). Thus we now have उसुनः then by षत्व (as ज embodies the निमित्त) we have जषु. Finally न. of नः becomes ष in the संहितापाठ (or सन्धिपाठ) by the rule 'नञ् धातुस्योरुपुभ्यः' (3649) as it follows upon ष. Similarly अभौषणः (अभिसुनः where अभि and सु are the two members of the सुप्सुपा compound).

नित—। सुज इति । 'विसर्जनोयस्य सः' (८३११४) 'अपदान्तस्य सूधानः' (८३११८) इत्युभयतः प्राग्वहवचनविपरिणामेन सस्य (मूर्धन्यो वा) इत्यनुवर्तते । 'यजुषेःकेशाम्' (८३११०४) इत्यत्र एकेषाम् इति तु नानुवर्तते । तेनात्र षत्वं नित्यं विधीयते इति बोध्यम् । तथा 'सुतस्त्रीमयोः—' (८३११०५) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते 'पूर्वपदात्' (८३११०६) इति तु सर्वमेव । ततो व्याचष्टे—पूर्वपदस्थान्निमित्तादित्यादि । सन्ने 'सुज' इति निपातग्रहणम् । अत्र—सुजो निपातस्य इति । अत्र अकारानुवचन-
करणम् स्वरार्थम् । 'जिनत्वादिर्नित्यम्' (३६८६) इति वक्तव्यमात्रसूत्रेणात्र 'सु'
इत्यस्य नित्यमेव आद्यादात्तत्वं यथा स्यात् । अन्यथा 'सु' इत्यपसर्गवशादव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वस्य दुर्बलत्वादिति विभाष्यम् ।

३६४५ । सनोतेरनः ॥ ८३१०८ ॥

दी—। गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'अनः' किम् ? गोसनिः ।

In vedic literature the सकार of the root सन् (तनादि) coming after a cause or निमित्त standing in accordance with the rule 'इण्कोः' (212) in the preceding member (of a compound word) is transformed into cerebral ष provided the root (सन्) does not end in नकार । Thus गोषा and नृषा । Break up as गाः सनोति ददाति इति गो + सन् + विट—Here विट takes place by the rule 'जनसनखनक्रमगो विट' (3413—312. 67) and "विद्वानोरनुनासिकस्यात्" ; why 'अनः' i.e., why do you qualify the term 'सनोतेः' with 'अनः' (which stands for अनान्तात्) ? The reply here is that if सन् does end in न् the said षत्व of its स cannot be effected. Thus गोसनिः (a gift of cows) without षत्व . Because the term (गोसनि) here is derived as गो + सन् + इन् where the affix इन् comes after the root सन् by the rule 'इन्दसि वनसनरचिमथाम्' at (3408—3.2.27). The rule thus ending in न् the provision of षत्व does not hold good here.

मित—। सनोतेः । अन इतिच्छेदः । उभयमपि षष्ठ्यैकवचनान्तम् । तत्र अन इति सनोतेरित्यस्य विशेषणम् । तेन 'विशेषश्च तदन्तस्य संज्ञा स्यात्' इति वचनादत्र तदन्तविधिराश्रयिते । ततश्च अनान्तस्य सनोतेरित्यर्थः सम्पद्यते । सन् इति षण्णु दाने इति दानार्थकस्य तानादिकस्यैव ग्रहणम् । न तु 'वन संभक्तौ सन् चे'ति संभक्तार्थकस्य भोषादिकस्य । सूत्रे सनोतेरिति निर्देशात् । ततश्च पूर्वपूर्वोक्तानुवृत्तिमवस्थाना—पूर्वपदस्याभिनितात् परस्य अनान्तस्य सनोतेः सस्य षत्व स्याच्छेदसि विधये इति सुवार्थः । 'गोषा इन्द्रो—' इति । अत्र गोषा नृषा इत्यादाहरणद्वयम् । दत्त गोषा इत्यत्र गा सनोति (ददाति) इति विग्रहे 'जनसनखनक्रमगो विट्' (३४१३—३।२।६७) इति विट् प्रत्यये विहिते गो सन् विट् इति स्थिते

प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् गो सन् इति स्थितेऽत्र 'विङ्गुनोरनुनासिकस्यात्' (२८८२—
६।४।४०) इत्यनुनासिकस्य (नकारस्य) आर्त्तं कृते शोषा इति । प्रयात्
शोषा + सु इति स्थिते 'हलङ्ग्रावभ्यो दीर्घात्' (२५२) इति सुलोपः । एवं नृषा
(नृ + सन् + इट्) इत्यत्रापि प्रक्रिया बोध्या । अनः किमिति । अनकारान्तादेव
सनीतेः पलम् इति नियमः कथमिति प्रश्नः । तत्र अनान्तत्वाभावे पल्लाभावे इति
समाधानं नत्वा उदाहरति—गोसनिरिति । गवां दानमिति तदर्थः ।

३६४६ । सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ ८।३।१०८ ॥

दी—। पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात्—ऋतीषाहम् ।

In vedic literature the सकार of the root सह (सहन् + षे) becomes cerebral (ष) provided the root comes after the terms पृतना (or पृतन) and ऋत, as also the term ऋति—the inclusion of which is accounted for from the fact of taking the सकार in the rule. Thus पृतनाषाहम् (accusative singular of the base पृतनाषाट्) पृतना + सह + षि by 'छन्दसि सहः' (3409—3.2.63) पृतनासाह् with the lengthnation of the penultimate of the root by 'अत उपधायाः' (2282) due to णिच् of the affix. Then पृतनाषाह् + अम् = पृतनाषाहम् with पल. Note that पृतनाषाट् is not an illustration of this rule for that is accounted by the rule 'सहेःसाडः सः' (335—8.3.56). Hence it is that Bhattoji takes up those cases which cannot be provided for by 'सहेःसाडः—'. From the acceptance of the of the term पृतन (अकारान्त meaning the same as पृतना does viz an army) in the rule 'कथञ्चपृतनस्य—' (3592—7.4.39) we may also derive as पृतन + सह + षि in which case the final (अकार) of the term (पृतन) will be lengthened by the rule 'अन्यथामपि दृश्यते' (3339). Similarly is the procedure in the case of the term ऋताषाहम् (ऋत (truth) + सह + षि) and ऋतीषाहम् (ऋति +

सह + नि) This is the view of the author (Bhattoji) in his Praudhamanorama.

मित्—। सहिति । एतना (एतन इति वा) + कृताभ्याचेतिच्छेदः एतना च (एतनश्च इति वा) कृतचेति इच्छेदः । पञ्चमीविबचनम् । प्राग्वदनुहत्या सस्य इति लभ्यते । 'सुतसौमयोः—' (८।३।१०३) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते । पूर्वपदादिति नानुवर्तते । तथा सति तेनैव सिद्धे किमेतेनेति बोद्धव्यम् । ततश्चायमर्थः—एतना (एतन) शब्दाद्वतशब्दाच्च परतः सङ्घातोः सस्य षत्वं स्याच्छन्दसि विषये इति । एतनापाङ्गमिति । एतनापाङ् इति तु नोदाहर्त्तव्यम् । तस्य साङ् रूपत्वेन सुहृत्पाप-गमादप्रवृत्तेः ।

३६४७ । निव्यभिभ्योऽङ्व्यवाये वा क्न्दसि ॥ ८।३।११८ ॥

दी—। सस्य मूर्धन्यः (? वा) । न्यषीदत्—न्यसीदत् । व्यषीदत्—व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्—अभ्यस्तौत् ।

In vedic literature, the सकार of a root (as सद स्तु etc) is optionally transformed into ष despite the intervention of the अट provided the root comes (direct) after the उपसर्गसि नि वि and अभि. Thus न्यषीदत्—न्यसीदत् etc.

मित—। निव्यभिभ्य इति । निव्य विभ्य अभिभ्य इति इच्छेदः । ततः पञ्चमी विबचनम् । अङित्यागमः । लुङ् लङ् लिङ् लुङुदात्तः इति । व्यवायो व्यवधानम् । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तदाह—सस्य मूर्धन्य (वा) इति । अयं पूर्णांशः—क्न्दसि विषये नि, वि, अभि इत्येभ्य उपसर्गैः परतो वर्तमानस्य सदादिधातोः सस्य मूर्धन्यो वा साङ् सत्यपि अटि व्यवधाने इति । वा प्रकरणे प्राप्ते षत्वमात्रस्य विकल्पः । अथ विकल्पने प्रतुपसर्गमुदाहृत्यदर्शयति—न्यषीदत् न्यसीददित्यादिना ।

३६४८ । क्न्दस्युदवप्रहात् ॥ ८।३।१२६ ॥

दी—। कृकारान्तादवप्रहात् परस्य नस्य णः । नृमणाः । पिबयाणम् ।

Break up the rule as छन्दसि + अदवगहात्. The term अदवगह means such an अवगह as ends in a short अकार (अत् and not दीर्घ अः); here अवगह means पदपाठ or the art of distinct reading in the original from of each and every word that has been used in each of the four feet of the rik in the संहितापाठ; the rule, therefore means—

In vedic literature a नकार coming after an अवगह ending in अत् or अकार is changed to शकार in संहितापाठ। Nagesha however explains the rule as 'अवगहविषये' in the matter of अवगह or पदपाठ etc. That is a clearer method no doubt but is not in full keeping with the formation of the rule. नृमणाः—पितृयानम्—Both these terms are illustrations of शत्व as they are taken in the संहितापाठ. In the matter of पादपाठ, however, their appearance will be as नृमनाः (नरि मनो यस्य सः—बहुव्रीहि.) and पितृयानम् (the conveyance of i.e. intended for manes—) without शत्व in each case.

मित—। छन्दसि इति । छन्दसि + अदवगहात् इतिच्छेदः । तत्र अज्ञासौ अवगहश्चेति विग्रहे अदवगह इति भवति । अतः अच्छन्देन अदन्तः क् । तस्य अदित्यस्य विशेषणत्वेन तदन्तविधेरौचित्यात् । अदिति तपरनिर्देशमहिम्ना अस्मिन् अकारसौव. ग्राहकम् । न तु दीर्घस्यपि । तदेवमाह—अकारान्तादत्र-वहादिति । अवगह इति पदपाठः । अवगह्यते विज्ञाय पठतेत्येति अधिकारणे अप्र, यदा अवगह्यत इत्यत्रग्रहः । 'ग्रहणहनिश्चिन्मय' इति भावेऽप्यप्रत्ययः । छन्दसि तावत् प्रधानतो द्वौ पाठौ । संहितापाठ इत्येकः । अवगहपाठ इति द्वितीयः । तत्र संहितापाठ इति संहिताग्रन्थः सम्बिधटिती वा पाठः । तत्रत्यानां शब्दानां प्रत्येकं विज्ञिष्य पाठस्तु अवगहपाठः । तथाहि—
श्रीं अग्निमीलि पुरोहितं यज्ञस्य देवघृत्विजं । होतारं रवधातमम् ॥ १ ॥

इति संहितापाठः । सवेत्तास्य कृतसन्धिकार्यत्वात् । तस्य—अग्निम् । ईले ।
 पुरहितम् । यज्ञस्य । दीवं । अल्विजम्—इत्येवं पाठस्तु अवयव पाठः । तव पदपाठकाले
 चकारान्तात् पूर्वपदात् परती वर्तमानस्य शब्दस्यो नकारस्तस्य संहितापाठकाले
 णत्वमिति निर्गन्धितार्थः । अतएव नागेशोऽप्याह—पूर्वपदादिति वर्तते । अवयव—
 विषये चकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य न इति शब्देन्दुशेखरो द्रष्टव्यः । अत्र
 णत्वमिति 'रथाभ्यां गोषः सन्मानपदे' (८४१३) इत्यतोऽनुवर्तते इति श्रेयम् । नृमणा
 इति संज्ञितापाठोऽयम् । एवं पित्रयाणम् इति । पदपाठ नृमनाः, पित्रयानम्
 इति णत्वाविरहित एव पाठः ।

३६४८ । नञ् धातुस्योरुषुभ्यः ॥ ८४१२७ ॥

दी— । धातुस्थात् । अग्नेरक्षाणः । शिक्षा णो अस्मिन् ।
 चरुणस्काधि । अभाषु णः । मोषुणः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः । इति
 वैदिकप्रकरणम् ।

In vedic literature, the letter न of न् is changed into cerebral ण provided the said dental न stands after a root which has got any cause or निमित्त (viz च्, र् or ष) within, or after the term चङ्, or after the particle सु which is nothing but the cerebral form of the indeclinable (निपात) सुञ् spoken of in the rule सुञ् (3644) but not necessarily the cerebral form of the उपसर्ग सु or the imitation of 'सु' the cerebral form of सुप् (the locative plural affix) as in 'इन्द्रो वतां गृह्णेषु नः' where it is easy to see that नकार coming after it (सु) is not changed into cerebral. The term नञ् (or नस्) however is a common one. That is it is either the substitute (नस्) of अयात् (as in plural number of the accusative, dative and the genitive) or it may be that of the नासिका which also has got this in accusative plural, instrumental

sing etc. Here of course in the instances in the text नस् is the substitute of अस् only. Thus अग्ने रचाणः—save us oh fire; णत् due to the existence of र in the root रच। रचा is accountable by the rule 'ह्यचोऽतत्तिङः' (3537) etc. उरु वस्त्रवि—make us great or prosperous; णत् due to the नकार following from the उरु (meaning great) which forms a पूर्वपद here, as the condition of पूर्वपदत्वं has been in the case of other sentences also (cp—पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते etc under the rule 'सुतसोमयोः—' 3642). Then वाः + कृषि begets वस्त्रवि in connection with the सत्त्वं for its विसर्ग by 'कः करत्—' (3635) अमीषुणः—णत् due to the नकार following after the particle षु in अमीषु for the formation of which consult the rule 'सुञः' (3644). मीषुणः—णत् as before. Break it up as मा + उषु + णः—

नित— नदेति । नस् + च इतिच्छेदः । धातुस्य उरुवपुष इति हन् कृत्वा पञ्चमीबहुवचनम् । नस् इति अस्मादादेशस्य नासिकादेशस्य चोभयोरपि सामान्येन रहणम् । धातो तिष्ठतीति धातुस्यः । विशेषणमिदम् । तेन 'रषाभ्याम्—' (८४१) इत्यधिकारस्त्वबलात् धातुस्य यद् (णत्) निमित्तम् इति विशेष्यं निमित्तमित्याक्षेपः । उरु इत्यधिकार्यवाचो शब्दः । षु इति कृतफलस्य 'सुञः' (३६४४) इति सूत्रोपात्तस्य निपातरैव याङ्कम् । न तु कृतफलस्य 'सु' इति उपसर्गस्य न वा कृतफलस्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः । तथा सति 'इन्द्रो धर्मा गृह्ये नः' इत्यादावपि णत् स्यादिति । सुञ एवात्र रहणमिति निष्कर्षः । अयमत्र सूत्रार्थः— धातुस्यान्निमित्तात् परस्य उरुशब्दात् परस्य पुशब्दाच्च परस्य नसो (नः शब्दस्य) णकारस्य णत् स्याच्छब्दसि विषये संक्षिप्तायामिति । क्रमेणोदाहरति—अग्ने रचाण रचेति धातुसं षकारं णत्निमित्तमाश्रित्य परिवर्तिनो नसो नस्य णत् । एवं शिवाय इत्यत्र । उभयवापि 'ह्यचोऽतत्तिङः' (३५३७) इति लोङ्मध्यामपुरुषैकवचनस्य रच इत्यस्य शिच इत्यस्य च दीर्घः । इति धातुस्य निमित्ते उदाहृतः । उरुशब्द

‘निमित्तं कृत्वाह—उक्तं सकृधि इति । अस्क्रूधि इत्यव ‘कः कर्त्तुं कर्तति कृधि कृतेष्वन-
 दिति’ (३६३५) इति विसर्गस्य सकारः । पुण्यन्द् निमित्तं कृत्वाह—अभीपुण इति ।
 अभीपु इत्यत्र अभीपु इति स्थिते ‘सुजः’ (३६४४) इति प्रत्वम् । इकः सुजि इति
 दीर्घः । एवं भीपुणः इति । प्रकृतसूत्रेऽस्यदादेश एव (नः) कार्य्यो । तस्यैव
 धातुस्यात् परत्वसम्भवात् । उपसर्गादनोः पर इत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्य्यत्वमिति
 हरदत्त इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्ठायाः नानाशास्त्रनदीनां स्य मस्यावास्तव्यस्य कायस्थस्य
 सुदृष्टीतनाम्नः श्रीसारदारजनस्य सुतुनां श्रीकुसुदरजनमिषंगाचार्य्येण कृतायां सिद्धान्त
 कौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता समाप्तार्थं षष्ठः

स्वच्छः । चत्वारिंशत्संस्काराणां दीक्षितस्यानुगामिनीम् ।

वालानामवबोधाय व्यधात् कुसुदरजनः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारण्यास्तत्सर्वं सर्वयन्तुम् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता समाप्तार्थं षष्ठः

स्वच्छः । चत्वारिंशत्संस्काराणां दीक्षितस्यानुगामिनीम् ।

वालानामवबोधाय व्यधात् कुसुदरजनः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारण्यास्तत्सर्वं सर्वयन्तुम् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता समाप्तार्थं षष्ठः

स्वच्छः । चत्वारिंशत्संस्काराणां दीक्षितस्यानुगामिनीम् ।

वालानामवबोधाय व्यधात् कुसुदरजनः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारण्यास्तत्सर्वं सर्वयन्तुम् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता समाप्तार्थं षष्ठः

स्वच्छः । चत्वारिंशत्संस्काराणां दीक्षितस्यानुगामिनीम् ।

Errata on Siddhanta Kaumudi

Vol III. Part II.

P. 155 line 9 and 12 "सामुद्रिकः" read "सामुद्रकः" ।

P. 397 line 6, omit "नस्तद्धिते (६१४।१४४) इति टिलोपः" (for it has no application here at all).

P. 465 line 15 for "नस्तद्धिते इति नलोपः । "यसीति च" इति अकार लोपः—तेन कर्मठः इति" read.—"नस्तद्धिते इति अनलोपः तेन कर्मठ इति"

[N.B.—"यसीति च" has no application here].

P. 648 line 6-8, omit "नस्तद्धिते इति" and "यसीति च इति अकारलोपः" ।

P. 455 line 16, "खञ् is attached to the words शाला and कूप and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed" read "खञ् is attached to the words शाला and कूप the substitutes in places of शालाप्रवेशन and कूपावतार ; and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed".

[N.B.—Compare "शालाप्रवेशनम् इति कूपावतारम् इति इति खञ् प्रत्ययः उत्तरपदलोपश्च निपात्यते"—Kasika].

Vol IV (भादि) P. 368, line 18 for "स च फण गतौ" read "स च कस गतौ" ॥

Vol V—P. 538, line 16, for "ङीप् and न by पत्युनो—" read "ङीप् and न as in पत्युनो—" ।

P. 168, line 24, for "But in भादि" read "But in तुदादि—" । (for सज्ज is तुदादि पञ्चैपदी) ।

P. 189, line 17, for "...पत्वे रूपम् । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति—अव षकारान्तत्वात् शत्व' न" read "पत्वे रूपम्—अव षकारान्तत्वात् शत्व' न । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति" ।

Vol VI (here)—P. 560, line, 2, for—"पत्वं however is accounted for by "इयः ष"—read "पत्वं however is to be accounted for by "इदुपधस्य—" । P. 561, line 2, for "पत्वं" read "शत्वम्" ।

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

3. The third part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

4. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

5. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

6. The sixth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

7. The seventh part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

8. The eighth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

9. The ninth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

10. The tenth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

11. The eleventh part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

12. The twelfth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

13. The thirteenth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

14. The fourteenth part of the paper is devoted to a discussion of the

main results of the paper.

15. The fifteenth part of the paper is devoted to a discussion of the

I. A. SANSKRIT
SELECTIONS OF
DASAKUMAR
1937 etc.

Synonyms, Translations, Test questions,
Tika, Notes Etc. of

MUDRANJAN RAY, VIDYAVINODE, M. A.
Late Principal, Vidyasagar College,

AND

MUDRANJAN RAY, M. A.
Author of Meghaduta, Kirata, Manu etc.

Edited and Published by—
MUDRANJAN RAY, M. A.

Now Available—Principal

Sakuntalam, Uttaracharitam, M

Ratnavali, Swapnavāsana

Meghadutam &c. &c.

Also—Dr. K. I.

1. EVOLUTION OF GIT

growth of metaphysical and eth
the Vedic period down to the a
Discussion on the principles of th
nishads, Sutras, Manu and Char
Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and

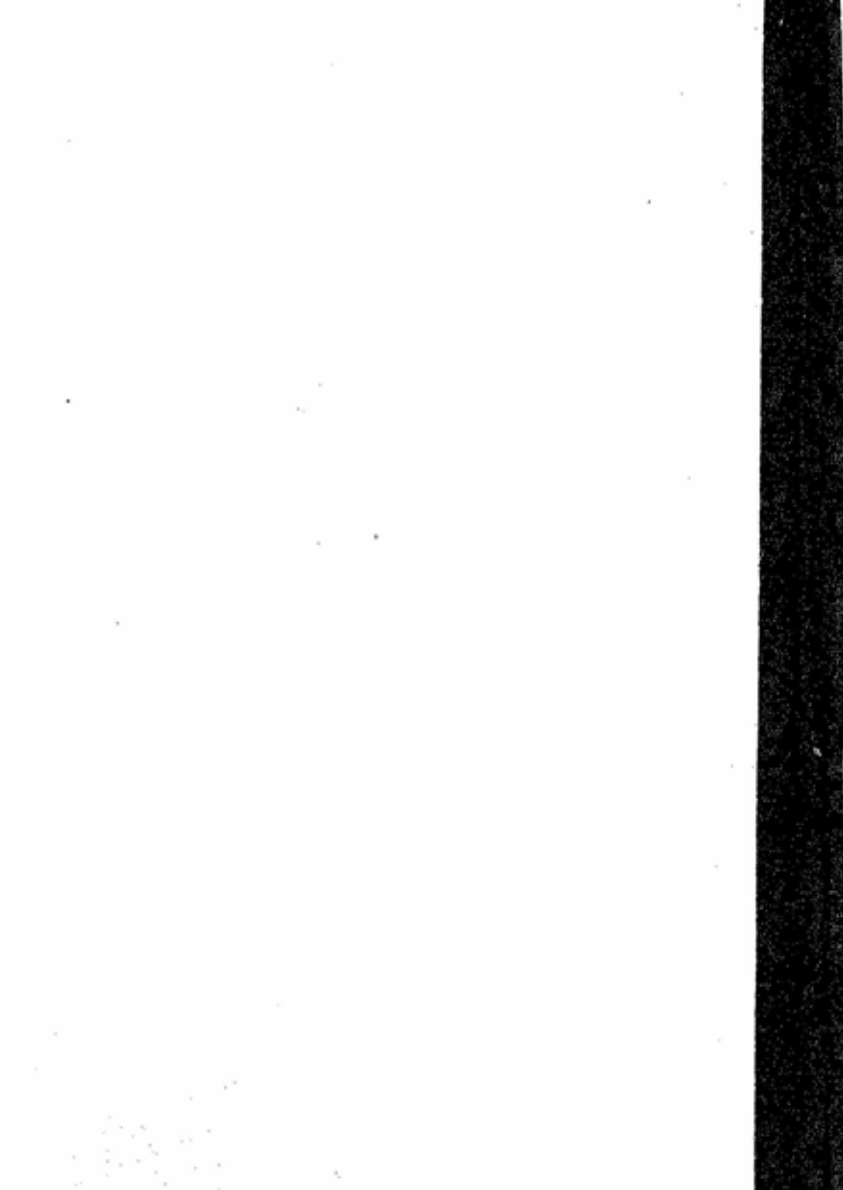
1. PHILOSOPHY OF A

(containing its principles &c, mode
in treatment of diseases, Tri-d
comparison of its principles with H
and practical medicines on Sto
Cancer, blood-pressure, Plague,
&c. &c.).

100 p

(Highly spoken of by Scholars here

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 452.

Author—Dikshita, Bhatoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol. VI.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A.V. Ramesan By Member's Pky. Board	11/10/54	12/8/54

P.T.O.